

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

157

~~21845~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

1-2

ХАРКІВ

1924

Приймається на 1924 р. передплата на великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„Червоний Шлях“

що продовжує виходити в Харкові

за редакцією: О. Шумського (головний редактор), П. Тичини, Г. Гринька, В. Блакитного, С. Пилипенка і М. Хвильового.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Анд. Головка (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, М. Доленго, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), акад. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, Міяковський, Максимович, проф. З. Неєдлі (Чехія), Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панов, П. Панч, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Сващенко (Чернігів), проф. С. Семківський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), Чубар, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

Див. 3 стор. обіортки.

З М І С Т

За рік 1924

місячника „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

Римські цифри означають число журналу, арабські—сторінку.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. П о е з і я.

Алешко В. Та—серп.	IV—V— 2
Алчевська Х Ганні Хоперській	IV—V—69
Атаманюк В. У Коломиї	XI—XII—63
Бажан Н. Поезії.	I—II—51
Бажан М. Імобі з Галаму	VI—63
Бен С. Кляптик неба	IV—V— 63
— Ходімо в поле жати	VII—48
— Польова зустріч	VIII—IX—35
— Тебе співаю	X—38
Бехер Й. Ленін (перек. Л. Піонтек)	IV—V—82
— Підготовка (перекл. Д. Загул)	IV—V—83
Біла-Крикуця. Міняється акорд віків	VII—18
Бургардт О. На переломі	VII—47
Ведмицький О. Революціє! вічно люблю	X— 1
Верхарн Е. Ранок. Коваль. (переклав Терещенко М.)	X—60
Гадзінський В. Донбас	IV—V—51
Гезенклеввер В. Вперед, друзі люди. (переклав Д. Загул)	I—II—62
Гора Й. Гнів (переклав Б. К.)	VIII—IX—110
Горовий М. Дорога	XI—XII—53
Доленю М. Золоте коло	I—II— 51
— Газетне небо	III—78
— Срібне коло	VI—65
— Мідне коло	VII—IX—67
Домазар В. Із циклю «Галичина»	VIII—IX—98
Донченко О. На весні	XI—XII— 3
Дудар В. Хутір занедбаний	XI—XII—52
Драй-Хмара М. Поезії.	III—79
Йонансен М. Поезії	III—79
— Пісня	VII—34
— Вересень	X—43
Канель О. Через землю йде людина (перек. Л. Піонтек)	VII—52
— Хто спита за тим? (пер. Л. Піонтек)	VII—59
— Заклик до страйку. (пер. Л. Піонтек)	X—65
Коляда Г. Із поеми «Крізь сизий дим»	I—II—34
— Еволюція машин	X—37
— Жінка.	VIII—IX—33
Контторін О. Осінь	VIII—IX—98
— Зоряний вечір	XI—XII—26
Лан О. Червоний промінь	IV—V—15
— Комісарська мати	IV—V—15
— Поезії	I—II—35
— Трактористи	VII—48
— Ратай. Товаришка	VIII—IX— 1
— Осінь на цукроварні	X—36

<i>Лібкнехт К.</i> Друже мій, вихорю! (пер. Бургардт)	VIII—IX—107
<i>Лісовий А.</i> Туди,— у Францію	IV—V—1
— Граніт ввійшов у наші м'язи	X—37
<i>Маркуша Г.</i> Хлібороб	X—45
<i>Маяковський В.</i> Ода революції. (пер. М. С.)	X—66
<i>Мисик В.</i> В синю ніч	VIII—IX—67
— У степах шумних	XI—XII—26
<i>Непрі А.</i> Поки живу і далі (пер. В. Самійленко)	VIII—IX—108
— Привіт (пер. В. Самійленко)	X—64
<i>Осьмачка Т.</i> Весна	I—II—50
<i>Підхмарний Т.</i> Дума забойщика	III—80
— Пісня качагара	VI—2
— Донбас	XI—XII—53
<i>Петніков Г.</i> Шляхи, які ми вибираєм (перек. В. Сосюра)	VIII—IX—107
<i>Полонянка Д.</i> Поезії	IV—V—50
<i>Плужник Є.</i> Із циклю «Дні»	III—1
<i>Рильський М.</i> Чумаки	I—II—63
— Із останнього зшитку	X—35
<i>Роленко В.</i> Із циклю «Канада»	VI—52
— Пісенька про Педді	X—44
<i>Сендбурґ К.</i> Із книги «Молотарі» (перек. І. Кулик)	VII—60
<i>Сосюра В.</i> Місто	I—II—1
— Ганна. Рибалка. Не скажу я ні слова	VII—19
— Ти тепер вже не один	X—2
— Дві	XI—XII—62
<i>Сушицький М.</i> Підійшла так неспішно	IV—V—65
<i>Сковорода Г.</i> З латинських поезій (перек. М. Зеров)	III—93
<i>Слісаренко О.</i> Байда	XI—XII—1
<i>Станко В.</i> В полях	III—88
<i>Терещенко М.</i> Про добрих, байдужих, злих	VI—3
— Авіаційний мітинг	VII—1
<i>Тичина П.</i> Надходить літо	VII—2
<i>Трацбелль Г.</i> Народ господар життя (перек. І. Кулик)	XI—XII—64
<i>Уйтмен У.</i> Листя трави (перек. І. Кулик)	VI—84, VIII—IX—99—X—54
<i>Усенко П.</i> Дівоча	IV—V—58
— Із циклю «Будні»	VIII—IX—50
<i>Филипович П.</i> Поезії	III—88
— Весь день на дрютах	VII—3
— Місяць срібний	XI—XII—36
<i>Філянський М.</i> Треті півні	VIII—IX—48
<i>Цітович І.</i> Гроза	I—II—3
<i>Чернявський М.</i> Старий ліс	VI—73
— У пересмугу завірюх	VII—40
<i>Шевченко І.</i> Пісня	VIII—IX—49
<i>Шеллі П.</i> До британського люду (перек. О. Бургардт)	I—II—61
— Монолог з «Розкованого прометею» (пер. О. Бургардт)	III—91
<i>Шкурупій Г.</i> Романси баналі	IV—V—16
<i>Шмидельський А.</i> Сипи	XI—XII—55
<i>Щербина Н.</i> Напад на станцію	IV—V—64
<i>Яблуненко В.</i> Галичина	VI—1
— Лягаючи спати	XI—XII—37
<i>Яновський Ю.</i> Поетові	VI—76
<i>Ярошенко Я.</i> Труп	I—II—49

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. П р о з а.

<i>Авербах Т.</i> Історія Соньки з Молдаванки	X—3
<i>Будяк Ю.</i> Марина Копачівна	XI—XII—4
<i>Вражливий В.</i> На станції	X—47
<i>Головка А.</i> Зелені серцем	IV—V—17
<i>Досвітний О.</i> «Американці»	I—II—52, VII—4

Івченко М. Смертний спів	VI—54
— «Повідь»—п'єса	VIII—IX—68
Качура Я. В тенетах царату	VIII—IX—3
Коваленко А. Реактив	VI—77
Копиленко О. Буйний хміль	VI—4
— Христа	XI—XII—56
Косинка Г. Анкета	VI—66
Куркен М. Оповідання пари черевиків (перек. Тичина П.)	VII—53
Любченко А. З темного передпокою	XI—XII—27
Майський М. Ніч	VII—41
Маріон. Газетярі (перек. А. Любченко)	VII—49
Микитенко І. Будні	VIII—IX—51
Могилянський М. Помилка	III—89
Панч П. Барма	VII—21
Підмошильний В. Військовий літун	I—II—4
Романович-Ткаченко Н. Уривки з повісті «Вітри»	III—81
Слісаренко О. Крючкова	VII—35
— Випадкова сміливість	X—39
Тась Д. В туманах	IV—V—66
Тенета Б. Маріяка	XI—XII—38
Топко Ю. Син сьогоднішній	IV—V—53
— Пер. пективи	VIII—IX—36
Хвильовий М. Санаторійна зона	III—3
Чабан О. Галатя	VII—24
Чернявський М. На березі морському	IV—V—3
Шопинський В. Білий порошок	I—II—36
— Shop is myhome	IV—V—59
Я-ко С. Безробітний інтелігент	IV—V—70

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ.

Б-іч М. Шкідлива книжка	VI—212
Буценко А. За п'ять років	XI—XII—68
Височанський П. М. П. Баллін—піонер української кооперації	IV—V—178
Височанський Н. Правда про «неокооператизм дніпро- зівських мрійників»	X—222
Галкин К. За царськими мурами	XI—XII—86
Гермайзе О. Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914	III—121
Дорнікевич О. Український рух в оцінці поміщика 80 р.	VI—218
Зарудний С. Про кооперацію	VII—66
Краснов В. «Пасквільний Комітет»	IV—V—160, VI—139, X—130
Лебідь Д. Ленін—Жовтень	X—67
Любченко М. Далі шляхами розкладу	I—II—92
Мірза-Авак'янц Н. Селянські рухи на Полтавщині	VII—143, VIII—IX—144, X—105
Мотузка М. З організаційної науки ленінізму	XI—XII—72
Наумов Д. Ленін, як економіст	VII—86, VIII—IX—111, X—79
Омельченко І. Колективізація в сільському госпо- дарстві на Україні	IV—V—185
Проф. Остапенко С. Капіталізм на Україні	I—II—112, III—191
Певзнер С. Стан торгівлі й торгового апарату на Україні в 1922—23 р.р.	VI—128
— Економічний огляд	VII—223, VIII—IX—309
Равич-Черкаський М. Ленін проводар комунізму	I—II—74
— Ленін і національне питання	III—148, IV—V—84
— Єврейське питання на Україні	VI—90
Розентал С. Економічний огляд	XI—XII—245
Семенко М. До постанови питання про застосування ленінізму на 3-му фронті	XI—XII—169
Тисяченко Г. Початок друкарства на Україні	IV—V—206
Триліський О. На південних степах	VI—97

<i>Шаковицький Ф.</i> Інтернаціонал боротьби	VII—105
<i>Шрай М.</i> Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи	VI—108, VII—124
<i>Шумський О.</i> Політична ситуація в С. Галичині	I—II—83

НАУКОВІ СТАТТІ.

<i>Акад. Баталій Д.</i> З приводу антигеритики проф. М. Яворського	VI—149
<i>Бушуев В.</i> Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні	XI—XII—140
<i>Інж. Данилевський В.</i> Хемізація війни	X 137, XI—XII—153
<i>Каплан Л.</i> Старе й нове в науці про харчування	XI—XII—124
<i>Клюків М. і Лавренко С.</i> Рослинність Донбасу	VIII—IX—193
<i>Кравчук М.</i> Простір, час, матерія	IV—V—226
<i>Проф. Кучеренко П.</i> Життя, старість та смерть в освітленні науки	VI—161
<i>Носів Ан.</i> Антропо-етнологічне вивчення людини—населення України	I—II—136
<i>Павелко-Селецький І.</i> Революція в хронометрії	X—157
<i>Річицький А.</i> Як Грушевський «виправляє» Енгельса	III—183
<i>Синявський О.</i> Мова творів Гр. Сковороди	IV—V—248
<i>Ткачук І.</i> Невідкладне завдання	IV—V—245
<i>Хоменко А.</i> Спроба характеристики класової структури населення українських міст	VII—159
<i>Проф. Чернявський Є.</i> Біологічні коріння медицини та пам'ятки доісторичної хірургії	VII—174
<i>Чернявський М.</i> Науковий аванпоет у Дикому Полі	VIII—IX—256
<i>Чучмарів З.</i> Основні течії в науці про людину	III—211
<i>Проф. Щукарів А.</i> Проблема застосування математичної аналізи до явищ соціального життя	VIII—IX—177
<i>Яворський М.</i> Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію, та ще і про бабусину епідоцію	III—167

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ.

<i>Акад. Баталій Д. О.</i> О Потебня	IV—V—143
<i>Проф. Білецький О.</i> Сучасне красне письменство Заходу	III—230, VI—183
<i>Буріардт О.</i> Співець з бунтарською душею	I—II—174
<i>Грінченко М.</i> Сучасна українська музична культура	VII—206
<i>Доленю М.</i> Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі	I—II—164
— Трагедія непотрібної трагічності	IV—V—264
— Жовтнева лірика	X—163
<i>Капустянський І.</i> Поет життєвої динаміки В. Поліщук	VIII—IX—224
<i>Крушельницький І.</i> Драматурги німецької модерні останніх літ	XI—XII—202
<i>Проф. Мамонтів Я.</i> Драматичні дебюти 1923—24 р.	VII—198
<i>Проф. Плевако М.</i> Шевченко й критика	III—97, IV—V—108
<i>Поліщук В.</i> Завдання доби	VII—191
<i>Семенко М.</i> Мистецтво, як культ	III—222
<i>Сулима М.</i> Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря»	X—216
<i>Тиверець Б.</i> Спад ліризму в сучасній українській поезії	I—II—141
<i>Хоткевич Г.</i> Федькович і Шевченко	X—174
— Тарас Бульба	XI—XII—211
<i>Христюк П.</i> Соціальні мотиви в творчості М. Хвильового	IV—V—256
<i>Шамрай А.</i> На шляхах до об'єктивної історії українського письменства	VI—200

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ МАТЕРІЯЛИ.

Єрофіїв І. До питання про Кармелюка	VI—172, VIII—IX—213
Ірчан М. Американський кіно-світ	VIII—IX—286
Копержинський Декілька джерел до вивчення історії постановки драматургічних утворів І. П. Котляревського	VIII—IX—251
К—й Ів. До життєпису П. Куліша	VII—IX—268
Проф. Рибаків І. Яготинський архив Рєшніних	VII—215
Сковорода Г. Нові листи (подав О. Бузинний)	III—257
Ткаченко І. Літературна спілка П. Мирного та І. Білика	I—II—188
Шамрай А. До тексту Квітчиних творів	III—247

МІЖНАРОДНЕ ЖИТТЯ.

Заккарія. Революційний рух в Індії	VIII—166
Любченко М. Міжнародний огляд	I—II—196
Піддубний Г. П'ять років під владою демократичного імперіалізму	VI—227
Петренко Г. Замість міжнародного огляду	VIII—IX—304, XI—XII—239
Тютюнник Ю. Колонізаційний похід на Західну Україну й Білорусь	VIII—IX—129
Уманський С. Північно-Американські Сполучені Штати	XI—XII—108

БІБЛІОГРАФІЯ.

- „Ленин“ Видавництво „Путь Просвещения“ при Наркомосі УСРР. Хрк. 1924 року. **Шаповицький Ф.**—Dr E. Lysinski „Psychologie des Belreits“ Berlin 1923. **Е. Нагаров.** *З практики трудової школи.* Педагогічний збірник за ред. Дурдуковського В. ч. I. Теорія та методика. Київ. Видавництво „Слово“. 1923 р. **Мих. Биковець.** *Матеріали по районированію України.* Вид. Держплану УСРР, Харків, 1923 р. **И. Дубняк. Акад. Шахматов Ол. Акад. Кримський Ал.** *Нариси зісторії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини* XI—XVIII вв.—ст. 184, і п. 8⁰ Видавн. Т-во „Друкар“, Київ, 1923 р. **О. Сипявський. М. Зеров.** *Нове українське письменство.* Історичний нарис. Випуск перший. Видав. Т-во „Слово“, Київ 1924 року. Стор. 136. **О. Білецький. Петро Панч.** *Гнізда старі—повість, О. Копиленко Кара—Круча.*—З оповідання 34 стор. **П. Темченко—„Божа дитина“**—оповід.—34 стор. Видавництво „Шлях Освіти“, Харків 1923 р. **М. Б. Дніпровський І. Донбас.** Поема. Всеукраїнське Державне Видавництво, Кам'янецька Філія. Кам'янець. 1922 рік. 64. ст. in 16⁰ **М. Доленго. Панч Петро.** *Там, де верби над ставом.*—Повість. Видавництво „Шлях Освіти“. Харків 1923 року стор. 37. **М. В. Гайне Гайнріх.** *Сатира та інші політичні поезії,* перекл Д. Загула. Харків—Київ 1923 рік. Бібліотека „Книгоспілка“. Стр. 63 in. 8⁰. **А. Музичка, Суворин А. С.** *Дневник.* Редакция, предисловие и примечания М. Кричевского. Издательство Л. Френкель. Москва—Петроград, 1923 год, стр. 407. **Мих. Могилянський. Бобинський Василь.** *Ніч Кохання* Совети 1923 рік. Видавництво „Молочний Шлях“. Львів, 1923 рік. **М. Д.** „Книга“ Місячник літератури, критики й бібліографії № 4 грудень 1923 рік. Стор. 68 in. 8⁰ „Книгоспілка“ Харків. **С. Дз—ко.** „Хозяйство Украины“, № 7. Видання ВРНГ. УСРР—Харків, 1923 рік. Стор. 64+6.

- Пісчанин** „Сільсько-Господарський Пролетар“. Місячник Укрбюро Всеробітземлісу, ч. 8, 48 сторінок, Харків, 1923 р. **Н. Сливенко**.—„Справочник Сельського Хозяїна“ Видання Наркомзему. Харків, 1923 рік стор. 1+389+4. **Пісчанин** **Бузинний О.** та **Щепот'єв В.** *Практичний підручник діловодства вкраїнською мовою*, Книгоспілка. Харків—Київ. 1924 року, 84 ст. **М. Йогансен** I—II—240—260
- Преображенський Е. П.** „О морали и классовых нормах“. Госиздат Москва—Ленинград. 1923 року. Тир. 15000. **Ф. Шаховицький**. „Наукові Записки“—орган Київських Науково-дослідних катедр.—т. I ст. 1—11+1—168, Київ, 1923 року. **К. Дубняк**. В.У.А.Н. *Записки історично-філологічного відділу*, кн. II—III (1920—1923), лінгвістична частина. **М. Йогансен**. **Мензбир М. А.** *Великий льодниковий період Європи* (Век мамонта и пещерного человека) Петроград, Издат. М. и С. Сабашниковых 1923 р., стр. 126 **Степецький** **Волков. Р. М.** *Разыскания по сюжетосложению народной сказки*. Том I. Сказки велико-русская, украинская и белорусская. Гос. Издат. Украины. 1924 год XII 238 страниц. **Е. Кагаров**. **Семенко Михайль**. *Кобзар*. Повний збірник поетичних творів в одному томі (1910—1922). Київ, 1924 рік „Гольфштрот“. 648 стор. **М. Доленго**. **Мамонтів Я.** *У тієї Катерини*. Інценізація поезій Т. Г. Шевченка. **Сосюра В.** *Осінь зорі*. Збірка поезій.—Видавництво „Книгоспілка“. Харків—Київ. 1924 рік. Стор. 78. **Сосюра В.** *Місто*. Видавництво „Червоний Шлях“. Харків, 1924 рік. **М. Доленго**. **Досвітний Ол. Тютун**, новели, Державне Видавництво України, 1924 рік, ст. 139. **Сам. Нежушко**. **Винниченко Вол.** *Твори, т.т. II, IV*. Кооператив. Видавництво „Рух“, Харків, 1923 рік. **Мих. Маруси**. **Волобуєв П.** *Мені 13-й минуло*. На 1 дію. Харків, Книгоспілка. Стор. 16. **Волинняк В.**—*Малий Тарас* (великий бунтар) на 2 дії. Київ, Вид. автора. стор. 32 мал. **Сніпкова О.**—*Тернами*. Пост. на 4 карт. ДВУ стр. 22 вел., **Тодосів В.** *Червона Хусточка* на 3 дії. Київ Вид. автора стр. 15 мал. **Мих Биковець**. **П. Далина**.—*У тієї Катерини*. Спроба сценарія до слів Шевченка. **М. Биковець**. *Плуг*, збірник перший, літературний альманах, Державне Видавництво України. Харків, 1924 р. **І. Дніпровський**. *Радянська Освіта*. Громадсько-педагогічний журнал ч. 2, грудень. Видавництво „Шлях Освіти“. 96 стор. **Зах. Нев.** „Знання“ № 3—4 (18—19). Видання „Хозяйства Донбаса“ Харків, 1924 року, стор. 42. **А. Ф.** „Молодий дослідник“. Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. 1924 року, ч. I, січень—лютий. **Д. Голово** III—284—303
- С. Руднянський**. „Беседы по философии материализма“. Переклад з польської мови за редакцією і з примітками Л. И. Аксельрод (Ортодокс), з передмовою С. Ю. Семковського. Культ.-Освітне в Т-во „Труд“ Харків, 1924 р. **М. Шаховицький**. *Наша Правда*—Орган Комуністичної Партії Західної України. Львів, 1924 рік № 2—3. **Вол. Гадзіньський**. „Нова Культура“ 1-2 січень—лютий, 1924 рік. Львів стор. 170. **Кость Марусян**. *Шевченківський Збірник*. Том перший. За редакцією П. Филиповича. Вид. „Соробкон“.—Київ—1924 рік. Стор. 134. **І. П.** *Антология украинской поэзии*

- в русских переводах. Под редакцией А. Гатова и С. Пилипенко. Гос. Издат. Украины, 1924 г. 316 стор. **А. Шамрай. В. В. Святловский. Каталог утопий.** Государ. Изд-ство. Москва—Петроград, 1923 года. Ст. 100.—**М. М. Проф. Некрасов А. И. Византийское и русское искусство для строительных факультетов высших учебных заведений.** 210 стр., 327 рисун. Москва 1924 года **Л. Кістяковський Записки історично-філологічної відділу Всеукраїнської Академії Наук.** За головним редагування Голови відділу акад. Агатагела Кримського. Книга IV, Київ, 1923 р. Стор. 354, ін. 8^о **Ів. Денейко „Радянський Селянин“** ч. 3—4, березень квітень, 1924 року. Видання Народного Комісаріату Земельних Справ. **Василь Поріцький. Д. А. Каплан. „Внешняя торговля и монополия внешней торговли“** **А. С. Вексперчик. „Хлеб и как его подготавливают к вывозу за границу“.** **С. Фродков и Н. Зусманович. „Щетина и подготовка ее к продаже“** **Д. А. Каплан. — „Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу“.** Видання, Редиздата Укрвнешторга¹² Харків, 1924 року. **М. Ш. Покровський А. М. проф. Ястремський В. І. Колесніченко Л. І. Географічні етюди.** Читанка з початкової географії. Видан. Державного Видавництва України. Ст. 1—149, 8^о Київ, 1924 рік. **Н. Дубняк. Червоні Зорі.** Читанка. Рік третій. Наукпедком НКО ухвалив до вжитку в установ. соціал. Упорядкував М. Суліма. Держав. Видав. України. К. 1924 року. Стор. 296, **М. Марусин. Акад. С. Єфремов. Карпенко-Карий.** (Ів. К. Тобілевич). Критично-біографічний нарис. Видавництво „Соробкоп“. К. 1924 рік., 8^о, стор. 115. **П. Тих—ий. Панч Петро. „По-за життям“.** Сім оповідань. Вид-во „Шлях Освіти“, Харків, 1924 рік, 8^о, стор. **М. Д. І. Дніпровський. Плуз.** Вид-во „Шлях Освіти“. Харків, 1924 рік **М. Доленго. Павленко. „Квіти життя“.** Оповідання. Вид-во „Шлях Освіти“. Харків, 1924 рік, 32 стор. **Мих. Биковець. Коцюба Гар. На межі.** Чотири новели. Вибліотока селянина. Харків, 1924 рік, стор. 33, накл. 7000 **Мих. Биковець. Карманський Петро. Між рідними в південній Америці.** Видавництво „Чайка“. Київ. Вулень. Львів. 211 + (1) стор. ін 8^о. **М. Доленко. Капинович М. Шляхи новітньої французької поезії.** Видавництво „Слово“. Київ, 1924 рік, стор. 115. **проф. Білецький. Мольер Ж. „Все не влад“.** Комедія на 5 дій. Пристосував для народного театру Г. Хоткевич. Театральна бібліотека вид-ва „Рух“, ч. 15, стор. 56, ін 16^о. **Мольер Ж. „Ото ревності“.** (Зганарель), комедія на 1 дію. Пристосував для народного театру Г. Хоткевич, театральна бібліотека вид-ва „Рух“, ч. 16, стор. 21, ін 16^о. Харків, 1924 р **С. Дз—ко IV—V**
- Ленин В. І. «О кооперации».** Государственное Издательство М. 1924 р., стр. 148 **С. Зарудный. Лозовый А. Н. «Ленин и кооперация».** Видавництво „Новая Москва“ М. 1924 р., стор. 196+IV, ціна 70 коп., **С. Зарудный. Попов І. І Яковлев Я. «Життя Ленінове й ленінізм.** Державне Видавництво України. Харків, 1924 рік, стор 100. **С. Дз—ко... Владимиров І. М. Ленин в Женеве и Париже.** С предисловием Н. А. Семашко. Стор. 115. ГИУ.—1924 рік. **М. П. Зінов'єв Г. Пролетарська революція та вчительство,** Доклад на з'їзді вчителів Ленінградської губер.

- Державне Видавництво України. Харків, 1924 рік, стор. 36 **С. Дз—ко** *Красная Летопись, № 1 (6)*. Журнал Всеукраїнської Комиссії по изучению истории. Октябрьской революции и КП(б)У. Государств. Изд—во Украины, 1924 рік, сторінок 286 **М. Равич-Черкаський**. . . .
- Верхотурский А.** *Прорыв южной группы*. Госиздат Украины, 1924, 82 стор. 68. **Петро Панч.** Флоренс Рандаль *Лэйвсей*.— *«Пісні України з русинськими поемами»*, вид. Дент з синами, Лондон, Париж і Торонто. **І. Ю. Кулик.** Max Evert Südrussland im Alterum Bonn und Leibzig, 1922 XII+436 сторін. Проф. Е. Кагаров. **М. Зеров.** *Камена*. вид—во „Слово“ Київ, 1924 рік, стор. 76. проф. **О. Білецький.** *Шкільна бібліотека під редакцією Олександра Дрошкевича. 20—40—ві роки в українській літературі*, Державне Видавництво К. 1922 р., стор. 237, 20—40-ві роки в українській літературі. II Державне Видавництво України, К. 1924 рік, стор. 236. **С. Кравців.** **Блок Олександр.** *«Дванацять»*. Переклад і передмова В. Бобинського. Вид. „Нова Культура“. Львів 1923 р. **Оп. Копиленко, Муринець В.** *«Спартак»*. Історична п'єса на 5 дій ДВУ. Харків, 1924 р. **М. Рудаш.** Бібліотека молодого рабочего. В. Вересаєв „Звезда“ стор. 19. Э. Золя „В темную ночь“, стор. 19 В. М. „Митька Кудряш“ ст. 47 В—во Молодой Рабочий, Харків 1924 **М. Рудаш Е. Д. Поливанов.** *Лекции по введению в языковедение и общей фонотике*. Государственное Издательство. Берлин 1924 г. стор. 95. **Кость Буровий** *Географічні етюди*. Читанка з початкової географії. Уложили проф. А. Покровський, В. Ястремський, Л. Колесниченко. Стор. 150, Київ, Держ. Видав. України, 1924 року. Мал. 42. Накл. 10000. **Мих. Марусяк.** *Первая сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г.* Сельское хозяйство Украины. Видавн. НКЗ УСРР, ст. 1—232, 4-е, з картографами й діаграмами. Харків, 1923 року. **К. Дубляк.** *Рудницький Степан. Основа земледання України. ч. 1-й II.* Вид. Українського Університету в Празі (літографовано, як рукопис), ст. 1—526. 4^о Прага, 1923 р. **К. Дубляк** *Машковский В. Оливні рослини*. Народня бібліотека № 31—32 Державне Видавництво України. Одеса, 1924 рік. Тираж 5000. **О. Ф. Кнепель.** *Методы рациональной организации предприятий*. Отдел Научной Организации Производства при ГЭУВСНХ. Госиздат. Москва, 1924 г. ст. рінки 224 **пр. Підгасцький.** *Бібліологічні Вісти*.-Bulletin de bibliologie. Бібліографія, бібліотекознавство. Бібліографія, Книжна Справа. Рік I Грудень 1924 рік, ч. 4, Київ, стор. 61. **С. Дз ко.** *Словник чужоземних слів, що увійшли в мову українську*. Видавниче товариство „Час“ у Києві 1924 рік. Стор. 214. **С. П.** VI—262—287
- Мещеряков Н. П.** *«Современная кооперация*. ГИУ. М—Л. 1924 г., стор. 16, **З. С. Зарудний.** **II.** *Позовый Александр.* *«Сельско-хозяйственная кооперация и значение ее в современных условиях»*. Издание „Красной Нови“. М., 1923 года. Стран. 267. **С. Зарудний.** **III.** *Целлариус Викт.* *«Кооперация и борьба за социализм»*, (краткий очерк современного кооперативного движения). Издание „Книгоспілки“. Харьков, 1924 рік, стр. 83. цена 50 коп. **С. Зарудний.** **IV.** *Морох. П.* *«Об Бална до Леніна»*. (етапи розвитку кооперативної думки на Україні) Видання Смілянського Кооперативного Технікуму. Київ 1924 року,

Стор. 108. **С. Зарудний. В. Ленин Н. (В. И. Ульянов) „О кооперации“**. Видання «Прибой». Л. 1924 рік. 30 стор. Ціна 10 коп. **С. Зарудний. VI. XIII С'езд РКП о кооперации**. (Доклад тов. Андреева на XIII З'їзді РКП 28 травня 1924 року та резолюція з'їзду). Видання „Книгоспілки“. Х. 1924 рік, сторінок 48. Ціна 15 коп. **С. Зарудний. VII. Целариус В. „До міжнародного дня коопераций“**. Видання „Книгоспілки“. Харків, 1924 року. Стор. 22. Ціна 10 коп. **С. Зарудний. Ярошенко Володимир. Веднани сила. Кооперативна айтка. Кооперативна мобілізація. Жарт-агітка на 1 дію**. Видавництво «Сорабкоп», Київ, 1924 року, стор. 34. **Мих. Щербан. Аясем О. Історія боротьби праці за визволення**. Ілюстрований підручник для школи й самоосвіти. Частина перша. До наукового соціалізму. Космос, Берлін, 1923 рік, 272 сторінки. 8⁰ **Б. П. Ленин і діти**. Збірник для дітей. Уложив А. Воронієць. Бібліотека Молодого Ленінця. ДВУ. Харків 1924 року. Стор. 80. мал. 9. накл. 5000 примір. **Мих. Марусян. Гольцман А. «Реорганизация человека»**. Центральний інститут праці. Москва. 1924, року. Сторінок 51. Ціна 50 коп. **Проф. Підгаєцький. Об единенное Бюро Московских Студенческих Кружков по Нот.** «Молодежь и Нот». Видання НКРСІ СРСР. Сторінок 107. Ціна 1 карб. **Проф. Підгаєцький. Записки іст. філолог. відділу Всесукр. Академ. Наук, кн. III 1923 рік**. Частина історична. **М. Горбань. Нікітін А. Другий ступень геометрії**. ДВУ К. 1924 р. Стор. 94 (малого розм.), 3156 черт. Накл. 10000. Ціна 25 коп. **М. М. «Студент Революції»**. 3—5 (березень-травень). Орган Центр. Бюро Пролетарського Студентства України и Харьк. Губбюро. Харків. 1924 рік. «Червоний Шлях», Стор. 90 Наклад. 2000. **Мих. Биновець. Терещенко Микола. Лабораторія, збірник вибраних віршів 1917—1923 р.р.** В-во «Шлях Освіти», Харків. 1924 рік. Тир. 3000, стор 80, т. 16⁰. **Василій Сонцвіт. Христовий М. „Дід Євмен“ і Любченко А. — „Гордійко“ Коцюбинський М. — „Подарунок на іменини“, „Кат“**. Державне Видавництво України. Харків. Ціна по 10 коп. **М. Биновець. Тарас Шевченко. Кобзар**—Народне видання з поясненням і примітками д-ра Василя Сімовича. Укр. вид-тво в Катеринославі, Заходами Евг. Вирівого. Катеринослав-Кам'янець-Ляйпціг. 1921 рік. 8⁰ XXIX+431 **П. Гиховський. Євген Кротевич. П'єси: «Син Сави», «Сентиментальний чорт», Секретар прем'єр-міністра**. др. Бібліотека Книгоспілки, Харків—Київ 1923-1924 р. р. **Волод. Гадзінський Джон Дос Пассос. Три салдати**. Роман на шість частин, переклад В. Азова, Ленінград „Всемирная Литература“, 1924 рік **ГІЗ. Г. Петніков** VII—247—265

Покровський М. Очерк по истории революционного движения в России XIX и XX в. в. Куре лекции, Издат. «Красная Новь», Москва. 1924 р. 232 стр. **Гр. Хименко Очерки по аграрному вопросу под редакц.** Е. Варга, том первый, выпуск I, «Московский Рабочий». 1924 г. **Гр. Хи — но. Клепиков. С. Сельское хозяйство России в цифрах**. Атлас диаграмм и картограмм. Государственное издательство, Москва-Петроград. 1924 год. XXXVI таблиц. **Павленко. Гольдин Н. С. Социализм и коммунизм во Франции до половины XIX века**. Тексты и документы. Главполитпросвет. Издательство «Путь Просвещения», при Наркомпросе УССР. Харків. 1924 р. Стор. 289.

- С. Кравців.** *Бюллетень Всеукраинской Государственной Черноморско-Азовской Опытной Станции* «Вугчанпос», издаваемый под редакцией проф. В. И. Каминского. № № 4-5, 6-7, 8-9, 10-11, 12-13-14 м. Очаків року 1923.
- С. Кравців.** «Das nene Russland» — № 3/4 — липень-серпень 1924 року. Видання «Спілки друзів нової Росії у Німеччині» **Рудак. Д-р Ернст Кречмер**, приват-доцент по психіатрії і неврології університета в Тюрингені. «*Строение тела и характер*». Исследования в области проблемы конституции и учения о темпераментах. Перевод с немецкого 3-го издания под редакцией прив.-доц. Гаккебута и приват-доц. Г. М. Маньковский; с 32 рисунками в тексте. Государственное издательство Украины, 1924 год, 244 стор. **А. Прусенко. Проф. Тимофеев П. Г.** *Экономическая география России в сравнении с важнейшими странами*. Госуд. Издат., ст. 1-348, 8^о Москва-Ленинград, 1923 рік **Н. Дубняк. Поради робітника освіти**. Вид. Укрбюро ЦК. Спілки робітників освіти, X 1924 рік. **Н. М. Райнов Т. Александр Афanasевич Потемня**. Ленингр. «Колос» 1924 г. 110 стор., **Іер Айзеншток. Плетнев В.** «*Прав-ли т. Троцкий*» Речи о пролетарской культуре. Видання Всеросійського Пролеткульту. Москва—1924 г., 40 стор. Ціна 25 коп.
- М. С. М. Зеров** *Леся Українка*. Критично-біографічний нарис Книгоспілка. Харків—Київ, 1924 р. (891.79.09 Леся Українка) **А. Музичка** *Підмогильний Валеріян. Військовий л-тун*. Оповідання. Червоний Шлях Харків 1924 року. **О. Бургардт.** *Тарновський Микола. Шляхом життя*. Поезії. Видавництво «Культура». Нью-Йорк. 1921 рік. **Ол. Копиленко. Дем'ян Бідний** «*Колись і тепер*». Перекл. Микола Терещенко. В — во «Шлях Освіти». Харків—1924 рік **М. Щ—и Жюль-Верн. Видавця доктора Окса.** «Книгоспілки». Бібліотека шкільної молоді; Київ, 1924 р. ст. 94 мал. 10 накл. 4000. Ціна 50 коп.
- Мих. Марусяк.** *Гарбенко П. Революційний ляльковий театр*, Київ «Книгоспілка», 1924 р. стор. 40, мал. 9. Наклад. 3000 Ціна 40 коп. **Мих. Биковець. Гладкий М.** *Практический курс украинского языка* Пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. 2-ое издание Научно-Педагогическим Комитетом Главсопвосо допущено к употреблению в Детучреждениях Социального Воспитания. Гос. Изд. Укр. 1924 г. Киев. in 8^о, стор. 152+IV
- О. Снявський** VIII-IX-332-354
- Жовтневий Збірник.** За редакцією М. Є. Равич-Черкаського. Революції року VII—1917—1924, ДВУ Стор. 216. 8^о. Ціна 1 крб. **М-ський. Жовтень. Збірник для юнацтва.** Склали О. Водолаженко і М. Єзерський. ДВУ. Харків 1924 рік. Стр. 164, накл. 100 0, ціна 75 к. **Мих. Марусяк.** *Жовтневі квіти*. Читанка-декламатор для дітей. Уложив М. Панченко. ДВУ, Харків, 1924 рік, стр. 70, накл. 10000, ціна 35 коп. **Карпо Зінківець.** *Томський М. Чергові справи професійного руху* Переклав А. П і Л. Ш за редакцією В. Лазорського. Видання Укрбюро ВЦРПС, Харків, 1924 р. Стор. 38. **Н. І. Бичовський** *Які права дає кодекс законів про працю*. Переклав А. Панів. Робітничя бібліотека. Видання Укрбюро ВЦРПС, Харків, 1924 р. Стор. 46. **С. Кравців. Ерманський.** «*Научная организация труда и система Тейлора*». 3-е видання. Москва, 390 стр. 1924 год.

- Цена 2 р. 50 к. Проф. **В. Підгаєцький**. «Время» — ч. 12, орган лігії НОП, ст. 85. Проф. **Підгаєцький В.** «Провідник спостерігача-дослідника». Науково-популярний листок співробітників Української Метеорологічної Служби. Рік I-й, ч. 1-е, липень 1924 року. Стор. 26, Київ.
- С. Дзюно**. **Синицкий Л. Д.** *Учебник экономической географии СССР*. Изд. «Новая Москва», ст. 1—270, 8^о. Москва, 1924 р.
- К. Дубняк**. **Терехов А.** «Советское кооперативное право». Руководство для студентов, слушателей кооперативных курсов и для кооперативных работников. Стр. 208. Цена 1 р. 30 к. Государственное Издательство Украины. 1924 г.
- П. Христюк**. **Дніпровський і Добридень, Ленін** Жовтнева бібліотека. Державне Видавництво України. 1924 рік, стор. 32, in 16^о.
- М. Д. Олесь О.** *Вибір поезій. 1903—1923 р.р.* 31 вступною статтею Мих. Грушевського. Видання С. Лаврова. Прага, рік видання не позначений. Стор. XVI+168.
- М. Зеров**. **Вороний Микола**. *Драматична примadona*. Естетично-критичний етюд. Видавництво «Волосожар», Львів, 1924 рік, стор. 40.
- Г. Ков-Кол**. *Сиротенко Володимир*. *Змалання (поезії)*. Коштом і заходом Просвітно-Драматичного Товариства Української молоді в Бостоні, масе. Видавництво «Молот», Нью-Йорк, Н. Й. 1924 рік. 80 стор. великої 16^о (без ціни).
- І. М. Еренбург Ілля**. *Комунарова молька*. Переклав І. Дніпровський. Державне Видавництво України. Харків, 1924 рік. Стор. 32.
- Д. С. Р.** *Эйдеман «Химия в войне будущего»*, Издание ДВУ. Харьков, 1924 года. Страниц 54. Тираж 7000. Цена 20 коп. Випуск 2-й **Е. С. Хотинский** «*Сущность химических явлений*». Издание ДВУ. Харьков, 1924 года. Страниц 86. Тираж 15000. Цена 25 коп.
- Ю. М. Радянська Освіта**. Липень, ч. 7. Громад. педагог. місячник—Орган НКО і Укрбюро Робосу. Київ. Ст. 112. Накл. 3500. Ціна 30 коп.
- С. Литвин**. «Земельник». Громадсько-професійний та науковий щомісячник Науково-Технічної Секції Укрбюро Всеробітземлісу. Ч. I, Жовтень, 1924 р. Харків, **Х. Б.**—Х—280—296
- Машкин А.** *Пути марксистской литературной критики*. Государственное Издательство Украины. Харьков, 1925 г. Стр. 48.
- Б. Якубський**. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства за редакцією акад. М. Грушевського. Кн. 1—2, 1924 року, Держвид. України. К. 1924 р., ст. 206, ц. 2 крб.
- Н. Мірза-Аван'яц**. 1. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХІХ—СХХ, Львів, 1917, in. 8^о, стор. 365. 1. Т-ко. 2. **Мочульський Михайло** *До генези й пояснень «інтродукцій» до „Гайдамаків“ Т. Шевченка*. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. 133-й. Л. 1922 року, на стор.—99—114
- III. **Возняк Мих.** *Два співанники половини й третьої четвертини XVIII віку*. IV **Гнатюк Вол.** *Людські фігурки з воєску*. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, 1919 р. СХХVІІІ ст. 202
- Р. Дажківська**. V. **Щурат Василь**. **Крипакевич**. *Український державний скарб за Богдана Хмельницького*. Зап. Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХХХ. Львів, 1920 року.
- О. Водолажченко**. I. **Крипакевич**. *Археологічні праці Миколи Костомарова*. Записки Наук. Тов. імені Шевченка у Львові Т. СХХVІІІ, Львів, 1918 р.
- М. Г. III**. **Студяньський К.** *Д-р Яхимович в рол цензора*. (СХХVІ—СХХVІІ, 277—282). Ів. єрофіїв. IX. **Д-р Щурат Василь**—«Фільо-

софічна основа творчості Куліша. З 25-ліття смерті письменника. Львів 1922 р. Накладом автора. **А. Ковалівський**. **Х. Ревакович**. **Т. Лукіян Кобилиця** (СХХVІ—СХХVІІ, 265, 277) **Ів. Єрофіїв**. **XI. Гординський Я.** *Перша спроба хрестоматії з укр. літератури*. **Ів. Єрофіїв**. **XII. Барвінський О.** *Примірник укр. баллад Костомарова*, з привязкою І. Срезневському (СХХVІ—СХХVІІ, 263—264). **Ів. Єрофіїв**. **XIII. Барвінський О.** *Погляди М. Костомарова на задачі укр. інтелігенції і літератури*. (СХХVІ СХХVІІ, 81—103. **Ів. Єрофіїв**. **XIV. Возняк М.** *Діялог І. Волковича 1631 р.* (СХХІХ, 33—79). **Ів. Єрофіїв**. **XV. Гординський Я.** *Владимір Т. Прокоповича* (СХХХ)—[СХХХІІ] **Ів. Єрофіїв**. **VII. Щурат В.** *Пісня про повстання Мартина Пушкаря*. (1658). (СХХІХ, 95—105), **Ів. Єрофіїв**. **XVІІ. Крип'якевич Іван.** *Серби в українськiм війську 1650—1660 р. р.* *Записки Наук. Т-ва імені Шевченка*. Т. СХХІХ, Львів, 1920 р. **М. Г.** **XVІІ. Тишкевич Михайло.** *Василь Тишкевич, воевода підляський, маршалок юсподарський і гетьман дворний В. Кн. Лит.-руською (1523—571)*. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. СХХІХ. Львів, 1920 року. **М. Г.** **XXI. Щурат В.** *«Жерело звісток Гендольовика про запорожців*. *Записки Наук. Т-ва у Львіві*, том СХХVІІІ. Львів, 1919 року. **М. Г.** **Франко І.** *Смерть Каїна*. Вступна стаття П. Филиповича, Вид. «Слово». К. 1924 року, стор. 66. **Б. Янубський.** *Атаманюк Василь. Жовтень, акварелі 1923 р.* Вид-во «Друкар». 1924 р., стор. 48. **І. Майдан.** *Сріблянський М. Етюд про футуризм*. В-во «Чорномор». Кам'янець на Поділлі—Одеса, 1924 р. (Друкарня в-во «Чорномор», Каліш, табір інтернованих) **Слісаренко О. Др. Фогель Э.** *Карманный справочник по фотографии*. Руководство для фотографов-любителей. Издание 7-е. Обработал и дополнил Р. К. Лауберт. Гос. Изд. Моск. 1924 г. Стор. **С. Кравців**. XI—XII=292—308

Хроніка—I—II—208—239, III—258—283, IV—V—273—290, VI—248—261, VII—228—246, VIII—IX—314—331, X—228—279, XI—XII—245—290. **Листи до Редакції**—VI—228, VII—266, VIII—IX—355. **Книжки надіслані до Редакції**—I—II—262—263, IV—V—312—315, VI—289—290, VII—267—268, VIII—IX—356, X—297—299. **Від редакції** I—II—261

Ілюстрації. **Потрети:** **Спілки**, «Гарт», Група гартіванців до Закордоної мандрівки—XI—XII—264. **Малюнки:** До статті **Краснов В.** «Пасквільний Комітет»—IV—V—161, до статті проф. **Є. Черняхівський** «Біологічні коріння медицини»—VII—185, до статті **М. Клоків і Є. Лавренко**—«Росливість Донбасу» VIII—IX—208.

В.И. Ленин (Ленин)

X

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

31645

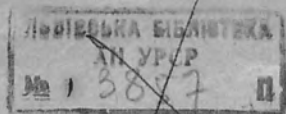
№ 1—2

СІЧЕНЬ

1924

ЛЮТИЙ

4р.

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 6619.

Зам. № 2807.

З М І С Т

	Стор.
В. Сосюра—Місто. Поезії	1
І. Цітович—Гроза	3
В. Підмогильний—Військовий літун	4
Г. Коляда—Із поеми «Крізь сизий дим»	34
О. Лан—Поезії	35
В. Шопінський—Білий порошок	36
В. Ярошенко—Труп	49
Т. Осьмачка—Весна	50
Н. Бажан—Поезії	51
М. Доленго—Золоте коло	51
О. Досвітній—Американці	52
П. Шеллі—До британського люду. Перекл. О. Бургардт	61
В. Газенклевер—Вперед, друзі люде. Перекл. Д. Загул	62
М. Рильський—Чумаки. Поема	63
 М. Равич-Черкаський—Ленін—проводар комунізму	 74
О. Шумський—Політична ситуація в С. Галичині	83
М. Любченко—Далі шляхами розкладу	92
Проф. С. Остапенко—Капіталізм на Україні	112
 Ан. Носів—Антропо-етнологичне вивчення людини—населення України	 136
Б. Тиверець—Спад ліризму в сучасній українській поезії	141
М. Доленго—Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі	161
О. Бургардт—Співець з бунтарською душею	174
І. Ткаченко—Літературна спілка П. Мирного та І. Білика	186
 М. Любченко—Міжнародній огляд	 196
 Економічний огляд	 208
 Хроніка	 217
 Бібліографія	 240
 Від редакції	 261
 Книжки, надіслані до редакції	 262

В. СОСЮРА

МІСТО

Од трамваїв сине, сине місто,
Золоті од лихтарів сніги:
Хто прийшов із геніяльним хистом
І зробив це росчерком руки?..

Хто чорнявим електричним дротом
Синій килим неба пронизав,
Що пливе в далеку Третю Роту
І сумний вертається назад?..

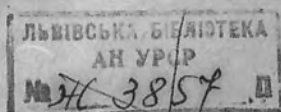
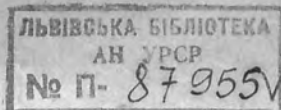
Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої...
Це ж мені заковано стогнати
У його засніженій груді...

Це ж мені дитиною малою
Заглядать у чорні казани
І об мури битись головою,
Розбивать печаль мою об них...

Ой, у парку снігові намети!..
Там проводять ночі «пацани»...
Тільки вітер знає їх секрети,
Тільки вітер і холодні сніг...

Я не знаю, хто кого морочить,—
Але я б нагана знову взяв
І стріляв би в кожні жирні очі
В кожную шляпку і в мантию стріляв...

Але, ні. Їх другим треба взяти...
І синіє невблаганно сніг...
Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої.

* * *

В сине вікно виглядаю.
В небі акації шум.
Тільки і сам я не знаю,
чому один я сижу.

Тільки і сам я не знаю,
чому на фоні яснім
твій силует не буває
рідним і милим мені.

Темні здивовані очі
і малинові слова...
Щоки гарячі лоскоче
темна холодна трава.

Тільки на хмари, на небо
виллю і жаль і жагу, —
більше не тягнуть до себе
темні метелики губ.

Що ж. Не любив я нікого.
Може здавалось мені,
що розігнались дороги
в очі твої золоті?..

В місяці, в вітрі, у дзвоні
і в ароматі алей
місто в залізні долоні
кличе і тягне мене.

Знаю: для мене хвилина —
ціле для тебе життя.
Місяць крізь віти ялини
руки до мене простяг..

* * *

Коли місяць на цвинтарі бродить,
так убого і тепло мені,
і думок золоті хороводи
знов встають невимовно ясні...

І тоді я крізь листя, крізь віти
за світами далекими мчу,
комашинкою в небі дзвеніти,
по-инакшому Землю почуть...

І, здається, такий я маненький,
божевільно кружусь унизу...
Але серце непевно тельнькне, —
і на цвинтарі знов я сижу.

Тільки трохи ніяково й дивно,
що на місці хрести, дерева,
й на граніті дзвенять переливно
золоті од проміння слова...

В моїх дум золоті хороводи
Закував я і муки і гнів...
Тільки місяць на цвинтарі бродить,
виглядає з-за ґрат і вінків.

* * *

Може ми й не друзі...
На твоє: «Прощай»
нахилився в тузі,
облітає гай—

Ну, а під рукою
літери, як кров,
не дають покою,
кличуть знов і знов...

синій, синій, синій...
Тінь... День... Сум...
Це листи осінні
на твою красу.

Одірву я руки,
губи одірву...
Тільки серце стуком
падає в траву...

Де летить широко
в небо димний жаж,
там біжать дороги,
вулиці біжать...

Може ми й не друзі...
На твоє: «Прощай»...
нахилився в тузі
облітає гай—

Вулиці горбаті,
на стіні плакат,
а на тім плакаті
чорная плака.

синій, синій, синій...
Тінь... День... Сум...
Це листи осінні
на твою красу.

ІВАН ЦІТОВИЧ

Г Р О З А

Схитнулися тополі.
По листю, по корі
Дош-шрапнель сипнув...
Пробігли батальони хмар.
О, хто там путь їм перетнув
Вгорі?

Враз залп! гармати гнів!
Осокорі: замрі!..
Прорвався сміх і зразу вщух.
То звівсь бунтар: тремтіть, старі!
Така там боротьба і рух
Вгорі!

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН

Опершись рукою на широку дверину товарного вагону, Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко вбік, завезене ранковим туманом. Позад Данченка, трохи наполягаючи на його голими грудьми, стояв Василь, накинувши на плечі хутрову куртку. У вагоні серед бляшанок з бензином та купи різного машинного приладдя спало теж двоє — літун Тимошівський та военком літунської сотні.

Вагон термосився від руху й помірно підплигував на рейках. Сергій Данченко, притримуючи рукою шапочку на голові, перехилився за двері й пильно роздивлявся на невиразне місто.

— Там річка... бачиш, Василю, за містом? — спитав він, показуючи рукою.

— Бачу, — відповів той.

— А за річкою, далі — сад... його не видно. Отам, серед саду, стояла наша хата. І зроблено було просіку, щоб через неї з вікон було видно річку.

— Твій батько був великий буржуй? — спитав Василь, добуваючи люльку.

— Чималий... тисяч з сорок десятин мав.

Василь посміхнувся.

— Може й мій теж буржуєм був, — не знаю ні батька, ані матері. Хтось мене народив, спасибі їм, та й кинув на вулиці.

Василь закурив і плюнув на землю, що мигтіла під вагоном. У вагоні заворушився военком і голосно позіхнув. Далі він підвівся й підійшов до дверей, кліпаючи очима.

Потяг раптом звернув і місто вже лежало перед нами. Туман росходився. Місто росло, насувалось на їх і розпадалось на будинки.

— Вже приїхали? — спитав военком.

— Воно таке саме... таке саме, як і було, — казав Данченко, не зводячи з міста очей, — он я бачу вокзал, театр...

Василь хляснув военкома по плечі.

— А що, военкоме, будемо гнати бензин на горілку?

— А будемо, — відповів той, чіпляючи до пояса револьвера.

З їхньої мови прокинувся Тимошівський, жваво потягнувся та й собі висунувся з вагону.

— Оце добре! — гукнув він: — як я занудився вже без великого міста. Він засміявся й погрозив кулаком.

— Ну, держіться, дівчата й жінки! Літуни їдуть!

Потяг спинився коло станції і всі зішли з вагону.

— Ти підеш мешкати до тітки?—спитав Данченка Василь.

— Так,—відповів той,—але не заздри мені: я обіцяю й тобі знайти помешкання в неї.

Василь потягнувся.

— Ех! Чому заздрити? Я й казарми люблю. Та мабуть я підшукаю жінку, що мене полюбить.

З неясним острахом пішов Данченко у місто. Він давно вже носив його в своїй душі. П'ять років безупинної мандрівки з фронту на фронт! Голод, безсонніно чі взімку коло вогнища, коли все всередині бралось кригою й застигало, тисячі таких ночей і одноманітних днів викохали йому теплий малюнок рідного міста. Там, звідки він повернувся, він не мав нічого свого, і цей малюнок переховував, як єдине багатство. Він любив тепер місто більше, ніж тоді, коли жив тут. Ночі холоду й дні спраги виткали йому чудове мереживо спогадів, може й неправдивих зовсім, але теплих і втішних.

А місто зустріло його суворо й просто: в обличчя йому війнув важкий дух, дух руїни. З усіх боків нахилились до його пошаржені будинки й вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг погодитись, що місце, де ступала його юнацька нога, так само гніє й розпадається. Спочатку він навіть не міг вмістити це, і дивився, мов на чудо.

Він почував, що всихає; його серце в'яло, і рвались там нитки ніжної мережки, яку він довго низав був увесь хмурий час, що лежав позад його.

Сергія тягло далі, вглиб міста. Байдуже розгортались перед ним вулиці, порослі травкою, червоні прапори і чисте небо.

Замість буяння він спіткав тільки труп і шумливе колись місто лежало купою стерва.

Він швидко переходив вулицю за вулицею. Прийшовши до тітчиного будинку, він постукав, але помітив, що двері не замкнено, і зайшов сам усередину. Назустріч йому вийшла жінка і в ній він швидче догадався, ніж пізнав свою тітку. Він зовсім іншою покинув її під час війни. Її сиве волосся не походило на тодішнє русяве, дрантя, що було на ній, не нагадувало колишніх суконь, а обличчя, де в густих зморшках затаївся звір, мовчало про усміхи та вроду.

Вона пізнала небожа відразу, кинулась до його й оповила руками. Ридання заглушили її слова. Мокрі з куховарні руки безтямно гладили й стискували його обличчя, а цілувала вона навіть його сорочку. Йому ніяково стало, аж босяно, і він визволився з її рук.

— Заспокойтесь, тьотю,—промовив він.

Тітка сіла на скриню й посадовила Данченка коло себе.

— Ти ж один лишився... од кого ж сподіватись, як не від тебе? Твого батька розстріляно, дядька, мого чоловіка, утоплено в річці з камінюкою на шиї, як собаку...

— А де мати?—спитав Данченко.

— Мати втікла за кордон десь... А я... о, Сергію! Що я стерпіла! Мене бито по видові, тягано за волосся, як повію. Чотирі місяці,

чотири місяці, як один день, держали мене в льохові, допитували, ставили під стінку розстрілювати!

Раптом вона схаменулась.

— Тсс... у мене три кімнати зреквізовано, комуністи живуть. А ти не комуніст, часом?

— Ні,—відповів Сергій,— а коли розстріляно батька?

— Торік, як німці наступали,—пошепки відповіла тітка,—вночі аж п'ятдесят заложників розстріляно. А дядька Олексу ще раніше селяне в ополонці втопили... Ой, та хіба можна словами передати все те... Я була, як загнана вовчиця, як скажена кішка. Ти бачиш, яка я? Так тепер я хоч спати можу, а то ночі пролежувала, очей не стулюючи.

— А Галочка?

— Що Галочці? Перебула той час у хрещеної матері й нічого їй... Чудна вона. Почну скаржитись, нагадаю про батька, а вона: на що згадувати, каже, аби мучитись. Дитина вона ще, співає, сміється. Служить десь, у Народній Освіті чи що, переписувачкою на машинці. Сьогодні неділя, до церкви пішла. Та чого ж це ми сидимо в сінях?

Вони зайшли в хату.

— Ти їсти хочеш? Тільки не ремствуй, самий хліб та юшка. Так і годуємось... Галочка в ряди-годи принесе пайку хліба, а то спродую те, що не пограбовано.

— Не хочу їсти. Ось почекай, тьотю, я з вами житиму, то краще буде. Нам, літунам, пайку добру дають, навіть яєчка, а масло чи сало—завжди.

— Гляди, не продайся за те сало,—прикро промовила тітка.

— Як це так—продатися?—спитав Сергій.

— Правда,—відповіла тітка,—ніхто з нашого роду не продається і не має права продатися. Сергію, кров батька й дядька пролита, і ти мусиш помститися! Тим то я чекала тебе. Я вірила, що ти живий, хоч ти й не писав нічого. Ганьба на твою матір, що втікла,—вона знизилася голос і схопила Сергієву руку,—я перед Богом присягалась, а ще й перед тобою—мене бито, тягано, сили мені висотано, але моє серце ще б'ється, кипить... Я вірю—прийде слухний час,—я теж помшуся і я уб'ю.

Тітка тискала його руку, але її слова були Сергієві чужі—тітка була така сама руїна, як і місто.

Рипнули двері, Галочка повернулась. Сергій глянув на неї і зрозумів, чом вона не любила згадувати про смерть родичів. То була жінка, що допіру зробилася нею; в її постаті й обличчі вчувалася весна. Весна віяла з кожного її руху і вона щедро сипала той дарунок навкруги. Смерть тікала від цієї дівчини, і Сергій згадав, дивлячись на неї, казкових царівен з сяйливою зіркою на чолі.

— Галочка,—радісно засміялася тітка,—чи пізнаєш ти—це твій брат—у-перше, Сергій. Пам'ятаєш, ти ховалась од його, як була мала.

Галочка здивовано протягла Сергієві руку та й собі засміялась.

— Ви мій кузен! Треба бути такою пустункою, як я, щоб вас не пізнати. Я тікала від вас була, а ви ж аніяк не змінились.

Тітка прикро глянула на неї.

— Може й тепер тікатимеш? Яка ти дурненька! Ніби Сергій справді опудало яке.

Літун посміхнувся.

— А таки опудало! Я знаю, що поганий. Це для мене не таємниця.

Справді, він знав це. Такий уродився! Він був низький на зріст, з горбом на спині й мав надміру довгі, як у малпи руки. Плескуватий ніс, висохлі губи, косенькі хинські очі, ріденька рослинність побила його обличчя невиразною плямою. А Галочка була така ясна, така повна життя! Сергій почував себе пустою перед нею і, здавалось, ніколи ще не бачив штуки так зблизька, ніколи так гостро не відчував її принад.

— Це для мене—не секрет,—казав він,—а ось що дивно. Я покинув тебе,—можна ти?—ще малою. Ось я повернувся й не змінився, так само потворний, як і був. А тим часом ти виросла, зробилась прекрасна. Вір мені, що я не пізнав би тебе. Це вражає мене. Я стільки блукав, а бачив тільки смерть і руїни. Я чув тільки злосливий сміх, бачив тільки погляди з прокляттями. А ти смієшся, і сміх твій чистий, хороший...

Галочка зніяковіла, гадаючи, що він говорить їй компліменти. А Сергій раптом відчув себе змореним після подорожі.

— Он як... а де б я спочив?

— Ти втомився?—заметушилась тітка,—ходім, ходім. Спи міцно, а тоді побалакаємо. Я віддаю тобі свою хату.

Вона повела Сергія до другої кімнати й промовила:

— Тільки ти не сердься—спатимеш на моєму подвійному ліжку.

Вона засміялась і вийшла. Сергій не роздягаючись ліг на широке ліжко й скрестив під голову свої довгі руки. Він думав про себе і йому стало шкода свого життя. Він чудно жив якось, між иншим. Уродився калікою—його віддали нянькам, він батьків навіть бачив не часто. Жив на самоті, родичі цурались його, хлопці, з якими він хотів гуляти, глузували й тікали від нього. Так і виріс він з думкою, що для його на цьому світі нічого немає. В бога не вірив, на той світ надій не покладав—і, врешті, байдужість опанувала його. Тільки де-коли мріяв, але й мрії були невиразні—він навіть добре не знав, про що треба мріяти. Книжок читав багато, захоплювався будизмом і довго міркував поїхати до Індії. Але так і не поїхав, зробився літуном під час війни, полюбив літунство і вже не кидав його. Так двадцять вісім років прожив чи то дурнем великим, чи то мудрієм.

— Треба спочити,—гадав Данченко,—обридла вже блуканина.

І наймиліше було йому те, що спочиватиме він тут, коло рідних. Разом обідатимуть, ввечері розмовлятимуть, і Галочка буде сміятися своїм чистим сміхом.

* * *

Прокинувся він над вечір, умився й пішов до вокзалу. Коло ешалону він знайшов своїх—Тимошівського, Василя й военкома. Вони жваво сперечалися.

— Ти повинен це зробити, военкоме,—палко промовляв Тимошівський,—який же ти після цього товариш? Свиня просто! Та як би я був комуніст, я зробив би все, що захотів.

— Ні, це незручно,—казав воєнком,—де ж таки бачено, щоб у радянській державі одкривати кафе, хоч би й літунське? Виконком так і скаже—буржуазна витівка.

— Чом же буржуазна? Ми ж не експлуатувати когось хочемо, а просто погуляти. Що ми—ченці? Кому не можна кафе, а літунам—можна. Ми—червона авіація, гордість революції. Та що це таке? Літаю, літаю, стріляю, бомби кидаю,—а мені й потанцювати не можна? За що моя молодість гине?

— Чого ти сосунчику, скиглиш?—спитав Василь,—ти не знаєш, як треба робити? Пістоля їм до грудей—давай кафе! Іх словом не діймеш.

Воєнком стояв замислений.

— Хіба так,—казав він врешті,—взьмемо дозвіл на культосвітній клуб, а там уже збоку якось примажемо кафе невеличке.

Василь хляснув його по плечі.

— Люблю тебе, воєнкоме! Ти людина товариська й вигадав добре. Кафе під радянським соусом! Лиха година! Тут тобі й лекції про комуну, і неписьменність ліквідують, і дівчатка танцюють, і чарочка кружляє! Це мені до вподоби!

— Знаєте, як ми його назвемо?—гукнув Тимошівський.—клуб «Амортизатор». Так і зареєструй його, воєнкоме, а я вивіску сам намалюю.

— Веди мене до себе ночувати,—казав Данченкові Василь,—бо ще не маю де на цю ніч.

Сергій взяв з вагону свої чемодани й вони пішли.

— Ти не думай,—казав Василь,—що я не знайшов собі помешкання. Цілий день ходив, а знайшов таки. О, я знаю, чого мені треба! У мене ставка на інтелігентку, що голодує. І єсть така. Чоловік, видимо, буржуйчик, злякався Радянської влади й забіг. Казала, причепурить кімнату. Я вже взяв її на око. Ти маєш горілку?

— Єсть пляшка.

На тій вулиці, де стояв тітчин будинок, вони зустріли Галочку й Сергій привітався з нею.

— Та ти теж уже маєш знайомство!—гукнув Василь.

— Це моя сестра—в-перше.

— Добра краля, симпатичне дівчатко.

Сергій промовчав трохи й сказав:

— Василю, ти ходитимеш може до мене й зустрічатимешся з нею. Я заздалегodi прохаю тебе—не займай її.

— Го, го! Та чи не собі ти її готуєш?

— Ні, не те. Просто вона чесна, гарна дівчина, а ти—босяк.

— Даю тобі своє босяцьке слово,—урочисто промовив Василь,—що не братиму її на око.

В кімнаті Василь скинув з себе хутрову куртку й лишився голий до пояса. Він так завжди пробував у хаті.

— Давай горілку.

Сергій розпакував чемодани й видобув пляшку.

— Це для тебе приховую—казав він.

Далі він запалив велику бензинову лампу й біле світло облило їх обох—напівголого велетня й довгорукого недоростка. Вони сіли біля столу, Василь пив навхильці горілку.

— Стара справа,—промовив він,—стара-старезна.

— Пече?

— Пече, клекотить усередині, жене кудись, покою немає. Скільки пам'ятаю себе—блукаю, і гидко мені. О, коли б який дурень записував, де я був і що робив!

— А ще ж жити довго,—зітхнув Сергій.

— Оце й воно!—Василь злегка стукнув кулаком по столі,—матері його чорт! Як згадаю про дальше, так хочеться стати, руки в боки—давай сюди пошвидче все гамузом, що там лишилось! Все приймаю на праву руку!

Пляшку було вже випито наполовину.

— А ти щасливий,—кинув він на Сергія,—тобі що? Ти—того-світній, справжня людина ти, а ми—наволоч.

— Я—щасливий...—посміхнувся Сергій,—в чому ж те щастя?

— Е, та що казати! От літати обридло. Ще як війна була, то сюди-туди. А як війни не буде, то змусять ще пасажирів, чи пошту возити. Га? Як тобі подобається листоношею? Добра робота, ковінька їм у бік! Будь здоров!

Василь підніс пляшку до рота. Обличчя його зробилось червоне; він витягнув свої м'язисті руки.—Немає горілки!—гукнув.

Він ще раз потягся, схилився на стіл і заснув.

Сергій погасив лампу й ходив по темній хаті.

— Чом я прийшов сюди, до тітки?—думав він,—хіба в мене були коли родичі? Чого вона здається така променяста?

Він почував себе до краю спорожнілим. Ніколи йому не було ще так важко, як тепер, він сам собі був неприємний.

Отже, він струснув з себе ці думки. Приступивши до вікна, він підніс свої очі до неба й у великих просторах ростанула його туга. Його погляд потопав у безоднях між зорями й приймав йому в душу невимовну глибину.

— Там моя оселя—гадав він,—а тут я—вигнанець.

* * *

На другий день увечері пили чай утрьох: тітка, Галочка й Сергій. Говорила тітка. Вона розповідала сьогочасне життя; душу облутали, дихати без дозволу не можна, білизну на облік беруть, зайвий стілець однімають. І це зветься—комунізм? Брехуни всесвіцькі.

— Як це нудно, мамочко, про комуністів,—промовила Галочка,—он літо минає, холодно буде, зіма, бррр!..

— Зіма! Тобі аби гуляти!—гукнула тітка,—хіба ти згадуєш утопленого батька, хіба тобі болить моя туга? Ти ще їм служиш, ти ще спину гнеш!

Тітка голосно заридала, Галочка ніяково схопилась і підбігла до неї.

— Геть, геть!—гукала тітка,—ти сама більшовичка!

Сергій встав, подякував і пішов до себе в кімнату. Ця сварка була йому неприємна: і тут колотнеча. За хвилину до його постукала

Галочка—чи немає у вас салом'яку? Шкода! Мамі погано, лежить. Така нервова. Раз-у-раз сердиться на мене, що я не лаю комуністів. А вони мені нічого не зробили, їй богу нічого. Батька втопили не вони, а селяне—на тих я сердита. Та й не можна ж вічно лаятись.

Він хотів спитати її ще щось, аби затримати її коло себе. Але що?

Коли вона пішла, Сергій знову відчув сам до себе гостру відразу. Він довго стояв коло вікна, дивлячись на небо, але й воно вже не дало йому спокою. Та, врешті, він і не хотів його. Думка про Галочку захопила його й зняла віхор йому в душі. Він наново пригадував своє дитинство, науку, п'ятилітнє поневір'яння на фронтах, і все те кригою лягало йому на серце.

— Я ж живий!—гукав він сам собі,—я ж живий!

Ці слова він повторював, як відшукану таємницю. Він ніби згадав про це допіру, ніби прокинувся з довгого сну й на повні груди вдихнув п'янюче повітря життя. Він був, як висохле дерево, що його вогонь охопив враз од краю до середини. Він почував той огонь, якеся божевілля опановувало його.

— Треба боротися з собою, треба називати себе йолопом.

Так казав він, ніби маючи жаль до себе.

* * *

— Клуб «Амортизатор» було за кілька день одкрито жвавими заходами Тимошівського. Його пророкування справдилось: все місто справді було на відкритті клубу. Привітальні промови відбулися зарання, й тільки-що запалено лямп, музика й публіка була наготові. Гримнув вальс; покриваючи його згуки, Тимошівський бадьоро гукнув французькі назви. Мури театрального будинку напружились, стримуючи рух юрби, що задвиготіла суцільним колом.

Танцювали з захватом, з цілковитою відданістю танкам. Танцювали зосереджено й уперто—вперше після жаху громадської борні.

— Messieurs, engagez vos dames!

Сергій Данченко стояв збоку коло стіни й дивився на Галочку. Вона була тут і теж танцювала. З ким—то байдуже. Сергій почував, що танцює з нею він. Він бачив зблизька її обличчя, оповивав рукою її стан. Вона нахиляла голову трохи набік і це робило її ще прекраснішою.

Коло стін купчилось що-раз більше народу, й Сергієві доводилось підніматись навшпиньки та зазирати через плечі, щоб не втратити Галочку з виду.

Підійшов червоний Василь і сказав.

— Ти осьдечки. Я вже з півгодини тебе шукаю. Дивишся, як кузиночка танцює?

— Дивлюся, як танцюють,—відмовив Сергій.

— Та невже? Ні, ти зверни увагу; здається, били їх, били, реквізували, розстрілювали,—аж вони знову танцюють! По парі ж сорочок не лишили,—а дивись, як убрані! Трудно, трудно їх защемити! Та як ти думаєш? Це мені до вподоби!

— Ти сам?

— Сам, як палець. Кохану свою на село по харчі одрядив. Та й сам я тільки вчора приїхав. Де був?—Василь нахилився й промовив пошепки,—повстання ліквідував. Ну й погуляли—біс його матері! Ходім, для того шукав.

Він поволік Сергія між натовпом у кутню кімнату за сценою. Там пили горілку. Їх зустрів веселий гомін і вигуки.

— Ось де ми танцюємо,—промовив Василь, кидаючи додолу куртку,—сідай! Вип'ємо, щоб дома не журились.

Сідати не було де, та й взагалі мало хто сидів. Здебільшого стояли, хитаючись з шклянками в руках і гули. Було напівтемно й прохолодно, мов у льохові.

— Промова, промова!—гукнули враз і на плечах товаришів з'явився високий літун з пляшкою в руках. Хтось з реготом підтримував його ціпком у спину.

— Товариші!—почав він—як усі ми літуни, то вип'ємо за наше літунське здоров'ячко. Хай нам легенько гикнеться тепер і на віки вічні. І плювати нам зверху на весь божий світ!

Гучні оклики й брязкіт шклянок покрив промову. Тільки Василь невдоволено пробурчав:

— Не люблю промов. Нащо базікати? Хочеш пити—пий, убити—вбий, а не пащекуй. П'ю за мовчки!

Сергій постояв трохи й вийшов. В залі танцювали безконечний вальс.

В кутку кімнати нікому непомітний куняв военком, сидячи на стільці. Денна біганина за-для відкриття цього клубу геть стомила його і він солодко дрімав під галас. Коли в кімнаті притихло, він прочуявся й голова йому закрутилась з горільчаного духу.

На столі миготіла свічка, а біля столу, схилившись на руку, сидів задуманий Василь. Военкомові спершу зда^лося, що Василь сам у кімнаті, але згодом він примітив п'яних, що спали долі. Военком підвівся; мелодії вальсу линули через напіводчинені двері.

— Хто там?—гукнув Василь.

— Це я.

— До речі! Ходи сюди, маю справу.

Военком підійшов до столу й сів поруч з Василем. Той випив чарку й налив военкомові.

— Пий!

Але военком не пив і Василь довго дивився на його червоними, посмішкуватими очима. Далі він зігнув руки й усі м'язи на його грудях заворушилися з сміху.

— Слухай,—сказав він, нахилившись,—слухай, военкоме! Я поставив уписатися до партії. Чуєш? Ти поручишся за мене? Га? Одпустиш мене з своєї сотні? Під три чорти літунство, роблюся чекистом! Це мені до вподоби! Га? Я оце вчора повернувся—повстання ліквідував. Ото розкіш, літунство—нісенітниця. Чуєш?

— Згода,—сказав военком.

Василь ударив його по плечі.

— Я ж знав! Люблю таких комуністів, як ти! У тебе завжди можна. Ти свій хлопец, їй-богу!

Воєнком що-раз більше почував, що п'яніє з горільчаного чаду. Він схопив Василеву руку й зареготав.

— Я—свій хлопець!—гукнув він,—як ти помиляєшся! І всі, хто так гадає! Ми ж усі, комуністи, свої хлопці, ха, ха, ха! О, ми—свої хлопці!

— Пий, воєнкоме!

Але воєнком не слухав його. Він сміявся всією душею.

— Тсс... чуєш? Танцюють! Танцюють блакитні панни, прилизані юнаки, а чи знають вони—нащо? Я виписую вам спирт, ви валяєтесь п'яні, я пускаю тебе до партії—а чи знаєте, нащо? А ви кажете: свої хлопці, з ними можна кашу варити—ха, ха, ха!

Він перестав сміятися. Вони дивились один на одного з безмежним довір'ям, як змовщики у вогкому льохові старовинного замку.

— Ти, слухай,—промовив Василь,—я хоч дурний, та хитрий. Я тебе, брате, наскрізь бачу. Я йду до партії,—а чи знаєш, нащо? Бо я теж комуніст! Я не хочу, щоб хто робив зло, тільки сам.

— Ми—десь,—сказав воєнком,—нас, властиво, не видно. Ви танцюєте, п'єте й скаженієте. А ми холодні, розмірковані тримаємо в руках усі ниточки. Ми керуємо! Нам світить мета! І одного разу ви занімієте з дива, побачивши, що витворилось з ваших танців та піяцтва.

Свічка на столі догоріла й погасла; у темряві ще виразніше заплігала музика. Досі ще танцювали ненаситний вальс.

Воєнком схопився.

— Бачиш цю глупу темряву, це невидне болото? Ми беремо кожний шматок бруду, прядемо з його білі нитки, тчемо прекрасний узор майбутнього. А ви кажете—свої хлопці!

Василь нахилився й знайшов помацки долі свою хутрову куртку.

— Ходім,—промовив він,—подивимось, як танцюють на славу комуни. Воєнком поправив пістоля й вийшов у залю поважний, спокійний, як і завжди.

— Mesdames à droit, messieurs à gauche!

Тимошівський носився по залі й усіх запалював своїм завзяттям.

Василь ледве знайшов Данченка за юрбою.

— Ти втік,—промовив він,—ти стоїш, видивляєшся?

Данченко почервонів з його посмішки.

— Та я радий податися звідси,—відповів,—ця тупанина торохкотить мені в вухах.

Вони вийшли. Все місто вже спало й грюкіт, що вилітав з танцювальної залі, умірав на її порозі.

— Як гарно,—сказав Сергій,—чи не здається тобі, що десь далеко, а може близько, поруч,—ходить ще один ти і бачить у темряві, як і вдень?

Василь голосно плюнув.

— Знаєш, все, що хочеш, а свого двійника я не потерпів би. Застрелив би, як собаку.

Вони пішли, мимоволі звертаючи в темні алеї. Гущавина покривала їх.

— Я вже не можу спати так, як інші—що-ночі,—сказав Василь,—часом сплю вдень, а часом три доби не лягаю, люльку курю.

Він перечепився за пенюк, вилаявся, але сів на його. Сергій ліг на траву коло Василя.

— А я згадую давнину,—промовив Сергій,—чи пам'ятаєш той час, коли я вперше приїхав на фронт? Ніхто не помічав мене, тільки нишком сміялись з мого потворства. А ти—ні. Ти потоваришував зо мною, ми жили в одній ятці, грілись коло одного вогню. Це чудно так. Я ніколи доти не мав товариша.

Василь креснув огонь; на хвилю їх обстали кущі й дерева, а за мить знову подалися у морок. Люлька жевріла, як великий світляк, що застиг у повітрі.

— А ще я думаю про танці,—казав далі Сергій,—ну що таке танці? Крутяться, скакають люде. А оце я побачив, що в танцях є щось глибоке, без краю принадне.

Василь засміявся.

— О, кузиночка твоя творить чудеса! Тільки ти, Серьожо, справді не здурій. А то ще ногу зломиш.

— Вона справді чудово танцює!—з захватом промовив Сергій,—нічії ноги не ступали так вільно, нічії руки не підносились так плавко! О, в танцях вона справді прекрасна!

Василь нахилився над ним.

— Коли так, то не будь же дурний, як затичка з випитої пляшки! Я навчу тебе, як робити: вночі, як твоя цяцька ляже спати, іди й лягай коло неї. Тільки так—інакше пропадеш. Так я робив завжди, а й разу не помилився.

— Страшно...—прошепотів Сергій підводячись.

— Го, го, го!—зареготав Василь своїм колючим реготом,—страшно думати, а не робити! Ти не думай.

— Страшно...—знову прошепотів Сергій. Василь ударив себе в груди:

— Слово честі, ти не був такий боязкий! Воїстину, жінка нагонить жах, коли її не жахнути заздалегodi.

Він вибив об каблук люльку й знову запалив. Люлька пихкала; ніч синішала й холоднішала перед світом.

— Піду додому,—понуро промовив Сергій,—прощай, Василю.

Він повернувся й пішов геть, зникаючи між оорисами дерев. Замість кроків його було чути тільки зникливе шелестіння трави й піску.

Василь встав і витягнув обабіч руки, мсв на хресті роспинаючись. Надходили доби, коли він не міг спати.

А на другий вечір, коли Сергій Данченко погасив лямпу й укрится—навіть, до його кімнати зайшла тітка.

— Спи, спи,—промовила вона,—я на хвилинку... Ти маєш карафку на воду?

— Ні.

— Завтра я поставлю тобі карафку з нашими везерунками. Переховала таки.

Вона обережно сіла на край ліжка. Потім раптом мов упала йому на груди й обсипала йому обличчя палкими поцілунками. Сергій трохи підвівся.

— Що ви, тьотю?

Вона плакала, сміючись.

— Прости... змучилась я, занудьгувало серце. Ти ж один рідний, одна надія...

Вона витерла сльози, далі казала твердо і в її словах були одблиски того вогню, що полохкотів їй у душі.

— Я не на хвилину прийшла, не через карафку. Сергію, нам треба багато обговорити. Ми не тільки тітка й небіж—нас єднають ще скривавлені тіні твого батька та мого чоловіка. Хай твоя мати носить по чужих краях вічний сором ганебної втіканини. А ми—ні! Наше серце—помста!

Коли тітка вимовила це слово, то сама затремтіла. Вона нахилилась близько до небожа й мова її зашкварчала на распечених устах.

— Пам'ятаєш, гукали—братерство, воля? А тепер—кривавий чобіт! Усе розчавив дикий чобіт! І хто? Варнаки, проститутки! Нас питцями людської крові проголосили, а сами жменями п'ють! Оця жахлива бутафорія—комунізм? І вони думають, так минеться? Пройде, забудеться їхня кривава брехня? Ха,ха! Минеться! Вони думають, що як гостра ножка у їх, так усі злякались? А зась! А як ми—теж ножак! Ага! Ось я—що я? Я ж усіх їх знаю, в обличчя кожного... Я їх пізнаю, од мене не сховаються! От тоді... Я лазитиму, шукатиму їх, а піймаю! Сама допитуватиму їх, як вони мене колись... Усе згадаю! Вони розстрілювали нас, а ми їх вішатимем! Ха,ха! Тільки вішатимем? А язика їм гадючого не рватимем? А руки їм криваві не крутитимем? А гвіздки їм у голову, гвіздки...

Вона бачила те, що промовляла, і заходила з пекучої радості. Її голос рвався й робився зловісним харчанням. Гарячі подихи разом з слиною летіли перед неї і Сергій відчув у собі холодок жаху. Тітчини руки вп'ялися в його груди і він, боючись її божевілья, дуго одхилив її від себе.

Вона піддалась і почала віддихувати. А коли заговорила знову, її голос був слабкий і благальний.

— Вибач... кипить душа... Я стільки терпіла... Я викохала собі думку про помсту, як дитину, як бога. Але як дійти її? Слухай, ми, інтелігенти, домислюємось тільки згодом до того, що вже чинить простий розум. Повстання! Чуєш, повстання! Ти непевний у перемозі? Все ж за нас: руїни, народній гнів і їхнє безглуздя. Ми поїдемо в наші села, скажемо їм... О, я знаю їхню душу, я заграю на ній... А щоб вони не думали, що ми—за свою землю, за панство, ми їм подаруємо ту землю! Так, дамо документ. Нам помсти треба, а не землі. А наші землі—два повіти—яка сила людей! Ти будеш ватажок, ти будеш перемогати, а я—мститись. Я скрізь буду з тобою! О, ти будеш вдоволений з мене! Чуєш?

Сергій мовчав. Все, що казала тітка, було йому чуже.

Вона гукнула:—Ти чув? Кажі!

Він підвів до неї очі й у напівтемряві побачив її знову близько коло себе. Йому здалося, що її руки вже напружено, щоб вп'ястися йому в груди й горло.

— Я розумію вас, тьотю, поволі відповів він,—але це—неможливо. Вона відскочила од його далеко й гукнула з кутка:

— Неможливо? Ти не хочеш?

— Неможливо,—повторив він,—бо в мені немає ненависти.

Тітка мовчала, навіть дихання її не чути було.

— Ага,—промовила вона врешті, і він здивувався з сили злости в її голосі,—в тобі немає ненависти! Не дурно ми цурались тебе. Каліка нещасна!

Вона рівним кроком пішла геть, але спинилась на порозі й промовила:

— А коли я дійду свого,—а я дійду,—тоді звелю тебе випороти на стайні батогами.

Він лишився сидіти на широкому ліжкові. Він їхав був сюди з неясним бажанням радості; він мріяв про рідне місто, батьківщину й притулок. А його зустріли руїни, зневага і... Галочка.

* * *

Минуло кілька день, повних нудьги. Сергій майже не виходив з хати. Він блукав по кімнаті з кутка в кутку, не знаючи, що з собою робити. Його істота прокинулась і розцвіла. Він боявся сам себе. Все в йому було нове; навіть трохи чуже, він був ніби не він, як метелик, що вийшов із лялечки.

Василя не було, він знову повіявся кудись. Не було з ким погомоніти і важка самотність, яку Сергій досі не помічав, була паном в його мешканні.

Вечері він одчиняв вікно й сідав біля його, не запалюючи світла. Йому починало здаватися, що Галочка обминає його, що вона помітила його чуття, відчула думки й одвернулася від них, як од бруду. Це була найлютіша рана його серця.

— За що?—гадав він,—я чистий стою перед нею. Що її обходить те, що діється в мені? Хіба я хочу більшого, як бачити її, бути ввесь час коло неї? Але й те собі забороняю. Я задоволений з того, що бачив її хоч раз—і, хто знає,—може й досить того, може й краще мені не бачити її більше. Може краще мені покинути одного разу це місто та піти світ-за-очі вічним мандрівцем, несучи скрізь з собою її образ, очі, волосся... Бачити її у снах, жити для тих снів і, може збожеволівши, повірити, що тільки у сні вона існує.

Ці слова ніби хто нашіптував йому. Хтось ніжний і чулий, єдиний, хто зрозумів його і поклав йому-запашну руку на знеможене серце. І з самого голосу того по тілу йому лилася солодка млюсть, він заплющував очі, не хотів ворухитися і був як дитина, що вірить у казку про чарівні краї.

Далекі вітри віяли йому на душу й теплим туманом застиляли очі. Він бачив себе коло рідної хати, у дідівському лісі. Темні дерева височать коло його й затьмарена алея губиться у синьому морозі. Він іде, потім спиниться—і лячно йому з тиші й нерухомости. Він блукає по лісі без кінця, скрізь зустрічають його темні дерева, стежка тихо сунеться далі й манить до себе навислий морок.

А враз заворушилося повітря, заколихалося хвилями, заклубочилося й захитало стрункі верховіття дерев, зашепотіло галуззя, зашорохтіла трава. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари і розбуркана земля п'є його золотий сік. Він знає, то грає мати й згуки линуць сюди, через відчинене вікно. І враз забуває про це. Приступає до дерева, легко підноситься з гілки на гілку до верховіття, розхитує його, а потім гойдається, і не знати вже галуззя ані дерева, тільки звуки, що линуць повз хлопця, ні, то сам він є ті звуки.

— Так, так,—думав Сергій—це було колись, колись...

Він підніс голову до неба — і дивна річ! Небо, яке ще недавно було далеке й привабливе, видалося йому близьким і нецікавим. Воно вже було йому непотрібне. Там був спокій, а він прагнув до виру, захвату й шаленства. Жалю гідними були його спогади й ніжний голос, що шепотів був йому казкові слова. Казки не було. Було життя, жорстоке, немилосердне, але разом з тим напоєне радістю й боротьбою. Геть нерішучість, кволість і самооблуду! Іти до того, що блисне щастям, розіллється бездонною повіддю, розпадеться прірвою, візьметься вихорем і потрощить, щоб упасті насолодним дощем на роз'ятрені рани; мати те, де життя міниться як світло в кристалі, де втілено його запашність, де розлягаються його переможні пісні й сміється його глибінь. А то є жінка!

Він промовив слова, що жажнули його самого:

— Вона буде моя!

* * *

З того вечора, як він постановив, що ця дівчина мусить йому належати, голова йому напружено запрацювала. Він знав, що тільки голова може добре розв'язати цю справу. Не йому було покладатись на принаду свого тіла чи чари своїх очей. Потворство заступило йому ці шляхи.

В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, які він давно вже прочитав і возив з собою без мети, біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походовою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі—сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою.

Сергій не звертав досі уваги на убозство свого мешкання, а тепер воно вразило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затишують ходу, малюнки в масивних рямцях, тропічні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкрайні паркети й важкі завіси. Нудьга обгортала його серце.

Що для нього була досі його хата? Чи мав він її? Довгі роки перебував він узімку в холодних шатрах, випадкових притулках, а влітку—просто надворі, на голій землі. Ось прийшов спочинок—і його зустріли голі стіни та недоладне ліжко, що серед порожнечі кімнати видавалось безглуздом опудалом. В йому прокинулась вся людина одразу, налита всіма бажаннями.

Гостра ненависть і зневага часом захоплювали його. Він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжки й своє минуле життя. А найбільше—свій апарат, літунство й небо, що так довго облудно вабило його від краси землі.

— Я повертаюсь до землі, як блудний син,—гадав він,—будь прокляте небо, земле, прийми мене!

Земля була прекрасна й життя, що точилось на ній. Прекрасні були ранки, коли обрій п'янів з червоного вина; розкошні дні, наляті сонцем, чарівні вечори, напоєні пахощами, і ночі, завинені мороком. І завжди життя, як несподівана ласка, як величня смуга зорі, як колискова таємнича пісня. Воно зливою неслося обабіч, молоде в своїй давезні, в щочасній борні, захватне, як танкова музика.

А цей скарб він занедбав був у собі, забувши, що сам він син цієї краси, володар цього багатства й спадкоємець його насолод.

— Будь прокляте небо,—шепотів він, і на його довгих руках росли кулаки.

Він наповно почував свою окремішність і це почуття п'янило його. Він був п'яний з свого бажання, навіть з свідомости свого потворства. Хай він горбань, хай поганий недоросток, хай на бенкеті життя йому не дано келиха пити—він випростується, виринає той келих собі до рук і п'є з його—не вино,—він п'є самий сік життя, що його ошукало.

Він нахабно гадав: «Це подвійне ліжко мені знадобиться! Чи ж не замале воно для двох?»

Він гадав так, бо жінка видавалася йому чимсь безмежним. Її обійми облітали весь світ, губи були невідомими морями, груди високостоями, на які він досі не підносився, а ноги—тернястими шляхами до насолоди. Він мимоволі тремтів перед безоднею жінки і велика гордість опановувала його з думки, що він має жінку собі скорити.

В Галочці його найбільше тишило те, що вона не знала про його замах. Радісна, посміхлива вона ходила вранці на свою посаду, обідала, гуляла, а він уже чигав на неї.

— Вона буде моєю!

Сергій почував себе голодним звірем у засідці. Часом володіння жінкою здавалось йому замалим, нездатним до кінця вгамувати його спрагу. Тоді він гадав про глибше задоволення й запаморочнішу насолоду. Він уявляв себе павуком, що смокче її кров, висисає душу—і ця уява була радісна до болю. Він бажав, щоб Галочка невідступно йшла за ним, схудла, знеможена, з потупленими очима й висохлими білими пучками. І щоб з одного погляду вона падала перед ним навколюшки.

Врешті Сергій не уявляв собі ще, як то повинно скоїтись. Він знав тільки, що перед ним великі зусилля й борня, але був готовий.

* * *

Розмова з тіткою про повстання відсунула Сергія від її життя, а так само й Галочкиного. Тітка не розмовляла з ним, не привіталась, ніби не помічаючи його. Сергій навіть гадав, чи не вижене вона його й заздалегodi постановив опіратися. Але цього не сталося, бо він давав їй свою літунську пайку і з неї годувалися всі.

Галочка ставилась до його, як і раніш. Зустрічались вони неодмінно раз на день—за обідом, а то й частіше. Промовляли часом два слова й Сергій почував, що вона, як і мала, трохи боїться його. Це його радувало—з її боязни він мав надію на перемогу.

Але тітка—з нею щось діялось. Увечері вона почала зникати, поверталась вночі. З вікна він часом бачив, як вона йшла—висока, завинена в сіру хустку, вона видимо поспішала. Перед дверима спинялась і озиралась навкруги. Почали вчашати до неї якісь люди. Приходили ненадовго, звичайно в день, шепотілись, і йшли геть.

Галочка теж пізно поверталась—в її установі заведено наднормову працю й чергування. Сергій не лягав спати, поки вона не повернулась. Сидів коло вікна в темній кімнаті. Галочкині кроки він уже пізнавав здалеку.

Одного разу перед обідом сталася пригода. Прийшла Галочка й сказала:

— Мамо, я не передала твого листа. Прихожу я аж того добродія ще вчора заарештовано...

— Заарештовано?!—верескнула тітка,—прокляті! Все гине!

Вона випросталась і зробилась страшна. Безсила злоба й ненависть засмикали її обличчя. Вона кинулась до шафи, почала викидати з під одерж папери, дерти їх, бігати, далі видобула с-під комоду пістоля й гукнула Сергієві:

— Забірайте це!

Він узяв. Усе скоїлось в одну мить.

З поміж книг вона викинула дві пачки пістольних куль. Сергій забрав.

Галочка злякано схопила її за руку:

— Мамо, то це й нас можуть заарештувати?

Тітка сіла на підлогу й засміялась. З перших звуків сміх її залив усю хату. Вона скажено пручалась долі. Сергій силоміць поклав її на ліжко. Тітка стогнала, заплющивши очі.

— Бризкай, Галю,—сказав Сергій.

Галочка бризкала. На їй розкуйовдилась зачіска і її коса з кожним рухом розсипалася на спині.

— Вона прекрасна,—гадав Сергій.

— Годі бризкати,—сказав він і поволі взяв у неї шклянку, торкаючись її руки. Та рука була холодна і в неї полилося його тепло—його пучки горіли. Ніколи ще Сергій не мав себе таким схвилюваним. Галоччина туга й розгубленість захоплювали його. Вона була такою близькою й досяжною. Очі її потупились, уста манили, він почував, що тіло її зм'якло, мов одгукуючись на його бажання. Він забув усе й простяг до неї довгу руку, щоб обняти.

В цю мить тітка розплющила очі й захрипіла. Довго не можна було зрозуміти, що вона хоче сказати. Сергій стояв блідий і зайвий коло ліжка.

Тітка прохрипіла:

— Піди, Галю... я дам адреси... піди попереди... попереди...

— Мамо,—прикро відповіла Галочка, — мене б уже заарештували з тим листом, як би я не вибрехала. Там варта стояла. А тепер знову йти на арешт? Мамо, подумай.

Сергій хотів сказати, що він сам піде куди треба, але тітка гукнула. Цей нелюдський вигук струсонув хату. Сергій мимоволі ступнув наперед, а Галочка в жахові затулила вуха. Тітка закорчилась, забилась на ліжкові, схопилась, плигнула додола й витягнула перед себе руки.

— Комуністка, комуністка, вигукувала вона, — я знаю, я все знаю!...

— Що ти знаєш? — спитала Галочка й у її голосі почулась Сергієві незвичка грубість.

А тітка знову реготала, упавши на ліжко. Сергій хотів дати їй води, але вона біла його по видові й штовхала ногами. Обличчя її перекошилося і з реготу вона почала вити не стримуючи себе, на повний голос. Галочка стояла біла, заціпивши губи.

— Ох, як вона обридла мені, — несподівано прикро промовила Галочка, — її лайкою та підозрами! Бач що вигадала, — Галочка показала на пістолі та кулі, — сама бандиткою робиться, ще й мене до бандитів посилає.

— Мені жаль до неї, — сказав Сергій — вона — мати.

— Мати! — гукнула Галочка, — хіба вона мати? Хіба я чула від неї добре слово? Вона ж не приголубила мене ніколи? Ось уже три роки вона гнобить мене, кричить, лає більшовичкою. Яка я нещасна! Тепер прийдуть трусити, заберуть мене. тягатимуть...

Ридання колихали її груди. Вона сіла й схилила голову на руки.

— Ні, Галю, — промовив Сергій, — трусу напевне не буде. Як не було досі, то вже й не буде. Адже ж ще вчора заарештовано того знайомого. А коли трапиться що, я визволю тебе.

Він сів поруч неї коло столу. В цій несподіваній пригоді тільки одно здивувало його: Галочка вже була не та. Вона втратила свою лагідність, у її серці зародилась злоба. Він почував силу в її словах, вона була дужа. Він глянув на неї — така близька коло його, вона зробилась ще недосяжніша. Що думає вона, що стукотить її серце? Ось вона, похила, жорстока в своєму сумові, палка в своєму жалю. З застиглим обличчям і розсипаним волоссям вона схожа була на зневажену богиню, що замислилась над помстою. І враз стала перед ним вирізблена давньою рукою, він побачив усі таємниці її розкішного тіла й затремтів з безмежності її принад.

— Треба лікаря, — сказала Галочка.

Сергій мовчки пішов по лікаря. За півгодини він привів його, пообіцявши десять фунтів борошна за візиту.

— Гострий нервовий припадок, — оповістив лікар, — і в наслідок — параліч моторних центрів.

Сказавши, що треба робити, діставши борошно, лікар висловив співчуття й пішов. Галочка в розпачу стиснула руки.

— Параліч, — прошепотіла вона, — я знаю, що то єсть, мій дід по батькові слабував на параліч. Він лежав без руху три роки... Коло його були льокаї, покоївки, а тут — я?

З ліжка хворої почувся довгий, приглушений стогін і в йому виступило наперед усе оточення: сірі, роки вже небілені, стіни кімнати, скривлена шафа, висунуті шухляди, розкидане збіжжя, накритий стіл

із застиглою юшкою, розчинені двері й зайвий промінь на підлозі. Те, що, здавалось, насувалось, допіру, було вже дійсністю. Галочка затремтіла.

— Так стогнав мій дід... я боялася, він був жах мого дитинства... і оце знову? Не хочу! Не хочу бути покоївкою—я жити хочу! Вона ненавиділа мене, а тепер зовсім погнобить? До лікарні її, до лікарні!

В її розпачу він набував сили. Посмішка вийшла йому на обличчя; він підійшов до сестри і взяв її руку.

— Не хвилюйся, Галю! Ти кажеш: до лікарні. Але лікарні тепер повні хворих, їх нікуди діти, вони вмірають під парканами, а вже й зовсім не приймають туди колишніх буржуїв. Та й нащо так? Ти зараз схвильована. А подумай краще—і ти не будеш така жорстока. Так вийшло! Хіба ти одна тепер страждаєш? Поглянь навкруги...

Ударило сьому годину. Галочка стріпнулась і визволила свою руку.

— Так, так, відповіла вона—життя важке, я знаю... Мені треба йти: ми й сьогодні працюємо над норму.

Вона швидко поправила волосся й опорядкувалась. Сергій казав їй:

Нащо тобі, Галю, працювати там, та ще й над норму? Нічого тобі це не дає, тільки сили даремно теряєш. Тобі платять за це шаги. А тут ще матір хвора—кому ж доглянути її, як не тобі? Я обіцяю тобі допомагати; поки я живий, ти не знатимеш клопоту...

Вона похапцем надівала капелюх.

— Дякую, дякую. Я знаю, що ти добрий. Будь ласка, не замикай дверей.

Сергій лишився сам і замислився. Чи так він сказав їй, як треба? Конче потрібно, щоб вона покинула свою посаду—тоді б вона сиділа вдома, ходила б коло матері й звикала до його. А там—літунська сотня вийде, він забере їх з собою, вона помандрує і, врешті, покохає його просто з туги. Як ще довго чекати! І як до речі спаралізовано тітку!

Сергій підійшов до хворої. Вона лежала нерухомо, заплющивши очі.

— Невже померла?—злякано подумав він і взяв її руку. Ні, ще б'ється! Тільки б вона не померла завчасно!

Сергій пішов до себе в кімнату й міцно стиснув свої руки. М'язи його були дужі, сили в йому було досить. Чекати довго, але й перемога насолодна.

Повернулась Галочка пізно. Сергій не спав, не роздягався, навіть коли рипнули двері, він спитав:

— Ти, Галочка?

— Я.

Він не наважився спитати, де вона була. Може праця затяглася так допізна? Він чекав, що вона сама розповість йому, може по-простому зайде й погомонить з ним. Але вона, видимо, лягла спати.

Сергій почував себе неспокійним. Він ворушив пучками; спазми вряди-годи стискували йому горло. Спати йому не хотілось і сидіти було тоскно. Він вийшов з кімнати—Галочка спала за ширмою ліворуч.

Сергій навшпиньках підійшов до ширми й почув рівні коливання Галоччиного дихання. Він напружено слухав.

Застогнала хвора й Сергій затаїв віддих боючись, що Галочка прокинеться. Хвора затихла, а Галочка й не ворухнулась. Він тихенько намацав стілець і так само тихо сів.

— Вночі, коли твоя цяцька спить, піди й ляж коло неї,—так казав Василь.

Може й краще було б так зробити. Сили вистачило б. Але він хотів звязати її з собою назавжди.

Йому здалося, що він уже довго тут сидить. А може й справді так було. Треба йти, ганебно тут далі лишатись. В ночі, крадькома сидіти за ширмою й підслухувати, як спить жінка, яку кохаєш, а потім піти геть виснаженому, ображеному,—ні, це за всяку образу гірше. Це приниження, якому рівного немає.

Він знав, що треба йти, але не міг. Галоччині подихи навівали на його спомини та давні жалі. Ці подихи були такі рідні, такі пестливі, що душа його мимоволі зливалася з ними, неслася далеко, немов покидаючи його,—і він жахався, то поверталась до його радісна назад,—і він щастливо хитав головою.

Так, мрії були. У сірому, що трохи карболкою ніс, пансіоні, де він жив, учившись, живого були тільки мрії. Серед дзвінків, розкладів та дразливих виховачів, єдиним одгомом життя були мрії. Мріяли всі рішуче про все: про багатство, славу, події, героїзм, саможертву, гуляння в карти, піяцтво і про конання. Він мріяв так само. Багатство він мав, слави не хотів, карти не любив, а кохання не знав. Тим-то мріяв про його, лягаючи спати, гуляючи в місті, а часом і над книгою. Кохання! Його ніхто не кохав.

Він мріяв про кохання так, як написано в старій книжці—сідає сонце, біжать тіні, падають тумани, літає кажан, гукає пугач, алея, лавочки вряди-годи і тепла прохолода; гаснуть вогні, засипає світ, пахне метіола, тільки вони вдвох гуляють, спинилися. Він і вона. Вона білява, завітчані коси, мовчазна з краси, довірлива, гнучка й задумана. Немав слів, немає руху, розливається нестому, живе зачарування, тремтить серце, очі обнялися з очима. Це—кохання, і його ніколи не було.

А тепер воно прийшло. Ось зараз, у темряві й тиші, в напруженні, коли шкрябін миші видається громом, у завмерлості, в питті її подихів—хіба не здійснення колишніх, забутих мрій? Хіба в цій хаті не живе зачудування пахучої ночі, зниклих тіней і облудних огнів? Це кохання прийшло, давнє, юнацьке і він п'є його забуття.

Хвора часом стогнала, але Сергій не слухав її. Юнацьке—то молоде. Він гадав тепер про груди, які дихають, груди, повні принади й краси. Які вони? Чом хочеться простягти до них руку? Він забажав, щоб Галочка встала й пройшла. Вона не побачить його, пройде близько й обвіє його запашистю свого тіла. Він згадав, як вона танцювала на відкритті клубу, і хотів, щоб вона танцювала знову. Запалились би кришталеві вогні й музика грала б далеко. Він дивиться сам. І далі, то розгортається її убрання, падає додолу й умітливому світлі лине її тіло й груди, що дихають.

Світання захопило Сергія несподівано, з темряви виступили стільці, шафа, комод, узор ширми яснішав що-раз, за вікном виростало високе дерево. Він підвівся й зітхнув—ніч була така коротка.

Сьогодні зрання була його черга літати. Він пішов у свою кімнату, тихенько вмився й вийшов на повітря.

* * *

На аеродромі ще нікого не було, сонце зійшло вже високо, шляхом тяглися вози, місто починало співати. Сергій сів просто на землю й дрімав.

До аеродрому під'їхав верхи Василь, прив'язав коня й підійшов до Сергія.

Зразковий літун—гукнув він,—чи не ночував ти бува на аеродромі?

— Ні, я був дома. Прийшов зараня, я не спав цю ніч.

Ти не снав? А вона?

— Вона? Вона спала...

— Нікудишне діло. Обом або спати, або не спати.

Він похмурнів і похитав головою.

— Скажу я тобі—ти дурний. Я думав, що ти жартуєш, аж воно навсправжки. Нащо тобі це? Матері його чорт! Ти питав мене, чом вийшло так, що всі одвертались од тебе, а я, Василь, потоваришував? Хіба було б так, як би ти за жінками бігав? Хіба ти тепер товариш мені? Тепер ти чор-зна-що.

Сергій взяв його руку.

— Василю, ти мене не жалієш! Чи думав я коли, чи гадав, що так буде? Я заплутався, я збився з шляху. Що мені робити?

Василь сів коло його.

Слухай мене—покинь. Людині жінка не личить. Вона—до лица таким нікчемствам, як я. А людей я зустрічав тільки двох—тебе та ще одного і той застрілився, людина—го, го,—знаєш, хто людина? Я скажу тобі: людина це безсторонність, вона не любить і не ненавидить. Її губи не цілуються й не проклинають. Розумієш, яка справа? Матері його чорт, таких мало я зустрічав та й ті переводяться. Ех, хай ми робимо революцію й контр революцію, хай ми кохаємо! А тобі це нащо? Будь людиною! Колись усі будуть людьми; тоді наше життя буде, а може й зовсім не буде, чорти його знають.

Він закурив люльку.

— А ще я тобі те скажу—я вже не пам'ятаю, з якою числом жінкою я живу. І всі вони так схожі одна на одну, що плюнути хочеться. А ким я тільки був! Сажотрусом, вантажником, діловодом, отаманом, служив гетьманові, а тепер я комуніст, у Чека працюю. Он аж куди я дійшов! Це за тридцять тільки років! А далі що? І он яке лихо мені здається, що я працюю на одній посаді!

— Ні ти мене не хочеш зрозуміти,—промовив Сергій,—дивись—ось ранок. Тисячі разів я бачив його, а не знав що таке ранок? А тепер бачу: ранок—це краса. Чом так? Бо в душі моїй ранок, сонце сходить. Василю, я не спав цю ніч, а вона спала. Я сидів коло її ліжка—вона не знала,—і думав. Ніч була така коротка, а мрій так багато... Про що я мріяв? Василю, я кажу: так добре, так треба. Але я безпорадний. Ну, ось стою й не знаю, як, куди...

На аеродром сходились люде. Де-які машини вже стояли напоготові. До літунів підійшов воєнком і сказав Сергієві:

— Ваша черга летіти.

Сергій пішов. За кілька хвилин він уже піднісся.

Воєнком і Василь дивились на літання.

— Шкода, шкода!

— Кого?—спитав воєнком.

— А от Сергія. Як ти його звеш? Буржуазний виродок на технічних послугах Радвладі?

— Типовий буржуазний виродок: не займай мене, я тебе не займаю.

Василь зареготав.

— Здоровлю тебе—він робиться пролетарієм і вже починає займати! Ні, воєнкоме, не те. Він був людиною, а тепер робиться таким нікчемством, як я, ти й мілійони. А мені шкода. Воєнкоме, а коли вип'ємо по чарці?

— Завтра приходь, завтра день Іллі, наше свято.

— То-то, я бачу, прикрашують плац. Прийду, воєнкоме! А й спасибі тобі! До вподоби мені посада! Добра посада! От ти тут мудруєш, а я тебе заарештую з твоїми мудраціями й посидиш у мене. Он як! Ти мене посадив туди, а я тебе до льоху посажу. Всі ви тепер у мене в руках. Добрий гендель?

Воєнком похмурився.

— Кинь про це.

— Ні, воєнкоме, це цікаво. Ти гадаєш так—не біймося, візьмемо бруд і зробимо з його прекрасне. А бруд гадає—візьмете мене й самі станете брудом. Хто ж переможе?

Воєнком запалав.

— Ми переможемо! Бо в нас воля, а ви, бруд, пасивні, ви—іграшка в наших руках. Куди попхнемо—ви котитесь. Ти теж виродок буржуазний. Он той, Данченко, літун тепер. Завтра настановимо його писарем—буде працювати, позавтра шевцем—теж робитиме. Бо волі у них немає. А ти небезпечніший. Ти оскаженілий виродок, ти маєш волю. Але ми зломимо її. Ти тепер потрібний у Чека—ми прийняли тебе навіть до партії. А зробиш своє діло—ми викинемо тебе на смітник, а пручатимешся—розстріляємо, знищимо тебе. Зрозумів свою роль?

Василь взяв його під руку.

— Поживем—побачим. Завтра прийду пити.

Три машини шуміло вгорі. Дні були чудові—повні сонця й запашности. Вітри принишкли, дощі падали рідко.

Навкруг аеродрому будували арки, плели гірлянди, вішали плакати: «Хай живе червона авіація!

Завтра—день Іллі, літунське свято».

— Сергій Данченко, закінчивши літати, розмовляв ще з начальником сотні про порядок завтрашнього свята. Сергій був найкращий літун, зокрема у фігурному літанні. Він пообіцяв зробити все, що зможе.

Вдома Сергій знайшов тільки хвору. Галочка була, певне, в своїй установі. Сергій був голодний і шукав попоїсти, але знайшов тільки

хліб. Йому спало на думку, що й хвору мабуть не годовано. Він пошукав ще й знайшов трохи сала. Але хвора не захотіла. Вона лежала, заплющивши очі, та помалу ворушила рукою.

Сергій попоїв сам. Незабаром повернулась Галочка й почала варити обід. Вона не знала, де що лежить, і Сергій, шукавши вже, показував. Галочка була знервована.

Як же це буде?—питала вона,—страшенно незручно після праці обід ще варити. Буду я мабуть у нашій їдальні обідати. Там кепсько, правда, годують, але хоч не морочитись.

— А мати?—спитав Сергій, він уже й не згадував про себе.

— Матір заберуть до лікарні. Наш завідуючий обіцяв це влаштувати.

Сергій був до краю здивований. Його навіть страх обійняв.

— Галю,—сказав він,—нащо тобі це? Кинь посаду, доглядай матір, я все тобі дам. Краще на день раз обід зварити—це дві години, ніж тратити шість годин дурно на працю і їсти ріденький куліш у рад'їдальні.

Вона відповіла:

— Я дуже дякую тобі. Але ходити коло матері я не буду. Їй не потрібна ця жертва, бо вона вже не видужає. Вона лежатиме рік, два, три,—а я упадатиму коло неї для того, щоб вона врешті померла? Це вже навіть не жертва, це просто безглуздя. Я хочу жити, я молода.

Вона сказала це так твердо, що він не мав що їй відповісти. Ці слова збентежили його й принижчили. Він почував, що всі надії його розбиваються об її вдачу. Але ж вона досі така не була—коли він приїхав сюди, вона була просто гарненьким дівчам. Звідки ж вона взяла таку силу й жорстокість?

Сергій вже нічого їй не казав. Він почував, що був спійманий. Він загруз. Йому здавалось, що вже весь вік він ходитиме за цією дівчиною й робитиме, що вона скаже: скаже обід варити, мити підлоги, годувати її, стерегти—і він робитиме. Гидко, жалю гідно—хотів бути паном над нею, а робиться її рабом!

— Як я низько впав,—гадав він,—які заміри і який кінець!

Обід Галочка зварила швидко. Він з'їв кілька ложок. Галочка хотіла погодувати матір, але та навіть очі не розплющила.

— Капризує,—прикро промовила Галочка—ну, в лікарні годі буде капризувати!

Сергій з захватом слухав її слова. Самий звук її голосу, найменший рух її був йому дорогий. Навіть Галоччина жорстокість до матері не вражала вже його—і жорстокість була в ній прекрасна.

По обіді Галочка сіла в єдине крісло, що залишилось у хаті, й замислилась. А Сергій ходив у своїй кімнаті та згадував, як він ніч цілу пробув коло її ліжка, слухаючи її подихи. Він гадав уже про прийдешню ніч.

Так тяглося, поки вдарило сьому годину. Галочка підвелася—він чув,—і почала вбіратись. Куди вона йде? Знову наднормова праця?

— Будь ласка, не зачиняй двері.

Він не міг більше терпіти. Може вона повія, може ходить, продається всім, а він і не знає? Ця думка душила його. Ну, звичайно, вона повія! А він, дурень, не знав, як підійти до неї!

Сергій похапцем натягнув картуз і вискочив за нею. Галочка вже одійшла на квартал. Слідком за нею він дійшов до мійського парку, де відкрито було літунський клуб «Амортизатор». Вечір уже починався. Обрій танув у золотій зорі, над будинками висів блідий місяць. Синій дим повставав з землі.

Сергія зустріли товариші-літуни й затримали, дивуючись, що він завітав у парк. Він відповідав щось і поспішив геть, але Галочку вже втертяв.

Людей у паркові було чимало. А Галочки не було. Він догадався—її й не могло тут бути. Вона там, де темрява, в гущавині алей—там її треба шукати. Бо на світлі їй нічого робити.

Сергій ступав невірною ходою; у його тремтіли ноги, стискувалось серце, смикались руки, клекотіла губа. І він не розумів, чи з гніву то, чи з огиди, чи з приниження.

Алея прийняла його в свою тишу. Завмер галас гуляння, потонули зорі серед верховіття й вітер заховався між деревами. М'яко ступали його ноги в царстві кохання—він раз-у-раз проминав пари на лавах, на землі під плямуватим деревом чи просто на моріжкові, придивлявся до них часом з нахабною злостью, часом з таємною покорою перед долею. Марно він чув чужий шепіт, бачив чужі обійми, одвертався від чужих поцілунків.

Алея кінчилась. З-за верховіття виринув місяць, мов спитав, чого треба, і зорі розсипались, як глузливі посмішки. Він спинився, почувавши, як борсається його серце між лютістю й безнадією. Сил йому вже бракувало, в голові йому з утоми нишкнули думки, ховалися, мов бралися тінями. Йому заманулось додому, зачинити двері й щоб було тихо. Але як згадав свою кімнату, стіл, зашланий газетою, та подвійне ліжко—огиди стиснула його слизькою рукою.

— Де вона?

Йому здалося, що Галочка вже не повернеться більше. Нове завзяття завіхрилось у йому. Він кинувся назад, наосліп минаючи дерева, просто гущавиною, покинувши нудну алею чужих пестоців.

Уже здалеку він почув Галочкин голос серед ледве чуткого шуршання дерев та трави. Сергій спинився—так, то вона промовляла. Спочатку він не розбірав і не хотів розбірати її слова, бо з самого її голосу ожив парк, задзвонили зорі й заспівав вітер. Сергій поволі сів на землю, посміхаючись, як дитина над дорогими цяцками.

Галочка казала:

— Пожалій мене, я нещасна. Зрозумій, що я переживаю. Я мовчала спочатку, але ж вона бачила мене наскрізь. Я терпіла. А потім те сталося... Ось я з тобою—і гарно, а прийду додому—страшно. Щоб не було страшно, я роблюся жорстока, люта... Чом так виходить... важко неприємно? Певне не можна так, щоб усе було хороше, без сліз?

— Не можна й не треба,—відповів мужчина.

Сергій пізнав його, він згадав велику залю, вальс, музику і піднесений голос:

— Messieurs, engagez vos dames! То був Тимошівський.

— Вона не хоче брати в мене їжу. Це надзвичайно боляче мені. Тимошівський засміявся.

— Та що ти, сестра-жалібниця? Ти мене кохаєш?

— Тебе, тільки тебе! Як я танцювала вперше з тобою, я зробилась така маленька-маленька, мене мов зовсім не стало. Як це скоїлось? А погім ти сказав, що я тобі подобаюсь і кращого я не чула ніколи. Далі ти сказав, що не треба боятись, треба розбити все, а тебе кохати. Мені було страшно, а я знала, що тільки так...

Вона замовкла й заговорив Тимошівський:

— Моя любя, яка ти ще дитина! Тобі хочеться, щоб усе було гарно, щоб усі посміхались. Це дурниця,—так не буває. Буває так: хто хоче щастя, тому про інших годі думати. Кохання без болю—нудне, це ріденька кашка для хворих. Ми молоді—що нам до наших матерів чи знайомих? Де моя мати—хіба я знак? Я тільки знаю, що жити прекрасно, а жити й кохати—ще краще. А ти скиглиш. Поцілуй мене.

Сергій не слухав їх більше. В першій хвилі, як він зрозумів усе, він скорчився, припишкнув, замер, як жучок, що потрапив у небезпеку. А далі він думав так:

— Добре, хай Галочку втерiano, що ж з того? Хіба немає інших жінок, а чим вона краща за їх? Хе, хе, та жінок же хоч греблю гати!

Міркування це було надзвичайно розрадне. Жінок було безліч і багатьох можна було задешево добути. Жінки ж усі однаковісінькі—не однаково, котра з їх?

Він підвівся й пішов геть, пересміхуючись сам з собою. Справді, чудний він був! Як хлопчик, що закохався в свою вчительку! Приїхав, був утомлений, знесилений з літання й фронтів, виснажений з самотності,—побачив цю дівчину й роскис. Куди ж пак, яка трагедія! А йому просто жінки потрібно і він, звичайно, може дістати це досить легко.

— От пригоди лицаря без страху й догани,—гадав він про себе,—таємничий роман часів середньовіччя!

Вперше за давній час він заснув міцно й спокійно.

* * *

Був день Іллі, коли Сергій прокинувся. Він радісно потягнувся руками до сонця, що сміялось у вікно. Він збадьорішав, мов одужавши з тяжкої хвороби.

— Це ліжко мені недурно дано,—посміхався він.

Подвійне ліжко здавалося йому тепер намілішою річчю в хаті. Він постановив діяти, як найшвидче, щоб урвати свою самотність і—як то кажуть—одружитись. Хай так, хай це буде одруження! Одружитись за тисячу радянськими грошима!

Він уявляв собі Галоччине обличчя: і він приходить з панною.

— Галочко, випадково зустрівся з давньою знайомою. Багато де-про що побалакати маємо.

Неодмінно їх зазнайомить!

Коли він умивався, приїхали з лікарні по тітку. Він не вийшов навіть. Чув, як Галочка вирядила матір.

Потім Сергій пішов на аеродром. Він здивувався навіть, побачивши, як завітчали його гірляндами та плакатами. Всі апарати були в квітках, червоних стьожах та числах. Після літання мав бути обід.

Люду зійшлося сила. Майдан був мов плодюча нива, що вродила людьми.

І літання пройшло на прочуд гарно. Було піднесення, завзяття. Фігури в повітрі в'язались самі собою, пропелери співали. Сергій зліз з машини, схвилюваний з височини й щасливого літання; він зав'язав аж сім мертвих петель і тепер посміхався.

Обідати пішли до клубу «Амортизатор». Тут наспів і Василь.

— Прийшов тебе поминати,—сказав він Сергієві.

— Поминати?—здивувався Сергій,—я оце тільки жити зібрався, а ти мене ховаєш. Спасибі!

— В хаті був галас і вони нахилялись один до одного, щоб чути.

— Товариша поминаю,—казав Василь,—такого не буде, ні, ні! Тисячі бачив, а таких було тільки два, та лихо—обох немає. Ковінька їм у бік! Всяка наволоч живе, їх—немає. А через що гинуть?

Сергій бачив, що Василь уже п'яний прийшов сюди й слухав його з усмішкою.

— Через жінок!—гукнув Василь,—усе переборять, а як дійде до кохання—каюк. Виходить, що найтяжче побороти жінку. Матері його чорт! Здається, таке собі слабеньке, нігтем би, як вошу, розчавив, а от, не перебориш! Та жінку як не зігни в три погибелі, так живо на шию вилізе!

Він налив собі шклянку.

— Ехе-хе, переводяться люде! Та й подумаю я—таки й не буде людей. З'явиться на людину натяк, походить, походить—та й гине. Не буде людей! Ну, дарма, і без їх житимем.

Ці слова роздратовали Сергія. Хоч Василь і п'яний був, але Сергій образився трохи—не за себе, а за всіх присутніх.

— Дурниці ти говориш з п'яних очей,—відказав він,—немає людей! А подивись—їх повна хата! Вони п'ють, сміються! Цей сміх—найкраща відповідь на твої слова. Кажуть, що звірина ріжниться від людини тим, що не вміє сміятись. Це так! Я теж буду сміятися! Я вип'ю горілки, налий мені!

Василь чокнувся з ним.

— За упокой,—промовив він,—хай тобі земля пером!

Сергій сміючись підніс чарку до уст. І тільки тепер помітив—проти його сидів Тимошівський і жваво розмовляв серед товариства. Сергій мов побачив його вперше, Тимошівський був новий, неприступний: весь бенкет ніби було влаштовано на його честь, всі сміялися й горілка лилась ніби через його славу. А був він стрункий і чорнявий, мав засмагніле, мов палкими вітрами обличчя завіяне. І здавалось, що він—трохи циган.

Василь казав про його:

— Цей сосунчик за жінками світа не бачить.

Так, так, Тимошівський же був завжди у когось безтямно закоханий! Це вічна історія, вічний танець його життя.

— Messieurs, engagez vos dames!

І найбільше вразили Сергія губи Тимошівського—дужі, червоні. Сосунчик! Ні, ті губи видалися Сергієві губами вампіра.

Де-далі, то володніше захоплювало Сергія відразне чуття до цього хлопця; воно росло, поверталось на огиду. Сергій забув про свою чарку, він не міг уже одвести від Тимошівського погляду і почував себе ніби в засідці, ніби наготувавшись до скаженого скоку. Кулаки його стиснулись і очі налилися кров'ю.

В цю хвилину Тимошівський підвівся, закутив і сміючись промовив:

— Ну, товариші, іду спати. Я вночі майже не сплю.

Він засвистів пісеньку й вийшов геть. А гнів Сергіїв раптом потух. На чолі йому виступив піт і серце занудьгувало.

— Ось до чого я дійшов,—гадав він,—ганьба, ганьба!

Він оглянувся—Василя вже не було. Це додало йому ще суму.

— І він пішов...

Йому було шкода себе самого до сліз. Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шматує, кидає в болото, а там її топчуть ногами. Досі він був тільки з постати потвори, а тепер почував, що й душа його загнилась.

— А який я був,—думав він,—я був людина, це правда, а тепер я—нікчемство. Де мій спокій, моя безсторонність?

Він думав про Галочку й про своє чуття до неї. Він ніби вдивлявся пильно в цю дівчину, ніби хотів дізнатись про її сховане єство.

Чи не прибрано там в блискучі шати те, що на очі виступало в його потворстві? Ця думка вразила й порадувала його.

— Кажуть, що я потвора, а хай мені покажуть прекрасне!

Все було омана, а проте, він не знав, що почати. Все промайнуло так швидко, так несподівано, що він мов занімів із здивування.

З кімнати вже всі розійшлись, тільки четверо в кутку гуляло в карти. Вечоріло, день Іллі кінчався.

Вийшовши з клубу, Сергій перейшов через парк.

— Галочка мабуть тут,—подумав він,—Тимошівський вже встигнув виспатись.

Він, як і вчора, бачив веселий натовп, чув сміх, балаканину, і велика туга охопила його. Йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли і за листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був слабкий.

— Як трудно пройти повз квітку не зірвавши, повз джерело не напившись, повз жінку не покохавши, і повз камінь, не збудувавши собі хати! Потім квітка робиться гноєм, воду викидаєш з себе геть, дівчина тебе зраджує, а камінь з стелі падає тобі на голову. Це зветься вічність.

Вдома Сергія чекала несподіванка: в його кімнаті була жінка. Коли він увійшов, жінка підвелася з стільця й спитала:

— Вибачте, це ви літун Сергій Данченко?

— Я,—відповів Сергій. Він був здивований страшенно. Згадавши, що вранці він постановив був привести до себе жінку, він готовий був вірити, що це примара. Його навіть острах узяв і він спинився на порозі.

Жінка схвильовано казала:

— Вибачте, що я прийшла, не будши знайома... Ваша родичка дозволила мені зачекати...

— Родичка? Галочка?—спитав Сергій. В кімнаті було вже зовсім поночі і замість жінки він бачив тільки обрис. А вона промовляла, майже захлинаючись:

— Я не знаю як її звуть... вона була тут... Я зараз розкажу,—тільки ви не смійтесь—я поетеса, я вірші пишу... Два надруковано... Ввесь вік я живу в цьому місті... А це місто—ви побачите самі,—болото. Тут нічого немає, тут тільки жаби. А життя немає. Сьогодні я була на святі... Це ви робили мертві петлі?

— Я,—відповів Сергій, затремтівши. Він почав догадуватись, що ця жінка прийшла йому віддатися. Але він ще не йняв віри і стояв не ворухнувшись, на порозі.

Поетеса казала далі:

— Це було чудово! Яка сила! Яка краса! Я дивилася, як сновида... А коли я подумала, що то ж не мертва машина, що душа її—ви, я не знаю, що мені сталося... Я згадала, що ввесь вік у цьому місті я тільки й мріяла... Розумієте, ви дасте мені натхнення, ви людина майбутнього... Я покохала вас, хоч ще не бачила вас... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...

Сергій ступнув до неї.

— Ви покохали мене!—гукнув він,—я вас теж кохаю! За вашу сміливість, за те, що ви—моє перше кохання! Розумієте, перше! Як я вас цілуватиму! Ніколи ще не цілував жінки! Вам мій перший поцілунок,—мої перші обійми...

Вся істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові й кожне слово його горіло. Ця поетеса була йому відтепер найдорожча. Вона одгукнулася на його тугу й самотність і прийшла сама. Він уже почував її своєю.

Якийсь час вони мовчали.

— Запалить світло,—казала поетеса,—нам треба зазнайомитись.

Сергій покірно чіркнув сірника і його бензинова лампа забуяла. В ту саму мить жінка гукнула й затулила обличчя руками. Сергій одразу зрозумів той зойк жінка злякалась його. Та й справді, він був страшний. Жага роспекла його хинське обличчя, витягла довгі руки й подвоїла горб на спині. Літун був зігнутий, голова його відхилилась назад і очі безтямно дивились. Він простяг руки до жінки:

— Ти злякалась мене?—зашепотів,—я страшний, я потвора? Але серце моє—яке воно спрагле! В коханні я буду вродливий. Я потвора, бо нікого не кохав. Кохання жорстоке, воно не знає ласки, але творить красу...

Сергій наближався до жінки й торкнувся тремтячою пучкою її плеча. Вона ще щільніше затулилась.

— Ні, ні!—гукнула вона,—не треба, не займайте мене...

Вона голосно заплакала й почала сміятись.

Сергій зробився сірий і опустив руку.

— Не бійтесь,—прохрипів він—я не займу вас. Не бійтесь.

Він підійшов до ліжка й упав. Йому було душно, комір різав шию, пояс стискував його і чоботи висіли на ногах, як тягарі.

Поетеса потроху заспокоювалась і витирала очі. Врешті вона підвелась і з жалем промовила:

— Вам не треба спускатись на землю.

І вийшла. Рипнули двері.

— Вам не треба спускатись на землю...

Ці слова не затихли. Вони висіли в кімнаті, котились луною по кутках, плигали чорними рядками в білому полум'ї.

— Вам не треба спускатись на землю!

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що носить безтямно в просторі. Навіщо? І люде теж чорні, вони теж шматки, і собі метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмародряпи, мріють про рай... Нащо? Перед цим питанням мистецтво блідне, хмародряпи падають і розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі.

З цими думками до Сергія повертався спокій. Він почував себе людиною, що вступила в бруд, а тепер пильно витирає ноги.

— Що таке кохання?—думав він—віра росте на трясині страху, а кохання квітне з бруду сполування. Чисте кохання—то передчуття полового акту. Передчуття, похоче на чисті слиньки, що течуть у нас, коли ми, голодні, побачимо смашну страву.

Він рівняв кохання до розкішно сервованого столу, де серед яскравої білини скатертини, на срібних тарілках під квітками та пальмами лежить... м'ясо! Задоволення духу! То єсть пахощі біфштексу.

І що в більшій простоті виступало перед ним життя та людина, то спокійнішим і дужчим він себе почував. Він ніби мав позір, що бачить крізь мури та гори; купи забобонних окулярів, через які людина дивиться на світ і на себе, лежали позад його, і все виступало йому в дивній голизні. Сама земля була така убога, мов нашвидку зроблена з її заколотами й сподіваннями. Щасливий той, хто вищий землі!

Ніч Сергій не спав. Він лежав на ліжкові так, як упав був на його. За думками він не помічав часу.

Літун робився тим, ким був досі, до того часу, коли він повернувся в рідне місто, де спогади й бажання захопили його. Він ніби надівав власний одіж після нудної машкари, мов повертався до своєї хати після невеселого гостювання.

— Маю що розказати Василеві,—гадав він,—о, Василь буде вдоволений! Він приходитиме до мене, як і раніше, і ми будемо знову товариші. Бо я—знову людина.

З світанням він устав і довго вмивався, щоб збадьорішати. Тіло його щеміло з безсонної ночі, ноги обважніли, очі напухли.

Ранок був сизий, хмари нависали низько й сунулись тихо. Після соняшних днів наступала дощова пора. Казали, що десь пронісся циклон.

Він хотів уже вийти, але згадав, що не чув, чи повернулася Галочка вночі. Може вона й не приходола? Гін обережно зазірнув за ширму. Ні, вона повернулася, спала спокійно, трохи роскинувши руки, вкрита тільки до пояса з напівоголеними с під сорочки грудьми. Сергій довго дивився на неї. Де ж поділися її принади? Що чарувало його в ній? Буйна коса, що посивіє, чи груди, що звиснуть за кілька років? Він посміхнувся й вийшов геть.

На дворі його вкрила вохкість і пронизуватий вітрець. Хмари, здавалось, нависли ще нижче й зовсім спинились.

Сергій простував до аеродрому. Там зустріла його заспана варта. Він оглянув свою машину: душа його нудьгувала, рвалась у простори над хмарами, де буває сонце.

— Я маю наказ летіти,—сказав він:—механік видимо заспав.

Варта допомогла йому вивести машину. Він сів, наготувався й сказав пускати.

З неймовірливою радістю він почув себе на повітрі. І де-далі відбігала від його земля, що менші й чудніші робились її будівлі, то вільнішим і дужчим він себе мав. Його руки витягнулись у крила й серце з'єдналось з мотором.

— Прощай, земле,—шепотів він.

Хмари на мить огорнули його важкою пеленою, розбігаючись від пропелеру. А за хвилину він був уже над ними, заллятий світлом і теплом. Безкрайна блакить простяглася перед ним, прозора, ясна, вщерть наповнена соняшною росою. А внизу клубочились і вигинались хмари, ховаючи землю. Апарат був уже на п'яти тисячах метрів над землею.

— Прощай, земле!

Ніколи ще літун не пив блакити з такою жадобою, не відчував так насолодно свого льоту. Височінь п'янила його, він хотів співати й здатний був скласти поему, ще невідому людям.

Раптом холодний піт облив його: А бензин? Чи має він бензин? Він і забув потурбуватись про його. Йому вже здалося, що мотор спинився і пропелер більше не шумить. Він глянув на бак—бензину було на денці. Спускатись треба.

Спускатись,—і знову земля. А хоч би він мав з собою цистерни бензину—однаково, врешті земля. Вона опутала його, тримала міцно й не було де схватись від неї в блакиті. Дарма, дарма! Притулку немає. Бо хоч де він піде, хоч увесь всесвіт перейде—він знайде життя. Чого воно хоче? Життя хоче бути. І однаково як—чи сонцем світити, чи зорею линути в просторі чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню.

Життя хоче бути! В безлікові змін розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, у зоряному дощеві, в заколотах і крові воно святкує саме себе — і нема де схватись! Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливими устами—і притулку немає. Життя хоче бути!

Літун глянув навкруги тим поглядом, яким недавно дивився був на Галочкині напівголені груди. Немінучість насувалася на його і він спокійно чекав її.

— Хай тобі земля пером!

Мотор зітхнув і то було останнє зітхання душі, що хотіла неба. Ущух пропелер і величня тиша схолодила блакить. А за мить ревноли простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми.

* * *

Літуна Сергія Данченка ховали на другий день по його смерті. Похорон відбувся по обіді, люду зійшлося сила, хоч година була похмура. В цьому місті ще ніколи не ховано літунів і всім було цікаво.

Труну було поставлено на повітроплав, оповитий гірляндами; дві пари коней тягли його по вулиці до кладовища, грала музика. А вгорі шумів ще один апарат і кидав на юрбу чорні папірові стьожки.

Перед брамою кладовища процесія спинилась і воєнком сказав промову:

— Товариші,—почав він,—ми ховаємо сьогодні одного з своїх літунів. Мало ще чия нога ступала в царство повітря, завоювання неба ще тільки починається і втратити одного з вояків на цьому полі для нас боляче невимовно. Зрозумійте, товариші! Авіація має для нас значіння не тільки, як найшвидчий засіб комунікації чи найнадійніший засіб оборони. Ні, ми вбачаємо в ній далеко глибший сенс: авіація розчиняє нам двері до нового життя. Тим, що звикли дивитись з землі на небо, може це невтямки. Але людина, що хоч раз піднеслася, те розуміє. Тій людині капіталізм з його міщанською обмеженістю уже завузький. Керування небом вимагає на землі нової форми стосунків і та форма буде комунізм. Авіація, товариші, нищить капіталізм у наших душах і поруч з робітничим рухом робиться шляхом до комунізму. Прийде, запевне, такий час, коли ми, замість хрестити наші діти, будемо урочисто підносити їх на повітря, і цей звичай буде повний глибокого символу. То жальче нам теряти одного з тих, хто, може несвідомо, вів нас до майбутнього. Але ми не плачемо. Окрема смерть для нас тільки подробиця. Бо ми знаємо, що кожне досягнення вимагає офір, і кожна смерть для нас тільки пам'ятник праці й нова надія. То тільки буржуазія лякається смерті—вона тремтить за своє багатство, якого не може взяти в труну. У нас же того багатства немає, але натомість ми знаємо, що разом з нашим серцем б'ються інші серця, дихають інші груди. І для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено і переміг її колектив.

Після промови труну знято й понесено до ями. На могилу покладено гірляндий встромлено дерев'яний пропелер, де на табличці було написано все, що треба. В алеях кладовища танули тіні, й хрести в присмеркові звішували рамена. Коли всі розійшлися, після шуму зробилося ще темніше.

Коло могилки лишилася тільки Галочка; вона теж провозжала брата, а тепер чекала Тимошівського,—той мав їй сказати щось важливе. Він тільки на хвилинку пішов товаришів провести, а то незручно.

Галочка давно не була на кладовищі і їй подобалось. Скрізь, скрізь мертвяки і так приємно бути живій. Чудний воєнком! Каже, що всім зразу смерть не страшна,—а яка користь з того, що інші житимуть, коли вона помре?

Про брата в-перше, що лежав під землею, Галочка теж згадувала. В душі вона була рада, що він помер.

— Він був добрий, гадала вона,—але був каліка.

Їй здавалось, що калікам нецікаво й непотрібно жити.

Тимошівський тихо підійшов; вона не чула його кроків і ойкнула з несподіванки, простягаючи йому руки. Тимошівський поцілував їх.

— Негарний... так забарився,—промовила вона і її мова була таємнича серед домовин.

— То тобі здалось,—відповів Тимошівський,—сядемо.

Він простелив шинелю й вони сіли між могилками.

— Галю,—сказав Тимошівський,—я хотів тобі сказати, що ми виїжджаємо завтра. Нашу сотню переводять до іншого міста.

Вона впала йому на коліна.

— А я?

— Ти? Галю, ти лишишся. Послухай, Галю...

— Мовчи,—прошепотіла вона.

Було холодно на ніч, місяць завісився хмарами.

— А ти лишишся.—шепотіла Галочка,—ти лишишся...

Тимошівський хотів її обняти, але вона пручнулась і схопилась на ноги.

— А,—заговорила вона,—треба кохати, кохання вічне—це ти так казав! Я була чиста, добра, як ти прийшов... А тепер я віддала хвору матір до лікарні, щоб вільно кохати! Що з нею? Вона страждає, а я тут? Кохання не знає жалю! Ти кидаєш мене, не кажеш: ходім зо мною... Кохання вічне—яка брехня!

Він підвівся й силоміць притиснув її до себе. Вона плакала й тремтіла.

— Галю,—сказав він,—ти така ще дитина! Кохання вічне не того, що я тебе вічно кохатиму, або ти мене. Це—дурниця. Я вже багато кохав, багато був щасливий, а ти хочеш кохати тільки раз. Ох, ти, дурненька! Ми розійдемося—так що ж? Хіба щастя в тому, щоб до смерти триматись один одного? Це—нудота. А то—будуть нові, свіжі поцілунки й нові обійми. Не плач! Будь смілива, не скигли, а то справді будеш нещасна.

Вона ще не йняла віри.—Це вже кінець, кінець—шепотіла вона.

Він голосно засміявся і його сміх хитнув приспані хрести. Він ще дужче притиснув її до себе й вона відчула в нічній прохолоді його вогонь.

— Кінець! Так здається, коли вперше кохаєш. Вір мені—це тільки початок. Слухай, я ж їду завтра! А ти вже за завтра болієш. Ти ж ще зо мною!

Вона сумно посміхнулась крізь сльози: —Я ще з тобою...

Її поцілунок був мов квітка, що засихає. А їй відповів пекучий струмінь, розлився, зім'яв білду квітку її жалю—і їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди.

Вересень
1923 року.

ГР. КОЛЯДА

ІЗ ПОЕМИ «КРІЗЬ СИЗИЙ ДИМ»

Не вітер, не буря скидає будинки, вириває дуби,
Не Богдана Хмельницького повстання
— Революція завертіла велетенські шруби,
Розбухлилося плесканням море буяння!

Ми ще вчора були тільки «гній», тільки «маса»
І не знали, хто ворог, хто брат.
А Жовтень прийшов: так раптово, одразу
Ясно стало; наш ворог—капітал і цар!

І пішло бойовисько не на фронтах кордонних,
А між класами—пролетарській і буржуазній—бій!
На сполох били по барабанах бетонних,
Цьвюхкав хрестами перехресний стріл!

У містах на барикадах з заулків
Кулями мінялись червоні і білі.
Тахкав кулемет.
Твердий постріл червоних!
Завірюхою смерть!
Крови плями на тілі...

У Жовтень, у революцію Жовтневу,
Ми перемогли золотопогонних тічку!
Відчував вояка радість пломіневу,
Вішав на багнет червону стрічку...

На хуторах і в селах України
Зорями пожежі панського майна!
З панських гнізд лише одні руїни...
Дзвеніла громадянська війна!

Були: не тихі українські ночі,
А ночі шалу і вогню.
Не співали пісень про карії очі,
Всі рвалися в бій... були в бою!..

Тисячі Ігорів, Малаїв
Повернулись з фронтів для війни за рабів.
В кожного палала пожежа в груді:
— За волю і землю в бій на панів!

Кожний перейнятий братерським коханням,
Кожний вигукував:—Вся влада радам!
— Пролетарі усіх країн,
Єднайтеся на своїх ворогів!

О, я відчував ці щасливі години,
Коли в грудях воля! Знаєш, воля!
Метнеться думка в далечінь, за рівнини,
Так хочеться, щоб і там була воля!

Зараз, немов крізь сизий туман,
Бачу: ідуть колони... колони...
— Ненависть, смерть панам!
— Зітерти всі кордони!

О, прапоре червоний! О, прапоре червоний!
В тобі—життя і майбутнього зорі!..
Любий мій брате, любий робочий,
Ми ідемо далі, нестримні, бадьорі!

О. ЛАН

* * *

Мені приснилось: тихий день
Стоїть над сірими полями
І гуком жовтневих пісень
Рубає тишу над гаями.

Я довго стомлений іду
Вузькою сірою межею,
Я вбогу борону веду
Над зашкарублою ріллею.

Навколо тисячі таких,
Як я,—зерно добірне сіють,
А ниви в просторах сумних,
В туманах ледве зеленіють.

За нами з-заходу встає
Понура хмара, вітер дише,
Громами білими плює,
Стовпами куряви колише.

Але зі сходу з-за бугрів,
Де ледве дивний город мріє,
По лону заспаних степів
Назустріч бурі—вітер віє.

І ми, підбиті сівачі,
Крізь бурю бачимо: навколо
Не кволе жито, а мечі
Вкривають наше вбоге поле.

Нехай реве, нехай гарчить
Звір помсти з Заходу сліпого:
По цих мечях не добіжить
До того города ясного.

В. ШОПІНСЬКИЙ

БІЛИЙ ПОРОШОК

НАРИСИ

І. «NOTHING DO» *

Роботи нема і грошей—нема.

Погано.

Дуже погано.

Я вже третій ранок під ряд забігаю в контору і там сидить той же злий Містер Кук. Грізно позираючи на мене, він відповідає:

«Nothing do»!

Він сидить біля столу, щось думає, поглядаючи з-під лоба, і ні з ким ніколи нічого не говорить. На столі нема ні оливця, ані папірчика. Нічого нема. Капелюш тільки лежить перед ним на столі—і то все.

Містер Кук годинами сидить при столі, дивиться на робітників—дивиться, й дивиться.

Далі, покличе одного до столу, щось розпитає, покаже рукою, щоб той сів назад на своє місце—і знов дивиться.

— Чи тут можна коли дістати роботу?—питаю я одного робітника.

— Можна, але треба дуже довго ходити,—відповідає той.

— Чому?

— Так хоче містер Кук.

— А чого він так злісно відповідає, коли його питають за роботу?

— Ви його вже питали за роботу?

— Питав.

— Все вже пропало,—махнув безнадійно рукою робітник—ходить вже рік, то він вас не візьме.

— Ну?

— Нізачо, не візьме.

— Чому ж так?

— А тому, що хто до його підступить перший і спитає роботи, того він уже ніколи не найме. Кожний робітник, коли хоче тут знайти роботу, повинен прийти й сидіти, сидіти, й сидіти в конторі, аж доки його не покличе містер Кук. А спитав сам наперед роботи—все пропало... Ш-ш-ш! Он, він дивиться на мене... Ш-ш-ш...

* «Нема нічого».

Я вийшов на вулицю й плюнув зі злости.

— Чекай же,—думаю—побачим, хто кого перехитрить—чекай же...

На другий день рано, я надів на голову приплескану чорну шапчину, замість капелюша, вдягнувся в руде пальто, з того товариша, і пішов «сидіти» в контору.

Містер Кук кілька разів поглянув на мене, але не «покликав». Перед ним лежав на столі той же самий чорний капелюш, а пальто висіло на гаку. Він довго дивився на робітників—страшенно довго.

Покликав знов того самого робітника, що вчора кликав—щось розпитав і показав йому на двері в другу контору. Робітник щез за дверима.

Ми всі затаїли дух і поглядали на купця нашого.

«Хто буде слідуючий?»—кожному думалось.

В контору увійшов місцевий російський піп і привів зі собою трьох врангелівських офіцерів «на роботу».

Я знав, що власники фабрики в тому містечку привезли на свій власний кошт із Царгорода сто п'ятдесят врангелівських офіцерів і генералів і що місцевий піп служить у них за переговорщика: він водить їх по два, по три на роботу. Мене це дуже цікавило і я рішив доложити усіх своїх сил і здібностей, щоб поступити на той завод, на роботу. Хотілось мені бачити власними очима, як то та, бувавши колись «командуюча Росія» працює тепер на американських капіталістів. Ось чому я так принижувався перед страшним Куком.

Вигладжений, вичищений, виголений, в окулярах і з заструганою панською борідкою піп зняв капелюш і поклонився Куківі.

Кук поклонився попові й сказав:

— «Please—set down Father»¹⁾.

Піп сів.

І вони почали щось нишком розмовляти.

Офіцери, що звикли до військової фронтової муштри, випрямившись, як свічки, затаївши дух, опустили руки «по швам», стояли тихо. Їм здавалось, що ось устане з-за столу грізний генерал, або ще й більший начальник і крикне:

— Шагом марш! В завод!

Але начальник не вставав, а щось розмовляв з попом, купуючи найдешевше робітничу силу.

Робітники почали тихо посміхатись. Офіцери боязко озирались, але не знали, в чому річ.

— Садитесь, пожалуйста, господа,—что вы стоите—сказав піп офіцерам, показуючи на порожні стільці. Сам знов пішов до Кука.

Височезний, острижений машинкою, в сірому пальто—перешитому з сірої офіцерської шинелі—офіцер сів біля мене.

Я мовчав.

Офіцер мовчав.

Всі ми мовчали.

Пописько довгенько ще щось поговорив, поклонився ще нижче, сказав «ожидайте здесь, господа!»—вийшов, сів на автомобіль і поїхав.

¹⁾ Сідайте, п.-отче, будь ласка.

Кук вивернувся в стільці, потарабанив пальцями по столі й знов почав міряти нас всіх очима.

— Что он думает?— питає нищечком мій сусід-офіцер, свого товариша.

— Чорт его знает,—відповідає той.

У мене, в голові зародився новий план.—Чекай же, думаю собі. Раз так, то я знаю, що зроблю. Видам себе за російського попа. Так... так. Піду додому, вдягну твердий крохмалений ковнірчик, застібну з-заду на потилиці, як це роблять американські попи, вдягну чорне пальто й скажу таке:

«Я був попом в одній маленькій парахвії стеїту Коннектикут. Церква моя згоріла, а парахвіяне збільшувичились і пропали. Опріч того, я хорий. У мене жінка й троє дітей. Лікар мені сказав, для поліпшення здоровля, знайти легеньку фізичну роботу»...

Так, так... Так і скажу. А чи повірять? Розуміється, що повірять. А як же. Мусить повірити. Гм! Я так вивчився брехати, працюючи роками по фабриках. Ого! Я заплутаю його—заплутаю...

— Jou¹⁾—сказав Кук і показав на мене.

В одну мить, всі плани мої розлетілись.

Встаю покvapно, і сміливо, гордо йду до столу.

— What kind job, do you want? ²⁾

Питає.

Я сказав.

— Orlight. Set down ³⁾.

Я повернувся.

— Зажди. Скажи їм, що я роботи не маю ниньки для них. Хай взавтра рано сами вже прийдуть, сказав Кук показуючи на офіцерів.

— Orlight. І підходжу до офіцерів.

— Валька,—что он говорил с ним?—питає в перешитій шинелі.

— Чорт его знает,—відповідає той.

— Господа. Он сказал, что сегодня нет у него работы. Велел завтра утром притти.—Пояснюю офіцерам.

— Голубчик, вы русский. Идемте на двор—поговорим. Идем, идем... І ми пішли.

Офіцер, в перешитій «шинелі» дуже був балакучий. Він довго мене розпитував про Америку. Другий нижчий, в чорних штанах, натягнених на чоботи,—здавалося, що ноги в нього муровані грубші вниз—в чорнім дірявім офіцерським плащі розповідав мені, як їх привезли сюди, обіцяли «добру роботу» та й не дають.

— Скільки ж вашим товаришам тут платять?—питаю.

— 30—35 центов в час.

— Чи ж ви знаєте, що тепер звичайний американський робітник—чорнороб, має 45—50 центів в час?

— Знаем голубчик—знаем. Да, что мы сделаем без языка...—відповідають офіцери.

¹⁾ Ти!

²⁾ Якої ти хочеш роботи?

³⁾ Добре—сідай!

— Да... нічого, брат не поделаєш.

«Взявся за гуж,—не говори, що не дуж».

Поговорили й розійшлись.

«Бувша командуюча Росія» пішла в свій бік, а я в свій.

II. ГЕНЕРАЛ

Я в своєму життю ніколи ще не бачив генерала.

І де я його міг бачити?

Родився й виріс на селі, а живу в Америці.

Де ж, я міг бачити того генерала!..

А хотілось мені його бачити. Дуже-дуже хотілось. Мені здавалось, що генерал, а особливо російський, царський генерал, це величезна страшна людина, з великою обстриженою головою і довжезними руками. Та людина як крикне своїм громовим голосом:

«Смирна-а!»

Тоді дивізія салдатів по пояс встрагне в землю... Я думав, що Ілля Муромець, Портупей Прапорщик, Еруслан Лазаревич, Соловей Разбойник, Татарський наїздник Япанча—всі ті люде були великими генералами.

Так, я думав. Роками так думав.

«Генерал»... це таке страшне й грізне слово...

— Olrihgt, wery good¹⁾—оглядаючи мою роботу, розхвалює майстер Стронг.

Я працюю при машині й нарізую мідяні плиточки, з котрих пізніше робляться ключі до замків. Майстер задоволений з мене. Він хвалить мою роботу, часто довго розмовляє зі мною.

Я пройшов через страшні митарства Кука, і тепер уже певний за свою роботу.

Стронг, вже відійшов, але щось подумав і вертається знов до моєї машини:

— Маєш Джов: знов одного твого земляка пришлють мені ниньки по полудню...

Якого «мого земляка?»

— А такого... генерала...

— Якого генерала?—питаю я майстра, дуже здивовано.

— Якого генерала? Твого, російського генерала, до роботи пришлють мені сюди.

— Не може бути! Хіба генерал зможе тут працювати. Тут майже всі ремісники?

— Трок²⁾ буде возити... Там, по других цехах, де проста робота, там їх десятки вже працюють. А в мене це ще буде перший. Кук примусив узяти. Yes—yes—³⁾ генерал. Правдивий руський генерал. Познайомимося ми з ним—yes,—додав майстер і пішов десь.

¹⁾ Добре, дуже гарно.

²⁾ Truck. Така на чотирьох колісцях.

³⁾ Yes—yes. Так, так.

О першій годині по полудню привели в нашу майстерню генерала.

Генерал з ширшою вниз головою, обстрижений, росту середнього, на кривих трьох ногах (мабуть тому, що багато їздив) і без вусів. Одягнутий в смужасті «овергольці»¹⁾ в білих рукавицях²⁾, наша фабрика, врангеліацам видає дурно такі рукавиці).

Генерал в своєму життю ще не бачив такої великої фабрики й такого скупчення машин. Свист пасів, писк коліс, тарабанення машин, шипіння заліза, густе засмерджене оливою та бензином повітря, нарешті, пок-вапна робота, заялозені чорні люде—все це зробило дуже прикре вражіння на генерала.

Спочатку генерал думав, що він попав на пожарище, де чорні люде бігають, хватають, двигають, сопуть, тікають.

Генерал з переляку відступився два кроки назад, хотів тікати в двері, але вже було пізно.

— Господи, что же это такое: я войну пережил, я все ужасы революции пережил, я десятки раз в глаза смерти смотрел, но я такого аду еще не видел... Господи, что же это такое... думав генерал і увесь тремтів.

А, сторож його вів у куток, де стояли порожні «троки».

Генерал думав, що от-от страшна величезна чорна машина схопить його поміччю колеса, поломить, потрощить, пережувє й виплюне в скриньку. Генерал відхилився від тієї страшної машини в один бік, але з другого боку працювала така ж сама чорна страшна машина, з такими ж самими зубчастими коліщатами і так само ловила та переїдала залізо.

— Watch up!—watch up! ³⁾—говорив сторож і вів далі генерала.

Генерал не розумів ані слова по—англійському. Він думав, що йому сторож говорить: «стій і дивись на цю машину і за це будеш гроші брати». Генерал спинився на хвилинку, задивившись на страшну машину, але зараз же сторож сіпнув його за штани, й крикнув:

— Come on! Come on! ⁴⁾

Нарешті, сторож привів його в куток, де стояли порожні «троки».

— Бери троки і їдь за мною,—командував сторож, запрягаючи генерала в «трок», а сам пішов уперед.

Генерал думав, що він йому казав: «стій тут і дивись на трок». Він так і зробив. Серед заліза, машин, живих рухливих пасів, серед цих людей, що все кудись спішили, генерал уже згубив свого провідника й тепер думав тільки про одне: де двері й куди він вийде додому.

Але, сторож не згубив генерала. Пройшовши пів майстерні, оглянувшись він побачив, що генерал стоїть на однім місці і дивиться на трокит, його, як нервового американця кинуло це в злість. Вернувшись сторож побіг до генерала:

Come on! Come on! You Sad—damn fool—Come on! ⁵⁾ І він потряс генерала за обшивку.

1) Overalls—верхні штани з нагрудником і підтяжками.

2) По фабриках в Америці робітники часто при роботі надівають рукавиці.

3) Уважай! Уважай!

4) Іди! іди!

5) Ідь за мною їдь! Чорт би тебе взяв, дурак!

— Чего он сердится дурак, подумав генерал і поїхав за ним. Взявши, перший раз у життю, в руки трок, бідний генерал не знав, чи його пхати, чи тягнути. Оглядаючись, щоб трок не наїхав йому на п'яти, він поїхав за сторожем.

Запровадивши генерала з троком у сусідню майстерню, де лежали на підлозі скриньки з бляшками, сторож сам узяв першу скриньку й поклав на трок. Генерал думав, що сторож буде завжди класти йому за кожним разом одну скриньку на трок, а він буде лише возити, але сторож знов розсердився, почервонів, побачивши, що генерал стоїть—закричав на нього:

— Бери—бери! Накладай—повний трок, чуєш, накладай! Собачий з тебе син!..

— Вот негодяй! И за что он меня ругает,—думав генерал, навантажуючи трок.

— Тепер, вези за мною,—командував генералом сторож, коли трок був повний. Генерал повіз. Тяжко було везти по дерев'яній вогкій підлозі, дуже тяжко, але генерал все-таки віз. Тяжко сопів, затягався, вигинав спину, мов коняка в плузі—і віз. Що ж йому було робити?

— Stop! ¹⁾—скомандував сторож, прибувши з троком і з генералом в нашу майстерню.

— Тепер слухай. Рознось: цю скриньку—до тієї машини, цю—до тієї, цю—до тієї,—показуючи пальцями на машини, командував генералом сторож майстерні.

— То все, що я маю тобі показати. Тепер ти сам роби. Більше я не маю часу тебе вчити,—додав сторож і пішов десь.

Бідний генерал стояв з «троком» посередині й не знав, що робити. Відходити від «трока» боявся, щоб не заблудити по-між машинами, бігти за сторожем теж не міг, бо той в одну мить десь щез. Стояв бідний генерал і тремтів.

Надійшов Строн:

— Слухай Джов,—каже мені—біжи-но йому ростовмач де-що, а то він до вечера буде стояти на однім місці...

Сказав так, і пішов десь по-між машинами.

Я йду до генерала.

— Так, нарешті мої мрії здійснились. Я не тільки маю можливість бачити генерала, але ще й командувати ним:

— Слушайте. Вы берите этот ящик и несите к этой машине, этот туда, а этот поставьте вот там, а э...

— Голубчик мой! Дорогой! Разве вы русский?—Кинувся до мене генерал і ледве не вхопив в обійми.

— Вот—вот—вот... Раз'ясните мне пожалуйста. Я здесь ничего, решительно ничего, не понимаю. Вот ужас!..

— После, после будете благодарить, сейчас нужно работать,—відповідаю.

— А потом вот что: соберите все эти полные ящики, сложите на «трок», я вам укажу куда отвезти.

1) Стій!

— Да, да... Да, да... Вот хорошо. Вот хорошо, что вы—русский человек здесь. Я сделаю. Вот хорошо...

Тішився генерал, двигаючи скриньки з залізом.

Перших кілька годин показалося йому дуже страшно. Не звикши до фабричної праці й взагалі до праці фізичної, генерал думав, що не виживе навіть і кілька годин, генерал думав, що до вечера не допрацює, його машини вловлять, потрощать, або стеля завалиться разом з бігаючими пасажирами й задушить його. Він частенько, підбігав до мене й питав: «сколько время» поглядав на двері, але тому, що двері були замкнені, а втекти з фабрики під час роботи, не легше, як утекти з тюрми, то мій бідний генерал мусів допрацювати до вечера. Він до смерті не забуде того дня.

Нарешті загуло. Робітники, кидаючи роботу, тікали хутчім на двір. Генерал, завчасно просив мене, щоб я його вивів з фабрики, бо він заблудився на вулиці, генерал потряс мене щиро за руку і дуже просив, щоб я взавтра заждав на нього у воротах, коли, буває, я прийду скорше. Так він почав привикати до одноманітного фабричного життя, як привикає до ярма зловлений в африканській пустелі дикий бик, що все життя гуляв на волі.

— Пожалуйста, не забудьте обождать! Будьте добры,—благав мене улесливо генерал.

— Владимир Иванович! Неужели вы также работали сегодня?—почув генерал тоненький голос офіцера, що біг чорний з фабрики.

— Работал, голубчик работал.

— Вот чудеса! Поздравляю, Владимир Иванович, поздравляю! Возле «трока»?

— Чорт Вас возьми. Вы так радостно меня поздравляете, точно я высший генеральский чин получил. Ха-ха-ха!

— Да. Действительно судьба. Ну, ничего проживем, Не то еще видели на своем веку...

Потішав генерала офіцер, здоровлячи його з фабричним ярмом, і з «троком».

— Конечно, конечно,—відповідав генерал.

— Поклон от меня, госпоже Марии Николаевне,—кланяючись, сказав офіцер і побіг в ресторанчик, на вечерю.

— Спасибо,—відповідав генерал і пішов до дому, вечеряти.

III. «ПРОСВЕТЛИВАЕТСЯ»

Владімір Івановіч не самотній. У нього є «супруга Мария Николаевна, женщина высшего аристократического происхождения, светского звания и высшего образования». Вона довго, довго не могла звикнути, та ще й досі не звикла із тим нужденним емігранським життям, у яке її вкинула російська революція, а особливо 40 тисяч раз прокляті нею «трекляті большевики». До Америки, до цього нужденного пролетарського життя, вона теж не може привикнути. Все їй чуже, не симпатичне, і всім вона невдоволена. Одначе, коли вона

пригадає страхиття, пережиті в Севастополі, в Царгороді й по інших європейських містах, переповнених зубожілою російською інтелігенцією, то теперішнє життя уявляється їй багато вже кращим. Тепер, коли її муж дістав на заводі роботу, вони хоч голодувати не будуть. Вони як-небудь доживуть, поки «падуть більшовики», і тоді їх «богатые родственники», «государственные люди», або само будуче правитель-ство зараз же забере на свій «власний кошт» в Росію. Владімір Івановіч, від того часу, як став працювати на заводі, менше почав вірити, що от-от їх «покличуть», зате Марія Ніколаєвна, встає й лягає з тією вірою.

Генерал і генеральша мають двоє дітей. «Наде», дівчині, шостий рік, а хлопцеві «Ваське» три минуло в-осени. Діти, звичайно, як діти, крикливі непосидючі й пусті. Генеральша дуже їх не любить: б'є, лає, проклинає, кидає самих у хаті, замикаючи на ключ, а сама йде до бездітної сусідки «Татьяны»,—жінки слюсара Цигорука з Волинщини—і там в теплі читає.

Генерал приходить з роботи, в хаті зімно, діти кричать, а вечері нема:

— Маша! Наконєц я должен взятсья за тебя,—кричить генерал і сідає брудний та голодний біля столу.

— Какая я тебе «Маша». Содержанка я тебе, что-ли! Я Мария Николаевна!—показуючи на себе, відповідає генеральша, встає, закри-ває книжку й робить грізну позу.

— Да ведь ты же должна иметь совесть! В комнате, точно в сарае, ужина нет, дети голодны! Что же это такое,—іжиться генерал і ще голосніше кричить.

— Господи! Эти дети. Я с ними с ума сойду. Они мне читать не дают, Я женщина образованная, я без книг не могу. Работать я не умею, я не кухарка какая-нибудь. Ты это знаешь.

— Ну что же тогда делать?—розводить руками генерал.

— Владимир Иванович! Володя! Дорогой мой... миленький! Сколько я тебя просила. Отдадим детей в приют. Они мне читать не дают.

— Ты с ума сошла?

— Не сошла еще, но сойду. Да, да... Я с ума сойду, когда ты будеш оставлять меня с детьми. Я должна читать, я должна умствен-ным трудом заниматься. У меня, так много интересных непрочитан-ных еще книг. Без книг я не могу. Нет, я не могу. Я с ума сойду. Володя! Владимир Иванович!

— Ну кто же их возьмет?.. Есть ничего нет? Я голоден.

— Нет. Я у Татьяны чай пила. Она такая добрая... Попросить бы местного священника.

— Да у него своих трое.

— Может он знает бездетных богатых людей, местных амери-канцев, доказує генеральша.

— Нет, Мария Николаевна. Бывали хуже времена, я детей не бросил на произвол судьбы, не брошу я их и теперь. Проживем как-нибудь.

— В Европе у нас были родственники богатые, знакомые, а здесь... Володя...

Генерал думає. Він любить жінку й часто слухає її, але в цій справі він безсильний. Генерал мовчить і генеральша мовчить. Нарешті генерал заговорив:

— Вот что, дорогая моя Мария Николаевна. Поди сюда. Сядь возле меня. Обсудим наше положение.

Генеральша присовує стілець, але зараз же відсовується.

— Фи и и. Как от тебя керосином несет. Что ты, керосин в заводе развозишь?

— Это бензин. Гайки моют в нем. Я их считаю и складываю в ящики.

— Да?

— Да... Так вот, что милая моя: поди ты завтра к священнику и попроси у него 5 долларов взаймы. Заработаю—отдам. Эти 5 долларов ты уплатишь Татьяне, пусть она смотрит за детьми три-четыре часа каждый день. А ты это время сиди спокойно сама в комнате и читай. Надоест читать—делай что-нибудь. Хорошо так будет?—питає генерал і трібає пальцями по столі.

— Да, это недурно—годиться генеральша.

— Да вопрос вот в чем: в комнате-то холодно. Печки нет. Нужно печку иметь, газовка не греет,—скаржитись генеральша.

— Я говорил вчера вечером с священником насчет печки. Он скажет своему дворнику или «дженитару», чорт его знает, как его называют в Америке, и он привезет нам печку. Ну-с, я пойду в ресторанчик поужинаю. Он, пожалуй, в долг даст. Детям нужно кое-что принести. Идемте!

— Нет, иди сам, Владимир. Принеси нам бутерброды. Иди сам... Я читать буду.

Генерал пішов до маленького російського ресторанчика й там повечеряв на «книжку». Властитель записав «№ чека», в котрій він майстерні працює й більше нічого не сказав. Генерал набрав хліба, купив по дорозі мила й ще де-чого й пішов до генеральші.

Пізно ввечері, коли діти сплять (голодні), а генеральші докучить читати (напившись теплого чаю), вони часто й довго «про любов» розмовляють. Вони згадують молоді літа, перше знайомство, щасливу безжурну минувшину й недавні чорні, страшні дні.

Генерал нічого тепер не читає. Він сидить довго вечером при столі й думає, думає, а далі говорить.

— Да... все это, точно был сон. Все это совершалось, точно во сне. И мне кажется, что только теперь я начинаю понимать жизнь. Мне кажется, что у меня в голове только теперь начинает что-то просветливаться. Да, Мария Николаевна—да...

— Володя, дорогой мой миленький...—Вони ніжно цілуються й потім ідуть спати.

* * *

Через тиждень генералові привезли піч. Як раз потягнули приморозки і в генераловій хаті було зімно, мов у псарні.

Генеральша сиділа з дітьми в Тетяні і грілась біля теплої печі. Попові робітники вставили генеральші піч, привезли трохи вугілля й

дров, але печі не запалили. Генеральша сиділа до вечора в чужій хаті й чекала поки з роботи прийде генерал.

Прийшов генерал з роботи. У хаті темно й зімно:

— Марія Николаевна—почему печка не топится? Трубы нет?— питає генерал жінки, а сам гріється біля чужої печи.

— Да затопить некому. Я читаю, мне некогда, — відповідає генеральша.

— Ох ты, господи боже, мой!—сердиться генерал і біжить в свою хату.

— Да, я ей покажу, что я кое-что умею,—думає генерал і незграбно порасться біля печи.

Він насипав у піч вугілля, положив наверх дров, а на дрова паперу й підпалив. Папір згорів, дрова тліють, у хаті димиться, а вугілля зімне й чорне. Генерал біжить до Цигорука:

— Слушайте, голубчик! Вот с моей печкой что-то неладно. Гореть не хочет, проклятая.

Цигорук сидів і кури в смердючу дуже люльку:

— Может быть вы трубы не открыли?

— Нет, открыл. Я уже настолько понимаю, что нужно трубу открыть, когда топишь в печке. Там что-то другое. Помогите, будьте так любезны...

— Цигорук плюнув у скриньку з вугіллям і пішов за генералом. Пішла й генеральша, подивитись, що то за диво та піч, що не хоче слухати генерала. Оглянувши піч, побачивши на споді чорне вугілля, а зверху попіл з паперу, Цигорук зареготав на всю хату:

— Слушайте! Какой вы чудак, Владимир Иванович. Да разве так топят в печке. Вот смотрите:

І, вичистивши піч, він запалив.

— Видите, как хорошо горит. Вы говорите, печка нехороша!

Цигарук добув головешечку й закури в люльку.

— Это ее дело в печке топить, не мое!—відпирився генерал, показуючи на генеральшу.

Генеральша наїла на генерала:

— Ты калека несчастный, ты даже печки не умеешь затопить. Ну, какой же ты мужчина?

— Маша, молчи!

— Ты хуже дикаря, ты дубина, ты варвар! Ну, на что ты живешь на свете?

— Маша, молчи, говорят тебе! Посинівши увесь, генерал почав періщити кулаком по столі.

— Ты не кричи, пожалуйста. Я тебе не служанка и не содержанка какая-нибудь...

— Ух, господи! Какая я нервная—я вся дрожу.

Цигорук, повернувшись у печі, підсипав ще більше вугілля, курнув міцно і вийшов. Генерал і генеральша сварились далі. Діти сиділи у Цигорука в хаті й не перешкоджали їм. Генерал міг тепер обсіпати свою дружину різними нецензурними компліментами.

— Да, ты действительно хуже кухарки, ты ниже содержанки; сварливая ты баба... Забыла Константинополь?

— Помниш, як на базар ходила торговать собою?

Генеральша підскочила, мов опечена. Гепнула книжкою об землю, потоптала її ногами й закричала:

— Молчи, негодай! Варвар ти, барбос дикий! Ты сам меня довел до этого! Несчастный ты человек! Ну, что ты умеешь делать? Ну, что ты знаешь? Ты только умел командовать да людей пачками расстреливать! Больше ничего! Без меня ты бы с голоду подох, как собака, в Константинополе, на улице. Я тебя спасла—да я!.. Господи!.. Какая я несчастная... Господи!.. Ведь это ужас—ужас, а не жизнь...

І генеральша заридала.

— Глупая... поэтому несчастна.

— Сам ты глупий, барбос дикий.

— Маша, молчи!.. Говорю тебе!..

І генерал ще сильніше перішив кулаком по столі.

— Бей! Ломай! Кричи! Ори!—Варвар ти дикий. Больше я тебя не слушаю...

І Марія Ніколаєвна, підняла книжку, трахнула дверима й пішла до Тетяни. Цигорукі привикли вже до цієї генеральської баталії й не потурали їм, коли вони сваряться.

Генерал довго сидів сам при столі, щось думав, а далі почав дрімати. Ліг на ліжку в брудних штанах, не мившись, не вечерявши, і заснув мов убитий.

Генеральша послала дітей до свого помешкання, а коли Цигорукі йшли спати, вона теж мусила піти до своєї хати. В хаті було тепло й тихо. Генеральша довго читала при столі, а потім так і заснула, сидячи над книжкою. Світло цілу ніч світилося.

* * *

Після грізної сімейної бучі, як звичайно буває, наступило тепер тихе щасливе домашнє життя. Генерал все більше й більше привикав до «трока», його тіло вже не так боліло, як раніше, і не так уже страшно було йому вставати рано на працю.

Марія Ніколаєвна почала помалу вчитись де-що робити. Спочатку її багато вчила Тетяна: як варити, як що ставити, скільки води налити, як каву заварити, то-що. А потім вона сама привикала до праці. Їй показалось, що фізична праця не така-то дуже страшна, як здавалось. Вона ходила з Тетяною до крамниці, купували обидві, що потрібно, записувала й зачувала на пам'ять, як що зветься по англійському, й поволі втягалась у ярмо домашнього пролетарського життя. «Я сейчас хозяйка в полном смысле»,—говорила нераз Марія Ніколаєвна, наливаючи чай гостям. А гості, попиваючи чай, говорили: «да, да, Мария Николаевна, вы действительно изменились, да». З гостей найчастіше бував у них «местный священник, очень хороший и добродушный человек», і кілька офіцерів та генералів, які з кожним днем пролетаризувались.

Одно лише дуже непокоїло Марію Ніколаєвну: як би так було зробити, щоб і Владімір Іванович, «получил более подходящее место на заводе, чтобы не возил этого проклятого «трока», не вонял так

керосином и чтобы зарабатывать немножко больше, ибо за эти деньги, не занимая, конечно, у священника, почти невозможно прожить». Генерал і генеральша довго думали над цим проклятим «економічним» питанням, а далі рішили, що з цією справою знов-таки треба віднестись до «местного российского священника».

Як би Марія Нікоєлавна знала англійську мову, розуміється, вона сама пішла б і попросила Кука, що до свого мужа. А то як на зло вона знає мови французьку, німецьку, італійську—тільки англійської не знає. Кук, не знав ніякої, окрім англійської: що тут робити?..

Міркували, міркували, далі рішили так: попросити «священника», аби він пішов з генеральшою до Кука в контору; піп розкаже йому, в чому річ, а Марія Ніколаєвна по мигах буде просити.

У понеділок рано піп сидів у генеральші. Обое пили чай і нишком щось розмовляли. Діти були в Тетяні.

Довго піп гостив у неї, потім вийшли обое, сіли в автомобіль і поїхали до Кука. Кук сидів у конторі й дивився на капелюш, що лежав перед ним на столі.

Піп уклонився Кукові й генеральша вклонилась.

Познайомились:

— Wele,—говорив Кук, вислухавши, в чому річ,—wele. ¹⁾ Я попробую зробити що-небудь для вас. І він частенько позирав на «Russia's General wife» ²⁾ як її зарекомендував піп.

— Тільки біда ось в чому,—говорив Кук попові, поглядаючи на генеральшу,—ваш муж не вмів нічого робити й не знає англійської мови...

— Але від «трока», щоб ви його увільнили—від «трока»,—благаючи просив піп.

— Да-да, мистер Кук—да,—киваючи головою, «дакала» генеральша.

— О, yes. I will do it ³⁾—згодився нарешті Кук після того, як пописько не переставав його благати.

І вони вийшли.

— Ах! какой он хороший,—добрый такой... Вот, если бы я могла с ним разговориться,—говорила Марія Ніколаєвна, сідаючи з попом в автомобіль.

Кук дійсно зараз же зателефонував у нашу майстерню до завідуючого Стронга, щоб той увільнив генерала від «трока» і поставив його при лаві рахувати бляшки та перекладати в скриньки.

Стронг—з'американізований німець. Він, як німець, знає собі ціну і знає хто він є:

— What? ⁴⁾ — питав він Кука, вислухавши його домагання відносно генерала.—Я не можу його змінити. В мене нема другого місця, можете забрати його собі назад. Я потрібую добрих робітників,—відправся німець.

Кук домагався далі:

— Раз я «так» сказав, по моему мусить бути. Не дам я йому

¹⁾ Так так...

²⁾ Жінку російського генерала.

³⁾ Так, я це зроблю.

⁴⁾ Що?

другої роботи! Нарешті я вас питаю, містер Кук: хто завідує у моїй майстерні—ви, чи я?

Кук домагався.

— Коли, ви тут завідує, тоді мені тут не місце. І я попрошу роцоту. Так, так. Або буде по-моєму—або роцот!.. І німець сердито брязнув телефоном.

Кук позеленів від злості...

Генерал далі возив «трок», двигав скриньки з залізом і смердів бензиною, а німець сердито підганяв його до праці.

Від того часу пропала у нього всяка надія на лекшу роботу та більшу платню.

— Миленький мой Володя, дорогой мой, и священник тебе ничего не помог,—чем же я тебе помогу! Как же мы проживем на тех несчастных 18 долларов. Господи!—плакала генеральша вечером, довідавшись від попа, що пропала вже всяка надія на «кращу працю, і більшу платню».

Втомлений «троком» генерал сів при столі й безпомічно опустив руки. Його обгорнув песимізм. Що робити, як жити, де здобути засобів для життя. Перше він журився, дуже журився: як знайде роботу і як привикне до праці, якої він ще не бачив у своєму життю? Тепер роботу дали. Хоч грубу, чорну, каторжну роботу—до пори, до часу, він все таки мав. Але нужденна платня в порівнянні з божевільною дорожнечею та величезними видатками—це була краплина води в морі. І цьому вже не міг допомогти ні «местный священник», ні містер Кук, ні «знакомые», ніхто-ніхто. Це вже неможливий, залізний закон капіталістичної системи...

— Да, да,—говорив генерал, спочивши трохи,—да. Рабочая жизнь действительно, ужасная жизнь. Я только теперь начинаю это понимать и чувствовать.

— Оставь, Владимир Иванович. Говори о том, где денег раздобыть. За квартиру платит, за уголь платит, за детей Татьяне платит, за стирку белья в прачешную; купишь бы кое-что, дети оборвались, сами мы голы—ужас, ужас... Заложить бы что в ломбард. Да здесь и ломбардов нет порядочных, как в России. Попросить бы еще священника... Но он хитрый американец. Гостит то-он гостит у нас, а что касается денег, то он скуп... О, да!..

І Марія Николаевна нервово почала спацірувати по хаті.

— Знаешь, Мария Николаевна,—говорив далі генерал, с того момента, как я взял в руки «трок», меня начали посещать «большевистские мысли». Да, да, Мария Николаевна, ты не спорь против этого...

— Владимир Иванович. Ты опять...

— У меня в голове начинает все больше и больше просветляться и я начинаю понимать настоящий смысл жизни. Рабочей жизни, главным образом. Ужасы гражданской войны, величайшие подвиги большевиков, их пропаганда, агитация и угрозы смертью не смогли сделать из меня большевика, а вот фабричная работа и проклятый «трок», пожалуй, сделают... Да, Мария Николаевна. да. Пожалуй,—сделает... повторив генерал.

— Владимир Иванович, иди ужинать в ресторанчик...

— Да, Мария Николаевна, да. У меня в голове, совершенно начинает просветливаться и мне кажется, что я теперь только родился на свет...—повторив ще раз генерал і пішов на вечерю.

Марія Ніколаєвна сіла читати.

Н'ю-Йорк.
XV/XI—23.

ВОЛ. ЯРОШЕНКО

Т Р У П

Я не можу читати книгу, коли вона сморід і труп,
Холодні, як жаби, і мертві очі у неї...
Ось ти лежиш перед мене,—ти, черевата книго,
Роскидала ноги і я тебе мушу прийняти,
Ти, товстошкура, і серце твоє обросло бездоганим салом,
Живіт твій одвис і самозадоволено труситься.
Сотні сторінок і мільйони літер еднаються духом ситої дурости,
Міцно петля затягається, змащена жовцю буденною,
В коло замкнулось твоє красномовство розбещене.
Жінки товстоногі і товстогубі росхрістали ноги і казяться бішено
Із товстозадими хамами...
Хто усміхнеться з сторінок твоїх затяганих?
До всього живого, крім мертвого,—хто руки простягне?
Друзі мої, товариші, і хто вірить—повірте:
Проміню сонця й повітря лехкого не бачила ця полуночниця—
На пуховиках, за тяжким оксамитом, під кокаїном вона народилась,
Потом солоним від неї не пахне і об мозолі вона не обтерлась,
На ній не стояв баняк з кулішем і хліба окрасць, як монумент, не висився...
Книгу про працю належить читати сьогодні,
Про життя й чоловіка,
А не про смерть і раба...

Т. ОСЬМАЧКА

ВЕСНА

УРИВОК

З ліса череватого
вітри та буйволи котили сонце
по луках зелених, через Ніл глибокий
до тих берегів,
де небесним плесом
розцвів океан.

Крихти zostавались тропичного сонця
у кущах холодних
ситої трави.

Журавлі збирали їх
та із криком повним
розставляли крила на моря і землю
й напинали небо
туго, наче лук.

Неба понаднільського
клапті у вочах
гарячі відламки далекого сонця
в грудях, наче в трюмах
морських кораблів,
до нас на Вкраїну
у степи несли.

В степу на могилі горілиць лежав я,
а ключ журавлиний важко наді мною
тяг

канати в небесах
і кидав у трави жарини гарячі
з широкими сурмами
луни весняної
й шумодзвоном-злотом
в долини котив.

І у мої груди упало вогненне
серце журавлине, щоб співав я пісню
про весну свою!

НІК. БАЖАН

* * *

Мене зелених ніг,
тіл тюль люля хміль.
О, хто зазирає ввечері на зорі
в хвиль сльотну толь?

Маг гамм втом—
гілля хили чоло.
Лягай, гаї лагун
на килим, легінь лон.

О коло, локон лих
у голих ніг і мхів твоїх.
Не келих хилить літо то—
а плахту,
не конопель стон—
жах туг—
тінь туг.
Коло плеса оплетене тло
навкруг.
Плахта там.

М. ДОЛЕНґО

ЗОЛОТЕ КОЛО

ТРИПТИХ

Тій, що лишилась..

I

Виникла ти з паперової піни,
Мов Афродита в пенсне золотому.
Геть ні до чого всі роблені зміни!
В зустріч огненну життя, як соломую...
Був і кінець: наче зламана лялька
В білій коробочці—тіло в труні.
Тим цяцяньково распачливим ляком
Сни розважала ти довго мені.

II

Далі! Тло посмертної тиші,
А на ньому літери зелені.
Це весна мені в обличчя дише
Ледве чутним змістом: «Вір Олені!»
Це в Орелі (є таке сузір'я...)
Спалахнула зіркою. Нова.
Та не вірить серце неймовірне
В те, що квітне по весні трава.

III

Шлях пішов од хати і до хати
В павутинні побутових ліній...
Не запити, не зацілувати
Третьої веселу безнадійність.
За минуле нагорода-кара!
І мені—останнім болем тям,
Що мистецтво є жива примара,
Надбудова біла над життям.

АМЕРИКАНЦІ

МІСТЕЧКО ПРОСТИТУЦІЇ *

За годину товариство різними шляхами по-одинці зібралося знову в «Інтернаціоналі».

Шергель запропонував вечір звільнити від роботи й трохи розважитись оглядом «містечка проституції», де було роковинне свято.

І він почав оповідати.

— В Японії, хоч уже й досить цивілізованій країні, лишилося ще багато старого, що було контрастом їх цивілізації.

В Йокагамі в старій японській частині міста, є маленьке містечко проституції. Це невеличкий посад у кілька кварталів, обведений високою кам'яною стіною. Посад складається з кілька сот будинків проституції. Тут свої крамниці, ресторації, майстерні, базар—одним словом все, що необхідно для кожного маленького містечка. На перехрестях вулиць його, так само як і в великому місті, доглядають порядок поліцаї. Вечерами будинки містечка завше ілюміновані, кожен володар дому намагається як-найяскравіше прикрасити свою інституцію. Містечко «Веселости» має й своє річне свято. В таке свято в будинки проституції допускаються для оглядин не тільки муштини—завсігдашні гості,—а й жінчини та діти.

Може це колись, в старі часи, просто був день реклами, коли підприємці вдягали в найкращі убрання своїх «робітниць»—фей веселости, давали їм добрий тютюн, обкурювали фіміамом кімнати, уквітчували їх, аби привабити на будуче більш покупців і... показати тим молодим японкам, які ще були на волі та заробляли гроші тяжкою працею, як то добре й безпечно живеться в кожного з них феям—і тим заманювали нові жертви. Тепер той порядок увійшов у звичай, і в таке трьохденне свято сила народу, мов у нас на ярмарку, наповнює вулиці містечка і його будинки.

Необхідно зауважити, що в Японії маси ще й досі дивляться на проституцію, як на необхідну й цілком звичайну річ. Навідування домів проституції є звичайнісіньким використанням дорослої необхідності. І родина цілком звичайно видає своєму дорослому сину, коли він не має ще можності одружитися, кілька сентів для заплати свого задоволення. Після того, як завезено було в Азію венеричні хвороби—таке

* Уривок роману з розділу «В Японії». Див. «Ч. Шл.» ч. 3 й 8.

задоволення мужської похоті вважається за шкідливе, але все-таки старий звичай і стародавні психологічні розуміння на те лишилися ще й зараз... Тому варто поглянути на це дивовижне містечко...

Товариші зачаровано слухали оповідання Шергеля.

— Яюсь не ймеш віри цьому,— зауважила Ема. Невже ця казка може бути дійсністю?

— Але це так, хоч це не мириться із здоровим розумінням японської цивілізації,— закінчив своє оповідання Шергель.

Всі радо згодились оглянути дикувину японської культури.

* * *

Коли почало смерктися, товариші рушили. Пройшли європейське місто, парк і опинилися в старім місті.

Головна театральна вулиця була ілюмінована різними папіровими ліхтарями й різнокольоровими електричними лямпами. Перед «кінами», що займали високі двохповерхові будинки, у всю висоту будинків красувалися сплетені з зелені арки, освітлені електрикою, гігантські вивіски з намальованими моментами кінематографічної драми, що йшла тут, займали весь фасад будинків кіно. Яскраво мальовані англійські й японські написи вказували, що за драма йде, і кілька десятків тисяч вона має метрів. З кіно час від часу на вулицю линули скигливі звуки дешевої музики.

Сила люду сновигало по вулиці, дотримуючи порядку—йдучи туди одною стороною, а ті що назад—другою. Компанія, оминаючи сновигаючу публіку—японців, японок, старих, малих—простувала далі.

Врешті, звернули на бік, перейшли цілий ряд півтемних вузьких вуличок. Посеред одної з них гомонів натовп. Товариство підійшло туди.

Купа дітвори й дорослих людей обступили когось серед вулиці, сміялися, іронічно гукали в середину на юрбу й погрозливо розмахували руками.

Товариші, протиснувшись крізь натовп, побачили: всередині стояла обідрана брудна японка, певно старчиха, тримала на одній руці маленьку, років трьох, в брудних лахміттях дівчинку, а в другій якесь кубло брудних ганчірок—певно постіль. За брудний обідраний халат її тримався років 6—7 засмарований хлопчик. Під пахвою другої руки він теж тримав якусь не по силам йому рогожку. Ту рогожку він що-разу підтягував і пхикав: певно болісно й важко було тримати те лахміття, а може йому було холодно й голодно.

Жінка, ніби п'яним, хрипатим голосом, щось огризаючись, кричала до натовпу, погрожувалась, від чого з її впалих грудей бухав хрип.

Натовп сердито гудів.

Ема з запалом вскочила в середину й сердитим грімким голосом почала лаяти натовп, докоряючи всіх за жорстокість...

Ема говорила по-англійськи й її ніхто не розумів; але її грізний голос і рухи принишкли публіку, і де-які почали відступати.

Женщина з лахміттями й дітьми скористувалась тим, що натовп розступився, й хутко пішла геть... Обивателі почали розходитись... Ема навздогнала жінчину й всунула їй в руку кредитку. Та подивилась

на десятиєнний білет вслід Емі, сердечно покивала головою і попленталась в темні суточки.

— Сволота!..—сердилась Ема—власне, не сволота, а свинота... Сміється з жебрачки? А чим вона винна в тім, що прокляті умови цих же темних людей зробили з неї таку?..

Перейшовши залізничну колію, кілька вулиць, місток через канал, товариство опинилося перед широчезними ворітьми стінної загорожі. Це був вхід до містечка «Веселости».

* * *

Ворота були ілюміновані. Вулиця, що простягалась просто з воріт, блищала тисячами огнів. Пірлянди зелені оперізували вгорі вулицю і сплітали цільну арку над нею. По краях вулиці були росташовані в мініятюрних наметах різні торговці фруктами, ласощами, забавками й іншими рідкостями кустарства обивателів Йокагамі та її округ... Народу було мов оселедців у бочці. Протовпитися було тяжко. Публіка товклася біля торговців, домів проституції, а всередині вулиць тяглася хвиля народу... Жінки, чоловіки, в більшості—молодь.

Товариство ледве продерлося крізь натовп в кінець вулиці, а звідти до першого будинку проституції. Будинок був на два поверхи. Такі одностільні будинки тісно тулились один по-біля одного і тягнулись вдовж обох боків вулиці.

Верхній поверх був з деревляним балконом, за яким час від часу рухалися стіни. Половинки стін (розміром—широкі двері) відсовувалися і чоловіки японці або японки висовувались через них подивитись на публіку. Раз, як розсунулися половинки, Ема побачила в середині кімнати мужчину в розіпнутому халаті... виднілись голі груди, живіт... Він одягався... Стіну відсунуто для повітря, бо з маленької кімнатки в прохід дмухнув дим... Певно тютюновий.

Ема звернула увагу на це товаришів.

— Принадні роскоші японської буржуазної цивілізації—відкрите розпутство,—іронично зауважив Шергель.

Увійшли до нижчого поверху, широкий вхід якого був подібний до прихожої. По один і другий бік прихожої були клітчасті деревляні у всю стіну перегородки, за якими тяглися довгі встлані матами кімнати. На середині їх у всю довжину кімнат боком до прихожої в два довгі ряди, одна проти другої—сиділи японки. Японки були вдягнені в жовто-золоті халати, підперезані широкими ясно-червоними пасами, завязаними ззаду на спині маленькими подушками-бантами. Чудові оригінальні зачіски, з високими гребінцями, оздобляли їх голови. Обличчя всіх були насмаровані білилами і, уявлялось, що то сидять не люде, а живі мумії. Перед кожною стояла велика мідяна ваза подібна до низенького жертovníка в яким жевріло вугілля. Час від часу японки гріли над ними руки.

Кілька ваз стояло одиноко—за ними не видно було японок... Вони були зайняті... на роботі...

Молоді япончики тиснулися біля клітчастих стін, зазираючи через одкриті рями всередину—на японок. Вибірало, яка краща...

Якийсь дорослий японець гукнув щось у щілку клітки: одна з сидячих підвелась і підійшла до ґрат. Вона вискачила зуби і її косі очі зізвужились, але набілене обличчя не рухалось... Здається, усміхнулась...

Мущина протягнув два пальці між ґрат; вона теж подала... Він щось grimнув сміючись, смикнув її за пальці... Вона зареготала, махнула рукою й побігла на своє місце.

Товстий з червоно-зеленим пухлим обличчям японець стояв посеред прихожої і вигукував щось до натовпу: певне закликав «поселитися». Одна купа глядачів біля ґрат змінялась другою. Всі товпились біля перегорожок-ґрат... Обивательки японки теж любувались товаришками за ґратами...

Два багато вбрані японця гукнули через ґрати. Дві японки підвелись і відсунувши пологи стін, зникли... Японці, тут же—в присіннях, скинули з ніг свої дерев'яшки, вдягли другі солом'яні, що подав їм хриплий запрохач,—і, м'яко тупаючи, подались по східцях нагору...

Якась молоденька японочка, що притиснулася біля входу, розв'язувала хусточку. Вийняла срібні п'ятдесят центів і подала молодому япончику, дуже схожому обличчям на неї—певне брату... Він зник у натовпі прихожої... Вона склала руки і, смутно дивлючись на сновігаючу у прихожій публіку, спокійно ждала, доки звідти, з середини, вийде брат...

Северин гукнув до товаришів і всі пішли далі. Скрізь, біля кожного будинку, були ті ж картини зацікавленої публіки... І так по всіх вулицях кварталів цілого містечка.

Десятки тисяч людей вилізло сюди святкувати свято повій...

Товариство знову пішло вперед. Звертали в другі вулиці—але всюду однаково. Обридло вже. Тоді Шергель запропонував піти на «європейський бік». Хутко прибули до тихої вулички. Європейського стилю будинки. Над входом кожного—червоні вивіски, на яких були поставлені числа—12, 16, 19, 21 й инш. Цифри були не по порядку домів. Числа їх значились, певно, в порядку засновання «інституції» підприємцем, що переміняв кватирі свого «постою»... Попадались і японського стилю будинки—але все ж це був «європейський куток».

Народу тут було дуже мало... До одного з будинків під'їхало кілька запиханих рікш. З візків встали елегантно вбрані європейці... Вони, розплачуючись з рікшами, сварилися з ними, певне ті більш вимагали, як платилося. Приїхавші кинули кілька поглядів на компанію товаришів і зникли в одному з будинків...

— Запримітили, як ця мерзота торгувалася з загнаними візниками... А «там» певно будуть вихвалитися своєю щедрістю, — злісно зауважила Ема...

В кінці вулички, яку слабо освітлювали тільки одинокі лихтарі над входами «домів», було кілька чепурненьких європейських будинків обгороджених присадками.

№ 7, № 13, № 9...

— О, це те, що нам треба,—зауважив Шергель. Підемо всередину. Приглядайтесь до господарки, а потім я вам розповім де-що про цей «знаменитий № 9».

Товариство з цікавістю увійшло всередину. Довгий коридор, навкруги внутрішніх покоїв зникав десь вдалині. Оббиті картоном і обліплені темновишневими шпалерами половинки стін притулені одна до другої творили коридор, що десь зникав. Звернули вбік. По боках коридору стояли величезні кактуси, пальми й інші тропічні рослини. Було дуже світло. В коридорі ні душі. Пішли вперед, навкруги. Звернули ще до внутрішніх покоїв, де був другий коридор, що знову без кінця тягся навкруги них.

За стіною щось хіхікало... Шергель зупинився, відсунув двері стіни... Перед товаришами була маленька напівтемна кімнатка, услана чистими матами з соломи. Посередині кімнатки біла мідяної вази, в якій жевріло золотом вугілля, сиділо дві гарненьких молодих японки— гріли руки... Певне щось веселого розмовляли—і хіхікали. В кімнатці більш нічого не було... Японки схопилися і, побачивши європейську жінчину з мущинами, якийсь час зачаровано дивилися на неї, потім одна з них, щось зміркувавши, кивнула їм головою, промовила по-англійськи: «прошу»,—пішла по коридору. Згодом зупинилася на хвилинку, знов кивнула, ніби кажучи—«прошу зачекати»—зникла за стіною. Товариші ждали. За кілька хвилин вона вийшла в супроводі другої вже немолодої японки. Та усміхаючись запитала:

— Руські?

Але позаяк на це їй ніхто не відповів, відразу привітливо кивнула й промовила:

— Енгліш... Американ... І повела їх по коридорі.

Вийшли на внутрішнє подвір'я. Просто від виходу тягнулася вся пана білим морським піском і установа по боках високими пальмами алея, що вела до невеличкого парку-садочка. Парк цей був виключно із квітів. Великі японські лілії білими й блакитно-рожевими рядами звисали з тонких пір'ястих стеблів; букети квітів різних пород, різними визерунками оздоблювали доріжки цього парку. Всі квіти були в деревляних квітниках, укопаних у землю. Зелені арки, увітчані білими лихтариками, звисали над мініатюрними алеями. Парк було ясно освітлено тими численними лихтариками, але в ньому не було ні душі... Для кого й чого все те світилося—не відомо. Кілька полотняних наметів стояло по куточках парку, всередині яких і по боках, так само було повно високих лілій і піонів. Для чого ті палатки стояли, теж невідомо. Жадної меблі, ні стільців не було в них. За частоколом, що був з одного боку парку, певне був город, який тягнувся до другої головної вулиці, по якій здалека видно було, як совались повз перекладини городу освітлені електрикою натовпи святочно вбраної публіки.

Тим часом японка, що вивела їх, вказувала на квіти, називаючи по-англійськи їх назвиська.

Показуючи на парк, доріжки, квіти, світло, вона тихо пояснила: «це ми зробили, власне, мої дівчатка... Я, бачте, господарка»...

Товариші звернули на неї увагу.

Середніх літ японка визирала досить виплеканою... В її обличчі просвічувалась тепер присмеркла, колишня краса... Її розумні темні овальні очі пронизували ласкавим поглядом кожного з товаришів,

ніби намагаючись розгадати: що ще їм неясно,—щоб-то ще показати?.. Потім вона, вичерпавши пояснення, пішла назад до будинку. Товариші кинули останній погляд на чудовий білий квітчаний райок і пішли слідком за нею.

Вона увела їх знову до покоїв, провела, до виходу, попрохала трохи зачекати. Зайшла в бічну кімнату й винесла купу листівок з фотографіями вродливих японок, краєвидів її парку, будинку...

— Це все наше... Купить,—запрохала вона...

Ема вибрала кілька карток і заплатила, скільки та запрохала. Коли вони вийшли, Шергель звернувся до товаришів:

Оце та японка, яку двадцять літ тому бувший російський цар Микола позбавив дівочтва...

І Шергель розповів:

— Колись цар Микола з своїми придворними ловеласами й гультьями прибув до Японії подивитися на добробут країни Сходу Сонця. Тут він, як звичайно, розпустив свою гультьяйську й распутну натуру. Допивсь до того, що коли на одному із балів побачив молоденьку років 14 японочку надзвичайної краси, наказав своїм «ясновельможним» гультьям-князям добути її йому на ніч... Ті, звичайно, виконали його «непохитну» волю, вжили всіх заходів, і молоденька японочка була на ніч у його кімнаті... Кажуть, її напоєно п'яною й силою взято... Вранці, коли вона прокинулася, зрозуміла, що скоїлось,—підняла лемент, погрожувала, що розповість батькам і цього славного пана ославить на весь світ...

Їм заплатили золотом кільканадцять тисяч карбованців. Рідня, яка все-таки була нею поінформована, в свою чергу, як взагалі японці, люде практичні,—прибула до придворних і заявила, що коли вони не заплатять їм за безчестя доньки—то про це доведуть до відому Мікади та ще й розславлять такого помазаника на весь світ...

Їм теж заплатили кільканадцять тисяч золотом. І родичи заспокоїлися... Але на цьому не кінчилось... Наречений збезчещеної дівчинки,—молодий японський офіцер, коли дізнався про це, то на одному із раутів царя, куди він добився, вихопив шаблюку й хотів зарубати Миколу, але йому підбили шаблюку і японець промахнувся. Знаєте, цю історію як тоді розписували в газетах—про замах невірних японців на «самодержавнейшого» і про чудотворне спасіння його, про молебні по церквах з того приводу... Офіцера того потім японська влада покарала на смерть, бо... через це трохи-трохи до війни не прийшло... Ну, оце й є та сама японочка. На грошенята вона, коли підросла, заснувала будинок проституції...

Товариство здивовано мовчало...

— От де тайни імперських конфліктів,—вставив Міро...

Мовчки вибрались з вуличок, які привели їх до виходу. Це був не той вихід, де вони входили. Було темно. Пішли навздогад на світло, але зблудили й попали в якийсь тупець темних суточок, що впирався в якусь гору.

— Оце буде мандрівка ізраїльтян,—пошутковала Ема. Це ви винні. То ж виводьте... засміялась вона до Шергеля...

Стало весело.

Якусь хвилину Шергель спинився, ніби гадаючи, що робити. Потім, заглядів світло в одній з хаток, де двері були нещільно присунуті...

Там люде певно уклалися спати... Шергель підійшов до хатки, а слідом і Міро та Федір.

Ема, Северин і Льова спинилися недалеко позаду них.

Це була якась майстерня-житло.

У хаті був підстаркуватий японець, вже розібраний до сну, стара японка, яка тримала на руках немовлятко і щось муркала йому, молода японка мішала жевріюче у горшку вугілля, й молодий японець, певне чоловік її, грів руки над ним. У хаті було ще двоє молодих японок та хлопчик. Де-хто вже лежав на розісланих долі коцах, а де-хто сидів,—певне слухали завдання старого що до роботи на завтра, а може просто відпочивали. В хаті блимала лояна свічка.

Шергель спитав по-англійськи, як вийти до Європейського міста. Всі присутні в хаті дивилися на Федора, Міро, що теж просунули голови крізь відчинені двері і на Шергеля, який щось питав, але ніхто нічого не відповідав; не розуміли.

Нарешті одна з дівчат щось сказала... Всі засміялись стиха, старший японець запитливо подивився на просунуті голови товаришів, а стара японка усміхнулась, віддала дитину молодій жінці і, киваючи головою до товаришів, вийшла на вулицю. В темноті вона не помітила Ему.

Японка таємниче хитнула головою і мовчки пішла вперед по провулочку, що влірхався в гору; провулочок завертав по-під горою набік. Японка довела їх до одної фанзи і, вказуючи двері її, щось промовила й пішла назад.

Товариші дивились то на нумерованого лихтарика, що світився біля хатки, то вслід японки, яка пішла додому. Щось романтичного було в тому.

Але Шергель довго ждати не любив. Він постукав у двері. Ніхто не відповів. Тоді він почав грюкати. Всередині щось скригнуло.

Крізь решотчасті ворота видно було, що там засвітилися вогники, забігали, освітили одну кімнату, другу; якісь тіні засовались на папірових рамах.

Врешті двері відсунулися і в них появилася заспана японка з свічкою в руках. Зійшла по східцях, підійшла до воріт і мовчки відчинила в них хвіртку, одступивши набік, даючи дорогу нічним гостям.

Шергель з початку подивився на неї, але її спокійний погляд нічого не казав—крім хіба: «та ну бо йдїть швидче, а то я змерзла»... Він ступнув через поріг хвіртки, пішов до ганку. За ним посунулись і всі товариші.

Коли проходила Ема з Северином, японка злегка скрикнула і потім засміялась якимсь дивним сміхом.

Миттю вона зачинила хвіртку і мов куля, опережаючи товаришів, зникла в покоях.

Товариші увійшли всередину і з темноватої прихожої звернули в велику освітлену кімнату.

Заля була установлена європейською м'ягкою меблею. По стінах висіли також європейські малюнки...

Певно якийсь європейець живе... Японка і привела нас сюди, порозумітися,—заявила Ема...

Але яке було всіх здивування, коли за кілька хвилин у кімнату влетіло щось з десяток молодих і вже в літах японок.

Спершу вони зацікавлено поглядали на Ему, а коли та засміялася до Северина промовивши:

— То це що? На тім світі в раю гурій?—Японки сміливо «розійшлись по товаришам»... Кожна вибрала собі жертву...

Товариші, як один, заллялись таким гучним веселим сміхом, що японки спершу остовпіли і хвильку дивились:

«Що це вар'яти, чи що?»—певне міркували вони.

— Та це дом проститутток!—захльобуючись від сміху, крізь сльози, скрикнув Льова...

— Так не іророва японка! привела куди,—ледве встиг промовити витираючи очі Шергель. А з якою серйозністю вона це робила, ніби виконувала великий обов'язок для рідних...

— Нучего регочеш?—звернулася врешті до нього по-англійському одна з гурій.

— Пива чи чого подати?

Інші японки теж вже щось щебетали різними ламаними мовами, послуговуючи при тому всіма лексиконами, які тільки знали.

— Добре. Дайте лімонаду—відповів Северин, сідаючи на диван.

Кілька японок зникло й появились з пляшками лімонаду та пива. Заметушилися біля столу, розстановляючи шклянки і відкубрюючи пляшки.

— Ти знаєш, вони й мене приймають за свою,—промовила Ема до Северина.—Тільки певно гадають, що іншим товаришам нема пари—ну й прийшли...

До них ніхто з японок не підходив. Тільки, коли почали наливати в шклянки питва, дві з них піднесло по шклянці Северину й Емі.

Товариші відмовились пити і японки пили за них.

— Ну, хто з вас говорить найкраще по-англійському, чи ще як там?—запитав Шергель, звертаючись до них.

Одна з них, та, що пропонувала пива, зникла й повернулася з старенькою японкою.

Шергель розказав, в чому справа—що це непорозуміння і прохав розказати, як пройти до європейської частини міста.

Япончине обличчя відразу скисло. Вона окинула оком всіх товаришів, крім Северина й Еми, і певно поміркувала—скільки б вона заробила...

Потім щось почала розказувати дівчатам, які обступили її. Дівчата залились дзвінким і хриплим сміхом... Вони глянули на Ему й Северина, співчутливо усміхнулися і поволі почали виходити геть.

Господарка гукнула, з'явився заспаний японець, певне чоловік її, а може «так собі», наказала йому щось і звернулася до Шергеля одержати за питво.

Шергель заплатив і дав йому зверх того «за турботи».

Япончик провів компанію до самого каналу, за яким виднілася європейська частина міста.

Товариші майже нічого не говорили і лише час від часу реготали.

Далеко за північ повернулись додому.

Вранці Шергель вдягнув знову «своє» убрання й попрощавшись пішов на станцію до 9-тигодинного потягу на Токію.

Цілий день Северин, Ема й Міро сиділи в себе нагорі й готували матер'яли до Америки. Ема не розгинала спини, списуючи шифром всі вироблені плани роботи й зроблені заходи. Від товаришів вимагалося як-найшвидче прислати інформації, необхідні матер'яли й літературу. Пропоновано вислати транспорт паперу до Філіпін і Йокогами; переслати в Японію ручне друкарське приладдя, наряд до Японії товаришів, щоби встановити постійний зв'язок. Зазначили про товаришів японців, корейців, які мають звідти виїхати на роботу...

Про наслідки поїздки до Китаю й Індії буде їм сповіщено потім, продиктував Северин Емі, коли вона вже закінчила величезний лист справоздання.

До вечора робота була закінчена, запакована в палятурки книжок, які тут же замайстрував Міро.

Прийшов Федір. Він вже все уладнав з поїздкою, улаштував справу з лікарською посвідкою, купив квитки й тепер лише чекав на наказ від «центру».

Северин передав йому адреси до Чикаго, Н'ю-Йорку й сказав, що всі останні матер'яли будуть передані в середу зранку.

Ема порадила Федору, що коли його послуги там будуть не дуже важні, то щоби зараз же повертався назад.

Ввечері було заготовлено все необхідне для передачі товаришам в Китаю, на Філіпінах і Індії.

Ема запропонувала, крім двох, післати ще кого, хоча б Льову, для того, щоби привезти негайно з Китаю всі відомості.

Одначе, Міро зазначив, що вони перед виїздом до Індії вишлють сюди кого-небудь з китайських товаришів.

Другого дня зранку Ема пішла до редакції англійських «Новин» і віддала оповістку про майбутній в неділю реферат з дискусіями в клубі «Орієнталь» на тему «Більшовизм, як ворог російської революції».

Редакція радо прийняла її оповістку.

Северин приніс пошту. Були газети з Росії, Америки і лист від Сегаля.

ДО БРИТАНСЬКОГО ЛЮДУ

Нащо, люде, працювати,
Гордим лордам степ орати?
І шовки навіщо ткать,
Щоб тиранів одягати?

Одягати, годувати,
Все життя оберегати,
Трутнів, тих, що вас гнітуть,
Тих, що кров лиш вашу п'ють.

Нащо зброю і кайдани
Вам кувати, агличани,
Щоби трутень панував,
Все до рук своїх прибрав?

Чи за це дають вам їжу,
Спокій, захист, теплу хижу?
Защо, люде, в ланцюгах
Муку терпите і страх?

Сієте, а пан збирає,
Ваші скарби загібає:
Шовк, який ти сам зіткав,
Зброю, ту, що сам кував.

Сійте, та не для тирана,
Тчіть шовки, та не для пана,
Власні скарби бережіть,
Куйте зброю трутнів бити!..

Геть, в підвали, в темні хати!
Будували ви палати,
В них не вам розкошувать,
Нащо вам кайдани рвать?

Ой, самі ж ви їх кували!
Сталь, яку ви гартували,
Проти вас тепер блищить.
Ой, мерщій свій саван тчіть!

Гей, за плуг, та за лопату,
Бо могилу тра копати.
Буде Англія ховать,
Панахиду вам співать.

ВАЛЬТЕР ГАЗЕНКЛЕВЕР

ВПЕРЕД, ДРУЗИ-ЛЮДЕ

В корчах ридання жіночі,
Діти на руках батьків;
Все далі то точиться поїзд
По містах...
Духи померлих, пошліте
Звістку нашої тривоги!
Поверніться в третій годині,
Як поле бою перешукають вони,
Світити, рятувати.

Віночки надії розсівають.
Нема рятовників!
Не впаде йому людність до ніг,
Обтяжена виною легіонів.
На базарах провінції
Перед несвідомими.
Перед обдуреними—
Вони розвели
Пожежу вічної війни.

Вояки Європи! Спустошені храми
Вже не врятують ваших країн.
Вояки Європи! Горожане Європи!
Вчуйте голос, що вам брат послав.

Він припливає
Із морів співучих,
Із нор кораблів,
Миша і шур.
В-останнє загреміли дула,
Цвітуть цитрини
На березі моря.

На коліна, війська! Голови похиліть!
Припиніть мордівничий день.
Ви, князі на престолах,
Злазьте вниз,
Плачте на гробі померлих;
Спокій,—примир'я вже йде.

Але ти, могутній народе,
Просвітлене людство:
Золоті банки, маєтки магнатів
Припадають тобі.
На двір із казарм і галер,
Вузькогруді, безсонні!
Земля перед вами лежить.
Вперед, друзі-люде!

Переклав Д. Загуж.

М. РИЛЬСЬКИЙ

ЧУМАКИ

ОКТАВИ

*Пам'яті батька мого
Тадея Рильського.*

ПІСНЯ ПЕРША

Автор міркує про мистецтво.

1.

В повітрі дощ, і гречка пахне тепло,
Немов розлився бурштиновий мед;
Косар на луці косу дзвінко клепле,
Деркач біжить, шаліючи, вперед,—
І я відроджуюсь, мовляв, «из пепла»,
І знов стаю не «спец», але поет,
Котрий, як каже олімпісець Гете,
До птиці схожий, як і всі поети.

2.

Пригрів сонце, заблищить вода,
День впливе із оксамиту ночі;
Верба сріблиться, наче борода
Чи шевелюра на главі пророчій,—
І він, немов би цього й дожида,
Співа *що* хоче і співа *як* хоче,
Хоч би сто раз казали *це* і *так*
Йому Белінський, Лесінг і Коряк.

3.

Звичайно, про Довейка і Домейка ¹⁾
Тепер пишуть—то був би кепський тон.
Тепер на місце квітки й соловейка
Звитязно стали криця та бетон.

¹⁾ «Пан Тадеуш» Міцкевича.

Я згожуюсь: і Галя, і Зюлейка—
Давно набридлий і нудний шаблон...
Та чую небезпеку і з бетоном,
Що стане він, а може й став шаблоном.

4.

Нові троянди на землі цвітуть,
Нові чайки бувають на Славуті;
З фотель вигідних мрійників зіпхнуть
Нові поети, в панцирі закуті,
І плуг людський нову проріже путь
Там, де батьки зітхали на распутті.
Нехай огонь, що в бурі не потух,
Благословляє бунтівничий плуг!

5.

О, велетні, що запряглися в ярма,
Аби всесвіт од ярем увільнити!
Я вірую, що йдете ви недарма:
Сокира гостра, дерево тремтить;
І Сахалін, і фіялкова Парма
Готові інше сонце засвітити,—
І це ж ми всі, дрібні та непомітні,
Серця ведемо у краї блакитні.

6.

Рядок чорнявих і рудих голів,
Вікно зімове у затишній школі,
І шум коліс, і пилки твердий спів,
І чорний пар на змученому полі,—
Людських зусиль алмазний колектив,
Що зорі світить нам на видноколі,—
Вам свій уклін і працю рук несучи...
Але дозвольте слово про красу.

7.

Краса і думка, дві сестри-близнята,
Давно на морі людському пливли.
Як наші предки вчилися ставати
На дві ноги,—вони, немов орли,
Вели змагання щире і завзяте,
Щоб вирвать нас із вікової мли,—
І Рим залізний потрясли плебей
Огнем завзяття й молотом ідеї.

8.

По-простому: в минулім є терни,
Але є також і вінки тернові,
Царі у зброї зради і війни
І бунтарі зі зброєю любови.
Хай же згадають дочки та сини,
Що їм будуюм підмурівок новий
Не тільки з юних поривів ясних,
Але і з давніх мислів золотих.

9.

Краса ж, сестра з мінливими очима—
Як давній Янус. Літ іржаву даль
Вона вдягає у прозорі рими,
У мармур ліній і пісень кришталі,—
Або веде наш дух, як пілігрима,
В прийдешню браму, що міцна як сталь,
Та зв'язана вовіки ланцюгами
З минулими, іржавими літами.

10.

Є ланцюги, що їх не можна рвать,
Немов у тілі вен або артерій.
Чи ж сором Марксу Гракхові подати
Братерську руку? Так білі двері
Краса в минуле вміє одчиняти
І в будуче. Серед шалених прерій
І в тундрі, де сивіє бідний мох,
Нам світить Гайне, Тютчев, Архилох.

11.

Гомункулам не замінить людини,
Хоч вірю в міць і творчий дух реторт.
Нехай, скупавшись у реторті, згине
І давній бог, і старосвітський чорт,—
Та людську мисль і почуття орлине
Ніхто й ніщо не викине за борт,
Аж поки нас, як циган марципани,
Не поїдять далекі марсіяне.

12.

У довгій мові є недовгий зміст:
Люблю співать про те, про що співаю;
Хай буду класик, а не футурист,
Співець рибалок, меду й Навзікаї,

Але в житті і я свій, може, хист
(Коли він є) не по-вітру розмаю...
Так от дозвольте на старий мотив
Згадати допотопних чумаків.

ПІСНЯ ДРУГА

Про люльку мого приятеля і про коршму Деренуху.

1.

Коли, читачу, будете у Сквирі
(Мабуть, нема брудніших городів),—
То знайте: може місяців чотирі
І я там жив, коли то зветься—жив:
Я рвався вдаль, як журавель ув ирій,—
І в садовому відділі сидів...
Так от у Сквирі, в тихій книгозбірні
Живе мій друг, старий казкар вечірній.

2.

Люблю, як люльку набиває він,
Закурює в сократівським спокої,
І, як владика цілів і причин,
Розказує поважною ходою
Про те, що стало порохом руїн,
«Минувшее проходит предо мною
«Волнуясь, как море-океан»,—
І давні тіні сходять на екран.

3.

Квилить пугачик жалібно над дахом,
У небі—золотий чумацький віз...
О, скільки вас за тим молочним шляхом
Ішло до Криму! Де ж хоч би заніз
Із ваших маж? Нам, мислячим комахам,
Не жить без революцій і без криз:
Де чумаки ішли, як черепахи,
Будують башту в небеса—комахи!

4.

О, мила люлька, внучко тих люльок,
Котрі с-під уса сивого шкварчали,
Коли кипів у полі казанок,
Воли в траві високій ремигали,

А найстаріший між усіх дідок,
Без поспіху закришуючи сало,
Поважно й добродушно гомонів,—
Це ти мені згадала чумаків!

5.

Ходив чумак до голубого Дону,
Де давній предок умочив шолом,
Суху тараню, жовту і солону
Возив, помахуючи батіжком,
І, певно, не змінив би й на корону
П'яне повітря, що пливло кругом,
Скрипіння маж, степів могутній запах
І кобця з перепілкою у лапах.

6.

Ходив чумак у синьоокий Крим
По рідному сухому океані,
І голосом розложисто-смути
Складав пісні покинутій коханій,
Що линули, стелилися, як дим,
І колихались у яснім тумані,
Щоб на далекім озері ростать,
Де лебеді незлякані ячать.

7.

Було, весни животворящий дух
Замети срібні шклом тонким укріє,
І перших крапель однотонний рух
Сповнить серця вином ясної мрії,—
І він ожив. Огонь, що не потух,
Але зімою на лежанці тліє,
Засяє враз—і навіть у люльках
Якийсь новий одсвічує розмах.

8.

Хай щастя—як метелик-одноднівка,
Нехай чума чигає й вигляда,—
Але запахла, п'янючи, мандрівка,
Дзвенить підсніжна весняна вода,
А черноока, чернокоса Ривка
Давно гостей з порогу вигляда,—
І знову в давній коршмі Деренусі
Збіраються поети сивоусі.

9.

О, скільки непідслуханих розмов
Ви знаєте, старих шинків руїни!
...От цей чумак, що тільки-що ввійшов,
Із поглядом веселої дитини,
Колись гніздо розбійницьке знайшов
І, зруйнувавши, як гніздо осине,
В Чернигів їх отамана привів,—
І вельми товариство звеселив.

10.

Отцей, що так за димом пильно стежить,
Киває головою та мовчить,—
Великий майстер ярма помережать,
Таку сопілку дорогу зробить,
Що навіть мертвий у труні не влезить,
Коли вона заллється, забренить...
Він був би, може, у чужій країні
Новий да-Вінчі чи новий Челіні.

11.

Отцей старий дотепник і штукар—
Відомо всім—колишній вовкулака:
Було, засяє місяцю пожар,
І він крадеться з-за густого крака...
Та удалося злий розвіять чар.
І знов він просто Сидір Верещака,
Котрий, як у степу застукав сніг,
Против як-стій три пари полових.

12.

Звичайно, вовкулаки—це химери,
Відьми—брехня. Не вірю й я брехні,
Колумби давніх і нудних Америк,
Апостоли науки запальні.
Але в її прозоро-тьмяні сфери
Брехня—щабель, і віриться мені,
Що з неї вирости усі системи:
«Мифологема—мать философемы».

13.

Брехня Гомер, а Лейкін—не брехня.
Як так, то залишаюся з брехнею.
В нічному світлі, а не в сьйві дня
Творив рапсод орлину епопею!

Сідлаючи крилатого коня,
І я ту ж саму прикликаю фею,
Хоча на неї критик, мов паук,
Чатує з паутиною наук.

14.

Наркотиками не шинкую, друзі,
(Слова Франка)—і вірю в мікроскоп,
Але люблю на затишному лузі
Послухати, як престарий Езоп,
Підвладний темній і брехливій музі,
Насупивши свій жартовливий лоб,
Розказує, як прадідам жилося
(Я говорю про штукаря-Тадося).

15.

Гусиний крик і жайворонків спів,
Бугай торкнувся до чудного рогу,
І теплий вітер ніжно затремтів,
І йде весна, й святкує перемогу...
Благослови, матусю, чумаків
На їх непевну і тяжку дорогу,
Бо вже й воли, почувши дальню путь,
Води не п'ють і голосно ревуть.

ПІСНЯ ТРЕТЯ Й ОСТАННЯ

Автор зовсім не рахується з законами архітектоники.

1.

Чумацької не ждіте Одисеї:
Часи старого епосу пройшли,
І не мені з кебетою моею
Впрягти ліричну думку, як воли,
В скрипучий віз тяжкої епопеї.
Нам так не жить прозоро, як жили
Діди, поважні ніби черногузи...
Швидкі ми стали, наче ті французи.

2.

Гей, гомін, гомін ходе по гаю:
Прийшов чумак з-над синього лиману,
І, сіль розклавши на торгу свою,
Уздрів зненацька усмішку кохану—

Так добре пам'ятає він, чию!—
Що в серці давню роз'ятрила рану,—
Ту дівчину, що, купувавши сіль,
Сп'янила серце, як болючий хміль.

3.

Тепер вона в очіпку... Гей, Настусю,
Тепер я навіть батога проп'ю
В твоїм шинку. В-останнє, може, вп'юся,
А мислоньки глибоко затаю...
Піду в степи, у лузі загублюся,—
І тільки гомін піде по гаю,
Луна моєї туги і наруги:
Не виросте зелена рута вдруге.

4.

В піску зостався той зрадливий слід
Ії ноги з ясними підківками,
Що серце коле, як червоний глід;
Керсетки блисне здалеки оксамит,—
І нова пісня випливає, як цвіт,
Колишеться і віється степами
І плаче, ніби жалібний мотив
У казці про калину та братів.

5.

Ось другий: бинда ніби мак іскриться.
Накинутий на опашки чекмен...
Жартує з лихом! В головах важниця,
Замість подушки. Ніби Діоген,
Уміє він із долею мириться:
Пропив кульбаку, то не жаль стремен,
Про його пісня в мене збереглася,
Як пам'ятка про Кухаря Уласа.

6.

Було, малиновий зробивши мус,
Вкраде частину—і трактує нею
Своїх друзяк. (Перепрошаю—муз,
Але ж мої пісні не про Енея,
І не боюся, ніби я загруз
В болоті прози з піснею своєю).
Так от, тієї випивши, Улас
Про чумака співав мені не раз.

7.

Так батько мій із молодим Кузьмою,
Забувши і тривогу, і печаль,
То піснею втішався золотою,
То мислями перелітав у даль,
Росклавши милий огник під вербою.
Так чабана розпитував Містраль
У тім краю, де пахне теплий вітер,
Про значіння чудних небесних літер.

8.

Чужі воли на полі не своїм
Пасе чумак. Гей, хто біди не знає,
Хто не служив по наймах молодим,
Нехай його про горе розпитає...
Але вечірній закурився дим
І гайворонів посідали зграї,—
Хтось у гаю, за дзеркалом-ставком
Махнув, як птиця, білим рукавом.

9.

Зійшла, зросла, пишається шальвія,
Не в'яне рута, вишитий рушник,—
І білу квітку роспуска надія,
І в серці—срібний журавлиний крик.
Хто молодий—усе це розуміє,
Та й я, хоч од кохання вже одвик,
Здається, чую тепле шепотіння
І по душі перебіга проміння.

10.

В далеких джунглях сивіє факір,
Під сонцем рожевіє Гонолулу.
І дальніх арф, незнаний перебір
Поетову торкає душу чулу...
А скільки там, серед блакитних зір,
Є дивних снів, яких ми не збагнули!..
І все-таки єдину має вісь
Єдиний космос: є кохання скрізь.

11.

Тут, зрештою, нехай Фламариони
В мої слова «впровадять коректив»,
Я зміркувати космосу закони,
Хоч би й хотів, майбуть би не зумів,

І голос мій у невідомім тоне,
Як безліч могутніших голосів.
Та вірю, що в прийдешності поети,
Як Пушкін—Крим, одвідають планети.

12.

Нанизуючи ці рядки октав,
Як на шнурок обточене намисто,
Я б так собі жартуючи сказав:
Усі світи, мабуть, з одного тіста,
Котрого складу ще ніхто не взнав,
Хоч до гіпотез дивні є артисти,
Котрим то Аристотель, то Платон
Свій давній позичають камертон.

13.

Вернусь назад. На хуторі одному
У приятельстві дивному жили
Два чумаки. І з дому, і додому
Вони, бувало, завше в парі йшли;
Коли зімою на м'якку солому
Лягали їх натомлені воли,—
Вони на вечорницях женихались
І, кажуть, навіть разом повінчались.

14.

Проїшли літа, на вуси впав мороз,
Та не побив їх приятні й любови.
Семен Підпалок і Марко Наджос,
Під цвіркунові співи колискові
По вечорах, коли проходить хтось
Спокійно-таємничий по діброві,
Під хатою, на присьбі престарій
Гули тихенько, як бджолиний рій.

15.

О, скільки тут оповідань чудних
Почули їх захвітчані унуки:
Про сивий жах метелиць польових,
Про сонце Криму і про чумні муки!
Але одного вечора затих
Старий Семен: страшним мечем розлуки
Хтось нитку приятельства пересік:
З землі прийшов Семен—і в землю зник.

16.

Був сизий вечір. Край сумної хати
Сумний Марко похнюпившись кутив...
З ким розмовлять? Нема з ким і мовчати...
І враз виходить тихо з-за куців
Прозора тінь, і промовляє: «брате,
Дай-но огню!»—Багато вечорів
Він розмовляв з Семеновою тінню,
Аж поки згас у чорну ніч осінню.

17.

Ця мила казка може й не для вас,
Творці бетону: надто вже наївна.
А я люблю, як у вечірній час
Сопілка заспіває переливна.
Звичайно, це не Скрабінський Екстаз,
По-простому—це дудка примітивна...
Але згадайте, як колись Юхим
Боровся з фортеп'яном дорогим! ¹⁾

Липень 1923 р.

1) «Слепой музыкант» Короленка.

М. РАВИЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Ленін—проводар комунізму.

Смерть великого проводаря, великого вчителя й великої людини, ще за життя якої схилялися перед нею мільйони людей у всіх кінцях світу, має спричинитися до найпильнішого вивчення нами колосальної спадщини, полишеної цією людиною прийдешнім поколінням. Пролетарі всіх країн і народів в своїй боротьбі проти капіталу, шукаючи певности в своїй перемозі, змушені будуть міцно затиснути в могутніх руках чудодійний талісман, ім'я якому—ленінізм.

Ленін, як проводар і партійний стратег, Ленін як теоретик комунізму, Ленін, як суцільна, завжди вірна собі натура—всі оці властиві Леніну риси вивчатимуться в безпосередньому звязку одна з одною.

Коли говорять про геніяльність і велич Леніна, то навряд чи викликає це в кого сумніви. Але в той же час мало хто зможе цілком певно і чітко роз'язати питання про те, в чому ж оця геніяльність і велич покійного проводаря полягають.

Історія найточніше розв'яже це питання. Ми ж, сучасники Леніна, занадто засліплені сйвом його величи, щоб мати змогу роздивитися його.

Та все ж таки де-які до цього матеріяли ми вважаємо потрібним подати, полекшивши тим працю прийдешнього історика.

Ми зупиняємося на де-яких лише моментах тридцятилітньої діяльності Леніна на чолі соціал-демократії та комуністичного руху сучасности.

ЛЕНІН ПРОТИ СТРУВЕ.

Одним з поворотних пунктів марксівського руху в Росії були 90-ті роки. Тоді провадилася запекла полеміка по-між народниками, з одного боку, і молодим, войовничим марксизмом, з другого. Ціла російська інтелігенція перебувала ще під впливом старих народницьких пересудів—Росія, мовляв, не має переходити через смугу капіталізму, простуючи до соціалістичного устрою. «Нехай мине нас чаша ця»—казали народники, представниками яких були—відомий публіцист Михайловський, Кривенко, Ніколай-он, В. В. та інші.

Вони були властителями тогочасних дум. Проти них запально виступав найкращий представник молодого російського войовничого марксизму Плеханов. У низці журнальних і газетних статтів, а також в окремих книжках та брошурах руйнував він соціологічні, економічні й філософські основи народницького світогляду. Інші представники російського марксизму підтримували Плеханова в цій його боротьбі зі старим народництвом. Ціла

ця література, ціла плеяда російських марксистів перебувала закордоном. Вони видавали свою літературу в заплілі, нелегально, а в газеті своїй «Іскра» й журналі «Заря» вони могли виступати не ховаючися, цілком щиро й одверто. Поруч з нелегальною марксіською групою існувала й група, так званих, легальних марксистів, на чолі з Петром Струве, що виступала в легальній літературі з критикою народницького руху. Вони доводили, що в Росії, як і в Західній Європі, капіталізм є неминучим етапом економічного розвитку, що «самобутність» російського народу відходить у минуле в міру надбання рідного капіталу й пролетаризації селянства, що тисячами кидає село й переходить до міста. Та народники провадили рішучу боротьбу як з Плехановим, так і з легальними марксистами. Полеміка набрала найгострішого характеру після виступу Струве зі своїми «Критическими заметками к вопросу об экономическом развитии России». Народницькі ідеологи шалено напали на цю статтю в своєму журналі «Русское Богатство». Де-які з нелегальних марксистів розглядали виступ Струве, як підтримку революційного марксіського руху. Незабаром і тов. Ленін виступив в справі народництва. Він своєрідно поставився до праць Струве й зовсім одмінно від інших тодішніх марксистів з Плехановим на чолі оцінював їх. В той час, як інші марксисты вважали Струве співником, Ленін підозріло поставився до, мов би то, марксіського виступу його, заявивши, що Струве не каже про головніше—про значіння й роль пролетаріату в цьому наступі капіталістичного розвитку. В статті своїй «Економическое содержание народничества и его критика в книге Струве» тов. Ленін писав: «основна риса міркувань автора, зазначена ще на початку, це його вузький об'єктивизм, що обмежується доказами неминучості й необхідності процесу й не намагається виявити в кожній конкретній стадії цього процесу властиву йому форму класового антагонізму,—об'єктивизм, що характеризує процес взагалі, а не антагоністичні класи зокрема, із боротьби яких складається процес». Тов. Ленін цілком певно довів, що, критикуючи народництво, Струве захищає справді не марксизм, а капіталізм, і коли він виголосив свої відомі слова про потребу йти «на виучку к капитализму», то він зовсім і не думав йти од капіталізму до соціалізму. Тут вперше виявився оригінальний виступ тов. Леніна «проти течії».

ЛЕНІН НА 2-му З'ЇЗДІ ПАРТІІ.

Другим подібним же виступом тов. Леніна був виступ його на другому з'їзді російських соціал-демократів. Тоді серед російських с.д. не закінчилася ще боротьба прихильників економізму з прихильниками політичної боротьби. З'їхалися на з'їзд ще представники «Південної групи» і багато закордонних представників—прихильників економізму, хоча вже ясно було, що хвиля економізму спадає, що переважна більшість другого з'їзду складається з прихильників «іскровської течії», що захищала політичну боротьбу. На з'їзді обмірковували чергові питання програму й статуту РСДРП. Під час обговорення першої точки статуту виявилася, несподівано для всіх учасників з'їзду, незгода по-між т. Леніним і Мартовим, що пізніше став на чолі меншовиків. Перша точка статуту мусила визначати, хто саме

міг бути членом партії. Мартов висував думку, після якої членом партії може бути кожен, хто співчуває її ідеям та програму, хто так або інакше допомагає їй. Проти такої пропозиції дуже гостро виступив тов. Ленін. Він вимагав більшого обмеження для охочих вступити до партії. Тов. Ленін гадав, що членом партії може бути лише той, хто бере безпосередньо участь в житті партії, хто підлягає її дисципліні. На цьому виникли суперечки, й прихильники Мартова зібрали тоді більшість. Після того суперечки розвинулися з приводу питання про демократію й централізм в партії; і ось тут Ленін виявив особливу сталість, будучи рішучим прихильником централістичної форми партійної організації, і зібрав на з'їзді більшість. Тут удруге виявив тов. Ленін упертість в справі обстоювання інтересів партії і поглядів своїх на неї, як на цілком законспіровану революційну організацію, що мусить протистояти централізованому апаратові царату, з яким партія розпочинала довготривалий бій.

ЛЕНІН І ЛІКВІДАТОРСТВО.

Третій виступ тов. Леніна—р. р. 1907, 1908, 1909. Партію заганяють у запілля, інтелігенція лавою суне з організації, уряд крок за кроком переслідуює розбиту революцію. Меншовики, що вважали всі озброєні виступи 1905-6 р. р. великою помилкою с.-д., ідуть тепер під гаслом ліквідації запілля й с.-д. організацій. Ціла низка меншовицьких представників проповідують в партії та серед робітничих мас легальну роботу в професійних спілках, клубах, лікарських касах та по інших культурно-освітніх установах. Інші марять про «широку робітничу партію». Невеликі групи більшовиків та партійців-запільників почувають себе самотніми, розбитими, але, однак, не кидають запілля, сподіваючись нового розквіту робітничого руху й нової революційної хвилі. Десятки й сотки революціонерів засилають до Сибіру, замикають до в'язниць, і меншовики так або інакше сприяють такому погрому с.-д. організацій, вимагаючи одночасно розтворення партії в робітничих масах. Тоді виступає Ленін з гаслом—«в запілля»,—і це гасло оживляє тих небагатьох революціонерів-марксистів, що не кинули своєї боротьби. Меншовики покладають усі свої надії на Державну Думу, на блок з кадетами та іншими представниками міської капіталістичної буржуазії. Ленін заперечує всяку можливість легальної роботи і вважає, що партія має зберегти свій запільний апарат, аби врятувати живу душу партії, аби врятувати відданість її марксистському програмі та її послідовним і неокраїним демократичним гаслам. Меншовики вважають Леніна розламовцем, «склочником», а тов. Ленін не зважає й провадить свою справу до кінця.

ЛЕНІН ТА ВІЙНА.

В 1914 році починається імперіалістична бойня. Усі с.-д. всіх країн Західної Європи рішуче йдуть на союз зі своєю рідною буржуазією і під гаслами соціал-патріотизму оголошують замирення з нею. Вони вимагають війни до переможного кінця й ведуть робітничі маси у бій за перемогу капіталізму своєї країни. Здавалося б, що ціла міжнародня солідарність, встановлена протягом десятків літ,—все це раптом зникло. Не чути було

тверезих голосів. Але тов. Ленін, що був тоді закордоном, починає організовувати ті одиниці в окремих країнах, що зберегли відданість інтернаціоналу й вважали, що розпочата капіталістами імперіялістична війна має закінчитися соціальною революцією. Їх не багато було, цих прихильників міжнародної солідарності. На з'їзді в Цімервальді й Кінталі, де зібралися оці нечисленні представники різних країн, виявилось, що й, так звані, центровики-прихильники Кавцького—Мартов та інші, не підуть врешті на розрив з буржуазією та оборончими елементами своєї партії. Тов. Ленін організовує в Цімервальді ліву цімервальдську групу, до якої вступають Карло Лібкнехт, Роза Люксембург та інші представники різних країн. Це та група, із якої почали, згодом, організовуватися по всій Західній Європі паростки комуністичної партії.

ЛЕНІН ТА ЙОГО ТЕЗИ.

Року 1917 повертає Ленін із еміграції до Росії. Тут зустрічають його старі друзі й товариші—десятки тисяч петроградських пролетарів, представники армії. Меншовики оголосили лютневу революцію загальнонаціональним святом, святом не лише пролетаріату, але й буржуазії, святом усіх класів суспільства. Тов. Ленін виступає зі славетніми тезами, де каже, що говорити тепер про Установчі Збори чи то про якісь старі демократичні гасла не доводиться. Він висуває нове гасло—вся влада радам робітничих, селянських і салдатських депутатів. Це нове гасло приголомшило всіх, і не тільки меншовиків, але й багатьох нових друзів та прихильників Леніна. Багато близьких йому по партії людей вийшли з неї назавжди. Та це не зупиняє тов. Леніна. Через де-який час ці гасла стають гаслами цілої партії й захоплюють найширші кола пролетаріату, селян і салдатів на фронті й по-за ним. Під цим гаслом провадила комуністична партія протягом цілого 1917 року наступ проти угодницького блоку с.-р. і с.-д.—меншовиків і взагалі проти всіх буржуазних партій. Завдяки дим гаслам комуністична партія перемогла й реально підійшла до жовтня.

ЛЕНІН ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ.

Коли владу вже захопили робітники й селяне, тов. Ленін здивовує с.-д. своїм новим виступом. Протягом довгих років с.-д. марксисты боролися з с.-р. за гасла аграрного питання. С.-р. обстоювали принцип соціалізації землі. Проти такого принципу с.-д. і меншовики й більшовики провадили довготривалу боротьбу. Більшовики висували гасло націоналізації землі, тоб-то передачі землі у власність демократичної держави та розподілу її для користування по-між усіх, що бажають її обробляти. Після перемоги Радянської влади Ленін заявив, що він бере старе гасло с.-р. Це здивувало всіх, та Ленін був і в цьому питанні так само, як і в інших, однаково послідовним і вірним собі. Він розумів, що гасло соціалізації землі є дуже популярне серед селянства, він гаразд розумів у той час, що здобути прихильність селян можна, лише прийнявши за партійне гасло те, що підхоплюють широкі селянські маси. Ось що писав Ленін з цього приводу: «Провадячи закон про соціалізацію землі, більшовики заявили цілком точно й певно: ідея ця не наша, ми не згодні з таким гаслом, але ми вважаємо

за свій обов'язок провадити його, бо такими є вимоги величезної більшості селян. Ідеї ж та вимоги більшості трудящих мусять виживатися ними самими... Ми, більшовики, будемо допомагати селянству визволитися с-під влади дрібнобуржуазних гасел, перейти від них як найскорше й найлекше до соціалістичних».

ЛЕНІН ТА БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ДОГОВІР.

Року 1918 німці широким фронтом провадять наступ на кордони Радянської Республіки. Виступ цей робить велике роз'єднання серед комуністичної партії: багато комуністів стають прихильниками озброєного відпору німцям, але Ленін висловлюється тоді за замирення з метою зупинити німецький наступ. В комуністичній партії організується фракція лівих комуністів, що поколола партію, почала видавати свій окремий орган, солідаризуючись з лівими с.-р. проти згоди з німцями. І здавалося тоді, що справедливими були ті комуністи, котрі вважали неможливими переговори з імперіялістами, з генералами кайзера Вільгельма для тих, хто оголосив соціальну революцію. Ці слова згучали гордо й революційно. Вони казали: «Ми мусимо провадити революційну війну проти німців». Цим, на думку лівих комуністів, можна було розколювати, розбуркати робітничі маси Німеччини, що мусили виступити й допомогти нам. Тов. Ленін оголосив усі ці міркування порожньою революційною фразою, вимагаючи рішучої в цьому питанні політики. Через де-який час замирили з німцями в Бересті й пізніше всі, хто був прихильниками лівого комунізму, визнали свою помилку. І справді, той «нахабний мир», що його підписали в Бересті комуністи, був зламаний самим ходом життя, ходом революції. Комуністи нічого не платили по зобов'язаннях, революція перемогла в Німеччині й владу німців в окупованих місцях було знищено.

ЛЕНІН ТА НЕП.

Рік 1921-й. Радянська Республіка перемогла своїх ворогів, захистила од нападів світового капіталу єдину країну з владою робітників та селян. Це вимагало величезного напруження сил. Продукційні сили країни були виснажені, в країні запанували злидні й руїна. Відчувалося, що далі тривати так не може, що Радянська Республіка не має змоги дальшого розвитку. Період, так званого, військового комунізму довів країну до такого становища, з якого годі було шукати виходу. Тов. Ленін в цей час висуває гасла нової економічної політики. В чому ж полягали нові економічні принципи? Радянська держава мала розпочати рішучу централізацію важкої промисловости і, не маючи змоги охопити многоякої й величезної промислової й торговельної діяльності цілої країни, передає її поступово до рук приватної ініціативи. В той же час має прискоритися відновлення господарчої міцї країни через взаємини з економічними силами Західної Європи. Коло державної економічної діяльності, спочатку звужене, має поширюватися в міру закріплення цієї господарчої діяльності й охопити, по змозі, всі інші господарчі галузі. Такі принципи економічної політики викликали незадоволення де-яких комуністів. Тов. Леніна почали попрекати в тому,

що він кличе до покори перед наступом капіталу. З другого боку—раділи вороги—буржуазна еміграція й соціал-угодницькі партії. Та тов. Ленін посилався на свої раніше написані твори, де він говорив про те, що Росія, в сучасному її стані, не може зразу перейти до будування соціалізму, що становище Радянської Росії це—переходовий і довгий шлях од капіталізму до соціалізму, що влада в руках робітників і селян буде сприяти закріпленню державного соціалістичного господарства й, володіючи в економічній галузі командною висотою, зможе швидче ніж будь-який капіталістичний уряд привести країну до соціалізму.

ДЕ-ЩО СВОЄРІДНЕ У ВИСТУПАХ ЛЕНІНА.

Ми зупинилися на де-яких найбільш яскравих прикладах творчої діяльності тов. Леніна і тепер можемо зробити висновки з цих дуже своєрідних виступів його по цілій низці питань. Виступи ці свідчать за те, що тов. Ленін ґрунтовно вивчав кожне питання й, вирішуючи його, виходив завжди з тої реальної обстановки, що створювалася тоді, як дане питання можна було висунути на порядок денний і поставити рубя. Висунувши питання, тов. Ленін ніколи не залишав його не розв'язаним. Він не вважав на суперечки не лише зі своїми ворогами, але й зі своїми друзями по партії. Отаке переконання тов. Леніна в певності своїх поглядів, основане на вивченні й детальному ознайомленні його з питанням, виявляло в той же час і якусь геніяльну інтуїцію і творчу ініціативу тов. Леніна в усіх питаннях. Ось тут-то й полягає джерело величчя тов. Леніна. В усіх питаннях, починаючи з найранішої діяльності, на світанку ще робітничого руху і аж до останніх часів, тов. Ленін не зважав на обставини, що могли викликати опір з боку ворогів і навіть друзів. Не дивлячись на те, що він йшов певно проти стихії, проти течії, не дивлячись на те, що йому приходилося руйнувати переконання, що за довгі роки набули вже сили забобонів, тов. Ленін все ж таки висував ці питання, і що найважливіше,—не проходило й кількох місяців з часу постановки ним того чи іншого питання, як воно здобувало собі загального визнання.

Зупинимось хоч би на гаслі—вся влада радам. Хто не пригадає того важкого вражіння, що справило це гасло на всю стару партійну гвардію всіх переконань, всіх течій та груп. Не лише Плеханов, цей кращий представник марксизму в Росії, що виступив проти тов. Леніна, і в своїй брошурі «к вопросу о захвате власти» розглядав виступ тов. Леніна, як верзіння хворої людини, але й такий поважний діяч, як давній комуніст тов. Гольденберг, що працював з тов. Леніним протягом десятків років, пішов зі зборів і назавжди вийшов із партії, вирішивши, що тов. Ленін не інакше, як загубив життєве почуття, пірвав з с.-д і марксизмом. Багато було таких, що вважали тов. Леніна за претендента на «престол Бакуніна» в Росії, та що гасла його були анархосиндикаліські й мають лише викликати революційну стихію дезорганізованих мас.

Та хіба ж через три-чотири місяці після цього виступу не вийшла величезна більшість петербурзького пролетаріату з написами на тисячах прапорів—«хай живе влада рад робітничих, селянських і салдатських депутатів»? хіба ж не під оцим гаслом виступили через кілька місяців тисячі

робітників на всьому терені величезної Росії, хіба ж не під оцим гаслом переміг пролетаріят у жовтні 1917 р. і, нарешті, чи не з цими гаслами виступає він по всіх країнах світу проти капіталістичного насильства? Та й селянський рух, що шириться тепер в державах Західної Європи та Азії, хіба й він не йде під гаслами влади селянських депутатів, хіба ж не в цьому гаслі полягає сила «змички» революційних селянських мас з пролетаріатом найбільш аграрних країн.

Те ж саме можна сказати й про всі рішучі виступи тов. Леніна. Візьмемо хоч би питання про неп. З тої пори, як оголосили нову економічну політику, пройшло вже 3 роки, й хіба ж не бачимо ми чудодійної зміни нашого Радянського Союзу за цей час, чи ж не бачимо ми, що з тої пори зміцнила Радянська влада свою економічну міць остільки, що зараз всі рішуче країни Західної Європи, що провадили були наступ проти Радянської влади, нацьковували проти неї російських генералів і сусідніх держав—прагнуть тепер уложити з нами торговельні договори? Визнання Радянського Союзу,—можна з певністю сказати,—є наслідком нашого, так би мовити, непу. І те, що неп викликав напади наших внутрішніх ворогів і що гасло його виявило так багато нових ворогів Радянської влади, це—доводить, що нова економічна політика скерована була лише на оздоровлення господарчого стану країни, на те, щоб пробудити до життя приспані сили її.

ЛЕНІН І СЕЛЯНСТВО.

Далі треба пригадати низку питань про селянство, висунутих тов. Леніним. Селянське питання, це—важке питання для всіх без винятку соціалістичних партій цілого світу. І дивна річ! Плеханов, що чудово уявляв собі роль пролетаріату, як проводяря революційного руху в Росії, цей Плеханов ніколи не написав ані рядка про роль селянства. Пояснюється це тим, що Плеханов до кінця днів своїх був і лишився книжником, теоретиком, тим, що відчування життя було чужим для нього почуттям, що, вирішуючи те або інше питання, він не брав на увагу реальної обстановки даної країни. Тов. Ленін вже на перших порах своїх виступів, як літератора, теоретика й практика революційної боротьби, висунув селянство, як могутнього спільника пролетаріатові в його революційному русі, в його боротьбі за владу. Вважаючи на те, що Радянський Союз є одною з найвідсталіших країн Західної Європи, тов. Ленін зрозумів, що з таким політично й культурно слабим і відсталим класом, як пролетаріят в Росії, не тільки захопити владу, але й створити революційний рух, без широкої підтримки селянства, немає ніякої змоги. Ось чому й висунув він ще в р.р. 1905-6 гасло «земля й воля», а згодом, після перемоги жовтневої революції, він зумів втягти широкі селянські маси у справу руйнації апарату буржуазної держави й вигнання поміщицької класи за межі країни.

Коли відкинути всі інші здобутки нашої революції й зупинитися лише на остаточному знищенні всіх наслідків феодально-кріпацького режиму в б. Росії—чого немає в буржуазних країнах Західної Європи,—то й цього було б досить, щоб уважати нашу революцію переможною.

ЛЕНІН І УКРАЇНА.

Я торкнуся ще національного питання. Ніхто може так, як Ленін, не розумів величезного революційного значіння правильної постановки й розв'язання національного питання. Як і в справі земельній, ніхто із російських марксистів не працював так багато над національним питанням, як тов. Ленін. Починаючи ще з р. 1909, тов. Ленін старано вивчав усі матеріали національно-соціальної літератури, що видавалася в Росії. Хто слідував за писаннями тов. Леніна, виданими в останніх роках, той, хоч би з одного XIX тому, побачить широке його знайомство з творами національної літератури: єврейської, вірменської, української, польської. У низці своїх писань тов. Ленін виступає з гострою відповіддю теоретикам національно-соціалістичної думки, що прагнули були роз'єднати єдиний робітничий рух в Росії. Та під той же час тов. Ленін виявляє себе рішучим противником якого-будь гніту над тою або іншою національністю. Коли Тимчасовий Уряд Керенського та Церетелі пробував був говорити з Фінляндією та Україною мовою колишніх царських бюрократів, то ніхто, як Ленін, зустрів з обуренням оці виступи буржуазних міністрів. Треба прочитати тільки статті того часу, щоб зрозуміти Леніна, як прихильника широкої свободи всіх національностей. Виступ Тимчасового Уряду проти Української Центральної Ради викликав повні обурення рядки тов. Леніна: «жоден демократ, пише тов. Ленін, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати права України на цілковите відокремлення від Росії. Одним лише безоговорочним визнанням цього права можна агітувати за вільну спільку українців та великоросів, за добровільне об'єднання двох народів в одній державі... Проклятий царизм, обертаючи великоросів у катів українського народу, плекав в ньому зненависть до тих, хто забороняв навіть дітям українським балакати й учитися рідною мовою. Революційна демократія Росії... мусить пірвати з цим минулим, мусить повернути собі, робітникам і селянам Росії, братнє довіря робітників і селян України. Досягти цього не можна, не визнавши прав України, в тому числі й права на вільне відокремлення».

Оці ось слова тов. Леніна викликали обурення в таборі кадетів та інших ідеологів буржуазії. Леніна цькували, закидали про його змагання розбити «єдину, неділиму» й «прислужитися» німецькому імперіалізму. Але Ленін гаразд розумів, наскільки його стаття та подібні виступи комуністичної партії міцно сполучують її з величезним, кількамільйоновим різнонаціональним селянством. Ось чому, не зважаючи на все, тов. Ленін своїм обов'язком вважав виступити з властивим йому запалом на захист порушених прав менших національностей.

Усе це свідчить про те, що тов. Ленін ніколи не вважав на те, що будуть про нього казати й писати вороги. Будучи сам переконаним найбільш послідовним прихильником демократії, Ленін викривав брехливий демократизм буржуазії та її прибічників у лавах с.-д. Ось чому Ленін мав персонально більше ворогів, ніж інші представники комуністичної

партії. Вороги побачили у Леніні якусь-то незвичайну міць, що виносила на собі рух комунізму й вела за собою пролетаріят цілого світу. Виступи тов. Леніна завжди були оригінальні, завжди були просякнуті велетенською силою руйнації та творчості, й це створило Леніну незвичайну популярність по всіх краях світу, в усіх народів, що вважають його визволителем од капіталістичного гніту.

Велич Леніна в тому, що він, як ніхто, зумів сполучити правдивість принципу революційного марксизму з практичною класовою політикою.

Велич Леніна в тому, що він, на основі свого величезного досвіду, завжди розв'язував найскладніші питання так, що це було на користь революційного пролетаріату й селянства.

О. ШУМСЬКИЙ

Політична ситуація в Східній Галичині.

Наша радянська суспільність надзвичайно уважно слідкує за життям і тою запеклою боротьбою, яку без упину провадить робоче-селянська Галичина зі своїм одвічним ворогом, польською шляхтою. Ця уважність подій в Галичині бурхливо виявилась не лише на наших губерніяльних з'їздах Рад, але найшла також свій відгомін і на II Союзному З'їзді Рад. Українська делегація устами т. Скрипника висловила перед лицем всіх народів Радянського Союзу гарячий протест і обурення українських робітників і селян проти тих пекельних знущань і сваволі, які справляє останіла шляхта на зігнутий спині робоче-селянської Галичини. Робітники й селяне могли поставити лише мінімум вимог до Союзного Уряду—змусити Польщу виконувати Ризький договір в пактах, що застерігають права національних меншостей. Ризький договір є обопільним обов'язком. Невиконання його Польщею не може бути далі терпимим. Робітники й селяне України, що склали на свої плечі тяжкі обов'язки по Ризькому договору, не можуть спокійно дивитись на грубе порушення його з боку польської шляхти й не можуть бути безучасними свідками галицької трагедії. Так пролунав голос Наддніпрянщини в галицькій справі.

Немає пера, яке б могло змалювати галицьку трагедію, немає фарб, бракує слів.

Десять років уже йде невинно плюндрування краю й людського життя, а й досі ще не видно йому кінця. Наше покоління при одному слові «Галичина» має яскраву картину кривавого, тернистого шляху боротьби галицьких робітників і селян за визволення. Наша щоденна преса мазок за мазком її доповнює. І ми тут не збираємось чогось додавати.

Наше завдання інше. Ми не плачем над горем знесилених, а боремось за визволення пригноблених, за знищення соціальної нерівності, соціального зла. Крізь стогін і сльози щоденних газетних звісток і дописів ми тут хочемо спокійно й тверезо оглянути поле бою й з'ясувати собі хоч би в загальних рисах матеріальну ситуацію й співвідношення сил в даний момент.

В своєму короткому оглядові ми залишаємо на боці ту зараз основну силу в Галичині, якою держиться шляхта—польську армію. Немає чого й говорити, що це сила велика, вона рішила справу в Галичині, але це сила сліпа, стороння, а головне, часова; історія має багато прикладів, коли ця сила легко обертається в свою протилежність і не вона в решті решт рішатиме боротьбу. Її рішатимуть органічні соціальні сили, що формуються й консолідуються під покришкою військово-жандармської окупації.

ЕКОНОМІЧНА Й НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В ГАЛИЧИНІ.

Як географічно Східня Галичина є продовженням подільської рівнини, так і по соціальній структурі вона є копією наддніпрянщини:

13% робітництва,

77% селянства,

10% урядовців, промисловців й інших професій.

В розподілі земельної власності Галичина уявляє з себе наше дореволюційне Правобережжя з великою кількістю панських латифундій, хіба лише з тою різницею, що там ще менша забезпеченість землею селянства й ще дрібніші наділи, так:

халупників (до 3-х моргів землі) 38%

малоземельних (до 5 моргів) . . 40%

а решта середняки й куркулі.

Третину всієї землі в Галичині складають панські маєтки.

З причин масової малоземельності й примітивних форм господарювання сільське господарство в Галичині й до війни не відзначалося своєю товарністю. Починаючи з 1914 року й до останнього часу війни—імперіалістична, національна й горожанська—доценту підірвали сільське господарство. Само собою розуміється, що ні про яку репарацію зруйнованого війнами краю, а тим більше про будь-які меліорації, чи агрикультурні заходи, які б мали метою підняти зруйноване сільське господарство Галичини, польський уряд і не думав і то з дуже простих і ясних причин: по-перше, Галичина аж до 1923 року формально не була признана за Польщею, а по-друге—шляхетсько-буржуазна Польща дивиться на Галичину лише як, на джерело поліпшення свого кепського матеріального стану.

Єдиним засобом голодного на землю галицького селянина до поліпшення свого жахливого існування була надія захопити панські землі. Але не так склалося, як жадалося. Галицький селянин не тільки не отримав панської землі, а навіть багато стратив з того, що раніш мав. Панські маєтки частково парцелюються, але земля віддається переселенцям і військовим осадникам з корінної Польщі. Щоб розрідити ворожу до шляхетської Польщі селянську масу Галичини й збільшити в ній польські впливи, польська шляхта витворила диявольський план масової польської колонізації в густонаселену Галичину. Галичина таким чином стала тереном для переселення без-і-малоземельного селянства з Польщі, котре своєю масою було грізне для поміщицького стану посідання в центральній Польщі. Ми не маємо даних переселення за 1923 рік, але вже протягом 1921—22 років було росташовано на площині 300.000 десятин до 9.000 родин одних тільки військових осадників. Можна собі легко уявити, яку кашу заварює польська шляхта для свого врятування в Галичині. Колонізація й військове осадництво не тільки відібрало у місцевого селянства рештки надій дістати панську землю, але разом з тим одібрало й заробіток, той «варштант» праці, яким на гірший кінець був панський двір і маєток для селянської бідноти.

Матеріальна нужда сільської бідноти ще збільшується майже повною відсутністю еміграції на заробітки. А ця заробітчанська сезонна еміграція для галицької сільської бідноти мала надзвичайно велике значіння. Так,

в довійськові роки сезонова еміграція на сільсько-господарські заробітки в Німеччину доходила до 100.000 на рік і в Америку до 30.000 чол. (правда, частина тільки з них осідала в Америці, а більшість поверталась)¹⁾. Причини, що гальмують таку еміграцію, кожному добре відомі й про них не доводиться говорити. Як Америка, так і Німеччина самі задихаються в тисках безробіття й тому не може бути й мови про якийсь наплив туди заробітчан. Так само не може бути мови й про те, щоб цю масу сільської бідноти могли хоч би частково забезпечити працею галицькі чи навіть польські міста й промисловість. Невпинно йде як раз протилежний процес—місто плодить безробіття, а промисловість пачками викидає на брук більш-менш кваліфікований уже пролетаріат.

Що ж до економічної політики польської буржуазії в Галичині в відношенню до основних природних багатств краю—нафти й лісу, то це просто грабіж серед білого дня. Французькі й почасти італійські капіталісти, які захопили експлоатацію нафти, просто хапають те, що ближче під руками. Не маючи надії довго там господарювати, вони не вкладають капіталів в поширення й поліпшення промисловости, а працюють на сьогоднішній день. Ліси так само нищать наліво й направо без всякого господарського плану й ощадности. А коли до того додати ще, що в наслідок хижацького нищення природних багатств Галичини все це йде в кишені польської й закордонної буржуазії та в скарб польської держави й до краю нічого не повертається, крім хіба на утримання окупаційного війська та жандармерії, то економічна політика польського уряду в Галичині не може бути інакше названа, як політика грабіжницького колоніального розбою.

Своєю системою політичного й національного гніту в Галичині «демократична» Польща, безперечно, побила рекорд і вряд чи має собі конкурента. Вся Галичина стоїть під підозрінням в державній зраді і з цього робляться дуже конкретні висновки. Карні експедиції на села не тільки не зменшуються, а входять в своєрідну систему полювання осатанілих шляхтичів на непокірного «хлопа». Сидіння по тюрмах стало загальним явищем для пересічного галицького селянина. Робітники українці по національності (Бориславщина) і залізничники масами викидаються на брук, а на їх місте приймаються безробітні з корінної Польщі.

В галузі культурній провадиться планова система колонізації, що направлена на повне знищення українського національного життя і, в першу чергу, школи. Українська школа в Галичині стоїть, без всякого перебільшення, під загрозою повного знищення. Газети переповнені фактами, що це підтвержують. Наведемо найголовніші з них: звільнення з посади головного інспектора українських гімназій д-ра Івана Копача й призначення на його місце вшехполяка, переведення українського учительського семінара гімназії на польську мову у Львові, безконечне звільнення з посад народніх учителів українців і призначення на їхні місця поляків, що без жодних церемоній виганяють українську мову із народніх шкіл і т. д. й т. и.

Нищення українських шкіл провадиться як явними, так і потайними шляхами з приміненням шпіонажу для компромітації того чи іншого

¹⁾ В. Костржева. «Положение малоземельного крестьянства в Польше и отношение к нему коммунистической партии». Коммунистический Интернационал, № 23.

учителя. Так, наприклад: в Рогатинщині шкільний інспектор видав тайного циркуляра до всіх учителів поляків в повіті, щоб слідували за приватнім життям учителів українців і вишукували факти, які б могли служити мотивами до звільнення їх з посад.

Та ж сама політика провадиться і в відношенні до єврейського населення, головним чином,—до пролетаріату й дрібного міщанства. Анти-семитські оргії пуришкевичівсько-дубровинського типу—звичайне явище в Польщі взагалі й у Галичині зокрема. Це приводить до утворення спільного українсько-єврейського фронту боротьби з польською сваволею.

Не можна поминути того факту, що галицька політика польського уряду цілком апробується всіма польськими буржуазними й дрібноміщанськими партіями, починаючи од ендецької *lhipny* й кінчаючи *Wyzwolenia* та *R.P.S.* Не зважаючи на жорстоку боротьбу, яку проводить так звана, «лівіяця» з правоендецькою більшістю, в питанні галицької політики і взагалі політики що до національних меншостей, панує цілковита єдність всіх польських партій, крім комуністичної. «Визволення» свою позицію в цій справі яскраво виявило устами лідера партії Тугута в переговорах з нацменшостями під час останньої кабінетної кризи, коли Тугут цинічно висміяв домагання нацменшостей, як нікчемні і «*czteropiętrowo wygórowane*». Таку саму позицію виявила PPS на своєму XIX з'їзді. Прикрившись загальними фразами про признание права націй на самовизначення, на ділі з'їзд апробував всю дотеперішню політику уряду, що до «кресів» і Галичини. Загальним лозунгом всіх польських партій, крім комуністів, є—інкорпорація всіх «кресів» без всяких застережень і всі заходи уряду, що направлені на досягнення цієї мети, є доцільними.

ДРІБНОБУРЖУАЗНІ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ.

Схарактеризована вище економічна й національна політика Польщі в Галичині не тільки безконечно поглибила ворожість галицьких українських мас до шляхетсько-правлячих польських верств, але й викликала гостру ненависть до польської державности взагалі. За всяку ціну вирватися з-під Польщі—було і є загальним стремлінням трудової Галичини, як і всіх «кресів». Ці настрої досить довго експлуатував відомий віденський диктатор Галичини д-р Петрушевич, гуртуючи навколо себе всі дрібно-буржуазні партії й збиваючи з пантелику досить численні маси в краю ілюзійними надіями на Антанту.

День 14 березня 1923 року—признання Лігою Націй Східньої Галичини за Польщею—був днем краху всіх надій на Антанту. На фоні безглуздої польської політики в Галичині акт 14 березня, безперечно, став поворотним пунктом в політичній орієнтації цілого галицького суспільства. На цьому прикладі, як у краплі води, видно, як фатально буржуазія гонить симпатії мас в наш бік. Адже ж навіть сліпому мусить бути ясно, що ніяка комуністична пропаганда не могла б того зробити, що зробила постановою Ліги Націй на тлі польської політики в Галичині. Не тільки широкі робочо-селянські маси, які й до того силою свого класового інстинкту й інтересів, що раз, то рішучіше стояли за Радянську Владу, не зважаючи на скажену агітацію, що виставляла нас не инакше, як з рогами, з копитами

й вишикеними зубами,—але навіть переважаюча більшість інтелігенції, міщанства й заможнішого селянства звертає тепер свої симпатії у бік Радянських Республік, чим раз то більш погоджуючись з думкою, що лише соціальна революція принесе з собою й національне визволення.

Акт 14 березня став разом з тим і початком повного політичного краху й розкладу всіх дрібнобуржуазних міщанських партій, що в останні роки забилися в глухий кут надій на позитивне вирішення галицької справи Лігою Націй. Вони загубили не лише політичну орієнтацію, але загубили базу, втратили вплив на маси; і в лоні самих партій занутрували різні розкладові ферменти. Криза цих недавно ще численних і впливових партій (трудовики, радикали й инш.) неминуче мусить привести до утворення нових формацій, нових об'єднань. Зараз вони вже досить виразно оформлюються в три основних угруповання (крім УСДП й комуністичної партії, про котрі окремо), які можна схарактеризувати такими назвами: «угодовці», «активисти» й «сменовеховці».

Угодовці. Цей табор складається майже виключно з трудової партії. Трудова партія стояла на чолі галицького національного руху, як до війни, так і пізніше, аж до останніх часів. Це була найчисленніша, найміцніша й найпливовіша з дрібнобуржуазних партій в Галичині з щоденним органом «Діло». Вона фактично створила національну раду й галицький уряд в 1918 році й вела галицьку політику на чолі з своїм лідером диктатором д-ром Петрушевичем. Соціально трудова партія складалась з адвокатів (специфічно галицькі доктори), учителів, парохів (попів), службовців, військових професіоналів і частини сільських куркулів. Соціальному складові трудової партії цілком відповідала, з одного боку, та запекло-ворожа політика проти Радянської влади, що вели трудовики на протязі всієї революції (угода з Денікиним) й з другого—смертельна боротьба проти польської окупації, яку провадила ця партія аж до березневої постанови Ліги Націй.

Акт 14 березня був найбільшим ударом саме по трудовій партії, яка всю свою політику побудувала на надіях на Антанту й раптом сіла перед розбитим коритом. Березнева постанова внесла величезну дезорганізацію й деморалізацію у лави трудової партії. Кожен орієнтувався, як йому було зручніше. Закордонна керуюча група міністрів на чолі з Петрушевичем, що до того часу товклась під дверима англійського й французького міністерств, почала оббивати пороги наших закордонних представництв з проханням пустити на Україну. Але поскільки це оказалось безнадійним, то їй залишився один шлях—спекулювати на віденській біржі рештками зібраних у американських робітників і фермерів на національну справу доларів і писати спогади своєї ганьби, як це зараз робить Симон Петлюра в Будапешті.

Головна ж управа партії, що перебуває в краю, стала на инший шлях. Несміливо, огинаючись, вона шукає стежок до польського державного пирога, до угоди з польською шляхтою. Трудова партія в краю почала з того, що на своєму партійному з'їзді (у квітні 1923 року у Львові) рішуче виступила проти старих своїх керівників і зокрема проти диктатора Петрушевича, позбавивши його права надалі репрезентувати «край», і разом з тим почала шукати—спочатку конспіративно, а потім цілком одверто—шляхів до угоди. Зараз трудова партія зовсім одмовилась од

боротьби й взяла цілком ясний курс на угоду з польською буржуазією, виставляючи лише одне домагання—територіальної автономії Галичини. Правда, в лоні партії є певна опозиція, так звана «незалежна група», репрезентована людьми, які в більшості не брали до цього часу живої участі в політичному житті, як д-р Євин, Малецький, Стефанович з своїм власним органом «Наш Прапор», яка не вповні погоджується з дотеперішньою угодовою політикою офіційних органів партії, репрезентованих Бачинським Володимиром, Охримовичем, Федорцевим з їх органом «Діло». Але ця опозиція до урядовості не має серйозного значіння. Це—лояльна опозиція, що задовольнилася легкою «хатньою революцією». Перебравши партійну управу й захопивши до своїх рук керування партією, опозиціонери «не думають навіть основно змінювати партійної лінії (угодової О. Ш.) й стоять на сторожі цілості партії» (слова нового голови партії пароха Стефановича).

Дякуючи провалові своєї антантівської орієнтації й особливо новій угодовській політиці, трудова партія остаточно й безнадійно втратила свій попередній вплив на маси. Її організаційне розбиття й неміч є одною з основних причин, чому польська буржуазія не виявила особливого бажання до підписання з нею угоди. Трудова партія є труп, а з трупом навіть польські політики не завжди охоче бабраються.

Активісти. Цею назвою ми визначаємо два угруповання, які поки що не стоять в ясному організаційному зв'язку, але по своїй соціальній природі, лозунгах і тактиці суть тотожні, хоч походять із двох різних партій трудовиків і радикалів.

Угодовий курс трудової партії позбавив її не тільки попередніх впливів на широкі працюючі маси, але й відштовхнув від неї значні шари інтелігенції, головним чином, молодші активні елементи. З частини цих елементів і склалось ядро тої групки, яка гуртується навколо журналу д-ра Д. Донцова «Заграва» і «Новий Час» під назвою «загравовців» або просто «фашистів». Ця група займає й пропагує яскраво вороже відношення до Польщі з орієнтацією на «власні сили».

Другою такою групою є раніш досить впливова радикальна партія. Переживши в останні роки цілу низку глибоких криз (Яцківщина), загубивши з відходом Льва Бачинського, Макуха й инш. своїх довієрливих керівників, радикальна партія перетворилася у групку й підпала під ідейний вплив есерівської емігрантської К^о М. Шаповала. Як і «загравовці», радикали пропагують рішучу й активну боротьбу з Польщею, не маючи однак жадного соціальної програму, тактики й політичної орієнтації, крім хіба ворожого відношення до Радянської влади. Орієнтація ж лише «на власні сили» для Галичини є просто фразою. Селянські маси відійшли від радикальної партії й вона тепер майже виключно спирається на студентство та бувше офіцерство галицької й петлюрівської армії, уявляючи з себе відірваний від мас інтелігентський гурток, який в індивідуальних чи групових терористичних актах бачить єдиний шлях боротьби.

В останні часи комбінується по ініціативі бувших офіцерів об'єднання загравовців, радикалів і трудовицьких опозиціонерів («Наш Прапор») з метою утворення єдиного антипольського фронту. Активно це об'єднання досі себе не виявило в Галичині, крім Берліна та Відня, де по півних проєктуються різні національні боєві організації з відомим Коновальцем на чолі.

По суті це є об'єднання люмпенізованого міщанства, невдоволеного, злісного на те, що польський уряд викидає його представників з посад, і яке може вбити того чи іншого польського урядовця, але організувати маси для боротьби не здатне.

«Сменовеховці». Політична несерйозність вищезгаданих активистських угруповань й невіра в орієнтацію «на власні сили», з одного боку, та симпатії широких працюючих мас до Радянських Республік— з другого, є тими причинами, що породили в Галичині «сменовеховство». Цього толку існує теж дві групи. Одна, що міняє свої віхи від Петрушевича на нашу «українізацію», й друга—бувші москвофіли—від царя на Радянську Росію. Перша група, зліплена з бувших націонал-демократів, християнських суспільників, радикалів та інших, гуртується навколо газети «Слово». Це гуртки інтелігентів, котрі, рахуючись з настроями мас і щоб не бути скинутими з кону політичного життя, готові прийняти орієнтацію на Радянські Республіки тим більше, що там «неп» і «українізація».

Друга група гуртується біля органу «Воля Народу». Це теж група інтелігентів зі старої партії москвофілів, що з поваленням царя, стративши матеріальну базу, загубила була й політичну перспективу, але зараз, оскільки Радянська влада зміцнюється, вона знов виявляє ознаки життя. Обидві ці групи ніякого більш-менш серйозного політичного значіння не мають, хоч і виспівують нам (кожна по своєму) діфірамби, гризучись поміж себе по старій звичці за те, що є українська мова?—Мова чи говірка.

РОБІТНИЧІ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ.

Стара галицька соціал-демократична партія з моментом краху Австрійської імперії не виділила із себе навіть маленької революційної групки й цілком пішла в хвості за міщанськими партіями, давши кількох міністрів до уряду Петрушевича. Лише пізніше, в 1919—20 роках, з часом очевидного провалу політики міщанських партій почали при активній допомозі КП(б)У консолідуватися окремі революційні гуртки, головним чином, з галичан, що перебували в російському полоні під час революції. Ці гуртки повільно об'єднувались і протягом дальших років оформились в Комуністичну партію Сх. Галичини. Галицька соціал-демократична партія, так звана УСДП, пережила досить своєрідну трансформацію.

У. С.-Д. П. Віддавши майже весь свій актив на чолі з Вітиком, Безпалком й инш. на зміцнення політики міщанських партій на еміграції, УСДП в краю з Львом Ганкевичем на чолі законсервувалася і до 1922 року не виявляла жадних ознак політичного життя. В той час, коли навкруги та і в самій Галичині ревли громи революції, ріс III Інтернаціонал, валився другий, повставав двохполовинний, коли розривались на шматки й определялись всі старі соціалістичні партії Європи, коли під боком в Галичині в тяжких муках народжувалася Компартія, перелякані галицькі соціал-патріоти з УСДП поприятаувались і—ні пари з уст. Лише в травні 1922 року напором робітників знизу були розворушені сонні лідери партії. В наслідок цього руху з низів були викинуті з ЦК, а потім і з партії старі провідники—Лев Ганкевич, Буняк, Квасинія й инші. Процес чистки партійними низами верхів закінчився з'їздом в березні 1923 року, на котрому

УСДП одверто стала на шлях класової революційної боротьби. Зараз на фоні розкладу галицьких дрібнобуржуазних партій УСДП є єдиною, справді, масовою легальною партією в Галичині з щоденником «Вперед», селянським тижневиком «Земля і Воля» й місячним журналом «Нова Культура» у Львові, «Селянська Доля» в Луцьку й «Наше Життя» в Холмі. УСДП нараховує десятки тисяч членів партії, легально організованих в містах і робітничих районах в «Робітничі ради», а по селах в «Сільські ради». В даний момент села в більшості повітів покриті «Сельрадами». Крім цих двох організаційних форм по всіх майже повітових містах, а подекуди і в містечках, існують організовані УСДП культурно-просвітні товариства «Воля». Партійно-організаційне об'єднання (в листопаді 1923 р.) з соціалістичними гуртками Волині, Холщини, Полісся й Підляшя політично значно зміцнило УСДП й дало їй можливість організувати свою фракцію в Українському Соймовому Клубі, яка фактично керує політикою клубу. Основним лозунгом партії є диктатура пролетаріату й Радянська Галичина в союзі з радянськими республіками.

Зараз УСДП трудно закинути якийсь більш-менш серйозний ухил від революційно-класової пролетарської політики в умовах легального існування в буржуазній країні. Вона перебуває під твердою контролею дійсно революційних пролетарських елементів партії, які в свій час провели чистку партії й штовхають її на шлях класово-революційної політики. Але легальне існування УСДП й безперечне обростання різними міщанськими, активиськими й «сменовеховськими» елементами ставить її під загрозу або розколу, або—що далеко гірше—повільного переродження в опортуністичну міщанську партію, коли вона своєчасно й систематично не буде чистити своїх лав. Комінтерном УСДП не признана й з певністю можна сказати, що як така, й не буде признана, бо поруч неї існує дійсна компартія Галичини.

Компартія Західньої України, Комуністична партія Сх. Галичини на II з'їзді комуністичної партії Польщі (вересень 1923 року) прийняла назву—Комуністична партія західньої України й охоплює, таким чином, під своїм впливом всю українську територію під Польщею. КПЗУ—організація підпольна й це позбавляє нас з цілком зрозумілих причин говорити про неї більш конкретно.

Почавши з гуртків на Радянській Україні, КПЗУ протягом кількох років вела уперту, просто героїчну боротьбу за оформлення в партію, вириваючи під жорстокими ударами польської жандармерії робоче-селянські маси з-під впливу дрібнобуржуазних шовіністичних партій. Партія нараховує тепер кілька тисяч міцно зорганізованих та ідейно спаяних комуністів і провадить в надзвичайно складній ситуації величезну політичну роботу, фактично керуючи всім революційним рухом краю. КПЗУ партія молода, без старих традицій, але протягом останніх років пройшла жорстокий шлях підпільної боротьби й стає дозрілою комуністичною партією з солідним революційним досвідом. З великим бодем нинішня КПЗУ на початку свого оформлення поривала ідейне пуповиння з батьківським опортуністичним, міщансько-націоналістичним нутром, довго вона стояла в цьому відношенні під підозрінням Комінтерна; але цей період уже позаду—Компартія Сх. Галичини вийшла з нього з честю. Згідно статуту Комінтерну КПЗУ, об'єднуючи в своїх лавах пролетаріат всіх національностей, що

заселяють її територію, стоїть в політичному й організаційному зв'язку з Компартією Польщі.

Компартія робітнича польська. Ми торкнемось тут лише політики компартії Польщі в національному питанні. Кілька слів з історії. Як відомо формулятором програму польської соціал-демократії—нині компартії—була Роза Люксембург. Польська с.-д., як ні одна майже робітнича партія поневолених націй, додержувалась принципово-витриманої, класово-революційної позиції в національному питанні. Однак, між Леніним і Розою Люксембург точилась надзвичайно гостра полеміка по національному питанню, а власне з приводу § 9 програму РСДРП про «право націй на самовизначення», в розумінню права на відділення. Роза Люксембург виступила з надзвичайно гострою критикою цієї формули, називаючи її антимарксівською, антипролетарською формулою—і виставляючи, як можливий максимум в цьому питанні—автономію. Ленін в своїх блискучих статтях в оборону програми РСДРП між иншим писав: «Для польських с.-д. «право самоозначення», розуміється, не має такої ваги, як для росіян. Цілком зрозуміло, що боротьба з націоналістично-засліпеною дрібною буржуазією Польщі примушувала с.-д. поляків з особливим (иноді, може трохи надмірним) усердям «перегинати палку». Ні один російський марксист ніколи й не думав обвинувачувати польських с.-д. за те, що вони проти відділення Польщі. Помилку роблять ці с.-д. лише тоді, коли пробують—подібно Розі Люксембург—заперечувати необхідність визнання права на самовизначення в програмі російських марксистів».

Ця позиція Розі Люксембург, що стала традиційною для польської соціал-демократії, а далі й компартії, давала правильну тактичну лінію для Польщі, коли вона була гнобленою нацією. Але, починаючи з 1918, власне з 1919 року, ходом подій Польща стала державою з пригнобленими непольськими національностями. Становище раптом змінилося на протилежне: Польща в відношенню до Галичини, Білоруси й инших, опинилася в стані довійськової Росії. Однак, з позиції Розі Люксембург в націтанню на позицію Леніна польська компартія переходила дуже повільно. Хоч вона й не з меншим завзяттям поборювала буйний націоналізм польської буржуазії, але в відношенню до Галичини, Білоруси й инш. традиція брала своє: польська компартія йшла туго на ясні, конкретні гасла, що до самовизначення цих країв. Лише на останньому II з'їзді компартія Польщі яскраво стала на позицію Леніна в трактуванні формули «права націй на самовизначення», роблячи звідси цілком правильні й конкретні висновки в своїй сучасній політиці й пропаганді.

Сходять один по одному з кону політичного життя обанкрочені старі галицькі політики-«доктори». Ах, доктори, доктори! Як липне до вас крилата фраза Гейне: *»Sechs und sechzig Professoren,—Vaterland, du bist verloren«*. На політичну арену виступає пролетарський колектив. Єдиний, що виведе край із тяжкого стану.

Розвал дрібнобуржуазних націоналістичних партій і зміцнення революційного пролетарського руху в обстановці екстремистської політики польського уряду—так в коротких рисах виглядає сучасна політична ситуація в Галичині.

Далі шляхами розкладу.

(УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В 1923 Р.)

1.

Хоча 1923 рік не був надто вдалим для радянської закордонної політики, але він стало й непорушно поставив одне питання в цілком розв'язаному вигляді: більшовиків доведеться визнати й більшовиків буде визнано. Правда, на реальний ґрунт цю справу було поставлено лише наприкінці року, коли падіння консервативного кабінету в Англії та її недвозначне бажання визнати *de jure* ССРР примусили й Італію з Францією переглянути своє відношення до Радянських Республік, проте саме поставлення справи—раніш такої неможливої й неймовірної—відбилося на стані еміграції. Болюче відчула його й еміграція українська.

Перемішано карти—з більшовиками радяться, перед більшовиками запобігають, а з нами, мовляв, з сіллю землі, світлом світу—вже не те, що не радяться, а попросту балакати не хочуть. От що мусив думати кожний емігрант, чуючи про триумфований похід радянської дипломатії по Європі й на власний шкурі, на зменшенні субсидій і зміні відношення почувуючи цей триумф. Коли еміграція російська, по-перше,—суто-буржуазна, а по-друге,—просякнена єдино-неділимчеською ідеєю, могла сподіватися, що буржуазні уряди, мислячи про відбудову Європи й колишньої Росії, пригадають про неї, то таких надій в еміграції української не залишилося ані крихотки: самостійність вийшла з моди, інтервенція ж . . . ну, європейські політикани навіть забули, що воно значить таке слово; а з соціального боку український емігрант, по більшості—декласований інтелігент, вже зовсім не надається нікому з тих, хто заходився біля величавих планів відбудови, хто прагне нагріти руки біля вогню.

Але бідна, роспорошена, гола й дезорієнтована українська еміграція вижила ще один рік, хоч і значно розгубила свої сили. Жевріє вона й досі. Кому ж потрібне її існування? Хто й для чого впливає живі соки в розкладений труп?

Часи громадянської війни виробили один певний закон: еміграція завжди йде на послуги до імперіялізму тієї країни, що дала їй притулок. Українська еміграція в Польщі, наприклад, протягом чотирьох років служила змаганням польського імперіялізму проти Радянської України; подібну роль відіграє й російська еміграція у Франції, завжди допомагаючи їй в боротьбі з ССРР. Той же самий закон існує й відносно еміграції в решті

країн. Безсумнівність цього закону ніхто не наважиться поборювати. Тому зовсім не варто ляяти еміграцію за її безперестанну допомогу тій чи іншій, ворожій Союзові, країні реалізувати свої хижацькі плани проти Радянських Республік; це не такий вже великий злочин для тих, хто кинув свою батьківщину в найтяжчий для неї час. Адже самі емігранти втікли для того, аби боротися проти влади Рад; чи не все одне, якими шляхами йде ця боротьба? Одна зрада завжди тягне за собою другу.

Зовсім инакше виглядає роля еміграції, як внутрішнього чиннику в тій чи іншій країні. Тут уже немає місця словам виправдування. Можна зрозуміти зраду старшини «армій УНР», який з метою продовження збройної боротьби з більшовиками вступає на службу до польської дефензиви чи румунської сигуранци і перетворюється в зєичайного шпигуна. Це — зрада, ганебний вчинок, та таку психологію можна зрозуміти. Але що сказати про тих петлюрівців, які на Волині й Холмщині вступають до польської жандармерії, катуючи своїх таких братів-робітників і селян, яких доля віддала польській окупації? Що сказати про тих інтернованих, які задавлювали в Кляйпеді повстання литовців проти польських окупантів і грабували литовські села? В Литві петлюрівцями було знищено кілька сел і розстріляно кільканадцять салдатів; це творилося за платню в 30 тисяч марок на день. Хто наважиться збагнути оцю психологію убивці-наймита?

Але навіть і це ще не найгірше. Українська еміграція зробила польському імперіялізмові значно більші послуги й цінніші, ніж гвалтування литовських жінок чи виступ проти домбровських страйкарів (і таке було в кар'єрі петлюрівців). І признатися, за ці найголовніші послуги навіть дешево плачено.

Майже 40% всього населення Польщі складають національні меншості. Ті з них, які мають свою територію, не визнають над собою влади Жечі Посполитої і вважають цю владу за окупаційну. Становища німців і білорусів не торкатимемося, але стан українського населення в межах польської окупації нас близько обходить. Здається, мусить він торкатися й тих, хто узяв собі патента на «визволення української нації». Загально-відомий факт, що українці на Волині, Холмщині і в Галичині переживають часи страшної полонізації. Українське населення позбавлено своєї школи; в Галичині на 7 мільйонів українців є 3 вищі школи, але всі польські. Середніх державних шкіл в Галичині є 61, з них тільки 5 українських. На Волині й Поліссі є 17 середніх державних шкіл, та з них — жодної української. Нижчі школи в Галичині ще не всі полонізовано, але українських все ж таки в 1922/23 р. зосталося не більш 20%. Тепер, очевидно, цей відсоток значно знизився в зв'язку з шаленим закриттям шкіл, яке мало місце протягом минулого року, як і арештування вчителів. Читачам щоденної преси занадто добре відомі жахливі факти переслідування польською окупаційною владою української культури, щоби треба було повторюватись.

Що ж на це наша українська еміграція, оті завзяті оборонці України від «московської окупації»? Чому ніколи ще жодна емігранська газета в Польщі, жоден офіційний орган еміграції не висловився з приводу окупаційної політики своїх хазяїв? Невже те, що робиться на Україні, ближче до еміграції, неважаючи на цілковиту неможливість комунікації,

а зойк з «кресів», про який пише навіть і опозиційна польська преса, так-таки й не доходить до вух оборонців прав української культури? Відбувся в-осени «емігранський з'їзд», і про нього петлюрівська таборова преса писала, що він є «важливим історичним моментом наших визвольних змагань, який буде занесено до літопису биття нашого народу». Цей страшенно історичний орган жодним словом не згадав про полонізацію українського населення в Польщі ані про хижацтва польських жандарів, що катують селян на Волині. Після сильно-історичного з'їзду залишився не менш історичний «Комітет», до якого увійшли майже самі петлюрині міністри; тому-то, очевидно, і цей орган ніколи ще не згадав про кресові жахи.

Отже польський імперіялізм придбав собі певних рабів; собаку добре годовано, щоби не гарчав. І не гарчить. Ця послуга української еміграції, якій забито рота панською субсидією, є значно більшою, ніж її щоденна готовність до виступу проти більшовиків: про інтервенції годі мріяти, а от мовчання про те, що робиться на Волині, кожного дня приносить овочі, — панам, звичайно.

Цілком таке саме явище в Чехо-Словаччині, де уряд витрачає шалені гроші на утримання української еміграції. Про це свідчать факти. В листопаді чи грудні 1923 р. студенти-чехи улаштували в Празі мітинг-протест проти підтримки урядом еміграції. Тоді було заявлено з трибуни, що сама українська цивільна еміграція коштує чеському народові 1.500.000 корон (більш 100.000 зол. карб.) на місяць, та стільки ж військові інтерновані по таборах і на роботах. Завдяки цьому українські емігранти мають просвітні установи й вищі школи, а тим часом на Підкарпатській Україні робиться повнісінька деукраїнізація: школи українські частиною чехизовано, частиною русифіковано. І як і в Польщі, еміграція про це ані чичирк. В «Новій Україні», що також видається на чеські гроші, жодного рядку про це не було. З солідарности, «Н. Україна» довго нічого не писала про полонізацію в Західній Україні (рука руку миє), і тільки виступи поворотівської «Нової Громади» примусили орган Шаповала й собі щось забелькотати про «культурно-національну недолю галичан». Але про культурну й національну недолю підкарпатців Шаповал ніколи не напише, за те й витрачається на нього такі шалені гроші. Чехизатори знають, що роблять.

І коли українська еміграція вижила ще один рік, то це зовсім не свідчить про її життєздатність чи про справедливість її справи; еміграція жевріє виключно завдяки бажанню тих, кому вона ще може бути в послузі своєю зрадницькою ролею. Тому в надзвичайно важких умовах, розгубивши свої найактивніші сили, до краю розсклавшись, українська еміграція все ж таки увиходить у 6-й рік свого існування, простуючи по шляхах розкладу.

2.

Протягом минулого року відбулися, проте, в житті еміграції зміни, які до певної міри надали їй нового обличчя. Од великої кількості різних дрібних партій, груп, орієнтацій то-що, еміграція переходить до обмеженого числа таборів, що вілляли в себе безліч попередніх партій, не рахуючи тих, що встигли вмерти природньою смертю.

Колись українська еміграція засновувала партії. Кожна купка людей, звязаних обставинами й сполучена зненавистю до радянського ладу, засівши після довгих мандрювань в певному затишку, вважала за свій обов'язок закласти ще одну українську «партію». В партії був *raison d'être* еміграції, виправдування перед Європою її існування, а поруч з тим і політична вудка, на яку ловилися субсидії й мрії про інтервенцію. Бували з тією партієманією чималі конфузи. Наприклад, під час відомого «конгресу парламентаріїв» 1922 року у Відні (напередодні Генуї) «партія самостійників-соціалістів» одержала на конгрес 8 місць, але ніяк не могла розшукати більш 6 хоч би однодумців, не те, що членів партії. Довелося, щоби не плямувати своєї марки, віддати одне місце якомусь росіянинові, трохи не монархистові, бо яка б інша партія російська погодилася б репрезентувати українське хуліганство на «Конгресі». Другий голос було передано якомусь Пр—ву, співробітникові кредитової канцелярії директорії. Цей самий Пр—ов зовсім недавно звернувся до Наркомату закордонних справ з проханням про в'їзд, причому прохання написав... англійською мовою, зазначаючи, що не володіє українською. От тобі й самостійність.

Новий вітер у Європі, змітаючи мрії про інтервенцію, розвіяв разом з тим і українські партії, бо припинилися субсидії, повтікали проводарі. Напр., Омелянович-Павленко (кол. командарм) і ген. Зелінський (кол. військовий представник у Варшаві) відкрили в Гданську крамничку, решта «вождів» кинулася в більш-менш безпечні спекуляції. Гра в партії зробилася немодною, невигашною, і партії почали зникати.

Не треба плутати понять. Ще з середини 1921 року українська еміграція почала висувати гасло «консолідації» всіх партій, що перебувають в еміграції. Почав такі розмови Винниченко, підхопив Шаповал, продовжував «конгрес парламентаріїв», а потім знову Винниченко вже з Шаповалом вкупі. Не було таких зборів еміграції, де б не з'являлося гасло консолідації. Та те, що скоїлося на протязі 1923 р., в жодному разі не можна вважати за консолідацію. Консолідація то—об'єднання партій, наближення партійних програм шляхом усунення гострих і цілком неможливих для інших угруповань моментів, словом—єдиний фронт. 1923-й рік не об'єднав українських партій, не утворив єдиного фронту, а навпаки,—знищивши дрібні партії, примусив їхні рештки і недовитки розпорошитися по великих таборах і тим загострив взаємини по-між таборів. Крім того, партія, як політичний чинник, вже загубила всяку роль в житті еміграції з причин, які зазначено вище і які виходили зі зміни атмосфери в Європі.

Еміграція закладає «комітети». Комітет—справа значно зручніша, ніж партія: жодної тобі політичної відповідальности, а гроші хазяїн дає і гроші чималі бо, як бачимо, «комітети» відіграють свою роль в де-українізаторській політиці Польщі й Чехо-Словаччини. І зрозуміло, що всі колишні «партійці» тепер попереверталися в «комітетчиків». Один з таких «комітетів» пише до «Н. України» (№ 11 за 1923 р.): «За півроку існування Українського Комітету в герцогстві Люксембурзькому емігранська колонія побільшилася з 1 чоловіка до 20». Був, виходить, такий час, коли і «Колонія» і її «Комітет» складалися разом з однієї тільки людини...

Першим, хто зрозумів своєчасність перенесення боротьби з політичного терену на громадський, був Микита Шаповал, який ще 1921 року заснував «Громком» у Празі. І треба визнати, що його організація є найбільш міцною зі всіх емігранських комбінацій. Правда, тримається вона особистими зв'язками самого Шаповала з чеським міністерством закордонних справ, куди цей політик заходить не з «емігранських» дверей, а через головний під'їзд, як і всі дипломати. Та завдяки цим зв'язкам, очевидно, Шаповал спромігся здобути величезні кошти на організацію й підтримку свого «Громкому». Таких коштів не має еміграція в жодній країні.

Приклад Шаповала згодом наслідують і інші колонії, так що зараз, не рахуючи дрібних дитячих «комітетів», як от у герцогстві Люксембург, еміграція має вже громадські комітети в обох країнах, де, головним чином, скупчуються українські емігранти—в Польщі й Румунії.

Відмовлення української еміграції від політичної праці і перехід на становище громадської організації і свідчить більш за все про її розклад. Адже еміграція—це є по суті політична акція певного класу чи частини класу, один з шляхів боротьби, один з етапів її. І цілком природним був такий рясний зріст українських партій як раз за-кордоном, а не в часи перебування на батьківщині; цілком зрозуміло і навіть потрібно було безперестанне творення політичних планів, підбурювання Європи до інтервенції, організація бандитизму, служба по дефензивах і сигуранцях.

Це свідчило про доцільність еміграції, як методу боротьби, виправдувало, як ми вже сказали, її існування. Але перехід до доби громадських комітетів, тоб-то—відмова від політики й турбування лише про матеріальний стан і культурну роботу—підписують смертний присуд еміграції. Адже ні Шаповал, ні Мацієвич, ні отой люксембурзький емігрант, він же й «комітет», не будуть переконувати когось, що збільшенням емігранської пенсії зі 100 на 200 корон на людину, або підвищенням рівня освіти емігрантів з нижчої до середньої вони примусять Радянську владу відмовитися від боротьби, примусять українських робітників і селян відібрати владу од комуністів та передати її до рук Шаповала з Мацієвичем.

Громадська робота може бути чинником боротьби лише в межах тієї країни, того суспільства, де вона відбувається. Перенесення цієї роботи на тисячі верстов од суспільства, для користи якого її почато, може бути доброю гарантією її безглуздя. Колишня політична еміграція з Росії й України часів царату, коли й займалася тими хатніми справами, які власне й складають компетенцію сучасних «комітетів» української еміграції, то лише розглядаючи ці справи, як засіб до підтримки своєї політичної акції. Українська ж еміграція всякі контр-революційні справи залишила, і тому її так би мовити «угромадження» є лише зайвим доказом того, як далеко вона зайшла в своєму простуванні по шляхах розкладу.

3.

Таким чином перегруповання в лавах української еміграції, які протягом 1923 р. майже зовсім змінили її обличчя, відбувалися в двох напрямках: шляхом угромадження емігранського руху й шляхом розпорошення і цілковитого зникнення дрібних політичних чинників еміграції.

В добу свого розквіту українська еміграція нараховувала три десятки партійних угруповань¹⁾. Як зазначено, кожна група, що виходила в еміграцію, виносила свою «ідеологію», свій програм, свої звязки, які до певної міри уможливлювали її самостійне існування закордоном, таким чином даючи змогу самостійно факторувати при черговому розпродажу України. Сама легкість розпродажів і розплоджувала українські «партії». Скоропадський продавався Берлінові, Петлюра—Варшаві, а яка-будь «Українська Народня Партія» встигала одержувати субсидії від... баварської народньої партії. На Вкраїні про «Народню Партію» ніхто ніколи не чув, та й в еміграції вона складалася, напевне, з 5-6 членів, але її самостійне існування й спритність лідерів давали змогу видирати подачки. Через субсидії й гарячкове хапання Європи за «рятувателів Росії» й розвелась сила силенна емігранських партій. Кожний «вождь», що мав входження в прийомну одного з Європейських міністерств, утворював свою власну партію.

Але ці золоті часи еміграції швидко минули, і на середину 1923 р. ми маємо зовсім відмінну картину. Європейський імперіалізм відмовився од стихійної підтримки принагідних організацій і принагідних планів; навіть більше—почалися серйозні розмови в Англії й Франції про визнання Радянського Союзу. Далі, еміграція цілком розгубила всякі звязки з українською територією через ліквідацію на ній політичного бандитизму.¹ Все це привело до того, що дрібні політичні угруповання й орієнтації розтанули в загальному емігранському морі, недавні творці політичних партій перетворились в тихеньких рантьє, що мирно доживають свій вік у відповідній дружній державі, завдяки засобам, які чесно зароблено під час наскоків, грабунків скарбу власної УНР або шляхом субсидій. Втрималися тільки ті емігранські групи, що мали за собою більш-менш чітку ідеологію і більш-менш солідних покровителів. А вся емігранська дрібнота, що не мала змоги зайнятися чесною працею, не ризикує повертатися на батьківщину або не має бандитської ренти,—мусила була улягтися в великі групи. Таким чином, середина минулого року знаходить українську еміграцію в таких таборах:

1. Крайній правий табір—українські монархисти. Об'єднані в, так зване, «Українське Національне Козаче Товариство» з центром в Мюнхені, де взагалі зосереджується всесвітній монархичний рух.

2. Крайній лівий табір—псевдо-соціалісти, група шаповалівського «громадського комітету». Центр у Празі.

3. Власне-петлюрівщина—громадянська еміграція в Польщі й Румунії. Швидче других таборів простує по шляхах розкладу, і в останніх днях грудня 1923 р. втеча її ідейного проводиря й організатора Симона Петлюри нищить вселякий рух.

4. Українські фашисти, яких надніпрянське крило складала військова еміграція в Польщі, Румунії й Галичині, або тютюниковщина. Це крило зліквідовано переходом Тютюника до прибічників Радянської влади.

¹⁾ Перелік цих угруповань і коротку історію народження головних з них подано мною на сторінках «Червоного Шляху» в статті «Чотири роки української еміграції» (№ 2, травень 1923 р., стор. 111—129).

Окремо від перерахованих контр-революційних таборів треба поставити «поворотівський» рух (популярно званий «українським зміновіхвістом») та соціалістичний рух на землях Західної України, проводирем якого є УСДП.

«Українське Національне Козаче Товариство» виросло на ґрунті розкладу угруповань Скоропадського, Вишиваного й решти монархічної дрібноти. Один з ідейних фундаторів товариства Омелянович-Павленко, так говорив на нараді в Гданську, яка відбулася перед заснуванням УНКТ:

— Я переїхав майже всю Європу і побачив, що увесь світ тепер поділяється на два табори: монархічний і більшовицький. Решта політичних груп мусять тертися поміж обома таборами і зрештою або будуть знищені до-щенту або увійдуть в один з таборів. Нам є рація приставати не до цих посередніх груп, а лишень безпосередньо до якогось з таборів¹⁾.

І, заклавши УНКТ, члени його пристали, звичайно, до монархістів. Розбираючись в програмі Товариства, ми могли б назвати його фашиською організацією, тим більш, що заснування його хронологічно співпадає з найбільшим триумфом фашизму—жовтневою перемогою Мусоліні. Та УНКТ не має неодмінних прикмет фашиського руху—замкнення нації в собі самій, визволення народу силами лише самого його. І соціально УНКТ, як виключно генеральська організація, не скидається на фашизм; нарешті, вона не має за собою жодних мас, навіть тих сліпих наслідувачів, яких щастить спровокувати фашизмові.

Ми мало знаємо про Товариство та зрештою—й мало цікавимось ним, як втіленням руху, цілком чужого Україні, незрозумілого її трудящим масам і нічим неспорідненого з жодною з її соціальних верств, навіть з селянином-куркулем. УНКТ—витвір групи російської аристократії, яка своєчасно українзувалася, в самостійності бачучи порятунком для своїх латифундій. Оскільки на тих латифундіях нині міцно засів український селянин, навіть і той самий куркуль, до якого, як сосяшники до сонця, раз-у-раз звертаються всі надії монархістів, абсолютно нема рації гадати, щоби колись реставраторські прагнення УНКТ знайшли собі відгук в українських масах. Це бік соціальний, національно ж мюнхенські козаки так само близькі українському народові, як і їхні родоначальники—Скоропадський з Вишиваним. Ці всі Полтавці-Остярниці, Кочубеї, Бантиш-Каменські, Ханенки, Сагайдачні—тільки «славних прадідів великих правнуки погані». В історії національного відродження України вони з'явилися тільки після революції, спекулюючи своїми бучними йменнями; спричинилися вони, звичайно, не до розвитку національної свідомості, а до занепаду її чим і пояснюється та запекла боротьба, яку провадила з ними решта українських політичних угруповань.

Фермент, на який спірається УНКТ, поділяється на два шари: генералів і цивільних дідачів. Лави перших поповнюються петлюрівськими втікачами, яких обережність польської дипломатії перевела в стан безробітних. Росклад петлюрівщини перекинув таких її китів, як Удовиченка, Капустянського, Дядюшу, Куща та інших генералів, що не витримали

¹⁾ Переказую за одним з учасників наради ген. Я., який тепер повернувся на Україну.

знуцань «штафірки»—Петлюри та згідно зі своїм соціальним станом не могли втікти від його до якого іншого табору, крім монархичного. З другого боку, розклад шаповалівщини виявив велику кількість «хліборобів», які примазалися до «Громкому» лише з метою підгодуватися за рахунок Масарика. Ці хлібороби, в руках яких знаходиться зараз Подєбрадська сільсько-господарська академія, сподіваються перехопити в Шаповала провід еміграцією та—що найголовніше для їх—право розподілу чеської субсидії, зо всією безконтрольністю й безвідповідальністю. Таким чином, УНКТ відіграє ролю розкладового чинника, як в петлюрівщині, так і в шаповалівщині.

А про саму шаповалівщину, як окремий табір еміграції, годі писати. На сторінках нашого журналу сучасний стан українського псевдосоціалістичного табору досить освітлюється, оскільки багатий матеріал для того дає орган соціал-розкладовців «Нова Україна». Варт присвятити більшу увагу тим групам еміграції, що перебувають у безпосередній близькості до України і до недавнього часу були певною загрозою для мирової праці українських трудящих верств.

Тим більше, що в стані цих груп зайшли найбільші й найгрізніші зміни. Адже петлюрівщина, найбільша складова частина еміграції в Польщі й Румунії, петлюрівщина, іменем якої довгий час кликали всякий прояв української контр-революції, припинила нарешті своє існування. Українська еміграція сама собі видерла найкусючого отруйного зуба.

4.

В історії української контр-революції петлюрівщина була добою злощасної пам'яті полонофільства, одною з найганебніших сторінок історії мандрувань українського патріотизму. Чергова орієнтація українських націоналістів заподіяла найбільш болючих ран не лише еміграції, але й усьому українському народові.

Колись тихесенький бухгалтер, а потім—волею долі та дурістю компатріотів—корсиканець з Полтавщини, недороблений Наполеон, без трьох хвилин Мусоліні, Петлюра перейшов чимало орієнтацій. Недурно ж фейлетоністи прозвали його «інтернаціоналістом»: усім своїм життям Петлюра доводив мудру тезу, що визволяти Україну можуть всі народи, яким тільки забагнеться: німці, французи, поляки, румуни... А українці? Е, ні, Петлюра не шовініст! Українським робітникам і селянам зась! Вони не мають права визволяти свою батьківщину. Отож, бувши на початку 1919 р. запеклим ворогом поляків і, при надсилці війська на польський фронт, декламувавши шевченківське «Кари ляхам, кари», Петлюра швидко знайшов для себе найсправжніснюк полонофільську орієнтацію. Вже в травні того самого року він на якійсь там станції цілується з Пілсудським та підносить йому букет бузку, а договором 2 грудня 19 р. і 21 квітня 1920 р. віддає Галичину полякам.

Як бачимо, особливих передпосилок для українського полонофільства не було. Петлюра попросту ділав, як реальний політик, чи краще—як реальний політикан. Це реальне політиканство й кинуло десятки тисяч українців за польський дріт, на годівлю дохлою кониною та під нагаї

польської варти, а самій Україні принесло бандитизм, селянську кров та обгорілі мури цукроварень і радгоспів. Подільським селянам, галицьким хлопам і бідолашним тарновським урядовцям добре в знаки було оте реальне політиканство Петлюри.

Колючий дріт польських таборів протверезив українські голови, і з перших днів таборянства почався страшенний потяг до батьківщини. Оті уперті хохли зовсім не бажали здихати під панським чоботом, масами тікали з таборів на Україну. Щоби заспокоїти де в чому небезпечний для існування петлюрівської держави рух, Петлюра радо погоджується на пропозицію польського уряду й організовує невдалий наскок Тютюника в-осени 1921 р.

Невдача цього наступу зрушила з місця опозицію, яка жевріла серед петлюрівщини з самого початку полонофільської орієнтації. Полонофільство відбивалося в першу чергу на війську. Ішли вояки на бій, здобували міста і села, а добро з тих сел вивозили поляки; беруть вояки Київ, а Пілсудський робить урочистий вступ в українську столицю на білому коні.

Коли ж кінчається роля найновітнього мавра,—здираються з його штани й чоботи, реквізується здобуте від «вдячного населення», а самого мавра кидають за дріт, на конину, вошей и сухоти. Це—що-до меншої братії. А братія старша, оті всі отамани й полковники, які мали засоби й звязки видертіся с-поміж дроту та не бажали йти на службу в дефензиву, також мали всі приводи до опозиційних настроїв, бо дарунки вдячного населення кінчалися, а на нові годі було рахувати через цілковиту нездібність Петлюриної дипломатії—так вони гадали— до поліпшення міжнароднього становища УНР.

Виною всього в очах як «верхів», так і «низів» обідраної й сплюндрованої військової еміграції, було полонофільство Петлюри. Твереза меншість почала вважати поляків за таких самих ворогів України, як москалів. І хоча опозиція розбіглася двома окремими шляхами—генерали до монархистичного Мюнхену, а вояки—до фашиського Львова, та в початку обох її шляхів лежала та сама зневажливість до поляків, як національних гнобителів.

Про перший шлях петлюрівської опозиції було вже сказано в розділі про монархизм. Друга течія, складаючись з козаків і нижчої сторщини, не маючи нічого спільного ні з монархістами, ані з соціалістами, йшла до старого бойового товариша, який вийшов з уенерівської авантури з чистими руками, бо як би ні розцінювати діяльність Тютюника, який і зробивсь посередником між опозицією й галицьким фашизмом, він ніколи не займав у Петлюри міністерських місць, хоча весь покій петлюрівщини тримався бойовою працею його саме з товаришами, а не кого иншого.

Гасла про «визволення нації», про «окупантів» ці люди добре засвоїли, бо вони робили контр-революцію не теоретично, а практично. І вони почали продумувати ці гасла до кінця, ставити обидві крапки над ї: коли «геть з окупацією», то зі всякою, а не лише з кацапською; коли «все для народу й через нарід», то при чому тут Польща з кордонами 1772 р.? Тютюниківці стояли за визволення народу силами виключно народу. Не ззовні мусить прийти звільнення, а тільки зсередини. Поляки й румуни такі самі вороги України, говорили вони, як і москалі. Розчарування в чужій допомозі та прагнення до визволення України власними силами

штовхнули Тютюника на авантюру з ВВР, яка закінчилась цітованою вище заявою про покуту у всіх гріхах проти українського народу і відданням себе в розпорядження українських робітників і селян.

Таким чином, ідейне розходження Тютюника з Петлюрою полягало в різниці поглядів на чужоземну допомогу. Петлюра жодного кроку не зробив без указки чужоземної контр-розвідки: спочатку німці, потім французи, зрештою поляки й румуни. Коли тепер Петлюра посварився з поляками та втік з Польщі, то лише для того, щоби перейти на службу до мадярів. А Тютюник не бажав служити черговому хазяїнові, вважаючи за свого постійного хазяїна український нарід. Працюючи на початку на руку чужоземним контр-розвідкам, Тютюник врешті кинув накладати з ними та почав ділати на власний ризик.

Крім цієї ідеології, були, безумовно, й причини практичного, попросту—кар'єрного характеру. Ні Тютюник, ані його бойові товариші не могли далі терпіти, щоби на їхніх бойових послугах, на їхній крові така нікчемна людина, як Петлюра, будував свою кар'єру. Зрештою, і політично,

організаційно Тютюник був для еміграції більшою цінністю, ніж Петлюра зо всіма своїми міністрами. Безконтрольність в розподілі субсидій, самодержавність Петлюри,—все це відштовхнуло більшість його військових помішників, і вони перейшли до табору Тютюника. Політична аморфність цього елемента робила з них простих виконавців напочатку прагнень Петлюри, а потім—Тютюника, в якому вони все ж таки бачили й цінили старого бойового товариша й досвідченого стратега. Вібравши в себе ідеологію Тютюника—ідеологію тверезого націоналіста, вони разом з ним вирішили припинити усяку боротьбу проти Радянської влади, переконавшись у недоцільності цієї боротьби в той мент, коли на Україні здійснено більшість їхніх прагнень.

Ось чому зі всієї маси українських патріотів першими прозріли тютюниківці—боездатна частина еміграції в Польщі й Румунії. З їхніх лав вся еміграція вперше почула одверте визнання, що, будучи поборниками української національної ідеї проти соціальної революції, вони тим самим активно виступали проти самої української нації.

З щоденної преси відомо, як саме відбувся перехід Тютюника з його групою на бік Радянської влади. Союз петлюрівської опозиції з галицьким фашизмом був штучний, бо спільних завдань обидва табори не мали, може навіть навпаки—ділали в різних напрямках. Фашисти—рештки усусусів, вихованці Петрушевича, що давно вже принципово погодилися з радянською орієнтацією, прагнуть визволення Галичини, чи Західньої України; тютюниківці стреміли до врятування в першу чергу Великої України. І тому, в принципі поділяючи доктрину визволення нації силами самої нації, обидва табори не могли організаційно зіллється.

Перебування на еміграції було доброю школою для тютюниківців. Виїхавши в липні 1923 р. на Україну з метою повстання проти Радянської влади за допомогою ВВР («Вищої Військової Ради»), Юрко Тютюник передсвідчився, що власне нема кому повставати та нема проти кого. Він переконався, що селянство задоволено політикою Радвлади, і що ця політика в галузі національній значно й вигідно різниться від того, що йому довелося спостерігати на еміграції—в Польщі та Румунії. І, як

реальний політик і націоналіст, Тютюник оголосив свій перехід до лав прибічників і захисників Радвлади. Разом з ним легалізувалася значна й активніша частина його прихильників. Всі ці люди, герої колишніх кривавих наскоків, тепер працюють на користь Радянської України.

Сам Юрко Тютюник, що був одною з найяскравіших фігур військової частини петлюрівщини, написав мемуари, присвячені своєму перебуванню в таборі українських полоніфілів. Ці мемуари можна вважати найбільш цікавим людським документом останнього часу і на них варт зупинитись при малюванні складних етапів української контр-революції¹⁾.

«З поляками проти України»—так назвав Юрко Тютюник свої мемуари. У цій назві—вся трагедія українського патріотизму, який іменем «визволення» української нації намагався віддати її в ярмо все новим і новим хазяям—черговим хазяям. Українські націоналісти, що пішли в еміграцію з гаслом «Геть з окупацією!», цілком свідомо штовхнули й самих себе, і маси, що довірливо линули до них, на підтримку самої безпардонної, самої хижацької окупації, бо як би ні кричали вони про окупаційний характер Радянської влади на Україні, проте в жоден з періодів свого існування, навіть у найтяжчі часи руїни й голоду, ця влада, неважаючи на шалену антирадянську агітацію, не мала й десятої частини тих запеклих ворогів, що зброєю, вилами й просто киями зустрічали кожному дійсно окупаційну силу—поляків, німців, австрійців. Український нарід сам, без усякої агітації розбирався в нехитрому питанні, хто ж дійсно його друг і хто ворог,—і обідрані, голодні партизани перемогали в нерівній боротьбі європейську техніку Людендорфів і Пілсудських.

І вся історія української контр-революції, т. т. історія жалюгідних спроб українських патріотів спинити неблаганий хід соціальної революції, перетворилась в цілковите зрадництво, в торг на всі боки тими ж ідеалами, іменем котрих патріоти лляли ріки крові—не своєї, звичайно. Торгували людською кров'ю, кров'ю українського народу, іменем якого виголощувались універсали й меморандуми. Торгували на всіх європейських біржах.

Скоїлося це тому, що патріоти—свідомо чи несвідомо, річ друга—намагалися одірвати національну революцію від революції соціальної. Юрко Тютюник так говорить про цей процес у своїй заяві до ВУЦВК з 22 жовтня:

...«Шляхом гіркого й важкого досвіду довелося мені переконатися, що соціальна контр-революція є одночасово контр-революцією національною. Помалу і для себе непомітно я, як і вся українська еміграція, перетворювався в руках ворогів України в знаряддя проти неї. І останній мій напад на Україну в-осени 1921 р. показав мені ясно, що я відіграв роль виконавця темних інтриг польських імперіялістів. Ще один крок—і мені довелося б спуститися на дно,—відіграти роль свідомого зрадника своєї нації, боротися проти того, що найдорожчим було і є для мене, і боронити ненависне. Таку роль відіграє еміграція, бажаючи вгодити своїм хлібодавцям»...

Тут не місце говорити про щирість чи нещирість недавнього отамана та про чистоту його подальших прагнень. Коли Тютюник цілком ідири та по-за всяким примусом перейшов на бік Радянської влади, його прийдешнє ствердить це. Але оскільки мова йде про минуле, нема жодної підстави не погоджуватися з убивчою оцінкою, яку дає ролі українського патріотизму

¹⁾ Мемуари Тютюника, що досі друкувалися окремими розділами в «Більшовику» й «Коммунисте», виходять тепер повністю в виданні Укр. Держ. Видавництва за редакцією автора цієї статті.

один з найбільш яскравих його представників. А так, українські націоналісти саме й «боролися проти того, що звали найдорожчим, і боронили ненависне». Українські патріоти заплювали свій кумир—українську націю, боролися з її захисниками й самовіддано захищали всіх, хто тільки хотів прикласти й свою руку до мук українського селянина й робітника.

Випадок з Тютюником—одна з нечислимих трагедій українського патріотизму. Зрозуміла річ, говоримо тут не про свідомих негідників та авантюристів типа Петлюри, а про тих, хто захоплений і задурений гаслами авантюристів, бачив перед собою якусь певну ідею і, захищаючи її, йшов на те дно, про яке пише Тютюник. Трагедія цих нещасних була в тому, що виголосивши—широ чи неширо, без користи для себе чи задля спекуляції—якийсь ідеал, вони потім всією своєю роботою намагалися цей ідеал заплувати, розбити, знищити. Те, що для Петлюри було звичайною черговою невдачею, для Тютюника, коли тільки він говорить широко, зробилося трагедією, бо він сам себе примусив боротися проти України, як потім він визнав.

Мемуари його й присвячено цій боротьбі проти України. Вони охоплюють час з 1920 по 22 рік—од спільного з Пілсудським невдалого походу на Київ аж до ліквідації такого ж невдалого осіннього рейду 1921 р., щоб-то всю добу активного українського полонофільства, найнещасливішої з орієнтацій українського патріотизму. Головною підставою цієї орієнтації на ляха—не лише національного, але й історично-соціального ворога—було політиканство Петлюри, яке примушувало його кидатись в табір найбільших ворогів України й продавати їм своїх прибічників—українських патріотів.

Тютюник, як живий свідок і учасник політиканства, розповідає про його реальні наслідки. Коли по невдалому поході 1920 р. петлюрівське військо примушене було перейти Збруч, почався самий одвертий грабунок його військового майна. Роззброюючи та інтернуючи вчорашніх спільників, поляки не стидалися захоплювати їхнє особисте майно, трохи не голими пускаючи нещасних «вояків», що своєю кров'ю завойовували добробут Польщі. Інтернованих тримано в неможливих умовах, годовано дохлюю кониною від їхніх же коней; найтяжчий тюремний режим вживався для того, аби виробити з них покірну масу, здатну йти на смерть після першого ж розказу свого пана. В останньому пощастило полякам—українських патріотів було перетворено їхньою мудрою політикою або в інертне бидло, або в бандитів-гуляк. Од польських таборів і веде свій початок український бандитизм—нова стадія розпаду українських патріотів. Юрби отаманів і отаманчиків трималися польською владою в кордонній смузі та в слушний час кидалися на українську територію, на радгоспи та цукроварні. Повертаючись зі здобиччю, отамани повинні були ділитися з хазяями. Вже в той час, коли з благословіння Пілсудського було засновано «Партизансько-Повстанчий Штаб», який керував усею бандитською діяльністю на Україні, поляки продовжували улаштовувати наскоки на українську територію, ще ширше розвинувши їх.

І все це робилося по ратифікації Ризького Трактату, V стаття якого ясно каже про відмовлення з обох боків від підтримки діяльності, скерованої проти другої держави. Щоби остаточно довести свою миролюбність,

поляки улаштовують за допомогою українських патріотів відомий рейд Тютюника (осінь 1921 р.).

З того, що розповідає в своїх мемуарах Тютюник, перед нами розкривається повна картина всього наскоку, з його підготуванням і наслідками. Ми тепер можемо безперечно заявляти, що наскок Тютюника був для польського імперіялізму останнім одчайдушним змаганням, останньою розпачливою ставкою злапаного картограя. Ризький договір підписано й ратифіковано. Радянські посольства приїхали до Варшави. Час починати здійснення мирних зносин. А Радянська влада на Україні й не думає собі падати, як ні стараються отамани й отаманчуки. Потрібний реванш за Київ, за Ригу. І тут кидається останній козир: улаштовано ще влітку Партизансько-Повстанчий Штаб на чолі з Тютюником.

Як розповідає сам Тютюник у своїх мемуарах, польський генеральний штаб дав на організацію цієї інституції гроші, матеріальні засоби, приділив своїх офіцерів та наказав готуватися. Нарешті, виступ було призначено на другу половину жовтня (фактично він почався 25—27 жовтня). В розділі VII своїх мемуарів Тютюник наводить витяги з рапортів окремих начальників загонів; по цих документах можна поновити всі обставини підготовки наскоку. Дозволи на вивіз з таборів живої сили здобувалися не петлюрівцями, а самими польськими військовими урядами; люде перевозилися в спеціальних ешалонах під виглядом робітників для маєтків. В Копичинцях 225 чоловіка було спочатку приміщено на горищі будинку постерунка, а звідти вже партіями по 15—20 чол. розсилалися по околицьніх селах. Коли місцеві поміщики довідалися про приїзд більшого числа безземельних українців, вони заявили про це до Варшави, що, мовляв, готується змова проти польськості. Приїхала спеціальна комісія з міністерства внутрішніх справ, довідалася, в чому річ, та й поїхала, не склавши жодного акту.

Коли в копичинецькому районі зібралося більш 500 чол., з генштаба приїхав шеф III відділення експозитури II відділу штаба поручник Ковалевський та загрозив, що коли за 48 годин всі люде не перейдуть на Радянську територію, він їх заарештує та поверне до таборів. Тоді було призначено перехід на 24 жовтня вночі. Однак, на цей час ще не прибула зброя, яку одержали ранком 25-го в числі 4 кулеметів, 240 рушниць і 32 тисяч набоїв. Крім того, начальник постерунка передав «повстанцям» зброю, що була в його розпорядженні: ще 1 кулемет, 50 рушниць, 12 тисяч набоїв і 50 пудів піроксиліну. Вночі загін перейшов на українську територію, причому на цю ніч польську кордонну варту, аби уникнути непорозумінь, було знято. Офіцер польського генштабу поручник Шолін пішов разом з загonom на Україну. Так виконувався мировий договір.

Другу групу—в 1500 чол. було перевезено з таборів на ст. Моквін, куди привезли й зброю—400 рушниць і 20 кулеметів. З цією групою пішов Партизансько-Повстанчий Штаб, а з ним ще кілька поляків: поручник Ковальські, поручник Маєвські та інші урядовці генштабу. Польський ротмістр Княжелушкський, який був приділений до Петлюри для особистого зв'язку з Пілсудським—проводив загін та віддав розпорядження відкрити кордон. Він обіцяв іменем Пілсудського негайно розпочати будову матеріальної бази для «повстанців» та перевезти на Волинь решту таборян.

Отак почалось «повстання селян» на Україні, про яке довго галасувала еміграція, як про гнів українського народу. Ця авантюра була останньою ставкою не лише для польського імперіялізму, але й для його наймита — українського патріотизму.

Причини невдачі цієї останньої ставки відомі: «повстання» не зустріло співчуття в селянстві. Цікаво почути ствердження цього від самого проводира наскоку.

...«Які ж зміни настали на Вкраїні? Чому рейд скінчився катастрофою? А зміни дійсно зайшли. Бо нічим іншим не можна пояснити поразку північної групи й невдачу південної. Не буду вже говорити про абсолютну невдачу повстання. Були то зміни настрою в масах. А разом зі зміною настрою змінялася й поведінка населення. Останнє вже очуняло від чаду громадянської війни, прийшло до висновку, що треба зміцнити здобуте в час революції. Тому-то нетепло стрінула нас Україна. Тому-то населення у подавляючій більшості поставилося до нас байдуже, а часом одверто вороже. А без підтримки населення годі сподіватися успіху партизанських рейдів... Нарід і не збирався повставати, а частина народу, одягнена у військові шинелі — червоноармійці доклали всіх зусиль, аби у найкоротший термін зліквідувати силу, яка вносила заколот у життя України»...

І «всенародне повстання» повинно було ганебно закінчитися. Польський офіцер Ковалевскі був важко поранений в бою під Миньками й умер в полоні, а поручник Шолін утік разом з Палієм на гостинну польську територію. Частини Тютюника, яким пощастило врятуватися від розгрому, було знову інтерновано, зброю у них відібрано, — цілковита історія 1920 р., у всіх подробицях.

Польський Генштаб примушений був заходитись біля ліквідації невдалого «повстання» та дипломатичних неприємностей, що виникли довкола всієї цієї брудної історії. Цю ліквідацію Генштаб перевів у досить оригінальний спосіб. Майор Фльорек, головний керівник працею Партизансько-Повстанчого Штабу, переїхав до Варшави, де був прийнятий на курси Генштабу. Поручник Шолін постраждав з першого погляду ніби важко: його присудили до позбавлення офіцерського уряду та звільнили з посади; але в день звільнення з посади поручника Шоліна вступив до польського Генштабу поручник Добровольскі, який, потім виявилось це, і був тим самим Шоліном. В своїх мемуарах Тютюник, розповівши про цього генштабового вихреста, каже, що аж до вересня 22 р. Шолін-Добровольскі на власний ризик працював над організацією установи, яка по структурі нагадувала Партизансько-Повстанчий Штаб, маючи навіть ті самі завдання — «визволення» України. Однак і Тютюник запевняє, що ніхто з його прибічників та бойових товаришів не пішов на цю вудку, і тому ми досі нічого не чули про діяльність нового бандитського центру, крім перекидки на Вкраїну банди Гальчевського наприкінці 22 р. З самим Петлюрою поручник Шолін-Добровольскі очевидно не схотів плутатись.

Так працювали полонофіли, і такі наслідки мала їхня праця, коли покладатися на свідчення Тютюника. Нічого дивного немає, що чесний елемент петлюрівщини відсахнувся од ідейних провідників українського полонофільства, одійшов од шляхів розкладу і вибився на иншу путь. Петлюра своєю ганебною спілкою з польським імперіялізмом сам диференціював своїх прибічників.

5.

А тим часом громадянська еміграція в Польщі, де вона складає значний відсоток усієї емігранської колонії, розкладалася ще швидче, ніж еміграція військова.

Громадянська еміграція на терені Польщі по своєму складу де в чому різниться від такої ж по інших країнах. У той час, коли до Німеччини, наприклад, емігрували великі дідичі, діячі гетьманської реставрації, а до Відня й Праги—українські псевдо-соціялісти, еміграція в Польщі складалася з дрібного міщанства, що служило в установах УНР і разом з ними перейшло кордон. Можна з певністю сказати, що жоден приватний громадянин, не скомпромітований службою в петлюрівських установах, не евакувався в Польщу разом з УНР.

І еміграція в Польщі складалася виключно з урядовців петлюрівської держави. У цьому була сила й разом з тим і нещастя еміграції. Сила—бо урядовий апарат був зв'язаний певною дисципліною, був чимсь організованим, підлягав вказівкам емігранського центру. Довгий час еміграція в Польщі й існувала тому тільки, що вона складалася з урядовців і трималася фікцією уряду. Але в цьому було й нещастя еміграції, бо варто лише зникнути тій фікції, як зникає з нею й те, що зв'язувало й стримувало еміграцію, і вона починає йти по шляхах розкладу значно скоршим кроком, ніж еміграція в якій-будь іншій країні.

Такий вибух серед еміграції в Польщі скоївся приблизно в середині 1923 р. На той час авторитет Петлюри розвіявся до решти, а з приходом до влади кабінету національних демократів у Польщі, мусили покінчитися й субсидії, мусили бути розв'язаними табори. Без таборів же, без живої сили сама петлюрівщина губила всяку рацію існування. Розбрат у військовій еміграції викликав розкладові тенденції еміграції громадянської.

Може хто не повірить, але в 1923 р. ще існував у Тарнові так званий «Уряд УНР» Його складали 5—6 «міністрів», які робили засідання, приймали законопроекти, ухвалювали постанови і т. и. При міністрах існували й урядовці, яких важкий стан матеріяльний і моральний надто відомий. Невиплати утримання не за дні й місяці, а за роки, повна безправність існування, шпигунство петлюрівської контр-розвідки на чолі з Чоботаревим, нарешті—цілковита неможливість підшукати якусь роботу,—от ті умови, серед яких мусила зрештою зрости опозиція урядові, Петлюрі, бісові, чортові—кому завгодно, аби опозиція. Ця опозиція зрештою вибухла на так званому «1-му емігранському з'їзді» в серпні 1923 р. у Варшаві.

Зміна кабінету в Польщі цілком зруйнувала останні рештки реставраторських планів Петлюри. Прийшли до влади ті самі люди, які в лютому місяці вимагали від тодішнього уряду скасування таборів і припинення витрачання грошей на підтримку петлюрівщини. З'явилася грізна небезпека. Заворушилася навіть інертна маса петлюрівських політиканів. Почали рятувати становище, що було конче потрібним, бо, наприклад, навіть доброзичлива польська дефензива раптом змінила фронт і за кілька днів перед зміною кабінету, коли долю попереднього уряду було вирішено, почала арештовувати інтернованих за зносини з петлюрівським комітетом у Варшаві.

У середині вересня петлюрівці починають шукати нових шляхів. Один з членів «Українського Центрального Комітету» досягає аудієнції у Верховного Комісара Ліги Націй Шарпантьє, який радить петлюрівцям закладати комітети (тоб-то—з політичного терену зійти на громадський), а всіх працездатних людей вислати до Франції. На думку Шарпантьє, з інтернованих мусять залишитись у Польщі лише жінки, діти й інваліди, яких повинен підтримувати польський уряд. Це було через місяць після емігранського з'їзду, на якому обрано комітет, і співбесідник Шарпантьє мусив визнати, що комітет цілий місяць нічого не робив. Балачки з Верховним Комісаром так балачками й залишилися.

Самий емігранський з'їзд було скликано в час великого напруження на Заході, коли розвиток німецьких подій поставив перед усіма реакційними урядами питання про можливість втручання в ці події. Тоді могла вибухнути друга світова війна, і Петлюра, обраховуючи все, вирішив зробити сміх своїм силам; сподівався він, що рожеві перспективи врятують еміграцію від розкладу.

Ця вигадка не вдалася. Як обережно ні підбиралися делегати з'їзду, все ж таки опозиція—і військова, і громадянська—встигла перейняти собою настрої значного числа учасників. З цією опозицією боролися засобами, позиченими з господарства якого-будь реакційного уряду: залякування, загрози й навіть арешти.

Існування опозиції не дало петлюрівським верхам змоги перетворити з'їзд в політичний конгрес. Як ні поборювали опозицію, все ж вона була досить міцна, і керівники з'їзду навіть не наважилися чіпати політичних питань, бачучи цілковиту неприхильність до них депутатів. Винесено було резолюції виключно фінансово-господарчого характеру та обрано Комітет у складі все тих же б. петлюриних міністрів.

Негайно ж після з'їзду українські фашисти зробили заяву в «Заграві» про те, що коритися постановам з'їзду вони не бажають, бо з'їзд з його рішеннями зфабриковано Петлюрою. Що для нас є значно важливішим, таку саму постанову винесли тарновські урядовці—і «тарновська революція» віднині увійшла на сторінки петлюрівської історії. Політично пригнічені люди, все життя яких фактично знаходиться в руках Петлюри, найшли в собі мужність піднести голос проти грізного диктатора.

Зараз після з'їзду робиться відомим усій еміграції про перехід Тютюника на бік Радянської влади, і фонди «Комітету» падають ще нижче. Жодної з постанов з'їзду, хоча б у галузі виключно організаційній, йому не щастить перевести в життя.

Тим часом роспорошується жива сила в таборах. В середині листопаду в Щепйорно й Калиші було по офіційних обрахунках 2045 інтернованих разом з жінками. Це з 25—30 тисяч! В дійсності ж залишилося таборян ще менш, бо де-хто з них розбігся на приватні заробітки, а багатьох таборова адміністрація тримає в списках уже як мертвих душ, виключно з метою спекулювати їхніми пайками й утриманням. Самі поляки починають як найгірше ставитися до Петлюри, і з'являються навіть проекти про заміну його Удовиченком. А таборяне вважають поляків за найгірших ворогів... Такі гарні овочі дало обом сторонам славетне полонофільство УНР!

І серед діячів «Українського Центрального Комітету» починаються розмови про необхідність врятування авторитету Петлюри. Коли, мовляв, спілка з поляками губить цей авторитет, то треба цю спілку анулювати. Поляки вже грошей на підтримку УНР не дають, отож нема чого сидіти в Польщі.

Анекдотичний «інтернаціоналізм» Петлюри допомагає знайти вихід. Починаються переговори з урядом болгарським і чехословацьким. Старий меценат Петлюри—вже не уряд, а просто барон Василько—пропонує взяти на утримання Симона з родиною і ще з 3-ма «дітьми», але цим задовольнитись Петлюра не може. Недороблений Наполеон не хоче ні Ельби, ні Єлени, йому прагнеться принаймні 100 днів—політики й дальшого крутїства.

Ні Болгарія, ані Чехо-Словаччина не погодилися приймати до себе Петлюру з його «урядом» УНР,—і петлюрівці хапаються за останню соломинку—Угорщину, найреакційнішу країну в Європі.

Серед керівників кол еміграції в Польщі на цей момент вибухає величезний скандал, який виростає з загального розкладу петлюрівщини, а собою прискорює втечу Петлюри. У цих колах П. Зайцев вважався за найбільш здібного політика, і фактично він, очевидно, переводив усю політику і «УЦК» і самого Петлюри. Втікаючи 1920 р. з Києва, як один з міністрів УНР, Зайцев залишив там жінку з дітьми. Цій жінці лише 1923 р. пощастило емігрувати в Польщу, але в кінці того року її заарештовує дефензива по обвинуваченню... в зносінах з більшовиками. Закордонна українська преса подає, що при Зайцевій знайдено документи, які свідчать про її участь у шпигунстві, а на допиті—що найскандалезніш—вона ніби заявила, що ненавидить і «мазепинців», і свого власного чоловіка, і взагалі усю українську справу, як польську вигадку.

Можливо, що весь випадок з Зайцевою був спровокований тією частиною еміграції, яка хотіла остаточно розкласти петлюрівщину, але він своє зробив. Більшого скандалу в житті еміграції в Польщі ще не було, бо своїм чоловіком Зайцева була уведена в кола емігранського генеральства і навіть жила в помешканні «УЦК». Виходить, що вже нікому не можна вірити, навіть своїм найближчим дітям.

Після переходу Тютюника це був новий удар для Петлюри. І останній негайно залишив Польщу, переїзжаючи до Будапешту з паспортом на ім'я Степана Могили—директора Пресбюро «українських надзвичайних дипломатичних місій в Угорщині». Разом зі Степаном Могилою поїхав до Комерційний, співробітник Пресбюро, а по простому—Вячеслав Прокопович, колишній прем'єр.

Виїзжаючи в Угорщину, Петлюра робить геніальний жест, який мав би виправдати перед еміграцією як його чотирьохрічне полонофільство, так і теперішній розрив з Поляками. В емігранський пресі в середині грудня з'являється інтерв'ю з Петлюрою.

Визнати мусимо, що це інтерв'ю було своєчасним і давно потрібним кроком. І дійсно: розкладається еміграція, розчаровується в поляках і полонофілах, переходять на бік Радклади і Тютюник, і Грушевський, а Петлюра мовчить. Еміграція чекала, звичайно, не на авторитетне слово свого диктатора, а як раз на його виправдування, на його покуту.

Не варт наводити повністю всіх нікчемних слів, якими Петлюра намагається в своєму інтерв'ю з'ясувати причини стихійного переходу еміграції на бік більшовиків. Він бачить два моменти: українізація і важкий стан еміграції. Як би там не було, Петлюра мусить визнати, що «українізація принесла де-які, хоч би тимчасові користі: розрахунок більшовиків на ефект подібної тактики в напрямку впливу на українську еміграцію, особливо на українське населення, що найшлося тепер під Польщею,— виявляється правильним... Більшовицька українізація вважається де-якими колами еміграції позитивним явищем, без огляду на її вартість»... Спасибі й за таке визнання: в устах Петлюри воно є дуже цінним. Коли вже сам батько української контр-революції визнає, що курс більшовиків виявився правильним, то нам більшого поки не треба.

Але, визнавши це, Петлюра спробує зменшити силу такого визнання «психологічними мотивами» в житті української еміграції в Польщі, умови якого «як матеріальні, так і правові—надзвичайно важкі» і дуже відмінні від таких же в Чехословаччині. Друге визнання для нас є ще більш цінним, ніж перше, бо хто ж, як не сам Петлюра, штовхнув еміграцію на перебування в такому важкому стані? Ось як він малює отой стан:

«... матеріально незабезпечені, пригнічені правовими обмеженнями, вони підлягають з матеріального боку важким переживанням в зв'язку з тою політикою, яку приновлюються до місцевого українського населення. Гострість тих переживань дає себе почувати тим болючіш, що та політика противиться гаслам і формальним обітницям, покладеним в основу спільної боротьби поляків і наддніпрянських українців проти більшовиків 1920 р., над котрими поляки використовували в політичних цілях військову силу українців. перейшли потім до денного порядку... Така політика викликає глибоке огірчення і розчарування серед частини української еміграції, яка разом з армією поділяла труди кампанії 1920 р., а потім інтернована в межах Польщі, перебуваючи в таборах, мала аж надто причин попасти в огірчення»...

«Огірчення»—це трохи мало для змалювання того божевільного стану повної роспуки, в якому знаходиться одурена Петлюрою еміграція. А Симон Петлюра лле далі крокодиличі сльози з приводу «огірчення» і невиконання поляками своїх «формальних обітниць». Трохи пізно нагадує головний патріот своїм спільникам про їхні обітници. І сам він не криється, що ці обітници з самого початку не виконувалися:

«... Договір, заключений польським урядом і УНР в квітні 1920 р. анульований фактом підписання в Ризі польсько-совітського мира. Польські уряди поглиблювали суть ризького акту і знівечили вартість українського чинника в системі польської східної політики. Правда, в польській пресі, а часом у польському соймі чути слова перестороги і наклики до поважнішої оцінки сили українського руху. Але ті перестороги мають чисто платонічний характер. Вони не піддержувані чином і відповідним відношенням до інтересів українського населення в Польщі, так що їм не можна надавати реального політичного значіння»...

До цих ламентаций Петлюра забув додати лише одне: абсолютно не варто винувати в чомусь поляків. Ні польський нарід, ані польський уряд не приймали на себе жодних обов'язків. Договори в грудні 1919 р. і в квітні 1920 р. було складено не між народами чи урядами, а проміж так зв. «урядом УНР», який своєї території тоді вже не мав, і паном Пілсудським. Ці договори не були ратифіковані польським сеймом і є приватною справою п. п. Пілсудського й Петлюри. На кого ж має нарікати Петлюра,

одурений союзник? у всякому разі не на польський нарід не на уряд, а на п. Пілсудського з його генштабом.

Тепер Петлюра визнає, що він запродав український нарід польському імперіялізмові в особі Пілсудського, і до того ж запродав надто не вигідно. Тепер плаче. Хай. Шкода лише, що почав Петлюра плакати після чотирьох років зрадництва, неважаючи на те, що українській еміграції довелося платити всі ці чотири роки.

Своїми сльозами та констатуванням «огірчення» еміграції Петлюра намагається врятувати рештки еміграції від розкладу й розпорошення. Може, мовляв, хто прочитає й повірить головному Отаманові і згодиться ще бути в таборовому ярмі, аж поки пан Отаман не відпустить душі на покуту...

Проте, еміграція не повірила, і Петлюрі довелося залишати таку гостинну раніш і таку невдячну тепер Польщу, прибравши собі надзвичайно влучне ім'я. Разом зі Степаном Могилою мусить прийти справжня могила для української еміграції.

Простуючи далі по шляхах розкладу, еміграція врешті допленталась до своєї могили.

Ця могила—смерть не тільки петлюрівщини, але й усієї еміграції. Петлюрівщина була войовничою її частиною, петлюрівщина була спробою вжити еміграцію, як бойовий і політичний чинник. Тікаючи з свого терену, другої батьківщини українського націоналізму—Польщі (який парадокс!), петлюрівщина доводить безглуздя як раз цієї ролі еміграції. А жодної іншої ролі їй не залишається.

Плентання української еміграції по шляхах розкладу й останні скандали в її середині, які навіть показали, як безнадійно далеко зайшов цей розклад, співпали з великим історичним моментом—визнанням Радянського Союзу Європою. Тут події розгортаються так швидко, що, коли під час писання цієї статті можна було на початку її тільки передбачати прихід визнання, то зараз визнання—і не одною Англією, а цілою низкою держав—є непорушним фактом.

І перед лицем цієї історичної події якою гумористикою виглядають дальші спроби Петлюри обдурити еміграцію, забити їй памороки, вговорити її, що нічого не змінилось, що він, Петлюра, ще з нею, нікуди не тікав і навіть навпаки—добивається визнання УНР. От що про плани його дипломатії подає «Русспресс» («Україніпресси» давно немає—грошей не вистарчило на власну інспірацію), те саме, яке подало й інтерв'ю ¹⁾.

«Русспресс» подає з Варшави: «В зв'язку з різнородними поголосками про утечу Петлюри з Польщі, довідуємося з українських компетентних кол (?), що Петлюра дійсно виїхав за кордон і що його подорож має політичний характер. Особи, що перебували близько Петлюри, категорично заперечують поголоскам про виїзд головного отамана до Румунії і про його переговори з румунським урядом. Петлюра переїздив через Відень і Будапешт, після чого має намір виїхати до Італії і Франції. Ціль його подорожу—переговори з емігранськими українськими діячами, для зближення поодиноких партій. Групи Винниченка Петлюра не бере під увагу. Подорож Петлюри триватиме 3 місяці. Виїзд його з Польщі не означає зміни його відношення до Польщі. І на дальше Петлюра задержує супроти Польщі свою доброзичливість і прихильність (? ? !).

1) «Діло» 29.І.1924 № 20. Знаки запитання в оригіналі.

Європейські уряди б'ються проміж себе за право визнання Радянського Союзу, записуються в чергу на це визнання, а Симон Петлюра в персоні Степана Могили очевидно, тільки збирається розпочати акцію зближення емігранських партій... Іде він ще побачив оті партії.

Єдине зближення українських емігрантів, якого зараз можна досягти, може бути лише на одному ґрунті—під гаслом повернення на Україну й примирення з Радянською Владою. У своєму минулому Симон Петлюра працею своєю багато зробив для розкладу еміграції, значно більш, ніж яка будь радянська чи поворотівська агітація. Будемо сподіватися, що й Степан Могила залишиться на відповідній височині в цьому відношенні.

Проф. С. ОСТАПЕНКО

Капіталізм на Україні.

1. ЕЛЕМЕНТИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ.

Напередодні революції капіталістичний уклад вже сильно вкорінився—доходив пересічного європейського стану—в народньому господарстві України.

По соціальних ознаках населення України складалося з:

- 17.501.230 виробників обох полів, всякого віку, всякої трудоспроможности, всіх виробничих і соціальних кваліфікацій;
- 121.873 капіталістів всіх рангів, але без тих, що стоять за чужоземним капіталом;
- 205.000 наймитів й наймичок по домашніх господарствах—т. з. «домашня прислуга»;
- 135.000 попів, дяків і паламарів (не обраховано рабинів, ксьондзів, пасторів та інших);
- 100.000 поліцейських;
- 66.000 волосних писарів;
- 120.000 вчителів всіх рангів і всяких шкіл;
- 33.600 канцеляристів та урядовців;
- 80.000 війська;
- 19.943.598 родичів, що стояли за всіма попередніми групами.

Отже з поданих чисел слідує, що $17\frac{1}{2}$ мільйонів виробників мали за собою $16\frac{2}{5}$ міль. природніх живчиків-дармоїдів і $4\frac{3}{10}$ міль. капіталістичної привіски—соціальних дармоїдів. Або, значить, на кожних 100 виробників припадало 93 природніх і 25 соціальних дармоїдів, тоб-то кожен виробник годував більш, як одного дармоїда. Але ж то так було б, коли б громада складалась з одного стану й, значить, всі в однаковій чи близько в однаковій мірі споживали спільно набуте добро. Але ж загально відомо, що то не є так. Отже на останку подані числа—100, 93 і 25—належить відповідно вирівняти. Коли фактичну споживчу спроможність виробника числити за 1, а споживчу спроможність капіталіста за 20, попа за 5, урядовця за 2, вчителя за $1\frac{1}{2}$, а всіх других категорій рівняти до виробника, то вийде, що кожних 100 українських виробників годували себе й ще—по своїй мірці—93 природніх дармоїда і 80 соціальних дармоїдів, тоб-то соціальний дармоїд з'їдав вже стільки, як і природній. А це вже такий соціальний стан, який взагалі може статися лише при капіталізмові, коли він вже сильно вкорінився.

Або ось: напередодні війни за цілий рік загальна робота доходила розміру, що в золотих карбованцях означається числом 5.652,8 мільйонів. Отже пересічно на кожного робітника це складає річну роботу, що цінилася в 323 карб., або 360 пуд. пшениці. Це так само може статися лише

там, де стародавні мало продукційні форми господарювання заступлено капіталістичною формою вже значно високого продукційного ступня.

Ця річна робота українських виробників розподілялась ось в таких основних долях:

1.109	міл. карб.	або 191 ²⁹ / ₁₀	пішло на амортизацію
3.555,8	»	» 62,6 ⁰ / ₁₀	» » плату виробникам
818	»	» 14,4 ⁰ / ₁₀	» капіталістам, як визиск
170	»	» 3,5 ⁰ / ₁₀	» поміщикам, як рента

Отже з поданих чисел слідує, що з загальної готової річної роботи на долю одного виробника пересічно мало б припадати 203 карб., або 220 пуд. пшениці й на долю одного капіталіста 6.711 карб., або 7.456 пуд. пшениці, тоб-то майже в 34 рази більше, ніж виробникові. До того належить мати на-оці, що на Україні вже були великі капіталістичні королі на зразок американських та європейських, річний здобуток яких від визиску доходив сот тисяч і мільйонів карб. на рік. Це були такі королі, що мали спроможність тратити на утримання домів десь в Парижу, куди вони їздили «лише на відпочинок», більше, ніж тисяча виробників на цілий свій річний ужиток з родинами. Були вже й окремі «директори» промислових закладів, що мали річне «утримання» біля п'ятисот тисяч карб.

На українському товаровому ринкові напередодні війни на протязі року оберталося товарів власного виробу:

1.500	мілл.	пуд. земляного вугілля
300	»	» коксу
260	»	» лісу різного
420	»	» залізної руди
16	»	» марганцевої руди
50	»	» соли
40	»	» чавуну
150	»	» металургійного продукту (заліза всякого)
14	»	» машин, інструменту й приладдя
3,57	»	» текстильного краму різного
10	»	» готових кож
9	»	» шкіряних виробів
2,5	»	» паперу
1	»	» книжок всяких
3,05	»	» хемікалів
3,5	»	» тютюну
2,7	»	» жирових технічних виробів
600	»	» зернового збіжжя
560	»	» цукрових буряків
80	»	» цукру
100	»	» борошна
10,5	»	» спирту
240	»	» картоплі
22	»	» городини
30	»	» пшенички (кукурузи)
265.000	штук	коней
915.000	»	» волів і корів
600.000	»	» молодняка рог. худоби
425.000	»	» телят
950.000	»	» свиней
3.500.000	»	» овець
1.600.000.000	»	» яєць
35.300.000	»	» пташини
118.000.000	від.	молока й инше.

Серед виробів—товарів, що довозились на Україну з інших господарських оточень, на українському товаровому ринкові оберталися ось такі:

78	мільйонів пуд.	лісу різного
20	»	залізних дрібних виробів
5	»	мануфактурного краму
0,4	»	галантерейного »
7	»	оселедців
1	»	рижу
0,3	»	чаю
30	»	нафти й гасу
8,8	»	туків для угноєння
8,6	»	цементу
1	»	вовни
3	»	готових шкір
0,5	»	городини

Із своїх власних виробів України вивозили, експортували до інших країн:

600	мільйонів пуд.	земляного вугілля
100	»	залізної руди
30	»	чавуну
90	»	заліза й іншого металургійного продукту
2,8	»	хліборобських машин
24	»	соли
60	»	цукру
3,7	»	спирту
450	»	збіжжя зернового
10	»	гороху
4,4	»	яєць
27	»	борошна
1,6	»	круп
14,5	»	висівок
6	»	макухи
5,7	»	соняшникового й конопляного насіння
1	»	насіння конюшини
3,7	»	квасолі й бобу
4,5	»	кукурузи
100.000	штук	коней
385.000	»	рог. худоби
135.000	»	свиней
16.500.000	»	пташини й инш.

Вивозила Україна разом за рік на 1.022.780.000 зол. карбов. і довозила, імпортувала з інших країн на 647.960.000 зол. карбов. Така сила зв'язку була по-між українським та світовим капіталом. З чисел тих видно, що смок капіталу, що забрів на Україну, тягнув з неї до своїх осередків для капіталістичного «квитування»—374.820.000 зол. карбов. на рік або, значить, річну роботу 1.874.100 українських виробників.

Що сила ув'язаности з капіталістичним господарюванням була відносно велика, видно з того, що в той саме час експорт, вивіз закордон головних капіталістичних держав доходив: Німеччина 3.762.000.000 зол. карб., Англія—3.689.000.000 зол. карб., Сполучені Штати Північної Америки—4.124.000.000 зол. карб.

При порівнанні експорту України з експортом оцих капіталістичних велетнів треба мати на увазі, що й населення, а, значить, і виробників у цих

державою було більше, ніж на Україні, а саме: в Німеччині—64 міл., в Англії—49 міл. і в Сп. Штатах—98 міл.

Ціла бувша Російська імперія (разом з Україною) в той же час експортувала на 1.518.700.000 зол. карб., коли населення в ній числилося—164 міл. Це, між иншим, доводить, що стан капіталізму на Україні був вищий пересічного стану в цілій імперії.

II. СТАН КАПІТАЛІЗМУ ПО ВАЖНІШИХ ДІЛЯНКАХ СУСПІЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА УКРАЇНІ.

1. Загально-енергетична ділянка. Капіталізм, як певна історична форма, заступив собою інші стародавні форми господарювання (у нас—панщину) лише тому, що при ньому продукційність праці перейшла на вищий щабель. Так само той же капіталізм має неминуче уступити своє місце соціялізмові, що доведе продукційність праці до велетенських розмірів.

Маючи під собою певний господарський і громадянський ґрунт, виготований пекельною попередньою історією на Україні, капіталізм взявся за визиск українського виробника способом, що є властивістю капіталізму, а саме—способом пролетаризації виробників, позбавивши їх певних засобів і господарських спроможностей.

Як і скрізь, так і на Україні, капіталізм за першу позицію вибрав ту ділянку господарства, де продукується енергія, яку можна обертати в механічну енергію по всіх інших ділянках і тим підносити в них продукційність праці та в'язати їх в одно ціле. Механічна енергія обертається в роботу. Отже коли мати під рукою відповідні запаси якоїсь енергії, котра в даний час дається до обертання її в механічну, то можна за рахунок цих запасів що-раз збільшувати продукційність праці по всіх ділянках господарювання. Таких запасів було й багато на теренах України. Перш за все капіталістичне господарювання скористало поклади земляного вугілля, який дається до обернення у відносно велике число форм механічної енергії. Поклади цього вугілля на Україні знаходяться в Донецькому басейні.

Числова історія виробу земляного вугілля в Донбасі є ось така:

1860 рік	6.000.000 пуд.	=	100
1870 »	15.000.000 »	=	250
1880 »	86.000.000 »	=	1433
1890 »	183.000.000 »	=	3050 = 100
1900 »	672.000.000 »	=	11200 = 370
1910 »	1.020.000.000 »	=	17000 = 557
1913 »	1.544.000.000 »	=	25733 = 843
1914 »	1.683.000.000 »	=	28050 = 920

Отже від часу панщини до часу світової війни виріб збільшився у 280 разів і зокрема за останні 12 літ перед війною виріб збільшився в 9 разів.

Щоб числа ті набрали належного господарського втілення, переведемо вугіль, що було вироблено в 1913 р., на числа людської роботи, людської енергетики (хоч би в грубій наближеності).

Цю кількість вугілля випрацювало за цілий рік 170.000 робочих, які тоді при всіх інших однакових умовах, могли б випрацювати 35 міл. пудів пшениці. Розвіз його по господарських вертикалях, ділянках України, коштував би ще стільки ж трудової енергії. Після обернення в цих ділянках у теплову, а після у механічну енергію, цей вугілля справив би роботу, котра рівнялась би роботі 16.830.000 робочих на протязі року, або рівнялась б 3.766.000.000 пуд. пшениці, тоб-то в 54 рази більше тої енергії, яку було витрачено на виріб вугілля. Порівняння це, розуміється, є зовсім умовне, бо перш за все ту прислужність, яка сталась в господарюванні в 1913 р. від вживання того вугілля, ніяке число виробників самих по собі не могло би справити.

Цей вугілля в 1913 р. розійшовся по ділянках господарства в такій кількості:

залізницям.	320	міл. пуд.	27%
металургії.	266	»	» 22 »
цукроварням.	62	»	» 5 »
фабрикам, що перероблюють залізо.	42	»	» 4 »
пароплавам.	45	»	» 4 »
іншим фабрикам.	148	»	» 12 »
на опал.	309	»	» 26 »

В тому ж разі в більших капіталістичних державах було вироблено земляного вугілля:

в Бельгії.	1.500.000.000	пуд.
» Франції.	2.300.000.000	»
» Німеччині.	11.692.000.000	»
» Англії.	17.819.000.000	»
» Сполучених Штатах.	31.266.000.000	»

Отже з цієї вишки, з цієї командної позиції, з цієї загально-енергетичної ділянки господарювання, де виробляється земляний вугілля, маємо спостерігати інші ділянки дотеперішнього господарювання. Між іншим, не тільки у нас, але й скрізь, ділянка хліборобства входить в стичність з цією загально-енергетичною ділянкою лише посередньо. Але це тільки часова проява: зовсім недалекий той час, коли й вона, разом з іншими, стане в безпосередню й тісну стичність. Це станеться, коли господарювання буде до кінця сплановано, тоб-то після соціальної революції. Але вернемося до нашої безпосередньої теми.

Отже з поданого вище походить, що капіталізм десь за тридцять років після панщини в українському земляному вугіллі найшов для себе вихідну точку для того, щоб «тройку», на якій їздили Чічіков та Коробочка; «бистрих» коцьких коней та чумацьких «круторогих», що ходили в Крим по сіль, човни та байдаки, що немічно совались по річках та Чорному морі, — замінити залізницями, які перевозили на рік велике число людей та ріжного вантажу—9.000.000.000 пудів, на котрих працювало 3.825.000 парових коней; щоб за прислужністю того вугілля із земної кори дістати залізної руди, витопити з неї чавун, крицю залізо та наробити з того плугів, борін, кіс, залізних возів, сіялок, молотілок, віялок, млинів, рейок, вагонів, паровозів, пароплавів, станків, верстатів, інструменту всякого та приладдя, мостів, домів, паровиків, що виносять сотні тисяч кінських сил, взагалі усього,

починаючи від найменшого гвіздка й кінчаючи найбільшим чавунним, залізним та стальним приладдям; щоб обернути мільярд пудів буряків у сотні мільйонів пудів цукру—споживчої річі, про котру давніший пан не міг навіть помріяти; щоб пустити мільйони веретен і тисячі ткацьких верстатів вдень і вночі на виріб одягу з бавовни, що росте в інших далеких краях; щоб замість кизяка й соломи затопити піч, що порою нагріває кілька сот хат за-раз; щоб замість смердючого каганця засвітить електрику і нею ж освітити путь до нового світу,—до соціалізму. І все те за короткий час,—за яких-небудь двадцять літ, від 1890 до 1910, після тридцятилітньої підготовки—шкарбання від панщини.

Разом зі стародавнім, архаїчним господарюванням, з його пекельною роботою й способами панського визиску полетіла геть і вся кріпацька ідеологія. Відношення пана й кріпака та їх ідеологію заступили відношення капіталіста, пролетаря, сільського кулака, незаможника, крамаря, інтелігента; а на цих відношеннях повсталла відповідна класова ідеологія. Повстали класові змагання.

2. Хліборобська ділянка. Але ж така швидка перебудова з одного ладу на другий, очевидно, могла статися тоді, коли попередній лад господарювання виготував в собі певні елементи другого ладу. Отже маємо поки-що лишити нашу «кочегарку», нашу загально-енергетичну ділянку й нашого шахтаря—цього першого справжнього пролетаря—і поглянемо на справу в інших ділянках, які в певних формах були й в попередньому ладі господарювання і зараз в капіталістичному. Першою з них є хліборобство.

Що уявляла з себе ця ділянка напередодні 90-х р.р.?

Густо заселена земля, це—при всіх інших однакових умовах, є перша основа до закріплення капіталізму, до стремління в це оточення з інших кінців. Гущавина заселення сама зчить «капіталістичну душу», що їй треба робити. Отже й українські поміщики, нащадки недавніх кріпосників, швидко нанюхали справу. В їх розпорядженні, в формі відносно великих посіlostей, обсажених великими селами, було в той час поверх третини усієї української землі. В той же час сільська хліборобська людність збільшилася в числі остілки, що для певної долі цієї людности стало конечним наймитувати у нових панів. Склалась резервна армія наймитів. Це було одним із стимулів до того, що поміщики гарячково взялися за капіталістичне господарювання; крім того, в цьому відношенні відіграло роль для поміщицького капіталістичного господарювання також і те, що Російська імперія із своїх «стратегічних міркувань» проклала на Україні в напрямі до Чорного моря й заходу залізничні шляхи. Ці шляхи стали шляхами до масового й швидкого вивозу, експорту хліборобських виробів на європейський ринок і довозу, імпорту з-за кордону виробів європейських індустрій та панських розкошів. І панська земля обернулась в «добрий капітал». Панам було вже з чого й для чого заводити «хліборобську культуру», тоб-то—заводити плодозмін, штучне угноєння, хліборобські машини, справляти досвіди, кликати до управи німецьких агрономів, заводити породисту худобу й наукове піклування цієї худоби. А все те разом стало основою до промислового млинарства, гуральництва, цукроварства та інших галузів сільсько-господарської промисловости.

За той час немає переписів і, значить, немає відповідних числових даних для характеристики річей тієї доби. Тому поглянемо на ту ж справу за час ближчий до нас.

Переписом 1916 р. констатовано, що безпосередньо хліборобством на Україні ув'язано 28.926.304 чол., з них—мужчин 14.550.771 і жінок 14.375.533, з того людей робочого віку—від 20 до 59 літ—було: в господарствах трудових, тоб-то таких, що справляють господарювання без тривалих наймитів і батраків—13.650.611 ч., а з них 6.768.162 мужчин, і 6.972.459 жінок;—і в капіталістичних господарствах—903.283 чол. з них 444.474 мужчин і 458.809 жінок.

Після належних обрахунків слідує, що в 1916 р. в українській хліборобській ділянці господарювання працювало 12.152.140 робітників повної сили, з того в трудових господарствах—11.184.866 і в капіталістичних панських—967.144.

Вся хліборобська робота справлялась в 4.850.783 нарізних господарчих закладах, з яких типа трудових було—4.808.076 (99,1%) і типа капіталістичних панських—42.707 (0,9%).

У всіх цих господарствах було: 24.960.000 десятин посіву, з них в трудових—20.590.000 і в панських—4.370.000 дес.; 5.347.236—коней робочого віку, 1.079.953—волів, 10.358.054—всякої іншої худоби.

На основі переписних даних 1917 р. і вирахунків мало би бути виробничого хліборобського знаряддя, а саме:

2.004.490 (84,20%)	залізних плугів ¹⁾	в трудових господарствах	(Т)
374.690 (15,80%)	»	» в капіталіст.	(К)
1.543.270 (94,00%)	ральниць, екстирпаторів	(Т)	
98.060 (6,00%)	»	(К)	
4.051.320 (90,10%)	борін залізних і з залізними зубами	(Т)	
443.160 (9,90%)	»	(К)	
43.330 (53,00%)	жнивара	(Т)	
37.540 (47,00%)	»	(К)	
107.090 (96,50%)	молотілок кінних	(Т)	
3.770 (3,50%)	»	(К)	
6.900 (42,00%)	молотілок парових	(Т)	
9.690 (58,00%)	»	(К)	

Іншого знаряддя було: в (Т)—сіялок звичайних 11.310, рядових 53.520; котків 527.390; грабель кінних 7.610; віялок та сортировок 156.200; млинків 381.260; кукульників 6.590; соломорізків 194.180; возів на залізних осях 2.608.370; в (К)—сіялок звичайних 23.870; рядових 41.090; котків 57.250; грабель кінних 16.900; віялок та сортировок 26.040; млинів 20.290; кукульників 4.990; соломорізків 12.220; возів на залізних осях 187.990.

Отже з поданих чисел слідує, що в ділянці української хліборобської роботи вживалося вже все т. зв. «удосконалене» знаряддя. Як би ми там зараз не цінували ту «удосконаленість» знаряддя, подані числа, безперечно, свідчать про один важливий момент, а саме—про те, що знаряддя типу біблейського та кріпацького не було вже й помину: його заступив залізний фабричний виріб. В українській пшениці була вже значна

¹⁾ Багатолеміхові плуги по відповідному коефіцієнтові переведено на одноступеневі.

доля (десь не менш, як 40%!) енергії з інших ділянок господарювання— з загально-енергетичної, металургійної, машинової і т. п. В грубій метафорі можна сказати, що українська пшениця в значній долі складалася з вугілля, заліза або, значить, складалася в значній долі з виробничої енергії шахтаря, металургійника, фабричного робочого й т. п. Отже ця взагалі сама «косна»; консервативна ділянка господарювання вже вступила в новіше загально-капіталістичне господарювання.

З поданих чисел слідує, що на 10 десятин оранки припадало:

в (Т)	в (К)
0,9	0,52 залізних плугів
0,6	0,13 ральниць
1,54	0,61 борін залізних
0,016	0,052 жниварок звичайних
0,041	0,005 кінних молотілок
0,002	0,013 парових »
4,2	1,3 повних робітників
2,04	0,97 одиниць робочої худоби (коней)
1,36	1,06 НР (машинових одиниць) всіх родів.

Загалом в ділянці хліборобської роботи на Україні прикладалось НР (машинових одиниць) разом всіх родів 4.048.890, з того: 1) парових машинових 165.000 (4,2%), 2) робочої худоби 3.276.290 (80,8%), 3) робітників 607.600 (15,0%)¹⁾. В той же час в українській металургії прикладалось разом всіх НР—580.955 або, значить, 14,3% того, що в хліборобській ділянці. В числі металургійних НР енергія робітників складала 5,7%, тобто в 2¹/₂ рази менш, як в хліборобській роботі. Отже коли взяти на увагу, що металургійна робота по самій своїй суті взагалі може справлятися механічною енергією, котру людина лише «направляє», а хліборобська робота може справлятися самою людиною без всяких форм механічної енергії, то наведені вище числа показують, до якої відносно великої міри дішла капіталізація української хліборобської роботи, коли вже більше як 80% її перекинуто на механічну енергію.

З агрономичного досвіду відомо, що при пересічній інтенсивності хліборобської роботи на 10 десятин оранки вистачає одного робітника й одної одиниці робочої худоби (пересічного коня). Отже з поданих чисел видно, що в б. панських капіталістичних господарствах обидва ці елементи доходять загальної норми. Що до трудових господарств, то числа сильно ухилиються від загальнодосвідних, а саме—робітників в 4 рази більше, а худоби—в 2 рази. Для раціонального трудового господарювання, це—загибель,—марнується ні за що енергія. І тому селянин-хлібороб, у якого є в такий спосіб «лишок» робітників і худоби, мусить найматися на роботу до пана.

Отже напередодні революції в українських селянських трудових хліборобських господарствах був «лишок»: в порівнянні до кількості землі—7.778,866 робітників і 2.826.408 одиниць робочої худоби.

1) Про ці коефіцієнти див. «Економ. Географія України» С. Остапенко.

Оце така «резервна армія» стояла навколо панських капіталістичних маєтків. З цього моря мав тягнути собі поживу капіталізм.

Як та «резервна армія» густо й щільно обліплювала панські капіталістичні господарства, видно з того, що пересічно навколо одного панського господарства було 120 селянських трудових родин, або, значить, 360 повних робітників і 120 одиниць робочої худоби. Отже як здерти з того половину, то буде 180 повних робітників і 60 одиниць робочої худоби або робота 2.000 робітників. Було з чого житися?!

По окремих землях навколо одного капіталістичного господарства пересічно було трудових: Волинь—242, Київщина—233, Поділля—157, Херсонщ.—75, Чернігівщ.—122, Полтавщ.—91, Харківщ.—151, Катеринославщ.—109, Таврія—53. Ці числа показують, яка велика була «резервна армія» по окремих кутках хліборобської ділянки на Україні. Між иншим, вони показують також, чому в таких губернях, як Херсонська, Таврическа, Катеринославська, де земля для буряків дуже придатна, не було цукрових заводів.

З перепису 1917 р. на Київщині слідує, що по формі вжитку й господарського стану земля розподілялась ось так:

(Т)	(К)
5,1%	1,6 садиба та город при ній
85,9	62,0 оранки
5,4	5,3 сіножать
1,7	26,2 ліс
0,3	0,2 садки
0,2	0,4 всяких інших вжитків
1,4	4,3 непридатна
100,0	100,0
76	60 з усієї оранки було під посівом
24	20 парувало
66	37,6 посів до загальної площі володіння

На підставі перепису 1917 і 1916 р. можна вирахувати, що загальна площа земельного володіння (ужиткування) на Україні доходила в (Т) 30.600.000 дес. і в (К) 11.500.000 дес.; з того землі-оранки було в (Т) 26.680.000 дес. і в (К) 7.140.000 дес.; сіножатів в (Т) 1.620.000 дес. і в (К) 600.000 дес. По відомостях ЦСК в 1905 р. в осередкових українських землях числилось усієї землі 42.888.382 дес.

Отже на одне господарство пересічно мало би припадати 8,6 дес. землі взагалі, а землі оранки 7 дес., з якої на посів припало 6—5 дес.

В дійсності ж на підставі капіталістичних власницьких відносин земля була поділена в пересічних числах, так: на одне селянське трудове господарство усякої землі припадало 6,2, а з того землі оранки 5,3 дес.; на одне панське господарство—241 дес., а з того землі оранки—149 дес. Це пересічно вираховані норми, котрими характеризується клас панів і клас селян в цілому. Але ж серед селян-хліборобів є бідаки, незаможні й заможні, а серед дідичів—магнати, як Терещенки, що мали по кілька сот тисяч десятин, і підпанки, що рівнялися до селянського куркуля. Про це маємо ось такі числа.

З перепису 1917 р. на Київщині слідує, що селяне поділялися:

Соціальна категорія господарства	Число господарств	% до загального числа госп.	Разом у них землі оранки	Землі на одне таке госп.
1. безземельні	47.275	7,8	0	0
2. до 1 дес.	108.628	18,1	49.379	0,45
3. од 1 » до 2 дес.	114.290	19,0	174.783	1,53
4. » 2 » » 3 »	100.883	16,8	251.030	2,48
5. » 3 » » 4 »	71.922	11,9	250.894	3,48
6. » 4 » » 5 »	49.399	8,2	221.719	4,52
7. » 5 » » 6 »	30.861	5,1	170.034	5,50
8. » 6 » » 9 »	47.222	8,2	342.717	7,30
9. » 9 » » 15 »	22.014	3,6	246.268	11,19
10. » 15 » » 25 »	6.099	1,0	113.762	18,96
11. » 25 » » 50 »	1.859	0,3	60.644	32,60

Те ж для діличів¹⁾

1. » 50 » » 100 »	1.129	39,7	76.576	67,9
2. » 100 » » 150 »	411	14,3	49.667	120,8
3. » 150 » » 300 »	606	21,2	127.933	211,1
4. » 300 » » 500 »	290	10,1	109.907	379,1
5. » 500 » » 1000 »	251	8,7	174.282	694,0
6. » 1000 і далі	171	6,0	451.143	2.637,0

Отже з поданих чисел слідує, що коли за незаможників і бідаків числити тих господарів, що мали землі від 0 до 3 дес., то таких господарів було 61,7%. А «середняків» — від 3 і до 9 дес. 33,4% і заможніх — від 9 до 50 дес. — 4,9%.

З цієї землі — оранки було в розпорядженні:

у незаможників	20,6%
» середняків	60,0%
» заможних	19,4%

Отже по господарській базі середняк був в 1½ рази більший за незаможників і заможних разом (60 : 40), а незаможники й заможні ніби (!) були рівні.

Тим же самим переписом (в 1917 р. на Київщині) констатовано, що зі всіх господарів групи [Т] мали удосконалене хліборобське знаряддя власне лише 49,1% (приблизно середняк і куркуль); позичали це знаряддя 28,1% всіх господарств; не мали власного знаряддя й не позичали його, тоб-то обходилися без удосконаленого знаряддя — 22,8% всіх господарств. Отже ця остання група господарів користувалась примітивним знаряддям або їх землю обробляв хтось збоку.

Характерною властивістю хліборобської ділянки господарювання є те, що виробництво може замикатися цілком в собі, і поки є так, ніяких інших ділянок виробництва не може взагалі повстати. Тому важно знати, що саме, скільки й яку долю всього виробу українське хліборобство експортувало на товаровий ринок для обміну.

Хлібний експорт на ринок обчислювався напередодні війни в 602.000.000 пуд. на рік таких продуктів, як пшениця, ячмінь, жито,

¹⁾ Числа з «окладних книг Полтавщини за 1909 р.», коли там для трудового селянського хліборобського господарства пересічно були 5,6 дес. землі-оранки.

овес, гречка, просо. По окремих землях цей вивіз наочно доходив в мільйонах пудів: Волинь—10,1, Київщина—28,64, Поділля—14,94, Херсонщина—114,19, Чернігівщина—8,0, Полтавщина—50,05, Харківщина—34,84, Катеринославщина—102,0, Таврія,—120,35, приміжні землі—72,98. На Таврії Катеринославщині, Херсонщині й Полтавщині разом вже складалось 70% або 386 міл. пуд хліба «наочного» вивозу на ринок. Отже осередок наочного вивозу хліба на ринок міститься коло нашої вугільної «кочегарки», коло великої й легкої металургії, близько берегів моря і широкої та глибокої частини Дніпра. Це є надзвичайно сприятливим моментом для загальної сполуки різних ділянок господарювання. Сила наочного вивозу хліба на ринок ступнево зменшується від цього осередку на Північ, Захід та Західну Північ поруч з тим, як українські степи заступаються лісо-степами, лісами, Пінськими та Підляшськими болотами, поруч з тим, як чорна земля заступається піскуватою, лісовою та торф'яниками. До цього «хлібного» осередку здавна тягнеться український хлібороб.

В цьому вивозі важніших теперішніх хлібів і фуражу була ось така кількість: пшениці 318 мільйонів пуд., ячменю 150 міл. пуд., жита 52 міл. пуд. і вівса 34 міл. пуд. Пшениця то—найкращій теперішній хліб, хліб, до якого тягнеться всяка рука і роззявляється пащека, і її український виробник найбільш видає на ринок. Осередками вивозу на ринок пшениці були землі: Таврія, Катеринославщина, Херсонщина, Харківщина, Полтавщина, Київщина, а осередком вивозу ячменю були: Таврія, Херсонщина та Катеринославщина.

Крім збіжжя, у вивозі на ринок було багато й інших продуктів. Щоб силу їх можна було порівняти до хліба, подаємо вивіз в ціні золотих довоєнних карб. В 1913 р. було отправок по залізницях України:

1) Збіжжя на суму	575.000.000 карб.
2) Цукрових буряків	150.000.000 »
3) Рог. худоби	40.100.000 »
4) Яєць	38.860.000 »
5) Свиней	38.100.000 »
6) Вовни	11.100.000 »
7) М'яса всякого	10.850.000 »
8) Шкір	10.840.000 »
9) Дробу живого	7.330.000 »
10) Масла	5.250.000 »
11) Коней	4.000.000 »
12) Сала та свинини	2.410.000 »
13) Молодших скотів	1.630.000 »
14) Городини	1.200.000 »
15) Молока	560.000 »
16) Овець	210.000 »

Разом 897.440.000 карб.

Отже «наочний вивіз на ринок складав таку пропорцію: збіжжя 57½%, буряків 15%, продуктів скотарства 16% і всіх інших разом 11½%.

Увесь вивіз «наочний» доходив близько одного мільярду золотих карбов. Така є одна частина сили української хліборобської ділянки на капіталістичному товаровому ринкові. З тої суми приблизно 20% припадало на панські капіталістичні хліборобські господарства і 80% на трудові, на всю групу [Т], яка захоплювала всього середняка і, розуміється,

й куркуля. Тепер належить виявити й другу частину риночної сили хліборобської ділянки, «заховану» ненаявну частину, що не підпадає безпосередньому обчисленню. Отже загальновідомо, що на товарний ринок продукти хліборобства, крім загального масового транспорту по залізницях і водних шляхах, поступають і іншими шляхами. Загально відомо, яка сила возів з різноманітними хліборобськими виробами щодня тягнулася з українських сел до великих міст і містечок та селищ на базари. Далі, де можна, кожен день підвозили на човнах, по залізницях дрібними пакунками, в кошиках, пляшках, мішках. Із близьких сел носили в руках і на плечах. Худобу гонили гоном. Кількість хліборобських виробів, що ось такими стародавніми первісними способами попадала на товарний ринок, складала значну силу як на вагу, так і на ціну, бо хоча кожна нарізна партія-сама по собі й була відносно мала, але зате число таких партій на протязі цілого року по всій Україні було відносно велике.

По моїх власних обрахунках, що були складені для книжки «Економічна географія України» (Київ, 1919 р.), ота скрита, безпосередньо не обчислена видача продуктів українського хліборобства на товарний ринок в 1913 р. складала найменше, як 751.500.000 золотих карбов. на рік і майже виключно виходила з групи господарств [Т].

Отже разом постачання хліборобських продуктів виносило біля 1.865.500.000 зол. карбов. З того на господарства [Т] припадало 91,6% і на господарства [К]—8,4%.

Відомо, що в хліборобстві, навіть коли воно цілком капіталізується, певна доля виробів лишається в тих самих закладах, котрі їх продукують тоб-то лишаються для спожитку в межах самої виробничої ділянки, а не йдуть цілком на товарний ринок, як в індустрії. Із чотирьох головних продуктів—пшениці, ячменю, жита та вівса лишалось в межах самого хліборобства 695.000.000 пуд., або, значить, видача на ринок складала 80% того, що лишалося для власного спожитку в господарствах.

З відомостів 1916 р. слідує, що врожай доходив: пшениці 401.800.000 п., жита 352.600.000, ячменю 265.000.000, вівса 200.000.000, гречки 42.800.000, проса 39.200.000,—разом 1.301.400.000 пуд; з того на господарства [Т] припадало 82% і на госп. [К]—18%.

Маємо тут же зазначити, що до 90-х років і раніш жито було не тільки головним хлібом трудового населення, але й першою пашнею сіву. Напередодні ж війни площею сіву та загальним врожаєм пшениця перегнала жито, а ячмінь теж вже близько догняв жито, тоб-то хліборобство за цей відносно дуже короткий час зійшло з житно-вівсяної бази на більш інтенсивну—пшенично-ячмінно-бурякову. Для вжитку, як хліб, жито ще лишалося серед певної долі фабричних робочих й всього селянського населення, крім трьох приморських земель та Поділля, де і в цих верствах пшенишний хліб заступив цілком житній.

В інших державах врожай зернового збіжжя, в 1910 р., показується в таких числах (міл. пуд.): Німеччина 1.559, Франція 867, Італія 533, Австро-Угорщина 1.216 (разом з кукурузою), одна Угорщина 975, Болгарія 124, Румунія 289, Англія (островна) 377, Японія 442 (разом з рижом), Аргентина 540 (разом з кукурузою), Сполучені Штати Півн. Америки 5.341, з того кукурузи—3.222, б. Російська імперія в повному складі 4.540.

Врожай же пшениці та ячменю показується ось в таких числах (мільйони пудів):

	Пшениця	Ячміль
Німеччина	236	177
Франція	420	59
Австро-Угорщина	396	164
Болгарія	82	21
Румунія	114	30
Англія	98	87
Японія	25	48
Аргентина	241	36
Сполучені Штати	1019	167
Україна	400	265

Пересічний врожай на одній десятині, в 1916 р., на Україні виносив: пшениці оз. 83, жита 72, вівса 71, ячменю 63, проса 55, гречки 41 пуд. Для інших держав врожай пшениці на одній десятині, в 1910 р. показується в таких числах (пуди): Німеччина 131, Австро-Угорщина 79, Франція 96, б. Російська імперія 53, Сполучені Штати 62, Англія 141.

Як відомо, орендна платня за землі, коли їх наймають для часового користування, близько доходить, т. з., земельної ренти—характерного капіталістичного моменту. Тому для характеристики стану земельної ренти на Україні подамо числа про орендну плату.

За десятину в яровому кліні (в озимому ціна подвоюється) в 1916 р., платили: на Волині (південній) 12 карб., Київщині 12 карб. 50 к., Поділлі 16 карб., Херсонщині 12 карб., Полтавщині 18 карб. 50 к., Харківщині 12 карб., Катеринославщині 12 карб., Таврії 18 карб. Пересічно для цілої України орендна плата або земельна рента (хліборобської землі) доходила 14 карб. на десятину. Земельна рента, це—соціальна категорія власницького доходу, визиску. Отже на Україні напередодні революції, до капіталістичної кишені з роботи виробничого загалу попадало стільки разів по 14 карб.—в формі одної земельної ренти,—скільки за капіталістами числилося землі, тоб-то десь не менше, як 175.000.000 карб. або, значить, земельну ренту мало одробляти 900.000 повних робітників на протязі року. Це за «священне право власности». Колись ціла панщина давала панам менше споживи, ніж в наші часи одна земельна рента. І то, як кажуть, без жадної мороки.

В той самий час в інших частинах б. імперії орендна плата—земельна рента—доходила рівня (карбов. за десятину): Біла Русь 10, Прибалтика (з губ. Петроградською та Новгородською) 10, Московські губернії 12, Поволжжя 12, Уральські губ. 7, Північний Кавказ 10, Передня Азія $4\frac{1}{2}$, Сибір $4\frac{1}{2}$. В окремих частинах Сибіру, де людей зовсім обмаль на великих просторах, земельна рента—в той саме час—доходила $\frac{1}{2}$ коп. з десятини, тоб-то стільки, як на Україні з горщика землі, в якому посажено цибулю.

З якою силою набігала земельна рента на Україні, можна скласти приблизну уяву з того, як вона набігала на Полтавщині. Полтавська статистика показує, що орендна плата за десятину—земельна рента—доходила стану: пересічно в рр. 1886—1893 вона була 9 карб. 16 коп., в рр. 1904—1908—11 карб. 45 коп., в рр. 1909—1913—15 карб. 84 коп. і в 1913 році вона вже була 18 карб. 92 коп.

Та ж полтавська земська статистика показує ціну десятини землі в 1904—1908 рр.—281 карб., в 1909—1913 рр.—366 карб. і в 1913 р.—451 карб. Як земельна рента і ціна землі тісно між собою ув'язані, видно із слідуєчих чисел:

	Рента	Ціна
1904—1908.	100	100
1909—1913.	138	130
1913.	165	165

Коли перерахуване раніш добро, що вживається в українському хліборобстві, оцінити на гроші, то вийде сума 22.431.000.000 р. Такий був фіксований капітал хліборобської ділянки господарювання на Україні напередодні революції. З того на господарства [Т] припадало 18.135.900.000, або 80,8% і на господарства [К]—4.295.100.000, або 19,2%.

По окремих елементах капітал той в господарствах [Т] складався ось так:

Вся земля взагалі.	10.885.000.000 карб.= 60 %
Хлібороб. знаряддя	404.200.000 »
Хліви й клуні.	4.181.000.000 »
Коні	242.500.000 »
Воли	62.200.000 »
Хати.	2.361.000.000 »
	18.135.900.000 карб.
В тому земля-оранка	9.450.000.000 » = 52 %

Пересічно на одне господарство типу [Т] припадало: земля—2.263 карб., з того земля-оранка—1.965 карб., хліб, знаряддя—84 карб., будинки—1.360 карб., робоча худоба—63 карб.

Яких вимірів отой капітал доходив в окремих класових групах хліборобської ділянки, показує полтавська статистика за 1910—1911 р.р.

Господарства	Земля	Будинки	Знаряддя	Худоба
до 1 дес.	378	236	8	14
1—2 »	536	266	90	35
2—3 »	983	207	104	38
3—4 »	1.150	256	160	74
4—5 »	1.402	274	167	70
5—6 »	1.754	380	212	104
6—9 »	2.126	445	312	134
9—15 »	3.610	598	402	136
15—25 »	6.517	361	607	195
25—30 »	12.918	2.080	981	490

Отже колосальний капітал—18 мільярдів карбованців! Проте він для цілої групи [Т], за виключенням куркулячого придатку, не мав ніякої соціально-капіталістичної сили,—не міг стати засобом до визиску інших і нетрудового існування власників цього капіталу: він розпорошився дрібними долями. Навпаки, в процесі визиску ті краплі капіталу прислужувалися, ставали в певній пригоді капіталістам.

В господарствах [К] втілений капітал складався ось так:

Вся земля взагалі	3.150.000.000 карб. = 74,4%
Знаряддя	87.000.000 » = 2,0%
Хліви, клуні та господи	982.000.000 » = 22,9%
Робоча худоба	76.100.000 » = 1,7%
	4.295.100.000 карб.
В тому земля-оранка	1.960.000.000 » = 45,6%

Пересічно на одне господарство [К] втіленого капіталу припадало 100.000 карб., і одна земля складала більш, як 73.000 карб.

Для власників господарств [К] сама земельна рента складала на рік не менше, як 126.000.000 карб., і з того пересічно на одне господарство припадало 2.930 карб., тоб-то сума, з якої вже по-панському можна було жити. Промисловий прибуток цих господарств за рік доходив 120.800.000 карб., тоб-то коло 10% на фіксований капітал.

Але того щорічного визиску українським поміщикам було замало і вони позичали гроші під заклад землі, так би мовити, поспішали жити вперед.

На 1 січня 1913 р. вся панська земля в б. імперії мала на собі боргу в спеціальних банках 3.478.800.000 карб., а на 1 січня 1867 р. на ній було боргу лише 100.000.000 тоб-то за перших 46 років поспішного росту капіталізму боргування землі збільшилося у 35 разів. Цей борг є більший фіксованого капіталу, що повстав в індустріальній ділянці господарювання імперії. Отже твердо можна припустити, що значна доля цього боргу пішла закордон, де пани шукали кращого «культурнішого» життя.

Зі справоздань «дворянських та селянських» поземельних банків, а саме: Київського, Полтавського, Таврійського, Херсонського та Харківського можна скласти часткову, наближену уяву (боргування не було чисто територіальним, місцевим) про силу заборгованості панської землі на Україні напередодні революції. В цих банках на 1 січня 1913 р., числилося виданих позичок 596.800.000 карб. та неповернених позик 543.800.000 карб. або разом 1.140.600.000 карб. Отже можна сказати, що заборгованість панської землі на Україні була відносно значно вища, ніж в цілій імперії. Це, між иншим, доводиться тим, що в 1913 р. було взагалі видано позичок на десятину: Київським банком 62 карб., Полтавським 69 карб., Херсонським 70 карб., Харківським 73 карб., Таврійським 77 карб. Тоді, як всіми банками імперії було видано лише 56 карб., і зокрема Петроградсько-Тульським—32 карб., Московським—43 карб., Нижегород.-Самарським—14 карб., Ярославсько-Костромським—13 карб. Отже видно, що заборгованість землі іде поруч з висотою земельної ренти. Так, напр., коли в Росії в 1902 р. заборгованість десятини землі доходила 36 карб., то в той же час в Пруссії заборгованість гектора доходила 368 марок.

Всі оті велетенські суми земельної ренти, промислового визнаку, позички на землі—тягнулись панами з українського хлібороба: батрака, незаможника та середняка. Що ж лишалося на долю цих останніх? Що вони «заробляли» за рік роботи?

З того, що ми вже раніш довідалися, можна наперед припустити, що заробіток той не може бути великим.

Коли мати на оці хліборобську вертикаль цілою групою (Т) без того соціально-господарського розмежування, яке в ній є, і коли мати на оці повного робітника, то пересічно на такого робітника припало б на рік 203 карб.; коли ж мати на оці робітників незалежно від їх фактичної трудоспроможности, то на кожного припав би пересічний зоробіток в 140 карб. на рік, приблизно.

Загальна сума річного «заробітку» всіх виробників у власних господарствах (Т), в роки перед війною, доходила 2.235.000.000 карб.

Річний заробіток батрака, що справляв роботу в господарствах (К), в 1913 р., пересічно для цілої України, стояв на такому рівні: на рік на панських харчах і панському помешканні, але на своєму одягові, платили: робітникові чоловікові—110 карб., жінці—72 карб., недоліткам—52 карб. Ціна харчів в тому році рахувалась 20 коп. на день або 73 карб. на рік; додавши ціну харчів до плати грішми, маємо що річний заробіток батрака-чоловіка доходив 183 карб., тоб-то на 20 карб. був менше заробітку середняка взагалі і на $2\frac{1}{2}$ карб. менше заробітку полтавського середняка. Вважаючи, що батраків в кваліфікації повного робітника по всіх господарствах (К) перед війною—(раніш показане число батраків в 1916 р.)—було ніяк не менше, як один мільйон, то весь їх заробіток доходив 183.000.000 карб.

Крім батраків господарства (К) користали наймитів поденних і поденних з худобою. Скільки саме цих робітників і на протязі якого часу експлуатувало господарство (К), докладних відомостей немає. Плата ж цим робітникам стояла ось на такому рівні (пересічно на протязі часу 1909—1913 р.): кінному робітникові на своїх харчах 233 коп., робітникові на своїх харчах 106 коп., на панських харчах 96 коп., робітниці на своїх харчах—74 коп., на панських харчах—60 коп. Рівень цей трохи вищий від плати батракові. Це походить з того, що поденні наймаються у т. з. «критичні» часи в господарстві, тоді, коли в самих робітників робота дома теж стоїть. Найбільшу частину оцих робіт, коли не всі цілком, справляв незаможник. По наближним власним обрахункам цей «заробіток» незаможника мав би сягати коло 245 міл. карб.

Загальний річний «заробіток» в (Т) виносив—2.235.000.000, а пересічний одного повного робітника в господарстві—203 карб. Візьмемо ті самі три соціальних ознаки: незаможник, середняк і куркуль. При розподілі того добра, яке за рік вироблено по хліборобській вертикалі, кожній з цих трьох груп дістанеться різна доля, котра буде з великою силою ухилитися від тої пересічної норми—203 карб.—яку вище подано.

На тій соціально-господарській базі, котру загально характеризовано в попередніх рядках викладу, річний загальний «заробіток» всіх господарів із власних господарств (Т), тоб-то 2.235.000.000 карб. розподілився ось так:

Всім незаможникам	449.000.000 руб.
» середнякам	1.341.000.000 »
» куркулям	445.000.000 »

Маючи на оці, що повних робітників незаможників мало бути 4.901.062, повних робітників середняків—4.735.745 і повних робітників куркулів—

548.059, можемо зазначити, що на кожного з них пересічно припало в формі «річного заробітку» в його «власному» господарстві:

Незаможникові	91 карб.
Середнякові	282 »
Куркулеві	812 »

Така розбіжність від 203! Після річної пекельної роботи незаможник пошарпаний, голодний, обідраний; середняк добре нагодований, одягнений, взутий, має пристойний людський вигляд; куркуль—не гірше всякого пана: він не тільки нагодований, взутий, одягнений, в гарній господі та за горою подушок, але він має «копійочку до схованки», до збереження—його «заробіток» в 2,8 рази більше за «заробіток» середняка і в 9 разів більший за «заробіток» незаможника. Як видно найгірша доля у незаможника: вона навіть гірша за долю батрака.

Такою вона є тому, що він—і не пролетар, і не батрак, і не «господар»: міщанська ідеологія його тягне до середняка, і він всіма силами намагається досягнути цього стану, а об'єктивна соціально-господарська сила непереможно тягне його до батрацтва. Він сам добре бачить, що батрак має більше, ніж він. Але батрак—не «господар», він наймит, і тому незаможник зубами гризе свої пошматовані клаптики господарства, аби тільки догнати середняка. А того, що змагання його зовсім даремні, він не знає, і—така вже його доля—до певного часу й знати не може.

Цих 91 карб. незаможника з «власного» господарства не можуть бути основою його бюджету. Тому незаможник надолує свого бюджета до вищого стану тим, що кожен раз «заробляє збоку», тоб-то всякою поденною та укладовою роботою по своїй і чужій вертикалі. То дає йому разом ще коло 50 карбов. на рік. І разом його «заробіток» доходить 141 карб. Але після всього того його, незаможника, річний «заробіток» майже в 1½ рази менший за «заробіток» батрака, в 2 рази менший за «заробіток» середняка, майже в 6 разів менший за «заробіток» куркуля і в 54 (!) рази пересічного поміщицького награвування.

Отже коли то все показати в одних рядках, то воно буде мати вигляд, як далі слідує. В межах хліборобської ділянки українського господарювання, напередодні війни, діставали за рік:

	Разом в карб.	Скільки їх було (повних робіт- ників)	Пересічно на 1 припадало в карб.
Незаможники	449.000.000 245.000.000	4.901.062	141 = 100
Батраки	183.000.000	1.000.000 (967.144)	183 = 130
Середняки	1.341.000.000	4.735.745	282 = 200
Куркулі-кулаки	445.000.000	548.059	812 = 576
Пани-поміщики	326.600.000	42.873	7.600 = 5.389

Надзвичайно цікавий є соціально-виробничий стан, коли, користаючи подані числа, перевести на пайку середняка поміщиків і куркулів, тоб-то дати їм спроможність сільського учителя, а лишок пайки, що вони набрали, наточити до пайки незаможника й батрака. Тоді вийде, що

пайка незаможника й пайка батрака буде 271 карб., і попередні рядки набрали б такого вигляду:

	РАЗОМ	Скільки їх було (повних робіт- ників)	Пересічно на 1 припадало в карб.
Незаможникам	{ 449.000 000 карб. 245.000 000 »	5.901.062	271 = 100
Батракам	{ 322.447.362 » 314.509.814 »		
Середнякам	1.341.000.000 »	4.735.745	282 = 104
Куркулям	122.552.638 »	548.059	282 = 104
Поміщикам	12.090.186 »	42.873	282 = 104

З поданого слідує, що ступінь експлоатації поміщиками і куркулями доходила

незаможника	271 = 141 карб. або 92% (1)
батрака	271 = 183 „ „ 48%

тоб-то незаможника—цього «вільного господаря»—удвічі більше, ніж батрака, наймита, а обох їх разом ніяк не менше, як було за панщини.

А тепер запитайте: чи ж дурно отой незаможник вже щось зо-два десятки літ перед революцією тратив всяку надію, брав «свого» останнього кілка й «робив бунта» проти панів. Добрий, класовий нюх мала буржуазія, що в формі загальновідомих столипинських рецептів шукала другого ярма для незаможника, шукала другої форми визиску, експлоатації, форми, при котрій заховувалася б та сама сила експлоатації, але підносилася б загальна спірність, продукційність роботи. Ці заміри буржуазії не встигли дійти певної сили. Тому не будемо тратити часу на їх розгляд.

Такі є короткі загальні риси окублення капіталізму в логовищу недавньої панщини на хліборобській ділянці. Отже і на цій ділянці українського господарства капіталізм знайшов собі любесенький ґрунт і, як то видно, за короткий час виріс у велику постать, створивши собі в цьому затишному закутку українських степів 6-тиміліонову армію пролетаризованих робітників, утримуючи норму експлоатації в розмірі майже 100%. Йому тут нічого вже не бракувало: він цілком заступив попередню форму господарювання. Такого стану він дійшов за якісь 25 літ.

На цій ділянці тримався весь попередній докапіталістичний поступ. І коли капіталізм за такий відносно короткий час, як 25 літ, поспів дійти такого зросту, що окреслено в попередніх рядках, то, очевидно, ґрунт належно був вже виготований.

Енергією цієї ділянки капіталізм стимулювався і на інших ділянках українського господарства, сточуючи їх всіх в одне неподільне ціле. І перш за все звідси стимулювалась загально-енергетична ділянка.

3. Загально-енергетична ділянка. Вище було показано, в якому великому числі народніх господарств, і на якому великому терені роскинулась робота хліборобської ділянки. З потенціального стану, чи з ледве помітного руху, що склався в хліборобській ділянці на елементах, створених в кріпацтві, можна було перейти до швидкого поступу лише через загально-енергетичну ділянку. І капіталізм горячково взявся за неї. Тим більше, що й джерело до неї було тут же—в покладах земляного вугілля в Донбасі. Треба було перш за все перевести на більш спірний лад колосальну

транспортну роботу на хліборобській ділянці—потрібні були залізничні шляхи. Це стало першим стимулом для капіталізму на Україні взятися за загально-енергетичну ділянку. Далі, будівництво залізничних шляхів стимулювало металургійну продукцію. Далі, залізниця й металургія знову стимулюють такі ділянки, як машинобудування, будівництво великих міст, мілітаристичну індустрію, що являється кінцевою для капіталізму на певних ступнях його розвитку.

Наскільки виріб земляного вугілля зрісся з іншими ділянками українського господарювання, видно з того, скільки саме його споживалося в межах української території і скільки саме вивозилося його по-за її межі.

Ось числа для 1913 р.:

Споживалося на Україні	865.000.000 п. або 70,8%
В центральній Великоросії	148.000.000 » » 12,0 »
В смузі між Великоросією та Україною	140.000.000 » » 10,7 »
На північному Кавказі	30.000.000 » » 2,0 »
» Поволжжю	30.000.000 » » 2,0 »
» Уралі	2.000.000 » » —
» Поліссі	21.000.000 » » 1,5 »
» Прибалтиці	17.000.000 » » 1,0 »

Отже тільки 30% виходило за межі України. І це тоді, коли Україна була просто звичайною провінцією імперії і коли по всіх закутках цієї імперії донбасівський вугілля «дуже потрібувався».

Оті 865 міл. пуд. розходилися на різні ділянки українського господарювання, в 1913 р., в такій пропорції:

Металургійним фабрикам	55,5%	} 89% (!)
Залізницям	17,5 »	
Цукроварням	5,0 »	
Машиновим фабрикам	3,0 »	
Всім іншим » разом	8,0 »	
Пароплавам	1,5 »	
На всяке інше споживання	9,5 »	

Всі ці ділянки господарювання, в котрих розміщується 89% українського споживання вугілля, самі по собі являються не тільки чисто капіталістичними, але ж до того є витвір новішого капіталізму. Для кожної з них і для всіх тих разом кінчею стає загально-енергетична база, в даному разі—донбасівський земляний вугілля, поки не складеться друга відповідна загально-енергетична база. Отже виріб земляного вугілля на Україні стоїть на міцній господарській основі: просто й посередньо його енергія розходиться відносно великими струмками по всьому полі господарювання.

Енергія цього вугілля давала роботу:

На залізницях	3.825.000 HP
В металургії	547.445 »
В цукроварнях	95.985 »
На машинових фабриках	87.817 »
На всіх інших фабриках	245.004 »
	4.801.251 »

Робота цих HP більше за механічну роботу всіх українських коней, а в порівнянні на механічну роботу чоловіка вона доходить 96.000.000, тоб-то в 5 разів більша можливої механічної роботи всіх раніш показаних українських робітників. Тому-то й спірність роботи за час капіталізму,

в порівнанні з панщиною, так сильно збільшилась. А на основі спірності роботи склалися нові форми експлоатації.

Як раніш показувалось, енергію, що в формі вугілля розсходиться з Донбасу по всьому полі українського господарювання, діставало з земної кори, на кілька сот сажнів в глибину—170.000 робітників-шахтарів. Перш за все кілька слів про шахтаря, як виробника. Серед нашого загалу склалась уява про нього, як про виробника самої низької кваліфікації, чи навіть зовсім без всякої кваліфікації: так мовляв, кожен може в любу хвилю взятися за шахтарську роботу. Це є помилка: шахтареві властива висока виробнична кваліфікація, для набуття якої потрібується довгий час.

Вся шахтарська робота, коли її розглядати з моменту виготовлення шахти, заготовлення «робочого поля», вирубки вугілля, транспортування його с-під землі на поверх аж до навантаження його у вагони, складається з великого числа справ, з яких кожна вимагає окремого знання й три-вального призвичаїння.

Отже, між иншим, цей момент треба мати на оці при цінуванні шахтарської роботи.

Числові відношення поміж важнішими фахами українських шахтарів напередодні революції були такі:

Забойщиків	180%
Саночників	23 »
Вагонщиків	12 »
Погоничів	4 »
Ствольових	3 »
Інших підземних	10 »
	70%
Всіх наземних	30%

Отже 120.000 робітників цілий рік шторпається в безоднях української землі, щоб дістати звідти енергії на 4,8 міл. HP, яка, перейшовши всі инші ділянки господарювання і попавши до рук инших категорій робітників, обертається в механічну роботу, що рівняється роботі 96.000.000 робітників.

Що ж шахтарі діставали за цю роботу?—Як показували в 1913 р. самі капіталісти з цієї ділянки, за цілий рік робітникам було виплачено 71.000.000 карб., тоб-то пересічно на одного робітника 406 карб. на вугляних копальнях та 436 карб. на антрацитових копальнях, а пересічно для всіх копалень разом 413 карб.

Коли цю «плату» розкинути на всі пуди земляного вугілля, якого було вироблено цими робітниками за рік, то вийде, що за роботу одного пуда вугілля платилося 4,789 копійки або 47 карб. 89 коп. за 1000 пудів, тоб-то у 18 разів менше, ніж за 1000 пуд. пшениці.

А скільки на тому «заробили» чи який визиск склали капіталісти вугільних закладів? Самі гони того не показували, а як і показували, то таку мізерію, що й крокодил заплакав би. Справді ж «заробіток» або визиск і тут був великий. Мої власні обрахунки, що зроблено на підставі чисел, які публіковано вугільними промисловцями, показують, що «заробіток» капіталістів вугільної ділянки доходив в 1913 р. ніяк не менше 120.000.000 карб.

З тих матеріалів, що публіковано, не можна докладно знати, скільки саме капіталістів орудувало в цій ділянці, бо не менш, як $\frac{2}{3}$ капіталу, що ув'язався до українських вугільних справ, перебувало в акційній формі, за якою, як відомо, зовсім ховаються персональні обличчя. Але нам відомо, скільки всього капіталу тут було. Покладемо, що один капіталіст персонально тут мав би пересічно таку ж кількість капіталу, як, скажемо, було в хліборобській ділянці. А, поділивши число загального капіталу вугільної ділянки господарювання на число пересічної кількості капіталу у одного вугільного промисловця, будемо мати біля 3.600 капіталістів, хоч це може бути майже в 10 разів більше фактичного числа капіталістів, бо тут більшість орудувала з більшим капіталом, як 100.000 карб.

Отже коли це число капіталістів посадити на пайку, яку вони лишали шахтареві, то, в межах вугільної ділянки пайки шахтаря збільшилася би на 118.513.200 карб. (120.000.000 — 1.486.800) і пересічно на кожного шахтаря припало б 1.115 карб.

З поданого слідує, що експлоатація шахтаря в межах вугільної ділянки доходила 170% (!) (1115—413).

Хіба ж після цього Донбас не був «золотим дном» для капіталістів?! Хіба ж не з-за цього зі всього капіталістичного світу так напористо припливав сюди капітал?! Хіба ж не з-за цього тепер французи й бельгійці домагаються повернення їм «їх закладів»? Це ж розмір визиску чи—лексиконом капіталіста—«заробітку», якого ніде більш не знайдеш. Що визиск доходив цього рівня, підіпремо наш вирахунок ще раз безсумнівними числами.

В 1913 р. українські промисловці публікували, що собівартість (своя ціна) пуда вугілля, в котру входила: плата робітникам, вартість всіх страчених матеріалів, амортизація капіталу, орендна плата (рента), виплати по продажу вугілля, всі податки, залізничні збори, пенсія інвалідам-шахтарям, утримання контори, доходила 8 копійок пуд. А з публікації пересічних продажних цін вугілля на копальнях слідує, що пересічна продажна ціна пуда вугілля доходила не менше 15 копійок. Скільки ж тут має з пуда капіталіст і який був ступінь експлоатації шахтаря?—В «собівартості» капіталіст покриває все, що було страчено для капіталістичної продукції—навіть ренту, витрати по продажу, утримання контори й пенсію інвалідам. В тій «собівартості» була й «плата» робітникові—4 копійки. По конкретних умовах українського господарювання в 1913 р. пуд земляного вугілля в копальнях містить в собі працю, еквівалент якої доходить 15 копійок. Капіталіст продає—на те немає його волі—цей пуд за 15 коп. і частину вартости в 7 копійок (15—8) кладе до кишені, тре цибулею очі й «плаче» (розуміється, не справді, а пером продажних писак) про те, що «немає ніякого заробітку, а один збиток». Отже вся витворена заново вартість була 11 копійок (краще сказати: певних одиниць), бо всі попередні витрати капіталіста, крім плати шахтареві, як він сам показує, були 4 копійки (15—4=11). Шахтаря не капіталіст авансує, а навпаки—шахтар його, бо виплачує йому «плату» після продажу вугілля. Ці 11 одиниць, як показує сам капіталіст, діляться так: 4 одиниці шахтареві і 7 одиниць капіталістові. Отже заграбована частина до одержаної складає

175%¹⁾ тоб-то те саме, що вище показано (в даному разі на 5% більше тому, що ніякої пайки не виділено капіталістові¹⁾).

Порівнюємо «заробіток» і ступінь визиску українського батрака, незаможника й пролетаря-шахтаря:

	«Заробіток»	Ступінь визиску
батрака	183 карб.	48% ₀
незаможника	141 »	92% ₀
пролетаря-шахтаря	413 »	170% ₀

Пролетар-шахтар значно більше «заробляє», як батрак і незаможник. Але шахтаря ще в більшій мірі експлуатували. Незаможник-«господар» майже у 3 рази заробляє менше, ніж пролетар-шахтар. Все те сталося тому, що в обох цих ділянках був ріжний ступінь продукційности праці. На хліборобській ділянці з 5.901.086 робітків при платні в 141—183 карбов. 42.873 капіталісти встигли зібрати визиску 326,6 міл. карб., на вугільній ділянці з 170.000 робітників при платні в 413 карб. 3.600 капіталістів встигли зібрати 120 міл. карб.

Добре виготований соціально-господарській ґрунт попереднім господарюванням на Україні, наявність господарських і соціальних елементів докапіталістичного господарювання, висока експлоатація,—такі були основи для розвитку капіталізму на Україні напередодні революції.

Вершком капіталістичного розвою на вугільній ділянці українського господарювання з'явився в 1904—1906 р.р. синдикат, спілка капіталістів копалень під назвою: «Товариство для продажу мінерального палива»—в скороченні: «Продуголь». Оцей Продуголь мав під своєю безпосередньою владою поверх 55% вугільного промислу, а через те фактично, разом з синдикатом металловим—«Продамета»—мав під своєю владою увесь виріб Донбасу, а не тільки продаж вугілля.

Фірма, що вступала в спілку до «Продуголя» зобов'язувалась: виробляти за рік стільки вугілля, скільки буде визначено «Продуголем»; увесь виріб по наперед визначеній ціні запродавати виключно Продуголю; визначений «Продуголем» «квантум» річного виробу не міняється навіть тоді, коли фірма набула власного закладу, який потребує вугілля. «Продуголь» визначає наперед риночний «тонаж», тоб-то скількисть вивозу вугілля на ринок. Коли виріб переходить цей «тонаж», то надвишка лишається, як складова частина, в «тонаж» на другий рік. Фактичний вивіз на ринок регулюється «Продуголем» по трьохмісячних добах. Коли за повну добу було вивезено менше назначеного, то або дозволяється більше вивезти в слідуочу добу, або компенсується грішми з фонду спілки. Коли ж хто зі спільників вивезе більше, то платить відповідний штраф. Коли хто не користується своїм правом по причинах,—од нього не залежних в тому числі з-за страйку робочих,—то його право певного квантума передається іншим спільникам.

1) По відомій формулі Маркса назовні справа буде так: з С, авансованої форми, капітал обертається в кінці роботи у капітал $C' = c + v + m$, і $\frac{m}{v}$ позначає ступінь експлоатації. У нашому прикладі $C' = 15$, $c = 4$, $v = 4$, $m = 7$ і $\frac{7}{4}$ або 175%.

Отже навіть із цих поданих точок виточено виступає модерна фігура спілки капіталістів. За цією спілкою окремий капіталіст зовсім губився; справа продукції, виробу переходила до спілки, тоб-то цілковито так, як робиться там, де капіталізм набрав своїх найвищих ознак: сталого спілкування по вертикалях і вертикалів—ділянок—поміж себе.

4. Залізна та марганова руда,—це теж певна форма енергії, яку на протязі попередньої природної історії заховано в земній корі у вигляді певних покладів. З залізної руди плавиться в гутах, домнах, чавун, залізо, сталь, а марганова руда іде, як підмішка, до залізної при виробі високих сортів сталі. Іншого вживання залізної руди люде поки що не знають. Знайдено цю руду у нас в самому початку 19 століття, а господарського значіння вона набирає лиш з 90-х років, коли поклади руди було з'єднано залізницею з покладами земляного вугілля, яким руда перетоплюється в чавун і залізо.

Основні поклади залізної руди на Україні знаходяться в Криворіжжю. Це місцевість, що простягається на правобережній Катеринославщині (Верхньодніпровський повіт) та на Херсонщині (Олександрівський та Херсонський повіт) біля річок: Саксагані, Інгульця та Жовтої трохі на північ та на захід від м. Олександровська, над Дніпром, де стоять села: Кривий-Ріг, Веселі-Терни, Ганівка, тоб-то ті місця, де колись пролягали стародавні козацькі та чумацькі шляхи.

Добротність цієї руди дуже велика, можна навіть сказати, єдино відома в світі, а саме—вона містить в собі від 58% до 62% заліза [Fe]. В інших краях в цій руді заліза багато менше до 30—40%. До того треба також додати, що в українській залізній руді є мало «мертвої породи», тоб-то вона мало перемішана з землею взагалі. А це має велику господарську силу, бо тоді руда стає «дешевшою». Досі досліджені (до 1913 р.) поклади Криворізької руди виносять 12 мільярдів пуд. тоб-то для ближчих поколінь є, можна сказати, безмежні.

Як одне ціле з покладами Криворізької руди, складають поклади Керченської руди біля Керченської протоки. Добротність Керченської руди виносить разом 30%, хоча площа їх удвічі більша.

Поклади залізної руди в інших місцях України, як по добротності, так і по обширу, поки не мають ніякого господарського значіння із появою Криворізької втратили часово всяку силу.

Числова історія виробу української залізної руди в порівнанні з іншими краями б. імперії була ось така:

М і л і й о н і в п у д і в

	Україна	% %	Польща	Московщина	Урал	вся б. імперія
1870	1,3	2,6	6,6	8,7	28,5	48,6
1880	2,7	—	9,0	8,8	38,3	62,4
1890	22,9	20,9	13,3	12,2	56,2	109,6
1900	210,0	56,0	29,5	23,6	101,2	372,8
1910	260,0	—	10,1	7,7	73,2	352,1
1913	420,0	72,0	18,9	32,1	109,8	381,5

З поданого слідує, що поява української руди не тільки заглушила виріб руди в таких краях, як Польща, Великоросія, де поклади залізної

руди зовсім незначні як по добротності, так і по обшину, але й на Уралі, де є великі поклади залізної руди.

В 1913 р. було вироблено залізної руди (міл. пуд): в Австро-Угорщині 300, у Франції 1.350, Швеції 538, Англії 992, Німеччині 2.200, в Сполучених Штатах Північної Америки 3.428. Ця остання країна в 1880 р. виробляла руди 428 міл. пуд., а Англія—найстаріша капіталістична держава—1.100 міл. пудів.

Росходилась українська залізна руда в 1913 р. так:

на українські металургійні фабрики	352	міл. п.	або	85%
» польські » » » »	19	» » » »		5%
» великоросійські » » » »	10	» » » »		2 1/2%
» німецькі » » » »	25	» » » »		6%
» англійські » » » »	3 1/2	» » » »		0,8%
» австрійські та інші металург. »	2 1/2	» » » »		0,7%

На цій ділянці українського господарювання було ув'язано в 1913 р. 23.000 робітників. Вони одержали, як платню за цілий рік роботи, 8.970.000 крб., що пересічно на одного робітника складає 390 крб.

Ступінь визиску — $\frac{m}{v}$ — на цій ділянці доходив 174% і в кишеню капіталістів попадало 16.800.000 карбованців.

Поверх до 90% всього капіталу, що орудував на цій ділянці, перебувало в акційній формі. Заклади залізної руди складали частину закладів комбінатів: залізо, вугіль, руда та залізо-руда.

Поклади марганової руди [Mn] знаходяться недалеко від покладів залізної руди, а саме—на правому березі Дніпра біля м. Нікополя.—Добротність покладів доходить 34—35% Mn.

Руди цієї взагалі на цілому світі знайдено дуже мало. Ось який був її виріб на Україні й на цілому світі разом:

Україна		Кавказ	Урал	Увесь світ
М і л і й о н і в п у д і в.				
1895	2,2	9,9	0,16	—
1900	5,4	40,2	0,17	90,8
1910	10,8	33,8	0,05	128,9
1913	16,1	59,1	1,10	—

Отже виріб і цієї руди на Україні зростає значно швидче, ніж в яких інших краях.

Споживання марганової руди в 1913 р. було:

металургійні фабрики України	10 1/2	м. п.
» » Німеччини	6	» »
» » інших країн б. імперії	1,2	» »

Кавказька марганова руда в тому ж році розійшлася по таких краях (міл. п):—Англія 16,8; Німеччина—23,6; Сполучені Штати—8,2; Бельгія—12,3; Франція—3,4; Австро-Угорщина—2 1/2.

Працювало в копальнях 1754 робітників, з платнею на рік 627.000 крб. або 355 крб. на одного. Ступінь експлоатації—200%.

(Далі буде).

Антропо-етнологічне вивчення людини— населення України.

Ми дуже мало знаємо людину, як таку, її історію, походження, матеріальне та духове життя, значить, мало знаємо, а то може й зовсім не знаємо населення своєї країни з зазначеного вище боку.

Властиво природі, природознавству уділялося й уділяється зараз взагалі більше уваги, ніж людині, яка в той же час є одним з найбільш творчих об'єктів природи.

В країнах некультурних або малокультурних населення близько стоїть до природи, звичайно, не по вивченню її, а механічно, примітивно, утилізуючи її, головним чином, для потреб власного, а не загальногромадського або загальнодержавного життя. Про вивчення ж людини, вивчення свого або іншого народу там не може бути й мови по цілковитому нерозумінню потреб в цьому.

В більш культурних країнах вже помічається розуміння того великого значіння, яке мають сили природи взагалі та сили людини, а, значить, і населення цілого в будівництві та розвитку самої країни. Через те вивченню самої природи, вивченню того багатства та значіння, що несе вона для добробуту країни, а так само й вивченню людини, що допомагає та сприяє загальному процесові як культурної утилізації природних багатств, так і зміцненню загально-державного стану країни, вивченню цього надається великого значіння; розуміється конечна й безперечна потреба в ньому.

Підходячи з такого боку до згаданих питань, ми бачимо, оскільки широко розвиваються різні галузі природознавства та народознавства зокрема під поглядом всебічно-науковим, загальногромадським та загальнодержавним, тоб-то і в інтересах самої науки і в інтересах країни-держави.

Детальніше торкатися того, що в цій справі робиться в західно-європейських країнах, не входить тут в наші завдання. Підійдемо ближче до цієї справи й зупинимось почасти на тому, що робиться в нашому союзі, почасти в Росії, а, головним чином, у нас на Україні.

В Росії потреба вивчення людини почала визнаватися вже давно, і з XVIII віку Російська Академія Наук, громадські та державні організації багато до цього часу зібрали даних про людину Росії. За останні революційні й сучасні роки, коли різко змінилися обставини життя, коли прокинулася народня думка й з'явилася змога виявляти її в більш широкому маштабі, справа з вивченням людини в Росії вийшла на шлях вільнішого аналізу, вільнішого дослідження. Тепер ми є свідками того, як

в багатьох місцях Росії, навіть у самих глухих провінційальних закутках організуються цілі товариства для вивчення місцевого краю, де вивчання природи разом з людиною ставиться одним з найперших, головніших завдань. Ця сучасна робота та наслідки, що здобуто за минулі часи, дадуть силу коштовних матеріалів, а після оброблення їх дадуть цінніший скарб по питанню вивчання людини—населення Росії.

Звичайно, виявляється, що й там ще дуже багато треба зробити в цьому напрямку. Але головне—це те, що там, видимо, ця справа цілком розуміється й визнається важливою не тільки науковими організаціями, але й загальнодержавними, ведеться й підтримується ними.

Наприклад, конференція по вивчанню природничо-продукційних сил Росії, що скликана Держпланом у Москві (березень 1923 р.), визнала потрібним «широке продовжування праць по вивчанню народів Росії в етнографічно-побутовому відношенні¹⁾»; крім того, ця ж конференція визнала за необхідне «скликати спеціальну конференцію по питанню: «людина, як продукційна сила», «заснувати Державний Антропологічний Інститут», а в зв'язку з роботами Держплану «скласти карту племінного складу населення» та «перевести етнографічну зйомку країни²⁾».

Звідси ми бачимо, що Росія стає на певний шлях в питанню вивчання людини—населення Росії.

Що ж робиться у нас на Україні в цьому напрямкові? Чи дійсно ми розуміємо й визнаємо те велике значіння, що мають в житті нашої країни природа взагалі та людина зокрема; чи дійсно й досконально вже ми знаємо їх, знаємо їх творчу силу в історії, у розвитку, у величезній продукції їх та в прогресові культурних досягнень; чи знаємо походження та сучасний стан цих великих факторів?

Відповідь на це доводиться дати, на жаль, в значній мірі негативну.

Що до чистого природознавства в обмеженому розумінні цього поняття, тоб-то без людини, до вивчання й дослідження окремих його галузів, то тут ще щось робиться, і хоч власне потроху, але все ж ця справа поширюється як серед наукових діячів, так почасти й серед громадянства, і взагалі можна визнати, що «чисте» природознавство на Україні поширюється. Ми маємо чимало спеціальних наукових товариств та організацій, заснованих вже десятки років тому, що присвячують свою діяльність вивчанню місцевої природи—її походження, розвитку, властивостей, сучасного та минулого стану й т. п.

Але ж людини, населення, тоб-то всього людства України, яке виявляє комплекс своєрідних властивостей, яке будує, розвиває й утворює державну одиницю, складає її історію, виявляє її прогрес, культуру, та разом з іншими силами природи несе загальний державний, громадський та особистий добродут,—ми ще далеко не знаємо, досі дуже мало вчимо, мало звертаємо уваги на цю творчу, одну з першорядних, силу, що, безперечно, виявляється в самому житті й існуванні нашої країни. Всебічно ж знати людину, знати населення своєї країни, це—є річ конче потрібна й необхідна. Потрібно це не тільки для самого народу, скажемо, для

¹⁾ Известия Московск. ВЦИК'а, № 65, 26/III, 1923.

²⁾ Ibid, № 67, 27/III, 1923.

знання його історії, походження, розвитку та культури, але й в інтересах самої країни для всебічного й доцільного використання цієї творчої сили з метою поліпшення стану країни та підняття державного й народного добробуту. Сила ця є одночасно й фізична й духовна і виявляється вона як в фізичному складі населення та належних йому фізичних властивостях, так і в різних формах духової та фізичної творчості.

Ми хочемо зупинитися тут не на повному вивченню людини в цілому, а тільки на де-яких головніших, на нашу думку, частинах організованого систематичного вивчення людини на Україні зокрема і в цілому населення її, а саме: на антропо-етнологічних поняттях в широкому їх розумінню, себ-то на фізично-антропологічних властивостях, матеріальній побутовій та духовій культурі.

Антропологічний розділ вивчення населення полягає в кількох частинах, а саме:

1) Виявлення положення й місця людини поміж інших хребтових, тварин, головним чином, ссавців (зоологічна антропологія).

2) Вивчення походження й розвитку людини й населення в фізичному й побутовому відношенні за часи, що упереджали появлення історичних відомостей (доісторична антропологія, палеоетнологія).

3) Вивчення фізичних, анатомічних властивостей людини, населення, різних по віку, по полу, в залежності від занять, професії то-що, себ-то антропологічний тип населення України та іншого, що протягом історії міг впливати, а може й впливає на анатомічний тип основного населення України (анатомічна антропологія).

4) Вивчення фізіологічних властивостей в умовах, зазначених вище (п. 3) (фізіологічна антропологія).

Власне етнологічний розділ вивчення населення полягає в таких частинах:

1) Вивчення населення України, а також населення країн сумежних з нею для порівняння та встановлення обопільного впливу один на одного, вивчення їх етнічного складу й походження, їх матеріального та духового побуту (етнологічна антропологія, етнологія).

2) Вивчення самих форм побуту та їх розвитку населення України та хоч сумежних країн, не кажучи про більш ширший масштаб (етнографічна антропологія, порівнююча етнографія).

Нарешті, на підставі всього матеріалу, здобутого по вищезазначених пактах, та на підставі певним чином зібраних та розроблених статистичних даних про склад населення України треба виявити географічне розповсюдження різних національностей, тоб-то скласти по науково розроблених даних етнографічну карту населення України з нанесенням на неї дрібніших пунктів з опосіданням їх різними національностями.

Досягти всього цього разом з іншими галузями краєзнавства можна й треба шляхом певної організованої систематичної роботи під загальним керуванням комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук, до складу якої входить ціла низка відповідних секцій та підсекцій.

Робота ця в цілому є, звичайно, складна й нелегка, але ж при певному й правильному розумінню справи, при глибокому, поважному відно-

шенню кожен свідомий громадянин, хоч він і не є спеціаліст, може внести свою частину праці в цю загальну важливішу роботу по вивчанню людини з вищезазначених боків, а, значить, і по вивчанню всього населення України.

Спеціаліст веде свою працю в організованій формі, що виливається в систематичній роботі по розробці здобутих матеріалів з певної галузі, але зібрати самий потрібний йому матеріал в великій кількості не завжди він має змогу та це й не під силу спеціалістам (яких у нас взагалі дуже небагато).

Ось тут кожний свідомий громадянин, що побажає взяти участь в розвитку науки, легко може допомогти спеціалістові шляхом збирання матеріалів по встановлених методах, програмах то-що.

Матеріалів же, що можуть бути покладені в основу вивчання населення, у нас на Україні є безмежна сила, як і скрізь, але ж зібрано їх у нас дуже мало, а в де-яких галузях і зовсім нічого не зібрано, або є тільки поодинокі випадкові речі, що не зв'язані певною метою, системою збирання, а через те й мають самі по собі невелике значіння та незначну наукову вартість.

Відомо, що на Україні з давніх часів як певними організаціями, музеями то-що, так і окремими особами, збиралося й збирається чимало різних матеріалів з народознавства, але з тих галузів, що нас цікавлять—антропоетнологичних чисто антропологічних даних маємо дуже й дуже мало.

Небагато зібрано матеріалів і з матеріальної культури, власне побуту, і тільки більше пощастило духовій культурі, власне фольклорові. Кажучи взагалі, до цього часу матеріал з галузів, про яку йде тут мова, по більшості має, як ми вже зазначали, випадковий характер, в багатьох випадках не було певної системи, плану, загальних одноманітних програмів, що в той же час об'єднували б цей матеріал одноманітністю методів та характеру самого матеріалу. Це—по-перше. По-друге, у нас помічається те, що не тільки для широкого громадянства, але навіть і для спеціалістів вчених ці зібрані вже матеріали залишалися по більшості невідомими, бо не було об'єднання сил, що працюють над галузями народознавства, не було зв'язку поміж ними, обміну думок, не було спільної праці й т. п. А що ще гірше—досі є, певно, невідомо навіть, де, що й як саме збирається та зібрано в цих галузях, якими саме організаціями та окремими особами ведеться така робота.

В усьому цьому є величезна шкода для науки, це—факт безперечний.

Нам конче треба об'єднання сил, що працюють на згаданій ніві, об'єднання планів, методів та програмів збирання матеріалів і докладна реєстрація того, що вже зроблено, що й ким робиться. Згадана вище комісія краєзнавства при ВУАН виробила спеціальну анкету з метою виявлення в загальних рисах характеру та місця праці, що ведеться організаціями та окремими особами в галузях народознавства.

Треба, щоб цей заклик комісії зустрів щире співчуття й поважний відгук.

Таким чином тоді буде переведена (треба сподіватися й широко опублікована) докладна реєстрація того, що робиться зараз в цьому напрямкові.

Доводити ж необхідність об'єднання сил та праці, про що згадувалося, непотрібно, це є ясна річ. Треба сподіватися, що нарешті різні обставини сприятимуть переходові її в реальну дійсність, а, значить, в реальну наукову силу.

Докладніше говорити тут про саму роботу по вивчання людини—населення України не входить в наше завдання, для цього треба навести справу окремо. Ми хотіли б тут тільки накреслити ті головні риси, якими, на нашу думку, треба керуватися, зазначити межі праці й ті головні шляхи, по яких треба йти при вивчання людини й населення нашого взагалі, а так само, в яких галузях і якого характеру матеріяли треба збирати до антропоетнології.

Вивчання людини, великого творіння природи, великої творчої сили в політичному, матеріальному й духовому життю країни нашої, є річчю конче потрібною й невідкладною.

Спад ліризму в сучасній українській поезії.

I

З початком революції появилось у нас дуже багато нових поетів, майже виключно ліриків. Що не книжка, то збірка ліричних віршів. Та не тільки числом, а й силою лірика революційних років переважала попередні десятиліття. Крім одного хіба Олесь, всі дореволюційні лірики були величинами посередніми. Наскільки ці поети були неуками у віршовій техніці, видно вже хоч би з того, що Вороний і Чупринка вважались тоді за першорядних майстрів. Революційна ж лірика поглибила зміст, поширила коло ліричних тем і удосконалила віршову техніку, довівши її дійсно до майстерности. Скільки глибини й тонкості, наприклад, в Тичини, в Рильського та інших ліриків революційної доби в порівнанні до Вороного й Чупринки! Та й міці, й тепла, й життєвості в сучасників було без порівняння більше, ніж у ліриків дореволюційних.

Нічого вже й казати про те, що революційна лірика одразу ж потекла кількома струмками, наколи дореволюційна ніякого поділу на напрямки й течії майже не знала. Поділ там, де багатство; різні напрямки й течії там, де повнота. І це багатство і ця повнота в сучасній українській ліриці є. Боротьба поміж цими різними напрямками й течіями—доказ багатогранности української лірики. З самого початку революції молода українська лірика перемогла, але тільки один Олесь зі всієї плеяди дореволюційних ліриків мав сміливість признати силу й перевагу сучасників. Решта або ігнорувала молодих, або відносила до них критично, з недовір'ям. Поважніші спеціалісти од літературної критики, пригадуючи собі біблійський переказ про сім ситих і сім голодних років у Єгипті, вирішили, що це явище є симптомом упадку поезії взагалі, бо ж після надмірного врожаю мусів прийти, як вони гадали, недорід.

Так, лірика революційних років була сильна й численна, а поруч неї—(страшно сказати!)—майже ніяких ознак епічної творчості, майже ні єдиного путнього новеліста, повістяря. І це аж до минулого року. Те, що в перші роки революції писалось і друкувалось не віршом, а так прозваною прозою, було нічим іншим, як «поезією в прозі», ба навіть і не зовсім-то в прозі, бо такі твори, як, напр., покійного Г. Михайличенка, вміщені в «Музагеті», мали не тільки віршовий розмір, а й риму. Що таке, запитаємо, його «Блакитний роман», як не лірика чистої води? М. Івченко в своїх «Шумах весняних» не новеліст, не прозаїк, а лірик. Те саме можна з певністю сказати й про інших «прозаїків» першої доби революції. Навіть старші, як Жук, Журба, Богацький, котрі виступили з своїми прозовими творами ще до революції, в першу її добу писали щось настільки

просякнуте суб'єктивністю й безпосередністю, що інакше, як тільки лірикою, його й назвати не можна.

На цей брак художньої прози в перші роки революції літературна критика вказувала нераз. Ще й досі наша невіршована поезія не стала суто епічною, а уявляє з себе здебільшого якусь суміш—не то предметну, посередню лірику, не то слабеньку епіку, з сильними, великими, майже переважаючими ліричними ухилами. Так, «Сині етюди» Хвильового, зараз найкращого з наших новелістів, просякнуті наскрізь чисто типовим ліризмом. Та й у останніх по часу своїх творах М. Хвильовий дає перевагу своїм власним настроям і почуванням. Бо хіба ж це не ліричний вірш?

«А сосни гудуть... гудуть...

І чого так сосни гудуть?

Хуртовина. Вітри.

Ох, ви сосни мої, азійський край!»

Ці чотири речення творять одну музикальну строфу, строго витриману, котра кілька разів повертається в творі, як рефрен. Розмір їх ліричний, ритм так само. Настрій, емотивність їх очевидна. При цьому чисто музикальна інструментовка: повторення слів «сосни» і «гудуть», наслідування шелесту соснових віток і гудіння вітру, певна гармонія голосів: о-у-у, о-о-у, у-и-и, о-о-і, а-а-а, алітерація: ртв-втр (хуртовина, вітри), вибух настрою в оклику «Ох, ви сосни мої» і т. д. Все це—од сильних клявзуль всіх речень і рядків та од правильної розстанови павз і лейм—аж до останнього—явища чисто музикального порядку, котрі завше домінують у ліриці. Все це доводить, що Хвильовий ще не зовсім одійшов од ліризму. Ще панує над ним настрій, почуття. Візьміть другого сучасного прозаїка, Гр. Косинку і ви побачите, що й в його творах ще сильно брешить лірична нота. Так, наприклад, його «Зелена ряска» починається чогось чисто лірично: «Хай простять мені смугляві берези!..» хоч ті берези не мають з новелою нічого спільного. Це ж «поезія в прозі», бо тільки тут можливо, щоб «сонце сікло над березами червоний оксамит».

Де ж причини такого сильного вибуху ліризму, що пройняв собою наскрізь всю художню творчість перших років революції й подекуди ще й досі голосно брешить в так прозваній художній прозі останніх днів? Ці причини є, вони досить численні й зрозумілі. Український народ—переважно лірик. В нього немає сильного, виразного епосу. Навіть історичні думи XVI-XVII віків просякнуті безпосереднім ліризмом, а українські казки так само. Пригадайте собі хоч-би казку про братів, де ліризм так і кидається в вічі:

«Ой помалу-малу, братіку, грай,

Та не врази мого серденька вкрай!»

Коли порівняти відношення поміж лірикою й епосом в нашому штучному письменстві з таким же відношенням в інших літературах, то дуже легко помітити в нашій літературі оту перевагу ліризму. В російський штучний епос лірику ввели українці по походженню, такі, як Гоголь.

Революція ще більш розгоїдала оцей властивий українцям ліризм через свій порив, висловом якого й явилась революційна лірика. Бо ж лірика—це найпростіша форма поетичної творчості; в ній предметом

вислову є саме почування автора. Тут простий, безпосередній перехід від почування до його вислову, до мови. Сама ж мова це насамперед спосіб вислову почувань. Такою вона залишилась ще й досі в дикуна і в дитини. На перетасовку всього суспільного укладу, яку принесла з собою революція, кожний з українців реагував безпосередньо, керуючись переважно хвиливим настроєм, почуттям. Вчитайтесь тільки у відозви, статті, плакати, доклади, брошури й промови перших років революції на Україні, і ви побачите, скільки в них було «лірики». Чому ж би не мала тоді лірика виключно панувати в поезії, де вона й є основною формою словесної мистецької творчості?

Крім цих головних причин (властивий українцям ліризм і революційний настрій), лірична повинь на Україні 1917—1920 років мала ще й інші. Важніша з них ось яка: література підлягає загальному природньому законові розвитку. Німецький теоретик Курт Бругман на цій підставі пробував і поетику ввести в цикл природничих наук. Закон еволюції вимагає поступового розвитку нових форм із попередніх і не визнає ніяких карколомних скачків. Нові часи вимагали нових форм і від української лірики, а їх іще не було. Ще в 1913 році М. Семенко кликав українських поетів «доганяти сьогоднішній день», а Павло Савченко так само ляментував про одсталість української лірики, котра до революції тільки й співала що про «співи солов'я чудові» та «про очі-зорі дівочі». Це було в ті часи, коли навіть інші слов'янські літератури мали вже всі досягнення західньо-європейської техніки. Навіть українська художня проза, під впливом російським, польським та західньо-європейським, опередила була нашу лірику. В прозі був і крайній натуралізм, і модернізм, і реалізм; символізм мав уже так само чимало представників (Яцків, Стефаник, Коцюбинський, Кобилянська й інші.), а в ліриці поети стояли на старих позиціях кислого народництва ще від часів Франка та Грінченка, або на позиціях давно оджитого романтизму. Прозаїки вчилися писати художні твори європейської ваги, а поети-лірики співали немудро, але «щиро, як соловейки на калині». Застарілі форми, заязлені образи й вирази, банальні теми. Тоді ж панував погляд, що поет родиться поетом, а натхнення приходить до нього з небес, так що, мовляв, учитися віршової техніки—це блюзнірство, профанація мистецтва. Навіть такі критики, як Франко, накинулись були на модерністів за їх «новаторства», для українського народу ніби-то чужі й незрозумілі. «Молодомузців» не пускали в солідні літературні журнали, так що вони зробили були навіть «сецесію», а з Вороним та його компанією зі збірника «З-над хмар і долин» Франко ввійшов було навіть у віршову полемику. Отож, кажу, українська лірика до революції розвивалась дуже помалу і через те «догнати сучасний день» вона не могла, не дивлючись на весь гармидер, що зчинили були навколо неї такі журнали, як «Українська хата» та «Будучина». Бо справді, не навчившись як слід ходити, не затанцюєш. Не диво, що й Семенко співав тоді таким же соловейком, як і інші:

«Я стомився по вас, карі очі,
Серце просить кохання ізнов!
Де знайду я вас, зорі дівочі,
Що запалять ізнов мою кров?

(«З небуття» в «Prelude», 1913 р.).

З романтизму одразу в футуризм—це надто ризикований крок. І от Семенко жалкує, «чому не можна перетворити світ, щоб не ходити і не розводити тільки руками». Перевернути все догори ногами йому не вдалось. За «Дерзання» вилаяли його навіть найбільш ліві модерністи з «Української хати». Ще треба було перейти стадію парнасізму, імпресіонізму та символізму.

Аж революція прискорила дальший розвиток української лірики. Швидким темпом, як у штучній теплярні, сходить і буйно розквітає символізм, найсильніша поетична школа на Україні в першу добу революції (Савченко, Слісаренко, де-який час Тичина, далі Загул, Терещенко, Ярошенко й инш. Поруч з ним йде імпресіонізм (Кобилянський, Чумак, Михайличенко, Еллан, Любченко), а далі й неокласицизм (Рильський, Филипович, Зеров, Рудницький і инш.). Футуризм мав тоді ще тільки одного Семенка. Розбивались ці напрямки на дві партії: одна гуртувалась біля «Музагету», друга біля «Боротьби», а в «Мистецтві» працювали поруч. Розвиток цих напрямків йшов швидко, гарячково, похапцем, бо й час їх був недовгий. Ідеологія мінялась так само хутко. Що ще в «Літературно-Критичному Альманахові» було принципом, те відкидалось вже в «Музагеті», а що було принциповим в цьому, те заперечувано в «Мистецтві» і т. д. Цього вимагав час, а проти часу ці напрямки не воювали, а віддавали йому всю данину.

Отож в перші роки революції всю увагу було звернуто на одсталу лірику й на де-який час занедбано епічну творчість, котра могла ще трохи почекати. Для революційної прози перший період революції був надто бурхливий, надто змінливий. Епик описує або оповідає. Що ж він опише, що розповість, коли ні на чому спинитись?—все женеться експресом вперед, а перед ним тільки мигтить калейдоскопічна зміна постатів, картин, ситуацій, до яких ніколи придивитись, ніколи їх вивчати. Епик мусить здалеку придивлятися до фактів, бо тільки так він буде мати повну картину того, що відбувається. А тут кожний з нас був захоплений революційним вихром. Епик потребує супокою, щоби обміркувати план твору й окремі його епізоди, щоби вирізбити до подробиць постаті героїв. Він потребує часу, в якому зібраний його увагою матеріал міг би одстоятись, систематизуватись, викристалізуватись. Всього цього в часи революції і як найбільшої напруженості горожанської війни не могло бути. Не було об'єктивності, не було й часу вибрати більш придатний матеріал, ніколи було його обмірковувати, систематизувати, опрацьовувати, ніколи було й писати ширших по розміру творів. А лірикові революція—благодать. Швидка зміна настроїв і вражінь, революційний екстаз—так і тягнули до ліричної творчості. Матеріалу сила, писати вірші—часу вистачає, а так багато хочеться сказати, так повно хочеться висловитись... І пішла лірична повінь, котра аж тепер, і то досить помітно, почала спадати.

II

1920 рік був роком перелому не тільки в політичній і соціальної боротьбі на Україні, але й у поезії. Інтелігенція, яка переважно постачала досі українській літературі нових письменників, розбилась на два ворожі табори, а до цього часу вона була здебільшого суцільною. Що в українських

літературних колах було явно контр-революційного, те виїхало разом з останнім відступом поляків з України закордон, а решта пасивного елементу мусіла примиритися з фактом революції. Тут поволі почала проявлятися в настроях літературних сил зміна орієнтації, котра пішла далі в бік революції. Цю зміну ще більш поглибив голодний 1921 рік. Матеріальна скрута зробила літературне життя в Києві неможливим. Поети розбрелись по всій країні і ради хліба мусіли братися до нелітературної праці, ставали вчителями або урядовцями різних провінціальних установ. Літературний Київ завмер, а разом з тим зникли й різні мистецькі групи. Починає народжуватись літературний Харків. Нові люде—нові й пісні.

Правда, і Харків був спочатку майже виключно ліричний. Лівобережні видання «Жовтень», «Вир революції», «Шляхи мистецтва», «Арена»—це переважно збірники ліричних творів і статтів про лірику. В них подібаються й знайомі вже з Києва літературні сили, що містили там свої недодруковані в Києві твори, між иншим, і Семенко. Крім Еллана, Слісаренка, Лебединця, Меженка й Коряка, тут були вже й свіжі ймення: Алешко, Корж, Хвильовий, Коцюба й инш. У Києві в найскрутніший для письменників час виринув був Валеріян Поліщук, що видав «Гроно», збірник випадкового матеріалу. Цей збірник як найкраще ілюструє дерелом в настроях письменників що до Радвади і початок революційної прози. Коли в «Літературно - Критичному Альманахові» складеному в 1917 році, не було ніякої художньої прози, а в «Музагеті» й «Мистецтві» художня проза була невіршованою лірикою, то в «Гроні» вже були дійсно прозові твори Шкурупія, Косинки й инш. Харків 1921-22 рр. доспівував пісню киян. Що не дошуміло в Києві, те одшуміло в новій столиці, в новому центрі літературного життя України. І тут помалу почала проявлятися художня проза. Лірика йшла на спад. Той спад був би швидчим, як би голодний 1921 рік цьому не перешкодив; а то він звернув увагу письменника на нього самого, як голодного індивидуума, і через те ми бачимо «голодну лірику» в Семенка, котрий од лірики вже зовсім було одійшов, у Шкурупія, В. Поліщука, Хвильового, Я. Савченка, а навіть і в Рильського та Филиповича, котрі до того часу на «шлункові справи» не звертали в своїй творчості ніякої уваги.

Потрохи пристрасті заспокоювались і життя входило в свою колію. Лірики наспівались досхочу, закріпили в українській літературі нові формальні здобутки, знайшли для неї новий зміст, зміст революційний і, між иншим, порівналися з художньою прозою. Настав спокій, такий потрібний епічному творцеві. Почалась тяга до епічності, яка виявилась насамперед в космічних темах, першому одхиленні од так названої «ліричної теми». Ці космічні теми порушували не тільки кияне (Тичина, Шкурупій, Слісаренко, Семенко), а й харків'яне (Хвильовий, Поліщук, Коляда, Дніпровський). Далі ця тяга ще яскравіше виявилась в «моді на поеми». Замість колишніх ліричних збірок з друку появляються одна за одною поеми: Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового, Сосюри й т. д. Ці поеми, що-правда, лірично-епічні, як, наприклад, «Ярина Курнатовська» В. Поліщука або «Сковорода» Тичини, але инакшими вони й не могли бути. Це був тільки місток од лірики до епіки. В них ліричні елементи густо переплітаються з епічними, як у старовинних баладах або

українських народніх думах. Після поем сучасні лірики почали захоплюватися оповіданнями, новелами, а нарешті, й повістями.

Напередодні цього перелому трагічна смерть забрала в нас двох сильних ліриків—Г. Михайличенка й В. Чумака. Передчасно померли ще два ліричні поети: В. Кобилянський і Е. Григорук. Де-котрі з українських ліриків, що творили під час найбільшого розквіту української лірики в перший період революції виключно ліричні речі, після 1920 року перейшли до іншої творчості або й зовсім замовкли. Так, напр., М. Любченко, в котрого ліризм дійшов був до розквіту у віршах, поміщених в «Альманахові трьох», головню, у віршові «*Marche funebre*», після короткого періоду сатиричної творчості (Кость Котко: «Інстукрев», «Пролеткульт» і инш.) перейшов зовсім до політичної публіцистики. В. Еллан, автор високопоетичних ліричних віршів («Рани і стогін—так просто», «Вулицям міста – печаль моя», «Червоні зорі», «Удари молота і серця» і т. д.) після невдалої ліро-епичної поеми «Електра» перейшов до сатири й пародії (Валер Проноза), а здебільшого займається зараз політичною (В. Блакитний) та літературною публіцистикою. Колись публіцист (тепер критик) В. Коряк під час розквіту лірики писав так само патетично-ліричні речі («На електриди»).

Не буду далі входити в розгляд збільшення згаданої тяги до прози, скажу тільки, що зараз майже всі колишні лірики (навіть Рильський) пробують перейти до художньої прози. Зверну в цій своїй статті увагу ш. читачів на те, що й у самих так прозованих ліричних віршах помічається великий і раптовий спад ліризму, котрий виявився у збільшенню в них епічного, або й просто прозаїчного елементу. Цей елемент проглядає вже в ревуфтопоемах Семенка з 1919 року; Семенко ще в збірці з 1918 року «П'єро задається» каже: «почуваю, що бути мені цікавим епиком». Таким він не став, бо ні його фільми, ні кабілепоема «За океан» нічого з себе не то епічного, а й взагалі цікавого не уявляють. Нецікаве й його оповідання про подорож з представниками закордонних місій (Мірза Аббас-Хан). За ним пішов Слісаренко, далі Шкурупій та інші футуристи, а потім і харків'яне.

Історик літератури простежить може докладно цей шлях од ліризму до епічності в нашій революційній літературі на кожному з літературних напрямків або й на кожному з сучасних поетів зокрема. Я спинюсь тільки на переліченні й розгляді епічних і просто прозаїчних елементів в сучасній українській ліриці.

В ліриці переходового часу варті насамперед уваги неліричний тематизм, котрий почався ще з 1919 року, а зараз став у так прозований ліриці майже домінуючим елементом творчості. Мало що не всі сучасні поети лірики пишуть свої ніби-то ліричні твори на певну тему. Ріжниця між ліричною й епічною темою в тому, що лірична тема виходить органічно із внутрішнього стану поета під час творіння, вона органічно зв'язана з настроєм автора, а епічна може бути посторонньою для поета—під час творчості. Так, напр., у віршові Кобилянського «Як тільки поверну з далеких доріг», тема чисто лірична, бо вона виплила із почування поета із туги по рідній Буковині, із бажання повернутись назад «до рідної, бідної хати». Такою самою ліричною темою буде й тема в віршові, напр., Лермонтова».

«Вихожу один я на дорогу». Переважну роль у цьому віршові грає настрій поета, а далі бажання супокою. Ліричною буде й тема Пушкіна «Поэт, не дорожи любовью народной», бо вона впливає із самого переживання автора. Епічна ж тема вибрана із маси здебільшого посторонніх поетові тем, які дає йому дооколишній світ. Переважно епічними являються, звичайно, теми історичні, побутові, політичні й т. д. До епічної тематики належить все, що лежить по-за індивідуальним настроєм і почуттям поета. В останні часи в українській ліриці помічається захоплення власне такою епічною темою. Хіба не епічними темами є, напр., «Ленін», «Ярина Курнатовська», «Онан», «Адигейський співець», В. Поліщука, «В космічному оркестрі», «Сковорода»—Тичини й инш., хоч-би такі, як «Цень-Цань» Терещенка й «Жовтневий роман» Шкурупія. Рідко коли проб'ється чисто лірична тема в П. Тичини, В. Сосюри, В. Поліщука, М. Рильського, М. Йогансена, Д. Загула та інших.

Другим неліричним елементом сучасної поезії являється надмірна образність, надуживання образом, як засобом вислову. Образ перестав, здається, бути засобом, а став самоціллю, став тим метеликом, за котрим більшість сучасних ліриків ганяється навипередки. І то образ не ліричний, а штучний, посторонній, чужий ліричній творчості. Ліричний образ, як і лірична тема, впливає з самого бажання автора висловити за його підмогою як найповніше своє почуття, свій настрій. Але в сучасній ліриці таких ліричних образів мало; переважають образи штучні, що не мають ніякого відношення до даного настрою поета.

Дальшим неліричним елементом в сучасній ліриці буде фраза, що заступила собою безпосередній, щирий вплив почуття. Далі йде брак музикальної інструментовки, зумисна незугарність, немелодичність, немилосзвучність сучасних віршів. Росхилення ритму дійшло в сучасній ліриці до курйозів—просто до заперечення всякої ритмічності, гармонії, мелодії. Замість увільнитись від закріплених форм, сучасні поети руйнують в своїй творчості саму її первооснову, її головний стержень—ритм. Патос—часто-густо фальшивий—заступив місце колишнього ліричного підйому, захоплення, екстазу. Більшість сучасних ліричних віршів—це чиста патетика. Де треба й де не треба, патетичні вигуки, котрі одбивають штучністю, холодністю, що межує з нещирістю. Брак динаміки в сучасних віршах—це брак почуття сучасності, бракує його, коли судити по віршах, всім сучасним лірикам. Багатомовність сучасників, їх надмірна продукція віршів та й сама довжина творів викриває внутрішню їх порожнечу. «Non multa sed multum» вимагається од лірика, а не цілої потоки слів при абсолютній неясності настрою, почуття, думки, ба навіть і теми.

Нарешті, в ліричний вірш увійшло від початку переходових 1920-1922 років до сьогодні багато вульгаризмів, прозаїзмів, варваризмів і просто таки «запашних» слівцець, од яких тхне гнилизною, розкладом. З вульгарною мовою перекупок та з словами, що смердять уже здалеку, не погодити ліризму. Всі ці неліричні елементи увійшли в моду вже в переходові роки, а зараз розсілись в ліриці, як повноправний її асортимент, і цим призвели її до того стану, який помічаємо зараз.

Переходжу до обговорення кожного з цих, чужих ліризмові, елементів зокрема. Почну з першого, з тематизму.

III

Власне кажучи, ліричний вірш не має певної теми, чи то певного кола тем. Він повстає раптово, тоді, коли серце людини, як каже Чуді, зворушено зовнішніми обставинами, чи то внутрішніми імпульсами, висловлює оте своє зворушення відповідними йому словами й ритмом. Гете каже так само, що «ліричного поета робить таким серце, до краю сповнене якимсь одним почуванням.» «Ліричний вірш повстає в наслідок нестримного бажання висловити те, чим в даний мент повне серце поета». А під темою ми розуміємо свідомо поставлене собі поетом завдання писати про те, а не про інше, безвідносно до власного почування й настрою. Тему можна вибрати, а почуття, зворушення, настрою довільно не вибереш: вони володіють поетом, а не поет ними. Через те всякий вірш, написаний на задану або задуману тему, коли та тема не згідна з настроєм поета під час писання, не буде чисто ліричним. Ліричними в такому вірші будуть власне ті ухили від теми, яких поет не завжди може уникнути. Кожний лірик скаже, що писати на тему йому важко, коли в нього не буде відповідного до теми настрою, а тим важче, чим чужіша й нецікавіша для нього ота задана тема. Звідциля й фальшиві нотки в ліриків, що пишуть «на ріжні теми». Лірик може писати лише про «себе» і про «своє». Тому смішно вимагати від нього, щоби він покинув писати про себе, свої настрої, почування, а писав про щось інше, підкинуте йому збоку. Поет-лірик може або мовчати, або писати про те, що він переживає; інакше він буде фальшивим. І краще, коли він мовчить, а не насилує себе й не дурить людей штучним патосом на «дохідну» тему, на котру в даний час більший попит. «Пристосування» до ситуації—це фах, в якому не кожний може бути фахівцем. Таких «фахівців» у нас за революцію народилось чимало; перший між ними Клим Поліщук, про котрого стільки писалось і балакалось, але таких «Климів Поліщуків» немало. Це хвороба заразна.

Інша, розуміється, річ, коли поет-лірик настільки зрісся з колективом, що не почуває себе окремою од ньогою одиницею, а тільки його частиною. В ньому тоді домінує настрої колективу, і щоб він од імени того колективу не писав, воно буде невимушеним, а щирим, не вдаваним, а ліричним. Але таких ліриків мало. Тим менше їх між інтелігенцією, що до революції виросла й жила окремішнім од маси життям і досі ще, дякуючи сильно викоханій індивідуальності, не може з нею асимілюватися, не може розплитись в ній. Ніякого фальшу ви не вчуєте, наприклад, в Чумака, навіть тоді, коли він пише на тему, або коли місце почування заступає революційний патос. Чумака, Еллана, Кулика—це поети-інтелігенти, котрі прийняли масу, як своє «я», в котрих інтереси маси-пролетаріату стали їх власними інтересами і отой їх «alter ego» промовляє з них невідроблено, щиро, хоч і «на тему». Але наскільки слабими, напроти, з'являються тематичні вірші в Йогансена, В. Поліщука ба навіть і в Тичини! (хоч вони й умом і серцем давно вже прийняли пролетарську ідеологію). Фальш у них од того, що вони сильні індивідуальні натури, котрим важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату. В цих поетів—де тема, там брак чистої лірики, там невдала «агітка». Що до індивідуальних тем, завважу ще, що тільки той може ставити поетові вимоги позбутись їх, хто

вважає, що маса складається не зі свідомих одиниць, котрі мають свої різноманітні індивідуальні потреби й почуття, тільки той, кому, хто уявляє собі ту масу, як «чудище обло, озорно, стозовно і лайя».

Темою в ліричному вірші є саме «я» поета-лірика. Тим часом в сучасній ліричній поезії тема, постороння отому «я», грає першорядну роль. Чим викликане отаке явище? Відповідів може бути багато. Або всі українські лірики від 1920 року почали втрачати своє «я» і нічого свого не відчувають, не мають власного настрою, а живуть тільки умом, а серце в них—одне велике серце пролетаріату й селянства: або всі вони примушені писати не про себе, а про робітництво та селянство, на тему, задану пролетаріатом; або писати про інтереси пролетарської класи їм вигідніше, бо на такі теми великий попит і плата за них краща; або, нарешті, пішла «мода» на тематичні вірші, так що майже всі сучасні лірики захопились нею. Дійсно, ні одна із цих причин не може бути задовольняючою. Коли ці причини й одіграли якусь роль в нахилі сучасних ліриків до тематизму, то всі разом і одночасно. Справді: індивідуальне почування в нас за часи революції притупилось, нерви привикли за часів горожанської війни й голоду до всього; дійсно: багато з тих наших настроїв стали нецікавими для загалу; влада в руках пролетаріату й пролетаріат устами своїх речників вимагає, щоби під час його диктатури, в переходову добу до майбутнього соціалістичного суспільства, працював кожний на користь будови майбутнього ладу, а од поета-лірика зокрема вимагає він революційної агітки, а не «чувствительных индивидуалистических стихотворений», котрі лоскотали б нерви ситому непманові. Дійсно: революційні твори радше друкують видавництва й краще за них платять, бо ці речі мають масовий збут. Це все могло спричинитися до моди на тематичні вірші, якою майже всі сучасні лірики захопились, бо на що більший попит, того й більше виробляється. Але, як би воно там не було—це упадок ліризму. Факт залишається фактом.

Прозовий твір завжди має тему, вибрану автором з маси різних тем. Там оповідання й опис—значить, треба про «щось» оповідати й «щось» описувати. В художній прозі конкретна тема, взята зовні, необхідна. Через те й помітно тенденцію до художньої прози. Ця тенденція виявилась в шуканні тем ще раніше, а зараз більшість ліриків навсправжки переходять до художньої прози. Тематизм мусів привести лірика до епічної творчості, або заставити його замовкнути. Справжній лірик не створить епічних шедеврів, але коли йому треба писати на тему, він радніше береться до прози, бо властиве місце певної теми—в прозі. Через те я й вважаю неліричний тематизм головною ознакою спаду ліризму.

Лірик з темою поводитьсь невміло. Він не може легко її опанувати і через те шукає вже готових, опрацьованих тем, шукає схем, знаходить їх в інших письменників і запозичає. Таких тематичних запозичень в сучасних ліриків ви знайдете чимало і то не тільки в посередніх, а і в першорядних. Так, напр., Тичина для своєї тематичної поезії «Приїхали до матері да три сини» запозичив схему в Олеся. «Ой була на світі та удівонька, трох синів мала»... і т. д. Найбільше запозичень в сучасних літературних думках. Дума, як відомо, це продумане оповідання про якусь історичну подію, продумане, а не пережите, бо пережитою є тільки лірична

пісня. Сучасні лірики, описуючи події сьогоднішніх днів, беруть собі вже готові схеми народніх дум, але в отих їх «думах» немає того тепла й безпосередности, які є в справжніх народніх думах. Вони з темою все таки не справляються, хоч і мають для неї вже готову схему й переживання сучасности. Така «Дума про Бармашиху» В. Поліщука, такі думи Г. Епіката инш. Та не тільки в історії літератури, але й у своїх сучасників лірики запозичають теми. Драй-Хмара і Рильський відповідають на тематизм харківчан таким же тематизмом про чумаків, про волів, про степ і т. инш., виставляючи проти одної теми—тему свою. Драй-Хмара, після картинки степового життя України, запитує, напр., Хвильового:

«Коли ж задзвонить тут машина,
Засяє електричний вік?».

Це відповідь на його поему «В електричний вік». Рильський у відповідь Йогансенові на тему останнього: «Ти думаєш, що то комуна—був ринок, а буде казарма?»—відповідає: «Ні, ні! Майбутнє не казарма!» Ті запозичення тем і схем почалися в революційній ліриці вже давно. Дозволяв собі їх і Семенко, і Савченко, і Слісаренко й инш.

Перший на теми накинувся Семенко. Вже в 1919 році видав він збірку тематичних «Десять поем», де теми ще не домінували. Ревфутпоема «Тов. Солнце» і поезофільма «Степ» намагаються затримати одну тему, але й тут це Семенкові не вдається. Він ішов до тематизму поступово й дійшов до того, що в останньому збірнику панфутуристів, присвяченому роковинам Жовтня, йому належать тільки гасла—тільки намічені теми. А колись Семенко був щирим ліриком і там була вся його сила. Пригадайте собі ліричний фінал його твору «Ліліт»:

«Остання квітка—мрії моїй,
Мрії моїй неземній».

Або вірші, що вийшли в «Альманахові трьох» під заг. «Гімни св. Терезі»:

«Я до Тебе прийду, коли Ти сама,
Бо я сам, бо я завше сам,
Вкрила, вкрила Тебе моєї мрії зіма—
Білий, білий наш храм».

Тут немає конкретної теми, тільки бажання, тільки настрої, почуття. Згодом Семенко розгубив весь свій ліризм через те, що «П'єро задавався». Задаватись, це значить брехати, бути нещирим, шукати рідких і «екстравагантних» тем. Про це писав він ще в 1914 році:

«Близкучих слів я б міг сказати багато
І виявить палкого почуття,
Але вогнем шукань я запалився, брате,
Шукаю квінтесенцію модерного життя».

До повного заперечення не тільки ліризму, а й усякої поетичної творчости взагалі дійшов Семенко в своєму обструктивному писанні в «Катафалку містечтва»: «Понедельник, Вторник, Среда і т. д.» «Перевод с украинского». (sic!).

О. Слісаренко почав ліквідацію свого ліризму поемами. Тема зробила його вірші патетичними, холодними, хоч треба сказати, що його лірика була переважно «созерцательна». Пригадую собі його вірш:

«Дадан. Дуплянка. На березі білій
Іконка праведних Зосіми і Саватія...»

Тут була вже тема-порівняння вулика з монастирем. Навіть найбільш ліричний вірш Слісаренка, про «квітку синегуб», зраджує тематизм. Зараз він позбувся всякого ліричного нальоту й пише прозою, розділеною на римовані рядки. Так, у збірнику панфутуристів, присвяченому Жовтневим роковинам, його вірш «Вокзали» — це звичайна собі проза, забарвлена імажиниськими образами:

«Там з людського потоку напилися залі,
А тут в степу червствий хліб та огірок зів'ялий.
До кінських ніг спадає сонце п'ятаками пекучими,
О, зачаровані міста, обгорнуті степами, як онучами!»

Я навмисне взяв найбільш ліричне місце, щоби показати, скільки в йому мало властивої лірики.

Колись і Шкурупій був нахильний до лірики, яка помітна ще в його «Психетозах»:

«Сірий туман в кімнаті,
Чорні тіні неіснуючих річей,
Привиди неіснуючих спогадів.
Бийся, серце, розміряно,
Засипай!
Все їдно не збудують нам мамзолеїв
І пам'ятників,
Все їдно забудуть про нас сьогодні.
Злітай, о серце,
В неіснуючі країни мрій,
Кохай неіснуючі серця...

.....
Все їдно не збагнуть нас
Неіснуючі стіни душ байдужности,
Неіснуюча думка,—
Бийся, серце, розміряно,
Засипай!»

Але й в цьому ліричному вірші вже є тема — це «неіснуючість», запозичена, мабуть, в Г. Михайличенка. Там і сірий туман, і кімната, і тіні неіснуючих річей. Ліричні тут самі тільки виклики, що проходять рефреном через увесь вірш та десперація. Поруч із цим віршом його «Лікарепопініяда» має більше патосу й менше чистого ліризму. Ще менше його в пізнішому вірші Шкурупія, котрий вміщений в збірнику панфутів, присвяченому жовтню, під заг. «Жовтневий роман»: «Гайдамака знову з коня злізав, поволі як хижак до дівчини підходив, і в мріях дівчині пораду вже давав, і поцілунків смак на вустах відчував, солодший глodu (отак - то! Б. Т).

А дівчина до хати хутко, рушницю батьківську з запалом, раптовим пострілом, важкою кулею гайдамацьку душу з тілом розлучала. ...Гайдамаку корчила смерть це. І хіба дівчині так робити не гоже? Хіба революції не може бути в серці? Хіба в коханні жовтня бути не може?» Це проза, навіть цілком непоетична, а проста, звичайнісінька собі проза. Шкурупій зліквідував останні рештки свого ліризму. На місце почування, настрою, певна тема, проста й звичайна, навіть з банальною мораллю, висловленою трьома прозаїчно-риторичними питаннями.

Крім цих трьох більше свідомих ліквідаторів поезії, решта Аспанфуту йде по второваній ними доріжці. Так, В. Ярошенко, колись інтимний лірик, після двох збірок лірики, що вийшли до 1920 р., і після трьохлітньої мовчанки перейшов до панфутів і пише тепер конструктивні байки на газетярські теми. Останні його вірші в згаданому вже збірникові Аспанфуту, — це проза, не художня, а проста собі, вульгарна балаканина, котра з виписаною в першому рядкові темою «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» не має нічого спільного:

«То не важно прокулить білогвардейській гниді серце,
І не важно ногом виб'єть гранд-дамі зуби,—
Важно посипать перцем
Револуційний язик, революційні губи»...

Далі Я. Савченко, крайній містик-песиміст в своїй першій збірці поезій, котрий найбільш поступово приймав революцію в другій збірці «Земля», «підпалював небо і кидав душі в повітря», кричав і галасував до хрипіння, що

«Ми у струпах, у полуді,
Голодні пси, юрба калік.
Комусь сонцями бризка чудо,
А ми кровавим крик....»

тепер каже прозою, хоч і римованою, на певну тему «Ленін»:

«Не напружуєм криком серця,
Не розриваєм вени:
Можна легко сказать найпростіше і'мя,
Промовить:

Ленін».

Позаду всіх панфутів стоїть що-до деструкції Мик. Терещенко, котрий ще й досі не зміг позбутись свого ліризму так легко, як його товариство. Найбільш маркантною ознакою ліквідаторства в його творах являється так само тема. «Кочегар», «Безробітній» і т. п. — це поезії на робітничі теми. Останній його вірш у «Більшовику» про вибори до рад показує, що автор вирішив і собі засісти в «Катафалку мистецтва». Наскільки ліризм ще панує в Терещенка, видно з поеми «Цень-Цань», найкращого вірша в збірнику панфутів, присвяченому Жовтню. Зате тема в ньому розроблена слабо. Поема починається лірично:

«Я що-дня робітничим кварталом
з передмістя додому спішу;
а згасаюче сонце поклало
скрізь на дахи вечірною ржу,

Під ногами послалась утома,
засмутила багрець на листку;
я що-дня поспішаю додому
і спиняюсь чомусь на містку.
І пригадую раптом і досі
про багрець обгорілих повстань,—
він лежав перехрестям на розі,
косоокий і мідний Цень-Цань...»

Тут ні єдиної епічної рисочки. Од розміру, ритму, настрою—до окремих зворотів і образів—все ліричне. І монтаж і фактура, як кажуть панфути—ексструктивні. З цих рядків явно проглядає імпресіоніст-лірик автор рядків: «І в екстазі припав до колюмни» (навіть ритм той самий). Одним словом—«печаль і ніжність», яких автор і досі, на превелику досаду асоціації панфутів, не може позбутись. Але товариство впливає. Далі в згаданому вірші йде оповідання:

«І він покинув мур китайський,
пішов у безвість навманння;
він так любив пахучий чай,—
але що-дня
йому доводилось возити,
немов худоба, пишних пань,
таких цяцькованих і ситих...
І от Цень-Цань
поїхав десь під сіре небо,
де між сірісіньких людей
ще тірше працювати треба
у тьмі царських ночей».

Це художня проза, а тематизм—аналогічний до «Голови Ході» Косинки, тільки що в останнього цей Ході більш патетично вигукував: «Мой умірай за свобод, всіх свобод умірай!»

Панфутуристична молодь позбулась свого ліризму швидче, ще до вступу в асоціацію. Хіба що в одного ще М. Щербака просовується де-не-де патос: «Віки ще ждуть, ще ждуть запалу, смертельних помст, кривавих страт!» Н. Бажан вже просто балакає:

«Коли шахт б'є серце на алярм,
Коли серця чавунами розіллються,
Буде Німеччина плацдарм
Всеєвропейських революцій»

а далі:

«Сталевий буде ангар
на Рейні і на Шлезку,
Берліна морфій,
гарем, кабаре
захлинється в Рейні
і встане
не

Людендорф і Пуанкаре—

Ленін».

Я так довго спинився на панфутах тому, що вони ведуть перед у ліквідації поезії. Близько до них стоять Кантемерянin, Корж, Шпол, Алешко, Коляда, Гадзінський і інші. Лірики ви в них не знайдете. Далі йде добра половина молоді, котра гуртується зараз в Київських студіях «Гарту» й «Плугу». Можливо, що більшість цих студистів, в зв'язку з тим, що вони знаходяться під ближчим доглядом панфутуристів, перейде згодом до Аспанфуту.

З інших поетів, під час розквіту української лірики, перші місця займали Тичина й Рильський. Перший з них, найбільший лірик революційної доби, порейшов до тематизму зараз же після перелому 1920 року, коли почав писати «Плюсклим поетам» — тема, котра появлялась в нього кілька разів, а в-останнє, вже без всякого ліричного нальоту, в 1923 році під заголовком «Поетам нової формації»:

«Як самостійні заряди, що носять силу невідкриту,
потоком пробігаєте пустелі рідні
і зустрічаєте нові потоки, які від вас відштовхуються,
ви, електрони».

Тичина перейшов фазу історичних і космічних тем своїми творами: «В космічному оркестрі», «Живем комуною» і «Сковорода». Останні потуги його ліризму помітні ще в «Пісні комсомольців»:

«Знов на заході буржуй
з капіталом-богом,
ой, тай будем же їх бить
радісно і строго —
 молодого, молодого,
 молодистого!»

Ліризм Тичини гасне на наших очах, а що він поет наскрізь ліричний, то тематизм убиває його творчість цілком. Тому — нічого дивуватись, що зараз він замовк. Або буде він мовчати й далі, або поверне до колишньої своєї «ліричної теми».

М. Рильський любив ще здавна ідилію («на Узліссі»), ще здавна вихваляв він епічний спокій («Керуй на озеро спокою свої змагання молоді»), але чистим епіком він не був і навряд чи може бути. Це доказують його поеми: «Чумаки», «Крізь бурю й сніг», та остання — «Вікна говорять». Хоч поет і намагається провести в своїх поемах одну якусь тему, йому це не вдається. В «Чумаках» кілька тем, та й вони ховаються під настроєм автора; так само міняється тема і в поемі «Вікна говорять». Ліризм ще панує над Рильським, але цей хоче позбутись його писанням на теми, розуміється, революційні. Коли ж йому і вдасться опанувати темою, то можна буде з певністю сказати, що сила його творчості занепаде і що ще одним ліриком буде менше.

Д. Загул в своїх віршах після 1920 року також нахиляється до тематизму. Конкретна тема проглядає, напр., в його «Гімні-прокламації», написаному в 1921 році. Ліричні його вірші поміщені по різних журналах 1923 року, належать до 1920 року. Зараз Д. Загул ліричних віршів не пише.

Филипович шукає тем так само. Його «Ярославна», «Мономах», «Версаль і Рур»—це холодні картинки, в яких ні сліду того ліризму, що його бачили ми в збірці «Земля і вітер»:

«Коли затихнуть двері,
Коли заснуть стільці,
І ляжеш без вечері,
І втома на лиці,
Я знаю, знаю, знаю:
Я знову не один:
Неначе рухи гаю
Зростає шум хвилин...»

Штучним патосом не замінити щирого чуття; що ж, як не голий патос, бренть в оцих найбільш ліричних рядках віршу, написаного на тему?

«А там на заході лягла залізна осінь,
Майдани і будинки і сади
Засипала холодно-жовтим листям,
Дощі і кров не раз його кропили...» і т. д.

Як мало чистої лірики в імажинистських поемах Осьмачки та в холодно вирізьблених поезіях Драй-Хмари, можна переконатись, прочитавши хоч по одному їхньому віршові. Ці поети виступили пізніше і через те ми й не бачимо в них тієї сили ліризму, що панувала в українській поезії до 1920 року.

М. Хвильовий був колись першорядним ліриком. Це помітно, як я вже казав, і на його прозових творах, а в віршах цей ліризм панує виключно. Хіба не чиста лірика в такому його віршові?

«Моя золота береза,
Зажурно дивиться в вохкую млу;
О, де ви, де ви, зелені плеса
Моїх роспорошених дум?
Піду я в робітничий квартал,
Заховаю там склизький сум...
Ах, яку я важку вагу
Біля золотої берези несучу!..»

Далі Хвильовий почав писати вірші на тему, напр., «Цоки, цоки, цокотки», а нарешті перейшов до художньої прози, спершу імпресіоністичної, а зараз побутово-реалістичної. Ще рік, ще два і ліризм його зникне з прози і тоді Хвильовий буде справжнім епіком. «Поема моєї сестри» і «В електричний вік»—це переходовий місток до тематизму, до прози.

М. Йогансен почав був також лірикою. Ще в «Кроковому колі» ліризм переважає:

«Серце,—ти мій лихтарик,
(Заглядаю в заплакані дверці)
Ти мій злидений дзигарик.
Так

так

так

так

Так, каже серце».

Остання віршова річ Йогансена, поема «Комуна»—ці тематичні вірші повні прозаїзмів, цілковите одречення од ліризму. Ось уривок згаданої поеми, XI-ий її розділ під заг. «Не журіться, капіталісти».

«І збудуєм притулки, і в них генерали,
Хорі на мілітаризм, імперіялісти й інші сифілітики
Матимуть чисто все, що мали,
І день-у-день гратимуть у політику,
Туди звезем усіх чисто грошей,
Акцій, гарантій, умов, переводів
Навалимо гору, невимовно хорошу,
Для імперіялістів, банкірів, злодіїв.
І до самої своєї славної смерти
Вони в нас житимуть тепло й розумно—
Що-дня до несхочу пити й жерти,
А по смерті в музей поставимо мумії».

Це холодне міркування, іронія без тепла й жовчи. Це не поезія. Йогансен свідомо ліквідує свій ліризм.

В. Поліщук давно вже перейшов до поем. Але ліризм у нього ще не вмер. Ще сильний він індивідуаліст, звідкіля й нахил до еротики. Його ідилії в збірці «Радіо в житах» та де-які з поем дозволяють надіятись, що епіком він буде, коли тільки не піде по ліквідаторській лінії. Сам Поліщук любить хвалитись своїм динамізмом, але того динамізму в «Радіо в житах» ми щось не бачимо; який динамізм хоч би в отакій поезії?

«М'ятним холодом повіяла печаль,
У середині шумує, мов в бору,
Біль пече мене: умру чи не умру?
Та для мене вже уста твої мовчать...»

Але коли сувора пролетарська критика заборонить йому писати про «Онанив» і свої любовні переживання, він буде й далі писати на тему «революція» так, як уже й почав:

«І ці нові володарі
Здолають керувати
Гей цілими світами,
І радій запряжуть у двигуни,
А одпрацьовані й розмяклі
За сотні літ (вареним буряком)
Безмозглі голови дворян і крамарів
Примусять мазати машини
Перед польотом за кордони атмосфери,
А ні—на смалець перетоплять
І чоботи намажуть».

Тема ясна, зате поезії й не шукай!

Немає правила без винятку. Це торкається «ніжного й наївного» Сосюри. Його поеми—це ліричний вихор, котрий несе автора, куди йому захочеться, і хоч би як на Сосюру й не гримали, він не так хутко зможе вибитись с-під впливу настрою, почування. Тема—темою, а він собі

співає про себе. Тема в нього завжди індивідуальна. Захоче, напр., написати про допотопного якогось «завра», а виходить і «я» і «любов», напр.:

«Сижу над морем і вию.
Не допоможе уже ніхто...»

Така «Залізниця», така й «Нальотчиця». Сосюра—останній, може, могикан української революційної лірики, котрий, не звертаючи уваги на те, що

«Навколо вітер непереможний
Реве й гуля»,

співає собі про себе:

«Такий я ніжний, такий тривожний,
Моя осіння земля!»

Зате інша молодь, як Копиленко, Сенченко, що виступили були з віршами в «Штурмі», перейшли разом з Панчом, Шевченком, Пановим і інш. до прози. В Дніпровського нетематичних віршів немає. Вже самі заголовки його творів визначають тему: «Революція», «Комуна», «Донбас» і т. д. Ще трохи лірики бренть у Панова, в Голоти та автора «Трембітиних тонів» Гжицького. Доленго після «Блакитної жалоби» взявся до тематичних об'єктивних віршів, які він називає лірикою, але ця лірика, хоч вона ще помітна в «Litterae», йде на спад. Сильним ліриком в де-яких своїх віршах був І. Кулик. Головно в циклію «Крим». В «Зеленому серці» є чимало неліричних віршів на тему продналогу, голодного року й т. под. Це задаток на дорогу до прози.

Я торкнувся досі тільки тематики. Вже на підставі цього розбору видно, що революційна лірика доживає свої дні як в Харкові, так і в Києві. В останньому—останні ліричні речі належать Терещенкові й Рильському, в Харкові ж—Сосюрі й Поліщукові. Українська еміграція сильної лірики не має. Твори Ірчана та Тарновського—неліричні. В Чехії й Польщі доспіває свої дні символізм в особах А. Павлюка, Меланюка, Бобинського, Падоліста, Дарагана, Миронюка й інш. На провінції ще пишуть ліричні вірші Мисик, Жилко, Тась, Могилянська, Бен, Тен, Казка і т. д.—це переважно молодь, котра ще слова свого в літературі не сказала. А що й вони нахильні до тематики, видно хоч би з поеми Соколовського «Поема одного життя». Надіятись, що вони піднімуть «престиж» лірики—важко.

IV

Я вже згадував, що в сучасній українській поезії домінує образ. Образ хоч і подибується часто і в ліричних віршах, то тут відіграє він тільки другорядну, підсобну роль. Властиве місце образу—в епічній творчості. Візьміть який-небудь ліричний вірш Шевченка, Франка, чи іншого якогось лірика, і прослідуйте, чи багато там образів? Майже немає. Лірика—мистецтво безобразне, як і музика. Почування, настрої важче висловити образом, ніж звуком. Лірика належить до мистецтв часових, а епіка до просторових. Образ має просторовість. Через те він і належить до епосу. З того, що епос, драма й лірика мають один і той же матеріал—слово, ще зовсім не виходить, що письменник може бути ліриком, епіком, чи драматургом по своїй власній уподобі. Це не три основні форми поетичної творчості, не три стилеві форми, хочу сказати,—це три різні мистецтва, що

різняються між собою далеко більше, ніж музика-композиція, музики-спів і музика-гра. Матеріалом тут один звук, але хіба кожний композитор—віолінчеліст, хіба кожний співак—композитор? А в літературі бувають такі погляди, що кожний лірик, як тільки захоче, може стати повістярем або драматургом. Бути чистим ліриком і давати одночасно сильні епічні чи драматичні твори можуть тільки генії, та й то не всі. Гете, напр., чистий лірик. Епічні твори його просякнуті цим властивим йому ліризмом до краю. «Страждання молодого Вертера», «Герман і Доротея»—це, правда, епічні твори, але в них найбільш цінні власне ліричні ухилення від епічного зображення. Хіба у «Фавсті» або в «Геці» не найкращими являються ті місця, де пробивається отой саме гетівський ліризм? Зате Шілер, напр., в ліриці слабкий. Його ліричні вірші холодні, пересипані філософськими сентенціями. Я ж кажу, що таке сполучення епосу й лірики можливе тільки в творців першорядних. А в нас зараз майже всі лірики кинулись до епічної творчості. Всім забаглося чогось «зображувати», «малювати», «описувати», «відбивати»—замість «висловлюватись».

Є два типи поетів: поети вислову і поети зображення. В перших на першому місці—їх внутрішній стан почування, настрої, котрий шукає для себе відповідної форми вислову й знаходить її в ліричному вірші. Ліричний вірш—це символ поетового переживання. Той вірш зрозумієш тільки тоді, коли таке переживання було і в тебе. Отже в ліриці переважає суб'єктивність. Все предметне, а з ним і образ має тут чисто символічне значіння, воно само по собі є нічим, а живе тільки як втілення почування поета. Те, що ми називаємо ліричним, є не тільки стилевою формою зображення, а становить одну з основних відмін внутрішнього успособлення поета взагалі. Лірик не шукає теми—вона в його переживанні, він не силує себе творити, а творить, щоби висловити своє почуття, котре само вимагає од нього цього вислову. Епічний поет, навпаки, творить образи, він зображує, йому належить передовсім на предметному зображенні дійсності, а суб'єктивний вияв почувань відступає в його на задній план. В епіка є тенденція творити, є шукання матеріалу, форми, образу, героя. З внутрішнього його «я» походять тільки теплота й життєвість картини, образу, героя. По-за цим—автор сам для читача непомітний. Є поети-лірики (Еврипід, Мол'єр, Гете, Ібсен, Шевченко...)—є епіки (Бранд, Шекспір, Софокль, Кальдерон, Лесінг, Шілер, Бальзак, Золя, Мопсан...). Лірикові важко бути епіком, епікові так само важко бути ліриком. Коли Шевченко хоче дати епічну постать Галайди в «Гайдамаках» і картину гайдамацького руху, це виходить у його слабо. Образ, картина, герой—губляться за настроєм самого автора. Хоче Франко зобразити «Мойсея», а виходить не Мойсей, а Франко. Так само не вдається епікові лірика. Тим менше може вдатись така неприродність ліриковій українському, ніжче од цих двох згаданих величин.

Є, правда, лірики з нахилом до епіки. В них сильно розвинута образність, хоч вона й не переважає емотивності. Такими були, напр., французькі парнасці, котрі вимагали од поета певної «імпасібіліте». Такими в нас можна вважати з сучасних де в чому Рильського, Хвильового, але не Тичину, не Семенка, не Йогансена. Все-таки і в таких «посередників» перевагу мала чиста лірика; були тільки тенденції до епіки. Коли

тенденція в таких поетів починала панувати, то разом з нею в твір входили: штучність, холодність, майстерство, крик фальшу.

Лірик йде од переживання до вислову, а епик од споглядання до зображення. А в нас зараз од лірика вимагають зображення дійсності, від епіка ж чуття, переживання. І от, лірики гаяють за образами, а що вони не можуть творити епічних образів, а користуватись образом ліричним не вміють, то й виходить образ хаотичний, притягнутий за волосся і втиснутий насильно в рядок.

Появляється, напр., з друку нова книжка ліричних віршів, от хоч би «Жовтень» В. Атаманюка. Розгортаєте її й читаєте:

«Сховалось небо в хмар шухляди,
Земля кожух вгорнула з листя,
І в'яжуть спиці Листопаду
В повітрі дощові намиста»

Або: «Ніч наточила чорної смоли
Зі срібних дойок на небі».

Слухаєш Драй-Хмару, а він «гострими глищами проколює більма дня». Осьмачка «вдавлює сонце в степи»; в нього місяць вівсом брязкає об мечі вартових; йому вечорі світять чиймись п'ятами вгорі, як він в сльозах; в нього подибаєте й такий образ:

«Загострені вітром, як сині ножі,
Звисають над нами з безодні
В холоді мертвому дні крижані» (Поїзд).

Що це? Лірична чи образна творчість? Образи переважають,—значить, це не лірика а імажиниська образотворчість, або панфутиристичне поезо-малярство. Самі ж бо оті образи не впливають з необхідности краще висловити свій настрій, а тільки з бажання дати оригінальний образ. Образ во ім'я самого ж таки образу. Замість висловити якимсь ліричним згуковим образом настрої осені, сучасний поет малює картину, дає «оригінальний образ»:

«Журавлів стьожки вимірюють медаль небесної емалі».

А колись той самий Атаманюк в 1915 році писав про цих самих журавлів більш лірично:

«Відлітають журавлі,
Ледве чутно: кру...
Буде жирно тут в селі,
Як од куль помру.
Відлітають журавлі,
Тане в небі шлях;
Отой жовнір на землі,
Мов на небі птах» (Як сурми заграли, Відень, 1916).

Порівняйте попередній, чисто епічний образ, із подібним ліричним образом В. Кобилянського:

«Така дзвінка глибінь блакиті,
Мов розмальована емаль»

і ви почуете, де ліризм, а де гонитва за образом. Або ще одно порівняння з тих самих поетів:

«Осіннє золото над парком
Алею сонну золотить» (Кобилянський).
«Червоним каганцем блимають клени» (Атаманюк).
«А сонце згариском-огарком
Кроваво в хмарах мерехтить.» (Кобилянський).
«Сховались соняшні проміння
У рукавиці сивих хмар» (Атаманюк).

Я тому взяв до порівняння Кобилянського, що Атаманюк виписав на своїй збірці мотто із цього поета. Якесь певна спорідненість між ними є, але вона ховається за образотворчістю останнього.

Розуміється, що і в образотворчості найдаліше зайшли футуристи. У Шкурупія «вулиці здіймають капелюхи з тумб», «верстви ковтають верхи на вагонних буферах» і т. д. Слісаренко просто признається, що він «запліднює мову спермами сміливих образів», він «трусами абортіваних днів угноює майбутній час», в нього «отари свинячі запінили вовну руду» і т. д. Це дійсно «сперми сміливих образів»!

Але перейдемо до інших киян. Рильський, напр., так само не може утриматись, щоби не дати якогось чудного образу:

«Хай поети встилають путь
Снігом азалій!»

У Филиповича:

«Не сонце—п'яна шинкарка—
На оборій вино лила».

Або: «А там на заході лягла залізна осінь».

У Драй-Хмари: «пірнає синьокрила соя в золотосоняшну кудель».—

Буйно розвивається образотворчість і в Харкові. Поліщук, як і більшість сучасних українських поетів, любить здебільшого звязувати її із сонцем:

«Мохнате сонце
мягкою кулею з повстини
крізь волохату шапку хмар».

Воно ж «криком ростяло вагу» олова хмар, воно ж із «хмарних вибоїн брандсбоек б'є», далі воно «в небі колотило вогневу лемішку, мов у казані», і т. д. і т. д.

А ось влучний, сміливий образ, котрий не відноситься вже до сонця:

«Струна співала, мов лялалась тонка нитка меду, м'яка й тягуча, а в нижніх тонах мастка, мов шоколад». Хто заперечить мені, коли я скажу, що всі ці образи, хоч би вони які були влучні, належать до художньої прози, до епосу, а не до лірики. Ось, напр., образ Йогансена: «Угору лізе вогневий буряк, видирається вище, й вище, й вище, ударив, свиснув, розсипався искрами»—це має бути світанок. У Тичини сонця «штитет поранив клен на ссінь», у нього «ходить сонце в шлях, натягне віз—і всі планети в екстаз». У Хвильового «на Сумській запаштетився гул»,

у нього ж фігурує «мрій розпатланий кужіль» і т. д. Про образи молодших харків'ян балакати не буду. Вони змайстровані по штибу старших. Навіть Сосюра полює де-коли на образи, напр., «бідою день копитися» то-що. Рідко зустрінете ліричний образ у Кулика, Йогансена, Поліщука, навіть і в Тичини останніх днів.

Між цими образами перевагу мають зорові, бо вони по композиції найлекші. Тільки де в кого, та й то рідко, трапляються образи слухові, майстром яких був колись Тичина. Слух притулювся, чи що? Так, напр., Слісаренко переносить згуковий елемент на зоровий образ «бо кличний гук пасеться на лузі». Так само і в Хвильового «на Сумській запаштетився гул».

Новомодні образи—здебільшого чудернацькі, непоетичні навіть, або темні загадкові, або бліді, анемічні. В епосі вони зайві, для лірики шкідливі. До української лірики вони прийшли з сучасної російської поезії, де їх особливо культивують футуристи та імажиністи. Брак місця й часу не дозволяють мені спинятися на них довше, а то я доказав би оте походження більшості наших образів, хоч би й таких, як, напр., образ Филиповича: «загубив золоту підкову і на обрії десь упав». Ліричний образ має теплоту й ясність, котрі яскраво кидаються в вічі кожному читачеві, бо й призначення такого образу—підсобне: він допомагає краще відчутти, уявити собі й зрозуміти те, про що автор в своїому вірші висловлюється. А в наших сучасних ліриків образи туманні, так що їх треба просто розшифровувати як якісь гієрогліфи. Для чого ж тоді вони? Це задавачність: ану, мовляв, вступну такого образа, що й сам не розберу. Бо, справді бувають, зараз такі випадки, що поет не може розшифрувати на домагання читачів або слухачів свого власного образу. Я не кажу, що кожний образ мусить бути для всіх зрозумілий, але він не повинен бути штучним, вишуканим. Для лірика одного майстерства мало. Треба вогню, треба сили, треба глибини образу, а їх немає. В Драй-Хмари і Филиповича зорові образи не мають внутрішньої теплоти, вони холодно вирізьблені. В Осьмачки такі образи не стилізовані, хаотичні й неясні. А колись в цих же поетів була і ясність, і теплота, і глибина, і сила. Що ж таке сталося? Чому Филипович не може творити далі таких образів, як «Бачу блакитні плями, неба дешевий крам...», «убого никне небес шатро», а Драй-Хмара чому не творить ліричних образів, як «О, серце, оповите снами, чому ти не дзвінка стріла»? Чому Осьмачка не може знову дати нам такого сильного образу, який зустріємо в його «Реготі», чому всі інші поети одходять од ліричного образу? Відповідь одна: бо вони одходять од лірики і хочуть бути епіками. Причиною цьому «дух часу», котрий позначився по всіх європейських літературах загальним упадком лірики.

Образотворчість—це третій ступінь розвитку людської словотворчості, вищий од диких, неартикулярних вигуків дикуна, вищий од наслідування звуків природи, але нижчий од глибокодумного споглядання. Між іншим, завважу, що після образної творчості в нашій ліриці мусів би наступити період «лірики-думки», так прозваної філософичної лірики («Gedankenlyrik»); початки її намічалися в творах Тичини (Замість сонетів і октав), Загула (На грані), Йогансена, Рильського, Доленга та инш. Але останні віршовані думки Йогансена, Слісаренка й инш. вказують шлях до віршованих прозаїчних думок, а не до «лірики-думки».

Образність у ліриці—це не дуже велике досягнення. До образної творчості, описовості нахильний кожний із початкуючих поетів. Ось у мене дитячий журнал одної із семилітніх шкіл, а в ньому вірші 15-літнього учня А. Люльки!

«Золототканим рушником звисає неба шар,
Мережаним узором рожевий жевріє жар.
Навколо на небосклоні горить червона грань,
Я радісно б'ю в долоні, а долом луна, як лань.
Сітчаста імла січеться, над річкою звиса,
Дзеркальне небо річки—які ж то чудеса!»

А тим часом ви не знайдете зараз майже ні одного поета, котрий в ліричних своїх віршах не надуживав би образної творчості. Хіба це не ознака спаду ліризму?

V

Фраза стала божком сучасників. Ліричний вислів—простий, невишуканий, бо він—вилив хвильового настрою, почування. Де фраза, там фальш. Ще Семенко почував усю пагубність фрази в 1917 році. Фраза перешкоджала йому бути ліричним, не давала йому бути щирим і безпосереднім:

«Фразо, фразо, покинь мене!
Охопи, дикунський вий!
Охопи, охопи нестримано,
Звіре шалений, злий!»—

це тому, що він ще в «Дерзаннях» і в «Кверофутуризмі» оддав себе фразерству, це тому, що «рима навілана шию і оздобленості звичайні», котрими, як він каже—«я свою голість закрию і свою неохайність». Щире признание, яке повинен би зробита зараз майже кожний сучасний лірик. Всі вони зараз в тенетах фразерства, всі вони втратили свою колишню безпосередність, отой «дикунський вий» всі вони почувають у себе «риму на шії» і всі вони фразами й «оздобленостями звичайними»—замасковують свій брак безпосередності, свою «наготу й неохайність». Семенко в 1919 році признається, що він весь «загруз у фразах», що він «пише вірші на теми» передбачає в 1920 році кінець своєї творчості:

«І думок не буде, і розбіжаться фрази,
І трагічно будуть повторюватися,
І ніхто не скаже, що то було прекрасне,
І заблимає і загасне без вороття».

Дійсно—доля задаваки, доля фразьора, доля П'єро. Він—приклад для одстрашування—потягнув за собою своїми фразами цілу низку імен, котрі тепер, так як і він колись, загрузли в фразах і трагічно стали повторюватися. Який же був інший вихід для оцих колишніх творців, що зараз належать до асоціації панфутуристів? Єдиним було—самооправдання, котре футуристи знаходять в самолівідації і котре ідеологічно вони поширюють на всіх і на все мистецтво взагалі. Засуджений на повільну смерть не може примиритися з тим, що після нього життя буде йти далі. Футуристи

не можуть стерпіти, щоби в майбутньому, *in futuro*, були поети інші, а не вони, і тому, як ворони, пророчать смерть всьому мистецтву, тому й пишуть про смерть мистецтва по різних своїх «Катафалках». Фраза була причиною їх упадку.

Візьміть, напр., Слісаренка, і ви побачите, скільки в нього фразерства: «Грубий мій голос, бо сили багато в ньому», «Тупіт тисячоліть допотопить в душі моїй», «Призирство моє сталості елегантських циліндрів», «Бійтесь моїх мотузків з кострицею» і т. д. Кожний панфут, навіть з низів асоціації, хоче бути пророком. Не диво, що й Слісаренко пророкує «Царівну останнього», «Ціклони», «Комунікацію» і т. д. Як можна відчуті майбутнє? Треба б бути мистиком; але панфутуристи пережили вже її за часів символізму, і через те, по їхньому, в майбутньому—фразерство, про майбутнє—фраза: смерть мистецтва. Правда, панфутуристи пророкують і поступ техніки, але хіба це їх винахід? Семенко пророкував, що в 1925 році буде шлях од землі до Марса, в противнім случаї—він ідіот, а з ним і маса революціонерів. При чому тут революціонери? Просто, Семенкові не хочеться бути самому ідіотом і через те він засуджує на таку саму участь всю «армію революціонерів», як засуджує на загибель усе мистецтво. Що Семенкові доведеться тут залишитись самому, в цьому не може бути ніякого сумніву. Слісаренко, в свою чергу, пророкує: «І коли сонце у небі зробиться смішною анахроничною плямою, тоді в лабораторіях, на терезах стотних зважиться золотими міліграмами для кожного крихти щастя». Що це? Не пережитий містицизм од часів символізму, чи просто порожня фраза? Слісаренко страшить поезію, пророкує їй смерть, пророкує смерть мріям, хоч сам іще у мріях про «майбутнє щастя для всіх». Ось він кричить поетам: «Зачиняйте крамниці з линучим перкалем мрій! Розум готує бурні погроми на ваші базари. Камені бруків з рук міцном'язих розіб'ють вітрини, на котрих поети поклали серця на видовище людям». Ось що кажуть промисlickи од літератури, а нишком видають поеми (сам Слісаренко й інші) вітрину першу, вітрину другу (Шкурупій), вірші, оповідання, романи і т. д. Це, щоб ліва не знала, що робить права, котра займається фразерством, словоблудієм і просто блудом. Дійсно, «важко травить шлунок історії» отаке «каміння сучасности», котрим панфутуристи збираються громити мистецтво й літературу; значіння й вагу мистецтва пролетаріят вже давно зрозумів і не вірить панфутам, не вірить в «смерть мистецтва».

Пророкуванням фразами займаються й інші сучасні письменники-лірики. «Велектричний вік» Хвильового, «Комуна» Йогансена, «Авіопоема» Коляди і т. д.—повні порожніх фраз. Поліщук летить так само на крилах фразерства. Повно фраз і в Київських ліриків. Цитування цих фраз зайняло б багато місця.

Ліричний вірш короткий, як короткі й почування, як хвиловий і перебіжний настрій, котрий його викликає. А не дивлячись на це, люди пишуть поеми на 1000 й більше рядків. Що це таке? Потопа слів, яка втопила Семенка, Шкурупія, Алешка, Коржа, Дніпровського, Коляду, Гадзінського й багато инш. Ця потопа і в закордонних: Тарновського, Павлюка й инш. Багатомовність, надто велике багатство слів ослаблюють всяке вражіння од ліричного віршу. Заперечують ліризм і рідкі, вишукані слова, як, напр., в Драй-Хмари. Багатомовність—це смертний гріх і В. Поліщука. Епик, що оповідає про різні події й змальовує їх, може йти в широчінь.

А лірик, котрий має виразити своє сильне, навальне почування, розбавляє його багатством слів, як молоко водичкою. Як в житті так само й у мистецтві, найглибше й найсильніше почування скупе на вирази. Тільки все поверховне і неглибоке — балакуче. Що має мало змісту, те більше балакає. Через те найбільші лірики всіх часів були в своїх висловах короткі, але тим сильніші, тим виразніші; тому й властива форма лірики — це пісня, коротка пісня в кілька строфок. З цього погляду народня пісня найбільш витриманий ліричний твір.

Сучасні лірики звертають дуже мало уваги на музикальність віршу, а лірика, як мистецтво суб'єктивного вислову почування, стоїть найближче до музики, бо й тією суттю є суб'єктивний вираз почування настрою. Лірика мусить бути через те мелодичною, гармонійною, музикальною, і такою вона справді виявляється навіть в способі її проголошення (Тичина, Сосюра). Музикальною лірика українська була в перші роки революції. Зараз її хочуть наблизити до малярства. Поезюмалярство — давно вже відома в Європі річ, приймається нашими новими ліриками, як нова Америка. Його проголошує в «Семафорі в майбутнє» Семенко, спеціаліст до переходу нових ідей, поруч із «музикою шумів». У головах панфутів просторе місце — і для музики, і для малярства, і для деструкції, і для конструкції...

Сучасні лірики не знають міри в руйнуванні рядка, розміру, ритму. Не буду наводити цитат. Зрештою, кожний з нас знає, до чого дійшов сучасний «верлібр», під яким розуміють зараз прозу.

Недоречно розквітчування віршу вишуканими образами, при бракові основних музикальних елементів — ось ще один доказ, що українська лірика занепадає. Адже ж кожне почування має свій певний ритм, кожна тема мусить його мати, та й час сьогодинний — хіба ж він настільки вже хаотичний, що немає певного ритму? Але, не дивлючись на це, сучасні лірики не намагаються відчуті оті три основні елементи ритму. Почування, тема — в них одні, а ритм зовсім інший, він їм і не відповідає. Прикладів читач знайде собі сам подостатком.

Вульгаризми і просто таки нецензурні слова увійшли в звичку наших ліриків ще від 1920 року. Хіба, напр., «клизет» може бути ліричним? Може, для тих, кого, як каже Слісаренко, пронесла ридина! Чи багато є сучасних ліриків, котрі обходились би в своїх творах без матюків? Спеціаліст од них «такий ніжний і такий тривожний» Сосюра. Хіба в цьому специфічна пролетарська краса? Не диво, що самі робітники, і то навіть писемно, протестують по газетах проти цього явища. Російська література позбувається поволі отих нецензурних слів, а в нас їх іще смакують. Сильні, запашні слівця люблять найбільш футуристи. В де-кого з них ці слівця бренять щиро, як, напр., у Слісаренка, котрий «вивозить минулого гній на поля пшенишні». (Все ж таки ці фрази більше підходять для його ж брошури про угноєння ґрунтів). Немало нецензурних слів і виразів і в Хвильового.

Фальшивий, бляшаний патос — це ще одна ознака ліричної кризи. А в кого з сучасних ліриків його нема? Хіба не він проглядає з Тичининою:

«В лінію сил!

«В лінію сил!

«Хай одштовхуються од вас ті, хто революцію хоче погасить».

Хіба не патетизм бренть у вірші Загула «О города, ви горді лорди»? Розуміється, що цього патосу найменше в Рильського і в Сосюри, а найбільше в панфутуристів. Семенко давно вже замінив ним щире почуття: «Вітре, вітре мені в спину подуй!» Поеми Слісаренка всі прозаїчно патетичні: «Застебніться, поли минулих і майбутніх часів», «Хто ж вигадає таку рицину, од якої пронесло б всесвіт», «слава життю вагітному», «мені жаль вас, о сучасники» і т. д. Сильний патос був у Савченка в його збірнику «Земля», але тепер він так само, як і Шкурупій, вже навіть патосу позбувся. Видне місце займає він зараз у Поліщука, Филиповича, Осьмачки й инш. Бляшаним патосом, котрий в значний мірі походить від браку захоплення, ворогів не перемогти і не зворушити мас, бо цей патос не переконуючий. Хто, напр., в Європі повірить патетичним словам В. Поліщука: «а все-таки ми захід потолочим і то не зря?»

VI

Після всього сказаного самі насуваються питання: чи це упадок тільки лірики, чи поезії взагалі? Що викликало цю зміну в українській поезії? Яким буде дальший розвиток української поезії?

На перше з цих питань відповім так: українська поезія переживає тільки ліричну кризу; епічна творчість її тільки що починає ставати на твердий ґрунт. М. Хвильовий переходить до психологізму. Косинка йде до більш виразного сюжету. Підмогильний, Івченко і инш вертаються до реалізму. Кількість прозаїків зростає, один Харків має їх з десятком. Захоплення авантурними романами—це явище переходового моменту, це данина сучасному темпові життя. На українську прозу можна дивитись з надією, але лірикам, чистим лірикам, спроба приєднатися до прози навряд чи вдасться. Та проза їхня буде не художньою, а просто прозою.

На друге питання відповім, що причин занепаду лірики може бути багато. По-перше: наші почування за війну й революцію значно притупились. Ми вже не відчуваємо, напр., ніякої краси в надто тонких натяках на індивідуальне переживання людини, бо й самі ті індивідуальні переживання нас зараз не цікавлять так, як раніше. Психологічна драма нас більше не зворушує. Нам більше подобається швидка зміна обставин, ситуацій і через те ми любимо кіно, через те ми любимо читати авантурницький роман, де пригоди змінюються швидким темпом. До де-якої міри ми втратили й свою індивідуальність, бо швидче, ніж раніше, пристосовуємось до обставин і легше підлягаємо впливові маси, ніж колишні поетилірики, що могли протиставити себе масі, як вищі од неї одиниці. «Надлюдина» Ніцше збанкрутувала. Туди ж пішов і «єдиний з своїм достоїнством» Штірнер.

По-друге: диктатура пролетаріату помалу згладжує національну різницю й ростворює окремі індивідуальності в масі робітництва. Вона розкладає інтелігенцію на її складові частини і тим унеможливорює трактування чисто інтелігентських тем. Інтелігенція досі найбільш плекала «чисту лірику», що висловлювала її різноманітні почування й настрої. Розуміється, що в таких обставинах попит на індивідуальну лірику впаде, а на що немає попиту, того й продукція скорочується. Йде переміщення жанрів, а звідсіля в ліриці тематизм і патос.

Згадані причини вплинули тільки на першорядних ліриків. Другорядні швидче приспособлялись, брали собі за зразки перших, запозичали теми, форми й поширювали таким чином моду на поеми, новелі, оповідання і... на деструкцію.

Крім того, приклад новизни українська поезія брала здебільшого з російської літератури, де після рафінованої лірики наступила певна реакція—захоплення темою, образом, сюжетом і взагалі новомодним епосом у формі авантюристського роману. Це прийнялось і в нас, хоч лірика тут до рафінованості ще була не дійшла. Залишаючи іншим писати далі на цю тему, я перейду до дальших висновків.

Що ж буде далі з нашою лірикою? Чи загине вона разом зі всім мистецтвом, як цього з нетерплячкою чекають наші футуристи, чи розвієте знову у нових, досі невідомих нам формах? Ні! Ані мистецтво, ані поезія, ані лірика не загинуть. Людина завжди буде людиною, котра матиме свої настрої, свої почування, котрі вимагатимуть, цілком природньо, певного вияву в ліричних мистецтвах: в музиці, співі, декламації, рисункові й в ліричній поезії. Мода на «ліквідаторство» пройде і вже проходить.

Намацувати окремі контури отієї майбутньої лірики—це вийшло б далеко по-за межі цієї моєї статті.

Треба однак сказати, що справжньої нової лірики не буде в нас до того часу, доки революція не увійде в нашу кров і нашу кість. Сучасні лірики, хоч і прийняли революцію здебільшого умом і серцем, але вирости й виховались за інших умов; вони не можуть бути наскрізь щирими в ліриці і через те схиляються до епосу, котрий не вимагає такої безпосередності, як лірична творчість. Сучасні лірики зробили своє і можуть з честю одійти, бо вони пробивали шляхи для майбутніх. Вони заповнили ту прогалину, котра одділяла одсталу українську лірику од сучасної європейської лірики. Але чекати од них нових досягнень в ліричній творчості,—це значило б обдурювати себе. Стан сучасної їхньої творчости переконує нас в тому, що вони вже нічого нового нам не дадуть. Настане нове покоління, що виросте з революції, виховуватиметься інакше, ніж його попередники, і воно понесе ліричну творчість далі.

Є, правда, люде, котрі гадають, що майбутнє лірики не потребуватиме, що ліричну творчість заступить спорт і більш корисні заняття. Сперечатися з такими людьми—зайво. Вбити індивідуальне почування в кожного окремого члена суспільства—неможливо. Пролетаріятові лірика потрібна не менше, ніж епос. Хто гадає, що він обійдеться в майбутньому і без неї, той глибоко помиляється. Це моє переконання і я його висловлюю певно й твердо.

М. ДОЛЕНГО

Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі.

(Літературні взаємовідношення, начерк третій)*)

З «шостого року революційних бурь (1921-го), коли громи вже одлунали і мірний дощ пішов», починається поволі демобілізація не тільки військових частин, але й людської психіки.

Суворо-ніжне, фронтове мистецтво—лірика, з її захопленістю ментом і словом одходить на другий план... самоліквідується. Цього факту констатовано, бо він занадто кидався в-вічі не тільки на Україні. Компетентними критиками було проголошено загибель поезії, яко такої. Досить послатися на післямову відомого песиміста В. Рोजіцина в зб. «Октябрь»... (Харк. 1921) та на «Поэзию, как анахронизм» О. Лейтеса...

Загибель поезії було вже не раз анонсовано в історії літератури, що не заважало їй (поезії) існувати, навіть кокетуючи іноді¹⁾ своєю анахроничністю; не загине римований рядок і зараз, хоч може й буде примушений стати на нові рейки. Криза у віршоробстві, як і в кожному другому... виробництві, пояснюється перепродукцією. На мій погляд, ця криза підлягає щонайуважнішому розглядові наукової критики (майбутньої, на жаль), бо вона з класичною ясністю виявляє функціональну залежність одного од одного трьох головних факторів: соціально-економічної ситуації, людської психіки (її реакції на швидкі зміни першого фактору) і форми художніх творів. Скінчився цілий замкнений в собі художній цикл червоно-ідеалістичного мистецтва доби військового комунізму; сучасне мистецтво вже ясно—буде мистецтвом не пи.

І як для першого циклу є характерним, як раз те, що характеризувало першу добу революції: мент, запал, поетичність, так і для другого властиві є протилежні ознаки: час, заспокоєність і прозовість, специфічна прозовість ощадного будівництва, полярно протилежна великим стратам і витратам революційного вибуху.

*) Від редакції. В числі 8 «Ч. Ш.» в статті т. М. Долєнго «До питання про дві системи мови» через недогляд трапилась помилка: на стор. 219 в шостому рядкові знізу замість підпису «Александровський» треба—«Кирилов».

¹⁾ «Не минули страниц пустынных,
где, пестрят одни куплеты,
где цари веков старинных
принютились поэты»...

Сучасні поети, ідеологічно з'єднані з пролетаріатом, уміють не тільки поетично відчувати, але й по марксівському обмірковувати причини зазначених змін.

Зміни ці були для них іспитом і трохи що не загибеллю найкращих надій. Цікаво й своєрідно відбилася негативна ідеалізація непи в уяві поетів-марксистів. Втонули в минулому—«секунди, дні і роки, а з ними і віки»...

«Тільки сняться вокзали, ешелони. Контр-революція (тричі і з трьома кличками). Ходжу по місту з одрізаною головою. Неп».

«Моя душа—базар в часи військового комунізму!»—ропачливо скрикнув непевних дум Володька в галіфе. А «на Сумській запаштетився гул, на Московській регіт, край міста стогін!» Повернулась—проза.

Перше вражіння було—розгубленість. «Я, колишній регент, стою без дороги». Але автор цитати, Микола Хвильовий, висловився так іменно під першим вражінням і треба зробити до його слів не зовсім малу фактичну виправку. «Регентом» він зробився як раз по непі і завдяки непі. До непи з нього був інтересний лабораторний поет, занадто суб'єктивний за-для того, щоби відограти організуючу роль регента. Але в поета вистачило поетичності зробитися прозаїком.

В одному місці «Синіх Етюдів» він дає свого нового програму, з непримушено-вишуканою грацісністю звертаючись до «любих читачів»: Ви в лабетах просвітанської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити... І читач творець, не тільки я, не тільки ми—письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів—і я теж—це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній... Цей третій розділ (наведено трохи що не все) дуже вже імпресіоністичної новели «Редактор Карк» є, до певної міри, ключом од усієї творчості нашого автора, бо в решті решт, хоч воно і є «прийом», як любить зазначати читачеві Хвильовий, а все ж сказано цілком... серйозно.

Про «Сині Етюди» є аж три статті¹⁾ і низка рецензій. Є навіть—не зовсім зрозуміла—відповідь на питання—чому ті етюди сині. Двох зі своїх критиків автор «Синіх Етюдів» мимохіть «спровокував» на властиву йому імпресіоністичність і... безсюзетність.

Проф. О. Білецьким і Якубським сконстатовано паралелізм та почасти впливи на письменника з боку серапіоновського пільняковського інтуїтивного реалізму. Якубський знаходить навіть соціологічне з'ясування цієї літературній покривності. Питання про таку спорідненість чи залежність у Хвильового є цікавим з точки погляду виявлення «кваліфікації письменника у всесоюзному масштабі, бо у всеукраїнському він є, безумовно, новатором. Навіть трохи більше: Хвильовий не стоїть на еволюційній лінії розвитку української прози. Між ним і Винниченком є перерва—прірва, тоді як у серапіоновців був предтечою Ремізов і вони мають патрона—Гофмана. Специфічно-українського селянського етнографізму немає у Хвильового, хоч того добра досить і в хронологічних попередників автора і в його наступників—плутатарів, що тепер «українізують» поволі «імпресіоністичну манеру» першого.

¹⁾ «Шляхи Мистецтва», ч. 5. 1923 р., «Червоний Шлях», ч. 1. 1923 р.

О. Білецький каже, що мистецький спокій, якого вимагає та манера, не до характеру нашого художника. Але український імпресіонізм є трохи що не расова риса і так легко обминути її не можна.

У відмінні від європейського він якийсь... непосидячий. Наш імпресіонізм є мистецтвом натяків—суб'єктивних і нервових, а зовсім не академічним умінням відокремлювати і підкреслювати якісь певні лінії в натурі. Більшого од наших імпресій гріх і чекати...

«Од пальта одірвався гудзик» сказав колись М. Семенко.—«Ха, ха... це знаменито. Щирість є талант і дуже рідкий»—відповів на це В. Коряк.

Щось од такої широти є і в Хвильового. Він чудово відчуває інтимність, блискуче знає сучасно-міщанський *interieur*. Харківський побут у його передано з документальною об'єктивністю, хоч і суто-суб'єктивним стилем. Тем Хвильовий не шукає, бо все життя є для поета темою, а наш автор є в прозі більшим поетом, ніж у поезії. Ряд стилістичних ознак, що властивими є творцеві римованих рядків, надають своєрідно-капризної ароми етюдам і стилістично відокремлюють їх автора од російських прозаїків. Нагадаю, хоча б незабуте, мабуть, читачем «глухе слово—Гапка». Крім того, автор є людина другої класи *etc.*, що і відбивається на творах... тільки трохи не тим, чого ми років зо три назад чекали од—тоді ще майбутнього—українського пролетарського письменника... Треба зазначити ще одну подробицю—тон твору. В сучасній психології ¹⁾ з'явилося недавно твердження, що для снів людини, з усією багатогранністю їхньою, головна причина характеру і змісту всіх візій полягає в емоціональному тоні, який завжди є непомітно присутнім у людини навіть у глибочині снів її. Так само в глибові художніх візій у Хвильового, виявляючись чи зникаючи, мерехтить постійний емоціональний тон синіх, похмуро бадьорих настроїв, визначаючи собою характер і зміст всіх образів поета, що їх утворено ним з «об'єктивного» матеріялу спостережень. Емоціональний тон, чи—не зовсім точно—настрій автора є, в якості одного з найвражливіших факторів психіки, певним сейсмографом для зворушень соціального ґрунту... тільки завдяки зайвій зворушливості того психічного механізму треба бути обережним, щоби віз на брукові не здався б нам японським землетрусом. Сейсмограф зазначить і те й друге з де-якою різницею в подробицях запису.

Під певним впливом Хвильового виховувалась молодша генерація, яка вже має 1½ роки стажу... плугатарі. Через те, що вони повипускали останніх місяців книжечки оповідань, їх трохи вже можна й розрізняти одного од одного і протиставляти всіх вкупі їхнім попередникам.

В той час, як Хвильовий бере матеріял для своїх спостережень з мійського побуту, з життя, головним чином, інтелігенсько-міщанського, ілюструючи низкою незабутніх типів процес класової диференціяції серед дрібної буржуазії, розклад і пролетаризацію міщанства, плугатарі продовжують етнографічно-селянську традицію української прози. Ця традиція для автора «Синіх Етюдів» уже не своя,—хоч він і є учнем російських фольклористів-етнографів, теж селюписців, до певної міри. На селі герой Хвильового з'являється, як чужа, мійська людина. Комуніст Мишко гостює

1) Напр., Степанов. Психология сновидений. Берлин. «Всеоб. Библ.» 1923.

в Комарівці. Учителки з дитячим будинком на дачі. А над усім і по всьому обиватель, таємна консервативна сила історії, до фізіологічності оголена автором. Найулюбленіша тема—специфічно плугатарська—це селянин у місті, парубок, що кидає села та їде до Харкова—урбанізація села. А ще частіше просто—«ставок і верби». На те воно й «спілка селянських письменників»—«Плуг».—Так само і над усім не індивідуалізований обиватель, а селянський майже зоологічний колектив—«громада». Протилежність, таким чином, діаметральна.

Характерна є різниця у відбиванню чисто фізіологічних мотивів. У плугатарів сексуальність, наприклад, відбивається просто, в безпосередньо-традиційних виразах: хлопець тулиться, пестить могутнє тіло (між іншим тіло вже мійський вираз), цілує і мліє. Що при цьому він відчуває, не видно, бо до цієї справи інтелектуальності, розуму немає діла... Чад, незрозумілість, ніжність. Співає кров. «Слова—полова—але кров ніколи не бреше»—каже І. Сенченко. В місті як раз бреше кров і задля тієї брехні знаходять мійські письменники безошадно-фізіологічні вирази, бо мійська еротика засмічена інтелектуальністю, розпустною соромливістю і соромливою розпустою. Цій еротичі бракує селянської безпосередньої фізіологічності. Вона хора, вона розкладається згідно всім засадам соціальної патології. Кінець «Кімнати ч. 2» є класичним зразком з цього погляду... Специфічний психоаналіз і огида є незмінними супутниками мійської псевдо-ярости, серед певних соціальних верств, безумовно... Згідно з правдивою сексуальністю в творах плугатарів, вислов її буває ідеалістичнішим, бо немає змоги психоаналізу в відповідні менти. Але ясно, що проблема «пролетарської еротичності» (було й такої проблеми не так давно поставлено до розв'язання...) не може обмежитись селянською інстинктовністю й потребує якогось певного синтезу між селянською фізіологічністю та мійською інтелектуальністю в рамках певної соціологічної плановості. Шкода тільки, що цю тему не тільки ще не скористовано літературою, але й життям не виконано. В усякому разі—чергове завдання нового побуту... Вже спитав поет з цього приводу у... можливості: хіба в коханні жовтня не може бути?... Треба зазначити, що в сучасних умовах українська проза спинається на «деструктивних» завданнях, на малюванні негативних боків життя і відповідних тому типах. Конструктивне завдання—революцію в побут—анонсовано й одкладено до позавтраго... Здається, заважає наша стара ідеалістична «закваска», що звикла з трохи підробленою іронічністю роздивлятися на брутальне життя.

Де-які конструктивні натяки кинув Сандро Касьянюк, одержавши за те благословення од редакції набіжчика «Шлямиса», та швидко змовк, не здолавши, очевидячки, технічних труднощів... Стилістична ознака всіх плугатарів—то є з'єднання—механичне чи органічне—українського імпресіонізму, засвоєного через тов. Хвильового, з традиційною ідеалістичністю, про яку було сказано вже зокрема. Теми здебільшого з недавнього минулого: хазяї, бандити, тіло... кров. «Як червоний прапор, сховався місяць. Над селом отари білих пісень...».

Колектив «Плугу» посувається вперед рівнобіжно. Художніше од інших оброблює свої теми І. Сенченко (зб. «На весні»), трохи осторонь стоїть О. Копиленко, цікаво зачіпаючи (особливо в ненадрукованих ще оповіданнях).

фабулу. Має своє обличчя Петро Панч. До великого «полотна» взявся Досвітній з романом «Американці»... На старішому трохи «поколінню» прозаїків лежить тавром попередня символістична традиція з її ідеалізмом. Середню позицію між символистами та головною етнографічною лінією реалізму займає в українській прозі Гордій Коцюба, що спеціалізувався на побуті селянської інтелігенції. В останньому своєму оповіданні він є імпресіоністичним, малюючи у вищезазначеному дусі мійського кохання маненьку романтичну пригоду «Ніни Михайлівни», учительки. «Ніна, Ніночка, Нінуся й Федір з будьоновської братви?! Ха, ха, ха!»—істерично сміється з себе героїня.

Головний герой Коцюби півсимволістичний і півавтобіографічний «Син землі», характерно повертається з міста до села, не знаходячи там щирою притулку своєму «народолюбствові». Це все наближає т. Коцюбу до мійських прозаїків,—мандрівників на селі.

Більше символістичним є талановитий автор «Троєкутного бою»—Косинка. Він чітко малює громадянську війну в місті, не окреслюючи певних індивідуальностей, даючи революційну динаміку на тлі символістичного обличчя його—вічного міщанина. Але ясно, що зненависть до «міщанина» в Косинки є традиційно-ідеалістична зненависть; вона естетична, бо авторові просто не подобається чомусь блаженно-радісна посмішка на обличчю панському й тільки. Ділового відношення не відчувається. Справляє певне враження одне невеличке оповідання (новела) в збірці «На золотих богів»... Важко позбутися од спомину про вечерю «бандитів» з комуністом, якого вони мають незабаром розстріляти. Цей «ноктюрн» робить тим більше впливу, що головні «жахи» відбуваються вес час десь по-за сценою. А взагалі бандитський екзотизм є неодхильною ознакою сучасної белетристики...

Своєрідний імпресіоністично-символістичний стиль утворив було собі небіжчик Михайличенко. Для нього є характерними капризні бризки побуту серед загалом далекої «на сотні-тисячі миль» од життя задуманості.

В. Гадзінський з великим запалом доводив, що «Блакитний роман» Михайличенка є архитвором українського письменства, а пролетарський поет зазначив у присвяті, що все життя автора того архитвору було—роман блакитний з класою громів... Павло Тичина бачить «духовними очима», як Чумак і Михайличенко дивляться на нас з далекої планети. «Очі революціонера. Туга»... Requiescat in pace!

Традиційний чистого символізму (в українській переробці)... з наших прозаїків підтримує безкромпромісно зараз, здається, тільки Івченко, даючи своєю вишуканістю зайві приводи тов. Грунському виявляти «здоровий хлопський гумор.» Спроби Івченка не позбавлені художности, та чи можуть вони спасти засуджений до загибелі стиль?

Традиційним є у своєму продовженні класичної лінії прози молодий і обдарований письменник Валерьян Підмогильний. Він є одним із тих дуже нечисленних представників нашої сучасної літератури, про кого можна щось балакати зокрема. Підмогильний є пересякнутий інтелектуальністю. Художня проза є для його постійним засобом для розв'язання різних пекучих питань, все тих же традиційних «рокових вопросов», мучитись якими було колись кінечним обов'язком інтелігента, починаючи з середніх класів гімназії.

Соціальне, релігійне й полове питання з'являються перед очима Підмогильного іменно, як проблеми цілком не розв'язані.

Він перебуває ще в країні сумнівів та хитань і користується в своїй творчості експериментальною методою, вчиняючи іноді над своїми похмурими героями певну художню вівісекцію. До цього треба додати, що у автора є досвід такого масштабу; що тільки в наші червоні часи й можна його було придбати юнакові. Скарб спостережень у Підмогильного просто зворушуючий і завдяки цьому він тримається анархично-слов'янського погляду на фавулу: все є темою, сходячись на цьому пункті з Хвильовим та й трохи що не з усією сучасною літературою, на жаль.

Техніка Валерьяна Підмогильного виявляє знайомство з класиками європейської прози. Може в Анатолія Франса запозичив він свого скептицизму в тоні твору і свого нахилу до шляхетного, на французький смак, спрощення фрази. Містичний сексуалізм Пшебишевського відчувається іноді в раціоналістичній інтерпретації українського автора: чоловік, як раб статті. Іноді промайне щось спільне з Винниченком, спадкоємцем якого є в українській літературі більше, ніж хтось інший, як раз Валерьян Підмогильний. Інтелектуальність і трохи зарання розвиненість Підмогильного нагадують мені молодого письменника міжреволюційної доби Олексія Плюща (небіжчика). Що до тем своїх, то Підмогильний так само одбиває і те ж саме революційне життя в його побуті, як і раніш згадані автори, роблячи це, правда, під трохи іншим «углом зрення» і без властивих Хвильовому та плугатарям теплих півтонів—різкими чіткими рисками.

Ось трохи символістичний приклад:

«Він (начальник станції) зрозумів, що кохання продзичало повз його, як потяг і зникло геть як і всі потяги, що проходили коло його станції». В оповіданні, з якого взято уривку, «В епідемічному бараці», схоплено влучно, хоч і трохи з зовнішнього боку психологію та побут. Цікаво кинуті спостереження над коханням сестри Прісі, що хоче визволитись навіщо (експеримент?) «с-під влади ночі», і питає потім:

«Чого ж мені боляче? Я ж сама хотіла й розбила...» Переходова ступінь між фізіологічно-інстинктовним селянським коханням та інтелектуально-фізіологічним мійським констатована тут майже з клінічною точністю.

Резігнующий гімназист Женя мені мало подобався, а побут сучасного села за часів голоду в ще недрукованому творі, екзотичний побут «повстанців» і т. и. мають і художнє і певне історичне значіння, бо вся сучасна белетристика зробиться незабаром історичною, як вдібиток подій великого злону в різних масштабах і проєкціях. Поважне місце залишиться тоді й за Підмогильним, тим більше, що він є зовсім молодий і шлях поступу перед ним ростується широко.

На українській, як і на російській літературі, ще й досі лежить тягар анархічного народництва. Один із славнозвісних братів Серапіонових, Лев Лунц, здійснює з цього приводу цілий галас у «Бесіді» (3 ч., 1923 р.).

«Мы провинциалы. И гордимся этим. Гордится нечего». Головна ознака цієї провінціальності, на погляд Лунца, є відсутність фавули, невміння володіти сюжетом, знемога зацікавити читача темою.

До певної міри ці хиби маскуються тим, що в революційні часи все є темою. Пасивне відбивання життя буде мимохіть фавулярним.

В усякому разі, обвинувачення в неконструктивності твору, в анархичній відсутності архітекtonики, в слов'яно-азіатській недисциплінованості з додатком українського пан-ліризму має забагато підстав і у відношенню до нашої сучасної прози.

Але тут треба відокремити де-кілякох авторів, здебільшого випадкових белетристів, на творчості яких відбилася західньо-європейська традиція цікавого розгортання сюжету. В західньому авантурному дусі витримано всі останні белетристичні експерименти пан-футуристів (чи комункульторців), що робить честь їхньому умінню відчувати дійсність. Правда, це є ще у нас питанням не сьогодишнього, а завтрашнього дня літератури.

Переважаючий тон українського ліричного імпресіонізму має свою антитезу в епічному реалізмі, до якого наближається більша частина творів згаданого вже Підмогильного. Де-хто з плугатарів відноситься по тону своїх творів сюди ж, особливо П. Панч.

Сюди ж можна зарахувати белетристичну частину творчості Шкурупія, а з закордонців — Клима Поліщука та Ірчана. Ці всі дбають про фабулу, про розвиток сюжету і в більшості знаходяться під певними західньо-європейськими впливами. Але оскільки в сучасній прозі згаданий напрямок займає поки-що другорядне місце, ми обмежуємося в відношенню до нього цими загальними твердженнями¹⁾.

¹⁾ Ця стаття має бути вступною до характеристик окремих представників сучасної прози...

О. БУРГАРТ

Співець з бунтарською душею.

4-го серпня 1792 р. народився великий лірик Англії—Персі Бише Шеллі. Через 30 років, тоб-то 8-го липня 1822 р., знайшов він собі смерть у прозорих хвилях Тосканського моря.

Ми, таким чином, не так давно ще мали соті роковини смерті поета, які, на жаль, пройшли якимсь-то непомітно. Тепер, коли на черзі соті роковини смерті Байрона (+1824), слід було б згадати і про Шеллі, великого співця вольності, приятеля й однодумця Байрона, і по заслузі оцінити його творчість. Мабуть, ніхто з сучасників поета в свій час не міг би нам подати більш-менш докладних відомостей про нього. Тоді як Байрон утворив цілу школу, а вплив його давав себе відчувати навіть далеко по-за межами Англії, Шеллі в свій час ніякою популярністю не користувався і не утворював школи. Твори його не витримували більше одного видання, окрім трагедії «Ченчі», що вийшла була двома накладками.

Але той же самий XIX вік потім по справедливості оцінив Шеллі, настав час, коли знати Шеллі й ставити його вище од Байрона в англійських салонах стало вважатися ознакою доброго тону.

Брандес дуже влучно пояснює це так: «Шеллі надто випередив свій час. Коли проводир іде на двадцять кроків попереду, він ще може потягти за собою юрбу; коли ж він випереджає інших на тисячу кроків, юрба його не помітить і не піде за ним. Кожний літературний цілець може безкарно стріляти в нього ззаду»¹).

І чимало тих стріл сипалося на Шеллі. Всі часописи наперебій його лаяли: бунтар, атеїст, людина глибоко неморальна.

Оскільки ж всі ці обвинувачення були справедливі? Атеїстом (у ті часи це було лайкою) Шеллі сам себе називав, хоча в поезії своїй він являється пантеїстом. Але назвати себе атеїстом означало кинути рукавичку всьому громадянству, а це ж було так у душі Шеллі. Людиною неморальною він був остільки, оскільки його мораль не пристосовувалась до лицемірної, фальшивої буржуазної моралі англійського суспільства. А бунтар! О, цю назву для поета ми цілком приймаємо, як почесний титул. Шеллі, дійсно, був великим бунтарем.

Приятелі Шеллі знали його, як ентузіяста, натуру ніжну і в житті соромливу, як молода дівчина. Він був стрункий, високого росту, з дуже гарно окресленим ротом, золотисто-каштановим волоссям і великими,

¹) Переклад усіх нижче цитованих уривків належить авторові статті.

сяючими, синіми очима. Відомий портретист того часу Мультреді, казав, що неможливо написати портрета Шеллі: «занадто він чарівний». Ця «жорстока, неморальна людина» віддавала всі свої гроші бідним. Коли раз якось-то Шеллі прийшов у село босим, то виявилось, що свої черевики він по дорозі подарував якійсь жінці.

Цей бунтар, «божевільний Шеллі», як його називали шкільні товариші, випускає на 19-му році свого життя анонімну брошуру про «Необхідність атеїзму».

За цю брошуру Шеллі і його приятеля Хогга було викинуто з університетського коледжу. Батько виганяє з хати блудного сина й на перших порах одмовляється підтримувати його, бо син і за 2000 фунтів у рік не хоче зріктися своїх переконань.

Скоро він одружується з 16-тилітньою Гаріет Вестбрук, якої, власне кажучи, по справжньому не кохає. Гаріет, яка була, дійсно, закохана в Шеллі, грала на лицарських почуттях юнака, бажаючи його визволити її с-під опеки жорстокого батька. Шеллі вивіз Гаріет у Шотландію і там взяв з нею шлюб.

У 1812 р., коли Ірландія піднесла прапор повстання, Шеллі спішить туди, аби стати до лав борців за вільність, — як політичний агітатор, він виступає на мітингах, виявляє себе блискучим промовцем і розкидає по вулицях прокламації, свою «Відозву до ірландського народу».

У 1813 р. Шеллі випускає в світ свою поему «Цариця Маб». Це критика всього сучасного життєвого укладу й низка міркувань соціально-політичного й філософського характеру, вставлених у ліричну рамку. З боку композиції цей твір невдалий, зв'язок між окремими частинами слабкий. Шеллі пізніш сам визнавав усі хиби цієї недозрілої праці. Але поема ця дуже характерна для всього світогляду Шеллі, і тому слід було б на ній спинитися. Шеллі тут користувався такими працями, як поема «Про природу» Лукреція та соціально-політичні трактати Вільяма Годвина.

Основні положення цієї дидактичної поеми зводяться до таких пунктів.

Критика соціального устрою. На світі помічається нерівномірний розподіл благ та обов'язків. Люди, які займаються непродуктивною, або мало продуктивною працею, користуються пошаною і живуть у розкошах, тоді як хлібороб, без праці якого не може існувати світ, той, який годує всіх, майже з голоду помирає. Шахтарі ніколи не бачуть світла денного й працюють для того, аби невеличка жменя трутнів могла раювати й розкошувати. Так неже ж сонце не однаково розливає срібне проміння на палаци й на халупи? Шеллі вимагає рівномірного розподілу праці по-між всіма. Він повстає проти однобокого розвинення самих тільки фізичних або розумових сил. Тільки розумне сполучення одного з другим дасть нам гармонійно розвинену людину.

Бурхливим гнівом вибухає Шеллі проти війни й тиранів. Треба змінити всю систему виховання, яка вже з ранніх років привчає людину гулятися з мечем. Деспот, сидючи у своєму кабінеті, керує, наче маріонетками, юрбою покірних рабів, які для нього тільки гвинти машини мертвої, бездушні колеса індустрії. Людина сама собі кує ланцюги, і щастя людськості приноситься в жертву ідеї збагачення окремих націй. Жадоба

слави, яка зводить на полі бою два ворожих війська, ніщо інше, як страшне божевілля.

Разом з тим, Шеллі змальовує нам картину далекого майбутнього. Там, де колись пишався палац тирана, самі лише руїни, що заросли тернами. На спустілих, занехаяних підвір'ях в'язниць гуляють діти й зривають квітки; іржа проїла залізо, а купи каміння знов врастають у землю, яка їх породила. Повсюди запанувало вільне життя. У темні склепіння сонце проливає струмені свого світла.

З таким же запалом Шеллі нападає на різні забобони, які породили безліч жорстоких культів і трагічний дуалізм, легенду про бога й диявола.

Суворо критикує Шеллі й ту форму відносин між різними полами, яку встановлено законом.

Закон навіть тоді зв'язує дві істоти, коли вже зникло те почуття, що колись їх лучило між собою. Яке безглуздя!—каже Шеллі: уявіть собі, яким ненависним досягненням на нашу вільність був би закон, який довіку зв'язував би двох приятелів, навіть тоді, коли дружба змінилася б ворожнечею. Оскільки ж тяжчими мусять бути ланцюги кохання, яке далеко більш химерне й примхливе в своїх симпатіях. Постійність не є чесною. Не можна обіцяти завше кохати одну й ту саму жінку, як і не можна поручитися, що й надалі віритимеш у те, у що віриш тепер.

Лицемірна цнотливість, неблазність, яка стала фанатичною ідеєю, котра керує вихованням молоді, руйнує тіло й душу, утворює примусовий цілібат і проституцію зі всіма їх наслідками, з ідіотизмом та хворобами, які передаються нащадкам. Людське щастя й примусовий елмент у коханні не можуть уміститися разом.

Далі Шеллі веде проповідь вегетаріанства і, спираючись на Плутарха, доводить, що з природи своєї та будови зубів людина не належить до м'ясоїдних тварин.

Цікавими являються де-кілька уваг що до детермінізму. Людина не має власної волі. Всі вчинки її зумовлюються фактами попереднього життя. Філософ мораліст, якому відомі були б усі мотиви, міг би ставити прогноз відносно майбутніх вчинків якоїсь людини з такою ж певністю, як хемик, що знав наперед, яке тіло утвориться, при з'єднанні тих чи інших елементів.

Усі ці ідеї більш детально були розвинені у коментаріях, які Шеллі додав до своєї поеми.

Можна собі уявити, яке вражіння зробила в ортодоксальній англійській літературі «Цариця Маб», ця бомба, яку поет кинув у багно міщанського кветизму. Може тепер усі ці думки видаються нам трюїзмами, од яких у нас уже оскома, речами, які самі собою зрозумілі, але тоді треба було мати відвагу, щоби їх висловити.

Цей, такий недозрілий по формі й такий радикальний змістом твір надовго зіпсував поетові репутацію, закріпивши за ним прізвисько «автора Цариці Маб».

Ми вже згадували про Вільяма Годвина, політичні переконання якого мали вплив на Шеллі й відбилися в його поезії. Шеллі з ним уперше зустрівся у жовтні 1812 р., а у 1814 він побачився з Мері, 17-тилітньою дочкою Годвина, котра як раз повернулася з Шотландії.

Шлюб з Гаріет був нещасливий, і для Шеллі нетрудно було захотітися у цій чарівній дівчині з злотистим волоссям і карими очима. Він одверто сказав жінці, що більш її не кохає і, змовившись з Мері, таємно покинув з нею Англію. Обом спочатку вирушили в Париж, а далі в Швейцарію. Через шість тижнів вони знов повернулися до Англії. Вся родина одвернулася од Шеллі, батько Годвін теж неприязно ставився до його.

У 1815 р. матеріальне становище поета значно покращало: після смерти діда йому дістався маєток, якого він відступив батькові, забезпечивши собі щорічний прибуток у 1000 фунтів.

Прогулюючись у Виндзорському паркові, Шеллі написав свій перший дозрілий твір, поему «Аластор»; це—хвала любові людській і догана генію, який живе в самотині, цураючись людських інтересів.

Поетові знов схотілося пошукати щастя в чужих краях, і в квітні 1816 року він разом з Мері (у цей час у неї вже було маленьке немовлятко Вільям) вдруге покидає Англію; він переїздить у Швейцарію і тимчасово оселяється в Семероні, невеличкому передмісті Женеві. Тут Шеллі зустрівся з Байроном. Між поетами скоро зав'язалися приятельські відносини, разом вони їздили у човні і в кінці червня об'їхали озеро. Підчас цієї прогулянки Байрон і написав свого «Шильонського в'язня». В-осени наших вигнанців з зеленого вирію знов потягло до рідного краю. Але в Англії поета ждали нові неприємності. В грудні він довідався про смерть своєї жінки Гаріет, що втопилася в річці. Шеллі був цим страшенно вражений. Родина Веєбрук одмовилася видати йому обох дітей од Гаріет.

Лорд Ельдон поклав на справи резолюцію, що Шеллі не може бути довірене виховання власних дітей з огляду на те, що ідеї, які поет проповідує в своїх творах, суперечать моралі.

Це був знов тяжкий удар для Шеллі. Своє обурення він вилив у двох поезіях, до лорда Ельдона і до сина свого Вільяма.

У грудні 1916 р. він повінчався з Мері.

Про те, оскільки Шеллі випередив свій час, свідчить такий факт: у 1817 році він випустив брошуру про реформу парламенту. Та реформа, яку було переведено лише у 1869 р., тоб-то на 50 років пізніш, відповідає тим поглядам, які поет висловив у цій брошурі.

Щоби правдиво оцінити Шеллі, як політичного поета, треба собі здати справу про тодішній політичний стан Англії.

Доба наполеонівських війн тоді якраз змінилася добою жорстокої реакції. Ще й не змовкли гармати під Ватерлоо, як швиденько під гамір почалась реставрація старих порядків.

Буйно розцвітають релігійний фанатизм, релігійна інтолерантність та грубий шовінізм. Британська держава пригнічує свої колонії, Англія й Шотландія тиснуть Ірландію, і в той же час Англія намагається придушити чоботом Шотландію, аби зберегти гегемонію за собою. У самій же Англії багатий гнітить бідного, і з 30 мільйонів громадян тільки один мільйон має право голосу в політичних справах. Утворюється міцна партія з гаслом: король і церква.

У своєму сонеті «Англія у 1819 році» Шеллі змальовує нам таку картину: старий, сліпий, божевільний король, принци, які, мов п'явки,

висмоктують країну, нарід, який гине в необроблених полях, армія, яка нищить вільність, беззаконний сенат і релігія, книги за сім'ю печатами.

Це все могили, каже Шеллі, з яких має повстати «світосяйний привид».

А ознаки того, що цей «світосяйний привид» має з'явитися, у той час уже були. У 1816 р. не вродив хліб; голод распорошив по країні народні маси, а в Лейгентерширі робітники погромили фабрики й розбили ткальні варстати. У 1818 р. в Манчестері захвилювалося маса біднішого населення, й відділ кавалерії з шаблями наголо рубав беззбройчий натовп.

Усі ці події відбилися в поемі «Маскарад анархії», де поет закликає нарід стояти міцною стіною, мов суворий, мовчазний ліс, під ударами шабель. Рідні жінки заплямують презирством катів вільности. Хай же повстануть пригнічені, бо їх багато, а гнобителів мало. Хай слова їх дзвенять, як загострені мечі, хай кожен сміливо скаже, що він народився вільним.

Правда, не тільки Шеллі, але й поети, так званої, «озерної школи», до якої належали Соуті, Вордсворт і Кольридж, теж підносили свої голоси за вільність, але в їх розумінні вільність була чимсь іншим. Для них вільність була непідлеглістю чужоземному ярму. Таку вільність вони бачили здійсненою в Англії й не бачили її на континенті. Тому вони виспівують боротьбу проти Наполеона, складають гімни борцям за національну незалежність, а також панегирики англійській конституції, яка, на їх думку, має ідеальний політичний устрій. Шеллі не добачав втілення вільности у якій-будь готовій конституції. Він розумів, що і в так званих, «вільних країнах» може панувати тяжкий церковний гніт. Шеллі відчував страшенну потребу мислити вільно, незалежно від догматів церкви і традиційних поглядів, сміло виявити своє «я», бути своєрідним, бути геніальним. Він розумів, що крім абсолютизму існує ще велика класова несправедливість, бо бачив, як у вільній Англії пануючий клас грабував і поневолював нарід, висмоктуючи з нього кров. Тому Шеллі й закликав нарід повстати проти своєрідної тиранії, закликав до класової боротьби.

Нащо, люде, працювати,
Гордим лордам степ орати?
І шовки навіщо ткать,
Щоб тиранів одягати?
Одягати, годувати,
Все життя оберегати
Трутів тих, що вас гнітуть,
Тих, що кров лиш вашу п'ють?
Нащо зброю і кайдани
Вам кувати, агличани,
Щоби трутень панував,
Все до рук своїх прибрав.
Чи за це дають вам їжу,
Спокій, захист, теплу хижу?
Защо, люде, в ланцюгах
Муку терпите і страх?

Сієте, а пан збирає,
Ваші скарби загібає:
Шовк, який ти сам зіткав,
Зброю, ту, що сам кував.
Сійте, та не для тирана,
Тчіть шовки, та не для пана.
Власні скарби бережіть,
Куйте зброю—трутнів бить.

Для поетів озерної школи гніт не був гнітом, коли це був ніт англійський, насильство виправдувалось, коли воно одягалось у форми конституційної монархії, виправдувався й обскурантизм, коли це був обскурантизм протестанський.

Шеллі свою ненависть до королів розповсюджує й королів англійських. Він одкидав насильство в принципі, яким би воно прапором не прикривалося, так само як він і релігію одкидав у принципі. Тому Шеллі у своєму сонеті й назвав зрадником Вордсворта, коли поети озерної школи почали прославляти торійський уряд (мимоволі тут напрошується аналогія з соціал-патріотами нашого часу, які у самий критичний мент зрадили пролетарську справу). Тому таким обуренням, таким «священним» гнівом дзвенять гімни Шеллі, у яких він виспівує вільність:

Повстаньте, повстаньте, повстаньте!
Земля вам відмовила в хлібі. Погляньте,
Ту землю вже кров заливає гаряча.
Нехай ваші рани, як очі,
За мертвими плачуть, і плачуть, і плачуть.

Вільність перед очима Шеллі з'являється не в мантиї поміркованої королівської конституції. Для нього вона—богиня, під кроками якої тремтить земля, здрігаються скелі, у порох розсипаються міста. Наче буря вогненна, вона проноситься над світом.

Твої зорі ясні—блискавиці в тумані.
Наче буря, ти нищеш усе в одну мить.
Ти заглушуєш рев океану, вулкану.
В твоїм світлі і сонце ясне миготить
І, мов огник маленький, тремтить.

Але в усіх політичних поезіях вчувається голос пророка, який десь за горами, за недосяжними далечинами майбутнього бачить зорю соціальної революції, заграва якої вже заливає край неба, похмурого неба, яке простяглося над змарнілими полями сучасності:

О, твій промінь ясний прорізає тумани,
Із країни в країну летить і сріблить
І сніги верховин і блакить океану.
А раби і тирани—мов тіні нічні,
Іх розвіють світанки ясні.

У 1816 р. Шеллі працює над поемою «Лаон і Цитна», цим «величезним епосом революції і контр-революції», як її називає Дауден. Поему було написано в надто різних тонах; ледве вийшло у світ кілька примірників, як вона вже викликала обурення, і видавець став вимагати од Шеллі де-яких змін. Шеллі де-що змінив, де-що викинув, і поема вийшла у світ під заголовком «Повстання ісламу».

В політичних поезіях Шеллі нас вражає надзвичайно велика кількість алегоричних фігур. Так, в одному «Маскарадї анархії» виступають Облуда з біблією в руках, Чвара на білому коні, забризканому кров'ю, Анархія з вищериними зубами, Надія, божевільна жінка, і Вільність, світосайний привид з червоними крилами, у шоломі, на якому грає заграва нової зорі. Вся громадська поезія Шеллі пересипана такими алегоріями, які врешті втомлюють своєю одноманітністю. Од цих алегорій, які нам так нагадують постаті старої шкільної драми, віє чимсь мертвим, надто схематичним, спадщиною псевдокласицизму. Особливо сучасному читачеві трудно вкласти живий зміст в оці образи, які вже давно примаячилися.

У квітні 1818 р. Шеллі остаточно покидає Англію й переїздить до Італії. Тут, під ясним південним небом, виникають його найкращі твори, його шедеври. Переїзду на південь вимагав кепський стан здоров'я, а до певної міри тут відігравало ролю також бажання забути усі ті неприємності, з якими було зв'язано перебування в Англії, і врешті відпочити на лоні природи. Наступні рядки, може, найкраще передають цей настрій:

Я не хотів би бути царем. Чи завдають
 Нам мало клопоту любовнії принади?
 Стрімкий і кам'янистий шлях веде до влади,
 І бурі, буйні вітри на горі живуть.
 О, трону царського собі я не бажаю,
 Бо знаю я, ростане він, як тане лід,
 Як тільки сонце щастя зійде у зеніт.
 Царю! коли б я був тобою, то, гадаю,
 Що горя і турботи я б уник:
 Я кинув би війну, і клопоти, і чвари;
 Од них на Гімалайські гори я б утік
 І пас би там свої отари.

Італія з Апенінами й стала для Шеллі цими «Гімалайськими горами». У Венеції він зустрівся з Байроном. Дружба обох поетів увіковічена в поемі «Джуліан і Маддало». Весною 1819 р. Шеллі приїхав до Риму, де почав студіювати античну скульптуру й малярство ренесанса. Цей чудовий рік, *annus mirabilis*, як його називає критика, був найпродуктивнішим з усіх. У цьому році були написані сонет «Озимандія», «Ода до західного вітру», II і III акт «Роскутого Прометея» і трагедія «Ченчі».

Ніхто так не відчував природи й не зливався з нею так, як Шеллі, і коли в житті він був атеїстом, то в поезії він являється чистим пантеїстом—цікаво і тут порівняти Шеллі з Вордсвордом. Вордсворд, як сам Шеллі каже, кохає природу, як духовний ввнух, який не осмілюється розв'язати їй пояса, тоді як для Шеллі вона коханка, в обійми якої він кидається, з якою зливається в одне... Для його усе в природі живе.

«В Аласторі» він океан, повітря й землю називає рідними братами. Недарма ж він ще юнаком запаковував свої прокламації у скриньки, аеростати й довіряв їх хвилям та вітру. Своєрідний анімізм пронизує усю його поезію. Кожна стихія живе своїм окремим життям, яке пульсує в унісон з життям всесвіту, і кожна річ відчуває биття цього пульсу. Нас вражає надзвичайне тонке знання природи, особливо рослин, знання, якого ми не зустрічаємо ніде, і яке вражало фахівців-ботаників. З надзвичайною чуйністю він сприймає душу неживої істоти, уміє збагнути ество її. Шеллі ми знаємо, як незрівняного лірика, перу якого належать такі перлини світової поезії, як «Хмара» і «Мимоза».

В «Мимозі» ми з перших рядків почуваємо, як все у Шеллі живе: вітри поять її срібною росою, під сонцем вона розгортає листки, мов вахляр, і знов їх замикає під поцілунками ночі. Кожну квітку влучно окреслено кількома рисами:

Троянда купатись іде після сна,
З грудей покривала скидає вона,
І гола, прекрасна, як німфа, стоїть,
І ластиться вітер до неї, тремтить.
Вакханка-лілея ту чару взяла,
Що місяшнім сяйвом ущерть налила,
І високо вгору її підняла.
І зоряне око до неба звела.

Чисто платонівським ідеалізмом віє од останніх рядків «Мимози». Все на світі міняється, міняємося ми самі, але любов, краса і втіха ніколи не міняються, не вмірають—вони безсмертні. Це і є ті платонівські ідеї, які лежать по-за межами царства мінливих явищ, досяжних нашому спостереженню.

Звідси й радісний оптимізм Шеллі, бо коли на всі речі накинута покривало Майї, то й горе, й зло ніщо інше, як один із узорів на цьому покривалі:

На світі, де люде живуть у борні,
Де люде блукають, немов би у сні,
Де все тільки мрія, мара і омана,
Де самі ми—тіні летючого сна,
Нам тільки лишається віра одна
У те, що і смерти на світі немає,
Що це тільки вітер тумани гойдає.

Та сама ідея проступає і в «Хмарі». Хмара не вмірає, бо смерті немає: вона тільки прибірає різних форм.

Щоб зрозуміти щирість і кришталеву чистоту цього ідеалізму, треба взяти на увагу той факт, що Шеллі цілком одкидав релігію і всю її мітологію загробного життя.

В гаю на березі Арно Шеллі в один із осінніх днів написав свою «Оду до західнього вітру». Вже початок першої строфи з звукового боку нагадує нам віяння вітру. Вітер для Шеллі стає могутнім символом тої сили, що одночасно й руйнує й творить:

О, ти, що всюди вієш, вільний духу,
Ти все руйнуєш і живиш!

З руїн повстає нове життя, це—улюблений образ Шеллі. Ніщо не вмирає, каже він в «Адонаїсі», елегії, написаній на смерть поета Кітса: творчий подих торкнеться трупа, і з його виростають квіти, наче зорі, які своє сяйво перетворили в пахощі. Тому то осінній вітер з заходу не навіває суму:—поет знає, що за зимою, яку віщує цей вітер, настане весна, і голос цієї весни йому вже вчувається в сурмі осіннього урагану:

Буйний вітре!
Хай буду я, як ти: вогонь і гнів.
Ти засів в'ялих мрій розвій по світу,
Щоб мертвим листям землю оновить,
Розсип, неначе іскри, в дим повіті,
Мої слова, щоби людей збудить.
Мій спів, що вже закляттям став лунати,
Пророчим голосом сурми дзвенить:
Поглянь, зіма вже проситься до хати:
Весни недовго доведеться ждати.

Осінній ліс—ліра, струни якої перебірає вітер; поет хоче стати такою ж лірою для вітру:

Нехай я лірою своєю стану,
Немов той ліс: я б листя теж губив,
В твою мелодію могутню, п'яну
Струмився б струн моїх осінній спів,
Смутний, проте солодкий.

«Смутний, проте солодкий»,—поет не спроста сказав. Як для Пушкіна «печаль» завше була «светлою», так і для Шеллі сум солодкий. Our sweetest songs are those that tell of saddest thought,—наші найкращі пісні ті, у яких виливається найбільший сум,—каже він у «Піснї до жайворонка».

Цей сум вчувається поетові у криках нічної сови Азіюли, ним овіяні «Станси, писані в околиці Неаполя» і той зімовий пейзаж, занесений снігом, де одинока пташина сумує на голім дереві, а десь вдалені стукотять колеса млина.

Треба зазначити, що вірш у Шеллі надзвичайно музичний: він летється, як струмінь, і ця музичність передається і змістові, утворюючи з музикою сполучені образи:

Мое серце спрагніле, мов квітка зів'яла,
Хай вином зачарованим летється музика,
Хай срібlistим дощем розсипаються згуки.

Дрібні поезії Шеллі краще характеризують його, як лірика, ніж великі поеми, які часто ростягнуті й мають слабо розвинений зміст.

Прекрасне сполучення високого ліризму з політичними тенденціями ми маємо в ліричній драмі «Роскутий Прометей». Правда, дія надто схематична, в поемі дуже багато монологів, і персонажі нагадують собою персоніфікації абстрактних ідей, але окремі місця обвівають нас надгрітими вітрами найстрімкіших височин натхненного й прекрасного ліризму. I акт «Роскутого Прометея» був написаний ще в жовтні 1818 р., II і III—

весною 1819 р. у Римі, серед зелених руїн Каракалиних Терм. Багато типів перебрав в голові Шеллі, поки не спинився на Прометееві, вступивши таким чином у ратоборство з Есхилом.

Спокійно терпить свої муки Прометей, бо він знає, настане година, яка покладе кінець тиранії Зевеса. Але Шеллі ніяк не міг примиритися з тим, що Прометей врешті схиляється перед Зевесом. У Шеллі Прометей до останньої хвилини залишається непохитним і твердим, як адамантова скеля.

Прометей Шеллі—дух людськості, що страждає під тиранією злого принципу, а Зевес—персоніфікація цього зла, персоніфікація авторитету влади, фальшивої моралі, скам'янілої догми, що ланцюгами скувала вільну думку; він—дух тієї нетерпимості й лицемір'я, заклятим ворогом якого Шеллі був з самих ранніх років.

Драма закінчується небесною революцією, і Зевес гине од руки Демогоргона. Демогоргон—це та революційна сила, яка сторіччями накопичується, щоби врешті прийти до вибуху.

Демогоргон, або Деміург означає творець, ремісник. У Спенсера в «Цариці фей» Демогоргон живе в хаосі; тільки сміливий наважується вимовити його страшне ім'я. Може, Шеллі виводив етимологію цього слова з слів *demos* і *gorgon*, що означає жах, або гнів народнів.

Останній акт складається з гімнів, які співають земля, місяць і хори визволених духів. «Ти знищений», співає земля, звертаючись до Зевеса: «спрагніла порожнеча тебе випила, мов чару, яку до дна випиває мандрівник у пустелі».

Місяць радіє, бо зійшла з його обличчя тінь смерті, яка його холодним саваном оповивала; розморожуються моря, тане сніг на горах, шумлять гомінливі струмки; мертва, холодна куля починає зеленіти, і вкривається рясними квітами. Жага кохання проймає й землю, тане холодний шершень, дрібними краплями роса здіймається вгору й аметистовим намістом звисає над морями. Під парамидою своєї тіни тихо колихається земля, залита теплим промінням. Круг сонця вона веде танок, а місяць, закохана дівчина, танцює круг землі, як ті менади, що диким хором танцювали круг келиха, якого високо тримала в руці Агава у Кадмовому лісі.

Чудесний 1819 рік подарував нам ще один твір, трагедію «Ченчі».

Коли «Роскурий Прометей» кульмінаційний пункт ліричних досягнень, то про трагедію «Ченчі» сам Шеллі говорить у передмові: «Коли я писав цю драму, я старанно уникав того, що звється чистою поезією». Коли всі значні по розміру твори Шеллі слабкі з боку композиції і не мають майже ніякої фабули, то тут виявився уже цілком дозрілий талант. Серед творів Шеллі ця трагедія стоїть якось-то окремо. Тут Шеллі переріс самого себе і дав нам зразок твору, що свідчить про ті великі можливості, які закладені були в ньому і яким не судилося розвинути далі. Критика розділилася на два ворожих табори: одні цей твір називали невдалим, інші бачили в йому велику драму на зразок шекспіровських.

Уже одна ця різниця поглядів краще за все доводить нам, що перед нами явище незвичайне. В присвяті до Лей Рента Шеллі пише: «Мої твори, які досі були опубліковані, були нічим іншим, як втіленням моїх власних

уявлень про красу й справедливість. Тепер я вже навчився знаходити в них дефекти, зв'язані з молодістю та нетерплячкою. Ці твори були тільки мріями про те, чим їм треба було бути, або чим вони могли б стати. Драма, що я вам пропоную, уявляє з себе гірку дійсність».

Мандруючи по Італії, Шеллі ознайомився з копією одного рукопису з архівів палаца Ченчі в Римі. Зміст цього рукопису дав йому матеріал для трагедії. Там оповідалося про події, які відбулися у 1599 році в правління папи Климента VIII.

Старий граф Ченчі, блудне життя якого було цілою низкою нечуваних злочинів і попирання закону й справедливості, врешті зненавидів власних дітей і загорівся любовною пристрастю до своєї дочки Беатріче. Молода, прекрасна дівчина, душа якої сповнилась жахом, коли вона заглянула у безодню, яка розсичилася перед нею, після довгої боротьби вступила у змову з братом і мачухою, аби вбити свого тирана. Участь їх у вбивстві скоро виявилась. Винуваті були притягнені до суду, катовані й покарані на смерть, недовірившись на заступництво багатьох впливових осіб. З боку папи це був до певної міри акт помсти, бо він позбавився значної долі своїх прибутків зі смертю старого Ченчі, який дорого купував собі прощу гріхів і право надалі творити безкарно зло. Критика не помиляється, кажучи, що з цією драмою Шеллі вступив на шлях, прокладений Шекспіром. Можна навіть більше сказати: цей твір можна поставити поруч з великими шекспіровськими трагедіями.

Ченчі не є трагічний характер на зразок Ричарда III, у якому зло переплітається з мужністю й величністю. Він у нас викликає тільки жах і огиду.

Ченчі, як і Яго, знаходить дивну насолоду у тому, що творить зло, зло для зла, без усякої іншої мети. Він улаштовує бенкет з приводу смерті своїх синів, він мріє про те як перед кінцем своїм він згребе все своє срібло й злото, образи, дорогоцінні одежі, пергаменти й запалить велике багаття, а в спадщину своїм нащадкам залишить безславне, ганебне ім'я, сплямоване нечуваними й невиданими злочинами. Моторошно-жахливим робиться Ченчі, коли він проклинає дочку за те, що вона не хоче скоритися його бажанням (IV акт). Це місце визначається надзвичайною яскравістю й силою виразу. Тут простий переказ нічого не дасть. Треба самому вчитатися в ці рядки, самому відчуття це наростання вражіння під впливом цілого ряду вміло скомбінованих градацій.

У V акті Беатріче виростає до справжньої героїні. Коли всі товариші її по нещастю, знесилені тортурами, визнають свою вину, Беатріче одна з високо піднесеною головою не хоче її визнавати. Вона держить себе гордо і так вміло обороняє себе, що навіть судді вже починають вірити в її невинність, не дивлячись на всі докази противного. Але папа, суворий і непохитний, вимагає смерті для всіх обвинувачених. Просити його, каже Беатріче, те саме, що просити у мороза, щоби він не вбивав квітів, або у бурі, аби вона не нищила міст.

Психологія Беатріче розроблена чисто по-шекспіровськи, а передсмертний монолог її так нагадує славновісний монолог Гамлета *To be or not to be*. Як і Гамлет, вона боїться, що сон небуття буде порушений жахливими сновидами.

Так несподівано умерти, молодою
Пітти в могилу, темну, чорну і холодну;
Лежати у труні забитій і вузькій,
Ні сонця ясного не бачити, не чути
Веселих голосів, не думати про те,
Про що ми звикли думати, що любе нам,
Хоча й сумне! Як страшно! стать нічим... А може...
Спасіть, не дайте же мені збожеволіти!
О, гріх подумати: А що, коли не буде
Ні неба, ні землі, ні бога в порожнечі,
А тільки сірий, темний неозорий простір.
Що, коли все там стане тінню мого батька,
Що, коли його погляд, голос, його дотик
Для мене стануть тим повітрям, що оточить.
І що, коли він сам в тім самім образі
Прийде, в яким мене він мучив на землі,
Він сам з волоссям сивим—зморшки на обличчю—
Мене в свої пекельні обійми схопить,
Свій погляд втопить в мій і у безодню вниз
Мене потягне за собою, вниз і вниз...
... О, ще ж ніхто не повертався,
Щоб нам розкрити таємницю царства смерти.

У 1820 р. Шеллі переїздить до Пізи. У цьому році з'явилися поеми «Чарівниця Атласу», яку Шеллі, немов жартуючи, написав за три дні і «Епипсихідіон». 1821 рік дав нам поему «Адонаїс» «елегію на смерть Кітса». У Пізі Шеллі заприятелював з подружжям Вільємсами. У січні 1822 року він пише, що до їх гурту приєднався Байрон, який приїхав з Равенни. Потім прилучився ще Треладні, тип мандрівного лицаря, життя якого було сповнене різних пригод на морі й на суходолі, особа якою дуже зацікавилася подружжя Шеллі. Товариство оселилося в Casa Magni, будинкові, який стояв на самому березі моря, й придбало човна, якого було охрещено «Аріель». Весь вільний час приятелі проводили на морі. Часто Шеллі творив, лежучи на дні човна. Так писалася його незакінчена поема «Тріумф життя». Тому-то човен так часто зустрічається в метафорах і порівняннях Шеллі: на поверхні озера Серкіо човен «спить, а вітрила його згорнені, наче думки під час сну», а в «Роскутому Прометееві» Азія співає:

Моя душа, мов човен зачарований,
Вона, як сонний Лебідь зачиклований,
Пливе на срібних хвилях твого співу.

Ця любов до моря стала для Шеллі фатальною. Одного дня він і Вільємс, повертаючись з Ліворно у Лерчі, були захоплені в морі бурєю. Кілька днів ждали жінки в тривозі їхнього повороту. Скоро прийшла звістка, що хвилі викинули на берег два трупи. В одному з них був опізнаний Шеллі по високій, стрункій постаті й по книжечці Софокла та поемі Кітса, які було знайдено у кишені. Байрон, Гент і Треладні поставили спалити його тіло згідно з ритуалами давньої влади. Багаття полили

пахощами, вином та оливним маслом і посипали сіллю. Був чудовий, ясний день. Спокійне море і блакитні Апеніни, злотисте полум'я знялося в гору, а круг багаття все кружляла якась маленька пташина, якої ніяк не могли відігнати. Коли тіло майже зотліло, Треладні помітив, що серед плам'яну уціліло серце. Він вихопив з огню цю реліквію, опеки собі при цьому руку.

Попіл закопали в землю біля пірамидального мавзолею Райя Цестія, а на пам'ятнику було вирізблено: «Персі Бише Шеллі». До цього Мері додала слова «Cor cordium», тоб-то «серце над серцями», а Треладні три рядки з шекспіровської «Бурі»:

Не пропало од його нічого, не вмерло,
Бо солоня морська глибочінь
Перетворює все в самоцвіти і перли.

Але серце поета, яке Треладні спас від вогню, Мері, завинувши у шовковій тканині і заховавши між листками «Адонаїса», взяла з собою в Англію.

Такий був останній—посмертний—акорд, яким завершилося життя Персі Бише Шеллі.

Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика. *)

Дуже мало знають у нас Панаса Мирного, творчість його ще й досі остається недослідженою. А сталося це так, по-перше, через те, що письменник до самої своєї смерті (28/І н. с. 1920 р.) не хотів розкрити свого псевдоніма (справжнє прізвище—Рудченко) і не подав ніяких відомостей про своє життя. По-друге, з його творів була надрукована лише незначна частина. В рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею зараз переховуються автографи П. Мирного, що залишилися після його смерті, кількістю до 300 №№.

Користуючись цими автографами¹⁾, я постараюсь хоч в загальних рисах з'ясувати ще й досі мало з'ясовану роль старшого брата—Івана Рудченка (псевдонім—Іван Білик) в житті й творчості Панаса Мирного.

Обидва брати, здобувши невелику шкільну освіту спочатку в Миргородській повітовій школі, а потім у Гадяцькій, і не маючи спроможності продовжувати науку далі (їх батько був бідним казначейським чиновником), примушені були зразу ж після тієї невеликої науки йти на службу й поширювати свою освіту самотужки, впертою працею.

Панас у 14 літ (1863 р.) уже служив писарчуком у Гадяцькому повітовому суді, а потім перейшов до батька в казначейство. Далі служив у Прилуцькому й Миргородському казначействах, переміщаючись на вищі посади.

Року 1879-го Панас переїхав до Полтави й служив там у казенній палаті до самої смерті, більше сорока років.

Іван теж 15-літнім хлопцем (1860 р.) поступив на службу в Гадяцьке казначейство. Він був більше жвавий і енергійніший од Панаса. Під впливом етнографів-гадячан (Драгоманова), у вільні од служби часи почав він робити етнографічні записи з «народн. уст.» і посилав їх до «Полт. Губ. Вѣд.» (1860 р.). Року 1863-го Ів. Рудченко перейшов на службу до Полтави, але службова робота його мало задовольняла. Зібравши трохи грошей, за допомогою професорів Драгоманова й Антоновича підготувався він до вступу в Київський університет (1865 р.) й відвідував лекції на історико-філологічному факультеті, яко вільний слухач. Будучи слухачем університету, Ів. Рудченко продовжував свої етнографічні праці й посилав їх до «Основи» (1862 р.). Тяжкі матеріальні умовини примусили його

*) Редакція в документах заховує ортографію оригіналу.

¹⁾ Висловлюю щиро подяку зав. рукоп. відділом Музею—Є. Я. Рудинському за допомогу працювати над автограф. Мирного в сприятливих умовах—І. Т.

покинути університет (1867 р.) і шукати служби. Поступив він у міністерство фінансів і скоро посунувся по службі вгору.

Ів. Рудченкові належать два збірники «Народныя—южнорусскія сказки» 1869 р. і «Чумацкія народныя пѣсни» 1874 р. з цінною науковою розвідкою «Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ». Перекладав він також на українську мову твори Тургенева, писав критичні статті, був поетом—писав вірші: «И. Я. Рудченко былъ выдающимся писателемъ-беллетристомъ, даровитымъ поэтомъ; быть можетъ, поэтическое творчество являлось именно тою сферою, для которой въ его натурѣ имѣлись наиболѣе яркія и богатія задатки»—писала після його смерті Свириденко¹⁾).

Багато й широко працювали вкупі Панас Мирний та Ів. Білик, особливо за молодих літ, склавши «братську спілку», як написано на одному їх зшиткові.

«Давньому спілникові—Ів. Біликові» присвятив П. Мирний одно з кращих своїх оповідань—«Серед степів» і поезію

Задзвонили в усі дзвони
В нашій Україні,
Що у Білика старого
В дворі неспокійно... і т. д.

Нудьгуючи в глухому повітовому місті, П. Мирний часто звертався до старшого (на 4 роки), більш освіченого брата за порадою й допомогою в справі самоосвіти, і той завше йшов йому назустріч. В своєму ще ненадрукованому щоденнику П. Мирний писав року 1869-го, 5-го квітня: «одержав од брата пошти 2 листи і книжки. Спасибі тобі, мій рідний брате, щирий товаришу, за твою ласку і добре діло!.. Життя моє з дня на день пустіло і глухло і не було мені нічого одрадного для душі, нічого потрібного для мозку; тепер я радію несказаною радістю»...

Перші твори П. Мирного були написані вкупі з Біликом. Під впливом широкого громадського руху 60-х років і народніх пісень Мирний та Білик і собі почали складати вірші в народньому дусі й перекладали на українську мову твори чужомовних письменників. Та й потім увесь час творчість П. Мирного розвивалось або при близькій участі Ів. Білика, або під його «назирцем», як написано ним на де-яких зшитках Мирного.

Ів. Білик завше уважно ставився до творів П. Мирного й старанно їх виправляв.

В кінці поезії П. Мирного:

Гасне місяць Істамбула,
Сходе сонечко ясне...

рукою Ів. Білика написано: «Прелестный переводъ!».

В поезії:

Зіма. Літо. Осінь. Весна.
Зіма. Як дихну я, так ізомре
Листя підо мною...

Ів. Біликом написані 24 і 32 рядки.

1) «Памяти И. Я. Рудченка», «Кіев. Стар.», 1906, III—IV, стор. 313.

В поезії:

На волі.
Устало сонце з-за діброви,
Туман прогнало у яри...

рядки 49 і 51 виправлені Ів. Біликом, а рядки 50 і 52 написані ним. Внизу його ж напис: «ничего лучше этого стихотворения нѣтъ во всей приходской книжкѣ (цеб-то, в книжці, що зветься «Бухгал. книга о приходѣ госуд. доходов», на якій написано поезії)!

Поезію:

Розмова.
Чого твої очі смутні
Як в-осени небо похмуре...

написано з поправками Ів. Білика.

З поправками Білика написано переклад п'єс Островського «Тепле місце» й «Гроза» і оповідання «П'яниця» й «Морозенко».

Авторство оповідання «За водою» трохи поплутане. В листі до П. Мирного Ів. Білик писав: «ко мнѣ пристають, чтобы я окончилъ и далъ «За водою» или иначе—«За рака». Но теперь у меня до того каждая минута занята, что я положительно не въ силахъ этого сдѣлать. Намѣренъ взять въ Питеръ и въ свободные часы, если только они будутъ, писнуть кое-что 1)»...

Року 1883-го оповідання «За водою» закінчено й переписано рукою Білика в окремий зшиток на 92 стор. На останній сторінці підписано «Ів. Білик» і рукою Мирного додано «та П. Мирний».

В 1918 році оповідання «За водою» було надруковано в тій же самій редакції в Л.-Н. Вістнику²⁾ й підписано «П. Мирний», а на авторському примірнику рукою Мирного додано: «і Іван Білик».

З приводу авторського підпису на надрукованому оповіданню «За водою» редакція Л.-Н. В. писала П. Мирному: «Вельмишановний добродію! Дуже рада, що нарешті трапилася нагода від Вас одержати листа і Вам написати, бо на почту і тепер не можна покладатися.

1) Рукопис «За водою» передаю.

2) Се і для редакції велика прикрість, що власне через недогляд редакційний трапилося так, що під повістю підписано тільки Ваше ім'я, а не поставлено ім'я Вашого брата. Се трапилося через те, що перед друком ніхто не перечитував Вашої повісти (як се робиться з молодими авторами, яким треба була дещо виправляти) і, значить, ніхто з членів редакц. комітету не бачив останньої сторінки, на якій є підпис. А всі знаємо, що повість надіслана «Панасом Мирним», так воно і пішло... З пошаною Нат. Романович Ткаченко»³⁾.

Первісна редакція оповідання «За водою» була написана в 70-х роках П. Мирним. Цією редакцією скористувався Ів. Білик, ніби канвою, значно поширивши це оповідання. Прізвища дієвих осіб Білик замінив своїми.

1) Цитую з оригіналу, лист з 24/III—82, Київ.

2) VII—VIII—II—43, IX—172—197, і X—8—27.

3) Цит. з оригіналу, лист з 26/IV 1919.

В редакцію Білика увійшло, як епізод, і окреме оповідання П. Мирного «Злодій» (перша назва «Раки») з де-якими перестановками й стилістичними поправками; напр., у Мирного:

— Уляно! Уляно! Де Уляна? Чи нема там Уляни?

— Тут!... Тута,—одгукували люде.

— Скажіть їй, що дитина умерла.—Хай іде у хату.

Народ поторопів, ніхто не двинувся з міста, не промовив слова.

Уляна не чула, репетувала.

— Що ж ви поніміли, прокляті?—крикнула розсержена клішниця і, швидко спустившись з гори, прибігла у гурт...

У Білика це місце так:

— Уляно! Уляно!—гукнула вона.—Де Уляна?! Чи там Уляна?

— Тут... Тута!—одгукнули люде.

— Скажіть їй: хай іде в хату... дитина вмерла!

Люде поторопили. Ніхто не двинувся з міста, не випустив пари з уст...

— Що ви... поглухли, прокляті?!—скрикнула розсержена Марта, ускочивши у круг людей!..

Білик поділив повість на шість глав і сам написав останню главу.

Але найбільше довелося попрацювати вкупі П. Мирному та Ів. Білику над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Первісна редакція роману «Хіба ревуть»... написана П. Мирним 1872 року під назвою «Чіпка». Потім цей заголовок закреслено й синім олівцем написано: «Легкий хліб», а в дужках: («Розбишака»).

В тексті дуже багато поправок, приміток і вставок Ів. Білика чорним олівцем, напр.: на 3 стор. вираз: «все равно» Біликом закреслено й виправлено на: «все одно»; вираз «перед Хрещенням» Білик виправив: «перед Водокрестям». На стор. 8-й вираз: «До его-то і поступив Чіпка пастухом» — виправлено Біликом на: «до его-то і став Чіпка підпасачем». На полях 6-ої стор. примітка Білика: «вітати=привітствовать можна тільки зустрічаючись, а не прощаючись». На початку дев'ятої глави, коло закресленої Біликом цифри «IX», написано його ж рукою: «слідуеть заново передѣлать эту главу». І тут же на полях ним накиданий план цієї глави. Починаючи з 57 (оборот.) стор., Біликом закреслено 2½ стор., а на полях пояснення: «нѣтъ, друже, подобныя сцены ужасны. На нихъ набросивши покровъ, все таки ужаснѣея. Человѣкъ началъ изъ-за личнаго и общественнаго горя, а перешелъ въ общественнаго діавола! По моему, всю сцену возможно и должно выпустить. Художникъ не долженъ переступать за черту художественныхъ образовъ и не долженъ оскорблять чувство гуманности въ читателѣ. Между тѣмъ эта звѣрская сцена возбуждаетъ чувство омерзѣнія, а къ действующимъ лицамъ—чувство мести... Довольно: и одного разсказа дѣвочки о случившемся».

Останні 12 сторінок зшитку займають критичні замітки Ів. Білика до цього ж роману. В них докладно розвиваються ті ж самі думки, що і в примітках на полях тексту, дається повні. більш-менш, характеристики дієвих осіб, звертаючи особливо увагу на Чіпку.

Наведу лише уривок з цих критичних заміток: «Всякое общественное явление, а въ томъ числѣ и разбойничество, имѣетъ двѣ стороны

внутреннюю—процессъ нравственнаго паденія челоѣка—и наружную—общественную. Такъ, по моему, эти двѣ стороны и слѣдуетъ развивать.

Рисуя какую-либо типическую личность, слѣдуетъ ее оттънять другими лицами—съ начала до конца, оттънять не только въ тѣсномъ кругѣ дѣятельности извѣстнаго типа, но вообще въ томъ широкомъ просторѣ, который мы называемъ общественною жизнью. Вещи познаются по сравнению. Типы—тоже. Между тѣмъ съ Чипкою авторъ справился и оттънилъ его только какъ розбышаку, упустивши челоѣка. Такъ, ты вывелъ компанію разбойников, его товарищей, которые, при сравненіи съ Чипкою и даютъ ему тотъ героически-звѣрскій образъ, который ты имѣлъ въ виду. Но всѣ они разбойники. А мнѣ, напр., интересно бы знать Чипку челоѣка. Жизнь его въ семьѣ ты вывелъ (хотя и не развилъ), дѣятельность—тоже; но отношеніе къ другимъ людямъ, кромѣ разбоя, я не вижу. Мало того: я не вижу, какъ люди относились къ разбойнику,—кого онъ выставилъ въ мирной жизни, какъ прототипъ труженика, хотя и ограниченнаго громадянина. Ты, вѣроятно, задавался мыслью: что создало в Чипкѣ идею—житья на чужой счетъ? Ты ее, по мѣрѣ, разъяснялъ. Сначала бѣдность, какъ основа зависти и недоброжелательства къ людямъ; потомъ несправедливость сильныхъ (паны, исторія съ дідомъ) и далѣе—имущественное горе (утрата земли, а особенно Галі) отъ несправедливости властей повело въ шинокъ, а изъ шинка въ комору, ради дружбы; еще далѣе—несправедливость власти и пановъ (крестьянскій бунтъ),—за что невиннаго Чипку (въ этомъ, конечно, отношеніи) выпороли. На себѣ кара и кривда чувствительнѣе, чѣмъ на дідові. Отсюда идея о лжи передъ силою (властью и обществомъ) и идея о мести людямъ за ихъ неправду—и мести преимущественно богатымъ. Сначала мечь по отношенію къ имуществу—кража, грабежи, безъ убійства, а потомъ и убійство... Это внутренній процессъ умнаго, нервнаго бѣдняка Чипки. Но неужели же такая психическая дѣятельность—участь всѣхъ бѣдняковъ? Неужели всѣ они становятся Чипками? Нѣтъ, этого ты не можешь сказать; но объ этомъ ты умалчиваешь. А между тѣмъ, выведенные тобою люди, эти болячки общественныя, сидятъ же на организмѣ, который, хотя и боленъ, но все же существуетъ не средствами Чипки...

Вообще говоря, повѣсть твоя в малор. литературѣ явленіе необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, талантливо бренчишь—и мотивы, самые существенные, схватываешь вѣрно, хотя у тебя не выработана: во-1-хъ, группировка, а во-2-хъ—и преимущественно—техника. Впрочемъ, это вѣдь черновка, да еще такая, за которую я тебя не разъ, читая и не разбирая, предавалъ проклятіймъ. Отсюда слѣдуетъ: 1-е—группировку фактовъ (въ родѣ, напр., бунта и т. п.) обдумать хорошенько и размѣстить въ соотвѣтственныхъ мѣстахъ такъ, чтобы фактъ не торчалъ самъ по себѣ, а служилъ бы необходимою связью событій. 2-е—избѣгать повтореній однихъ и тѣхъ же фактовъ, сопровождаемыхъ одними и тѣми же обстоятельствами, а если ихъ избѣгнуть нѣльзя, то разнообразить (въ родѣ вторичнаго изгнанія матери изъ дому). 3-е—событія рисовать такимъ образомъ, чтобы они являлись достаточно ясными, со всѣми мотивами,

ихъ произведшими. Но не нужно и передавать кути меду, т.-е. не нужно размазывать и безъ того яснихъ фактовъ, а, напротивъ, изображать ихъ живо, рельєфно, но безъ утрировки,—какъ, напр., у тебя ужасная сцена рѣзни. Помни, таинственность привлекаєть вниманіє, а вниманіє читателя—это твоя награда. 4-е—у тебя часто образы общіє—небо яснє, голубє, зорі блискучі и т. п. Картины слѣдуетъ, по моему, рисовать широкою кистью (тоже без утрировки и растянутости, свойственной даже Тургенєву), но такъ, чтобы и картина имѣла значеніє и отношеніє къ событію (связь природы внѣшней и вліяніє ея на внутреннее состояніє челоувѣка). 5-е—вообще говоря, у тебя плавность разсказа—не обдѣлана: онъ у тебя, помимо иногда неправильной группировки, весь чєго-то конструбатый. Я говорю о языкѣ. Языкъ у художника непрємѣнно долженъ быть образный—и образы должно употреблять не въ одномъ только родѣ, сравненіи, какъ почти вездѣ у тебя, а во всѣхъ формахъ...

Ты часто путаєшь имена дѣйствующихъ лицъ. Это недостатки важныє... Ты, повторяю, в малорусской литературѣ явленіє новое—не по приємамъ, а по мотивамъ. У тебя соціальныє мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изобразить...

Розглянувши й виправивши первісний начерк роману Мирного «Хіба ревуть», Білик написав його конспект, якого Мирний повинен був додержуватись в дальшій роботі. Він же дав і назви главам (всіх 15 гл.), яких не було у Мирного.

Друга редакція роману «Хіба ревуть» написана Мирним відповідно вказівкам Білика, але й тут Біликом зроблено знову чимало стилістичних поправок, вставок, часом значних по розміру, та заміток, закреслені й перероблені цілі сторінки, навіть глави, напр., в 2-й частині роману.

Ів. Біликом цілком написані в четв. част. глави: V—«На громаді», VI—«Земці», а VII-й—«Хотів лихо» замінено вступ, ним же закінчено останню главу.

Другу редакцію Білик розбив на чотирі частини (всіх XXIV гл.) і замінив назви де-яких глав.

Написана друга редакція не пізніше 1874 року, як це видно з датованих прим. Білика.

В «запитаннях» до Ів. Білика з приводу різних місць роману в другій редакції Мирний писав:

І часть.

1 глава при теперешней перестановкѣ утратила свою силу и то вліяніє на читателя, какое она имѣла въ прежней редакції. Вообще же какъ-то скучна, монотонна.

2 глава осталась безъ исправленія и не развита.

3 глава безпорядочна, хотя и лучше первыхъ.

4 глава—и вѣрна дѣйствительности и не лишена прелести дѣтскаго міровоззрѣнія.

5 глава, исключая ночного мечтанія Чипки, которая отгонитъ чѣмъ-то неестественнымъ, тѣмъ, чєго нѣтъ. Не лучше ли исправитъ этотъ гнѣвный порывъ до мести, гдѣ поставленъ крестикъ карандашем, т.-е. закончить: «ні ти їх не скориш»...

II часть.

1 глава болѣе ученое этнографическое изслѣдованіе, нежели художественное произведеніе. Не правда-ли?

2 глава, исключая нѣкоторыхъ картинъ, тоже отгонить изслѣдованіемъ.

3 глава слишкомъ прозаична и скучна.

4 глава. Не знаю, передалъ-ли я вѣрно хоть тѣнь того солдатского строю, который необходимъ мнѣ для оправданія извращенія Максима и вообще—проглядываетъ-ли дѣйствительная жизнь въ разговорахъ, въ рисовкѣ?

5 глава. Правда—небрежно отдѣлана? Этимъ впрочемъ страдаетъ вся 2 часть.

III часть.

1 глава. Сначала какая-то неловкая спайка частей чувствуется.

2 глава и вѣрна дѣйствительности и болѣе цѣльна, чѣмъ 1-ая.

3 глава. Эта глава новое издѣліе. Удовлетворяетъ-ли Грицько—честная посредственность?

4 глава оставлена почти безъ измѣненія и какъ нѣсколько разъ уже я перечитывалъ и передѣлывалъ, то это мнѣ надоѣло до омерзенія.

5 глава. Некоторая неловкость чувствуется при переходѣ отъ одного положенія къ другому,—отъ Чіпки до Мотрі, от Мотрі до Грицька и Христі, правда? Что Грицько удовлетворяетъ тебя, какъ честная посредственность?

6 глава передѣлана по твоему плану, который ты начертилъ. Не слишкомъ-ли идеализированъ Чіпка? Какъ, по твоему, отдѣлка этой главы? Я считаю ее лучшою изъ предыдущихъ. Не пахнутъ-ли обчеркнутые слова на оборотѣ 93 стр. нѣкоторымъ недовольствомъ,—хотя, я думаю, тутъ наиболѣе правду высказалъ... Если признаешь смягчить выраженія, то смягчи. Теперь, что скажешь о снѣ Чіпки?

7 глава. Я думаю послѣднія главы, какъ передѣлка полная, значительно лучше и по самому языку вышли. Или это еще по новизнѣ онѣ мнѣ не пріѣлись?

8 глава осталась безъ измѣненія.

9 глава тоже.

10 глава. Все это, какъ и въ 9, слишкомъ кажись идеализировано.

11 глава. Не лишнее-ли похождение Чіпки къ Сидору? Я долго думалъ оставить его или-жъ выбросить? Оставляю на твое благоусмотрѣніе.

12 глава. Не лишни-ли тѣ ученые разсужденія, которыми обрисовываются отношенія Христі къ Чіпці? Галя—жена? Правда, у ихъ много есть сходного съ Христею, но у Галі чувствительнѣе организація,—она глубже чувствуетъ и шире смотритъ.

13 глава. Я все напираю—не слишкомъ-ли идеализирована Галя? Какъ Грицько? Вѣрны-ли они почину? Не лишнее-ли объясненіе на об. 147 и на 148 стр. душевного положенія Галі? Оно какъ-то не гармонируетъ съ общимъ стремленіемъ повѣсти своимъ болѣе возвышеннымъ языкомъ.

О 14 главѣ я ничего не скажу,—она сама за себя говоритъ. Не лишне-ли прибавленіе въ концѣ о крестѣ?..»

Відповіддю на ці запитання Мирного були» Замѣтки на «Хіба ревуть воли, якъ ясла повні?» Ів. Білика, в якихъ він дає невелику загальну характеристику роману.

Багато праці поклав Ів. Білик і на переписування творів Мирного, а надто роману «Хіба ревуть»... Ним, напр., переписані І і II гл. другої частини роману під назвою «Січовик»; уривок цей призначалося надіслати до редакції «Правди» для друку. Ним же переписана велика частина роману, що був, мабуть, переписаний на 336 стор., бо зберігся оглав і початок.

Є ще й третя редакція «Хіба ревуть»..., але вона переховується в Києві. В третій редакції, очевидно, й було надруковано вперше цей роман.

Як я вже зазначив вище, Білик завше цікавився творами Мирного й перший робив критичні замітки до них.

Про комедію, напр., «Перемудрив» Мирний одержав од Білика таку відозву: «Попытаюсь—что могу и что в голову придетъ. Я даже залпомъ не въ силахъ былъ прочесть твоей комедіи, а отрывочное чтеніе всегда портитъ впечатлѣніе. Поэтому—не взыщи: чѣмъ богаты, тѣмъ и рады.

Прежде всего я долженъ указать на несоразмѣрность дѣйствій: 1-е—общая характеристика дѣйствующихъ лицъ, а преимущественно Храпка—86 стр.; 2-е—въ садку: молодое поколѣніе играетъ комедію протеста и заводитъ романъ—63 стр.; 3-е—въ хаті Храпка: мошество адвоката и семинариста и разладъ съ дѣтьми—57 стр.; 4-е—у хаті в Вовка: заговоръ молодого поколѣнія и сила его—49 стр. и 5-е—перемудрив Храпко—33 страници. Въ особенности несоответственно 1-е дѣйствіе, въ которомъ появляется масса дѣйствующихъ лицъ, съ единственною цѣлю характеризовать Храпка, какъ дряпжку—адвоката: они появляются и исчезаютъ навсегда (вродъ щетинников). Сцены эти прекрасны были бы въ повѣсти; но въ комедіи они излишны. Здѣсь все должно дѣйствовать на протяженіи всей комедіи, а они у тебя не дѣйствуютъ, а характеризуютъ Храпка. Это недостатокъ, хотя исправимый. Нужно сдѣлать контры—тогда выйдетъ сносно.

Обращаясь къ дѣйствующимъ лицамъ, я буду послѣдовательно делать замѣтки:

1) Храпко—живое лицо. Прекрасно задуманный и выполненный типъ—старого дряпги, сутяжника, пристроившагося къ новымъ порядкамъ адвокатуры. Недостатки, по моему, два: а) въ первомъ дѣйствіи, какъ я уже сказалъ, онъ не действуетъ самъ, а лишь разговариваетъ съ людьми, которые его характеризуютъ; б) въ остальныхъ—онъ читаетъ слишкомъ длинные монологи. Они превосходнымъ языкомъ написаны: живы, образны, но все-таки они длинные.

2) Петро—сынъ студентъ. Нѣсколько ходулень, мелодраматичень. Образецъ идеала народника, безъ пятнышка и задоринки. Это не Радюкъ—мягкое дряблєе существо, но человекъ съ головой и характеромъ. Ну, а если онъ человекъ съ головой, то женитьба его на Прісці,—хотя это логически послѣдовательно въ комедіи,—въ жизни показываетъ, что у этого человека быть можетъ много честности, но мало практическаго ума. Онъ даже не задумывается надъ тѣмъ, что люди, подѣливши даже работу на черную и бѣлую, сами себя и своихъ присныхъ приспособляютъ также къ такому раздѣленію. Я еще понимаю: жеребится хочется, простая дѣвка найболѣе удовлетворяетъ крови; но что она можетъ говорить уму и сердцу?—Ты желаешь выставить, что у Петра женитьба—не увлеченіе, а заключеніе «холоднаго ума». Но въ такому случаѣ—прости мнѣ: дурна Пріська умнѣ такого умнаго героя! Она отбивается отъ брака, сознавая, что она

не соотвѣтствуетъ для той помощи, которой отъ нее ожидаетъ интеллигентный человекъ. Она годится для постели, для кухни; но никакъ не для помощи въ нашей работѣ! Бракъ его съ Пріською—мелодраматическая или мелокомическая глупость,—для общего хода піесы совсѣмъ ненужная.

3) Галя и Дуня хорошо задуманы и прекрасно выполнены. Это у тебя, по моему, лучшія лица. Въ особенности мне нравится Дуня—эта первобытная простота и т. п.

4) Пріся—незначительное лицо, вся роль котораго заключается въ томъ, что она «лакомый кусочекъ» для папаша и для сына,—при чемъ глупость дѣлаетъ не папаша, а перехватываетъ это дѣло умница сынъ.

5) Грыцько или провидѣніе—черезчуръ идеаленъ. Право среди щетины не родятся такіе. Тамъ практики, а не идеалисты; а практикъ (всякій) всегда немножко—сукинъ сынъ, иначе и практикомъ не будетъ. Я понимаю его страсть къ Дунѣ; но понимаю и все, что могло быть имъ сдѣлано ради этой страсти, т. е., чтобы ее достигнуть (заемъ Петру и т. п.). Но я не пойму и ты не поймешь, чтобы сынъ щетинника-кулака возвышался до такихъ общихъ понятій, какъ богадѣльни, помощь по пріятельству человѣку разныхъ положеній (Петру) и т. п.—Все это если и могло случиться, но только по одному побужденію—расположить родню, чтобы соединиться съ Дунею.

6) Печарыця—шаржированъ въ объясненіяхъ съ Галею. Слѣдовало бы, чтобы онъ говорилъ человѣческимъ языкомъ, какимъ теперь и говорятъ семинаристы. У тебя же—это Фінтикъ блаженной памяти Котляревського. Много, друже, воды утекло съ техъ поръ и теперешніе «псаломщики» совсѣмъ не то, что прежніе «дяки».

Вообще вся комедія растянутая. Играть ее нужно 5 часовъ, а времени (съ 8 до 12) у актеровъ, съ антрактами не больше 3, 3½ часовъ. Кромѣ того, растянутасть утомляетъ вниманіе. Словомъ, Христа ради, сдѣлай сокращеніе—«тогда комедія хочъ куды!»¹⁾

Чимало Білик допомагав Мирному і в цензурних клопотах та в друкуванні його творів: «Въ дополненіе къ твоей радости, сообщу тебѣ, что твоя «Повія» уже вернулась изъ Питера «разрѣшенной»—и сдана въ печать. Молю Бога, чтобы сознательно-умный корректоръ попался»²⁾.

Отже, можна сказати, що роля Ів Білика в житті й творчості П. Мирного була надзвичайно велика. Білик для Мирного був не тільки рідним братом, а і вчителем і щирим товаришем, що радо допомагав у всіх його освітніх і літературних замірах. Білик робив багато поправок, приміток і вставок у творах Мирного, закреслював і переробляв де-які, іноді значні по розміру місця, писав нові глави, писав критичні замітки, давав характеристики дієвих осіб, робив вказівки що-до мови й композиції творів і т. д. Вкупі з Біликом почалася славна літературна діяльність П. Мирного та й потім увесь час проходила або при близькій участі Білика, або під його «назирцем». Білик був першим редактором і критиком творів Мирного³⁾.

¹⁾ Ціт. з оригіналу, лист з 18/V—1885, Київ.

²⁾ Ціт. з оригін., лист з 24/III 1882, Київ.

³⁾ Доклад цей був зачитаний у вересні 1923 р. в засіданні літератур. секції Наук.-дослідч. катедри істор. України в м. Харкові—І. Т.

Міжнародний огляд.

1. МИНУЛИЙ РІК.

Був 1923-й рік роком реакції. Всеєвропейська реакційна хвиля, яка зродилася власне з кінцем попереднього року, на протязі 1923 р. досягає надзвичайного ступня піднесення. Після фашиського перевороту в Італії й приходу до влади консерваторів у Англії — новий рік почався під знаком реакції. Кожний місяць його визначився певною реакційною подією, сукупність яких творила оте коло реакції, що панувало цілий рік у Європі й було розбито лише напередодні 1924 р.

У січні французьке військо окупує Рур. Захоплення нерву німецької індустрії приводить до загибелі господарства Німеччини й до фінансової руїни.

У лютому репараційна комісія відмовляє Німеччині в мораторії, а Лозанська конференція, на яку покладалося стільки надій, перериває свою працю. Французький парламент уділяє Польщі позику на військові потреби в 400 мільйонів франків.

Березень був найнещасливішим місяцем для українських трудящих. Західні хижакі ухвалили східні кордони Польщі. Згідно з цією ухвалою Східня Галичина відійшла до Польщі. Рішення Ради амбасадорів викликало велике обурення на Україні та ноти протесту Радянського Уряду.

У квітні, після 100 днів окупації Руру, франко-бельгійська конференція ухвалила окупацію продовжувати, аж поки Німеччина не прийме всіх вимог переможців.

Місяць травень був добою найбільшого піднесення реакційної хвилі. Починається черговий наступ на Радянську Федерацію. Наступ провадиться з кількох боків. Консервативний уряд Бонар-Лоу й Керзона подає ультимат Радянському урядові. Через два дні після ультимату білогвардієць Конрад і вбиває під час поновленої Лозанської конференції радянського делегата т. Воровського. Переможці в імперіалістичній війні Фош і Френч з доручення своїх урядів відвідують Варшаву й Букарешт, де знайомляться з військовим станом бар'єрових країн. В повітрі тхне війною. Під впливом французького візитатора польські реакціонери приспішають з закінченням переговорів про «національну більшість» і, зваливши лівий кабінет Сикорського, захоплюють владу. Кабінет з п'ястовців і ендеків існує аж по грудень місяць.

У червні вибухає реакційний переворот у Болгарії. Буржуазна опозиція скидає уряд Стамбулійського, причому б. диктатора і багатьох його прибічників розстрілюють. Новий кабінет творить буржуазна опозиція на чолі з Цанковим.

Липень приносить зміцнення фашизму. Італійський парламент приймає виборчий закон, згідно з яким партія, що має на виборах перевагу над другою партією хоч на один голос, одержує $\frac{1}{5}$ місць. В Лозані підписано мир з Турцією, який фактично усуває російський вплив на Близькому Сході. Переговори Японії з СРСР перервано.

На серпень—жовтень припадають революційні події в Німеччині, які закінчилися розпорошенням революційних сил та відсуненням справи революції. У вересні реакція в Болгарії й Японії жорстоко розправляється з повстанцями. Хвиля подібних розправ проходить в жовтні—листопаді і по Польщі, де зрадянство вожаків ППС допомагає реакційному уряду ліквідувати генеральний страйк. В листопаді трудящим СРСР заподіяно важку образу виправданням буржуазним судом убивць т. Воровського.

Усі ці події, що в подробицях освітлено в наших попередніх оглядах¹⁾, свідчать про великий розвиток реакції на протязі усього 1923 р. Вони захитали й міжнародне становище Радянського Союзу, і лише надзвичайно уперта праця нашої дипломатії поруч зі зміцненням нашого внутрішнього стану допомогли СРСР перейти через усі перешкоди реакції й почати новий рік при позитивних авспіцях. Зовсім несподівано для широкого загалу за роком реакції прийшов рік визнання, рік знесення дипломатичної блокади Радянського Уряду.

2. ПЕРША ХВИЛЯ ВИЗНАННЯ²⁾.

Та побідний похід реакції не міг припинити розкладу буржуазного господарства. Вихід Німеччини й б. Росії з світової господарчої системи робив неможливим її напругу. І реакція не тільки не виправдала себе, як господарчий чинник, але цілорічним своїм існуванням блискуче довела неможливість налагодження світового господарства по-за притягненням в кожній країні трудящих шарів, по-за втягненням у загальну систему двох держав, інтереси яких досі ігнорувалися.

Господарювання реакції викликало падіння місцевої валюти навіть по тих країнах, де вона з середини 1921 р. ступнево підносила—в Англії й Італії. З наведених нижче цифр видно, що падіння курсу місцевої валюти припадає як раз на час переходу влади до реакції.

Курс місцевої валюти в доларах.

	Англія	Італія	Франція
Паритет	4,86 дол.	19,30 ц.	19,30 ц.
Липень 1920	3,88 »	5,74 »	8,09 »
Липень 1921	3,62 »	4,50 »	7,80 »
Липень 1922	4,45 »	4,55 »	8,25 »
Січень 1923	4,63 »	4,87 »	6,61 »
Липень 1923	4,61 »	4,34 »	5,89 »

14 січня 1924 р. франк на паризькій біржі упав до 4,38 центів, і Пуанкаре мусив поставити питання про врятування французьких фінансів. Італійська ліра на початку січня 1924 р. коштувала 4,16 centa.

¹⁾ Див. «Черв. Шлях», №№ 3, 6—7, 8 і 9.

²⁾ Конкретні факти міжнародної політики за січень—лютий 1924 р. перенесено в уміщену в кінці огляду «Хроніку міжнародних подій».

Це доволі яскраво малює атмосферу, яка створилася в момент найгострішого напруження реакційної хвилі. Те, що раніш було зрозумілим зі всіх європейських політиків одному Лойд-Джоржеві, тепер повстало грізною передосторогою перед рештою проводирів світового господарства. Минають роки, більшовицький устрій не завалюється, а навпаки—зміцнюється, і дипломатична блокада Радянського Союзу надає лиха лише самим виконавцям її; трудящі ж Союзу почали менш гостро відчувати оту блокаду. Розмір журнальної статті не дає змоги навести даних про руїну господарства всіх великих держав, особливо ж Франції, якій окупація Рура не дала бажаних наслідків і яка примушена була після року хазяйнування в Німеччині піти на переговори з німецькою індустрією. Що правда, від тих переговорів виграла не німецька промисловість, тільки німецькі промисловці, але Франція тим все ж таки визнала свою поразку в Рурі.

Серед буржуазних політиків починає скріплятися думка про кончу потребу нормальних зносин з СРСР і Німеччиною. Коли останню здушили, накинувши їй уряд Маркса, покірний усім бажанням антанти, то зміцнення політичного й господарчого стану Союзу залишило для Європи єдиний вихід—визнання більшовиків *de jure*.

І наприкінці 1923 року—року реакції—Європа власне тільки чекала приводу для поставлення справи про визнання СРСР.

Ролю такого приводу відіграла внутрішня політична зміна в Англії.

Було вже сказано¹⁾, що головним моментом в уряді консерваторів Бонар-Лоу й Болдвіна було відмовлення од агресивної політики відносно Франції. Оскільки таке поступовання було порушенням традиційної політики англійської буржуазії, політики ворожнечі до чергової міцної континентальної держави; оскільки знов-таки в своїй політиці консервативний уряд базувався на непопулярній протекційній системі,—уряд консервативно-партії загинув при першій же зустрічі з своїми виборцями. Разом з правлінням консерваторів мусила загинути і їхня політика невтручання в хазяйнування Франції на континенті, а особливо політика ігнорування Радянського Союзу.

І дійсно, партія, яка перемогла на виборах у Англії, першим пактом свого програму поставила поновлення нормальних взаємин з СРСР. З моменту, коли зробилося відомим про цю перемогу, починається гарячкова боротьба між європейськими дипломатами за право першими визнати більшовиків. Як ті цигане на ярмарку, дипломати Італії, Чехо-Словачії, Франції, Юго-Славії й інших, країв, тримають гроші на руці і, хоча бояться їх передати, але всією своєю істотою виявляють повну готовність до цього.

Реальний політик Мусоліні, про діяльність якого треба сказати, що він затуркану досі Італію поставив на рівень справжньої великої держави.—з властивим йому цинізмом перший схопив суть положення. На початку грудня він виголосив у парламенті промову про неможливість відбудувати європейське господарство без притягнення до праці Радянського Союзу. Італійський диктатор заявив, що для Апенїнської держави питання про поновлення зносин з колишньою Росією є справою життєвою.

1) «Черв. Шлях», № 9, стор. 205—207.

— Я, звичайно, не більшовик, — сказав цей політичний нахаба, — але хіба Італії не все одно, звідки мати хліб і ліс?

Цю заяву розглядали, як підготовлення до визнання. Після жвавих дебатів італійська палата величезною більшістю (249 проти 23) висловила за поновлення торговельного договору, підписаного ще в 1921 р. Деля-Торетою й Воровським та в життя не переведеного.

Іншого виходу для Італії не було. Треба встигати захопити позиції, поки на їх не закріпився хтось інший. Країна без власної промисловости, з військовим боргом у 20 мільярдів золотих лір (100 млд. лір паперових); країна, дефіцит якої, по визнанню мінфіна де-Стефані, сягає на 1923-24 р. 2.600 мільйонів лір, мусить визволитись від опікування французького капіталу, якого дружба довела курс ліри з 12,65 центів (березні 1919 р.) до 4,16 (у січні 1924) Шлях до цього визволення лежить у напрямі на Чорне море—в українському хлібі, донецькому вугіллі й кавказькій нафті. І на захист торговельного договору з СРСР виступили такі велетні італійської промисловости, як Тоз, власник величезних паровозомайстерень Мілану, як Оліветі—генеральний секретар союзу промисловців. Флюгер експанзії фашиського господарства звернув од берегів Сени до портів Чорного моря.

Але, зробивши «аванси» більшовикам, Мусоліні ще півтора місяці чекав з визнанням, боячись поспішитись не менш, ніж боявся спізнитись. Таки спізнився, бо заяву про визнання СРСР *de jure* Італійський уряд зробив тиждень після англійського.

Для Франції питання про визнання СРСР набуло життєвого значіння з того моменту, коли виявилася гострота нафтової кризи в світі. Імперіялістична війна підкреслила значіння нафти, як двигунової сили для флоту. Коли військо при сучасних умовах може служити для ліквідації місцевих непорозумінь між державами, світове панування досягається лише флотом. Для флоту потрібна нафта. Вона потрібна й для промисловости.

Свої нафти Франція не має. Що правда, в її фактичній колонії—Східній Галичині—нафтофа промисловість у значній мірі захоплена Французьким капіталом (53% продукції і 75% чищення), якого вложено в неї на 717 мільйонів франків, але галицька нафта займає незначне місце в світовій нафтовій продукції: в 1921 р. галицька продукція (35 мільйонів пудів), складала 0,7% продукції Сполучених Держав і 9% англійської продукції. Цього замало для здійснення планів всесвітнього панування.

Єдиним місцем, куди може бути спрямована господарча експанзія Франції, після Мосулу є Кавказ, продукція якого в 1917 році сягала 600 мільйонів пудів. І для Франції, яка свою потребу в нафті на 90—95% задовольняє імпортом, питання про визнання СРСР *de jure* другими державами означає загибель отих можливих 600 мільйонів пудів; тому-то з моменту повалення кабінету консерваторів в Англії почалися розмови про визнання серед французьких політиків.

Господарча експанзія Франції саме на Кавказ є для неї зручнішою од усякої іншої. Франція ще не має великого військового флоту, не є морською державою, і тому мусить для здійснення своїх торговельних планів шукати шляхів територіяльного транзиту. Світова боротьба великих держав сягає такого загострення, що Франція не відчуває себе цілком

безпечною в тих сполученнях, де може стикнутися з Англією, як навіть на шляхах до своїх африканських колоній, бо по-за зближенням італо-іспанським бачить того самого свого вікового ворога. Таким чином, для імпорту нафти з Кавказу, в разі визнання Францією СРСР і складення між ними союзу, єдино зручним транзитом є шлях через середульшу Європу, саме через Чехословаччину.

І в світлі можливого союзу Франції з СРСР Чехословаччина набуває ролі важливого чинника, «мосту», як висловився Бенеш, що раніш короткозорих польських політиків зрозумів важливість такої посередницької ролі. Його заява в новорічному експозе з надією на визнання СРСР протягом 1924 р. всіма державами—свідчить про великий державний розум і політичну гнучкість чеської дипломатії. Бо ніхто, як сама Чехословаччина, до останнього моменту плекала надії ліберальної й псевдо-соціалістичної частини російської й української еміграції. Змивився вітер, і чеський флюгер повернувся, як і італійський, на 180°.

Звичайно, жодної приязні до Радянського Союзу в цьому немає. Братство народів існує лише в головах пригноблених мас і на язиках гнобителів. Чехословаччина мусить використати своє вигідне положення в середині Європи, свою можливість виявляти господарчу експанзію як у бік Німеччини, так і у бік Балкан. Все говорить за здійснення цих можливостей: і порівнююче висока валюта (1 долар—35 крон), і блискуче поруч з руїною німецьких країн і Польщі господарче становище, з рештою—русофільські тенденції уряду. Зрозуміло, що першим, хто після Мусоліні заговорив про визнання, був Бенеш. Цей холодний розрахунок чеського дипломата, як підстава подібних розмов, виявляється ще в тому, що хоча й Англія, і Італія вже визнали СРСР, Чехословаччина далі гарячих розмов поки що не йде, бо вона будує свою політику виключно на політиці Франції. Коли б Франція знову відмовилась од визнання, зникають мрії про транзит і з'являється небезпека втрати впливу в центрі Європи. Для Чехословаччини визнання Радянського Союзу є потрібним лише в тому випадку, коли останній буде торгувати з Францією. Не буде пожежі, не буде де й рук погріти. Меткий розрахунок досвідченого купця.

Таким самим розрахунком треба пояснити й становище решти держав щодо визнання. Чого чекає, напр., Румунія, коли відкинути небезпеку постановки басарабської справи? Чого чекає Бельгія, що вклала величезні капітали в Донбас? Чого чекають Балтійські держави? Англія й Італія є краями, безпосередньо зацікавленими в зносинах з СРСР, чи краще—зацікавленими в безпосередніх зносинах. Тому обидві держави конкурували в справі визнання й зробили його без застережень, не чекаючи вияснення позицій інших держав. Оце вияснення, безперечно, потрібним є для малих країн, що безпосередніх вигід од визнання Союзу не мають, базуючі свій добробут на транзиті, чи на прибутках своєї фактичної метрополії, якою для більшості їх є Франція. Звідси—приспінення договору Чехословаччини з Францією.

З цієї причини, напр., можна чекати визнання Союзу раніш Югославією, ніж Чехословаччиною, хоча перша заговорила про це пізніше другої: Югославія з моменту складення договору з Італією базується, як другорядна держава, на її господарчій і політичній експанзії.

Перша хвиля визнання проминула. Вона була неминучою, оскільки залежала від політичних змін у Англії. Другої хвилі доведеться зачекати, бо вона залежить од позиції Франції. Але вона теж є неминучою, оскільки політика французької буржуазії підлягає загальним законам, рівновагу яких так несподівано порушила англійська зміна.

3. ПЕРЕГРУПОВАННЯ МАЛИХ ДЕРЖАВ.

Помилкою було б твердити, що Європа тільки наприкінці 1923 року визнала кончу потребу втягнення Радянського Союзу в загально-світову систему. До розуміння такої істини вона прийшла ще тоді, коли підтримувала реставраційні плани, коли готувала інтервенції. Адже не якоюсь там тільки зненавистю до нас пояснювалося оте втручання в наші справи.

Було так. На сході Європи виникла влада, якої державна структура усувала всяку можливість поширення господарчого впливу тієї чи іншої з великих держав. Оскільки кожна з них відбудову Європи звязувала саме зі зростом свого власного впливу, виходило, що з точки зору кожної держави Радянська Росія, Радянська Федерація згодом, стояла впоперек на дорозі врятування Європи, своїм лише існуванням робила це врятування неможливим.

Реставраційні плани підтримувалися; Юденичі, Колчаки й Денікіни з Врангелями одержували гроші й зброю як раз у процесі цієї боротьби за врятування Європи: коли більшовики стоять на дорозі, треба їх усунути; коли Юденичі з Денікіними обіцяють не стояти на дорозі, то вони уявляють більш бажану силу для знищення більшовизму. Більшовики доби військового комунізму були небезпекою, не допускали з одного боку чужого господарчого впливу й поширювали, з другого, власний політичний. Значить, треба було провадити з ними боротьбу за всяку ціну, відмовляти їм у визнанні.

І постановка питання про виплату старих боргів була лише одним з засобів цієї боротьби, але не самоціллю. Бо дуже слушно сказав недавно робітничий депутат Кляйнес у англійському парламенті:

— Коли невивплата боргів Радянським Урядом є причиною непоновлення дипломатичних зносин з СРСР, то чому тут перебуває дипломатичний представник Франції? Адже Франція своїх боргів не віддає!

Справа була головним чином не в боргах, а в можливостях для поширення господарчої експансії. Задля цього майбутні відбудовці Європи почали свої розмови з Радянським Союзом через гармати білих. Коли гармати замовкли, а нова економічна політика відкрила нові широкі шляхи й можливості, почалося стягнення колишньої Росії в світову господарчу систему вже не через гармати й інтервенції, а шляхом визнання.

Свої інтервенціоніські плани великі держави здійснювали за допомогою малих країн. Франція утворила в середньої Європі цілу систему держав, які названо Малою Антантою. Францією ж давалися гроші на озброєння Польщі й Румунії. Англія підтримувала так звані лімітрофи. Такою політикою великі держави плекали зненависть до Радянського Союзу серед малих держав-зрарядь, і ця зненависть була досить позитивним чинником боротьби.

Коли політика великих держав несподівано круто обернулася, ті з цих держав-збрарьдъ, які повзяли зненависть за чисту монету, а не як шлях до перемоги господарчої експанзії держав-гегемонів, з цього менту мусили загубити своє політичне значіння в Європі. Чехо-Словаччина встигла врятуватися від такої загибелі, для другої ж країни, що була збрарьдям боротьби, поворот став неможливим, і вона вийшла з ряду політичних чинників у Європі.

Треба визнати, що взагалі великопанській польській політиці в 1923 р. не пощастило. Коли не рахувати успіху в справі Східньої Галичини, то протягом цілого року польська дипломатія мала самі поразки. І найгіршою з тих поразок був провал польського кандидата Скирмунта в Раду Ліги Націй і обрання конкурента—чеського представника Бенеша. Таким чином ще перед кінцем 1923 р. Чехо-Словаччина почала займати місце Польщі в системі французької експанзії.

Звичайно, це скоїлося не випадком, а в процесі позалаштункових інтриг дипломатії. Сама Польща своїм добросумлінним виконанням усіх прагнень французького імперіалізму відрізала собі шлях до ролі мирового чинника. Польщу протягом років інтервенції розглядали як військового чинника, як військового виконавця, як європейського жандарма.

Як-що до початку минулого року Польщі щастило мати тимчасові успіхи в галузі закордонної політики, то це пояснювалося зовсім не великими здібностями польської дипломатії. Останній успіх, який вона одержала,—визнання східніх кордонів, згідно з яким Східню Галичину передано до фактичного володіння Польщі. Але ми бачили, що Франція зацікавлена в 75% нафтового виробництва Галичини й других джерел нафти до складення договору з СРСР не має. Чи могла б Франція передавати Галичину кому іншому, як не своєму вірному васалові, з яким звязана роками боротьби? Справа віддання Галичини ставилася не одного разу, але зривалася небажанням Англії; коли Англія, тимчасово розбита на близькому сході, почала шукати популярності в малих держав, це було використано Францією для відомого рішення 14 березня. Польська дипломатія тут не при чому.

Коли Франція почала передбачати поворот у світовій політиці в бік визнання СРСР і вибухли плани одержання нафти з більш могутніх джерел, вона попросту кинула свою вірну служницю, якої зненависть до більшовиків раз-у-раз розпалювала й використовувала. До того ж і візитація Фоша виявила цілковиту невідповідність і непридатність польської армії до збройної боротьби з більшовиками, а внутрішній розклад польської державности, перманентна зміна кабінетів і важкі міжнаціональні взаємини, підкреслили неможливість базуватися на Польщі для відовчої роботи.

З середини 1923 р. Франція випускає Польщу с-під свого впливу. До направи польських фінансів вступає англійський капітал, і заміна в Раді Ліги Націй Польщі Чехо-Словаччиною, очевидно, з'явилася в наслідок рішення Парижу спертися в мировій роботі на здатного для такої роботи спільника. А оскільки іншої роботи, крім мирової, зараз не може бути, Польща, як колишній жандарм Європи, мусить загубити всяке політичне значіння і перейти в стан блискучої ізольованости, залишаючись при

своїй зненависти до більшовизму, що нікому тепер вже користи принести не може, а самій Польщі заподіяла багато ран, спричинившись до розкладу її господарства, позбавленого традиційних ринків.

Політикою зненависти польський уряд так захопився, що прогавив і посередницьку роль Чехо-Словаччини, і мандрівки французьких сенаторів до Москви, і англійські події. Весь час Польща відмовляла Союзові у визнанні, зрушивши це питання з місця лише після поразки консерваторів і заяв Мусоліні. Тільки 13 грудня 1923 р. Польща визнала Радянський Союз, нарешті зрозумівши, що ворожі стосунки її з більшовиками шкодять у першу чергу їй же самій, відсуваючи її міжнародну вагу з другого рангу держав аж кудись у далекий куті. І той самий Дмовський, що колись проголосив, що «Європа кінчається на східних кордонах Польщі», тепер поспішив визнати більшовиків, знаючи, що та Європа знов простяглась аж по Урал, притому — цілком минаючи Польщу. Але сталося це запізно — Польщу одсунуто на рангу болотяної провінції, а її дипломати можуть лише плакати над розбитою макітрою.

І дійсно, досі маємо факт визнання СРСР двома великими державами, з яких кожна скеровує свою експанзію по-за Польшею: Англія через Прибалтику, Італія — через Чорне море. Коли до їх прилучиться Франція, то її експанзія буде скерована знов таки повз Польщу. В подяку за попередню службу Європі в ролі жандарма Польща залишилася при повному занедбанні її господарчих і політичних інтересів. І цілком зрозуміло, що Польщі треба шукати інших шляхів, бо таке занедбання загрожує самій її державності.

Аналогічну майже роль відігравала Румунія, з тією хіба різницею, що гнучкість її дипломатії дозволила їй стриматися від одвертої участі в інтервенції. Румунія так само здійснювала прагнення Парижу, в якого, крім політичних, були й господарчі причини втягнути Букарешт в орбіту свого впливу: та сама нафта. Румунія, як більш од Польщі надійна в державному відношенні держава, користувалася більшою повагою, тому була втягнена в так зв. Малу Антанту. Крім того, шлях з Кавказу на Францію може лежати й через Румунію, через що сучасне становище цієї другої «жертви» французького імперіалізму трохи краще. Проте, зміна позицій Франції й Чехо-Словаччини захитала й положення Румунії в Малій Антанті. Румунії, як і Польщі, доводиться шукати нових шляхів.

Ці шляхи лежать у площині перегруповання малих держав на півдні центру Європи, й прийняття їх мусить викликати перш за все розклад Малої Антанти — союзу, протиприродність якого особливо чітко виявилася в світлі визнання *de jure* Радянського Союзу. Ці шляхи ведуть до підупаду кинутих Францією країв під вплив якогось іншого капіталу.

4. КРИЗА МАЛОЇ АНТАНТИ.

«Коли метою нашого часу є перетворення Європи в купу гною, то французька дипломатія перебуває на правдивому шляху». Так писав у січні ц. р. Лойд-Джорж у статті, присвяченій Франції й Малій Антанті. Англійський політик вбачає в існуванні Малої Антанти загрозу для миру й спокою Європи.

Розбивши Німеччину, Франція, в бажанні зміцнити своє існування над нею на довгий час, утворила в центрі Європи союз з малих держав переможців. У склад Малої Антанти увійшли Чехо-Словаччина, Югославія й Румунія, і раз-у-раз Франція намагалася включити в неї й Польщу. Держави Малої Антанти зв'язані між собою $\frac{2}{3}$ території б. Угорщини й частиною б. Болгарії. Таким чином, цей союз, що існує з 1921 р., базується на ґрунті небезпеки загубити захоплені землі. Офіційно це зветься—захистом договорів у Сен-Жермені, Тріаноні й Нейлі.

Для самої Франції Мала Антанта уявляє добре знаряддя проти Німеччини. В державах Малої Антанти—45 міл. населення, а їх збройні сили нараховують у мировий час по 135—170 тисяч для кожної країни, і на випадок війни ці сили разом з резервами можна довести до 3 мільйонів разом. Для здійснення мілітаристичних планів Франції зо всіх її «європейських колоній», якими фактично є країни Малої Антанти, найбільш придатна Чехо-Словаччина.

Прага знаходиться посередині найкоротшої лінії між Берліном і Віднем. Північний захід Чехо-Словаччини підходить до Рейнського Пфальцу. Париж наказує наступати—і Прага робить три удари: на Берлін (тільки 250 кілометрів), на Відень, який лежить у 50 кілометрах од чеського кордону, і зрештою маршем на Майн розсікає Німеччину на дві частини. Ось чому, не задовольняючись самим існуванням Малої Антанти, Франція у 1924 р. складає окремі договір з Чехо-Словаччиною.

Але ці імперіялістичні плани розраховано на існування беззахисної Німеччини; вони зовсім не передбачають існування міцного сусіда на сході, сусіда, який не дозволить поширення мілітаризму й імперіялістичних нападів. Не дозволить уже самим фактом свого існування.

У тій же статті, що її цитовано на початку цього розділу, Лойд-Джордж так знушається з планів Франції:

...Замість Росії, Великобританії, Італії й Сполучених Держав вона, яко спільників, здобула собі Чехо-Словаччину, Польщу, Юго-Славію й Румунію. Ось де заховано майстерність її політиків. В разі нової війни між Францією й Німеччиною досить буде одного слова—ні, не слова, тільки жеста—Росії, щоби нейтралізувати акції, принаймні, трьох її нових спільників. І навіть, коли Росія цього слова не скаже, жоден польський, чехословацький чи румунський дипломат не візьме на себе відповідальності за напад свого війська на Німеччину, знаючи, що за ними на незахищених кордонах стоїть величезне російське військо...

Таким чином, коли покладатися на авторитет англійського політика, існування Малої Антанти нікому не потрібне, бо не виправдує тих цілей, які перед нею поставлено: збройного захисту своєї метрополії вона не може зробити.

Та повертаючись до мирових завдань Малої Антанти, так само бачимо цілковиту антиприродність цього союзу. З того моменту, як на обрії європейської політики знову з'явився Радянський Союз, всякі політичні плани й комбінації, в яких не було передбачено його існування, робляться безглуздими. Безглуздім, втіленим безглуздіям зробилася й Мала Антанта, як тільки загинули консерватори в Англії і в цілій Європі почалися розмови про визнання.

Недивно, що січнева конференція Малої Антанти в Белграді закінчилася нічим. Питання про стосунки з СРСР було поставлено, але вирішити його не повелося Чехо-Словаччина, обравши для себе роль «мосту» в майбутньому франко-радянському союзі, прагнула позитивного вирішення цього питання. Так само і Юго-Славія, яку на союз з СРСР мусять штовхати і її русофільські тенденції, і її договір з Італією. Але третій учасник Румунія—на союз з більшовиками піти не може. Крім спільних з Польщею причин, у неї є ще питання про Басарабію, якої більшовики не віддадуть. І Мала Антанта фактично покололася. Передбачаючи це розходження, Румунія, як півроку тому Франція, намагалася втягти в М. Антанту Польщу, але, як і тоді, польського представника не було допущено на конференцію.

Криза в Малій Антанті ще загострилася з дня, коли Юго-Славія ввійшла в дружні стосунки з недавнім своїм ворогом Італією і, здається, надовго ліквідувала стару спірку про Фіюме; бо в разі нового збройного конфлікту проміж Францією і Німеччиною тепер уже не можна буде так легко втягти в нього Італію, а тим самим відпадає для Юго-Славії потреба брати участь у конфлікті. Звідси ще раз висновок про безглуздя існування М. Антанти.

Першою піде з цього протиприродного союзу, очевидно, Румунія. Румунський уряд раптом одмовився прийняти військову позику в 100 мільйонів франків, про яку довгий час сам клопотався перед Францією. Зроблено це по домаганню Англії, під вплив капіталу якої переходить тепер Румунія. Англійські впливи почали переважати в Румунії вже давно й це виявилось хоча б у тому, що рівнобіжно з поїздкою Фоша у Варшаву; поїхав у Букарешт Френч.

Кинута Францією Польща також хоче знайти собі чергового хазяїна в англійському капіталі. В Англії часів Керзона були голоси за включення Польщі в англійську комбінацію держав Антисемітизм кабінету Вітоса й робітничі заворушення пошкодили цьому. З моменту грудневих змін у світовій політиці почалися й внутрішні зміни польської політики. Повіяло «лівим» вітром, Польща взяла крен ліворуч, Вітоса замінив невиразний, не дуже правий, і не дуже лівий Грабський, але цього, звичайно, не досить для переходу під протекторат Англії.

Так, Англія доби визнання буде охоче будувати на всякий випадок паркан на заході СРСР—паркан з Румунії й Польщі, але Англія цієї ж самої доби, Англія напрямку «Лондон—Берлін—Москва» вимагатиме від Польщі й перегляду її відношення до Німеччини. Багдадська залізниця, яка має бути збудована між Лондоном і Багдадом, мусить пройти через Варшаву й Букарешт, але вона так само не може оминати Берліна.

Історичний факт виходу СРСР на міжнародну арену тягне за собою низку змін політичних комбінацій, що існують у Європі з часу Версальського миру, не говорячи вже про загрозу, яку цей факт уявляє для самого Версальського договору. Мусить початися перегруповання малих і великих держав. Але це перегруповання не може відбутися без кардинальних змін у середині кожної держави. Ці майбутні зміни ще більш підкреслюють вагу історичного моменту, який переживаємо.

5. ХРОНІКА МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ.

СІЧЕНЬ.

- 1—У новорічній промові чеський прем'єр Бенеш висловив надію, що протягом 1924 р. весь світ визнає СРСР.
- 2—Відкриття національних зборів Греції.
- 5—Б. цар Фердинанд, «балканський лис», повернувся в Софію.
- 8—Відкриття англійського парламенту.
- 10/12—Конференція Малої Антанти в Београді.
- 11—У Греції складено кабінет на чолі з Венізелосом.
- 11—Демонстрація комуністів у Парижі з приводу дорожнечі й проти імперіалізму уряду. Поліція зустріла натовп у 1800. чол. стріляниною. Ранені, вбиті.
- 11—Договір між Італією й Юго-Славією про Фіюме. Чекають підписання союзного договору.
- 12—Арешти членів фашиської організації «Р.Р.Р.» (Польські патріоти напоготові) в Польщі.
- 14—На паризькій біржі занотовано падіння франку.
- 14—Почала працю комісія експертів по в'ясненню платнездатности Німеччини.
- 15—Новий землетрус у Японії.
- 15—Королевська промова й дебати в англійському парламенті.
- 15—На виборах до Національних зборів Єгипту партія національного визволення одержала 90% місць.
- 16—У відповідь на пропозицію Румунії провадити переговори в Зальцбургу уряд СРСР запропонував Одесу.
- 17—Дебати в французькій палаті з приводу падіння франку.
- 20—Початок залізничного страйку в Англії.
- 21—Смерть В. І. Леніна.
- 21—Більшістю 328 проти 256 англійський парламент висловив недовіря кабінетові Болдвіна.
- 22—Відкриття 2-го Всесоюзного З'їзду Рад СРСР.
- 22—Макдональд творить кабінет. Засідання парламенту відкладено до 12 лютого.
- 24—Роспущено італійський парламент і оголошено нові вибори.
- 25—У Римі підписано союзний договір між Італією й Юго-Славією на 5 років.
- 25—У Парижі Пуанкаре й Бенеш підписали франко-чеський договір.
- 27—Червона земля прийняла тіло Ілліча.
- 29—Закінчення залізничного страйку в Англії.
- 30—Закриття 2-го Всесоюзного З'їзду Рад СРСР.
- 30—Виміна дружніх листів проміж Макдональдом і Пуанкаре.

ЛЮТИЙ.

- 1—Англійський уряд повідомив уряд СРСР про визнання Союзу de-jure.
- 1—Роспущено японський парламент.
- 1—Бунт проти англійців у Багдаді. Англійські самолоти бомбардують місто протягом 24 годин.

- 2—Головою Раднаркому СРСР обрано т. Рикова.
- 2—Норвезький уряд обговорює справу визнання СРСР.
- 3—Бельгійський уряд обговорює питання про тимчасову угоду з СРСР до визнання *de jure*.
- 3—Румунські представництва за кордоном повідомили про відмовлення Румунії від французької позики в 100 мільйонів франків.
- 3—Вмер б. президент Вільсон.
- 5—Венізелос подався до демісії, відмовившись взагалі від політичної діяльності. Кабінет творить Кафандаріс.
- 6—Праця експертів Ліги Націй по роззброєнню почнеться 14 лютого в Римі, а не в Женеві. До цього спричинився бойкот Швейцарії Радянським Союзом.
- 7—В американській пресі оголошено заяву Лойд-Джоржа про існування таємної угоди між Клемансо й Вільсоном, якою Рейнланд віддано Франції на 15 років.
- 8—Підписано радянсько-італійського торговельного договору. Мусоліні повідомив про визнання СРСР *de jure*. Політичні взаємини вважаються поновленими 3 лютого.
- 8—Більшістю 333 проти 250 французька палата ухвалила особливі фінансові уповноваження для Пуанкаре на 4 місяці.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД.

ОЗИМИЙ ЗАСІВ НА УКРАЇНІ р. 1923/24.

Центральне Статистичне Управління остаточно підраховує зараз площу озимого засіву на підставі відомостей, здобутих під час осіннього допиту населення. Рівняючи з попередніми відомостями, відомості остаточно далеко точніші й складено їх за таким же методом, як і торік, що дає можливість порівняння.

Усього підраховано відомості з усіх губернь, окрім Харківської та Київської, й по цих губернях взято попередні відомості. Загальна площа засіву цих окремих губернь характеризується так:

Губерні	Року 1922/23			Року 1923/24		
	Площа засіву в тисячах десятин	% ж и т а	% пшениці	Площа засіву в тисячах десятин	% ж и т а	% пшениці
Лісостепові						
Волинська	327,7	87,2	12,8	329,4	87,2	12,8
Подільська	625,3	72,5	27,5	659,9	71,2	28,8
Полтавська	962,8	80,0	20,0	908,3	81,1	18,9
Харківська	569,1	82,7	17,3	567,8	82,4	17,6
Чернігівська . . .	386,8	96,6	3,4	417,8	95,6	4,4
Всього у 5-ти лісостепових губернях	2871,7	82,0	18,0	2893,2	81,8	18,2
Степові						
Донецька	372,5	89,0	11,0	330,8	85,9	14,1
Катеринославська	1055,9	77,2	22,8	1266,5	66,5	33,5
Одеська ¹⁾	1185,0	56,7	43,3	(1117,0)	52,4	47,6
Всього у 3-х степових губернях.	2613,4	59,6	30,4	2714,3	63,2	36,8
Всього по 8 губ.	5485,1	76,1	23,9	5607,5	72,6	27,4
Київська	823,9	0,4	9,6	(861,0)	—	—
Всього по Україні	6309,0	76,4	23,6	6468,5	—	—

Отже виходить, побоювання що до зменшення засівної площі були безпідставні; не зважаючи на несприятливу годину в серпні й вересні, засівна площа не поменшала, рівняючи з минулим роком, більше того—вона збільшилася на 159,5 тисяч десятин, що рівняється 2,5%. Оце збільшення помітно найбільше у степовій смузі—109,9 т. дес., у лісостеповій смузі, додаючи й Київщину, маємо збільшення 58,6 т. дес.

¹⁾ За відомостями осіннього допиту по 8-х округах.

Окрім того характерним є дальший перехід від жита до пшениці. По цілій Україні (окрім Київщини) пшенишний клін збільшився р. 1924 на 201,5 т. дес. що дає 15,9%, в цьому рахункові по степових губернях на 197,1 т. дес., що дає 23,3%.

Стан озимих засівів перед сніговим покривом характеризується такою табличкою (нотатка 1—погано, 2—недобре, 3—задовольняюче, 4—добре, 5—дуже добре).

	1922/23	1923/24	Зміни
Волинь	2,6	3,6	+1,0
Поділля	2,9	3,3	+0,4
Полтавщина	3,5	3,3	-0,2
Харківщина	3,8	3,3	-0,5
Чернігівщина	3,2	3,6	+0,4
Донецчина	3,6	3,0	-0,2
Катеринославщина	4,2	2,8	-1,4
Одещина	4,2	2,6	-1,6
Київщина	3,2	3,8	+0,6
По Україні	3,5	3,3	-0,2

Отже стан засіву в лісостеповій смузі був загалом перед покриттям їх снігом краший од торішнього, в степовій же смузі—гірший. Пересічний стан по цілій Україні задовольняючий. Беручи ж на увагу великий сніг і рівну зиму без відмін, а також те, що після снігової зими буває звичайно й дощова весна—треба вважати перспективи на урожай добрими.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ ССРР.

Добича камінного вугілля в 1 чверті 1923/24 р. Для камінновугільної промисловості ССРР 1-ий квартал 1923/24 господарчого року дав значне збільшення маємо в Донбасі (про нього докладно в огляді української промисловості). Наша таблиця подає порівнюючі відомості про підсумки добичі камінного вугілля та антрацити по ССРР в мільйонах пудів.

Басейни	Добича бруто			Добича нето		
	Жовтень-грудень 1922 року	Жовтень-грудень 1923 року	Збільш. у %	Жовтень-грудень 1922 року	Жовтень-грудень 1923 року	Збільш. у 1923 р. %
Донбас (УГКП і комбінати)	101,7	165,7	63,2	69,2	136,4	97,2]
Підмосковн. бас. (залуч. орендов.).	12,5	13,8	10,4	10,4	11,6	11,6
Урал (Кігель і Гембонськ)	11,7	11,9	1,7	8,7	9,5	9,2
Черембас Трест.	5,6	6,8	21,4	4,5	6,0	33,3
Усього	144,3	211,2	45,7	103,3	174,7	69,0

По всіх басейнах добича побільшала, при чому добича нетто збільшилася значніше, аніж добича бруто (в Донбасі добича нето мало не подвоїлася). Отаке якісне покращання характерне, як для цілої нашої промисловості, так і для інших галузів нашого народнього господарства.

Вивіз твердого мінерального палива складає в першому кварталі 1923/24 р. 133,8 міл пуд. проти 108,5 міл. пудів в 1922/23 (збільшення на 23,3⁰/). Зокрема в Донбасі вивіз збільшився 375,1 міл. пуд. в жовтні-грудні 1923 р. до 98,8 міл. пуд. за той же час 1923 р (збільшення—23%).

Однак збільшення вивозу не встигає за збільшенням добичі (що пояснюється не малою вивозною силою транспорту, а браком попиту). Отже лишки палива на 1/1 1924 складали 130,1 міл. пуд. проти 95,6 на 1/1 1923 р. В Донбасі за цей же час лишки палива збільшилися з 86,8 міл. пуд. до 118,2 міл.

Добича нафти в 1-му кварталі 1923—24 р. Продукційні досягнення нафтової промисловості видно з такої таблиці:

Р а й о н и	Добича в міл. пуд.			Буріння в сажнях		
	Жовтень-грудень 1922	Жовтень-грудень 1923	Зміни в 1923 р. у %	Жовтень-грудень 1922	Жовтень-грудень 1923	Зміни у %
Баку	50,0	61,6	+23,2	2440	8175	+ 234
Грозний	24,0	21,2	-16,5	667	4580	+ 587
Емба	2,2	1,7	-22,7	2	56	+2700
Усього	76,2	84,5	+10,9	3109	12812	+ 313

Таким чином виходить, що в Баку добич нафти збільшилася, в інших же районах зменшилася, та найміцніші основи нафтової промисловості видно з великого збільшення буріння, що по всіх районах збільшилося пересічно більш, як в чотирі рази. З цього виходить, що нафтова промисловість що далі робиться міцною.

Швидке оздоровлення важнішого району добичі нафти—Азнафти (Баку) видно з таких відомостей: усього здобуто за 1 квартал 1920/21 госп. року—35,3 міл. пуд., в 1921/22 р.—41,9 міл., в 1922/23 р.—51,2 і в 1923/24 р. 63,6 міл. пуд. (залучаючи й кустарну добич). Буріння ж, рівняючи з р. 1920/21 збільшилися в 45 разів. Приладдя одремонтвано, значно підвищилася зарплата, збільшився зв'язок із заходом то-що.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ В 1-й ЧВЕРТІ р. 1923/24 ¹⁾.

(Загальна характеристика).

Наше народне господарство розпочало 1923/24 господарчий рік, будучи значно міцнішим і значно підвищивши виробничі можливості. Однак занижкий ще коефіцієнт корисної дії промисловості, а найбільше великі витрати на відбудову зруйнованого під час війни та революції оборотного капіталу, викликали значне підвищення цін на промкрам. Під той же час ціни сільсько-господарських продуктів у зв'язку із значним зростом продукції, а також завдяки цілій низці інших умов (виплата податку натурою, або ж, принаймні, в хлібних одиницях) значно знизилися рівняючи з довійськовими. Оце піврало зв'язок міського й сільського ринку, створило відомі «ножиці», викликавши важку для нашої промисловості кризу збуту продуктів.

Ціла перша чверть р. 1923/24 проходить під гаслами боротьби з «ножицями» й кризою збуту. Боротьба ця завершується, як ми побачимо далі, цілковитою перемогою, та все ж таки наше міське господарство вийшло з цієї боротьби дуже послабленим: зупинилося даліше зростання виробництва, де-які навіть галузі скорочено, рівняючи з жовтнем місяцем, хоча все ж таки, беручи всі галузі, продукційність нашого народного господарства за першу чверть 1923/24 значно перевищує продукційність першої чверти минулого року. Потім того погіршало фінансове становище в зв'язку з підвищенням ціни на продукти с. г. та збільшенням заробітної платні, одночасно зі зниженням цін на промкрам.

¹⁾ За попередніми відомостями ВРНГ УСРР.

Однаке криза збуту дала й багато позитивного, змусивши наше міське господарство підтягнутися, поліпшити свою роботу, підвищити якість продукції, знизити накладні видатки, удосконалити калькуляцію та налагодити зв'язок з безпосереднім споживачем.

Виходить, що криза збуту загалом підготувала ґрунт і створила умови для дальшого розвитку нашого народного господарства.

Зараз маємо такі дві передумови для цього розвитку: 1) грошева реформа, що має значно збільшити наш крамооборот, особливо з селом; 2) визнання ССРР Англією, Італією та іншими державами, що збільшить наш крамооборот із закордоном і допоможе притягненню чужоземних капіталів.

1. КАМ'ЯНОВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ.

Рух продукційності Донбасу за першу чверть 1923/24 року характеризується такою таблицею:

Підприємства	М і с я					
	Жовтень	Листопад	Грудень	За 1 квартал	За кварт. ц липень—вересень 1923 р.	Жовтень грудень 1922 р.
Донвугілля	44,2	47,1	44,1	135,4	98,7	85,7
Комбінати	9,6	10,4	10,3	30,3	19,8	16,1
Орендов. пром. і дрібні копальні	8,1	6,4	5,7	20,1	21,4	5,4
Усього . . .	61,9	63,9	60,1	185,9	139,9	107,2
Вартість продукції в міл. карб. за довійськ. цінами . . .	6,2	6,6	6,0	18,6	14,0	10,7

Отже загальна добича Донбасу держиться в 1 чверті 1923/24 року загалом на одному рівні, проти першого кварталу минулих років, коли добича зростала з кожним місяцем. Остання добича Донбасу є рекордною й перевищує добичу жовтня—грудня минулого року на 77% і добичу останнього кварталу минулого року (липень—вересень) на 33%.

Ще значніше збільшилася добича нето, досягши за відчитний квартал 136,4 міл. пуд. проти 94, 3 міл. пуд. за попередній квартал і 69,2 міл. пуд. за 1 квартал 1922/23 року. Збільшення складає таким чином відповідні 45% і 95%. Разом зі збільшенням чистої добичі зменшується в % відношенні й витрати на власні потреби. Ці витрати складають за 1 чверть р. 1923/24 18% загальної добичі проти 20% за минулу чверть і 22% за 1 чверть 1922/23 р.

Поруч із зростанням чистої добичі спостерігається й поліпшення якості здобутого палива—покращали очистка та сортування і в останні часи де-які марки донецького палива не згірше за англійські.

Скорочення зростання добичі викликано, як звісно, кризою збуту, що її пережив Донбас останніми місяцями. Криза ця визначається тим, що в минулих роках, в часи продукційних криз, наше народне господарство поступово пристосовувалося до інших видів палива, головним чином до дров та нафти. Однак ж безладне й хижацьке вирубування лісів в роки громадянської війни ставить перед нами завдання загальнодержавного значіння—найбільше звужити використання дров'яного палива. З другого боку, виявляється, що нафту корисніше вивозити закордон. Звідси й завдання—замінити дрова й нафту вугіллям.

Незначна мінералізація нашого паливного бюджету викликала безупинне зростання запасів донвугілля. Вивіз вугілля та антрациту складав у 1-му кварталі р. 1923—24 98 міл. пуд. проти чистої добичі в 136 міл. пудів. Отже запаси цілого Донбасу досягла величезної цифри в 130 міл. пуд.

У січні, в зв'язку із запасами, вивіз іще зменшився і запаси збільшилися. Це змусило наші державні органи вжити спільні заходи для ліквідації кризи збуту.

Конкретно, захожуються навколо:

1) Найкоршої мінералізації паливного балансу залізниць. Опір збоку залізниць (що мав підставою дорогі ціни на донпаливо) тепер, в зв'язку зі зниженням цін і вигідними умовами реалізації, майже зовсім зник.

2) Збільшення споживання донпалива ленінградською промисловістю, що до цього часу користувалася імпортом англійським паливом

3) Збільшення споживання донпалива комунальними підприємствами, дрібною промисловістю, домоуправліннями. Тут найбільшу має відіграти роль впорядкування торгу зниження цін та можливість кредиту.

4) Збільшення споживання донвугілля неукраїнськими споживачами, інакше кажучи, збільшення радіусу збуту. Для цього знижуються тепер залізничні тарифи на великі віддалення. До цього ж часу 92% всього вугілля перевозилося на віддалення не більше, як 1000 верстов.

5) Нарешті, коло вивозу донпалива. За останній час проектується замінити безпосередній вивіз вугілля, що не видержує значних віддалень, вивозом чавуну й коксу, збільшивши продукцію їх. Це має збільшити продукцію нашої рудної й металургійної промисловості, здешевити ціни на неї, а також сприятиме загальному зміцненню становища цілої нашої важкої промисловості.

2. РУДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ (ЮРТ).

Добича залізної руди й марганцу за 1 квартал р. 1923/24 характеризується такою таблицею (в тис. пуд.).

Р у д и	М і с я ц і					
	За р. 1923					
	Жовтень	Листопад	Грудень	Жовтень— грудень 1923	Липень— вересень 1923	Жовтень— грудень 1923
Залізна	922	935	977	2834	3921	1508
Марганцева сира	725	704	719	2148	1882	1096
Збагачена	420	382	361	1163	1189	758
Вартість продукції в тисячах карбованців по довійськових цінах	199	158	146	503	560	279

Рівняючи з минулим кварталом, добича залізної руди знизилася на 29%, хоч вона все ж таки на 86% більш від добичі 1 чверти минулого року. Добича марганцевої руди у відчитнім кварталі збільшилася також, рівняючи з минулим кварталом. Загальна вартість продукції Юрт'у перебільшує звиш, як удвічі, вартість продукції 1-го кварталу 1922/23 року.

Збут залізної руди стоїть в середньому на одному рівні. Ціни де-що знизилися. Відкриття шляху до італійського ринку мусить посунути далі зростання продукції.

3. БАХМУТСЬКА СОЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ (БАХСІЛЬ).

Продукція Бахсоли з кожним місяцем відчитного кварталу дуже знижувалася. Не зважаючи на це, Бахсіль в середньому поширила, подекуди, свою продукцію, рівняючи з попереднім кварталом, а, рівняючи з першим кварталом р. 1922/23, її продукція знизилася всього на 29%. Ціла добича досягла в жовтні 1.533 т. пуд., в листопаді 521 т. п. і в грудні 242 т. п. Усього ж 2.296 т. пуд. проти 2.155 т. попереднього кварталу і 2.339 т. пуд. за 1 квартал р. 1922/23. Зниження добичі солі викликане утрудненнями по лінії збуту й зараз захожуються навколо поширення його. Знижено ціни й нормірується їх для округових міст, знижено акциз і залізничні тарифи і поліпшується торговий апарат.

Окрім Бахмуту, в 1 кварталі р. 1923/24 здобуто ще виварочним способом 355 т. пуд. солі Слов'янською групою заводів.

4. ПІВДЕНСТАЛЬ.

Загальну продукцію Південсталь в 1 кварталі р. 1923/24 видко з такої таблиці (в мілн. пуд.).

Продукція	М і с я ц і					
	Жовтень	Листопад	Грудень	Жовтень— грудень р. 1923	Листопад— вересень р. 1923	Жовтень— грудень р. 1923
Добича вугілля	7,5	8,4	7,8	23,8	15,3	12,7
Вижиг. коксу	1,5	1,5	1,5	4,5	3,4	1,3
Виплавка чавуну	1,1	1,4	1,4	3,9	2,7	1,5
Мартен	1,7	1,9	1,5	5,1	4,4	1,5
Прокатка	1,0	1,1	0,9	3,0	3,2	1,4
Метал. вироби	0,5	0,5	0,5	1,5	0,9	0,2
Загальна вартість прод. в до- військ. цінах в мілн. карб. .	5,8	6,2	5,5	17,5	14,8	5,7

Завдяки значному збільшенню чавунової продукції, що за останні місяці кілько-разово підвищилася, вдалося цілком ліквідувати чавуновий голод, що його так гостро відчували наприкінці минулого господарчого року. Тепер завдання полягає в розширенні збуту як серед планових, так і серед непланових споживачів. В зв'язку з цим Південсталь значно знизил ціни на свою продукцію. Південсталь гостро також від-чуває фінансові утруднення.

5. ПІВДЕННИЙ МАШТРЕСТ (ЮМТ).

Загальна вартість продукції Юм'ту досягає, беручи довійські ціни—в жовтні 1372 тис. карб., в листопаді 1.243 тис. карб., в грудні, за неповними відомостями 1.441 тис. карб. Усього ж 4.026 тис. довійськ. карб. проти 3.267 тис. карб. за попередню чверть і 1.811 тис. карб. за п'яту чверть 1922/23 р. За відчитний квартал вироблено 452 т. пуд. мартен. металу, 449 т. пуд. прокатки, 43 тис. пуд. сталювого лиття і 18 тис. пуд. чавунового лиття. Виготовлено також 14 паротягів, 5 парових танків і капітально одремонтвано 46; виготовлено 29 вагонів-цистерн, 18 машин; 13 ланкаширських котлів і т. и.

Для Юм'ту найважчим місяцем був жовтень. В грудні загальне його становище покращало.

Рівняючи з іншими галузями промисловости, ціни Юм'ту на 1 січня навіть під-вищуються. Загальний індекс досягає на 1/I 1924 (в черв. карб.) 1,65, замість 1.45 на 1/X і на 1/XI і 1/XII р. 1923.

6. СІЛЬМАШТРЕСТ.

Загальна вартість продукції Сільмаштресту складала в довійських карбованцях в жовтні 945 тис. карб., в листопаді 838 тис. карб., в грудні 768 тис. карб. Всього ж за квартал 2451 тис. карб. проти 2685 тис. карб. за попередній квартал і 1891 тис. карб. за перший квартал р. 1922/23. Вироблено за відчитний час 5156 плугів, 1862 букери, 17797 борін, 1497 сіялок і т. д.

Сільмаштрест більше од інших трестів постраждав од «ножиць» і кризи збуту, завдяки чому запаси с.-г. машин на складах значно збільшилися. Зараз заходилися, однак, до наближення с.-г. машин до села (останніми часами, в зв'язку з великим підвищенням цін на с.-г. продукти, продажні ціни в червінцях збільшені, рівняючи з довійськовими на 20%). Машини продаються в кредит до 5 років. Усе це має значно збільшити продукційність Сільмаштресту. Зрозуміло, що за сучасної низької покупної сили червінця (як і золота) Сільмаштрест дає збитки.

За відчитний період провадилася дальша концентрація продукції—працює замість 9-ти 7 заводів.

7. ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Для цукрової промисловості відчитний квартал був сезонним. Завдяки сприятливим кліматичним умовам, врожай цукрового буряку був досить задовольняючий, цукровість же буряка була в зв'язку з сухою годиною вище звичайної.

Основні відомості про працю державної цукрової промисловості (без орендованих цукроварень) в минулому кварталі подані в оцій таблиці:

В і д о м о с т і	Р о к и		
	22/23	23/24	Збільшення в 23/24 в %
Засіяно буряком тис. десятин	126,9	183,6	+ 45
Зібрано тис. десятин	120,0	180,3	+ 49
Зібрано буряку в тисячах берковців	7.663	11.384	+ 49
Працювало заводів	87	90	+ 3
Перероблено буряків у тисячах берк.	6.914	10.666	+ 54
Здобуто білого цукру в тисячах пудів	10.032	16.762	+ 67

Отже виходить, що в сьогорічній цукровій кампанії виробництво білого цукру було на $\frac{2}{3}$ більше, ніж в минулому році. Вихід цукру з одного берковця складав у цьому році 63 ф. замість 59 ф. минулому році. Разом з тим покращали й усі умови виробництва. Знизився видаток палива з 74,5 фунти на берковець до 60,0, або ж мало не на 20% (довійський видаток складав 42,0). Підвищилася продукційність праці з 78% довійського часу в минулому році до 93% і т. д.

Регулюючі органи звернули також увагу на подешевлення цукру, як основного продукту харчування широких мас населення.

Зменшено акциз, залізничний тариф і зовсім скасовано додатковий акциз на рафинад. Ціна на цукор-пісок без акцизу знизилася з 6 карб. 10 к. пуд (на 1/х 23) до 4 карб. 95 коп.

8. ІНШІ ГАЛУЗІ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.

Не зупиняючися докладно на праці інших українських трестів, ми обмежимося де-якими загальними відомостями.

Вартість продукції цих трестів подано в оцій таблиці:

ТРЕСТИ				Відчитний квартал у % до кварталів	
	Жовтень — грудень 1923/24 р.	Липень — вересень 1922/23 р.	Жовтень — грудень 1922/23 р.	Липень — вересень 1923	Жовтень — грудень 1922
Електротрест	614	454	665	135	92
Спириттрест	622	—	68	—	915
Велика оліяна промисловість	835	358	540	233	150
Тютюнова »	1.420	7.393	1.707	102	83
Махорочна »	1.025	748	1.334	139	75
Хемвугіль	3.082	2.438	1.508	126,7	204,4
Коксобензол	512	459	136	111,6	404,3
Папіртрест	356	268	177	132,8	201,1
Шкло, порцелян-фаянс	563	462	186	122	308,0
Донбас силкат	394	—	—	—	—
Текстильтрест	4.150	3.833	1.633	107,3	254,1
Укршкіртрест	2.788	3.073	2.206	90,7	126,4
Таганрозький шкіркомбінат	776	596	5.831	130,2	133,1

Таким чином більшість трестів легкої промисловості збільшила (а де-які значно збільшили свою продукцію). Ціни на їхню продукцію знижені, особливо чи ж на тютюн та махорку. Перешкоди в справі збуту значно зменшилися в грудні. На початку р. 1924 криза поступово виживається,

9. ЗАГАЛЬНА ВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ДЕРЖПРОМИСЛОВОСТІ.

Для характеристики впливу кризи на продукцію нашої держпромисловості наведемо ще сумарну таблицю вартості продукції держпромисловості в тис. карб. за довійськовими цінами:

	Жовтень	Листопад	Грудень	За весь квартал	Зріст по місяцях у %		
Важка пром.					Жовтень	Листопад	Грудень
1921 р.	5.968	7.973	9.254	23.195	100	133	155
1922 »	4.673	6.118	7.973	19.764	100	132	171
1923 »	13.649	14.079	13.089	40.817	100	103	96
Легка пром. без цукру							
1921 р.	2.821	2.860	2.963	8.644	100	101	105
1922 »	3.754	2.697	4.205	11.656	100	99	112
1923 »	5.630	5.317	4.940	15.887	100	94	88

Загальна вартість продукції держпромисловості без цукрової складала за перший квартал р. 1923/24 56.704 тис. карб. за довійськовими цінами, проти, 31.420 тис. карб. за 1 кв. 1922/23 р. і 31.839 за 1 кв. 21/22 р. Збільшення, рівняючи з минулими роками, досягає близько 80%. Воно припадає, головним чином, на важку промисловість, де значно збільшилася продукція вугілля та металів.

Вплив кризи позначився, як видно з зупинці помісячного зростання і в деякому скороченні в грудні. У зв'язку з тим, що в грудні криза, з-за зниження ціни, почала зникати, треба сподіватися нового загального зростання продукції протягом найближчих місяців.

10. ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.

Збут українських трестів у мільн. червоних карб. дано в такій таблиці:

Г Р У П И	Жовтень	Листопад	Грудень	Усього за квартал	Липень вересень 1923 р.	Жовтень грудень 1922 р.
Важка пром.	14,6	13,5	12,1	40,2	46,4	15,0
Легка інд. без шкіртре- ступорцелянфаянсикла папіртр. і спиртотре- сту	3,3	3,7	4,8	11,9	15,4	7,2
Усього	18,0	17,2	16,9	52,1	61,8	22,4

Зменшення вартості збуту важкої промисловості в грудні пояснюється, між іншим, і зниженням цін.

11. ЦІНИ Й «НОЖИЦІ»

Загальне зниження цін характеризується змінами проміндексів в черв. карб. за курсом вільної біржі.

І Н Д Е К С И:	1/X	1/XI	1/XII	1/I 24 р.
Загальнопром. індекс УСРР в черв. карб. . . .	2,86	2,44	2,17	1,92
у %/о %/о	100	85	75	70
Загальнопром. індекс ССРР в черв. карб. . . .	2,44	2,14	2,03	1,90
у %/о %/о	100	87	83	68
Загальнотовар. індекс ССРР в черв. карб. . .	1,36	1,20	1,21	1,15
в %/о %/о	100	88	89	85
Бюджетовий індекс Харк. в черв. карб. . . .	1,53	1,42	1,67	1,63
в %/о %/о	100	92	109	1,07

Таким чином бачимо, що в червонних карбованцях, за курсом вільної біржі індекс промкрану знизився на 300%.

С.-г. продукти, навпаки, значно за цей час подорожчали, що й привело до значного скорочення «ножиць». Загалом індекс с.-г. цін, за відомостями Харківської Товарової Біржі, після об'яснень Економуправл. ВРНГ УСРР збільшився з 0,39 на 1/X 1923 р. до 0,75 на 1/I 1924 р., або ж на 94%.

Співвідношення, між індексами пром. і с.-г. продуктів за відомостями Фінекономбюро НКФ УСРР складало:

на 1/XI—	23—2,38
« 1/XII »	—1,68
« 1/I—	4—1,14
« 1/II— »	—1,02

Таким чином маємо ми на початку лютого зрівняння індексів промисловости та сільського господарства чи знищення «ножиць». Треба, однак, зазначити, що коли взяти переважно предмети масового вжитку, то матимемо де-що іншу картину. Так, в товарових карб. за індексом Держплану ССРР зсування, «ножиць» поступає так:

	С.-г. прод.	Пром. прод.	Розсув «ножиць»
1/X 1922	0,54	1,72	3,19
1/XI—»	0,59	1,65	3,06
1/XII »	0,67	1,54	2,30
1/I—1924	0,74	1,47	1,98
1/II »	0,86	1,37	1,63

По бюджетному індексу м. Харкова максимум розсуву «ножиць» 4,8 припадає на 15/IX р. 1923. На початку лютого розсув «ножиць» зменшився до 1,7.

Різниця між цими відомостями й відомостями Фінекономбюро НКФ пояснюється тим, що в індексі НКФ багато місця займають м'ясні та інші с.-г. продукти, що більше подорожчали од хлібофуражних.

С. Розентул.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Х А Р К І В

ХАРКІВСЬКА НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ЯЗИКОЗНАВСТВА в 1923 р.

Катедра лінгвістики ім. О. Потебні в Харкові поділяється на 4 секції: української мови, російської, їдиш (єврейської) й порівнявчого мовознавства. Але, поскільки наука лінгвістики додержується порівнявчого методу, цілковитого розмежування праці секцій нема та й не може бути. Розробка головних тем ведеться колективно, всією катедрою, а не по секціях.

Головні колективні теми катедри, поставлені самим життям, це: 1) вивчення української мови, 2) соціальні фактори в житті мови і 3) вивчення мови їдиш.

І. При вивченні українських народніх говірок Слобожанщини і всього Лівобережжя, катедра має на меті уложити в дальнішому діалектологічний атлас Лівобережної України. Досягнення цього завдання вимагає немало часу й немалих матеріальних засобів—на експедиції. Влітку минулого року відбулась одна така експедиція з аспірантів на Полтавщину. Зібрані нею діалектологічні матеріали розносяться зараз по картках, що підуть до фонду «Діалектологічний архів Лівобережної України».

З метою притягнення до вивчення народніх говірок української мови широких мас населення, керівником секції О. Синявським уложений і друкується в Одесі «Порадник діалектологічний».

Влітку ж. м. р. була рганізована при секції української мови «Комісія живого слова». Завдання її—культура й нормування сучасної літературної української мови.

Складне питання про чужомовні елементи в українській мові вивчається в катедрі колективно—керівником секції П. Ріттером, д. чл. М. Масловим, аспірантами—Гавриленком і В. Невзоровою.

Під доглядом керівника катедри Д. Зеленина продовжувались підготовчі роботи по складанню словника до творів Г. Квітки-Основ'яненка (виписка слів та висловів на картки).

II. Соціальні фактори в житті мови—це найменше досліджена галузь наукового лінгвістики. У сучасному житті української й російської мов можна спостерігати широкий вплив на мову чисто-соціальних факторів—останніх війн і революції. Яскраві сліди цього впливу—1) поширення в живій, а потім і в літературній мові червоноармійських словечок і багатьох слів із умовних жаргонів; 2) породжена революцією мода на штучно-скорочені терміни типу Наркомос, ІНО, що їх раніше ще почали вживати в Англії та Америці. Типи штучних скорочень—прості й ясні,—трудніше прослідкувати та вивчити життя цих скорочень у народній мові.

Тільки при довгому систематичному спостережанні цього живого експерименту, так дуже зараз поширеного, можна буде точно підвести учот впливу даного соціального фактору (революційного уряду) на живу мову. Спостереження, що їх веде проф. Д. Зеленин, поки встановили, що штучні скорочення сприймаються народньою мовою так само, як і чужі слова, підпадаючи, напр., закономірній «народній етимології». По-за установами, масою «обивателів» утворюються поки, по аналогії, тільки штучні скорочення.

Поруч зі спостереженнями над життям цих штучних скорочень у народній мові, проф. Д. Зеленин продовжує роботу по вивченню впливу на російську й українську народні мови вірувань (славне табу). В останньому випадку процес впливу на мову соціального фактору (вірувань) уже закінчився, і толи він більш ясний. Одночасне вивчення цих двох факторів важливе в методологічному відношенні.

Питанням соціального життя мови присвячена також праця д. чл. катедри Л. Булаховського «Поступ у колективній мовній творчості» (на російській мові).

III. У галузі вивчення мови їдиш, найменш вивченої, ведеться робота науковим співробітником катедри

Заріцьким, який складає наукову граматику мови їдиш. У зв'язку з цією своєю роботою А. А. Заріцький прочитав у секції їдиш доклади: 1—2) Фонетичні й морфологічні зміни семітизмів у мові їдиш; 3) Класифікація єврейських дієслів; 4) Значіння способів («наклонений») у мові їдиш. За редакцією його друком вийшов збірник філолог. статтів «Їдиш» (видання Головнопрофосу та євбюро НКО). де надруковано й де-кілька праць редактора.

Конкретні досягнення в чисто-дослідчій роботі катедри можуть виявитися тільки у найближчі роки, зважаючи на необхідність попередити зібрати велику кількість точних фактів для дослідження. У роботі ж катедри, яка має характер прикладний, практичний, конкретних досягнень уже немало. Підготовано ряд методико-педагогічних робіт, почасти вже надрукованих, почасти готових до друку. Видруковано підручники української мови для дорослих—керівника секції О. Синявського й аспіранта М. Йогансена; «Краткий учебник русского языка и правописания» д. чл. Л. Булаховського. Останнім видрукований також «Опыт схемы учебника русского языка» («Путь Просв.», ч.ч. 2 і 3) О. Синявський надрукував ще «Програм мінімальних досягнень по українській мові на курсах в установах Наркоматів України» (в кн. «Український язык в системе НКП-са», с.с. 14—20), асп. М. Сулима—статтю «Український article» («Ч. Шл.», кн. 8). Готові до друку: підручник української мови для трудових шкіл, уложений О. Синявським по дорученню НКО-су; курс Л. Булаховського для ІНО «Происхождение и развитие языка» (по замовленню видавництва «Студ. револ.»); науково-популярний нарис аспір. К. Німчинова «Український язык у минулому й тепер» (Укрвидат); «Язык срихотворений Г. С. Сковороды» н. співр. О. В. Патокової; «Язык ребенка» аспір. В. П. Невзорової.

Члени й аспіранти катедри (Л. Булаховський, А. Заріцький, О. Синявський, М. Йогансен, Н. Капустянський, М. Сулима) надрукували ряд рецензій, головн. чином, на нові підручники по мові (журн. «Шлях Освіти», «Книга» й інші).

Педагогічна робота д. членів катедри полягала, окрім лекцій, також у керуванні науковою підготовкою 12 аспірантів катедри. Для останніх велися спеціальні семінари методологічного характеру професорами—Д. Зелениним і О. Синявським на

протязі всього року, Л. Булаховським і М. Масловим протягом півроку.

У 11-ти відкритих засіданнях катедри було зачитано 17 докладів: Д. Зеленина, присвячений пам'яті А. Шахматова, М. Маслова й К. Німчинова, присвячений пам'яті М. Сумцова; О. Синявського, О. Патокової й К. Німчинова про мову Г. Сковороди; О. Синявського про видання творів Т. Шевченка; М. Корнієвої й К. Німчинова в день 32 роковин смерті А. Потебні; М. Корнієвої й М. Сулими про нові підручники української мови; Єременко, М. Корнієвої й Павлової про рукописи й стародруки Харк. Музею Українського Мистецтва; Й. Зільберфарба—про організацію музею мови при соціальному музеї ім. т. Артема.

З доручення ІНО катедра організувала в грудні уроч. зібрання студентства й професури ІНО з доповідями про О. Потебню акад. Д. Багалія, проф. О. Синявського, т. Лезіна.

В погодженні з музеями українського мистецтва, аспіранти (М. Корнієва й Л. Веселовська) під доглядом керівника кат. розібрали й описали збірку рукописів і стародруків України, що зберігаються в книгозбірні музею; з 346 рукописів—датованих 62, з яких 1 відноситься до 15 ст., 24—до 16, 23—до 17; сеєрд книг єдиний у Європі повний примірник стародрукованої євангелії, що вийшла в Угро-Валахії (у Брашеві)—у 1565 р.

Катедра взяла близьку участь в організації «Слобожанської комісії краєзнавства» в Харкові й на ініціативних загальних зборах краєзнавців м. Харкова 18 лютого Д. Зеленин зачитав доклад про організацію краєзнавчої роботи в РСФРР і про форми об'єднання краєзнавців м. Харкова й Слобожанщини; він же був у мин. р. й головою «Слобожанської комісії».

Із індивідуальних праць членів катедри можна одмітити такі: за редакцією Д. Зеленина друкується 10 в. 4 тому «Словаря русского яз.», вид. Рос. Акад. Наук, переклад з коментаріями П. Ріттера староінд. роману «Похождения десяти юношей» (прийнятий до друку Укрвидатом) і його ж статті «Санскрит і санскритська література», «Санкхья», «Упанішади» (в 37 і 42 т.т. енциклопедич. словн. Граната); низка лінгв. статтів Л. Булаховського в закордонних журналах («К болг. ударению», «Baltica в русск. лингв. литературе» й ин.).

СЕКЦІЯ ЛІТЕРАТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНА

Катедри історії України.

Секція розпочала свою працю одночасно з катедрою, цеб-то з 1922-го року. Потреба заснування філії Катедри викликала необхідністю постійної праці в галузі історії літератури й етнографії, оскільки Катедра, маючи ще відділ історії України, мистецтва археології, не могла присвячувати свою роботу виключно в напрямку зазначених дисциплін. Тому переважна частина праці лягла на секцію, що збиралася протягом 22-го року через тиждень, а наприкінці року що тижня по суботах. На голову секції було призначено академіка М. Сумцова, але ж несподівано його смерть застала секцію в стадії організації, в стадії вироблення планів підготовчої роботи аспірантів і накреслення колективної роботи аспірантів, а також колективної роботи секції. По 1 місячний перерв після цієї втрати секція приступила до роботи, маючи на чолі, обраного заступником голови, проф. О. В. Ветухова й помічником його проф. М. А. Плевака. Де-який час в секції працював також за співробітника пр. С. Гаєвський. Засідання секції почалися з ознайомлення з індивідуальними планами аспірантів по 12-ти основних питаннях з своєї спеціальності, що є головним завданням підготовки. Обговорення, коректа, доповнення до кожного індивідуального плану забрало чимало часу, але ж мало свої наслідки, виявивши основні тенденції підготовчої роботи. За час обговорення планів особливо гостро піднімалися питання методологічні, питання прийомів наукового дослідження, особливо в сфері історії літератури, що, як відомо переживає зараз тяжку кризу, шукаючи об'єктивних методів дослідження. І через те по обговоренні робіт всіх аспірантів положено було в основу секційних занять поставити студіювання методів історико-літературного дослідження, при чому на обов'язок кожного аспіранта покладалося завдання проробити певну методологічну схему, ставлячись до неї більш менш самостійно й зробити доповідь на черговому засіданні секції. Таким чином протягом минулого року по методології була пророблена така робота. 1. Аспірантом І. Єрофіївим над методологією В. Перетца зачитано два доповіді. 2. Асп. П. Тиховським над поезією О. Веселовського—зачитано одного доповіді. 3. Асп. М. Панченком над поезією Мюллера—Фрейенрель.

4. Асп. Є. Ткаченком—над «формальним» методом зачитано одного доповіді. 5. Асп. Ковалівським—над марксовським методом в історії літератури зачитано одного доповіді. 6. Асп. А. Шамраєм—над Потебнею та його методом, що витікає з його системи—було присвячено 3 засідання.

Таким чином основні методологічні течії було простудіювано і перед секцією повстало завдання критично поставитися до них і, виходячи з сучасних вимог науки, зупинитися на якомусь певному методі, усталити таким чином напрямок в роботі молодих вчених.

По детальному обговоренні цих питань секція в цілому прийшла до висновку, що його можна формулювати так: література, як певна галузь мистецтва, має свої властивості, свої своєрідні признаки, що й відрізняють її від інших виявів творчої діяльності людини, і через це студіювання історико-літературних фактів мусить розпочинатися з аналізу цих признаків, другими словами, з аналізу художньої форми, що властива цій теоретичній діяльності. Але ж зважаючи на те, що й літературна творчість, як і всяка друга, визначається зрештою чинниками зовнішніми, чинниками соціально-економічними—то вивчення й визначення форми може мати лише тоді сенс, коли воно буде освітлюватися фактами оточення—і т. ч. визначення зв'язку між фактами літератури й фактами суспільної життя.

Другим основним моментом є аналіз історико-літературних фактів. (Було прийнято формулювати останнього доповіді по методології). Крім цих методологічних занять протягом року зачитувалися розвідки аспірантів по окремих питаннях з історії літератури й етнографії, де-які з них зачитувалися на засіданнях усієї Катедри. Частинно вони вже перелічені в річному відвітні Катедри, вміщ. в ч. 8-му «Червоного Шляху». Крім них, за минулий рік зачитано такі:

Асп. Тиховським «Шевченко в бібліографії» критична оцінка існуючих показників біблі. Шевченка—Комарова й Ямека. Асп. Єрофіївим—«Повість Гоголя Портрет» аналіз художньої творчості Гоголя, існування «містичного жаху» в образах Гоголя і генеза їх з «страшної помсти» до «Портрет». Джерела виникнення цих образів.

Асп. І. Ткаченко—«Вплив Г. Сковороди

в українському письменстві»—впливи Скороди на діячів нового українського письменства, кінчаючи творчістю П. Тичини. Асп. Р. Данковська «про український коровай» (етнографія), засоби його печива з аналізом звичаїв та пісень, що співаються в цих випадках.

Асп. Шамрай: «Спроби формального аналізу творчості Г. Квітки»—аналіз особливостей стилю, композиції й образів Квітки і установлення генетичного зв'язку з літературою російського та західноєвропей. 18 століття. Асп. Бузинний: «Рилеєв і українська автономистична ідея».

Крім того, аспіранти літературно-етногр. секції приймали активну участь на ювілейних засіданнях Катедри, присвячених діячам української науки й літератури, виступаючи з ювілейними докладами. Урочиські засідання присвячено було пам'яті Шевченка, Г. Скороди, Я. Щоголіва, Л. Глібова і М. Сумцова.

По скінченні першого року роботи в секції перед літньою перервою було вироблено план що до занять в наступному (зараз біжучому) році; основою занять в цьому році було поставлено зачитування аспірантами результатів своєї річної підготовчої роботи. Крім того, було порушено питання про необхідність самого широкого ознайомлення з науками суспільними й політичними для підняття політичної свідомості майбутніх діячів науки. Було поставлено в обов'язок ознайомлення у усіма головними працями по марксизму й з працями по історії літератури й мистецтву, що розроблені марксистським методом, по списку, поданому Війсьним членом Катедри пр. М. І. Яворським.

Між иншим—протягом літа, аспірантами було складено іспита по суспільствознавству у того ж проф. Яворського.

Ознайомлення з цими працями вирішено в спосіб реферування кожної з них на засіданнях секції, для чого кожен аспірант обирає собі де-кілька з цих книжок.

На цьому рік підготовки закінчився. Відсутність матеріальних засобів для цілковитого віддання науці, напруженні шукання стежок до об'єктивного методу одної з наймолодших наук в умовах нашої бурхливої дійності не зовсім сприяли інтенсивності робіт на початку року, але ж приблизно з Різдва минулого року робота пішла новим ходом і треба лише пожалкувати, що відсутність відповідних наукових видань унеможливило передачу наслідків цієї роботи до уваги широкого суспільства.

А. Ш.

НА КАТЕДРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

В суботу 11-го січня, на загальному засіданні Дослідчої Катедри Історії України з ряду чергових докладів був зачитаний доклад І. Дніпровського: «Валеріян Поліщук. Критичний нарис», де був поданий розгляд творчості цього поета з погляду формального та соціально-економічного. В порядку обговорення аспірант А. Ковалівський вітав появлення на кафедрі науково-дослідчих праць по новітній літературі, але зауважив невиразність критичної методи автора та хибність деяких наукових підходів. Голова катедри акад. Д. І. Багалій в резюмуючій промові вказав, що докладчик не вичерпав теми й не дав цільного змалювання творчості В. Поліщука, але все ж виявив свою здібність до праці. Докладчик відповів, що вважає свою працю не закінченою й має над нею ще працювати.

В СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(при науково-дослідчій Катедрі язикознавства в Харкові).

За минулу половину біжучого академічного року в секції укр. мови провадилась жвава праця в двох напрямках.

Суто наукова праця велася в щотижневих зібраннях аспірантів. Під проводом керівничого секції аспіранти розробляли свої діалектологічні записи, встановляли характер тих чи інших діалектичних прикмет українських говорів і ілюстративний матеріал заносили на картки для діалектологічного архіву. Виготовлено кількост карток-ілюстрацій полтавських говорів—матеріал надзвичайно цінний для

діалектології взагалі й зокрема для діалектологічного атласу або мапи.

Дуже бажано, щоб до секції надсилались записи народніх говірок з Лівобережжя (адреса: Харків, І. Н. О., Кабінет українознавства, О. Синявському).

Утилітарно-практична ж праця провадиться в «Комісії Живого Слова» при секції. Ця Комісія склалася ще літом 1923р. з бажання аспірантів, а також і сторонніх робітників слова—перекладачів на українську мову та керівників на курсах для вивчення української мови. Завдання Комісії—установлення

й культура сучасної літературної української мови. Приймають участь у Комісії всі, хто цікавиться справою.

На Комісії зачитано кілька рефератів—про правопис в українській мові російських прізвищ, про латинську азбуку (з нагоди листа С. Пилипенка). Розбирались питання методу навчання української мови дорослих, зачитувались рецензії членів Комісії на нові книжки, що торкались організації літературної укр. мови. Чимало уваги забрали заяви учасників комісії з приводу окремих слів-термінів в сучасній літературній мові й розпочато картковий словник вдатних новотворів.

Зібрання «Комісії Живого Слова» відбуваються по суботах (звичайно буває сповіщення про зібрання в «Вістях»).

О. С.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ МУЗЕЙ.

Тут зібрано все, чим цікавиться чорноземна Україна—від солодкого меду до найскладніших сільсько-господарських машин. Особливо виділяються такі організації, як—Зовнішторг, цукрова промисловість і Сельмаштрест. У відділі Зовнішторгу поруч із книжкою «Про вивозку яєць закордон» знаходимо й чудові малюнки, гарні моделі по експорту залізної та марганцевої руди, трави для ліків, щотина та инш. Цукровий трест особливо повно виявив губернії Харківську та Київську; тут яскраво показано ступені обробки буряку: від незграбного сирого буряку глядач бачить всі етапи до білого цукру в синім папері.

Приємно вражають око м'які українські килими, визерунки, мережево й відділ ляльок, які експортують закордон, де на них великий попит. Потрібно відзначити гарно виконаний портрет В. І. Леніна з волосу. Це досить оригінальний портрет.

Таганрогська шовководна дослідна станція цифрами й прикладами приступно доводить тут же, що Україна має можливість культивувати шовковичного червяка й добувати шовку не лише на медичні потреби, а й для торгівлі.

Дослідча сільсько-господарча станція ділиться з селянством своїм знанням. Тут можна знайти багатьох вказівок про обробку, про угноювання землі, про насіння й инш.

Окремий відділ присвячено вшанованій т. Раковським рослині «кукурузі» (пшениці).

Спеціальна комісія дає потрібні вказівки. Музей, працюватиме постійно. Він розрахований на робітничо-селянську аудито-

рію. Тут одвідувачам будуть показувати експонати, пояснятимуть, вчитимуть і, коли потрібно буде, демонструватимуть на екрані.

П. П—ч.

У ШКОЛ ЧЕРВОНИХ СТАРШИН.

Культурно-освітню роботу в Школі Червоних Старшин сплановано так, щоб кожен член будь-якого гуртка міг виявити, до чого саме він має хист і нахил.

Мистецькі гуртки мають своїх постійних інструкторів, які в установлені дні провадять свою роботу.

Всі ці гуртки майже що-суботи влаштовують вечірки та концерти, які відбуваються або в залі клубу при школі, або по-за школою (в будинкові Червоної Армії, на Педкурсах ім. Сковороди то-що). Студенти Педкурсів ім. Сковороди теж беруть участь у гуртках—співочому та драматичному. На концертах юнаки самі диригують хором, керують струнним оркестром. Школа має свою стінну газету «Червоний Юнак», до якої гуртки дають матеріал, особливо гуртки літературний та образотворчого мистецтва. Твори юнаків друкуються також на сторінках «Селянської Правди».

Керовник співочого гуртка, музикант Богуславський, написав маршову музику спеціально для Червоної Армії на твори поетів П. Тичини, В. Поліщука, А. Панова, В. Сосюри. Ці марші виконуються чоловічим хором під орудою юнаків.

На концертах і виставах завжди бувають гості,—робітники канатної фабрики з «Нової Баварії», що шефтує над Школою Червоних Старшин, а також робітники з району.

РОБОТА ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ.

На протязі 1923 року ДВУ (неповними відомостями) видало 369 книг, з них українською мовою 157 назв—43%; друкованих аркушів 3221, з них українською мовою 1172; тиражем 3.942.300, з них українською мовою 2.231.200—57%. Головну увагу в минулому році ДВУ звернуло на видання літератури для шкіл Соцвиху укр. мовою. За минулий рік ДВУ видало 1.512.200 укр. підручників, кількість назв. 65.

Крім того ДВУ закупило через Ц.Т.В. підручники, надруковані другими видавництвами в кільк. до 100.000 прим., частина підручників, коло 400.000 лишилася від попереднього року.

Частину цих підручників ДВУ випустило само, частину видано по замовленнях «Книгоспілкою» та иншими видавництвами.

В цьому році розпочато видання дитячої літератури; випущено 81.000 книжок кільк. назв. 15. Дитяча бібліотека «Юний Спартак» складається з серій: літературної, науково-популярної й соціально-політичної. Крім того випущено два числа дитячого журналу «Червоні Квіти». На 1924 рік намічено до випуску по бібліотеці «Юного Спартака» 69 назв.

Зараз вироблюється план видання підручників, підручників та підсобних книг і дитячої літератури, що передбачає в майбутньому навчальному році цілковите задоволення потреб Соцвиху по цій лінії.

Що до видання соц.-ек. літератури укр. мовою, то в 1923 році ДВУ мало перед собою завдання випустити в першу чергу основну марксистську літературу. Усього видано 35 назв, кільк. др. арк. 192, тиражем 331.000 екз. Видано такі книжки, як Плеханов—«Основні питання марксизму», Батурин—«Історія соціал-демократії в Росії», Каменев—«З історії нашої партії», Каутський—«Класові суперечності», Богданов—«Політекономія в запитаннях і відповідях», та инш.

У 1924 році розпочато систематизоване видання соц.-ек. літератури укр. мовою. План видання передбачає такі серії: 1) теорія й практика комунізму; 2) Історія РКП; 3) Історія України; 4) Історія революційного руху в Європі; 5) Історія соціалізму й класової боротьби; 6) Економіка й статистика; 7) Соціологія й філософія; 8) Історія культури; 9) Право й держава.

Кожна серія матиме 10 випусків, кожна книжка на 3—9 аркушів

Для вищих шкіл, технікумів та профшкіл видавнича робота ведеться по докладно розробленому плану. Ці школи обслуговуються двома секціями: техн. математичною та природи, біологічною. Вся ця робота йде по 8-ми відділах:

Підручники для профшколи, робфаків та шкіл фабзавучу, підручники для вищої технічної школи, технічні порадики, фабрично-заводська бібліотека, науково-популярна бібліотека, наукові роботи.

Окремо стоїть—бібліотека селянина.

Найбільше книг видано по перших п'ятих бібліотеках.

В бібліотеці селянина велася редакційна робота по серії кустарно-виробничій і в 1924 році по цьому відділу вийде 26 назв з тиражем в 100.000 екз.

В міру переведу Головпрофосвітою своїх шкіл на укр. викладову мову ДВУ буде підготовлювати для цих шкільних закладів відповідні підручники, маючи на меті насамперед школи—вони зараз організуються—

селянську молодь, с.-г. технікуми, інститути то що.

Що до іншої літератури, то ДВУ зараз друкує серію «Народня Театральна бібліотека», яку редагує гурток селянських письменників «Плуг». По цій серії видано п'ять назв. Друкується літхудожні альма-нахи «Плуг». Іде підготовча робота по виданню такої ж збірки гуртка пролетарських письмен. «Гарт». Такі збірки мають виходити періодично. З українських класиків видано всього один том Коцюбинського й 3 томи Короленка в українському перекладі.

По плану на 1924 рік намічено до видання 96 назв, тиражем 763.000, кількість друкованих аркушів 600.

Видання мають виходити по таких відділах: театральна бібліотека, українські класики, сучасні українські письменники, критична бібліотека в історії й теорії українській літератури, художня серія селянської бібліотеки.

Окремо стоїть редакційна робота спеціальної комісії задля видання творів Шевченка. На 1924 рік намічена велика редакційна робота з тим, аби у 1925 році розпочати твори друком. За минулий рік випущено три термінологічних наукових словнички за редакцією Академії Наук.

Словник природничої термінології жде номенклатури, геологічної й хемічної термінології, що мають велике значіння для українських робітників у цих галузях науки.

Перевод діловодства на українську мову в Радянських установах і взагалі популяризація вивчення української мови викликали значний інтерес серед російської частини населення до вивчення української мови. З метою задоволення цієї потреби ДВУ випустило підсобні книжки по вивченню української мови: російсько-український і українсько-російський словники, українське діловодство, усього тиражем до 75.000.

Крім того, видані хрестоматії дають змогу тим, що вивчають українську мову, ознайомитися як з книжками, так і з сучасними українськими письменниками.

Видані книжки кількістю назв і тиражем своїм цілком покрили потребу в них.

ДВУ випустило також стінний календар з тиражем в 75.000; при його складанні керувалися думкою, що календар мусить насамперед задовольнити вимоги селянства. Що до його змісту, то можна сказати, що це один з найкращих календарів, виданих у цьому році.

ВИДАВНИЦТВІ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ».

Останніми часами видавництво випустило з друку такі нові видання: Б. Антоненко-Давидович — «Лицарі абсурду» — п'єса на 4 дії (рекомендована до вистав Вищою Репертуарною Радою Головополітосвіти НКО), В. Коряк — «На літературному фронті» — начерк (для ДВУ), Г. Хоткевич — «Гуцульські образки» — збірка, брошуру В. Чубаря — «Проблема ножиць в Радянських Республіках» (для ДВУ), збірку поем М. Рильського.

Друкує альманах сучасних письменників «Квартали», збірку літературно-критичних нарисів проф. О. Білецького — «Сучасне красне письменство Заходу» і «Конспект лекцій з історичного матеріалізму» проф. С. Семковського.

Видавництво здало до друку другу збірку прози Хвильового «Осінь» і дві збірки віршів В. Сосюри — «Залізниця» і «Місто».

* Ювілей газети «Вісти ВЦВК». 9 січня газета «Вісти» справляла ювілей «тисячного числа». В день ювілею газета одержала велике число привітань від різних газет, журналів і асоціацій.

В Харкові почала виходити щотижнева газета робітничо-селянської молоді України — «Червоний Юнак» — українською мовою. Газета є органом Центр. Комітету та Полтавського Губ. КСМУ.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД «ПЛУГУ».

* Центральне Бюро «Плуга» ухвалило на другу річницю існування спілки скликати 3 квітня 1924 року в м. Харкові перший всеукраїнський з'їзд селянських письменників. На з'їзд будуть запрошені крім «плужан» і представники від інших літературних організацій, а також окремі особи, які стоять на ґрунті цих угруповань.

* Альманах «Плуг». Вийшла з друку перша книжка альманаху «Плуг». В книжці надруковано до 35 авторів. Фейлетони Остапа Вишні ілюстровано шаржами на молодих письменників. До літературної частини додано наукові статті Ів. Капустянського й проф. Білецького. Тут же видруковано художню й ідеологічну платформу та статут «Плугу».

Прийнято до складання другої книжки альманаху, яка мусить вийти до з'їзду «плужан».

* Концерт ДУХу Леонтовича. День 3 роковин смерті композитора Мик. Леонтовича Харківський Державний Український Хор вшанував концертом, присвяче-

ним його пам'яті. Про творчість Миколи Леонтовича зробив доклад Ф. Соболев. Другий відділ виконаний був на поетичному тлі Вал. Поліщука.

* Вечір Дем'яна Бідного улаштовано було 8 лютого в клубі «Металіст».

* В. Сосюра виготовив до друку третю книгу своїх поезій під назвою «Залізниця».

* В. Проноза готує до друку першу збірку сатиричних поезій.

* Вал. Поліщук написав поеми: «Роден і Роза», «Франко в труні» «Метеор» і «Пацанок». Він же написав сценарій кінодрами «Страшний злочин».

* М. Доленто працює над літературними портретами українських прозаїків нашої доби й готує збірку поезій.

* В. Алешко склав нову збірку поезій, яку буде друкувати ви-во «Цех каменярів».

* Я. Мамонтів видрукував (у вид-ві «Рух») п'єсу «Ave Maria», інсценував «Катерину Т. Шевченка під назвою: «У тієї Катерини» і віддав до друку збірку своїх вибраних поезій.

* О. Жіхаренко написав нову книжку поезій.

* Арк. Любченко виготовив до друку оповідання під назвою: «Гордійко», «Тихий Куточок» і «Чужі». Останнє прийнято до Альманаху Харківської групи. Крім того ним же написано декілька інсценіровок для робітничих драмгуртків і студій, в яких він сам бере участь.

* Композитор К. Богуславський друкує збірку маршів для військових шкіл. Збірка мусить вийти до червоно-армійського свята. Він же готує другу збірку для дитячих шкіл та будинків, під назвою «Спартак», і жалобні хори на смерть тов. Леніна.

* Нова розвідка про Шевченка. Т. Спіридович написав розвідку — «Релігійні погляди Шевченка». Розвідка ґрунтується на студії Річицького — «Шевченко в світлі епохи». В-во «Шлях Освіти» взяло цю працю до друку.

* О. І. Білецький надрукував: 1) «Тургенев и русские писательницы 1830—1860 гг.» («Творческий путь Тургенева» Ленінград, 1923 р. 135—166); 2) «Шукання нової повістярської форми» («Сині етюди» Хвильового) («Шляхи Мистецтва, ч. 5»); 3) «Мудрость пословицы» (творчість Островського) — Сб. Р. Театрального О-ва в пам'ять Островського, Москва; 4) «Из материалов по изучению И. С. Тургенева, Документы по истории р. л-ры и общ-сти» зб. Центархиву, вип. 2. Москва ШЗ стор. 34—41; 5) «Старинный театр в России»

М. Вид. Думнова (стор. 103); здав до друку: 1) «Н. С. Лесков жизнь и творчество» (коло 7 арк. для Держ. Ви-ва, Москва); 2) «Народные празднества и массовые действия» (3 арк. для Ви-ва «Путь Просвещения»); 3) «Новейшая украинская лирика» (2 арк.—для Д.В.У.); готує до друку: 1) статтю «Изучение литературы без библиотеки» (про примітивні форми літ. творчості); 2) продовження серії статтів «В мастерской художника слова», що вийшла р. 1923 у XIII томі «Вопросов теории и психологии творчества»; 3) працю з історії російського роману 60-х років; 4) працю з історії російського читача.

* М. О. Габель надрукувала 1) «Песнь торжествующей любви» (у збірнику «Творческий путь Тургенева»); 2) «Изображение внешности» (літер. портрет)—у «Вопросах теории и психологии творчества», том VIII. Готує до друку: 1) працю про дитячу літературну творчість і 2) працю про художню техніку російської епічної бувальщини.

* М. Г. Давидович здала до друку працю «Проблема занимательности в творчестве Достоевского» (для збірки «Творческий путь Достоевского»—вид. Сеятель Агр.) і готує до друку працю—«Мотив сна в творчестве Достоевского».

* М. П. Самарин надрукував статтю «Тема страсти у Тургенева» (зб. «Творческий путь Тургенева»), здав до друку для збірки «Памяти Короленка» (вид. ДВУ) три статті про Короленка. Готує до друку працю про композицію «Евгения Онегина».

* І. Я. Айзеншток видрукував статтю про Квітку й Гоголя (до питання про літературні запозичення) в «Известиях Р. Ак. Наук». Підготував до видання Щоденник Шевченка (повне видання з коментарями), редагує для ДВУ видання творів М. Вовчка й нове видання «Кобзаря» (вкупі з М. А. Плевако) і разом з І. Я. Кагановим складає «Словарь-справочник русской литературы» за редакцією О. І. Білецького). Готує до

друку низку етюдів з історії російського читальника.

* З. І. Чучмар'єв надрукував статтю «Соціально-економічний момент в творчості Островського» (зб. статтів про Островського за редакцією Вернеке, ДВУ) і виготовував до друку розвідку з галузі експериментального вивчення мовного ритму (віршів та прози).

* З. С. Єфімова готує до друку низку етюдів з історії російського романтизму 30—40-х років XIX ст. після невиданих матеріалів Румянцевського Історичного Музею в Москві, а також статтю «Формализм и марксизм» (з галузі літературної методології) та розвідку «До питання про композицію драми Лермонтова «Маскарад».

* О. М. Клеменова готує працю: «Восточные поэмы Пушкина на фоне современных им русских восточных поэм».

* П. Г. Ріттер підготував низку російських перекладів пам'яток старо-індуської класичної літератури: три поеми Калідаси («Облако-Вестник», «Рождение Кумары», «Родославная Рамы»), роман індуського письменника Дандіна «Похождения десяти юношей» і т. п.

* Є. Г. Кагаров здав ДВУ першу частину своєї праці «Историческая поэтика», що охоплює вступ і історію великих народних епопей на тлі соціального розвитку народів, а також історію роману. Зараз працює над вивченням прозаїчного ритму російської та української мови, вживаючи тут метод німецького вченого К. Морбе та його школи.

Проф. Є. Кагаров (вспівробітництві з В. Пашенковою) уложив біографію Спартак на тлі соціально-економічних відношень у Римі з I віку до нашої доби. Коротенькі уривки з цієї праці в приступній формі надруковано під заголовком: «Спартак його життя й боротьба» в «Бібліотеці Юного Спартак», № 5 (Харків-Кременчук 1924).

К И Т Ъ

* 25 січня відбулися об'єднані надзвичайні збори літературних колективів «Плугу» й «Гарту». З докладами й творами В. І. Леніна, виступали т.т. А. Шмигельський, Я. Качура, Воруський, Чубук і Дубков.

ПАМ'ЯТИ В. ЛЕНІНА.

У бібліотеці «Будинку Червоної Армії» улаштовано виставку книг В. Леніна й книг, присвячених його імені.

В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ ВУАН.

У неділю 3-го лютого відбулась нарада наукових співробітників Інституту. З доповіді секретаря президії виявилось, що до інституту впродовж останніх місяців звертається багато наукових робітників і установ за порадами й вказівками що до української фахової (наукової) термінології, але

прохання ці дуже трудно задовольняти, бо секретаріат Інституту не має коштів на удержання постійного штату наукових та, особливо, технічних співробітників. З цих причин Інститут, що мусив би керувати з наукового боку переведенням українізації у всеукраїнському розмірі, обмежується лише повільним складанням матеріалу для термінологічних словників. Нарада визнала такий стан Інституту ненормальним і, міркуючи над поліпшенням його матеріального положення, ухвалила звернутись до керуючих органів наростіти з повідомленням, про роботу й катастрофічний стан його, а до управи Академії Наук з проханням визначити кошти на організаційні видатки Інституту та поширити штати Інституту до двох штатних і двадцяти постійних нештатних наукових співробітників.

У СТУДІЇ «ПЛУГ».

12 чергова вечірка «Плугу» була присвячена докладу т. Щупака (голова філії) про можливість утворення блоку між літературними угрупованнями «Гарт», «Плуг» та «Аспанфутами», які кладуть підвалиною своєї роботи—марксизм.

* На початку січня відбувся в аудиторії ВУАН Вечір української літератури. Читали свої твори: Максим Рильський, Микола Зеров, Тодось Осьмачка, Аркадій Казка, Ст. Бен. і Валеріян. Підмогильний.

* Театральний «Гарт». При робітничому клубі спілки «Всеробітземлісу» засновано філію театального «Гарту» куди приєдналась і драмстудія, що існувала при тому ж клубі.

* В. Майстерні ім. Гн. Михайличенка. М. Терещенком закінчено нову постановку: «Універсальний Некрополь» (переробка з романів І. Еренбурга) з музикою Вериківського. Майстерня улаштовує вистави в робітничих клубах що-тижня.

Вечір творчості М. Вериківського. В Музичному Т-ві ім. М. Леонтовича 2 лютому відбувся вечір, присвячений творчості композитора М. Вериківського. В першій частині зачитали свої твори Могиланський, Драй-Хмара, Осьмачка та Косинка (твори Сосюри). У другій частині було виконано фортеп'янові прелюди, кuartети та романси М. Вериківського. Публіки було дуже багато—з різних кол.

ПРАЦЯ ПО ЦЕРКОВНІЙ АРХЕОЛОГІЇ.

Недавно було знайдено цікаву роботу проф. Пальмова по церковній археології.

Знайдено цей рукопис був випадково, між старими речами в помешканні Глядковського. Як з'ясувалося Пальмов, петербурзький професор із Києва від'їхав до Астрахані й більше назад не повертався, а праця його залишалася в Києві. Гадали, що вона загинула.

Зараз ці рукописи передані до ВУАН. Праця складається аркушів до ста (писаних) і кількох фотографічних знімків. Тема її—церковна археологія. Автор присвячує багато уваги пам'яткам часів первісного християнства (зокрема римським катакомбам), церковно-археологічним пам'ятникам України (особливо Києва), Росії (Новгород, Псков), а також і інших країн: Візантії, Кавказу, Малої Азії, Сирії, Абисинії, Індії, Єгипту та инш.

Подано цікаву критику праць помистецтву та археології, як російських, так і європейських, а також і тих наукових закладів, що опрацьовують ці питання. Є цікаві описи художньо-промислових виробів на Україні в князівську добу (шкло, кафлі, цегла та инш), які дають яскраве уявлення про стан техніки тих часів.

Праця дуже солідна, як з боку наукового розроблення теми, так і по кількості свого матеріалу, який автор опрацював для свого твору.

С. Ш.

ВУАН.

3-го лютого в залі Антоновича. О. Ю. Гермайзе прочитав доклада про «Колівщину». Доклад написано на підставі нових документів, що були знайдені в Губархиві.

Багато уваги присвятив докладчик Балтському епізоду, тій різанині, яку раніше приписували Залізнякаві.

Після реферату було демонстровано документи з підписами учасників колівщини та присудом над ними.

НА КИЇВЦІНІ.

М. Умань. 3-го лютого в помешканні редакції газети «Роб. Сел. Правда» відбулись організаційні збори Уманської філії спілки селянських письменників «Плуг».

Збори заслухали доклад т. Ю. Лавриненка про переведену до останнього часу працю, яка виявлялася, головним чином, в студійній роботі, котру переводила ініціативна група по заснуванню «Плугу» та виділене нею організаційне бюро Осередком студійної роботи був агротехникум. Праця в студії переводилася прилюдно й стягала численних слухачів.

Випущено в «Роб.-Сел. Правді» три літературних сторінки, в котрих взяло участь поперх десятка молодих письменників. Крім того де-кілька творів надруковано по-за сторінками.

Далі збори заслухали ідеологічну й художню платформу «Плугу» та статут і також план праці філії на ближчий час. Останній викликав жваву дискусію. Внаслідок накреслено такі основні менти наближчої праці:

1) Дальніше переведення студійної праці з поглибленням її.

2) Влаштування літвечірок (закритих і прилюдних).

3) Регулярний випуск літературної сторінки в «Роб.-Сел. Правді» з критичним відношенням до матеріалів, які там вміщуватимуться.

4) Утворення найцільнішого звязку з селом і підпорядкування своєму ідеологічному впливові сільських культосвітніх установ через засновання при них літгуртків «Плугу» скрізь, де до того буде найменша можливість.

5) Встановлення нацильнішого звязку з центральним об'єднанням «Плугу» й оформлення Уманської філії.

Після того було переведено вибори бюро філії в складі 5 осіб. До бюро увійшли: Ант. Лісовий—головою, В. Іванушкин (ред. «Роб.-Сел. Правди») зам. голови, Ю. Лавриненко секретарем і В. Заець та П. Костик—членами.

На зборах був присутнім член Київської спілки письменників «Гарт» т. є. Щербаківський, котрий зробив цікавого доклада про письменницьке життя в Києві, жовтневий блок в містечтві та про Київські літературні угруповання.

Після зборів де-якими членами Уманської філії було зачитано свої твори.

Зараз бюро приступило до збирання матеріалів, необхідних для оформлення філії: біографій, творів й заяв від бажаючих вступити в члени «Плугу», а також приступило до утворення студії на педагогічних курсах та до поглиблення праці в студії агротехнікуму.

А. А.

М. Черкаси. Черкаський Науковий історично-педагогічний імени Т. Г. Шевченка Окружний Музей засновано в 1918 р. місцевим ч-вом «Просвіта». В 1919 р. в квітні місяці Музей було передано до Компросу, переведено до великого будинку, поповнено, омебльовано, але загальне становище Черкащини не дало змоги розгорнутися Музею;

за 5 років прийшлося Музей перевозити 9 разів.

З великими зусиллями й труднощами Черкаський Музей прожив перше п'ятиріччя свого існування. Взагалі зазнав Музей та витримував багацько доброго й злого, але живив і навіть має перед собою значні, як що не блискучі, перспективи, має де-які досягнення та цікавий напрямок роботи.

Зараз Музей працює в контактї з профспілками та освітніми установами, причому особливо гарно налагоджена праця контактова з Самосвітою, яка використовує багаті колекції медично-санітарного відділу Музею (є навіть спроби видані на райони Округи).

Праця пророблена Музеєм величезна.

Так, за минулий рік прийнято 9465 одвідувачів у складі 40 групових екскурсій, які складаються з 5134 школярів та дітей дитячих будинків (236 екс.), селян 1467, з них 3-4 душі в складі 13 екскурсій. Золотоноської округи (65 екс.), робітників—562 (22 екс.), червоноармійці в—114 (7 екс.), інших 265 (10 екс.), 1660 душ одвідало туберкульозну виставку. Екскурстанцією Музею прийнято (ночувало) 323 екскурсанта.

Крім того, аудиторією Музею користувались ті чи інші наукові, освітні, профес., урядові установи й організації—для засідань, зборів, нарад, з'їздів конференцій, яких загальним числом за рік відбулось 27.

Наочних допомог видано за рік 2626, з них: 1889 до аудиторії Музею, 666 по-за Музеєм на підприємства та по освітніх установах м. Черкас і 101 на райони Округи...

Що до складу самого Музею, то він поділяється на 5 головних відділів: природничий, виробничий, іст.-культ., мед.-саніт. та допомічний (арх.-бібл.). Музей має випадкову (ночують в аудиторії) екскурстанцію, ведеться справа по впорядкуванню екскурсійної справи. При Музеї працює, правда, з сильними переборами, гурток друзів Музею. З Музеєм звязаний і Окркомітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи, так само, як цілком буде звязане й наукове товариство краєзнавства, яке незабаром, після затвердження Статуту свого, почне систематично працювати над вивченням Черкащини; безумовно, праця його перш за все відіб'ється на Музеї.

Надалі праця Музею буде поширюватись й поліпшуватись в залежності від того, як йому вдасться завоювати радянську суспільність та її колективну увагу до себе й до своєї справи.

КАТЕРИНОСЛАВ

ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ. (Допис).

Літературне життя... Для Катеринослава це є лише *façon de parler*—надто голосний, але й невідповідний вираз. Бо власне літературного життя тут майже не було й зараз його немає.

Були одиниці-письменники, а по-за тим—жадного угруповання, жадного гуртка з певним обличчям...

«Во время оно» поневірявся тут самотою босяк-поет і визначний фольклорист Н. Манжура; кляв багатіїв—«аристократи паршиві, трясця вашій матері»—а разом з тим сам шукав (мусив шукати) допомоги та поради в інтелігентних дідачів, бо життя приперчило...

Таку ж безпорадну самотність відчував у своїх літературних спробах і відомий ілюстратор «Енеїди»-худ. В. Корнієнко.

Не щось іншого можна сказати й про долю А. Кащенка, Д. Яворницького, Серпокриленка та инш.,—вони бо також були завжди в «однині».

... Де-інде, а не в Катеринославі можна укмітити й молоді змагання та досягнення в новій укр. літературі. Бо десь таки люди щось творять, десь є «Плуг», «Гарт», «Березіль», «Михайличенківці»...

А в нас панує сон, порожнеча, байдужість. Нема нічого, нема нікого! Із Катеринослава вийшов В. Підмогильний, у Катеринославі працював П. І. Щук Валеріян, та не з Катеринославом зв'язані найкращі їхні твори.

Уже й Харків пробував допомагати: в 1923 р. приїжджав В. Полішук, і його приїзд спричинився був до заснування філії «Плугу».

Відбулося кілька зібрань, на яких місцева молодь зачитувала свої твори, а також доповіді з галузі поетики. Та невдовзі сей ясний народженець («Плуг») сконав—ропсався. Бо надто вже нечисленна та не тверда в роботі катеринославська студентська молодь, і дивна байдужість до питань науки та мистецтва є її суспільною ознакою. Чи читають катеринославські студенти нову поезію, нову літературу? Ні, не читають... Через те видніше, мабуть, декому спустити на обгортання оселедців зредегованих В. Полішук в 1921 р. «Вир Револуції»... Де-хто так і зробив: недавно сей альманах переважено на пуди—щоб обгортати оселедці.

Були ще в Катеринославі спроби театральні, як от група «Промінь» за керуванням

М. Єлеця, а також гурток при Кубучі «Досвітній огонь», але... нема вже їх нині...

Театральна артіль Колісниченка, що «підвищується» за-ради хліба куса, «в.с.чет не идет».

З діячів, які щось таки діють, є ось такі: Яворницький Д. Н. Сей по мимо тих етнографічних та лексичних матеріалів (біля 80 друков. аркуш.), що їх виготовував раніш та опрацьовує нині, працює ще над новими вельми цінними архивними матеріалами, які стосуються до його теми «Заселення вольностей війська запорожського»; написав свої спогади «Моя перша стріча з Л. Толстим».

Єфремов П. О. працює над творчістю М. Хвильового й О. Олеса.

Романченко Т. складає повний збірник своїх творів і кілька збірників типу декламаторів, написав казку віршом «Царівна-Ялинка» для дітей.

Досвітній О. обробляє наново роман «Американці». Нині виходить друком збірка новел «Тюнгуй».

Гурій Борис написав кілька оповідань та поезій; був одним з найдіяльніших членів Кат. «Плугу».

Чапля Василь написав багато віршів, де-кілька оповідань та дитячих п'єс; недавно видрукував у місцевій газеті «Зірка» одно своє оповідання «Один».

Як *post scriptum* повинен ще додати про останню новину нашу: нещодавно від ВУАН надійшло звідомлення з пропозицією утворити комісію для складання життєписів місцевих діячів для біографічного словника...

Усі, хто має якесь відношення до пера, взялися за таку роботу. І результати вже єсть. Напр., пощастило найти власноручні рукописи Манжури; знайшлися ще зовсім невідомі твори, як от: казка віршом «Іван Голик», що про неї згадують Н. В. Биков («Іван Иванович Манжура») та П. Щукін (життєпис Манжури у збірці його творів, вид «Сіяч»); «Іван Голик»—велика казка: 67 сторінок по 24 р.; «Злидні», «Лиха година», «Чорт у наймах»—три казки віршом; казки, приказки й таке ин. з народніх уст у вірші: 26 ст. по 25 рядків; «Рейнеке-Лис», казка, що її переклав Ів. Франко—перекладено віршом 6 пісень; «Огню огнем не погасиш»—оповідання; «Червоний Горицвіт»—казка—8 ст. по 26 р.; «Нісенітниця»—казка.

Є ще й російською мовою писані та багато іншого. Всі ці рукописи переходять в досить непевному місці—у колишнього книгаря Алексеева, що забрав їх колись у автора за борг чи що... До творчості худ. Корнієнка—віднайдено до 40 етюдів олійними фарбами та портретів. Розшуковуються матеріали й до біографій

інших діячів. В цій роботі беруть участь такі особи: Єфремів, Степанів, Чорнявський, Бирва, Романченко, Чапля В.

Оце й усе, що можна сказати про літературне життя в Катеринославі. «Плужі» Гарті! Приїдьте до нас, нехай побачимо Вас!

В. Чапля.

НА ПОЛТАВЩИНІ

М. Кремінчук. Відкрився театр ім. Заньковецької. При театрі відкривається студія, мета якої підготувати кадр досвідчених керівників драмгуртками й хорами всієї Кремінчужчини. Театр прийматиме активну участь в житті клубних театрів, посилаючи туди своїх режисерів. Вистави театр влаштовуватиме й на селах.

М. Ромен. 19 січня відбулися організації збори ініціативної групи філії селянських письменників «Плуг» на Роменщині, на яких обрано тимчасове бюро «Плугу». Вечірки відбуваються що суботи в Оксальбудинкові, а тимчасове бюро в сусідах у редакції місцевої газети «Влада Праця».

М. Прилук. Шевченківці. З листопаду місяця 1923 р. до 9 січня 1924 р. на Прилуччині перебував Київський драматичний театр ім. Шевченка. Спочатку трупа дала кілька вистав у Пирятині, а потім на довгий час переїхала до Прилук.

У репертуарі Шевченківців п'єси Мольєра, Іюзена, Гоголя, Винниченка та інших авторів.

Трупа користувалася великим поспіхом. Заля театру була завжди переповнена. Деякі п'єси йшли по два й три рази. Особливо велике враження театр справив на провінції.

Треба зазначити те захоплення, з яким слухали шевченківців Пирятинський районний селянський з'їзд і Прилуцький окружний з'їзд Рад.

Перед виїздом частина трупи дала дві вистави на селі (с. Мала-Дивиця, 20 верстов од Прилук). Не можна не вітати такого кроку шевченківців.

На останній виставі ряд організацій вітали шевченківців і дякував за корисну працю. Піднесено адреси од спілки «Робос», трудшколи, були привітання від Наросвіти, Окпрофади й «Робісу».

Постановка «Гайдамаків» і «По дорозі в казку» О. Олеся довго залишиться в пам'яті прилучан.

Потреба в революційних п'єсах дуже відчувається в репертуарі шевченківців.

Це, почасти, примусило колектив акто-

рів самим прийнятися за працю інсценування де-яких революційних творів.

Перші спроби таких праць уже єсть. Ляльковий театр. Цікаво відзначити спробу відновлення лялькового театру (вертеп). З ініціативи одного з співробітників Межигірського керамічного технікуму, студентами останнього виготовлено відповідні ляльки, складено п'єски,—й вертеп розпочав свою роботу.

Після демонстрування в Києві вертеп прибув до Прилук і в січні ц. р. в «Робітничому клубі» було поставлено «Свято в раю», а також картина—сучасні міжнародні події.

Художньо виконані ляльки, гарна гра, а також сучасність у матеріалі,—зробили своє враження, і аудиторія з комсомольців, спартаків і членів профспілок щиро вітала «хуторський театр».

Антирелігійна п'єска «Свято в раю» (інсценівка уніятської колядки: «Ой, на горі, горі...»), а також картини міжнародних подій, де пройшли перед глядачами Пуанкаре, Керзон, Штресман, буржуазія й пролетаріат,—влучно відповідала настрою аудиторії.

Ініціатор вертепу висловив надію, що ляльковий театр разом з гарним агітатором і відповідними п'єсками зробить велике діло на селі.

Творчість. Автори збірки поезій «Під загрозою повстань» — Ол. Ведміцький, Є. Хоменко й В. Гук-Станко написали ряд нових поезій.

Поезії частково містяться в місцевій газеті «Правда Прилуки».

Щоб дати новий революційний матеріал для сельбудів округи до постановки в час революційних свят, тов. Ол. Ведміцький переробив інсценівку «Великий жовтень» і написав нову інсценівку «Новий рік». Останню інсценівку видано окремою брошурою. Інсценівки написані віршованою, художньою мовою. Готується ним же до друку в місцевій газеті велика інсценівка «В ореолі» з часів дореволюційного життя й безрезневої революції.

В. Гук-Станко виготовував до друку збірку своїх віршів.

Поети мають на увазі незабаром видати другу збірку поезій.

П'єса селянина. В грудні місяці 23 р. в колі аматорів письменства читав свою п'єсу «До зорі» на 5 дій селянин Горемиченко. П'єса з селянського життя часів війни і перших днів революції. Автор добре знає селянський побут і користується розкішною народною мовою. Присутні зауважили, що п'єса трохи розтягнута й слабо підкреслює соціальну боротьбу на селі.

Автору пораджено п'єсу переробити.

Ол. Ведмичкий.

* Труп «Шевченківців» перед від'їздом до м. Катеринославу дала декілька вистав у м. Прилуці на педагогічних кур-

сах, в центральному робітничому клубі, в центральному театрі й виїздила навіть на села. Скрізь трупа «Шевченківців» користувалась великим поспіхом.

М. Лубні. Молода українська письменниця Ганна Стелецька написала драму на 4 дії — «Прекрасна Далека», в якій змальовано настрої української, «народницької» інтелігенції.

С. Римарівка. В бувшому панському маєткові закладено (поруч з селярдою) сельбудинок, в якому є бібліотека й архів з книжками XVI століття, твори Третяковського, різні старі збірники та словники. Як видно цей науковий матеріал ніким ще не використаний.

С. Лучанське. Сільсько-господарське й кредитове т-во внесло 10 пудів жита на збудування пам'ятника українському письменникові Архипові Тесленкові в його рідному м. Харківцях.

ДОНБАС

Ст. Костянтинівка. При клубі ім. Артема існує драматичний український гурток, який провадить студійну працю під керівництвом артиста Денисенка. Майже щотижня відбуваються чергові вистави студії, яка з часу перебування в Костянтинівці театру ім. Ів. Франка відреклась від побутовщини і взяла напрямо так званого європейського репертуару.

Ст. Краматорська. Українською драм. студією, що організувалась в-осени 1923 р., і працює під керівництвом арт. Чорного, виставлено п'єсу Лопе-де-Вега «Фуенте-Овехуна». П'єсу цілком перероблена й поставлено на зразок інтерпретації її в держ. театрі ім. Ів. Франка. Поставлено також п'єсу Винниченка «Панна Мара». Одночасно зі студійною працею йде підготовка кількох п'єс революційного й соціального характеру.

М. Луганськ. Українська трупа, яка до цього часу обслуговувала робітничі клуби Гартманського заводу та залізничників, перейшла з січня м. б. р. до театру Центрального робітничого клубу ім. К. Маркса. Для

відкриття сезону в цьому театрі виставлено було «Гріх» В. Винниченка — місцевими силами, п'єса мала великий поспіх. Виставлено також п'єсу Черкасенка «Казка старого млина». Готуються до вистави: «По-над Дніпром», «Хазяїн», «Над безоднею» і «За океаном» («Крейцера Соната»).

Гальмує справу відсутність витривалого адміністративного апарату та обставини матеріального характеру. Т. т. Лисенко й Зайченко, що стоять на чолі колективу, енергійно вживають всіх заходів, аби культурну працю зміцнити й поширити. Передбачається відкриття зразкової студії. За інформаціями й допомогою колектив звернувся до Г. Н. Р. Т-у і до держ. театру ім. Ів. Франка.

Арк. Л-ко.

НА ОДЕЩИНІ.

Ст. Воляна. В. Д. Грач-Грачевський написав драматичний нарис на 1 дію під назвою: «Дванадцята година, із часів денікінщини».

РСФРР

МОСКВА

КОНЦЕРТ ПАМ'ЯТИ В. І. ЛЕНІНА.

Дирекція Великого Театру 10 лютого улаштували концерт, присвячений пам'яті В. І. Леніна. Концертом диригував Н. Голо-

ванів. Оркестром були виконані: «Патетична симфонія» Чайковського, «Tod und Verklärung» Штрауса і жалобний марш із музичної драми Р. Вагнера: «Загибель богів».

* Газета «Ленін». В день похорон В. І. Леніна всі літературні асоціації Москви числом до п'ятнадцяти випустили одноденну газету під назвою Ленін. В газеті брали участь і українські літературні асоціації — «Гарт» (московська філія) та «Плуг».

ГАЛИЧИНА НА ВСЕСОЮЗНІЙ ВИСТАВЦІ В МОСКВІ.

На всесоюзній сільсько-господарській та кустарно-промисловій виставі в Москві, в українському павільйоні серед виробів домашнього промислу кустарів різних губерній України, знаходився куток з виробами домашнього промислу селян із Східної Галичини Гуцульщини. Своєю красою та оригінальністю вироби ці звернули увагу відвідувачів виставки, що приїздили зі всіх куточків союзних радянських республік.

Гуцульський куток улаштував художник-маляр В. Розвадовський. По скінченню малярської академії в Петрограді у його зродилась була думка організувати на Україні мандрівну виставку малюнків для популяризування серед селянських мас творів славніших художників. По великих заходах добувши від царської адміністрації на це дозвіл, він взявся до здійснення своїх замірів. Не жалюючи своїх коштів ні праці, зібрав колекцію кращих малюнків в оригіналі й репродукції, надрукував каталог, та став мандрувати по селах України. Зразу почав від подільської губернії, — відкіля він родом — далі їздив по Київщині.

Серед села розбивав дві палатки, розвішував в них малюнки й селянам, зацікавленим цим невиданим дивом, розповідав та роз'яснював.

Але тодішня жандармська адміністрація, слідкуючи пильно за цією виставкою, добавила в ній велику крамолу для царського уряду й наказала Розвадовському покинути межі України та виїхати в Туркестан, обвинувачуючи його в тім, що починає селянам з малюнків, а кінчить революцією. — (Нарочито згадує про цю мандрівну виставку малюнків, бо вона для царської влади була небезпечною, а для Радянської влади стали б такі виставки великою допомогою в культурно-просвітній праці на селі).

Перед від'їздом в Туркестан Розвадовський поїхав в Галичину, де вподобав собі східно-південну частину Карпатських гір, т. зв. Гуцульщину.

Як художник-маляр, захоплений чарівною природою Карпат, різноманітністю гірських краєвидів, стрункістю та складністю тіла гуцулів — селян, їх мальовничим

одягам та виробами домашнього промислу, він побував мало не в кожному селі Гуцульщини. Портретував, фотографував типові лиця, краєвиди, збирав вироби домашнього промислу та виїхав з цим в 1912 році на місце примусового свого побуту в Туркестан.

Коли Союз соціалістичних Радянських Республік постановив був зробити літом 1923 р. всесоюзну виставку в Москві, то Розвадовський увійшов в склад туркестанського виставового комітету й післаний був в Москву для улаштування туркестанського павільйону.

Вийжджаючи з Туркестану в Москву забрав з собою де-що з гуцульських виробів, та поклав їх в українському павільйоні серед виробів кустарів Радянської України з написом: «Куток Гуцульщини в Східній Галичині, частині українського народу під Польщею».

І кожному, хто читав цей напис та з увагою придивлювався гуцульським виробам, портретам та фотографіям — насувалися мимоволі питання. Чого ця частина українського народу, що виявляє з себе стільки творчості, є відірвана від цілості? Чого ця частина українського народу не впливає своєю творчої сили в одно спільне русло революційного життя обновленої, вільної, без хлопа й пана, робітничо-селянської України, а нидіє-маріє під важким ярмом зненавидженої панської Польщі? Коли прикордонні кріси освободять береги ріки Збручу та пересунуться над береги Сяну? Коли прийде кінець цій насильній, братерській розлуці? Коли?..

Які були виставлені вироби:

Скрина (сундук) — 1, пушки різьблені — 3, пугарі різьблені — 3, рамка інкрустована — 1, рамка під склом — 1, ручки для ножів — 4, крайки (пояси) — 4, уплітки на голову — 2, запаски — 5, скатерти 6 рушники — 6, гердани 4, цілий одяг гуцул-молодиці.

Зазначені вироби переважно роботи селян Василя Шкрібляка з Яворова й Демяна Миронюка з Пістєня.

Крім цього було 20 фотографій та 6 портретів виконаних Розвадовським.

Експертна виставова комісія признала Шкріблякові й Миронюкові за їх артистично виконані вироби почесний диплом першого ступеня та наділила їх, як селян, т. зв. натурпремією — приладами сільського господарства.

А. Гарасевич.

МІЖНАРОДНИЙ АГРАРНИЙ ІНСТИТУТ.

Генеральний секретаріат Міжнародної Селянської Ради закінчив розроблення проекту заснування у Москві Міжнародного Аграрного Інституту. Інститут матиме назву «Міжнародний Аграрний Інститут імені Леніна».

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В РОСІЇ.

Держвидав РСФРР незабаром випускає книжку «Современные украинские писатели» за редакцією й критичними статтями А. Лейтеса. В книжці будуть розміщені переклади творів сучасних укр. письменників: Михайличенка, Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового й багатьох інших.

Серед перекладчиків В. Брюсов і Ф. Сологуб.

Книжка буде розміром до 15 друкаркушів.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ РУМЯНЦІВСЬКОГО МУЗЕЮ.

Головна наука Наркомосвіти РСФРР вирішила звільнити всі помешкання Румянцевського Музею та відкрити в них одну центральну публичну книгозбірню, яку гадають назвати іменем В. І. Леніна. Кілька кімнат буде відведено виключно для літератури, присвяченої життю та діяльності Володимира Ілліча.

Картинну галерею та етнографічний музей буде переведено в інші помешкання.

* «Народний учитель». ЦК спілки робітників освіти розпочав видавати щомісячний журнал «Народний учитель». ЦК приступив до видання систематичних лекцій для вчителів трудової школи.

* Москфільгарт. Останніми часами Москфільгарт перейшов на студійну роботу. На закритих засіданнях беруть участь, крім членів групи, ще т.т. Борови, Цимбал та инш.

Москфільгарт приймав участь в ювілейному святі В. Я. Брюсова, а крім цього виступав активно, як організація, в похороні т. Леніна а також і в газеті яку випустили всі літературні організації Москви. В цей день здано до друку й збірник творів членів групи під назвою «Москфільгарт», I, в який увійшли матеріали Дорожного, Склі, Гр. Коляди і В. Гадзінського. Іван Дорожній написав «На смерть Леніна» поему (рос. мовою).

Грицько Склея присвятив т. Леніну твір «Великому-Малій», і працює над дрібними оповіданнями з побуту Свердлові.

Грицько Коляда написав цикл віршів і поему «Колонія».

Володимир Гадзінський закінчив фантастичний нарис «Кінець». Його поему «УСРР» перекладає на російську мову Євген Кротевиц. Є. Кротевиц переклав також на російську мову поеми В. Гадзінського «На Аскольдовій могилі» і «Титан».

Євген Кротевиц заключив з державним видавництвом Росії умову на видання 5 його оригінальних п'єс, виданих також «Вукоп-спілкою», які він сам переклав на російську мову. Він же заключив договори з «Малим» і «Художественним» Театрами в Москві на постановку тих же п'єс.

Омельченко П. написав повість «Прокозу» й друкує в «Пржекторі» та «Огоньку» переклади на російську мову своїх оповідань.

Український клуб ім. Т. Шевченка готується до річних загальних зборів.

28/І 1924 р. влаштовано доклада про «Плуг» та українську сучасну літературу головою ЦК Плугу т. Пилипенко; свій доклад ілюстрував т. Пилипенко прикладами з альманаху «Плуг».

Москва, 6/п 1924 р.

В. Гадзінський.

ЛЕНІНГРАД

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА.

«Товариство дослідників української історії письменства та мови» звернулося до Головопрофсвіти НКО УСРР з такою докладною запискою:

«Історичні умови розвитку наукових установ Ленінграду склалися протягом XVIII, XIX й початку XX сторіччя таким чином, що жодна з цих установ не цікавилася й не цікавиться вивченням матеріялу з українознавства, скупченого по книго-

збірнях та музеях Ленінграду. Рівночасно можна з певністю казати про те, що жоден український культурний центр не має такої сили матеріялу з історії нової та старої української літератури, як, приміром, Рос. Громад. Книгозбірня, Книгозбірня Рос. Акад. Наук, Пушкінський Дім Р. А. Н. та інші установи. До того ж і українська побудова етнографія виявлена в «Русском Музее» Ленінграду краще, ніж по українських музеях; Архів Руськ. Географічного Товариства, зберігає в собі величезний запас матеріялів з українського фольклору,

з надбанням довгої низки років, починаючи з р. 1840, хоч досі й не притягав до себе уваги вчених. Що до музеїв Ленінграду, то й тут переходується досить матеріалу з археології та історії мистецтва України.

Зазначені вище міркування стали підставою для групи вчених до заснування в Ленінграді ще два роки тому (грудень р. 1921) «Товариства дослідників української історії, письменства та мови», яке тримало зв'язок зі Всеукраїнською Академією Наук. У біжучому 1923 році Товариство зіткнулося з фактом навчання по Вищих Школах Ленінграду (переважно в Географічному Інституті та Університеті) числених груп української молоді, яка звернулася до Товариства, просячи допомоги в роботі по вивченню української етнографії, фольклору й літератури. До цього всього треба додати, що Вищі Школи Ленінграду не мають своїм завданням викладати елементи українознавства чи організувати дослідчу роботу, вивчаючи історію, побут і письменство українського народу.

«Товариство» вирішило порушити перед відповідними державними органами УСРР питання про заснування в Ленінграді Науково-дослідчої катедри українознавства з подвійною метою: 1) для розроблення матеріалів з українознавства, що переходять в Ленінграді і 2) для інструктування в цій справі молоді, що має охоту спеціалізуватися в якійсь із галузей українознавства: в історії, історії мови й письменства, фольклору матеріальної (побутової) етнографії археології та історії українського мистецтва. «Товариство дослідників української історії, письменства й мови», що має в складі своєму осіб-фахівців перелічених галузей українознавства (Голова — академик Російської та Всеукраїнської Академії Наук — В. Н. Перетц, члени — проф. Адріанов, проф. Баранніков, К. Копержинський, проф. Єгоров, Модзалевський, Срезневський, Сімоніусі трое члени-коресп. Рос. Акад., — Б. В. Данілов, Щеглов, О. І. Лященко, П. П. Потоцький, Щавінський та інші) в засіданні своєму 21 грудня 1923 р. ухвалило клопотатися про заснування української науково-дослідчої катедри (чи то інституту) й доручило президії — В. Н. Перетцу, О. Лященко, К. Копержинському — зробити відповідні внесення до НКО УСРР.

Чи треба доводити потребу в заснуванні такої організації? Ім'я академіка Перетца досить дає гарантії наукового авторитету першої української дослідної катедри, що має бути заснована по-за межами УСРР і Головного профсвіта, безперечно, відгукнеться

на заклик «Товариства». Величезні поклади української культури в книгозбірнях і музеях Ленінграду не можуть та й не мусять лежати мертвим шаром і саме тепер, коли після довголітніх заборон українська культура здобула можливість широкого розвитку.

О. Б.

НАУКОВА ХРОНІКА.

Цікавий для широких кол. читачів-природників журнал «Природа» у 1922 р. випустив 5 книжок, у 1923 р. вийшла одна (ч. 1—6).

Зміст старий: інформаційно-синтетичні статті з різних галузей природознавства. Багатий відділ хроніки.

В галузі природознавства цікаві зворушення виникають у зв'язку з еволюційною теорією. Проф. Н. І. Кузнецов реферує в статті «Эволюционные кривые» нову методи графічного малювання ходу еволюції на підставі аналізу кількості видів у фамілії, вироблену англійськими авторами. Проф. Ю. А. Філіпченко дає в попередньому числі (ч. 10—12. 1922) статтю про закон Менделя й закон Моргана. Останній закон є новим і ґрунтовим для т. з. генетики, значно доповнюючи перший. Цікаво й характерно, що закон Моргана формулюється в цілком математичній формі. Суть закону полягає в з'ясуванні наслідування якихсь певних ознак у тварини: закон учіплення ознак та зміни факторів. Матеріальним ґрунтом для спадковості сам Морган вважає хроматин і хромозомні клітини, ґрунтуючи працю на цитологічних підставах. Але Гольдшмідт саме це твердження заперечує, вважаючи за головний генетичний чинник т: з. ензими, для яких хроматин є ніби кісткою, і виводить наперед хемічне з'ясування. Той же Ю. А. Філіпченко у другому виданні своєї відомої книжки «Наследственность» (Госиздат, 1924) дає сучасно-науковий звіт з галузі генетики, яка зараз у зв'язку з т. з. евгенікою набірає жагучого значіння з точки погляду соціальної гігієни. Філіпченко закінчує книжку словами такими:

«Перед евгенікой, как своего рода новым евангелием, стоит, несомненно... задача: спасение всего человечества от грозящего ему вырождения».

Взагалі сучасне зворушення в галузі еволюційної теорії та суміжної з нею генетики, йде з певним завданням — відшукування законів, подібних до законів точних наук.

Таке завдання сформульовано зараз у відомій книжці Берга «Номогенез».

Гостру критику на неї дав Б. Козо-Поланський в брошурі «Последнее слово антидарвинизма», сконстатувавши, що номогенез є справою майбутнього Краснодар, в. «Буревестник» 1923). Але, в усякому разі, Бергові вдалося зворушити думку, яку висловлює й проф. Кузнецова, біологові необхідно зараз вивчення математики, і єдиним засобом для виявлення законів біології є вища математична аналіза відповідних фактів.

За останній рік «комиссия по изучению естественных производительных сил России» дала низку праць з галузі краєзнавства, які дають можливість познайомитися з сучасним станом досліджування тієї чи іншої країни ССРР, не роблячи довгих екскурсій в спе-

ціальну літературу. Належать вони відомим російським вченим. Том V-й цієї серії присвячений ботаніці. Відділ I-й має першим випуском працю М. А. Буша на тему— ботанико-географічний начерк Росії. Все видання має VI томів до 3000 стор., виходячи випусками.

Відомий ґрунтознавець К. Д. Глинка надрукував книжку п. н. «Почвы России и прилегающих стран» (Госиздат. 1923).

МАТЕРІАЛИ ПРО ДЕКАБРИСТІВ.

При лєнінградському відділі Центрархіву організовано комісію для збирання матеріалів про декабристів. Комісія вивчає архивні матеріали про декабристів та зокрема звертає увагу на вивчення та розробку питання про участь у цьому русі робітників та салдат.

БІЛОРУСЬ

МИНСЬК

БІЛОРУСЬКА ТВОРЧІСТЬ.

Білоруський поет і повістяр Зьмітрок Бядуля працює зараз над історією білоруського театру й пише велику поему під назвою «Ярило». В цій поемі на основі білоруської народної творчості й надзвичайно багаті мітології з віковими образами буде виявлено життя білоруського народу. Другий відомий революційно-пролетарський поет Білорусі М. Чарот, автор поеми «Босі на вогнищі», яка відіграє у білоруській поезії ролію «12» Блока, пише зараз поему «Червонокрилий віщун», яку поволі уривками друкує журнал «Полімя». Ц. Гартнн закінчує роман «Соки цілини». В останній час виступила низка талановитих молодих білоруських поетів, як Александрович. Каліна, Дудар, Пушча, Якимович, Дубоўка й інш. Вони приймають участь в білоруській пресі і в першу чергу в журналі «Маладняк». В друку знаходяться дві книжки поета З. Бядулі (Ясакара): 1) збір-

ник віршів і 2) «Релігія й панщина в білоруській народній творчості».

В одному листі на Україну поет Бядуля пише: «нам, білорусам, тепер приходится велику силу працювати, бо наша культура ще дуже й дуже молода. Просто нехватає рук до праці. Усі наші письменники займаються різною роботою на ниві культурного будівництва, а літературною творчістю займаються коли-не-коли, прихапками». Далі йде привітання всім українським молодим письменникам, од Бядулі, Чарота, Гартного, Купали, Коласа, Дударя й інш. Всі ми почуваємо якусь особливу кривдність до українців. Поспіхи вашої нової культури всіх нас щиро радують», пишеться в тому ж листі.

✱ У першій мінській школі гурток білорусознавства і радянської школи 14 січня влаштував вечір білоруської літератури. Навчитель білоруської мови т. Алейнік зробив доклад на тему: «Соціально національні мотиви в творчості Дуніна-Марцинкевича й Францишка Багушевича. Після докладу молодь влаштувала гулянку.

ЗАКАВКАЗЗЯ

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ.

Відбулася археологічна експедиція в Дагестан на чолі з проф. московського університету А. Башкировим. Експедиція найголовнішу увагу звернула на вивчення в Дербенті монументальних пам'ятоків

старовини з стародавніми мусульманськими написам та рештками орнаментів.

У Буйнацькому, Гунибському, Аварському та інших округах експедиція збрала багато нових цінних матеріалів до археології цього краю, дуже багато пам'ятоків культури та мистецтва стародавнього мусульманства.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА.

Ф Р А Н Ц І Я.

П'єр Міль випустив дві нових книжки «Міррина, куртизанка й мучениця», «Гарпагон в біді».

Ж. Удар присвятив війні цікаву книгу «Мое Юнацтво».

Жан Мішель Ренетур, молодий романист, випустив восьму книгу творів. У восьмій книжці вміщено два романи: «Добродій Скоптикус» і «Незаймана дитина», присвячені дитячій психології.

Видатні письменники Франції: П. Бурже, Ж. д'Увілем, А. Дювернуа й П. Бенуа написали колективний роман.

Моріс Леблон написав роман «Зуби Тигра» який складається з двох частин: I—«Дон Луї Парепна», II—«Тайна Флоренції». Роман є продовженням «незвичайних авантур Арсена Люпена».

Професор Х. написав роман «Війна за допомогою мікробів». Автор заховався за наведеним псевдонімом і в своєму романі малює, як Німеччина доведена до відчаю й позбавлена зброї, починає війну, пускаючи в ход мікроби чуми. Підзаголовок говорить: «кінець світу».

Жан д'Ем. За редакцією Марселя Прево вийшов sensationний роман згаданого автора під назвою «Червоні боги». В рекламі оповіщається, що вже до виходу в світ було замовлено видавництву по-над 1 мільйон примірників цього роману. Одночасно вийшов 36-им виданням роман того самого автора—«Ті—Ба, дочка Аннама».

В Парижі у Дюно вийшла французькою мовою книга Вельтера «Що треба знати про економіку Росії» (жовтень, 1923 р.).

В Парижі в Presses Universite de France з'явилася нова книга з історії сенсимо-низму Марка Бурбоне «Неосенсимо-низм і сучасне соціальне життя».

Вийшла нова французька праця з галузі робітничого питання й трудового Мориса Геро «Постійна організація праці», Париж, ви—во «Русо», 1923.

А Н Г Л І Я.

В галузі політичної та історичної літератури завважимо книгу Е. Asmead Bartiet «Трагедія Центральної Європи» (Лондон, 1923) і розвідку А. Viallate «Романтичний імперіалізм і міжнародні відносини останнього півсторіччя» (Лондон, 1923). З педаго-

гичних книжок занотуємо працю Г. Лінка «Виховання й індустрія» (Лондон, 1923).

Ш В Е Ц І Я.

З кінцем 1923 р. вийшла в Стокгольмі книга Еміля Брусевітця «За таємничою завісою Росії. На мотоциклі од Петрограда до Тифлісу».

Г О Л А Н Д І Я.

1922 р. у «Вістях Нідерландської Академії Наук» уміщено статтю голандського словиста Н. Ван-Дейка «Місце Пушкіна в історії літератури».

Є. К.

НОВА КУЛЬТУРА.

У Львові вийшла № 1—2 книжка місячника «Нова Культура». Зміст: Від Редакції.

Поезія. В. Гадзінський: «Айнштайн».—М. Тарновський: «Встаньте потоптані». «Стоять стовпи» (сконфісковано) «Сліпа». «На полі бою» (частину сконфісковано).—Степан Дністренко (Бабак.): «Мій батько». «Моїм ближнім» Семко Подільський: «Машина». «Під Dich ich liebe».—І. Дніпровський: «Славте ранок».—Валерій Брюсов: «Муляр».

Красне письменство. М. Вірляна «Над ранком».—В. Шопінський «Shop girl». Іван Шевчик-Лукавиченко «На Тирані».—Гнат Михайличенко: «Маленька Докійка».—Анрі Барбіс «Світло».

Наука й техніка. Євген Яворовський: «Теорія зглядности Альберта Айнштейна».—А. Ферсман: «Промисловість і майбутнє людства».

Суспільно-політичний відділ. Г. С. Каменський: «Карло Лібкхнегт і Роза Люксембург».—Ф. Швабе: «З листів Розі Люксембург до Франца Меринга».

Література й мистецтво: Семен Ткачівський: «Театр нового життя».—Олег Азовський: «З театральної ниви».—Лесь Курбас: «Березіль».—Валеріян Поліщук: «Продинамічну образність і необразне напруження в ліриці».—Ів. Яр: «Нові рукописи Маркса й Енгельса».

Портрети: А. Айнштейна, К. Лібкхнехта, Р. Люксембург, Франца Меринга.

* «Наша Правда». В Західній Галичині вийшов журнал (видає комуністична партія Західньої України) під назвою—«Наша Правда».

* Бібліотека Елізе Реклю, відомого географа й анархиста, що складалась більше, як із 30.000 томів, і після його смерті переховувалась у Брюсселі, тепер продана в Японію соціалістів Ішикова Самишаро. Бібліотека ледве увійшла в 49 ящиків. На кордоні в Японії вона була затримана, як небезпечна по змісту. Між иншим, в бібліотеці є багацько матеріалу з часів Паризької Комуни.

Недуга М. Горького. Станздоровля М. Горького погіршав. Недуга його усклад-

нилася запаленням легенів. Лікарі порадили Горькому покинути Прагу й переїхати до Марієнбаду.

СМЕРТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО ЛІТЕРАТОРА.

В м. Ковно в січні місяці помер відомий єврейський літератор і журналіст Баал-Махшвес (Д-р. Ельшов). Небіжчик був відомий, як критик, і багацько допомагав розвитку молодій єврейській літератури.

НА ЕМІГРАЦІЇ.

* Ювілей О. Олеся. На еміграції в січні м-ці відбувся двадцятирічний ювілей поетичної діяльності О. Олеся.

Український Громадський Комітет в Чехословацькій Республіці оголосив конкурс на монографію про життя й творчість О. Олеся.

* Смерть Івана Липи. 18-го листопада минулого року у Винниках по тяжкій недузі помер український письменник Іван Липа.

* В-во Український Друкарь засновано в Парижі й на чолі його стоїть відомий український дослідник старовини по закордонних архівах д-р Іл. Борщак.

ПОЛЬЩА

ПЕРШІ ПІДСУМКИ ОСТАННЬОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ.

(30 вересня 1921 року).

В останніх, одержаних нами, зшитках «Miesięcznika statystycznego», що видає «Główny Urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej», а саме в зшитках 2 і 3 тому VI за 1923 рік, знаходимо відомості перепису 30 вер. 1921 г., що до національного складу населення Галичини й тих частин Волині й Білоруси, котрих прилучено до Польщі наприкінці 1920 року. Окрім цього, в попередніх числах «Miesięcznika» вміщено дані, що стосуються вже до цілої Р. П., виявляючи поки що тільки числа будинків до мешкання, населення з поділом по родах і виділеннях в окрему шпальту самих поляків (решту народів подано сумарно під назвиском «инших») і числа живого інвентаря. Питанням організації, критичному аналізу даних перепису та розгляду змін, що зайшли наслідком подій останніх літ, присвячено в Miesięczniku кілька цікавих статтів (д-рів Г. Гросмана, І. Бузека й Л. Кжицького). Не маючи наміру давати докладного аналізу всього цього матеріалу, в стислих, коротких словах спробуємо лише зупинитися на головніших підсумках нього, а також висловити де-які думки, що виникають уже з першого ознайомлення з ними.

Перепис відбувався в дуже несприятливих умовах. Це був той час, коли ще панувала специфічно-військова атмосфера. Однак це не примусило владу відкласти перепис на дальший, більш слушний час, перепис було переведено не вважаючи на тяжкі обставини. Зрозуміло, що й ціла вартість відомостей од того багато потерпіла—як саме—про те важко поки-що сказати щось певне, але, думається, більше, ніж гадає Л. Кжицький.

Людність підраховано з побільшенням проти, дійсности. Сумарні відомості такі:

	Поверхня кп. 2	Населення	В тому числі: поляків	числі: инших	Міст	Гмін сільск.
Разом	386.273	27.160.163	18.659.993	8.500.170	613	12.632
В тому числі:						
Р. П. в границях вересня 1921 р.	369.558	25.372.447	17.359.883	8.012.564	595	12.257
Горішній Шльонск	3.225	980.296	677.896	302.400	13	328
Бувша Литва «Srodkowa»	13.490	488.968	336.344	152.624	5	47
Населення переписане військовою владою	—	31.8452	285.870	32.582	—	—

Перший рядок чисел нагадує УСРР: в грубих числах територія нашої Республіка — 105 тис. кв. в., населення — понад 27 мільйонів, з них українців біля 20 1/2 міль. Але тут польська більшість Р. П. показана мабуть не без «гріха». Що такий «гріх» є, — (поспішаємо заявити, що в ньому ми винуватимемо менш за все поважних діячів польської статистики, котрі, властиво, той гріх не дуже прикривають, — в тому переконують нас і прямі слова та нотатки польських статистиків і деякий аналіз чисел. В статті Л. Кржвицького¹⁾ знаходимо таке: «в повіті Чортковським євреї в переважній більшості односили себе до національності польської, мову ж показували єврейську. В повіті Печеніжинському показували й мову й національність польську... або: «в одній переписній окрузі міста Здунської Воли, переписний Комісар всіх євреїв, що добре мовою польською не володіли або ледви її розуміли, залічив до поляків»...²⁾), і т. и. Про галицьких «русинів» говориться таке: «У воеводстві Станіславівським опірусинської людності інтенсивно виявився в 4 повітах... В гмінах Подгорцах і Татарській люде рушили на війтів і одібрала в них печатки... в інших 19 гмінах опір виявився в формі тікання до лісу». і т. и. Теж саме було в низці повітів вое-ств Львівського й Тарнопільського.

Автор статті, як на причину того з'явища, посилається на «сильну агітацію, котру розвинули всі національні меншости, а найбільш Німці в б. ділянці пруській і навіть поза її межами, євреї на всій території держави Польської і зрештою русини в східній «Малопольщі» (сх. Галичина). Уряди, звичайно, як що їм щось не вдається, послаються на контр-агітацію, але д. Кржвицькому можна було б мати й особисту думку, що до цього. Між тим повіті, де «контр-агітації» не було автор наділяє своєю пошаною й подякою, що ж до повітів з «агітацією», то такі в нього не на дуже «доброму рахунку», не вважаючи на те, що при більш об'єктивному відношенні, стежучи за числами, можна прийти як раз до протилежного висновку. Характерною рисою підсумків перепису являється те, що скрізь, у найдрібніших ділянках, р-католиків далеко менш, ніж поляків, а греко-католиків: мойсеевого закону далеко більше, ніж українців і євреїв.

Ось цифри:

Воеводства	В і р а (%)			Національність (%)		
	Р.-кат.	Греко-католик.	Мойс. закон.	Поляки	Українці	Євреї
Львівське	46,5	41,3	11,5	56,5	35,8	7,0
Станіслав	14,5	73,8	10,8	22,2	69,7	6,8
Тарнопільське	31,3	59,1	9,2	45,0	49,7	4,9

На Поліссі й Волині те ж саме, але в меншому розмірі:

	Р.-кат.	Право-славні	Мойс. закон	Пол.	Укр.	Білор.	Євреї
Полісся	7,8	79,2	12,6	24,3	17,8	42,5	10,4
Волинь	11,5	74,2	11,5	16,8	68,3	0,1	10,6

Автор підкреслює «несвідомість» населення Полісся й Волині й «непризвичаїння» їх до переписів. Наведені числа — сама мовчазна іронія з тих слів. По окремих повітах розходження між обома рядами — «віри» й «національності» прямо неймовірні. Підрахувавши розходження між кількістю українців і греко-католиків по трьох галицьких воеводствах і зокрема по 14 повітах з «русинським опором», з одного боку, і 10 «слухачних» — з другого — все по атестаціях д. Ржвицького, я одержав такі числа:

	По воевод. разом	По повітах з «опором»	По «слух.» повітах
Греко-католиків більше, ніж українців на .	12,95%	11,55%	16,58%

Отже справді між статистикою та урядовими домаганнями часто-густо бувають непорозуміння.

¹⁾ Rozbiór krytyczny wyników spisu. Mies. stat. t. V zes. 6, 1922.

²⁾ Про що дізналися й зробили відповідну виправку. А коли не дізнавалися?

Зрештою, в той або інший спосіб залічено до поляків чимало тисяч українців і євреїв. На Волині через «несвідомість» менше, а де населення було «призвичаєно» до переписів—далеко більше. В абсолютних цифрах це виглядає так:

Воеводства	Разом людности	Головніші віри			Головніші національності		
		Р.-кат.	Гр.-кат.	Мойс. закон.	Пол.	Укр.	Євреїв
Львівське	2.717.600	1.264.260	1.121.606	313.033	1.537.819	972.393	189.875
Станиславівське	1.345.997	195.280	993.733	144.967	298.870	937.713	91.827
Тарнопільське	1.429.085	447.275	845.125	131.327	642.488	710.536	69.958
Разом	5.492.682	1.906.815	2.960.464	589.327	2.479.177	2.620.642	351.660
У %/о	100,0	34,7	53,9	10,7	45,2	46,8	6,4
Волинське	1436916	166154	1065733 ¹⁾	164748	240892	982203 ²⁾	151719
У %/о	100,0	11,5	74,2	11,5	16,8	68,3	10,6

Табличка ця остільки виразна, що, здається не потрібне дальших пояснень. Нагадаємо тільки, що р. 1827. на Волині, поділ народів по вірі був такий (в %/о):

	Православні	Р.-катол.	Мойс. зак. і караїми
Українці	94,82	5,05	0,03
Поляки	0,79	97,72	0,01
Євреї	0,03	0,01	99,95

Себ-то поділ національний дуже близький був до поділу релігійного саме у поляків і євреїв; українці, навпаки, порівнюючи були більш диференційовані в релігійному відношенні.

Дальші розробки перепису, особливо ті, що стосуватимуться до мови населення, повинні висвітлити багато з підкреслених нами неадапностей. Не треба бути дуже сміливим для того, щоби сказати, про відомості перепису по національному складу населення дуже непевними; виводити них якіхсь стелих висновки абсолютно не можна, окрім лише одного: теперешня Р. П. на сході далеко перейшла свої етнографічні межі, нав'язавши свою державність мільйонам людности й прибравши до своїх рук десятки тисяч кв. верств заселених тою людністю території.

Ар. Хоменко.

НІМЕЧЧИНА

ТЕАТРАЛЬНІ НОВИНИ.

Нові п'єси в Німеччині з'являються у великій кількості, але, нажаль, багачко з них хоч і мають цінний ідеологічний зміст та не мають сценічної вартості. Із новинок можна назвати:

Нова драма Георга Кайзера, яка в новому освітленні виявляє постать Жани Д'арк.

Під впливом Г. Кайзера написана і п'єса молодим віденським письменником імпресіоністом Гансом Кальтнекером «Горний Завод»—із життя гірняків.

Відомий представник експресіонізму Фріц Фон-Упру написав п'єсу під наз-

вою «Бурі». П'єса другого відомого експресіоніста Г. Франка—«Після Поразки», «Німецька трагедія на 7 станцій» з великим успіхом виставлялась на сцені Штутгартського театру. А п'єса Мюллера—«Вампір» мала успіх на сцені віденського «Народного театру». Талановита п'єса «Смерть і маска» написана молодим письменником Еріхом Моне. Сюжет взято з часів римських цезарів, де виявлені контрасти поміж розкішшю й вбожеством.

Зудерман в останній час написав п'єсу «Немов бачу ві-сні» із життя міської бідноти в повійський час. Критика поставилась до цієї п'єси дуже прихильно.

¹⁾ Православні.

²⁾ Окрім того, було 1119 білорусів і 10084 росіян.

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА В НІМЕЧЧИНІ.

Німеччина продовжує захоплюватися російським письменством. Відомий марбурзький філософ Пауль Натопф видав брошуру (40 стор.) з назвою: «Значіння Федора Достоєвського для кризи сучасного письменства», накладом ви-ва Е. Дідерихса в Іені (жовтень 1923). У Мінхені вийшла біографія Достоєвського, складена М. Гольцманом.

Видавництво «Der Kommende Tag» випустило з кінцем 1923 р. ще два томи вибраних творів Володимира Соловйова в німецькому перекладі Гарі Келера. III том містить дванадцять читань про боголюбство, IV—статті з національного питання й політичні. Р. Штайнер написав передмову до III-го тому.

Берлінське видавництво Бр. Касіпера розпочало нове люксове видання творів Лева Толстого в німецькому перекладі А. Шольца. Досі вийшли три томи («Анна Каренина», «Казак» та інші).

З нових (останні місяці 1923 р.) німецьких книжок соціально-політичного змісту можемо занотувати: Нетцель—«Соціальний рух в Росії» («Німецьке ви-во» в Штутгарті й Берліні, Грайлінг—«Марксизм і теорія соціалізації» (Берлін, А. Кранольд,—«Особистість в соціалізмі». До питання про філософське обґрунтування соціалізму (Іена).

По теорії мистецтв маємо нову книгу А. Абера «Музичні інструменти та мова їх» (Берлін, 1924).

Книга Анрі Гільбо (Guilbeaux): «Володимир Ілліч Ленін. Правдива характеристика його обличчя» вийшла у вересні 1923 р. німецькою мовою в перекладі Леонарда (Берлін, ви-во «Die Schmiede»). Вийшла чергова книга відомого німецького журналу по слов'янознавству «Archiv für slavische Philologie», в якій уміщено отакі праці: Гофман «Спостереження над стилем «Слова о полку Игореве» і Ягича про книгу Брюкнера: Mitologja slovanska, Kraków, 1918.

У К Р А І Н І К А

У журналі «Slavia» (1 ч., 1923 р.), що виходить у Празі за редакцією О. Гуйєра та М. Мурка, зі статтями на різних мовах, присвяченими питанням слов'янознавства (переважно філології), вміщено невелику кількість матеріалів, що стосуються й українознавства.

І. Полівка дав докладні рецензії на підручники І. Огієнка—«Курс укр. яз» (1919 р.), В. Сімовича—«Грам. укр. мови», також на «Нариси з історії укр-ої мови» І. Свенціцького, на галич. брошури Іг. Гусьняк «Языковий вопросъ въ Подкарпатской Руси» (1921 р.) та Авг. Волошина—«О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ Русинѣ».

У статті на пол. мові Яна Бистроня (Познань)—«Польське народознавство за останнє десятиріччя 1912—21 рр.» (с.с. 154—174), переглянуто бібліографічні й історичні видання, збірки монографії, часописи, праці нім. комісії військ. часу у Варшаві, збірки матеріалів з народ. творчості, етнографічні описи вірувань, звичаїв, забавок, звичаєвого права, матеріальної культури; названий ряд дослідів говорять про життя українського населення на польській території (в Галичині, Поліссі, на Волині й інш.) і можуть бути корисними для дослідника.

V A R I A

КУЛЬТУРНІ УСТАНОВИ.

* Наукові т-ва. По всій Україні існує до 40 наукових т-в, причому найбільше їх у Києві—17, у Харкові—8, в Одесі—5, решта—в Катеринославі, Миколаїві, Чернігові та Бахмуті. Найбільш поширені товариства дослідувачів природи та краєзнавства.

* Обсерваторії. В розпорядженні Наукового Комітету Наркомосвіти є 4 астрономічних обсерваторій: Харківська, Одеська, Київська та Миколаївська. При кожній

обсерваторії мають свої майстерні, завдяки яким необхідне приладдя весь час трималось в необхідному для праці стані. Харківська астрономічна обсерваторія обслуговує також і Інститут Народної Освіти, як шкільно-педагогічна установа. При Київській обсерваторії йдуть практичні заняття студентів. Одеська обсерваторія, крім наукової праці, виконує ще й популярно-освітню роботу.

ІСТОРИЧНІ ЗНАХІДКИ В СИРІЇ.

Французький археолог Монте, що переводить розкопки в Сирії, знайшов рештки стародавніх храмів та царських могил із часів, що віддалені від нас на 5000 років. Написи на цих храмах та могилах говорять про існування тоді маловідомої держави, що знаходилась між Сирією й Вавилоном. Знайдені могили належать царям, сучасникам єгипетських фараонів дванадцятої династії. Найчастіше трапляється ім'я єгипетського фараона Аменембата IV, який царював від 1800 до 1792 р. до нашого літочислення. В могилах знаходяться речі розкошу, які вживалися при похоронних церемоніях, як алебастрові вази, золочені глечики, дорогі цінності та різні статуетки.

* Загібіль художнього твору. В Неаполі спалахнула пожежа в церкві Сан-Карльо, жертвою котрої впали розписи Мікель-Анджеля-Нарікатті.

* Новознайдений твір Рафаеля. На віллі марґрафа Ферраджіано, недалеко від Савони, під час будівельних робіт знайдено новий твір Рафаеля.

Твір цей належить до найвизначніших творів Рафаеля.

* Зацікавлення питаннями віршознавства. По всіх країнах Європи помічаємо зараз значне зацікавлення проблемами віршознавства й поетичної ритмики. В Англії з кінцем р. 1923 з'явилася велика праця Г. Аткинса «Історія німецького віршоскладу». Десять сторіч метричної еволюції (Лондон, Ви-во Methuen) і книга Є. Сміта «Основи англійського віршу» (Лондон, Ви-во Mieford). Під той же час у Франції вийшла розвідка А. Millet «Індоевропейське коріння грецької метрики» (Париж, 1923). В Росії нещодавно видані — То м а ш е в с ь к и й «Русское стихосложение», Птг., 1923; В. Ж и р м у н с ь к и й «Рифма, ее история и теория», Птг., 1923 (вид. Academia) і в друці курс віршології В. Брюсова. Є. К.

Бібліографія.

«Ленин». Вид-во «Путь Просвещения» при Наркомосі УСРР. Х., 1924.

Невеличка розміром книжечка (107 стор.) присвячена смерті Володимира Ілліча. В збірничок увійшли: 1) статті (11); 2) портрети та художні малюнки (всього 16). Наприкінці вміщено головні факти з життя т. Леніна та бібліографічний показник літератури про нього (до 35 різних джерел).

Більшість із статтів написана до смерті (до 1924 р.). Це статті Зінов'єва «В. І. Ленін і наша партія», Сталіна «Ленін, як організатор і ватажок РКП», М. Бухаріна «Ленін, як революційний теоритик», Л. Троцького «Національне у Леніна», Горького «Володимир Ілліч Ленін», Уельса «Кремльовський Мрійник» розмова англійського письменника з Іллічем в Кремлі про всесвітню соціальну революцію та про електрифікацію Радянської Росії.

Із нових статтів, написаних на смерть Леніна, увійшли: Троцького «Леніна нема!», Д. Мануїльського «Ленін і епоха», Лебеда, «Партія на могилі свого вождя».

В показникові важливих фактів, подій в житті Ілліча перелічено головні моменти від дня народження до смерті.

Що до ілюстрацій, художніх малюнків, то в збірник увійшли: худ. малюнок Щеркова «На трибуні» (Ленін серед юрби), малюнок худ. Альтман «Ленін на трибуні», «Вистріл» Щеркова й інші.

Із фотографій: Троцький, Ленін та Каменев; Ленін 3-х років, Ленін гімназист, Ленін в підпіллі, Ленін у Кремлі, Ленін хворий—всього портретів—5.

Ми тут підкреслили окремі цікаві місця в збірничку. А взагалі він дає живе художнє, сильне уявлення про Леніна, як організатора партії, керівника революції і просто чоловіка.

«Нема Леніна!»—говорить т. Троцький. Найдємо стежку?... Не збочимо з шляху?..

Леніна нема,—але є «ленінізм»,—безсмертне його навчання, його робота, методи його, приклади живуть в нас..

Як іти вперед?—З лихтарем ленінізму «в руках»...

Чи знайдемо шлях?

Коллективно думкою, колективною волею партії—знайдемо!
Видано збірничок прекрасно.

Ф. Шаховицький.

D-r E. Lysinski «Psychologie des Betriebs» Berlin, 1923.

В наші часи загальної економічної кризи й депресії нова праця професора Вищої Торговельної Школи (Handels-Hochschule) у Мангаймі Е. Лизинського «Психологія виробництва» має викликати широке читальницьке зацікавлення. З часу виходу р. 1912 відомої книги Мюнстерберга «Психологія й господарче життя» досі не виходило жодної загальної праці, що оглядала б проблеми й наслідки новітньої психології виробництва. Такий підсумок знаходимо в тільки-но виданій книзі Лизинського, наголовок якої бачимо вгорі.

Що з себе, власне, уявляє «психологія виробництва»? Вона охоплює дві великі галузі вивчення: перша з них тичиться до трудових процесів, друга ж має своїм об'єктом збут і організацію реклами.

Відповідно до цього й книга Лизинського поділяється на дві частини. Перша, присвячена психології праці, розпочинається викладом та критикою тейлорівської системи. Головною хвилюючою цієї системи вважає автор стремління до максимального використання продукційності кожного робітника й перетворення його в якусь-то спеціалізовану машину. Згодом американський психолог Діль Скот поступив уперед в справі вивчення психології виробництва, вживши її до розв'язання низки практичних

питань. Основою книги Лизінського є виклад принципів наукової організації виробництва й поділу праці; відділ цей є досить цінний.

Друга частина книги вивчає психологію збуту й психологію реклами. Тож докладно розглядається психологічна дія різних форм реклами, особливо ж — вітрини крамниці, етикетки, об'яви й плакату, а також найголовніші фактори впливу на публіку — світло, барва, слово, текст, малюнок й т. п. Ця частина є, безсумнівно, цікава в справі вияснення методів агітації, пропаганди, політосвітньої праці, поширення книги то-що.

Е. Кагаров.

3 практики трудової школи. Педагогічний збірник за ред. В. Дурдуковського — ч. I теорія та методика. Київ. Ви-во «Слово». 1923. 140 стор. 4 фотогр.

Збірник складено з 9 статтів, з яких 3 належать В. Дурдуковському — керівникові трудової школи ім. Шевченка: коротка інформація про школу, статті: про дитяче самоврядування й про клубну працю (або краще про шкільний клуб (чому? — клуб?)); решта статтів складено педагогами цієї ж школи: Дога — про рідну мову, Гермайзе — методичні уваги до навчання історії, Шулєгина-Іщук — конкретизація математики й праця математично-природничої секції, Юркевич — фізична освіта (чому? — не «виховання?») і Грезвинський — «Сторінка з життя першої групи».

Загалом збірник справляє трохи дивне враження — своєю відсталістю, прагненням переконати читача в тому, що для більшості давно стало аксіомою. Це видно почував і сам складач, бо завше майже не в кожній статті робить примітки: «Про все це буде ширше написано в другій частині нашого збірника...» або якими іншими словами на це натякає (див. уваги на стр. 6, 8, 9, 10, 32, 43, 48, 107, 140 і т. п.).

І дійсно — уява така — люди товпляться у відчинені двері, збивають бучу; напередодні 7 жовтня (збірник складено за датою редактора — 16/VII 23 р., а де-які статті датовано 15/V того ж 1923 р.), автори майже 50% писань вжили на те, аби переконати читача, що школа стара була гідка, калічила дітей і т. п. і т. п.

На що це? Кого переконують? Як що тих, хто не вірить в нову школу «чиновників», а не педагогів, бо педагог дійсний не може не бути всім серцем за нову систему виховання, нові методи — то це ж даремно — все рівно ім і 100 збірників не допоможуть — «горбатого могила справить».

Для радянського педагога ч. I дає мало. І особливо — мало статті В. Дурдуковського. Вони гарні яко мітингові промови на урочистих зборах, засіданнях, коли люди сходяться поважно поговорити. Для нашого киплячого життя — такі статті — ні що; вони тільки займуть час, енергію й врешті-решт — нічого не скажуть. Це видно з розмов про початок засновання дитячого самоврядування, роллю його, місце. Ще яскравіше виступає це з статті про клубну працю — тут уже зустрічаємо цілковиті протиріччя — з одного боку — клуб і клубні комісії — шлях до як найскорішого перетворення класних занять в клубні, а з другого — сподівання й віра — що з часом кожний гурток клубу буде мати свою кімнату, працюватиме там широко (і поруч з класною учебою!), ось такі фрази, як «у суч. трудовій школі діти повинні самі виготовляти де-яке... приладдя, самі проробляти де-які досвіди». (підкреслення моє М. Б.). Чому так вузько — де-які... З такою постановкою справи «клубної праці» іменню, а не «клубу шкільного» ми ніяк не можемо погодитися.

Говорючи про самоврядування, численні комісії, нараховуючи коло 30 комісій, чи гуртків клубу — автор жодного слова не присвятив дитячому рухові, яєйці «Молодих Спартаків».

Отже на кожній із 140 сторінок книжки говориться про наближення школи до життя — не в жодного явища — молодого, але так буїно розвиненого дитячого руху — товариші із трудової школи імени Т. Шевченка не побачили. Ну, та це справа політичного виховання й політичного духу збірника, про що річ буде далі.

Надзвичайно цікаві думки й вказівки подає т. Гермайзе про навчання історії — він власне докладно й надзвичайно просто та приступно перелічує ті методи, що йдучи за ними — можна й кінце потрібно зробити історію в школі одною з цікавих дисциплін, втягнути учнів в трудову, повну активності й творчої ініціативи працю.

Це такі методи чи прийоми: 1) історична белетристика й читання учнями різних історично-художніх творів, 2) інсценізації, 3) драматизація, 4) белетристична інтерпретація, або художнє оброблення учнями певних історичних тем, за матеріалами й

по фабулі взятій з документів, 5) вивчення й дослідження історичних документів 6) освітлення минулого по культурно-історичних картинах, нарисах, штучних описах минулого, 7) нотування під час праці різних відомостей і систематизація таких «робочих» нотаток, 8) вироблення моделей, схем, планів, мап, малюнки, ілюстрації, 9) складання соціологічних синхронічних схем і оздоблення їх відповідними малюнками, гаслами, плакатами, 10) історичні суди, 11) екскурсії, реферати, 12) ілюстративний метод. Як бачимо—автор на підставі власного досвіду дав багатючий матеріал, що стане в значній пригоді не одному вчителю-історикові. Треба лише зауважити:—автор працює в Києві, має під руками різний документ, бібліотеки, музеї, справочники, хрестоматії, збірники, чого й 1/10 частини не дістанеш в губерніяльному іншому якому місті, а що там говорити про сільські школи. Отже всі гарні слова поведуть лише до того, що читач-педагог тільки похитає головою.

Яко доклад в Укр. Ак. Наук—стаття гарна, але ж збірник складано не для Укр. Акад. Наук, значить треба було рахуватися з обставинами, дійсністю, життям. Знову зустрічаємо протиріччя.

Не можна визнати за вдалу приробку на лекціях мови оповідання Грінченка «Украла». І по своїй будові, меті, думках, що висловлювали дієві особи (учні)—знову не бачимо відбитку життя нашого часу—а як раз доби часів Грінченка—на що ж було так детально розбирати це оповідання, далеке по духу для наших дітей?!

Проте педагог-читач багато скористає з простих та змістовних прикладів праці в групі 4-й і 6-й, хоча зайвою буде довга й нудна (на 18 стор.) передмова до цих кількох практичних спостережень про те, як хибно стояла справа з мовою знову таки в старій школі й що з цього виходило.

Цікаві, короткі й від цього—конкретно-корисні статті Шульгиної-Іщук та Юркевича (фізвиховання).

Жива й цікава, хоча надто коротка «сторінка з життя першої групи».

Мимо волі повстає думка—було б відчепити у т.т. Доги й Дурдуковського з їхніх статтів сторінок з 40 і дати місце для таких, як ось ця, або Шульгиної-Іщук.

Якась недоговореність в книжці що до політичного боку—то там то де-інде проскочить думка...—«здавлена (праця) програмами й системами (?? М. Б.)...» «...одноманітна, казенна шкільна робота...» «коли б у школі був дитячий клуб, у якому вчителі вільно працювали б, не зв'язані ніякими офіційними програмами...» (підкреслення моє, М. Б.) і т. п.

В чому річ? Хто не дає вільно працювати? Хто давить?

Що з школи соцвиху учневі не можна перейти просто до шкіл професійних—невірно, можна, хоча це хибна річ, як раз завдання трудшколи—зовсім інше, аніж гімназії—драбини до університету.

Хай товариші проглянуть системи в тій же Америці й на власні очі переконаються, що школа початкова—є школа, а не сходи, по яких автоматично учень іде далі й далі. Це ж система царської школи, що така негарна була й на думку педагогів із школи ім. Шевченка.

І здано в архів. Чому ж такі зітхання, як от на стор. 12 (ряд. 10 згори?).

Коли до цього якогось ніжного почуття незадоволення додати цілковиту мовчанку про дитячий комуністичний рух, про завдання школи «виховати гармонійно розвинену людину...» (а в «Порадникові» НКО прямо написано «виховати комуніста») і т. и.—невдачу й досадливу термінологію «Радянська Федерація» (а вже майже цілий рік зветься ССРР!) і т. и. дрібнички—стають мов би ясніше—воістину школа на не зовсім певному ґрунті, що до «радиїзації».

Все ж не дивлячись на різні зазначені хиби, ми радимо книжку до уваги педагога, вітаємо робітників школи за гарний намір і чекаємо на ч. II, що має, беручи на увагу оглав, дати значно більше, аніж суха й мудрувано зайва частина I.

Хто не працює, той і не помиляється. Наша мета—вказати товаришам на їхні помилки й щиро побажати—уникнути помилок, а разом з тим взяти певніше, виразніше курс на «радянську трудову школу».

Мих. Биковець.

Матеріали по районуванню України. Вид. Держплану УСРР, ст. 1—202+1—18 іл. 4^о з додатком 12 карт. Харків, 1923 р.

Секція районування при Держплані УСРР, як наслідок своєї праці, випустила в світ «Матеріали по районуванню України», присвятивши їх за згодою президії Держплану т. Г. Ф. Грінкові, в ознаку діяльності його на чолі Держплану УСРР.

В статті «К вопросу о районировании Украины», що подається замість вступу, т. Грінко каже: «Ми перевели новий адміністративний поділ України. Він пройшов малопомічений і не притяг до себе відповідної уваги політичних кол і широких народніх мас. Але це не зменшує його значіння. Навпаки, з налагодженням спокійного господарчого будівництва все більше буде зростати його значіння,—позитивне, коли районування переведено вдало, й негативне, коли воно не відповідає сучасним народньо-господарським потребам і політичним завданням. Треба на проблему районування звернути увагу політичних, господарських та економічних органів, узглянути, як реагують на це районування сільське господарство й індустрія, треба виявити практичну оцінку його з боку широких працюючих мас. Обставини не дозволили нам в потрібній мірі науково опрацювати й підготувати цю реформу, тому ми повинні зібрати тепер, в центрі й на місцях, кращі наукові сили для вивчення її наслідків та перспектив».

Зазначені слова т. Грінка яскраво освітлюють все значіння проблеми районування й підкреслюють необхідність її своєчасності випуску таких збірників, яким є «Матеріали по районуванню України».

Статті, що далі йдуть у збірнику: Гуревич М. Б.—«Приемы и методы районирования Украины»; Чологодцев И. К. и Ключков В. Н.—«Описание губерний и округов»; Попов И. И.—«Физико-географические области и районы Украины»; Михельс Л. Н.—«Промышленные районы Украины»; Соловейчик В. М.—«К вопросу о сельско-хозяйственном районировании»; Волков А. М.—«Положение городов Украины в связи с административным районированием»; Ракитов Г.—«Районирование и низовой аппарат»,—всі вони дають багато цікавого й потрібного матеріалу для наукового опрацювання питань районування. Але все це сирий матеріал, часом не зв'язаний між собою, часом поверхово зачеплений.

Кожну статтю обов'язково треба було ілюструвати відповідною картою. Далі також обов'язково треба було подати точні відомості про адміністративно-територіальний розподіл УСРР, затверджений ВЦВК в засіданні 7-го березня 1923 р. і подати нову адміністративну карту України. Відсутність зазначених карт дуже зменшує цінність книги.

До «Матеріалов по районуванню України», додані «Матеріали по картографії України». Подані 12 карт з пояснюючим текстом не мають безпосереднього відношення до попередніх статтів, є також сирий матеріал, що потребує доповнення, виправлення й власне кажучи, за винятком карти зоо-географічних і ботаніко-географічних районів, не дає картини тих чи інших районів України.

Як приклад невичерпаності, неповноти й через те не дуже великої цінності зазначених карт можна взяти «Карту полезных ископаемых Украины», складену Українським Геологічним Комітетом за редакцією проф. В. В. Дубянского й проф. В. І. Лвчицького, де зовсім не показані поклади глини й граніту,—цих двох копалин, що в економіці України відіграють і, особливо, будуть відігравати велику роль. Не кажемо вже про те, що маємо на Україні навіть гранітовий краєвид.

Але, не дивлячись на зазначені зауваження, приймаючи на увагу те велике актуальне значіння, якого в даний мент набирає справа широкого економічно-географічного дослідження України, як і взагалі ССРР, книга, що її рецензуємо, є для нашого часу цінне придбання.

Н. Дубяняк.

Акад. Ол. Шахматов. Акад. Аг. Крымський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської старо-українщини XI—XVIII вв. Ст. 184, іл. 8^о. Вид. Т-во «Друкар». Київ, 1923.

«В українській науковій літературі оддавна відчувається потреба на підручник для історії української мови»—слухно зазначено в замітці «Од Видавництва», що й випустило книжку, «бажаючи зарадити цьому лихові». Не можна не згодитись і з тим, що «ймення авторів... промовляють сами за себе». Справді, в історії студій над

українською мовою названі академики займають і займатимуть дуже видатне місце, дарма що обидва вони лише принагідно займалися українською мовою. З виходом цієї книжки слухачі ІНО—а для них головним чином і призначається вона—матимуть можливість засвоїти основні погляди авторів на українську мову й її історію, а разом із тим набути чимало цінних відомостей про нею.

Складається книжка з трьох частин — перекладу статті акад. О. Шахматова, друкованої в II т. «Українського Народу в його прошлому і настоящем» (1916 р.), статті акад. А. Кримського та «Хрестоматії з пам'яtnиків письменської старо-українщини XI—XVIII в.в.». Хоч стаття ак. Шахматова «Короткий нарис історії української мови» вже й відома, я вважаю не зайвим сказати де-що про неї, маючи на увазі інше призначення її в цій книзі проти дорогого та й вичерпаного вже енциклопедичного видання в «Українськiм Народі». Ажде тепер вона має обслуговувати не лише аматорів-українофілів і фахівців, а широку кола молоді—особливо майбутніх і сучасних педагогів.

Вже самий той факт, що стаття ак. Шахматова з'явилась в 1916 р., тоб-то тоді, коли автор її, ак. Шахматов, уже написав або дописував усі свої найважливіші твори,—уже самий цей факт дає підставу сподіватись, що стаття ця буде певним підсумком усього, що знав і хотів сказати славнозвісний лінгвіст про українську мову.

І це справді так і є.

Нема чого й казати, що стаття ця, як і майже все, що писав акад. Шахматов, відзначається яскравими блисками могутнього таланту, широчезної ерудиції, сміливого синтетичного розуму й іншими позначками цього одного з найбільших словистів.

Та все ж, при всій вартості й значінні розвідки ак. Шахматова, ніяк не можна сказати, що це об'єктивна історія української мови. Навпаки, в цілому це як раз глибоко-суб'єктивна праця, мало придатна, на мою думку, за-для ознайомлення з історією української мови. Власне це й не історія й не української мови, а начерк наукової концепції ак. Шахматова, що до походження, міграцій, генетичних взаємовідносин племен східного слов'янства з рівняючи невеликим додатком про українську мову. Що правда, ця «система поглядів» ак. Шахматова спирається на великий історичний матеріал, але ж далеко не в такій мірі, щоб визнати її історією та ще й української мови. Вже при поверховому ознайомленні з працею кидається в вічі те, що автор в цій «історії української мови» дуже мало уваги дає самій цій мові (з понад 80 стор. праці лише 15 присвячується спеціально укр. мові), що головна увага його скерована на східно-слов'янську мову («спільно-руську»), як одну з її сестер. Для автора найважливішим моментом є не ті часи, відколи можна говорити про історію української мови (за Шахматовим з XIII ст.), а як раз доба «спільно-руська», особливо передісторична, і він цим так захоплюється, що навіть не вагається зіставляти «руську мову» («цеб-то спільно-руську прамову») з такими мовами слов'янськими, як сербо-лужицька (ст. 9), хоч остання відома з пам'яток лише з XVI ст.¹⁾ І виходить трохи дивовижна та історія української мови, особливо коли звернути увагу на історію звуків (фонетику), цю найхарактернішу ознаку мов. Акад. Шахматов починає історію східного слов'янства, а значить і мови, з VI ст. і період до XI ст. вважає «спільно-руським», далі XI—XII ст. — період українсько-білоруської єдності, і нарешті з XIII ст. починається доба окремого життя української мови. І от уже навіть сама кількість звукових явищ, указаних акад. Шахматовим на кожен той період, стоїть у незвичайнім відношенні до довгости періодів, бо виявляється, що «спільно-руська» мова (за 5 століть) знає їх аж 12 (ст. 20—22 і 35), спільно-українсько-білоруська (за 2 стол.) — 7 (ст. 43—54), спільних же явищ в українській мові, тоб-то з XIII ст. до наших днів ак. Шахматов назвав лише 4 (ст. 60—62). Лише 4 звукових явища встигла пережити укр. мова, виділившись в окреме язикове тіло (за 7 століть), а це тому, що вона дуже швидко распалась на окремі говірки, бо й далі ак. Шахматов налічує ще 15 звук. явищ діалектичних (ст. 64—74).

Цьому не можна не дивуватися, коли взяти на увагу, що історія застає східне слов'янство (за Шахматовим це ще період «спільно-руський») на широчезній території (Київ, Новгород, Тмутаракань), і що от тоді, як також і пізніше в добу українсько-білоруської єдності, звукові зміни відбувалися одноманітні на всіх отих просторах, а з XIII ст., на рівняючи невеликій території українського народу, відбуваються лише незначні кількістю звуків відміни, спільні всім українським говорам, бо й сама мова українська скоро розсипається на діалекти.

¹⁾ Т. Флоринский. «Лекции по славянскому языковедению», II, ст. 586.

Розуміється, таке апіорне здивування може бути й безпідставним що до чисто мовних фактів, оскільки факти свідчили б самі за себе. Але ж у тім то й річ, що мовні факти, інтерпретовані акад. Шахматовим і направлені на те, аби довести, що всі східно-слов'янські мови «цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку» (ст. 23), далеко не завжди мають доказну силу. Насамперед в число «спільно-руських» звукових явищ заноситься ціла низка таких, що «не чужі й іншим слов'янським мовам», як каже й сам автор (ст. 23). Але деякі з них не тільки «не чужі й іншим слов'янським мовам», а майже й зовсім чужі українській мові. Так, в число «спільно-руських» звукових явищ, ак. Шахматов, як і в усіх своїх працях, заносить і перехід праслов'янського *e* після приголосних перед твердим складом в звук *o*, а далі в *o*, як також і в кінці слів після споконвічних пом'якшених *h, l, p i ж, ч, ш, ц* (ст. 20). Але ж і пам'ятки української мови й жива сучасна мова свідчать недвозначно, що *e* переходило в *o* тільки по піднебінних перед твердим складом (це явище відоме широко в слов'янських мовах), такі ж зміни, як у—беріза, сестры, тесаны—відомі в українській мові лише в кількох словах і характеризують російську, білоруську й західно-слов'янські мови (польські *brzoza, siostra, ciosany*). Як «спільно-руська» прикмета, фігурує в ак. Шахматова також і пом'якшення приголосних перед праслов'янськими *e, i, e* носовим, *ъ, ь* (ст. 20). Але ж тверді приголосні перед *e й i* (старим) як раз характеризують українську мову в усім її обшарі, що споріднює її з іншими слов'янськими (сербською, почасти чеською то-що), і пояснювати такі випадки, як пом'якшення приголосних в українській мові, коли зникають старі *e й u* (ходити, казати...) та пом'якшення при дифтонгізації старого *e*, як також і отвердіння праслов'янських пом'якшених перед *e й u* (поле, нива...), можна й не примушуючи українську мову переживати такі протилежні зміни, як спочатку пом'якшення всіх приголосних перед стар. *e й u*, а потім отвердіння. З погляду самого ж акад. Шахматова, що визнає дуже швидкий розпад укр. мови на діалекти (див. вище), неймовірно, щоб отвердіння те відбулось так послідовно геть в усіх говірках української мови уже в добу її відокремленого життя¹⁾. Що ж до пом'якшення приголосних перед *e* носовим, *ъ і ь*, то це явище відоме й іншим слов'янським мовам і вважати його «спільно-руським» немає жадних підстав. Та навіть і ті 5 «спільно-руських» явищ, що їх ніби-то «цілком не знають інші слов'янські мови» (ст. 24) насправді не можна визнати такими, як їх визначає ак. Шахматов. Так, повноголос почасті відомий і полабський мові²⁾, наслідки старих *ъ, ъ, ѡ, ѡ* не такі вже «цілком» не відомі іншим слов. мовам: подібно східно-слов'янським *ор, ер, ол (ов)* зустрічаються і в західно-слов'янських мовах і в болгарській, хоч і спорадично³⁾, зміна назвукового *je* на *o* також спорадично відома іншим слов'янським мовам, та й у східно-слов'янськ. *о* (зрештою дрібна) риса не послідовно проведена—порівн західно-україн. *іден*. Що ж до «спільно-руського» *ж* із праслов'ян. *ѡ* (ст. 20), то жива українська мова, що знає як раз *дж*, унеможливує погляд ак. Шахматова про пізніше нахождение укр. *дж* в таких випадках, як *ходжу...* (ст. 63).

До якої міри стираються в викладі акад. Шахматова старі характерні прикмети укр. мови, до якої міри увага автора «історії української мови» скерована не на ню, а на «спільно-руську» мову та навіть і на не українські мовні явища східно-слов'янських мов, особливо яскраво виявилось у тому, що автор ані єдиним словом не згадує за найстарішу й найважливішу прикмету української мови (за Шахматовим «спільно-південно-руської») — це за наявність в українській мові ще до початку зникання *ъ і ѡ* (тоб-то XII ст.) окремих, зовсім не відомих російській мові, фонем на місці праслов'янських *o й e* перед складом з *ъ* або *ь*. Читач праці акад. Шахматова визнає, що це в «спільно-руській» мові праслов'янські *ор ол, ер, ел* перейшли на *оро, оло, ере* (ст. 21), далі визнає, що після XII ст., в наслідок зникання *ъ і ѡ*, здовшувались *o й e* (ст. 46), а ще пізніші діалектично переходили в *i* (ст. 67). Але не може не повстати питання, чому ж не переходять в *i* такі *o й e*, як у словах *город, солд, молот, колос, берест, очерет, через, перед, берег* і багато інших? У акад. Шахматова лише невиразний натяк на це, зрозумілий хіба що спеціалістам: вияснюючи історію дифтонгізації *o й e*, автор згадує про «спроможність виводити історію малоруської мови далеко за XII вік. Як у XII в. падіння глухих викликало в малоруських говірках

¹⁾ Smal-Stockil und Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache § 9. Русский Филолог. Вестник, т. 70 № 3, за 1913 г., стаття Васильева, стр. 170.

²⁾ А. Кочубинский. К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий. II.

³⁾ Т. Флоринский. Лекция по славянскому языкознанию, I, ст. 86, II, ст. 567.

такі з'явища, які чужі для інших руських говірок, то ясно, що вже в XI в. мало-руська група жила життям окремішнім од решти руських груп» (ст. 52). Але сам автор не використовує цієї спроби, не пояснюючи конкретно такої кардинальної прикмети укр. мови, як вищенаведена подвійність—*рід*—город, споріднений—порожній і *и*, а пояснити ж її нічим іншим не можна, як тільки визнанням окремих фонем (звуків) в українській мові до XII ст. В той же час таку прикмету наріччя російської мови, як *акання*, що в пам'ятках з'являється лише з XIV ст., ак. Шахматов вважає явищем дуже давнім, кажучи, що воно з'явилося «ще перед утворенням Київського князівства» (ст. 34 і знов 38). Кілька разів відмічає акад. Шахм. і таку прикмету новгородських пам'яток, як змішування *и* і *у*, хоч ніде не згадує характерного українського *хр* із *кр* вже з XII ст.¹⁾ Зрештою закидів авторів можна зробити цілу низку, як, наприкл., що до ігнорування прояву *мини* в XI ст. *в*—*у*, *ъ*—*и*, відсутності вказівок про характер українського *и*, *мини*, *о* на *а*, закінчення *-мо* в дієсловах то-що.

Майже вдвічі менша стаття акад. А. Кримського—«Українська мова, відкіля вона взялася і як розвивалася». Хоч у замітці «Од Видавництва» й сказано про праці обох академиків, що вони ніби «як не можна краще доповнюють одна одну», та ледви чи можна з цим згодитись. Ріжниця між ними не в тім, що акад. Шахматов ніби-то ґрунтується головним чином на живих українських говірках, а акад. Кримський на пам'ятках. Ріжниця в тім, що ак. Шахматов розглядає українську мову з Петрограду, а акад. Кримський—з Києва; перший трактує її з погляду спільно-руської цілості, другий—з погляду даних самої української мови²⁾.

На жаль, нарис акад. Кримського не носить характеру систематичного викладу—це ніби випадкові уваги на різні явища української мови (фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні). Але характерні ознаки україн. мови з найдавніших часів виступають у цьому нарисі надзвичайно яскраво, цілком підтверджуючи авторову думку, що «усією сукупністю своїх познач, жива мова півдня XI в. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI в.—це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна лінгвістична одиниця» (ст. 107). Твердження свої автор рясно ілюструє даними пам'яток, хоч і не завжди ті посвідчення безсумнівні. Так, виясняючи історію здовження й дифтонгізації *о* й *е* в нових закритих складах, ак. Кримський наводить: можна сказати, сенсаційний приклад зафіксування здовженого *о* в X ст. Досі, оскільки відомо, сам автор наводив безсумнівні приклади напису у замість старого *о* в укр. мові не раніш, як з XIV в., тут же він приводить запис Константина Багрянородного назви Дніпрового порога *Волуи*, що й перекладає, як «Вільний», наперекір дотеперішньому розумінню цього слова, як *вільна* (хвиля), для чого дає підставу й пояснення самого Константина Багрянородного ст. 111. Далі наводиться кілька прикладів напису у зам. *о* з XI—XII ст. В кожному разі ці нові приклади акад. Кримського повинні викликати великий інтерес у спеціалістів.

В розділах про літературну україн. мову ак. Кримський виявляє пристрасну антипатію до галичан за їхній «жаргон» та «дику антинауковість» (?) правопису. Навіть не відмітив серед наукових праць про укр. мову високої вартості працю акад. Смоль-Стоцького (і Гартнера). *Grammatik der ruth (ukr.) Sprache*. А проте в цій праці, хоч і є ґрунтовні помилки (де ж їх немає?), багато надзвичайно цінного. Більша увага до цієї праці спричиниться до зменшення таких застарілих помилок, як призначення акад. Кримським пом'якшених приголосних в українській мові перед *е* й *и* до XIV ст. (ст. (99, 112).

Застарілою звичкою вважаю й прихильність акад. Кримського до терміну «мало-руський», ніби-то ради «філологічної точності» (ст. 90).

На останніх 52 сторінках книжки вміщено надзвичайно цінні й потрібні зразки української мови з X стол. до XVII вкл.

О. Синявський.

¹⁾ П. Ягич. Четыре палеографические статьи.

²⁾ На мою думку, наукове вияснення справжнього обличчя української мови належатиме тим дослідникам, що стануть на позицію акад. Кримського, але ширше користуватимуться даними інших слов'янських мов. Призначаючи навіть слушність трійлітньої класифікації слов'янства, дослідники інших слов'янських мов звичайно так їх і студіюють.

М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск перший. Видав-тво «Слово» Київ 1924. Стор. 136.

Історичний нарис М. Зерова, як говорить сам автор в короткій передмові, повинен охопити найважливі історико-літературні факти всього XIX-го і перших двох десятиріч XX-го століття і скінчитися не самому порозі сучасності. На роль підручника він не претендує і розрахований на масового читача, котрому автор, очевидно хоче дати книжку, яка сполучила б науковий виклад з його доступністю. Такими книжками по історії нової та новішої української літератури ми дійсно не багаті. Про стару роботу М. І. Петрова (1884)—першу спробу, з такою детальністю розібрану М. П. Дашкевичем (в справозданні про 29 призначених Уваровських премій СПб. 1888)—безумовно, говорити вже не приходится. «Історія українського письменства» акад. Єфремова, що мала де-кілька видань, зараз теж мало задовольти наші потреби, все одно, як для російської літератури XIX століття книжка Скабичевського, як би не перевищував український автор російського і своєю свідомістю і критичним почуттям. Без сумніву, що книжки Ол. Дорошкевича: «Українська література» і «Шкільна бібліотека» (вип. I: Енеїда 1919; вип. II: 20-40-ві роки в українській літературі 1922) корисні, але вони мають специфічне призначення шкільних підсобишників. А між тим потреба в книжці для читання, для самоосвіти є без сумніву: її поки що не задовольнила ні велика, широко задумана праця М. Возняка (2 т.), ані М. Грушевського (3 т.), тому що перший зупинився поки що на XVIII му столітті, а другий дійшов лише до кінця XIV-го. Ім'я М. Зерова, що уложив антології нової української поезії, ім'я талановитого перекладача на українську мову античних поетів з тонким естетичним почуттям критика, зрозуміло вимагає, поставитись до першого випуску його нарису з зацікавленням.

Ця цікавість до де-якої міри виправдується після ознайомлення з книжкою. У ній виявляється перш за все прекрасне знання предмета: автор не лише використав всю критичну й наукову літературу про письменників, яких розбирає, але самостійно проробив більшу частину матеріалу (особливо в розділах про Котляревського та про байкарів першої половини минулого століття). Особливо в царині стилю ним зроблено немало цікавих спостережень. Він правильно зрозумів і своє основне завдання характеризувати перш за все літературу—і не зробив помилок багатьох сучасних істориків літератури, які, керуючись знаменитою наукою про базис та надбудову, більшу частину своїх книжок присвячують ряс'ясненню базиса, ніби забуваючи, що завдання їх говорити про надбудову і лише пояснити її базисом... Вони називають відділи своїх книжок: «доба натурального господарства», «доба феодалізму» і т. д.—упевнені, що таким саме шляхом легше за все прищепити читачеві погляд на літературу, як на соціально-умовлене явище! Але поперед, ніж з'ясувати що-небудь, потрібно добре ознайомити з тим, що з'ясовуєш. Даремно говорити про походження, наприклад, тварини, або про рудименти в організмі людини тому, хто не має елементарних відомостей із описової зоології, або не знає, який саме червячний паросток у сліпій кишці і як збудовано тіло людини. В кожному історико-літературному огляді, особливо розрахованому на масового читача, розуміється, перше місце повинно належати описові природи, самих літературних фактів—і тільки після цього їх з'ясуванню причинами, що лежать в них і по-за ними. Це само по собі зрозуміло, але про це приходиться нагадувати.

М. Зеров не робить цієї помилки, але по-за цим треба сказати, що його розрахований на масового читача нарис, не завжди додержується одної і тої ж установки. Образ цього «масового читача», нам так і остався не цілком ясним після прочитаної книжки. Напевно це читач «інтелігентний», який розуміє без пояснення вирази, як *burlesque*, читач знайомий з російською і західньо-європейською літературами. Напевно він знає де-що й про розвиток української літератури до часів Котляревського, з якого й починається книжка. Інакше вступні зауваження (§ 1) будуть для нього вже надсильними.

У цьому вступі, наражаючи, можливо із зайвою ретельністю, критиці схему періодів нової української літератури, запропоновану М. І. Петровим, викладаючи й другі класифікації (М. Грушевського, А. Ніковського, С. Єфремова), автор ділить цю літературу на чотири доби: доба класичних пережитків і сентименталізму—з 1798 до кінця 30-х років XIX ст., доба романтичних поглядів і форм—з кінця 20-х рр. до кінця 60-х, доба наївного реалізму побутово-описового, на останку з нахилом в бік

натуралізму з кінця 60-х рр до середини 90-х, і на кінець—доба неореалізму та доба неоромантизму з середини 90-х до наших днів. І ця схема, розуміється занадто приблизно. Історичну українську літературу необхідно (як про це каже й автор) увесь час мати на увазі той факт, що окремі літературні явища завжди запізнюються поспівати за основним ходом, факт, який визивав, напр., у нас у 80-90-х рр старомодно-романтичні балади Щоголева, а в XIX століті наївно-побутові повісті Ланаса Мирного, або факт довгого упертого переживання уже минулих літературних стилів в провінції, в розповідженні, часто в рукописах, «літератури читача». Не водній, між иншим, українській літературі, художні стилі ідуть хвилями, які набагають одна на одну; але з причини різних, часто зовнішніх умовин, українській літературі з цим схрещуванням та з їх затяганням спадщиною особливо приходилось рахуватися. Схема, запропонована М. Зеровим у всякім разі, простіша й зручніша инших, хоч на практиці нею користуються й другі, може бути без його термінології. Розглянувши в трьох розділах першого випуску факти першої з намічених ним діб в кінечному, розділі автор підводить під них і соціологічний базис: доба класичних пережитків та сентиментального стилю виросла. На хуторсько-дворянській основі, живилась від джерела місцевого, куткового патріотизму української шляхти, з якої виходили такі письменники, як Квітка й до якої тягли напів різночинці, як Котляревський, або такі, як Гулак-Артемовський, який вихваляв свою орденську зізду. Автор не рахує потрібним ні ідеалізувати перших діячів нової української літератури, ні збільшувати їх значіння, або їх творів: так, це була література задля розваги.—«вкусний лимонад летом». Література для провінційальної публіки замалою по кількості та невисокої й по внутрішній якості й по національній самосвідомості. Це література вітшиних пародій, байок, які поде куди лише підвищувались над рівнем самої тривіальної моралі, драматичних шаржів, розрахованих на фізіологічний регіт обивателів і, зрештою сентиментальних повістей, де хоч рідко мигали проблески почувань та мисли, які переходили за грань „нарочито невеликого города Миргорода».

І все ж таки, гадаю ми, автор згустив фарби. Він мало звернув уваги на етнографізм цих письменників: з приводу «Енеїди», напр., залишив якось в стороні наслідки гарно відомих йому родівдок Житецького який намагався довести звязок «Енеїди» іменно з української літературною традицією XVIII століття.

Міркування Житецького він коротенько викладає (на стор. 60) але сам у своєму огляді держиться другої, обережно висловленої ним на стор 29, думки про Котляревського, як представника російської літературної провінції. («Таким К. в дійсності й був і тому може його «Енеїду» раціональніше розглядати в звязку з російським віршуванням, аніж з великодніми та різдвяними віршами» і т. д.). Той хто знаймий з працею Житецького не буде переконаний цим—«може». Теж саме слід сказати й відносно нової української комедії Котляревського. Гоголя-батька й инш.

Зовнішнього звязку з інтерлюдіями XVIII ст., з вертепною драмою в них нема: але чи так замалий звязок внутрішній. На нього не раз указували, почасти в звязку з вивченням творчости Гоголя-сина, дослідувачі такі, як акад. В. Н. Перетц, проф. А. П. Кадлубовський, проф Розов і др. Також само замало, на наш погляд, лише перелічити етнографічні описи, які зустрічаються в «Марусі» Квітки й навести з приводу цього цитату з Бодянского (стор. 128): Карамзін також писав сентиментальні повісті, але в «Бедной Лизе» нема й сліду етнографічних сностережень! І зба не важно читачеві знати, які ж ці етнографічні описи у Квітки, зі слів самого ж М. Зерова, що передав «свій нахил... до описово-етнографічних надмірностей» пізнішому роду українських подвістарів? Чи єсть вони наслідувачами уставленого ним, чи пишучи від нього відступають і чому? Для того, щоб потім дати відповідь на це питання, автор повинен був віддати етнографізмові Квітки занадто більше уваги.

Один із перших українських повіспярів загалом не знайшов в першому випускові книжці для себе чіткої відбитки. Квітка—драматург замовчаний (можливо що він буде розглядатись у другій частині, але не в звязку зромантикою?); надавши забагацько місця міркуванням критики про Котляревського (§ 8, стор. 56-63). Зупиняючись і на літературі про Грібінку (115), автор не знайшов потрібним зробити теж для письменника, про котрого про те єсть, спеціальні бібліографічні показники (М. Баженова) Загалом розподіл матеріалу в книжці показавсь нам нерівномірним. Не завжди ясним був для нас і його вибір: чому, наприклад, зупиняючись на «Рибалке» Гулака-Артемовського (78), автор не знайшов потрібним хоч би згадати про «Марусю» Боровиковського, якого байки він же роззирає на стор. 107-110. Чи перероблена з

«Светлани» Жуковського «Маруся» буде розглядатись у відділі, присвяченому «романтизму»? Але який же Жуковський, особливо в пору «Светлани» романтик? М. Зерову, безумовно, добре відома точка зору, зложена А. М. Веселовським на Жуковського. Не цілком зручним, кінець кінцем, виявляється й крайня літературної діяльності одного письменника на різні розділи: цих письменників взято замало, літературне життя ще бідне й фактами одноманітне і, можливо, як є для першого випуска читачеві було б полегкістю традиційний огляд по письменниках. Ми цілком розуміємо М. Зерова: йому хочеться говорити про літературу, а не про письменників, але щож робити, коли література як література лише народжується.

Всі ці зауваження зовсім не повинні відвадити читача від книжки М. Зерова, книжки свіжої й цікавої, других випусків якої можна ждати з цікавістю,

О. Білецький.

Петро Панч — Гнізда старі — повість, О. Копиленко — Кара-Круча — 3 оповідання — 34 ст. П. Темченко — Божє дитина — опов. — 34 ст. Видавництво Бібліотека селянина. Серія «Красного письменства». «Шлях Освіти». Харк. 1923. Наклад по 5.000 прим.

З книжки молодих письменників і, як бачимо по ознайомленні — з новим змістом. Інакше й бути не могло. Нові автори є ті, що разом з революційними подіями недавнього минулого кипіли, ховалися, повставали, тікали в підпілля й знову кипіли, боролися. І ось оці відгуки недавнього такі живі, образні, міцні мало не в кожному рядкові оповідань.

Про що розповідається в оцих-о книжках? «Шалений розбрат, садизм, шахрайство і розпуста жіноцтва. Все це... разом з покритками, байстрятами та поганими хворобами йшло на село» («Гнізда старі»).

Автор (П. Панч) дає чудовий малюнок життя панів і села напередодні подій 1917 року, перші дні «волі й землі», гетьманщину й вибух великого гніву народного. Читач жадібно перебігає рядки, сприймає події такі близькі, знайомі, що вони, мов зфотографовані автором. Почуття маси з кожним кроком зростає, гнів більшає й, нарешті, «чорний натовп, як вода з колеса, посунув до маєтку»...

Пан утік з маєтку, але пані й чужий пан дістали кари страшної.

Минуло все. І в маєтку артіль господарює. Село вільне й «сіють, косять і возять кардаші» та вже новими межниками — не до маєтків, а прямо додому»...

Не менше вражіння лишає й «Кара-Круча» — сторінка «з недавнього минулого». Але колорит оповідання зовсім інший. Маємо інший стиль.

Андрон — хлопець іде в повстанці, його з товаришами ловлять і, за присудом деникинського капітана, кидають з Кари-Кручі на гостре каміння Дінця. Та випадково Андрон сам не попадає на каміння і в течії річки врятовується. Знову в село приїзжає Андрон з червоними і стає головою виконкому. Це — зміст політичний. Але поруч з ним є й елемент романтичний, ще більше трагічний і міцний по впливові на читача.

Обидва елементи переплетені вдало, гармонують і дають загальну картину жакливого минулого, тих «гроз-громиць», що «пройшли й наче заголубила далечінь, заляпотіла босими ногами по шляху до обривів» («Весняні закутки»)...

«Ой були грози!» і читач бачить їх і в цьому оповіданні («Весняні закутки») — де на фоні мирного радянського життя, в спогадах, спокійно й по-волі, здавалося б, але в дійсності з однаковим жаром та палкістю автор знову, як у фільмі кіно, показує малу та навчаючу історію села з паном Гливою, що «сказився».

Та пройшов гнів, і характерна для нашого селянина думка: «Сказився бідолашний. Та як би він не кричав, то й чорт його бери, і годували б уже, — людина теж».

Вражіння від цих оповідань — сильне. І можна бути певним що таким воно буде й для наступних поколінь, що вже не матимуть асоціацій і спогадів безпосередньої участі в революції.

Оповідання виявляють безумовний значний хист авторів.

Не те з третім оповіданням «Божє дитина». Вже й по змісту — твір невдалий. Куркуль не має дітей. Жінка йде до Кива на прощу і повертається після «розмов-сповідань ситих ценців» вагітною. Значить, «божє дитина» (!!) Але... з того часу, як підрастає хлопець, і батько вчить його по школах, — починається «антирелігійна пропа-

ганда». Ще малим Петрусь роспитує (з певним відтінком іронії), що то «хреститься—для чого це?» Про церкву, ікони, говіння... (хлопцеві років 8—10!). Далі—більше. Він уже певний атеїст, робить таким батька (і відкіля ото воно набралось того духу?—спитаймо у автора). Починається діло «всерйоз». Петро-парубійко у неділю в садку починає «по Лафаргу» впливати на батьків. І дивні діла твої, господи!—що з ними діється (з батьками, а разом і з читачем, та певне й автором). «Щезла с-під землі риба-кит, на якій вона була ніби-то примощена, і земля в образі величезної кулі полинула у всесвіт перед уявою здивованих Микити й Оксани» (ст. 24)...

Ага! От тобі й «манах»! Отакої!

...«Вони здивовано й зацікавлено оглядаються навкруги»... (мовляв—де ж поділася риба-кит!) І пішло... пішло... пішло...

...«Микита забув за все і, ніби мешканець іншого світу, з якогось (?) Марса... все оглядає. А Петро... слово його летіє—летіє мов чиста, прозора вода»...

Ну й, до чого ж воно оце все довело? Чи до пуття?

Баба Хвеська раптово ще раніше «від гикавки» в три дні душу віддала.

Мати-Оксана помірає, бо «сохла»—і, вже «лежучи нерухомо, ледве дихаючи», що їй ніхто не пізнавав—«пальнула» промову по «Степанову» на 21½ сторінки (на 4.300 знаків) з виразами: я зрозуміла, що їм (людям) часто заважає байду ж і с т ь або с а м о в л ю б л е н і с т ь... Я лишалася ніби самотньою і... рада була, що це так, бо не боялася, що ви мене розгадаєте... Далі вона вміраючи процитувала без жадної помилки (по євангелії в укр. перекладі вид св. синоду р. 1909—Спбурґ) аж 8 рядків про «Марію і Йосипа» і оцим всім доканала таки й «мужа» свого—він збожеволів. Мораль читачеві—як будеш слухати отаких росповідань про віру й бога і т. п.—умре баба (і село лишилось без лікаря й пупорізки!), умре мати, скажиться батько... і не поздоровиться й читачам.

Оповідання пошите «білими мотузками». Воно не художнє, не досягає й антирелігійних завдань.

З авторів, на мій погляд, найкращі оповідання Копиленка, хоча й у нього є багато недозрілих місць: молодий письменник. Бідний лексикон, іноді з художнього боку слабкі місця, невдалі вирази, недотриманість форми у всіх. Що ж до всіх, то не завше витримано мову. Прикладів можна найти чимало.

Книжки взагалі видано досить чепурно. Обкладинки невдалі.

М. Б.

Г. Дніпровський. Донбас. Поема. Всеукраїнське Державне Видавництво. Кам'янецька філія. Кам'янець. 1922. 64 ст. in 16°.

Перша книжка нового автора, що теж з'єднає своє ім'я з сакраментальною назвою вугляного серця радеспублік. Він іде до лав того останнього загону української літератури, для якого є головним завданням побут революції.

І в цій книжці є та ж своєрідна закоханість до нетрів чорного золота, як у Сосюри, Кулика... Та ж «муза чорного смоляного Донбаса». Навіть вислов почуття до неї переведено в термінах особистого, останнього запалу:

... знайте,

Я не можу зрадити пролетарського класу.

Не можу зрадити Донбасові.

Можна зрадити: коханій,

Можна зрадити: слідчого на допиті,

Можна зрадити матері,

Сестрі, братові,

Богові, спасові

Не можна зрадити Донбасові.

Це пише до «панни Вронської» герой поеми «воєнком 8 кавполка», який, між іншим, заплутавшись у павутинні своїх відношень до вищезгаданої панни, «зраджує» Донбасові. За цей огидний вчинок він одержує відповідної кари од ВУЧК'а і од автора:

за б. воєнкомом ніхто не плакав,

ні батько, ні мати,

ні брат...

Власне тут і весь роман тов. воєнкома, в серці якого розпочалася жорстока боротьба «Ормузда чорного з блакитним Ариманом», що так трагічно скінчилася в реєтрибі:

— Останнє ваше слово:

— Прокляття! Я проклинаю кохання.

Хоч жаль авторові «Павла Кулебу, воєнкома, робочого з Донбасу, що зрадив пролетарський клас за поцілунок ворога свого дяківни вбогої», безумовно жаль; але він нічого поробити не може:

Найвищу міру кари.

Розстрілять...

В ролі ворога робочого класу, блакитного Аримана, представниці аристократії та злого демона бідного воєнкома фігурує «дяківна вбога», нещасна вчителька з Таврії, «панна» Вронська. Це вже занадто наївна символіка. Взагалі весь роман взято з життя, чому він і здається трохи неймовірним у своїй «романтичності». Задля того, щоби мати задоволення побачитись у новому «галіфе» зі своєю «симпатією», воєнком примушений (автором) витратити казенне майно. Нове галіфе робить цілий розгордаш серед лав червоного козацтва, розкладає повк. Воєнком наприкінці розстріляно і все через те прокляте галіфе. До речі, героїня примушена відповідати на кохання воєнкома спочатку виключно тим, що боїться: донесе в Ч. К. Останній штрих брючної трагедії зрадника-воєнкома...

Т. Воєнком, закоханий в дяківну,

Росклав весь полк. Убрався в галіфе

і почалося трохи не повстання...

Росповідає автор про ці всі події без найменшої іронії. Герой иноді й сміється з себе в його, але трагічним, демонічним сміхом.

Справді, виходить трагедія, передана, хоч і досить примітивно ще, але з безумовним хистом.

Будова роману (поєми) конструктивна. З'єднано: листи воєнкома, «панни», уривки щоденника товариша його Вороніна та описи од ім'я автора п. н. акварелів і просто. Час од часу герой, як древні герої до богів чи до муз, звертається до Донбасу:

Донбасе, Донбасе!

Мій чорний брате, Донбасе.

В останніх двох рядках автор вже цілком од себе каже:

Буяла Революція,

Яку я люблю...

Це кидає зайвий промінь на весь твір у тому змісті, що вся поема малюється чимсь ще занадто свіжо з'єднанням з життям. І ця єдність її ще не є справжня переможно-мистецька суцільність по суті синтетична, об'єднуюча. Це тільки щиро аматорська єдність типового анекдоту, що розповів нам автор ...ну хоча б з де-якою моральною метою:

Як що ти, воєнком. не закохуйся в учительок, а, коли вже закохався, то хоч грошей державних не витрачай на них, бо погано тобі од автора буде..

Од автора в дальшому, здається, можна сподіватись і більшої майстерності та й глибокої думки...

На жаль, треба робити традиційне зауваження відносно засмічення мови російськими виразами.

М. Доленго.

Петро Панч. «Там, де верби над ставом». Повість (з творів спілки селянських письменників «Плуг»). Бібліотека селянина. Серія Красного Письменства за редакцією С. Пилипенка № 1. Вид-во «Шлях Освіти». Харків, 1923, стор. 1—37.

Петро Панч добре справляється з завданням художньої пропаганди серед нашого селянства. На матеріалі, що його цілком узято «з сучасної дійсності й побуту часів революції» т. Панч розгортає в своїй повісті перед читачем непереможний хід жовтневої революції, поступові кроки її в «закуток України», туди, «де верби над

ставом» похилились, де тихо скриплять вони про минуле села, старе, як важкий сон. В цій повісті ми бачимо, як «біднота змагається з куркулем і перемагає останнього. Влучно використано стару моралізаторську традицію народної літератури, але в цілком реальному стилі: правду боронить свідомо воля пролетарської держави, а не якась інша «вища по-за реальна сила». Прийом гідний наслідування, але й небезпечний на випадок трафарету. П. Панчу ми не закинемо того. Художньої правди він не порушив.

В зв'язку з основною трактовкою теми стоїть і весь простий та натуральний хід її сюжету. Знов таки влучне використання (чи там «органічне засвоєння») літературної традиції: просте зіставлення двох фігур, а до них ще двох відповідних «друзів» (alter ego).

«Прикажчик» — Олексій Федорович Люшня і «погонич» — Кузька, а до них «приятелі»: Омелян Іванович Ступа, та біженець цеберошник Лапшевич — оце й увесь персонаж повісті. Всі останні фігури складають лише необхідне тло художньої діалектики.

Як раз над ним, видимо, найбільш і працював письменник. Справді, перед автором спочатку повстало основне архітектоничне завдання повістяря — розгорнути діалектичну суперечку «правди-кривди» на екрані пролетарської революції. Завдання важливе ще й тому, що саме в цьому пункті стара, особово-індивідуалістична, сказали б ми, тенденція має відійти на задній план, а її заступить новий стиль трактовки, де центральне положення займуть мотиви масової дії, тканина безосібних подій колективу. Для художника свідомого цієї постановки, живий рух пролетарської Революції обертається з простого «тла» дії, (чи там «сюжету») в центральну тему його твору. «Революція» повинна пройти перед читачем, не тихим кроком по-за лаштунками, а важким, повним сили поїздом життя. Не важко помітити, що т. Панч був цілком свідомий свого художнього обов'язку перед сучасним читачем. Червоною ниткою вплетено в тканину повісті основний лейт-мотив її архітектоники. Як на мене, місцями він згучить правдивою музикою. Приклади: «Ставок і верби похилились. Біля церкви на майдані. Оселі й стежка в лопухах.

Село.

У закутку України.

І живуть там «хазяї».

Це увертюра. Тонке вухо одразу почуває основну мелодію цілого «діла» («опера»). І далі:

«Дрімали верби над ставом, курилися сивим димом димарі, а хвилястими ланами ходило марево, мов прозорі отари.

Дрімало й село, розбуджене так ще недавно» (курсив мій). А ось безосібні постаті з доби революції: «...Були німці: жирні й гладкі, як свині годовані, бо любили ковбаси й сало»...

«...Були загони з жовтими шликами, з блакитними китицями Жовті шлики, жовті ниви, пшениці колосисті й неба блакить: китиці» — влучно зужитий прийом традиційного паралелізму. Ми зустрічаємо його й далі:

«День настав червоний. І військо на селі розсипалось червоне» (курсив мій) Повне музичного пофарбовання:

«Вітри носилися над хвилястими ланами, палючі й сухі.

І були вже денікінці.

Прийшли вони тими ж шляхами, що й татари ходили, і вчинки були їх татарські.

... Гудзики, нашивки, погони, чини й хрести: срібні, золоті (дерев'яні)». Або:

«І знову червоні були. Летіли мов журавлі у вирій, а за ними молодими червоним вином шумувало життя». В акордах цього ряду історичних постатей ворогів та друзів Революції згучить основна мелодія повісті, що її початок ми бачили в увертюрі.

«Гей, глухі й темні стежки ведуть до села. А революція ще крокує брукованим шляхом. Великими рисами будувє статую різьб'яр. А стежки глухі й темні ведуть до села». А ось наростання цього мотиву, що разом згучить рефреном цілої повісті:

«Що далі, то певніше бруком крокує революція Міцно лязгає залізо об камінь і іскри цілими снопами рвуться, шугають у п'їтму І долітають вже іскри й до села: блисне над сонними хатками й ніби примеркне, а раптом вже ясніше засяє.

Отак безнадійно хора людина вертає до життя: іскри, іскри, потім полум'ям візьметься сяйво в п'їтмі.

... А глухі стежки вели до села

Одного рожевого ранку здивувався жайворонок: до його самітньої пісні над землею пристала друга, постійна, гучна. Пісні тої дрти співали, що висіли на новеньких стовпах». Залізну міць революції намальовано такими простими рисами, що встає вона перед нами живим тілом Великої Істоти пролетаріату. Автор добрий різб'яр і годен влучити в саме око нашої уяви. Ось його асоціації, що розгортають далі мотив повісті:

«У коло дочки вбивалась революція: гуділи над степами телеграфні дрти, над новими шоглами (як шило у небесну блакить) зривався радіотріск, а за його хвилику, далеко над Європою носилася примарою тінь революції».

А ось і кінець: він дає усю динамічну напруженість революційного життя:

«Вийшли за став. де верби похилились, а назустріч телеграфні стовпи й на них нервово гудить чутливий голос революції». Це все приклади влучного використання улюбленого засобу асоціативної паралелізації.

Але тов. Панчу треба порадити й бути обережним з отим саме засобом.

«В очеретах вив чоловік, як вив його пращур у печерах, коли на сонце нахотіла тінь». Це, бачите, вже щось від Ібзена («Примари»). У нас є ще й інші «модні проблеми» як раз з сучасної психології (напр., «Проблема покликання»). Лишіть їх, товаришу! Не треба нового вина революційної літератури вливати в старі міхи буржуазно-інтелігенської традиції.

Т. Панчу особливо не зашкодить про це пам'ятати: над ним (та ніби тільки над ним!) усе ще тяжить важка буржуазно-інтелігенська традиція. Ота напружена схематичність окреслення, дуже красномовно свідчить про внутрішнє змагання письменника—знайти остаточно свій власний шлях—правдиву форму пролетарського мистецтва.

М. В.

Гайнріх Гайне: Сатира та інші політичні поезії, переклад Д. Загула. Харків—Київ 1923. Бібліотека «Книгоспілки» Серія гумору й сатири № 5 стр. 63. in 8⁰.

Це збірка перекладів вибраних 17-ти поезій з останньої доби життя знаменитого німецького поета, з його *Zeitgedichte*, *Romanzero* та два виривки з сатиричного епосу *Atta Troll*. В цих творах виступає Гайне вже не як закоханий трубадур, але як борець за свободу, як поет громадянин, що вміє тверезо дивитися на дійсність і знає, як «де-кого дряпнути, де-кого вкусити й не був він ягнятком»¹⁾. І саме ці твори ставять сьогоднішня критика найвище, якраз у суспільній і політичній ліриці та сатирі бачуть критики безсмертність Гайного. Мимо цього українські перекладачі більше хапалися за його інтимну лірику, на що вже звернув увагу Іван Франко ще в 1892 р. в передмові до перекладу: «Вибір поезій Генріха Гейне, Німеччина, Байки для дітей». Правда й Д. Загул не дає нам повного перекладу всіх цих його творів, як дав нам разом із другим поетом В. Кобилянським дуже гарний повний переклад «Книги пісень»²⁾. Все, що ми маємо в тій збірці, це, як сказано, поодинокі поезії, переклад яких по більшій часті підказало Д. Загулові життя, або, кажучи словами самого їх творця, кожна поезія «das ist ein wahres Tagesgedicht, eine momentane Stimmung schildernd». Тому то, думаю, на першому місці поставлена «Тенденція», тому то в поезії «До нічного вартового», випущена остання строфа, тому то з Атти Троля вибрані два коротенькі епізоди.

Але перейдім до перекладу. Про його можна сказати коротко. Це справді Гайне на українській мові. Передусім тон. Ідка сатира, тонка Гайнівська іронія або добродушний легкий гумор у кожному реченні, чи навіть у поодиноких словах передані дуже влучно. Думки та почуття німецького поета схоплені точно, а форма, в яку вони вливались у первотворі, захована майже до найменших подробиць. У Загула маємо відступлення від оригіналу тільки в одному місці, в кінцевій строфі поезії «Дуелі», де в первотворі маємо 4 рядки, а в перекладі віршів. Всюди інше затримано й будова строф, розмір і ритм. Навіть каталекси ямбічного триметру заховані вірно. Його цієї точності в реченні формі, рідко стрічаємо в перекладі додатки,

¹⁾ Його слова в „Nachwort zu Romanzero“.

²⁾ Гл. ред. В. Якубський: Гайне в новому укр. перекладі ЛНБ 1919. I.

як от: «і не знає про немічність», стор. 15 (3 стрічка здол.), «забрав мій едем», стор. 25 (3 стр. згори), За те частіше додає або пропускає перекладач поодинокі слова, як пр. «ні в панські права», стор. 32 ост. рядок, «або хижі звірі, безувіри» стор. 11, «паршиві» ст. 11, і т. д. Часом такий додаток не зовсім влучний, як от «ви п'явки», додане між шакалами, вовки, гієни, стор. 10, чого розуміється нема в Гайного. Розуміється, що годі й часом майже неможливо вимагати, щоби поодинокі слова йшли в тому порядку, що й у первотворі. Найбільш влучно й точно перекладані «Диспут», «Карло I.», «В жовтні», інші трохи вільніше. З «Диспуту» тільки одна строфа не передає сили оригіналу. На стор. 19:

Але що ж? Чернець-поганець

Відповів єгуді згорда

не передає того, що каже Гайне своїм!

Aber welche Blasphemie

Müss'ter von dem Mönche hören.

Д. Загул володіє не тільки технікою вірша, але й добрий знавець української мови й не знаходимо гріхів проти неї, хіба вже вроді таких, як от: в чужу і штучну зайшла тільки помилка в одному місці в поясненні.

Spolia opima—це не обід по іспанськи, як думає Д. Загул і не це мав на думці Гайне. *Spolia opima*, це багата зброя, здобич в старинних римлян, здертий з убитого ворожого (неприятельського) полководця самим таки римським полководцем. І цілий дотеп та глибока іронія Гайного полягає в тому, що раввін немав полководець-переможця хоче здерти з переможеного й побитого «в цій чудацькій суперечці» сперечника його багату зброю, як і зброю других ченців у виді плівочки.

Мала друкарська помилка — «справа» замість «страва», страви-Leibgepicht, Suppen стор. 21. і 36. може перешкоджати зрозумінню думки.

В кінці мале бажання до перекладачів, щоби вони вживали до перекладу критичного видання, або хоч вказували, яким виданням користуються. Так пр. у Загула в його «Диспуті» маємо пропущену строфу, що починається словами: «Auch die braune ist so lecker» . . . , а додану: «Цю велику таємницю» і т. д. стор. 10, хоч першу маємо, а другої ні в критичному виданні: Heinrich Heine's gesammelte Werke, herausgeg. von Gustav Karpeles. kritische Gesamtausgabe. Zweiter Band. Zweite Auflage Berlin 1893.

А. Музичка.

А. С. Суворин. Дневник. Редакция, предисловие и примечания М. Кричевского. Издательство Л. Френкель. Москва-Петроград, 1923 г., стр. 407.

Щоденник відомого російського журналіста, видавця «Нового Времени» О. С. Суворина—не єсть книжкою для широкого читача, але він надзвичайно цінний для історика російського абсолютизму підчас його агонії, бо дає багатий матеріал для громадської психології часу і яскраво характеризує ті умови, в яких агонія абсолютизму ставала помітною вже тоді, коли ще здавалось, що все,—кажучи російською канцелярською мовою, «обстоит благополучно».

Орган Суворина був відомий в широких колах громадянства під назвою «Чого изволите?» і, дійсно, газета була зразком прислужності, а ось з щоденника її «хазяїна» довідуємося, що як журналіст і видавець, він не дивлючись на свою догідливу прислужність, був справжнім мучеником, що його постійно викликали міністри й начальники управління друком і вже навіть старому журналістові робили такий «разнос», якого б не стерпіла людина з почуттям своєї людської гідності. Мусів вислухати вислови невдоволення, приймати вказівки «для руководства», які завжди виконувалися, але те не врятовувало від небезпеки таких адміністративних «скорпіонів», що іноді били по кешені й завжди тримали під небезпекою зруйнування тяжкою працею всього життя збудованого «хлібного діла». Признається в щоденникові, що турботи за газету ніколи не давали йому спати спокійно...

Наприкінці своїх днів, коли довголітня служба Мамоні, дала йому багаті плоди, Суворин якось сумно признається: «Гроші та багатство псують людей, особливо тих, що мусять бути незалежними вже по самому своєму фаху, наприклад, журналісти»... (стор. 277). Авторитетне признання! А міру зіпсуття пізнаємо сливе на кожній сторінці щоденника, довідуючись, що охоронник споконвічних «русских начал»,

прислужник кожного уряду—в своїй розповідній газеті,—в щоденнику, писаному не для людських очей, ще в 1898 році признається: «я не знахожу парламентаризм поганою річчю» (стор. 183), що ж до споконвічних «русских начал», то навіть знаходить, що «только еще русский язык выдерживает статьи о самодержавии». От них тошнить на всяком другом языке» (стор. 316). Глибоко не поважає він Миколу II-го, напр. кажучи про нього «а що з Росією буде, йому байдуже» (311 стор.). Саркастично пише: «Россия—это поместье Романовых, и они наживаютя всячески» (317 ст.), або: «великое горе—великие князья! только мошенники уживаются с ними, потому что дают им наживать...» (ст. 229). А про уряд висловлюється и ще (!) гостріш: питаючи, чи має уряд друзів, відповідає: «звичайно, ні» і додає: «які ж можуть бути друзі у дурнів, йолопів, грабіжників і злодіїв» (327 стор.). Так пише про «самодержавие» і «самодержца» та про тих, хто їм служить рабунками і злодійством, журналіст, що і сам прислужував і тим, і другим усе своє довге життя, prostituteючи на тому прислужництві свій розум і не аби-який талант...

Коли піднявся проти «Нового Времени» в 99 р. голос громадського обурення й протесту, він признається: «цей місяць, пережитий мною, дорівнює рокам. Ніколи я так не хвилювався. Мені здавалось, що всі проти мене та що я гину» (188 стор.), або: «за цей час нападів на мене скільки разів я думав, що досяг високости не по праву, і скільки разів я плакав у себе в кабінеті та в спальні» (199 стор.). Але сльозами свого сумління не обдуриш, хоч Суворин якось умів знаходити лицемірство навіть і, так мовити, на самоті з самим собою, прикидаючись тихою овечкою, напр. запевняючи: «Я не співчуваю поривам консерватизму, скерованим супроти инородців. Ніколи я проти них нічого не писав і до жадної народности не мав ворожнечі. Та й нащо? Можна підтримувати руське почуття, ставлячись до инородців з співчуттям і мило» (стор. 198). Чи можна повірити, що це говорить «хазяїн» «Нового Времени»?

В решті решт, служба Мамоні дала багаті плоди, але не дала морального задоволення і багатий Суворин кінчав життя душевно бідним старцем, самотнім, покинутий навіть дітьми й ближчими співробітниками, свідомий того, що в жертву за те, що дала йому служба Мамоні, він приніс свій не аби-який талант, загублений на роботі для рабів і злодіїв... Що до особистої історії Суворина, то вона історія досить звичайна... Але вона досить навчача, а перебігаючи її сторінки, мимоволі почуваєш сум, бо талант явище не дуже розповсюджене й свідство його згвалтування—сумне свідство. На сторінках щоденника Суворина знаходимо доказ його тонкого й глибокого розуміння питань мистецтва, особливо театру, любов до театру й гострі далеко сягаючі думки. Наведемо лише один приклад—рядки з запису під 27 квітня 96 року: «Без інтриги важко упорядкувати спостереження та ідеї, давати опуклість характерам, ясно виразити думку твору. Інтриг, скільки для романтика, стільки ж для драматурга—спосіб зробити ідеї більш живими, видатними. Не дбаючи про інтригу, романисти не малюють нам життя таким, яким воно єсть. Життя зовсім не одноманітне. Боротьба існує, велика й мала. Демократія, обіцяючи бажання кожного збільшує розміри шанобливості й суперництва стає більш яскравим. Соціалізм і боротьба класів навіть запровадили до життя новий трагічний елемент» (стор. 96). Але свій розум і свої таланти Суворин віддав на службу «дурням, йолопам, грабіжникам і злодіям», тільки під кінець життя в щоденникові занотовуючи свої дійсні думки й почуття. І розум, і таланти пішли марно...

Зразком неучтва з'являються примітки до щоденника, зроблені редактором видання М. Кричевським. Маючи на увазі, що книжка не для широкого читача, кількість приміток можна б значно зменшити, бо кому, напр., з можливих читачів щоденника Суворина потрібно пояснення, хто такий Сан-Жюст, та ще таке обивательське пояснення, яке дає д. Кричевський? Гірше те, що в своїй примітці редактор державних діячів, як І. Н. Дурново і П. Н. Дурново, відомому публіцистові К. К. Арсен'єву дає ініціали А. А., дійсне прозвище діяча Ради Робітничих Депутатів 1905-го року Носаря (відомого під псевдонімом Хрусталева) видає за його «псевдонім», там де навіть граматика (стор. 329) вказує, що мовиться про одну особу («председатель черниговск. земского собрания, черниговский губернский предводитель дворянства, представил» і т. д.), бачить двох осіб (стор. 405)... Подібних помилок повно в примітках д. Кричевського, що можуть бути зразком того, як не можна давати приміток, а разом з тим і упевнити, що для таких приміток потрібний певний багаж знаття, якого т. Кричевському бракує...

Мих. Могилянський.

Василь Бобинський. Ніч Кохання. Сонети. 1923. Видавництво «Молочний Шлях». Львів, 1923.

Це роман. Починається з того, що автор: «узрів Тебе розкішно безодержу, простягнути на зелену прибережну». Цеб-то підглядав, як купалася якась панна. Далі він розповідає про свої почуття й переживання з тою ж героїнею за час «медового місяця». Висловлюється при цьому дуже високим стилем, притягаючи навіть космічні метафори до цієї справи:

Я жду, я прагну мільйони літ!
Невтишною, пекучою жагою —
Палю сонця в погоні за Тобою.
Витручую планети з їх орбіт.

Тема всіх цих високо натхненних рядків т. ч. одна:

Твоє жіноче, таємниче тіло
Могутній храм незбагнаних містерій.

А з прозаїчної суті просто—родинно-міщанська еротика, що її висловлено в формі не дуже дороблених «сонетів», може й доречних в альбумі авторової дружини та мало цікавих для читача.

Довівши нам свою чоловічу потенцію вінком сонетів п. н. «Ніч Кохання», Василь Бобинський своєї художньої потенції тими сонетами, на жаль, не доводить.

М. Д.

„Книга“. Місячник літератури, критики й бібліографії. № 4 грудень 1923. Стор. 68, in 8⁰. „Книгоспілка“ Харків.

Після 4-х місячної перерви вийшло 4-е число бібліографічного місячника „Книга“ за грудень 1923 року.

Як і попередні, чергове число „Книги“ розпочинається відділом статтів, які в цьому числі заступлені двома хронікальними замітками М. Годкевича про діяльність Української Книжкової Палати й Н. Басанівської про Всеукраїнську нараду наукових робітників книги, а також статтею В. Радлова „Книга и потребитель“.

Автор, інформуючи про досягнення Д. В. У. в справі пониження собівартости книги викладає відомі вже нам з його статті в „Комуніст“ пропозиції що до дальшого здешевлення книги. Для цього, на думку автора, треба скоротити книготорговельні апарати й книгарні тих організацій та установ, що не мають торгівлю книгами за основне завдання своєї діяльності, дозволити видавництвам закупати закордоном безпосередньо (за доглядом Н. К. З. Т.) потрібний їм папір, звільнивши довіз його від мита, подешевити банківський кредит видавництвам, а також знизити залізничний тариф на паперові й книжкові перевозки. Автор сподівається знизити цим вартість книги на 30—40% (!) хоч і не забуває нагадати про потребу асигнування державою нових коштів на здешевлення книги.

Стаття В. Радлова зачіпає болюче питання й тому дозволимо собі докладніше зупинитися на положеннях її та висновках.

З самого початку мусимо ми зазначити, що автор, зупиняючися лише на високій ціні книги, занадто звужує питання про книгу й споживача. Годі бо собі уявити, щоб причина кризи книжкового збуту полягала лише у високій її ціні. Сподіваємося, що висловимо не свій лише особистий погляд зазначивши, що в справі поширення книги чи не найважливішу роль грають справа доцільного добору літератури до видання, відповідне інформування й ознайомлення широких мас з обширом книжкового ринку й допомога їм орієнтуватися в хвилі книжкової продукції, а також раціональна, культурна організація поширення книги через продаж.

Отже з нашої точки зору помиляється тов. Радлов пропонуючи зменшити число книготоргових апаратів та книгарень бажаючи тим збільшити обороти основних книготоргових установ, бо не можна ж заперечувати того факту, що найширше розгалуження книжково-торговельного апарату значно наближує книгу до споживача її, викликає ініціативу й конкуренцію й тим самим вже оживляє книжково-торговельне, а значить і видавниче життя.

У протипагу тов. Радлову висуваємо ми пропозицію авторитетного перегляду ідейного змісту наших численних книжкотоваровельних установ і книгарень з метою вияснення справжніх їхніх завдань та засобів до їх виконання.

Що до решти уваг тов. Радлова, то ми вважаємо пропозиції його цілком слушними, хоч і не такими, що можуть знизити книжкові ціни на 30–50%. До останньої пропозиції тов. Радлова про відпуск державою нових коштів на здешевлення книги, поставитися треба надто уважно, щоб не підвести під книжкову справу нездорового ґрунту, не підорвати її в корні. Ми, зокрема, вважаємо можливим погодитися з державною допомогою лише по лінії поважних періодичних видань, класичної та найактуальнішої політичної і наукової літератури.

З нашого розгляду статті тов. Радлова бачимо також, що автор зовсім не торкнувся специфічно-українських умов поширення книги. Автор не шукає зовсім виходу з важкого становища молоді української книжки та періодичної преси, що тільки-но стає на рівні ноги й зустрічається з хвилею широкого й значно дешевшого асортименту російських видань.

Справа ця, на нашу думку дуже важлива й вирішити її можна не тільки по лінії доцільної організації української видавничої справи та інших заходів, а також і по лінії створення специфічно-українського книжкового торгу з широкою мережею українських державних книгарень найбільших наших видавництв, з вичерпуючим по цих книгарнях асортиментом української книжки. Такі книгарні, замінивши українські відділи утравістичних книгарень Д. В. У., Книгоспілки, «Шляху Освіти» та інших видавництв, що торгують українськими книжками переважно лише власного видання, мають внести оживлення в операції торгу й обміну українською книгою, оздоровивши тим і цілу справу поширення її.

Повернемося, однак, до розгляду «Книги». Відділ статтів закінчує комунікат Вукорадо про заходи кооперації в справі поширення книги, де звертається увагу Райспілок та більших міських ЕСТ на важливість участі кооперації в справі поширення книги, радячи з'язуватися в цій справі з Книгоспілкою. Вміщено також у відділі статтів відітн Книгоспілки за рік 1923, що свідчить про значну й активну роботу цієї молоді ще установи.

Відділ оглядів і рецензій містить низку відозв про різні видання з яких занотуємо, як найгрутовіші—М. Годкевича про «Правила картографії» Юра Ковалевського, Н. Пакуля про нові видання з історії утопічного соціалізму, О. Синявського про складений робітниками І-ї української трудової школи ім. Т. Шевченка в Києві збірник—«З практики трудової школи», М. Долєнга про книжки Якубського «Соціологічний метод у письменстві» та А. Ковалівського «Питання економічно-соціальної методи в історії літератури», І. Кулика про «Історію пролетарської революції на Україні» М. Скрипника та М. Горбаня про брошуру С. Божка «Гетьманщина».

З числа невдалих занотуємо замітки—В. Гадзінського про видані Д. В. У. збірки статтів «Марксизм и национальная проблема» і «Марксизм и этика», при чому рецензент вважає ці поважні збірки виданням «компіляційного» (!) характеру та радить Д. В. У. перейти до друку «популярних» книжок. Так само невдалою мусимо назвати плутану рецензію Ф. Федюченка на «Географію України» проф. О. Покровського та Л. Колісніченка, та замітку Я. Мамонтова, що рецензуючи V-й том творів Лесі Українки у виданні Книгоспілки, намагається дати на одній сторінці аналіз сценічної та літературної цінності чотирьох п'єс славетної авторки.

Решту рецензій скомпонувано більше-менше вдало, хоч і рідкоються вони між собою дуже—деякі інформують про видання, інші подають наукову критику його, треті розв'язують принципіальні питання, злегка лише торкаючися рецензованої книжки.

Хроніки літературного та видавничого життя, що так-сяк подавалася в попередніх числах «Книги», ми в № 4 не знайшли. Так само бракує й покажчика уміщених протягом року статтів та рецензій, що значно утруднює користування комплексом «Книги».

На останній сторінці «Книги» читаємо повідомлення про передачу Книгоспілкою видання «Книги» до Вид-ва «Шлях. Освіти». Отже користуємося нагодою зробити деякі зауваження та висловити такі побажання новій Редакції—регулярно видавати «Книгу», зробивши її через те справжнім дзеркалом українського книжкового руху, рішуче перейти від утравізму на українську мову, заповнити прогалини «Книги» в справі рецензування видань 1923 року і хоч би шляхом тимчасового збільшення розміру видання наздогнати рух книжкової хвилі, пам'ятаючи про читача, якому бракує відповідної орієнтації. Треба також уважно слідкувати й відбивати

книжковий рух Західної України (під Польщею, Румунією, Чехо-Словаччиною, Угорщиною то-що) української Америки й Канади та тої частини української еміграції, що рішуче взяла курс на Радянську Україну, і тим зробити «Книгу» всеукраїнським виданням. Так само треба підняти до належної височини відділ хроніки, неомежуючись лише оглядом літературно-видавничого життя, але й стежачи за книжковим торгом та поліграфічними справами, що й досі перебувають ще під началом чужих книжковій справі людей і тому потребують найдетальнішого освітлення.

Що до відділу статтів то тут найлучче було б з'язатися з Українським Науковим Інститутом Книгознавства, що в 3-му і особливо 4-му числі своїх «Бібліологічних Вістей» дав непогані зразки статейного матеріалу.

С. Дз—но.

«Хозяйство Украины», № 7. Видання ВРНГ УСРР. Харків, 1923 рік. Стор. 64+6. Тир. 2000.

Поруч з матеріалом, проявляючим сучасне становище Української промисловости та торгу, знаходимо розмову про сільське господарство, а саме відносно вживання тракторів на Україні (стор. 43—46). Цілком погоджуємось, що дійсно зараз почувається на Україні брак робочої худоби та коней. В такім розі, коли ми хочемо збільшити площу під хлібами, треба негайно шукати нової робочої сили, а такою відповідною менту силою є трактор. Боїмося тільки, що ця дешева сила (4, багато 6 пудів хліба за оранку десятини) стане дуже дорогою, коли вживання тракторів буде провадитись по «господарському рахунку».

Досить багато цифр знаходимо задля виявлення сучасного становища промисловости УСРР. Шкода тільки, що нема в тексті пояснення дуже помітних знижень продукції сортового заліза і криці (стор. 25), «Сільмашинтресту» (стор. 27), «Химвуглю» (стор. 28), тютюну (стор. 29). Крім того, є навіязка між текстом та цифрами: а) нам кажуть, що вересень дає зниження продажу продукції олійництва, а по «фабрам» знаходимо: серпень 0,3 тисячі червонних карбованців, вересень 0,5, жовтень—0,7 (стор. 30); б) говорять, що вартість продукції всіх трестів ВРНГ УСРР зростає, а по цифрах бачимо інше: червень—14,2 мільйона карбованців, а липень—13,7 (стор. 31); в) говорять, ні би-то зменшилось кредитування промисловости у вересні, що дійсно знаходимо відносно «Промбанку» (серпень 2.035,9 тисяч червонних карбованців, вересень 1.828,9), зате збільшується кредитування Держбанком: серпень—3.341,7 тисяч червонних карбованців, а вересень 3.561,0 (стор. 32).

Пісчанин.

«Сільсько-Господарський Пролетар». Місячник Укрбюро Всеробітземлісу, ч. 8, 48 сторінок. Харків, 1923 року.

Вростаючи поволі в саму гущу с.-г. робітників «С.-Г. Пролетар», набірає характеру масового робітничого органу. Коли зміст перших 5 чисел журналу складався з офіційного матеріалу й перекладних статтів, написаних «зверху», то останні три числа і особливо 8 вміщують в собі оригінальні статті з робітничого життя й написані не в центрі, а прийшли «знизу». А в цьому сила журналу. Восьме число «С.-Г. Пролетаря» майже задовольняє нас. Слід побажати журналу удосконалити мову й форму викладу. Але це все другорядне і в процесі роботи випрацюється. Головне те, що журнал наполовину вже обслуговується робітниками, що професійна й культурна свідомість батрацтва зростає. Цього одкинуть не можна. Коли де-хто з профробітників і рецензентів намагається довести, що журнал не відповідає своєму призначенню, то цим робить, на наш погляд, велику помилку. Суб'єктивна оцінка будь-чого, загалом річ, непевна, а робітничого журналу тим паче.

Тепер що до змісту 8 числа журналу. Матеріал вміщено в 7 розділах. В першому розділі статті принципового й організаційного характеру. Вчасно там же вміщено залик редакції до робітників про колективну читку журналу й вивчення української мови. Розділ 2-й дає практичні поради про згуртовання робітничої молоді. Матеріалу маловато. Слід би потурбуватись про більш постійний зв'язок з спільною К. М. 3-й розділ: «У робітників землі та лісу». Це дописи з міст. В цих дописах робітники торкаються різних боків життя своєї спільки, головним чином, професійно-культурного та побутового. Не дивлячись на те, що мова в дописах трохи кострубата, практичність постановки питань в дописах виправдує всі ці хиби

Слідуючий розділ літературний. Коли перші числа журналу являлися до де-якої міри місцем «проби пера» молодих письменників і поетів, то в цьому числі нема нічого зайвого. Три вірші й один нарис. Як вірші так і нарис пройняті бадьорістю й певністю перемоги революції над старим світом.

Бібліографічний відділ біднуватий. Слід поширити його за рахунок популярної літератури.

Зовнішнє журнал вигляд має гарний.

Н. Сливенко.

«Справочник Сельского Хозяина.» Видання Наркомзему. Харків, 1923 г. Стор. 1+389+4.

Коли селянин потребує книжок в галузі селянського господарства, він знайде дуже корисний матеріал у «Справочнику», виданому НКЗемом.

Тут є календар, як ми це звичайно розуміємо, потім «календар революції», а далі дуже докладні відомості по селянському господарству. Дуже цікавий уривок відносно тісного зв'язку селянського господарства та промисловости, особливо оброблюючої. Багато корисного матеріалу знаходимо по часті «користування землею», земельної політики Радянської влади. Безумовно, селянину багато дасть відділ порад, як, на підставі сучасних досягнень науки, перш за все відродити селянське господарство, а далі зробити його «товарово-промисловим».

Шкода, що у відділі «народного господарства та промисловости» нема нічого відносно промисловости броварської, оброблювання шкіри, виробу дріжжей.

Не слід в 1923 році згадувати про ліквідовані ще в 1922 році губернії Кременчуцьку, Миколаївську (стор. 95).

Цілком незрозуміло, як це, при здобичі камінного вуглю в 1921 році по всій Федерації 45.000.000 пудів (стор. 86), у тому ж 1921 році Донбас дав 356.000.000 пудів (стор. 87).

Невідомо, звідки автори «Справочника» довідались, що в УСРР зараз приблизно 27.000.000 селян та 5.000.000 горожан, а всього 32.000.000 чоловік (стор. 131). Це тим більш цікаво, що той самий Наркомзем УСРР у книжці, теж виданій у 1923 році («Селянське Господарство України») каже, що в 1923 році в УСРР приблизно є 23.010.000 селян та 4.982.000 горожан а всього 27.992.000 чоловік (стор. 93).

Пісчанин.

О. Бузинний та В. Щепот'єв. Практичний підручник діловодства українською мовою. Книгоспілка. Харків—Київ. 1924. 84 стор.

Коротенька граматика, фразеологія й далі зразки діловодних паперів. Перша частина дуже добра. Річ, звичайно, спірна, який матеріал треба було вміщати, який ні. Ми, приміром, в такому підручнику не давали б граматичних відомостей, бо все одно повної граматики дати не можна, а натомість краще було б ще поширити відділ відомостей фразеологічних. Авторі підручника використали не лише «Уваги» Курилової, «Укр. язик» Синявського й словники, вони подбали також завести де-які завваження Пилиповича, Модеста Левицького й інших. Дуже корисна річ це коротенький список слівців, що є до них подібні в російській мові та з иным значінням: Спис, що правда, дуже неповний: немає там, приміром, таких слів: довести, доказати, заперти, переводити, брак, бракувати, рожа, верх (димар), сунути, удаватись, подаватись, розлягатись, пустувати, слабкий (хворий) (хоча є «здоровий»), лягати... і дуже багато інших.

Крім того, практика показує, що треба навчити в багатьох випадках передавати російські слова инакше, ніж ми це робимо. В словникові, наприклад, проти російського вопрос повинно стояти не лише «питання» а й «справа».

Так само треба б, об'єднавши у фразеологічному розділі вирази, як то: «заключатсь в чем, являтьсь чем, сводитьсь к чему... не что иное, несмотря на то что, ввиду вышеизложенного, принимая во внимание все вышеуказанное» пояснити, що ця спадщина дореволюційної канцелярщини або зовсім не перекладається українською мовою, або ж перекладається зовсім инакше. Треба нарешті з'ясувати собі й читачеві що: «принимая во внимание все вышеуказанное» значить ні більше ні менше, як

«отже» і що перекладати його «беручи (а то ще «приймаючи») на увагу все вище зазначене», що перекладати так—це маринувати папір і запаморочувати читачеву увагу

Друга частина підручника—зразки ділових паперів уже від першої слабша, постають навіть думки, що зразки оці переложено кимось іншим, а не автором. Ми говоримо про складню й фразеологію цих зразків—вона не досить проста. Ось перший-ліпший приклад. «По висновку лікаря-експерта смерть Д. сталася від рани нанесеної йому в серце пострілом із револьвера». По-перше, треба не «по висновку» а «з висновку», або, коли хочете: «на висновок».

По-друге: чому «смерть сталася від рани, нанесеної йому в серце пострілом із револьвера», а не «Д. вбито револьверним пострілом. Рана в серце» Чи не тому, що увесь зразок—переклад склад за складом із російського папірця.

У тому ж зразкові «без обміркованого зарані наміру»... «пояснюючи свій вчинок (тут треба «учинок») сильним роздратуванням, що було викликано тяжкою образою з боку вбитого»...

Пора нам потроху вже визволятися з середньовічної юридичної термінології. Нарешті, що це за образа з «боку», чом не «образа від?».

Третя частина праці—словничок, теж де-які має хиби. Тут знаходимо, приміром «забальютувати» (стор. 48, під «учот» є три слова, а немає головного «облік» і т. и. Добра вкінці коротенька фразеологія алфавітна.

Ми спинилися довше на підручникуві Бузинного й Щепот'єва тому, що він все ж таки від усіх найкращий. Дбайливіший переклад зразків зробив би його ще кращим.

М. Йогансен.

Від редакції:

Читачам відоме листування (в ч.ч. 2 і 4—5 «Черв. Шлях») з приводу надрукування творів Підмогильного й Осьмачки в органі жовтоблакитної еміграції—«Нова Україна».

Дальнійше листування Підмогильного й Осьмачки з редакцією стверджує, що згадані письменники не мають нічого спільного з табором «Нової України» і стоять на позиції «Червоного Шляху» і що надрукування їх творів в «Новій Україні» пояснюється спритністю рук емігранських видавців, які всякими способами «уловлювали» в свої тенета молодих письменників.

З огляду на це редакція вважає питання з надрукуванням творів Підмогильного й Осьмачки в «Новій Україні» з'ясованим і вичерпаним і дає місце їх творам в «Червоному Шляху».

Редакція.

Книжки, надіслані до редакції.

О. Олесь. Вибір поезій. 1903—1923. Передмова М. Грушевського. Видання С. Лаврова. Прага, 1923, 80, стор. 168.

Оп. Ведміцький. Новий рік. Картина-інсценіровка. Передрук з газети „Правда Прилуччини“. Прилука, 1923, 160, ст. 11.

Я. Мамонтів. Аве Марія. Трагедія в п'яти актах. Постановою Вищої Науково-Реперт. Ради Головоплітосвіти НКО п'єсу дозволено до вистави на сцені. Кооперативне видавництво „Рух“. Харків 1924, 160, стор. 78.

Карпенко-Майор. Хазяїн. Комедія в 4 діях. По постанові Виш. Реперт. Ради Головоплітосвіти НКО п'єсу до вистави дозволено. Кооперативне видавництво „Рух“ Харків 1924, 160, стор. 80.

Олександр Блок. Дванадцять. Баяда революції. Переклад; передмова Василя Бобинського. Львів 1923, „Нова Культура“, 160, стор. 28.

Я. Мамонтів. У тієї Катерини. Інсценізація поезій Т. Шевченка. До вистави дозволяється. Коопер. вид. „Рух“, Харків 1924, 160, стор. 16.

Карпенко-Майор. Хазяїн. Комедія в 4 діях, До вист. дозволяється. Коопер. вид. „Рух“, Харків, 1924, 160, стор. 80.

І. Тогобочний. Борці за мрії. Драма на 4 дії. До вист. дозволяється. Коопер. вид. „Рух“, Харків, 1924, 160, стор. 64.

Проф. О. Покровський та Л. Колесниченко. Географія України. Наук.-педагогичн. Комітетом Головоцвику НКО дозволено до вжитку в дитячих установах соціального виховання. Державне видавництво України. 1924-друкарня жовтневої революції в Полтаві, стор. 196.

Проф. А. Покровський і Л. Колесниченко. Географія України Н.-п. комітетом Главоцвику НКО УССР дозволено до використання в дитячих установах соціального виховання. Кооперат. изд. „Книгоспілка“, Харків — Київ, 1924, ст. 185.

В. Капелькин—А. Цінгер. Природознавство. Частина третя. Зоологія. Підручник для шкіл. Дозволено до вжитку в установах соціального виховання. Державне видавництво України, 1923, стор. 111.

В. Лукевич. Сіль. Переклад М. Топорков. Народня бібліотека № 35. Державне видавництво України, 1924, 16, стор. 38.

Д-р С. Ігумнов. Вода до пиття і громадські криниці. Переклад з рос. Б. М. Кома-

рова. Народня бібліотека № 33. Державне видавництво України, 1924, 16, стор. 20.

М. Лебедів. Розмноження. Переклад О. Волянський. Народня бібліотека № 36. Державне видавництво України, 1924, 16, стор. 53.

Д. Голово. Солодкий хліб. (Продукційний буряк). Бібліотека „Книгоспілки“, № 92. Всеукр. коопер. книговидавничий торговельно-т-во „Книгоспілка“, Харків—Київ, 1924, 160, стор. 62.

Отто Нейрат. Історія античного господарства. Перевод с немецкого. Госуд. Издательство Украины. 1924, Николаев, 6, 80, ст. 105.

Проф. Р. Вінер. Середні віки. Підручник. Видання друге. Дозволено до вжитку в установах соц. виховання. Державне видавництво України, Київ, 1924, вел. 80, стор. 268. З кольоровими мапами в тексті.

Песни Юных Спартаков. Издание Всеукр. О-ва Содействия „Юному Спартаку“. Харьков, 1924, 160, ст. 24.

Красная прогулка. Библиотека Юного Спартака, № 2. Изд. Всеукр. О-ва Сод. „Ю. С.“ Харьков, 1924, 320, ст. 15.

Д-р Блях и Голобородько. Катание на коньках. Библ. Юн. Спартака, № 1. Изд. Всеукр. О-ва Сод. „Ю. С.“, Харьков, 1924, 320, ст.

Эрнест Гард. Маленькие спартаковцы. Библиотека „Ю. С.“ № 4. Изд. Всеукр. О-ва Сод. „Ю. С.“, Харьков, 1924, 320, ст. 16.

Как помочь юным Спартакам. Библиотека члена О-ва содействия „Ю. С.“, № 2. Харьков, 1924, 160, ст. 25.

Фриц Лянг. Детское движение в Германии. С предисл. Д. Лебеда. Библ. члена О-ва Сод. „Ю. С.“ № 3. Харьков, 1924, 160, ст. 52.

Юлиан Борхардт. История хозяйственного быта Германии. Часть I, до конца династии Гогенштауфенов. Перевод с немецкого проф. С. Шора. Госуд. Изд-ство Украины, Николаев, 1924, 80, ст. 142.

О. Бузинин і В. Щепотьєв. Практичний підручник діловодства українською мовою. Державне вид-цтво України, Полтава 1924, ст. 84.

Я. П. Перельман. Метрическая система. Справочник для всех. Таблицы перевода мер и общие сведения. Издание 2-ое, переработанное и дополненное. В первом

издании было рассмотрено и разрешено Главной Палатой Мер и Весов. „Научное Книгоиздательство“. Петроград, 1924 г., in. 32, стор. 88.

Проф. Ів. Сухоплюєв. Відокремлення школи від церкви. „Бібліотека Книгоспілки“, серія соціально-політична, № 51. Всеукр. Коопер. Книговидавниче й Торговецьке Т-во „Книгоспілка“. Харків—Київ, 1923 р. 8°, стор. 37.

Мод. Левицький. Українська граматика для самонавчання. Видання третє, виправлене й доповнене. Українське видавництво в Катеринославі за допомогою Українського громадського Комітету в ЧСР. Катеринослав—Ляйпциг. 8°, стор. 198. В оправі.

М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис, випуск перший. Видавництво „Слово“. Київ, 1924, вел. 8°, ст. 135.

Юр. Ковалевський. Правила Карткографії. Передмова Юра Меженко. Укр. Наук. Інститут Книгознавства. Накладом Т-ва „Село Книга“. Київ, 1923, 160, ст. 70.

Червоні Зорі. Читанка для дитячих установ соціального виховання, рік третій. Упорядкував М. Сулима. Ухвалено до вжитку в установах соц. виховання. Держ. вид-цтво України, Київ, 1924, стор. 294.

Т. Лубенець і Н. Лубенець. Друга читанка для трудових шкіл. Видання четверте, перероблене. З рисунками Іжакевича, Світлицького і Самокиша. Ухвалено до вжитку в дитячих установах і установах соц. виховання. Держ. вид-цтво України, Київ, 1923, стор. 160.

Д. Соболев. Начало исторической биогенетики. Госуд. Изд. Украины, Симферополь, 1924, ст. 202.

Наукові Записки. Орган київських науководослідчих катедр. Том I. Всеукраїнська Академія Наук, Київ, 1923, стор. 168.

Г. Голоскевич. Український правописний словничок з короткими правилами правопису. Видання п'яте без змін з 4-го видання (доповненого та переробленого). Українське видавництво в Катеринославі, Катеринослав—Ляйпциг, 1923, 320, стор. 226.

Бібліологічні Вісти. Видає Український Науковий Інститут Книгознавства, ч. 4.

Летопись Революции, журнал Всеукр. Комиссии по изучению истории Октябрьской Революции и Комун. Партии (большевиков) Украины. № 5. Харьков.

Барикади Театру, двохижневик, № 1. Київ.

Заграв. Орган незалежної думки, виходить кожного 1 і 15 в місяці. Редагує колегія. Львів, рік 1-ий, ч. 17.

Молот. Сатирично-гумористичний ілюстрований часопис. Нью-Йорк. Грудень 1923, ч. 24.

Нова Громада. суспільно-політичний журнал під редакцією Семена Вітика. Січень, рік 2-ий, Відець, 1924. Кн. I і III—IV (стор. 104—197).

Наша Правда. Видає комуністична партія Західної України, редагує колегія. Рік III. Львів, грудень, 1923, ч. 1 (32). Статті: О. Василькова, Г. Валєцького, П. Нетяги, Ст. Літнього, С. Павлишина.

Глобус. Двохижн. універс. журнал. Київ. ч.ч. 4, 5, 6.

Червоні Київ. Двохижн. журнал для дітей, Харків, ч. 2.

Знання. Тижневик, популярно-науковий і громадський журнал. Харків, ч. 15, 2 (17), 3—4, 5—6.

Нова Громада. Двохижн. коопер., літерат. економічно-науковий селянський журнал. Київ, ч. 16, 17.

Сільський Господарь. Двохижн. бюлетень для колгоспів, товаристів та союзів с.-г. кооперації, ч. 21—22.

Шлях до комунізму, орган Головополітосвіти У.С.Р.Р. путь к коммунизму, № 1—январь 1924 г. Издательство „Путь Просвещения“, Харьков, 1924, ст. 116.

Книжка, вістник українського книжкового руху, орган „союза укр. книгарень і накладень. Виходить що-місяця. Видає видавництво „Бистриця“, Станиславів, рік видання III ч. 1—5, 1923 р.

Сільсько-Господарський Пролетар, місячник, № 1. Орган. профсп. робітн. землі та лісу, Харків.

Нова Культура. Журнал культурного, суспільного й політичного життя. Львів, ч.ч. 1, 7—8.

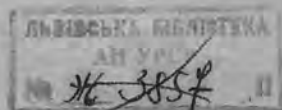
Літературно-Науковий Вістник. Місячник літератури, науки й суспільного життя. Видає Укр. Вид-ча Спілка, Львів, книжки 11, 12.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

У 9-й книжці ЧІШ з 1923 на сторінці 23 треба замість «новость» читати «франґменти».

Головний редактор—**О. Шумський.**

Видає—**В-во „Червоний Шлях“**

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ БАНК „УКРАЇНБАНК“

Робітничі Каси Кооперативного Кредиту ВІДКРИВАЮТЬСЯ:

а) в робітничих районах—шахти, каменоломні, заводи, фабрики, порти, елеватори, з.-дор. майстерні, депо, вокзали, електричні станції, трамвайні парки, арсенали й ин.;

б) при профорганізаціях—Палаці Праці, фабзавкоми, профспілки, місцькоми, страхкаси й ин.;

в) при кооперативах—робкопи, Т.Сп.Т-в, Є.С.Т. й инш.

Приймають і видають—суми по біжучих рахунках, вкладки:

а) безстрочні,

б) строкові,

в) умовні.

Страхують—заробітню платню від знецінення.

Переводять—грошові суми в усі місця, де маються каси, або інші установи Українбанку.

Оплачують—купони державних позик.

Розмінюють—червінці й радзнаки робітникам та членам профорганізацій.

Кредитують—робітничу кооперацію.

Виконують—різні банківські операції.

ЗА ОПЕРАЦІЇ РОБІТНИЧИХ КАС УКРАЇНБАНК ВІДПОВІДАЄ В ПОВНІЙ МІРІ.

Вкладки приймаються так від окремих осіб, як і від різних установ.

Всі вільні кошти робітничих кас обертаються на кредитування робітничої кооперації.

В справах робітничих кас звертатись: Правління Українбанку, Харків, пл. Тевелева, 2, або в найближчу установу Українбанку.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема, ц. 25 к.
3. **Проф. С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Сирипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк, ц. 50 к.
6. **Проф. С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк, ц. 20 к.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в літературі, ц. 25 к.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади (розійшлося).
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса (розійшлося).
11. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах., ц. 25 к.
12. **Б. Антоненко-Давидович.** Лицарі «абсурду». П'єса на 4 дії., ц. 30 к.
13. **В. Коряк.** На літературному фронті перед VII жовтнем.
14. **М. Рильський.** Чумаки. Крізь бурю й сніг. Поеми.

ДРУКУЮТЬСЯ:

15. **Проф. С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

16. **В. Сосюра** «Залізниця». Епопея.
17. **В. Сосюра** «Місто». Збірка віршів.
18. **М. Хвильовий.** «Осінь». Проза.
19. **Квартали.** Альманах сучасних письменників.
20. **Проф. О. Білецький.** Сучасне красне письменство Заходу. Нариси.
21. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
22. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
23. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
24. **Л. Троцький.** Література і Революція. Збірка статтів.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД ВИДАнь—Харків, пр. Свідомости (б. Мирнолицький), № 1.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

Видавництво „Червоний Шлях“ має на складі

ОБМЕЖЕНУ КІЛЬКІСТЬ КОМПЛЕКТІВ ЗА 1923 РІК

ЛЬВІВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСЯЧНИКА

„НОВА КУЛЬТУРА“

присвяченого питанням культурного, суспільного
й політичного життя Західньої України.

В комплекті 6 книжок, а всього понад 25 аркушів великої вісімки.

Цілий комплект висилається поштою після одержання
3 карб. за курсом червінців. Слати по пошті або
почтовими марками на адресу—**Харків, пров. Свідомости,
№ 1, Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“**

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить
в Нью-Йорку 1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На півроку	1.00
Поодиноке число	10

На Україні передплату приймає Видавництво
„Червоний Шлях“—Харків, пров. Свідомости, № 1.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor
published semi monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post
office at New York, N. Y. under the of March 3, 1879.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ“

Всеукр. Центр. Викон. Ком. Рад Роб. Селянськ. і Червоно-армійських Депутатів та Губвиконкому Харківщини.

НА УМОВАХ:

З В И Ч А Й Н А

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
20 карб.	12 карб. 50 к.	7 карб.	2 карб. 50 к.

Закордон на 1 місяць 2 долари.

Для партійних та професійних організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незалежних селян, по надісланню відповідних посвідчень

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
10 карб. 50 к.	6 карб. 25 к.	3 карб. 50 к.	1 карб. 25 к.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

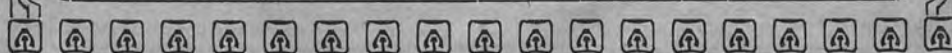
Передплата приймається тільки з I-го по I-е кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА й ОГолоШЕННЯ

приймаються в конторі редакції, держконторі оголошень «УКРАНОНС», вулиця К. Лібкнехта, 11, тел. 18-20, поштових конторах УСРР, в правобережній філії газети «Вісти ВУЦВК», Київ, вул. Леніна, ч. 8, сельбудинках, у наших уповноважених у всіх містах України й у всіх філіях, агентствах, комісіонерствах і робочих касах Українбанку.

ОГОЛОШЕННЯ 60 копійок в червінцях (0.060 червінців) за рядок непарелі.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ГАЗЕТУ

„СЕЛЯНСЬКА ПРАВДА“

Ц. К. К. П. (б) У. і В. Ц. К. Н. С.

На 12 міс.—9 карб., на 6—4 карб. 50 к., на 3—2 карб. 30 к., на 1—80 к.
(у золоті, по курсу дня передплати).

Для партійних та професійних організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинк., хат-читалень, клубів, гуртків, окремих робітників, незаможних селян, по надісланню відповідних посвідчень—на 12 міс.—5 карб. 30 к., на 6—2 карб. 70 к., на 3—1 карб. 40 к., на 1 міс.—50 коп. (у золоті, по курсу дня передплати).

Льготна передплата приймається тільки в конторі газети «Селянська Правда». Радянські установи, держоргани, сільські та міські й інші платять по загальній передплаті (не по льготній).

При передплаті зазначати точну поштову адресу.

Передплату приймають з 1-го кожного місяця.

Передплата й оголошення приймаються в конторі газети «Селянська Правда», Харків, вул. К. Лібкнехта, ч. 11 і по всіх поштових конторах УСРР й РСФРР. Оголошення—50 коп. в червнях за рядокконпарелі. Оголошення перед текстом—по подвійному тарифу.

На підставі постанови В.Ц.К.Н.С., від 5 листопаду, всі організації К.Н.С. повинні передплачувати газету «Селянська Правда» орг. Ц.К.К.П. (б) У. і В.Ц.К.Н.С.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

„Сільсько-Господарський Пролетар“

ОРГАН УКРБЮРО ВСЕРОБІТЗЕМЛІСУ.

Журнал містить провідні статті й огляди з політичного життя й професійного руху. Знайомить читачів з життям робітників землі та лісу на Україні та їх союзних об'єднань по С.Р.С.Р. та інших країн.

Знайомить з організацією й кращими засобами господарювання в відділі „Сільське й лісове господарство“.

Освітлює широко життя на місцях, містять численні робітничі й селянські кореспонденції.

В „Літературному відділі“ дає твори найкращих сучасних пролетарських та селянських письменників і зразки робітничої творчості.

Містить найголовніші розпорядження й інструкції Ц. К. і Укрбюро Всеробітземлісу в „Офіційному відділі“.

Виходить що-місяця в розмірі 4—5 друкованих аркушів. Друкується українською й російською мовою (мовою автора або по його бажанню).

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И :

На один місяць 25 коп. золотом

На три місяці 70 „ „

На півроку 1 карб. 30 коп. зол.

На рік 2 „ 50 „ „

Приймаються оголошення по ціні 25 карб. зол. за сторінку.

Адреса редакції: Харків, площа Рози Люксембург, «Палац Праці, к. 81, Укрбюро Всеробітземлісу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць 1 карб.		на 6 місяців 6 карб.
на 2 місяці 2 »		на 12 місяців 12 »
на 3 місяці 3 »		за курсом червінця (банкн.).

Передплатники Харкова, Київ, Одеси, Полтави, Катеринослава, Чернигова дістають передплачені числа з місцевих контор В-ва **без доплати за пересилку.**

Інші передплатники платять за пересилку по здешевленому поштовому тарифу.

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для Європи—75 центів USA, з доставкою.

Окреме число в роздрібному продажі 1 карб. 25 коп. за курсом червінців (банкнот).

Передплата приймається за курсом червінців (один карб. = $\frac{1}{10}$ червінця) радянськими грошовими знаками по курсу дня передплати, або ж самими червінцями (банкнотами) по номінальній їх ціні.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Редакції—Харків, проул. Свідомости (б. Мироносицький), № 1, у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх поштових конторах, у поштових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, а також у місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до—Kosmos Verlag Berlin, № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в Редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, не зберігаються і з приводу їх Редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди Редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

**При Видавництві монопольне представництво В-ва «Космос»
Берлін—Нью-Йорк.**

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перли виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I—IX, +150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-на за редакцією Євг. Касяненки. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИНСЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка 1923, 8⁰, 200 стор.
8. Е. МЮЗІАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 ст.
9. К. МАРКС. Злидні філософії. Пер. С. Вікула. 1923, 8⁰, I—XLIV+136 стор.

ЩО-ЙНО ВИЙШЛО З ДРУКУ:

10. К. МАРКС. До критики політичної економії
11. С. ПИЛИПЕНКО. Євангелля часу.
12. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти Дюрінг.
13. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм.
14. О. АУСЕМ. Комунізм. Історія. Ч. I.
15. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.

В ДРУКУ:

16. Е. ТОЛЛЕР. Машиноборці. Драма.
17. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма
18. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
20. К. МАРКС. Громадянська війна у Франції.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

21. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
22. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гірінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100⁰/о.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

3857/132
w 1-0.
1.00

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

157

1645

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

3

ХАРКІВ

1924

Приймається на 1924 р. передплата на великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

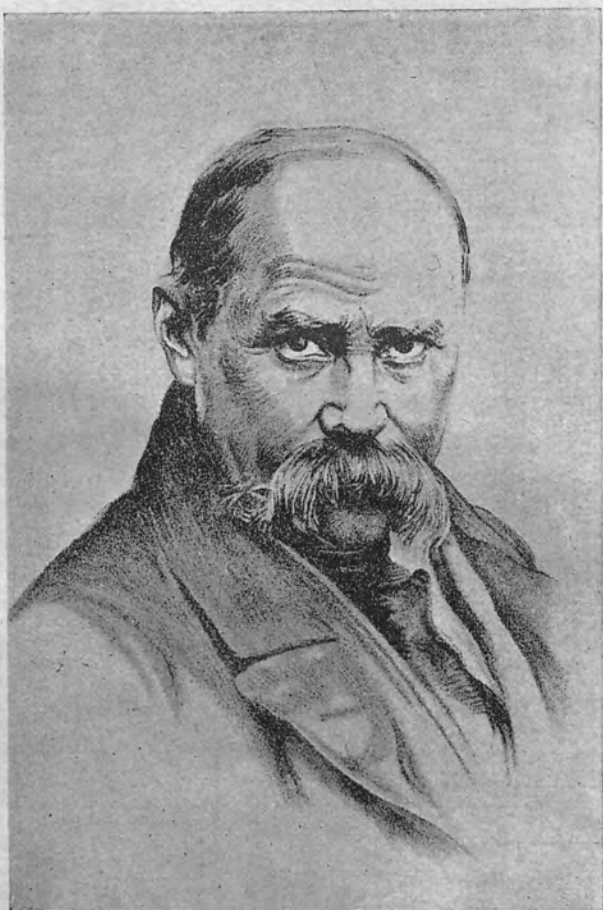
„Червоний Шлях“

що продовжує виходити в Харкові

за редакцією: О. Шумського (головний редактор), П. Тичини, Г. Гринька, В. Блакитного, С. Пилипенка і М. Хвильового.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Анд. Головка (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, М. Доленго, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), акад. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. Затонський, Д. Загум, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, М'яковський, Максимович, проф. З. Неедлі (Чехія), Нєксе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панів, П. Панч, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Свашенко (Чернігів), проф. С. Семківський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), Чубар, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

Див. 3 стор. обіортки.

M. Weber

Дс 157

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

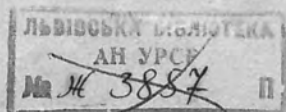
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

~~81045~~

№ 3

БЕРЕЗЕНЬ

1924

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Неме-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 7294.

Зам. № 3182.

З М І С Т

	Стор.
Є. Плужник—Із циклю «Дні»	1
М. Хвильовий—Санаторійна зона	3
М. Доленго—Газетне небо	78
М. Драй-Хмара—** Поезії	79
М. Йогансен—** Поезії	79
Т. Підхмарний—Дума забойщика	80
Н. Романович-Ткаченко—Уривки з повісти «Вітри»	81
П. Филипович—** Поезії	88
В. Станко—В полях	88
М. Могилянський—Помилка	89
П. Б. Шеллі—Монолог з «Роскованого прометею». Перекл. О. Бургардт	91
Г. Скворода—З латинських поезій. Перекл. М. Зеров	93
 Проф. М. Плевако—Шевченко й критика	 97
О. Гермайзе—Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914	121
М. Равич-Черкаський—Ленін і національне питання	148
М. Яворський. Де-що про «критичну» критику, про «об'ек- тивну» історію, та ще й про бабусину спідницю	167
А. Річицький. Як Грушевський «виправляє» Енгельса	183
Проф. С. Остапенко—Капіталізм на Україні	191
 3. Чучмарів—Основні течії в науці про людину	 211
 М. Семенко—Мистецтво, як культ	 222
Проф. О. Білецький—Сучасне красне письменство Заходу	220
А. Шамрай—До тексту Квітчиних творів	247
Г. Скворода—Нові листи. Подав О. Бузинний	255
 Економічний огляд	 258
 О. Коблянський—Українці на Кубані	 266
 Хроніка	 270
 Бібліографія	 284

Є. ПЛУЖНИК

ІЗ ЦИКЛЮ „ДНІ“

Як страшно!.. Людське серце
До краю обідніло.

П. Тичина.

1.

Я знаю:
Перекують на рала мечі,—
І буде родюча земля.
Не ця.
І будуть одні ключі
Одмикати усі серця.

Я знаю!
— І буде так,—
Пшеницями зійде кров,
І пізнають, яка на смак
Любов.
Вірю.

2.

Знаю, сіренький я весь такий,
Мов осінній на полі вечір:
Тягарем минулі віки
На стомлені плечі.

Серце здушили моє—мовчи!
О, майбутнє моє прекрасне!
Чуло серце тебе вночі,
Що ж,—нехай собі серце гасне.

Хтось розгорне добу нову,—
І не гнів, і не біль, не жертва!
Воскресінням твоїм живу,
Земле мертва!

3.

Я—як і всі. І штани з полотна...
І серце моє—ноган!
Бачив життя до останнього дна
Сотнями ран!

От! І не треба ніяких слів.
За мовчанням вщерть зголоднів!
Зійде колись велитенський посів
Тишою щирих днів.

От і не треба газетних фраз!
— Біль є постійно біль!
— Мовчки зросте десь новий Тарас
Серед кривавих піль!

4.

Торгуємо усім, чим тільки можна,—
Словами, дровами, життям, сукном...
Та на аршин лягла рука не кожна:
Як і раніше мрію за вікном.

Що я продам? Мій крам—від мрій утома,
Безглузде серце й бідний олівець!
Річ світова і річ давно відома—
Який вже там ще й з мрійника купець!

Та знаю, вірю—через дні і муку!—
Ось підпереже землю мить така,—
І над базаром стисне мрійну руку
Упевнена долонь робітника!

САНАТОРІЙНА ЗОНА

Серію Пилипенкові.

Із щоденника хворої... «і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...— Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла б бути прекрасним матеріалом для повісті. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохотіш, мов Махно, мов вся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю—це теж псевдонім, сестру Катрю і Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха,—і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою і фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала б основний недостаток: схематизм...— Але треба завше мати на увазі: санаторійна зона—не театр маріонеток—це в розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальності.

.....
Після мертвої лежанки в санаторій приходить якийсь непорозуміння: жінчина з благородного інституту, як вона каже, любила колись кадрили, і басить:—«Пулжалуста! Пулжалуста! Свежі яечки! Спеціально для здоров'я».—А в тім, у неї і папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він у кошику.—«Так що шановна пані»—підходить до неї якийсь хворий:—«ви мені вчора дали тухлі яйця».—Жінчина з благородного інституту здивовано дивиться:—«Хм!.. Йому ж в середину не залезіш!».—Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крашанку і прохає миршавого дідка подержати її, поки він вийме з кишені гроші...—І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так зване пуговка. Крутити пуговку—це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні, майже всі.—«Ваш чоловік ревнивий?»—питає хтось когось.—«Ну да!.. А що?».—«Та так!».—«Що так?»—хвилюється друга.—«Та думаю сказати, що ви з (ім'я рек) крутите пуговку»,—каже спокійно перша.—«Я? кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?»—«Ні!»—«І це серйозно?»—«Так!»—Тоді друга раптом міняє тон.—«Голубонько! Ну що ви робите? Він же у мене зовсім «іздьоргана» людина. Це-ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько,

«(обіймає)» неже мені так і не можна ходити з мужчинами?»—А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?»—«Ну... ладно... ну... ходила... ну... в ліс... ну... що-ж тут такого?»—«Звичайно нічого!»—знову спокійно каже перша.—«Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'я рек) у ліс».—«Що ви кажете?»—і на обличчі другої жах.—«Та ви-ж його цим уб'єте?»—«Ну, ладно!»—сміється перша.—«Я не скажу. Але—умова: не підходьте до (ім'я рек) після цієї лежанки... Добре?»—«Будь ласка! на чорта він мені здався?»—і друга пильнує зробити найщиріше обличчя. Перша, усміхаючись відходить. Тоді друга підбирає волосся і шипить крізь зуби:—«Ну й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!»—...Але перша вже з (ім'я рек).—Але річ не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього приходив хтось із городу. Оповідать, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарослі. Оповідать, що до нього підійшла—наче з землі виросла—фігура, очевидно другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах.—«Наш метранпаж,»—сміявся хтось,—пахне «нат-пінкертоном».—«Да! Мабуть канал'я!»—кидав другий. А в тім, не всі-ж і цікавляться Карно. Де-хто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться, зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це-ж бо розвага. Але в цих, між іншим, єсть і ще інтереси. Принаймні, саме тут і було чути, як один із хворих, розмахнувшись картою, кричав:—«Віст!»—«Дозвольте!»—зупиняв його другий.—«Це-ж не чесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім: ви заглядаєте в карти».—«Це-ж коли?»—«А зараз!»—«І ви це смієте мені говорити?»—«А що-ж... неправда?»—«Тоді ви—нахал!»—«Я—як?» Розгорявся скандал. Але підлітали і мирили. Це ті, мирили що вчора скандалили за «бб». Розводили і питали:—«Ну тепер гніву нема?»—«Нема!»—«А у вас нема?»—«Нема!»—«Тоді подайте руки!»—Але рук не подавали.—«Я не подаю принципово: не гігієнічно!»—Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювати!—«В данім разі плюють сіверяне, тільки не ми».—Тоді вияснялося, про «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний... А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санатарійний будень.

«...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутку метнувся молодий голос і—пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальними осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо!—гукали безгранні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гушавину кучерявих дерев линула тиховійна жура.—Стояло глибоке літо.—Над верандою жевріла голубоока сайета вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледви-чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді-ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по дорожці—суворий, в білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку.— На другому краю санаторійної зони суетилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, боже мій! І сьогодні шоста палата? Де-ж Майя?.. Де-ж, нарешті, анарх?... А-ах, боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику і виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї, і раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це-ж неможливо! Який же це режим?—і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і—в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилась ріка і понесла озов на низини, на плеса, замираючи.— І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятих міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею—своєю звичайною млявою ходою—величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила і Унікум: вона ніколи в таких випадках не змовчувала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній говориться про Савонаролу, про флорентійців, про аскетизм, жаж, ридання і т. д. і все це—недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмеда. Сказала—і все!

Тільки за пів-години миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли-б не Хлоня.

— А що то значить «тавонарола»? Спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталізм—от що!—кинув дідок і захіхикав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха—доба сантименталізму, і тому він не допустить, щоб хто небусть глузував з цієї доби. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новели, які потай і читав анархові. Взагалі Хлоню вважали «оригінальним пацанком»: то він метушився по зоні і щось викрикував, то бачили його з похиленою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут де-кільки місяців, і за цей час 4 рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну-да! Ну-да! Сантименталізм!... Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це-ж неможливо! Який-небудь молокосос—і так поводитись з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординатору. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він в серйоз приймає цю кличку? І що тут особливого? Невже Савонарола—таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо-ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо він просто рисується... А коли він істерик-треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло—вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Анарх простягнув своє величезне тіло і, здавалося, що от-от тріснуть тендітні ніжки його койки, і вона зі стогоном завалиться під цією грузною машиною.

А в тім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо,—там стояли пір'їні птахи. Він в цю хвилину просто химерив. Анарх бачив, як в небі росла хрустальна фортеця з неможливо синім фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горovому океану, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах. Він майже нічого не бачив-не чув, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішкови́ якась неприємна нотка)—анарх почував би себе добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але-ж це даремно! Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Анарх має на це докази.

Нарешті всі ці ідіотські історії з Савонаролою безперечно не обходяться без Майї. Це-ж вона ставить таке становище, котре дає ґрунт для балаканини з безпардонними натяками. Це ж вона назвала його Савонаролою.

Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме—Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясується її фізичними якостями (Майя безперечно була красивою жінчиною) що це з'ясується їхньою фізичною связью, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні вії, під якими шудились нехороші вороні очі. Його навіть в такі хвилини не приваблювало її западне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала під надто прозорим капотом.

Але—між иншим—якісь незрозумілі ланцюжки завжди його скріпляли з нею, і—цікаво—часто побрівши у нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалась з такої зустрічі: чи то й вона вважала її за звичайне явище, чи то просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне ніхто й нікого і не хотів ображати (виправдувався де-хто) і зроблено невеличкий тарарам лишень для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм знову стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Роскидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати у білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північній краю будинку раптом виросла фігура. Одрразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулась до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю!—неохоче кинув анарх.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

— Ах, ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба!—тихо сказав анарх і взяв її невміру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялась тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблука.

— Не-тре-ба?—протягнула Майя, і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась:—Савонаролочко! Він і досі тут?

І Майя легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну-да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні, з ранку, він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відціля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як де-хто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпуск, та він не має можливості подихати чистим повітрям. До того ж: через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і—між нами кажучи—(на це «між нами кажучи» метранпаж зробив де-кілька наголосів) не тими, кому слід забирати,—він революційним шляхом хоче виправити де-які дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

Майя зиркнула крізь вечерові сутінки на анарха й сказала.

— Коли хочеш—це мені подобається, бо це справжня упертість.

— Упертість—то так, але подивіться на анарха,—говорила на дальній койці Унікум.—Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархистської мудрости. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Не чуно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич...—Тоді повз койки пройшла сестра Катря і зітхнула.

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от?—суворо, міняючи тон, спитала Майя:—Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає анарх, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й нервує метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні своєю товстозадю під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили), або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків, і плює на все і вся.

— Але де ж ти про дружину?—похмуро вставив анарх.

— Знаємо!—грубо кинула Майя:—Знаємо, що таке вплив оточення!

Анарх не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрою де-кілька днів.— І власне навіщо це робити? Коли він незадоволений санаторійною публікою і вважає, що їй не місце тут, коли він так вже симпатизує опозиції, то—по-перше: чому анарх тут живе? по-друге—і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустім. Хіба анарх не порівнює себе з санаторійною публікою?

— Не! зрозумійте,—доказувала десь Унікум.—Причому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить,—викрикував хтось.—Плебеї все розуміють. Пора б на викинь-штейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина!—і Унікум удано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро.—Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилась зона.—Кожде, навіть нікчемне, явище зустрічали тут з хвилюванням, зі сваркою.—Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка і запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так-що метранпажі не котячої породи!—вульгарно одрубали плебеї.—«Пуговки не вкрутиш!»

— Галдіть!—і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

І тоді ж рішили, що перший метранпажів вчинок був досить оригінальний. Ця нова особа безперечно буде розвагою на протязі кількох сірих санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям!—прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж—з центру, прізвище—Карно. Вже говорили про те, що Карно—вертлявий, поганенький, мов миша без хвоста. Проте пройшов третій день, нарешті—тиждень, а метранпажеве минуле було все таке-ж коротке і туманне. Це всіх страшенно заінтригувало, а тому й часто можна було чути, як десь з під дубу доносились таємничі розмови про Карно. То зібралось де-кільки койок.

Метранпаж очевидно зацікавив своїм зовнішнім виглядом. Це була втілена демонстрація. Не дивлячись на його низенький зріст,—ніхто-б не міг щиро сказати, що це—миша без хвоста. Карно, в розмові

ніби-то ріс і становився вищим за всіх. Цікаво, що він і дивився, завше так, ніби то говорив з людиною на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрився він ставити свої очі, і так зо всіма, навіть з тими, кому він був по-плече. І коли потім йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався і доти тягнувся навшпиньки поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції.—Але дивився він завжди по мишачому: хутко і гостро. Навіть і обличчя йому було якесь гостреньке, і балачки його були гостренькі. Проте—як це не дивно—балачки його нічого собою не уявляли: це були звичайні фрази, якими перекидались санаторійці і з тією тільки ріжницею, що фрази ці сполучались через якісь своєрідний синтаксис, характерний для всякого сарказму. Коли Карно можна було назвати втіленою демонстрацією, то з таким же поспіхом до нього підходив і втілений сарказм. Останній власне і заінтригував більш за все санаторійців.

Тільки анарх та Майя вели себе звичайно. Принаймні ніхто не помічав, щоб їх цікавила метранпажева постать. Як і раніш, вони зникали в дикому малиннику і надавали тим багато клопоту черговим сестрам. Крізь дикий малинник вони продирались на гору, що була командною висотою в цьому районі, і відтіля оглядали безмежні перспективи: перспективи відходили на північ і захід.

Це було вже тоді, коли глибоке літо шукало своїх кінців, коли зрідка навіть пахло прозорою осінню.

Але так можна збожеволіти (знову писала хвора): перша глава ніби то і вдалася, а з другої нічого не виходить. Я ніяк не зв'язу анарха з Майєю. І образливо те, що Майя являється не такою вже значною фігурою в моїй повісті. І потрібна вона мені тільки для того, щоб... (власне, поки що я й сама нічого не знаю).—Але не можна-ж замість другої глави залишити порожнє місце!.. Ні, я остаточно збожеволію, коли не подам першій невдалої варіації другої глави. Ви її можете не читати... «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої береги»...

Командна висота стояла над рікою. Далі летіли степи. Ріка летіла за степами: її смарагдова стьожка, не води. За санаторієм скрадались слобідки, посьолки, а ще даліоколиця, перші мійські квартали і нарешті город. Анарх дивився на північ, і бачив: там, біля городу, на дальніх перевалах, степи дико озирались і бігли, і зникали в туманній безвісті загір'я. У санаторій стікались зі всіх кінців духмяногокраю. Тут були партійні, безпартійні, анархи, слюсарі, токарі, метранпажі, і були, як казала Майя: радбури, комбури, комфутури, пролетури, в «останній стадії» і від манікюрш: так, взагалі. Майя оглядала з командної висоти санаторійну зону і шпурляла:

— «Тут звалено союзний вінегрет». Потім вона говорила, що коли б її спитали: «хто це там живе?»—вона-б і справді не найшла

відповіді. — «Хто-ж? Звичайно люди!» — дразливо подавав анарх. — «Мій глупенький Савонаролочко!» — усміхалась Майя, нарочито приймаючи за чисту монету його слова. — Тобі, до твоєї навчальної відповіді, не достає: лорнету, що в нього ти дивився-б з безоднею мудрости на цих людей і театральнo-солоденької замашки... Савонаролочко! Йй-богу, ти доісторичний екземпляр!» — Анарх мовчав. — «Ну чого-ж ти мовчиш?» — казала кокетуючи Майя. — «Подивись на мої «глазьони»... Правда-ж вони блистять на сонці, як чорні виноградинки? Ну, признайся!.. Правда-ж я — еластична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним замшевим язичком? Ну?» — і знову Майя негарно усміхалась: — «Ні, то неправда! То просто цитата з авантюрного роману а la Тарзан. То... просто... гра фантазії, викликаної половим зворушенням»... — Потім вона шелестіла своїми довгими віями, шулила очі і тараторила щось про свою тендитну фігурку, що до неї анарх являється різким контрастом, про волохату махновську вольницю, яка мчить по степах диким кошмаром і питала: — «Правда?» — «Правда!» — кидав анарх, щоб одв'язатись. І тоді-ж думав, що з кожним днем tête-à-tête з Маєю становиться неможливіш. — «Ну, чого ж ти надувся?» — питала вона. — Потім знову грала своїм негарним смішком і казала, що перед нею стоїть грізний образ великого реформатора Савонароли, і йй не то страшно, не то — не страшно. — Тут кокетування переходило свої межі і було вже просто глумом. Анарх знав, що збоку він тільки комічний, але не перекосити обличчя він не міг, бо і справді в цей момент йому було приємно: Майя виводила його з рівноваги. — Остаточно пориваючи з минулим, анарх добре знав, які сюрпризи чекають його. Але він ніколи не припускав, щоб вони так впливали на нього. Власне, в такі хвилини не гнів на Майю тривожив анарха, а підозрілість. І ця підозрілість росла й набирала не аби-якої сили. — Перелом був власне недавно, в кінці квітня. Після довгих вагань, після важких безсонних ночей, прийшов гарний настрій і пропала, нерешті, нудьга, яка не давала йому покою. На протязі мало не тижня він був у стані якоїсь молодечої безшабашности, бо була незломна певність, що це і є те, чого він так довго чекав. Правда, і раніш були такі моменти, коли до нього приходила бадьорість; правда, незломна певність — взагалі проблематичне явище. Але на цей раз він повірив собі. Анарх подумав, що криза світогляду (вона виникла під впливом об'єктивних обставин) пройшла, і він тепер знову візьметься, перецінивши цінності, за творчу працю. Саме тоді анарх і використав знайомство, щоб потрапити на санаторійну зону. Це для нього був перший подвиг: він доброхотно приймав послугу тих, з ким до цього часу він запеклу боротьбу. Він (так анарх іронічно думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багрянний. — Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелом був фікцією. — І тепер, коли Майя так грубо підлітала до його душевного надлому, анарх спішив од неї відійти. — Далеко маячив яблуневий глуш. Навкруги ростаборився дикий малинник і стояло чітко безгоміння. Майя не звертала уваги на анарха і рвала якісь трави. Анарх сідав на пенёк і дивився на горизонт. Іноді з-за ріки хтось знову кричав: — «Аго-о-ов!» — «Хто це? Хто-о-о це?» —

підхоплювала Майя.—Але ріка й тоді мовчала. Повільно несла свої темно-алмазні води вдалеч, між чорних берегів. Потай рвала зелену лямівку з круч; невідомо крутила у верцадлі глибин і виносила її за осоками, за комишами, на пасторальні гони духмяного вечора...—Стояла сутінь. Плавко линули сплески під шатро лехкокрилих верб. Іноді спотикався млявий вітер і враз падав. Пахло резедою з клумби, відтіля з дальньої веранди.—Тоді з-за ріки гулом темної міді крокували дзвінниці. Анарх знову сідав на пенюк і думав про осінь: напливе осінь—прозорі простори, стиглі яблука, таємні мислі, далекі спогади. І коли в цю хвилину з конторського плацу доносилися згуки «катеринки», її середньовічних мотивів—перед анархом стояла якась фільма з дитячих літ, на якій він бачив королівського блазня. І тоді ж перед ним виростав цирк. За цирком холодний дощ: мжичить. На арені клоун зі своєю буфонадою, а за лаштунками умирає клоунів син.

—Провінційальна трагедія!—гірко усміхався анарх.—Але як він не глузував із себе, як не соромив себе,—від таких дум він не міг утікати. Цирк, як примара, розпливався і пропадав. А замість цирку виростали шеренги інвалідів якоїсь невідомої інсуреції і проходили повз його.—Нарешті даль стихала. «Катеринка» пропадала в яблунувій оазі. Анарх підводився і йшов на широку дорогу, де буйно розляглися хліба. Тоді підходила до нього Майя і ще раз сміялась своїм тихим негарним смішком.—«Савонаролочко!»—казала вона.—«Ну, який з тебе анарх?»—«Майо!»—зупиняв її той.—«Ну, не буду! Не буду більш!»—говорила вона.—З появою на санаторійній зоні Карно,—розмови такі не припинялись, але несподівано набрали більш загострених форм.—«Як тобі сподобається «наш»?—питала Майя.—«Хто це?»—підводив очі анарх.—«Метранпаж, звичайно!»—«Саме?»—«Ну, от... взагалі...» говорила, чомусь нервуючись, Майя:—«Мені здається, що він просто пронира—і все.»—«Можливо!»—Тоді Майя раптом грала очима й спирала погляд на своїх грудних яблуках.—«А от мені хочеться з ним пофліртувати. Ти як на це дивишся?»—«Що ж, діло твоє!»—Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом, так що анарх почував, як йому починали горіти вуха і шепотіла:—«Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!..» Тоді анарх переходив на «ви»:—«Слухайте!»—і він зупинився.—«Ах, який ти смішний!»—реготала Майя.—Майя так голосно реготала, що здавалось дзвенять всі перевали, весь ліс, всі бур'яни, всі зелені дороги. Відголоски її реготу метушилися і тікали: і до санаторійної зони, і до перших мйських кварталів, і в сизу загоризонтну безвість. Це був надзвичайний регіт сильної самиці, що почувала свою силу. Але анарх і тут пізнавав тихий негарний смішок. Щось надломлене, ледви помітне, забігало вперед і плуталось в міцних нотах реготу.

III

Колись, коли падали легкі тіні, з дальнього посьольку до гори підвісяв важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гушавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

—Чуєте, як гудить? як вам? подобається?

Анарх догадався, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фолькотіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе:— нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одуванчиком в руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фейерверк і роستانув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про арсенал.

За асоціацією—божевільний Муравйов—анарх подумав про розстріли і тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило і зіпсувало і без того поганий настрій. «Для чого анамнез»? І йому раптом прийшло в голову, що анамнез причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Тоді анарх повернувся до своєї койки. Сьогодні він знову почув тривогу. Вона підійшла до нього і зупинилась.

Але він мусить себе взяти в руки! Відкіля ця підозрливість?.. Ні, це неможливо! Він певний, що справа зовсім не в ломці світогляду—це просто істерія. Він давно вже помічає, що з ним робиться щось неладне! Саме істерія, інакше і не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусів чекати цієї хвороби. І вона прийшла зі своїм знеладдям психічної сфери, з надзвичайною вражливістю, в ексцентричність, з приступами тоски і страху. Треба негайно вжити якихось заходів, інакше з ним буде те, що і з Хлонею.

Проходив дзвінкий день.

В тихому блакитному неводі полоскалось біло-мідне сонце, а день тягнув невода все вище й вище, до zenіту. Тоді перевалилось через zenіт біло-мідне сонце, і потягнув хрустальний день на захід.

До анарха, коли він простяг своє велитенське тіло, підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче—метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю?—спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку безперечно мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали!—сказав анарх.

— Що?—скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От ще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах,—сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха:—Чого ж ви? Сама ж кличе, ну і йшов би!

— Нікого я не кличу,—образилась Унікум.—Подумаєш, яка цяця!—і понесла свою койку до веранди.

Майя вирядила її іронічним поглядом, потім розставила руки і затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень!—подав з дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя!—кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: «життя?» Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї безперечно хворий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни і там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра і одразу ж накинулася:

— Не можна так, Майо,—сказала вона.—Що ви робите? Я ординатору скажу!

Майя звернулася котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто-ж?

— О!—і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до його: мовляв, такий серйозний—і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в яким разі не можна. Він мусить негайно себе виправити, інакше будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони!—сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що?—зробила здивовані очі Майя.

— Нічого!—спокійно сказав Карно, і потім раптом спитав, звертаючись до анарха:—А що то у вас лежить у кишені?

— Ну? вскинув очі анарх.

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню і тут же почервонів. Проходячи повз загорожений молодняк, він зірвав три яблуки, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби-то він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблуки!—сказав анарх, і витяг їх.

— Яблуки ж заборонено рвати,—кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив з Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув, анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний безсмертного сарказму з гаркавим акцентом*).

Сестра здвинула плечима і одійшла від койки.—Наступила нікова мовчанка. Майя уперто дивилась на метранпажа, останній—іронічно—на неї. Анарх похилив голову на плече і теж мовчав. І коли б не дідок, що підсів до нього,—анарх мусів би кудись одійти.

*) Тут мусить бути зав'язка. Я не знаю, як це в теорії, а на практиці—так. Я сама колись переживала подібні моменти. Не треба забувати, що анарх, власне не порвав зі своїм колишнім світоглядом і, знаючи це, не міг спокійно почувати себе на санаторійній зоні. З одного боку його тривожили, як це кажуть росіяне—«угризення совесті», з другого—росхлябаність волі породила боюньство, яке хвилинами почало переходити в манію пересліду.—Отже метранпаж Карно, який, як відомо, з першого дня свого промешкання на санаторійній зоні заставив всіх заговорити про себе,—не міг звичайно, не затривожити анарха. Мало того—метранпаж і попав на санаторійну зону тільки для того, щоб стежити за кожним анарховим рухом і не давати йому покою.

Дідок нахилився до анархового вуха і знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Ричардсона, про сентименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Потім дідок смакував так: Майя, мовляв, не біблейська Рахіль, але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів...

— Хе... хе... Тантенталізм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась в такі моменти неможлива огида і призирство до цього безсилового самця, то раптом охоплювало бажання чути цей слинявий лепет, що його він приймав, як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх дідка просто не чув. Він крадькома поглядав на метранпажа, і з кожним поглядом все більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозвучав дзвоник і зашуміли хворі,— підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики і дмухала на них. Одуванчики спалахували і тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру, ніби-то і справді він щось згадував. І, звичайно, Хлоня не чув, про що говорили біля нього.

А розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що «к чорту рясую» і на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола і це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утілізуй і попа! нема в нетрах ячeyки—хай піп агитує з амвону! І потім я думаю,—додав він,—що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По моєму, це все-таки—містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того: Майя назвала придукуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув «хто робив—той валяв», публіка кинулась туди. І через де-який час на койці залишилася: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природний такт і безмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної і уїдливої нав'язи, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх, порівняльно також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність). Зійшовся анарх з цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря одрекомендувала анархові Хлоню, який і прочитав йому одну із своїх патетичних новел. Після цього випадку не тільки Хлоня найшов в особі анарха свою постійну і уважну аудиторію, але й сестра Катря побачила, що вона не помилилась: саме таким і намалювала вона анарха в своїй уяві.—Сестра Катря була надто тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса; саме цим трохи кирпиченьким носом і безцвітними тихими очима. Весь її одіж сидів на ній якось надто незграбно, але в цій некрасивості була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні

кучеряшки з її русявого волосся, «вічна» біленька блузка, на шиї—«вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургеневські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сояшна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики, і похило—під вагою сонця—стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидались голоси, але глохли в сояшній порожнечі.

Сестра Катря подивилась своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро уїжджаю. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці!

— І радий за вас, і шкода, що уїжджаєте!—сказав анарх ласкавим тоном: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви-ж коли?—спитала сестра Катря.

— Думаю через два місяці—не більше: бачу—мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо!—покривився анарх.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля гóрода надто важче, ніж десь у далеких нетрах. І потім їй важко в санаторію, вона вже ніколи не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись, і ви виїдете!—сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Анарх скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледви стримав себе, щоб не сказати: а чи не хочите ви комбінації з трьох пальців? Чому це всі певні, що він в стані повного анабіозу? Чому це всі говорять з ним таким жалісливим тоном, ніби і справді з ним діється щось неладне? Безперечно він мусить підлікуватися... Але що з того?

З ріки війнуло вохким росяним потоком.—Сестра Катря положила руку на анархове плече і говорила легко-хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини: наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були «наші сірі санаторійні будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина!—сказала сестра Катря і наївно подивилась на осоки.—Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте—мисль підійде до цієї мовчазної стіни і робиться порожнім дриб'язком.—Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш як пів-року ніде не проживу. Це—натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирененька дівчина—і така непосідоюща... І уїду я відціля все для того-ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що її давить якась невимовна тьма. До того-ж сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежно від її переконань, виховання ест., саме: де

починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик,—цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть вплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання і мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою і буде стояти мисль. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про практику, про сьогоднішній день.

— І нарешті,—і сестра Катря зітхнула.—Я говорю про день, який буде через 500 літ? Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось найти. Знаєте—підійти не гарячково, тихо, повільно і пошукати. Тут десь безперечно криється помилка.

Сестра Катря скінчила і наївно розвела руками. Анарх подивився на неї і згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість з нею, і, добре знаючи собі ціну, він подумав з любов'ю: «дон-квізадо!».

Але майже одноразово анарх почув з боку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя і спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад: «Весьолая вдова».

— Це ви до мене?—спитала сестра Катря.

— До вас, баришня,—кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба-ж вона баришня? Це-ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Але її незадовольняє жодний представник цієї галузи. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. Треба пізнати природу людини. Це безперечно щільно прилягає і до марксизму. Але це ні в яким разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить з примітивною особою, з'ясувала ще й так:

— Ну, це припустім, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізобретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила,—анархові було ніяково: воно, мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте анарх нічого не сказав і підвівся. За ним—і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх, інстинктивно, почувачучи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тім же місці і криво усміхався.

IV

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із ідальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами,—сказала сестра Катря анархові і зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої, що прийшла провідати останню.

— Як живемо?—казала Унікум:—На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте,—почала вона,—то слухайте. О восьмій годині—дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними—лежанки, з яких одна—мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий недисциплінований, другий просто випадково не дотримується режиму. Наприклад: на мертвій лежанці, замість того, щоб лежати колодою, де-хто зривається і кудись уходить... А то з кур'ями нелади, бо ж режим не дозволяє вживання тютюну.

— Хіба?—чомусь здивувалась родина.

— Так!—казала далі Унікум.—Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі і подивився на групу за другим столом.

— А що як би ви підвелись!—говорила родина худорлявої хворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо, не соромтесь!

Нарешті Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за 1½ місяці?

— Да!—побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична жінчина!—похлопала родина Унікум по її гладкому торсу і звернулась до своєї родички:—Як же ти, Анелічко?.. Ну? Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: спеці! Вони обов'язково переговорюють з товаришом ікс.

Худорлява хвора ще плакала і радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги і повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накіп на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і особливо з Майєю, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності собою він зараз не почував. Якась неясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря і підійшла до анарха.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю?—казала вона і поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка!—кинув анарх і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із города?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От типичні особи, так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце і зітхнув. З ріки несло запахом прибережних осок. Непомітно спадав день і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки,—казала сестра Катря.—Я і цих і інших—нікого не хочу винити. І не виню я їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем.

От тепер і розбиріться: і не виню і виню, не логично, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворукувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожне соціальне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовідносин.—От і розбиріться. Отже, поскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, поскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, поскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів що до боротьби з міщанством,—поскільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але я не маю права їх і обвинувачувати.—Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно усміхнулась.—Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блузку і сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви кажете, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сантиментальності?

— Хіба це сантиментальності?—здивувалась сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і у мене. А я себе добре знаю. Візьміть, хоч це: дивлючись на наших гостей, я навіть пригадав махновську тачанку, мені навіть заболіло, що я, забувши про ті тисячі, які положили свої голови в горожанській війні, спокійно сижу тут, на санаторійній зоні, остаточно асимілювавшись з Унікум та іншими. Хіба це не сантиментальність? Хіба це не подібне до того, що ви мені зараз сказали?

— Ні, не кажіть так!—гаряче перебила анарха сестра Катря.—Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви однімете від людини його кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що?—анарх подумав і сказав:—мабуть машина!

— Машина? І ви це спокійно говорите?—сестра Катря знову взялася за бантик.—Ну, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі в житті, яко в житті, нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так!—і анарх одкинув волосся.—Інакше я був-би не тут, а в махновських степах. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджуємось по тій-же самій причині, по якій не погоджуємось і з нашою волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно кажете?—збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я примирился з таким становищем, з такою ролею на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же поспіхом і я можу пропонувати свій прогноз...

— Безперечно. Але ваш прогноз, як ви мені колись самі сказали, буде паліативом. А в данім випадкові треба найти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова!—з обуренням перебила анарха сестра Катря.—Це було сказано зовсім з іншим сенсом.

Анарх взяв за руку сестру Катрю і усміхнувся:

— Ну, не гнівайтесь... Бачите: не тільки ви обурюєтесь на мене,—я й сам ненавижу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити—так воно єсть і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них незалежите і ви, і я, і Хлоня),—для нас це безперечно боляче. Але по правді кажучи, і землі очевидно боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинизації людини іде неухільно і ніхто його не стримає. І наше завдання тільки прискорювати його.

— Ніколи!—різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендитна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно я не помиляюсь кажучи, що і землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому непотрібного пса. І—повірте мені—коли добивали цього собаку, він таки ухитрився когось укусити за руку. Так і з нами. Ми—останні з могижан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми те ж норовимо укусити когось за руку.

— Почекайте,—зробила здивовані очі сестра Катря.—Що ж тоді, по вашому, революція?

— По моему? По моему—романтика, а справді штейнахівське «омоложення». Те ж приблизно—і всяка війна, хоч це і застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать т. з. франк-масони, над цим спеціально і працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб краще можна було натравити одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад: щоб розпочати війну, припустім, між Германією і Францією, треба було тільки найти причіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилувати трохи землю.

— Невже це правда?—подивилася перелякано на анарха сестра Катря своїми безцвітними очима і знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це просто базарна вигадка,—перемінив раптом тон анарх.—Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз-ураз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами.—Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з гóроду долітали неясні гудки.—Сьогодні (як і завше в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі поросходились за грані санаторійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили?—спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Анархові стало шкода дівчини і він сказав:

— Ні, то я, звичайно, жартував.

Цікаво: ви навіть умієте жартувати?—зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.

Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря почувши її, зригнули.

— Підслухувати, кажуть, некрасиво!—нервово кинув анарх.

Майя прищулила очі і зійшла на веранду.

— А ви відкіля це знаєте?

— Що таке?

— Так от те, що я підслухувала?

— А коли не підслухувала, то могла б зійти сюди і простіш!

— Савонаролочко!—і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку.—Покинь учительствовати, бо ця роль до тебе не підходить.

Сестра Катря одразу якось знітилась, і, нарешті, підвелася.

— Куди ж ви? Чого тікаєте?—грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені, принаймні, так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені: чого мені неможна підслухувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не достойно серйозної людини,—кинула сестра Катря.

— Ха-ха! Серйозної людини? По вашому виходить, всякий охоранник є втілення наївності?

— Я трохи не так висловились,—почервоніла сестра Катря.—Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім ви ж не охоранник?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охоранник?

— Майя!—пахмуро сказав анарх:—Покинь дурниці говорити.

— О, мої наївності! Мовчу, як сфінкс.—І раптом додала:—А все таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас!—несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря, і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую!—і Майя провела прищуленими очима тендитну дівчину.

Анарх мовчав.

— Ну...—сказала Майя, коли вони залишилися вдвох—ти все таки серйозно не подумай, що я вас підслухувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, щоді нам робити з цим типом...

— З яким типом?

— Ну хіба ти не знаєш?...—і Майя розширила ніздрі свого виточеного носу і, як це може робити тільки самочка, перевела погляд на свої грудні яблуки: задумалась.

Але анарх тільки вдав із себе спокійного: підозрілість знову затривожила його. І хоч він знав, що це—результат істерії, але від цього йому не було легше. І Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Сьогодні анарх, між іншим, зовсім не цікавився Майєю, як це було раніш. Сьогодні якось враз пропала в нім зацікавленість, що до неї. Очевидно він давно вже інстинктивно шукав тієї сильної крапки, куди-б могли зійтись кінці напруженої мислі, де могла-б скупчитись вся увага. В данім разі ролю цієї крапки (можливо, випадково) відіграв метранпаж. Саме яблуки. Випадок з яблуками раптом

навів на ту думку, що від Карно нічого не можна сховати. І справді інакше і не могло бути: анарх мусів нарешті вийти з тієї плутанини, яка його остаточно завела в тупик. Всі ці красиві слова про людей, про строкатий винегрет та інше остаточно йому спротивили. Не заспокоювало його й запевнення себе в тім, що вся справа в ломці світогляду, від котрого він мусів відійти, перецінивши цінності. Не заспокоювало його й припущення, що він рано попав на санаторійну зону, що навіть в цей глухий закуток треба приходити з більш світлою головою. І він, величезна сильна людина, забравши вдень у чатинник, раптом озирався, як тать, і спішив вийти на порожнє місце. Отже, він давно шукає тієї крапки, куди-б могли зійтися кінці напруженої думки. І Майя це тонко підмітила.

На річці стояли сторожки шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулася від задуми і сказала.

— Ходім у палату. Я з тобою хочу поговорити.

V

— От що!—сказала Майя, коли анарх зачинив двері.—Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім його і Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю,—продовжувала Майя, сміючись своїм тихим негарним смішком,—що й взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'a. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла і подивилась кудись.

Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре і мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки.

Санаторій майже спорожнів і тільки з дальнього плацу доносились голоси хворих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала де-який час, потім одійшла від вікна і сіла на сизий палатський стілець.

— Да... сказала вона.—Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс в нетри женської душі.— І кинула:—Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Анарх нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка він підходив до вікна і дивився на срібну стьожку ріки, яка гадючилась крізь вечерові сутінки і пропадала в туманному обрії. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різблення, і держав на коліні книгу. Якесь мисль метнулася анархові в голову, коли він подивився на Карно. І анарх збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка—знак згоди,—сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком.—Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же!—і вона підійшла до анарха.—Отже, зробимо екскурс в нетри

женської душі. Я гадаю, що це небезінтересно. Історія женської душі—це ж велика тайна, куди ввійдуть тільки вибрані. Ще не один натхнений поет і не одно перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінксу.—Майя положила руку на анархове плече і сказала:—Правда, знігшибательні слова: сфінкс, тайна...Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув!—кинув анарх.

— І це правда!—засміялась Майя.—Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати—от і вожу за ніс. Це прийом чекістів. Да...—поволі говорила вона,—як ти гадаєш... багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі?—покривився анарх.

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити ерунду! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи?—різко сказала Майя і нахмурилась.—Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я—тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Анарха ці розмови вже виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду!—і взяв капелюха.

— Ні, почекай!—схопила його за руку Майя.—Не віриш—не треба!.. А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже екскурс.—Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а єсть лишень потяг до coitus'a. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть в математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн доказує, але у всякім разі в данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'a є, можна гадати, така ж фікція, як і платонічне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному, красивому самцю. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї—іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як взяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь—ну, хоч би тобі...—ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилась в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він вдивлявся в ці зайчики і почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати Майї, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги, і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазjera не могла б навести на якісь таємничі попередження,—анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці. Карно, здалося йому («яка глупота!») стежить за його вікном.

— От глупота!—вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда!—не зрозуміла його Майя.—Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чого я заплющую очі за час coitus'a...

Я заплющую того, що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака, і уявляю собі, що це він мене бере, а не ти або хтось інший.

І Майя ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання і абсолютна істина!—сказала вона.—Це нетри женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все!—кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти?—спитала Майя і розгублено подивилась на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха і обхопила руками його шию.

— Савонаролочко!—сказала вона і в її голосі затремтіла непевна нотка.—Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

Коли б анарх знав, що своєю відповіддю він так сильно образить Майю, од нього б, звичайно, Майя не дочекалась прямого відповіді. Але зараз на голову йому напали зовсім інші думки, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майю, я нічого не чув!

— Не чув?—мало не скрикнула вона, і на очах її показалися сльозинки злости.

— Ну да, не чув!..

Майя надменно подивилась на анарха.

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч!—сказала вона і хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на які так щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Анархові прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метрапажа і поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайніший метранпаж, і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть всякі тривоги і підозрілість. Карно для нього тільки причіпка. Не будь метранпажа,—нічого б не було.

Анарх вийшов через задні двері і поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Грал-тайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого коліру і ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм ротаборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лишень за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння і ховались в похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, який нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він йшов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, анарх подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж він здригнув:—Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе—... стояв порожній сад і над ним проходили темносирі хмари.

Ну-да, нікого не було, і саме це і затривожило анарха. Все складалось так, що анарх—хотів-не хотів, а мусів хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче узнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

«Ах, це просто нерви!»—подумав анарх, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. Але головний санаторійний будинок ще стояв у темі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш і нерухомі дерева насто-рожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи.

І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він кіколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ,—він і сам не знав.

Над санаторієм проходила глуха тиша. За темним сілуєтом флігеля росли нічні звуки.

Анарх нервово ламав пальці і уважно дивився на яркий вогонь, що стояв в кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось де-кільки вистрілів. То стрілки лякали бандитів. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Проходила тьма.

Находила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці—сказати не можна! Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гушавині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж?»

Тоді знову взяло його в тиски і пробіг по спині нервоний дріж.

... Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт—що з того? У нього вистарчало мужности й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не инакше, як «глупотою».

Але, як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав все також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гушавину і чутко прислухавсь до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки.—Десь дзвенів лікарів сетер, наче за тисячу верстов.

І раптом перед анархом виріс сілуєт і спинився.

І тоді ж анарх з полегкістю зітхнув: перед ним стояв Хлоня.

— А, це ви?—пізнав анарха юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту,—одразу почав патетично Хлоня.—Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці огні в посольках, ці дальні мійські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що убігає в невідомі обрії,—я подумав, що все це—якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні, і пливу, пливу, віддаляюсь в якусь невідомість—далі, далі, далі!

Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природньо і мило! Голос був якийсь вкрадчивий, але

не без задушевності. І згучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню і на нього він завжди впливав добродійно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст!—заспокоючись сказав анарх і взяв юнака за руку.—Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж,—сказав Хлоня і додав:—бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете,—і анарх положив свою руку на Хлоніні кучері.—Покинь про це думати!...

— І правда!—скинувся Хлоня.

Постояли.—В палатах спалахували вогні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому й раз-у-раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна пішла за грані санаторійної зони, зійшла на ріку і попливла по ній, віддаляючись і замираючи на ґралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси, які спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонарола!

— Чуєте, яка убогість!—сказав Хлоня.—Він нічого іншого не придумає, крім «Тавонароли». Іноді навіть шкода його.

Анарх похилився всією своєю велитеньською фігурою на хлопчика і подивився йому в очі:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічого!—і Хлоня одкинув волосся: Давайте краще про інше... От, припустім, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалась земля і горів ранок. Що це була за картина—я не можу вам розказати. І от в цю мить я—ні з того ні з сього—згадав нашого миршавого дідка. І от уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу обриду, а вийшло зовсім не так...

Хлоня змовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло?—спитав анарх.

— А так,—сказав Хлоня.—Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка, переді мною стоїть троглодіт із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою і дикими очима дивлюся в даль. Я питаю: «що це?» Але чую тільки, як в нетрах землі, щось кличече, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що-це?.. Я кинувся з командної висоти і біг, неоглядаючись, в степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!».

Хлоня змовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте,—спитав він раптом:—що це «банзай»? Здається, це те, що у нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да!—кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав:—А все-таки видно, що ти поет, Хлоню: в тебе навіть фантоми якісь своєрідні.

— Можливо!—сказав Хлоня.

Далеко рипіли підводи-то з городу, з базару, тяглися вози в околиці. Крізь темну гущавину листяника миготів невідомий огонь. Очевидно спалахнув люкс на дальній цегальні. І тепер з ріки пахло неможливим цвітом прибережних осок.

На веранді сустилась публіка, в палатах бігали хворі і готували собі ліжка на ніч. Чекали з хвилини на хвилину дзвоника. З дальнього плацу, де недавно хворі грали в крокет, доносилося іржання санаторійних коней: їх, очевидно, вели до водопою.

— А знаєте, товаришу,—сказав раптом Хлоня:—чому я хотів утопитись?

— Чому?—спитав анарх,—мабуть тому, що ти глупенький юнак.

— Не!—почав патетично Хлоня.—Неправду ви кажете. Ви сами знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Ніби то я—не я, а китайча... Знаєте, з тієї-от далекої Манжурії чи Монголії... І от я, китайча, йду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон

Селі вместе в фаетон

І-і-і... поехали в Шанхай

Добивать китайский чай, —

співаю оце та йду і йду. І дивлюся я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає... Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає: брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся,—говорив він далі,—то—що б ви думали, товаришу? одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня одвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі саентиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький Хлоню!—сказав ласково анарх.

— Да, товаришу,—кинув тремтячим голосом Хлоня:—я—глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна...—і раптом скинувся:—Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: «Ленін повторюється через 500 літ»?.. Це сестра Катря сказала?

І Хлоня, скочивши з стільця, здавив голову і кинувся до веранди.

Анарх здивовано подивився йому в слід.

Потім підвівся і теж пішов у свою палату. Він вже не прислухався до шамотіння ночі. Але в вухах його й досі згучало:

Пекін, Нанкін і Кантон

Селі вместе в фаетон

І-і-і... поехали в Шанхай

Добивать китайский чай.

І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сестер.

Коли анарх підходив до веранди, ударило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться і повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороти.

Тільки на мійській магістралі будуть метушитися багряні огні, а на посьолках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясним і смутним, як перше юне кохання.

Анарх почув як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди і попрохав, щоб йому винесли кухню.

Вийшла покоївка і подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він—ні з того, ні з сього—загоготав, метнувся в бік пропав у гушавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго і з такою незрозумілою для нього самого тривоگو, — випадок цей, нарешті, прийшов. Скоро анарх стикнувся з метранпажем сам-на-сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином виявилось багато можливостей для tête-à-tête. І однією з них анарх скористувався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека і добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні небесні верхів'я розрізали троєкутники печальних гусей, що летіли у вирій з вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки і бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вохкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався і стояв пустельний і невеселий. Хворі купчились в палатах, і ніхто з них не рішався вийти в сад.

Проте, на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки його відголоски, що випадково залишилися на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарилися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панично, як оглашенні, відкидаючи од своїх невидимих підков бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за гранями миготіли нагартовані дні і по шкалі спішила — вище й вище — ртуть. Тоді удень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожило неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в безмежності мовчазних перевалів. Стояла матова безгранність — сторожка і схвилювана і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли анарх поговорив сам-на-сам з Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів сіверкий вітер і над санаторійною зоною стояли похмури сконденсовані води.

Це було — приблизно — на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати

вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу молододі епохи, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчужань. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник,— приносило заспокоєння, а замуровані двері і розбита самотня жирандоля біля них нагадували тихий димок юної інсуреції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх—ні з того ні з сього—раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалось, коли він заплющував очі, що від метранпажового ліжка хтось йде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але в чім річ?»—думав анарх.—«Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини манії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості вийде якась думка, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба знайти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку і довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову повставали мислі, маячив санаторій на краю світа,—але стояв і тоді туман. І замість деталей, якої так він шукав, повставали інші деталі і тільки заплутували справу.

От він бачить себе в якомусь закинутому провінційальному городку. Йде ніч, йде великдень.—Тюрма.—В камері він—анарх, господар становища і якийсь дрібний буржуа-лавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника і приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?»—Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!»—Ага, він буде ще бакізати! Ну, добре: коли крамар, ще раз так відповість—анарх його розстріляє під перші удари великоднього дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цім краса й радість м'ятежа...—Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бреде з в'язниці на тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінційального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. З боку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повині і глухо гремлять криги. Тоді над городком спалахує фейерверк, і ураз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці спалахують короткі вистріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я.

Так проходить одна деталь, за нею—друга і—без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати і пограти з кимсь «в дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенить лікарів сестер.

«Ах, яка глупота!» Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фантазія. Більше того, він безперечно нормальна людина з претензійністю на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це—результат його легкодухости—не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати зі своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не передякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладу. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка,—його ж ніхто не затримує тут. Можна вихати хоч завтра.

Але коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону,—десь в глибоких тайниках ховалася йому думка, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає—коли він хоче—вся драма.

І анарх знову дивився в одну крапку і шукав цієї неможливої деталі.

І в той вечір, коли він зостався сам-на-сам з Карно, анарх лежав на койці і тупо дивився кудись у стелю.

З ранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходить дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітає сіверний вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралась група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекричати чвирю.

Але не вгамонити стихію; не вгамонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в ґрунт і ледви-ледви шелестять зеленою. Одгрімилі грози в степовім краю. Сонце здає позиції і відходить в даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ртуть.

Але може то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів сосяшник?...

За вікном, за зоною, скрикнув хтось і—безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевне знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялась на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятися вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх в різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відігравав в своєму виробництві не тільки технічну роль, але—головним побитом—культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока; як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, широ ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва, і страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за його своєю ерудицією. Карно знає: він—метранпаж, вісім годин у день він стоїть в отруйному пилові своїй друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні,

бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник».—Освіта?—«самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більш незрозумілою була тривога—І, справді, чому він так хвилюється при одній мислі про цю звичайну людину?

Анарх подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що, здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна, мов атрамент, хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сестер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся і спустив з ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові і спитав з відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? пам'ятаєте?.. на стільці?

— Це ж коли?—спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не давала йому покою. І ця думка остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули?—кинув Карно.—Здається, де-кілька днів тому?

— Ага... це тоді...—ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого ж шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно уперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому,—мало того: йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, й росте, і затоплює собою всі кімнати. І він волохатий, величезний анарх—безпомічно борсається. Ще один, два моменти, і анарх упаде на коліна і заскігліть жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його.

Але—проясняється: перед анархом—нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє. Перед ним раптом повстає одпущений салдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, і з силою вдарає ним об стіну. І, замість хлопчика, перед ним рострошений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і—воїстину—рвавкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу?—усміхнувся Карно.—Власне нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав!—направляючись до дверей і ледви стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім з силою грюкнув дверима і пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно і тепер сидів на ліжку, як різблення, і усміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулася до Карно з якимсь запитанням, але той—ні з того, ні з сього—зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між иншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурих.

Але плебеї—певна частина санаторійної пібліки—виправдовувала «свого». Проте, і плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа і похлопував його по спині:

— Що братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно, що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа, і темна думка майнула йому в голові.

А в тім, можливо, то не темна думка, а темна чвиря, бо на дворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо і хмари затопили всю даль.

Бо далеко—чи з буряків, чи на буряки, рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Анарха ніби-то щось штовхнуло, і він росплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко удягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла жоса світанку.

І тоді за гранню санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуруіку».

Анарх подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі з очима ласкавими, мов ласка, і здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

З шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «О». Потім підбіг до ялової і почав вдаряти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться і викидає затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по-доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа і жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби то тільки-но вийшов з лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами

приходила думка, що цей день не більше, як фантом. Можливо все це скоро розсіється, пропаде.

— Ну і хай пропадає,—подумав анарх.—Лиш би не зараз.

Підводилось сонце—прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні і родили; тепер легко зітхали в голубу далечинь. Тільки-но облетіли ранкові сні крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи обіймав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові, і коли в залі раптом ударив хтось по клавишах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки і наздогнала його,—він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він спішив; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, анарх, зупинився і прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді-ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався за командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя і залізниці. До промислового центру спішили зі всіх кінців путі. Кожді п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчалися у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки, йшов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки, коли в листянику майнула слідниця, він зупинився.

Анарх одкинув у бік гілку і побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди печальна.

— Раненько ви підвелись сьогодні!—сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки?—спитав анарх, щоб що небуť сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили!—гаряче сказала сестра Катря.—Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона навпаки: так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що небуť сказати. Але сестра Катря нервово взялося за свій чорний бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вмє правди говорити. А потім Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене і не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати,—сказала сестра Катря.—Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте?—усміхнувся анарх.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... тобто, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по вашому,— усміхнувся анарх,—і додав:—А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя—нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно—багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність—це ж княжна. Я навіть думаю іноді, що її і походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні і нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити—все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього—я гадаю—мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки-ж про її зовнішність я хочу сказати. Кождий її рух, кождий жест, кожна усмішка мене одшовхують від неї. І я гадаю не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але все-таки, за що-ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але і це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя—надзвичайна егоїстка. У неї безперечно є якийсь біль, і от вона, замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це-факт, і ви не одмовитесь од нього, поскільки частину цієї ваги і ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїно промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав—ні з того ні з сього—образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилась в нім.—Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що повстало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте!—сказав анарх, беручи під руку сестру Катрю і направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити—хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це!—сказав анарх і зітхнув.

Сестра Катря фаркнула і нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте!—тихо сказала вона.—Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите який прекрасний ранок?

Анарх і сестра Катря зупинились над кручею. Праворуч, у підніжжя гори текла ріка. На поверхні її сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далені, по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порох під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда гарно!—сказала сестра Катря.—Я завше, коли бачу перед собою голубе небо згадую чомусь біленькій фартушок, що його носила в гімназії. І знаєте, коли я окунувся з головою в якійсь позитивизм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його—цей фартушок—біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того,—сказала сестра Катря.—і тепер після горожанської війни, саме тепер, коли всюди якимось посіріло,—мені здається,

що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок мабуть символ радості.

Анарх хотів-був щось сказати, але в цю хвилину ростявся недалеко оклик.

— Савонаролочко! *)

Сестра Катря здригнула і сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду!

Анарх одступив на крок. Він не затримував дівчини.—Сестра Катря одійшла в бік, і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались—Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його сволоччю, анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися,—не тільки не відчув радості, як завжди було з ними, а скоріш був незадоволений.

Першим збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була і Майя.

— Чирик-пирик! Руку! Мир!—сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся і забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією,

— Чирик-пирик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки?—казала Майя, притискаючись до анарха і роздимаючи ніздрі.—А от ти мене хвилюєш! і ти не вірь мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли почуваш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш!—крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився і пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько, — звернулася Майя до юнака. — Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Як це не шкода,—ви сьогодні чудово виглядаєте,—сказав Хлоня.

— Чому-ж це шкода?

— А тому що ви—злочка!

— Злочка?—зареготала Майя.—Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє невміру викликаюче декольте, прищулила очі і звернулася до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви»,—сказав Хлоня.—А ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

*) Повість про санаторійну зону мені все таки не вдається,—писала в своєму щоденникові хвора.—Можливо психологізм саме такої послідовності і вимагає, але задання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній. Зараз Майї не треба було приводити на командну висоту.

— Себ-то я не мужчина?

Майя ще голосніш зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку і халат, і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого-ж ви залицаєтесь до мене?

— Я? Залицаюсь до тебе?

— Да! Ви залицаєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе.

— Себ-то я пропунувала тобі щоб ти поцілував себе? — знову зариготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так значить висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити ерунду, ти краще що небуть прочитай...Ну?

Анарх вийняв цигарку і запалив її; над пеньком спалахнув синій димок, і запахло. Анарх вбирав запах конвалії і уважно дивився на Майїне декольте. Йому раптом прийшла думка, («яка глупота»), що він ще не проснувся, і тоді ясно повстала перед ним вчорашня сутичка з Карно, і він навіть здригнув.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати,—говорив він.

— Слухай, чирик-пирик,—звернулася Майя до анарха.—Як, по твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів,—повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це те ж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти Хлонько enfant terrible.

— Прощу не образити мене!

— Хіба ти зрозумів?—зареготала Майя.—Я-ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся і пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце і гриміло в простори. Далеко на ґралтайських Межах знову кричав санатарійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії, до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задущеним криком.

— Чирик-пирик! Все—таки скажи мені...—промовила Майя, коли Хлоня одійшов на де-кільки кроків і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна—Я все—таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... як б сказала, розгублений. Може у тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі і побачив в них не то тривогу, не то докуку.

— Тебе може дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніш?

— А хоч би й це!—нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя, замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни?—сказала вона.

— Ніяких тайн у мене нема,—в'яло промовив анарх і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч.—Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно!—сказала Майя і ще щільніш притулилась до анарха.— Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, я думаю. І—по моему—не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся,—знову в'яло сказав анарх,—то я тобі скажу: я—хворий.

Майя покосила очі на анарха і тихо запитала:

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак!—неприродньо засміялась Майя.—Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити,—образи-лась Майя,—ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня?—і потім спокійно сказала:—Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що у тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть хворієш—тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі—хворієш на анархізм... Да?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені.. Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу тебе дуже цікавить... Так от: я хворий істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту,—ще раз в'яло промовив анарх.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону!—сказала вона.—Чижик-пижик! Мене не обдуриш!—і погрозила пальцем.

— Що не обдуриш?—спитав анарх, і почув, як йому якось непри-ємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату,—сказала вона.

Анарх нічого не відповів, і пішов на схід, несвідомо для самого себе, прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю, знову звела

кінці мислі на постаті Карно. Анарх пригадав останню зустріч з метранпажем, всі її деталі і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам-на-сам лишень один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове—метранпажеве чудернацтво, — в цім ховається якийсь глибокий сенс, і поскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно завше з ним, що метранпаж стежить за його кожним кроком. І випадок з яблуками не більше як причіпка, і без цього випадку він повинен був зупинитися на цій фігурі. Тепер анарх майже не почував колишньої незадоволеності, не думав про те, чим жив раніш, він уже не думав про це міщанство, яке оточувало його. Анарх тепер враз якимось примирився з цим, принаймні зараз він не відчував тоски за минулим. Тепер перед ним повставало щось більш безвихідне і гостре, як метранпажеве обличчя, і це невідоме враз розрубало плутанину колишніх понять, але воно й враз здвинуло його з мертвої крапки.

Анарх бачив, що й сьогоднішній день, це «сьогодня» утворилося випадково.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодня» не більше, як фантом його хворої психіки. «Так буває за час кризи», — подумав він, — «проривається життя, але одразу-ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руйні».

І анарх, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, зрозумів і те, що бадьорий настрої вже ніколи до нього не повернуться.

До дзвоника залишалось біля години, і анарх йшов на луки поволі. Він прямував саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбик і запалить цигарку. Відділя санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, а коли заговорить, то надто невиразно, якимись нечленороздільними звуками. Часто він буде підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожа: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах припадаючи попливуть клоччя пару. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумав, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумав, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до невідомих обривів. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко, — в нім він находив надто близькі йому рисочки і цілковите заспокоєння. Очевидно, це була ярка протилежність Карно.

Передосінне сонце стояло в згустках білу. З городу знову гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою і потопала у вохкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула вдаль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Останній, як і завжди, нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конфетну обгортку. Що він в ній найшов цікавого—важко було догадатися. Але дурень так пильно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю

сказати: конфетна обгортка викликала для нього якісь неясні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсилався над луками, машинально повертав голову і дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигакав.

— Чого ви смієтесь?—спитав анарх.

— Оце!—тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку і підбирали зелену траву. Дурень пильно вдивлявся в них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похилив голову і монотонно одбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови і сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку і пропадав на Уральських Межах. І тоді ж від грані санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх ще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як згори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх почув, як йому щось неприємне і гостре проповзло по спині. Карно размахував руками, ніби то щось доказував дідові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз-у-раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді останній крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Анарх був певний: Карно прямує до нього і прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипе свій гаркавий сарказм—всесильний, майже безсмертний і накаже йому анархові, не забуватись.

— Ах, яка глупота!—скинувся анарх.

Але ця думка якось непевно промайнула в толові і одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтої зони. Прямо горів сизий капустник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби-то він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі!—сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь невимовну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього

він почував колись в дитинстві, коли батько, зібравши дівчорілля біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани і почав бити його ремінем по оголеному тазу. Це була перша «порка» і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевільні розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники!—сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз в кишенню за кисетом.

Анарх враз підхопився, ніби-то йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом вдарив в обличчя сором і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, як що вони єсть у вас,—повторив Карно.

Анарх вийняв коробку і недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить?—спитав анарха Карно, показуючи на його коліна.

Анарх знову здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що?—вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от?... Я кажу—з якого це дерева. З мене недавно сміялися, що я не відріжню кленового листа від дубового... Ви як, відріжняєте?

— Ні!—в'яло промовив анарх і подивився: де-ж дідок?

Але дідок сидів позаді його і тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби і знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я, от тепер вже відріжняю,—сказав Карно,—це дуже легко. Хочете научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте-ж! Ну, чого-ж ви сидите... Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати!—різко кинув анарх, і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола,—знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий,—саркастично усміхнувся Карно і витягнув своє гостреньке обличчя.—І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається не перший раз?

— Так! Не перший раз!—різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз!—сказав метранпаж і підвів брову...— Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На то єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... Хі... Тавонарола,—ще раз захіхікав дідок.

— Забув!—різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це—сон, бо надто неприродно виходило все. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптово підвівся і, вибрикуючи мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре,—гаркаво сказав Карно і знову витягнув своє гостреньке обличчя.—Гнівається—значить не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівно прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені,—сказав він, і йому знову йокнуло в грудях.—Ви справді думаєте що я боюся вас?

Карно не здивувався, ніби то давно вже чекав на це запитання.

— Так! думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?—спитав анарх.

— Я бачу, що я не помилився—засміявся Карно.—Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола,—захіхикав дідок і поліз до того пенька, на якому сидів анарх.

Але анархові в цю мить стисло горло спазмами і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто—він істерик. Нічого особливого нема. І ніби, то боючись, що хтось розділить з ним цю радість, він навіть хитренько усміхнувся і опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже до анарха і, виставивши гнилі зуби, хіхикав.

Далі, мов крізь сон, анарх чув, як Карно заговорив про Майю. Він питав: відкіля вона? Анарх не знає?—і підморгнув. Він, безперечно любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки і вона вся пухка. Знаєте—ляжеш на неї, і здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі, незграбними фразами, цінничними до безглузддя, метранпаж говорив з чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це—примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться і буде реготати з себе. Це тільки істеричний випадок—не більше. Він рішив покійно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь, зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться і побачить—нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?... Ну, й ходіть!... З Майї гарна малинка,—говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку і дивився собі під ноги.—Збоку хіхикав дідок.

Потім анарх підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

На грані його зустріла сестра Катря.

— Знаєте,—сказала вона.—Я за ніч прогинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю і раптом скинувся:

— Що-ж, і вона фантом?—Ах, яка глупота!...

— Слухайте,—звернувся він до неї, протираючи очі.—Як ви гадаєте: я сплю, чи це...

— Що це?—підходила сестра Катря.

— Ах, боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилась на анарха, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз за все промешкання анарха на

санаторійній зоні щиро засміялась. Сестра Катря взяла його за руку, вивела з гущавини, поставила на соняшний бік і прямо подивилась в анархові очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку, як бажання його трохи пожартувати з нею.

X

Після цієї сутички—на луках,—з анархом скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались з дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити фантома від реальної речі.—Але як би то не було, Карно і для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої.—Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди—іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема.—Але на цей раз все це згладилось: один табір—весь санаторій, другий складається з одного метранпажа.—Бувають люди, яких не люблять всі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки—ніби-то його допіру вкусила осіння муха. Ціник і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що це хитра людина, яка кривляється і вдає з себе дурненького.—Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують всі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство—нешкідливе явище—нічого. А то, припустім, ходив де-хто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить—і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторія. Це вже занадто.—І росте мовчазний протест.—А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлоніну койку можна було поставити на сонце.—«Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку»,—попрохав Хлоня.—Карно мовчить.—«Товаришу, я вас прошу: одсуньте свою койку»,—ще раз попрохав Хлоня.—Карно—ні слова.—І так до трьох разів.—Тоді Хлоня підводиться й каже:—«Ви, товаришу, невихована людина!»—«А ви, товаришу, Онан!»—кинув Карно.—«І більш нічого?»—спитав Хлоня.—«І більш нічого!»—сказав Карно.—Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа і загалділи. Що, мовляв, за чортівщина: ви—погромщик, вам не може бути місця на санаторійній зоні.—Метранпаж і тоді ні слова.—Тоді до нього підскочила Унікум і закричала:—«Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!»—«Онан»,—спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо!—І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігались сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій.—Але метранпаж і зараз лежить і мовчить.—«В чому тут справа?»—спитала сестра.—«Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере.—«Товаришу, в чому тут справа?»—ще раз спитала сестра.—«А я знаю!»—сказав метранпаж.—«Як ви там Хлоню назвали?»—«Ніяк!»—різко кинув Карно.—Але почекайте, галдів санаторій, ви, мовляв, назвали його Онаном.—

Тоді метранпаж підвівся і почав плести нісенітницю. Припустім, в древності навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети і зараз прославляють його. Що ж тут особливого?—«Але почекайте: ви ж не талмудист?»—«Ні!»—«Ви ж не поет?»—«Ні!»—«Тоді ж яке ви маєте право називати його так?»—Ну, а потім все так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромщик.—І хоч всю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз мабуть остаточно і безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо.

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого спільного не має з примарами!

Але чому-ж він його так неможливо мучає?—Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде з прискоренням темпом. Він частіш став прокидатися вночі і тривожитись. Якось темна настирлива мисль остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і анарх тоді знову упирався в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини склалися для нього не вигідно. До Карно і справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік з міста, і завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого?—питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж!—казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда Унікум багато де-чого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настрою і загальному душевному стану.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим негарним смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку перемену. По перше: вона ніби-то уникала зустрічі з ним і, по друге—робилась похмуріш, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Проходив вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясен, а далі шелестіти—похилі явори. Із санаторія хворі поїдуть в город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул з міста, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати—крізь тумани, по невеселих дорогах республіки—червоні очі потягу.

«Йде вересень! Прийде листопад!»

Тоді над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від—до».—До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддається літо.

— Я відчуваю, як упливає літо до Чорного моря,—казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анархову голову.—Я відчуваю, що воно упливає в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, з сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні і там сів на темну ріку. І став тоді лебідь, як атрамент. Майя—як це не дивно—вже не говорила про

кохання, і тепер анарх не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний—що пройшов кінець гомінкого літа, але осінь—тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище і летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці.—І знову над зоною перелітали аероплани по маршрутній повітряній лінії «від—до». І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня і скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув—писала в своєму щоденникові хвора.—Унікум—і та стала нервовіші. Принаймні прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий з города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли—невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини.—Раптом в палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. — «Що там? Що з вами?»—питали її.—Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона з знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріжу і сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от коли вони... ну, її, звичайно, всі розуміють...—тріснула гілка. Вона скочила і побігла в кущі. А в кущах—щоб ви думали?—мерзавець—дідок! Він стежив за нею і підглядав.—Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попросившись з нею. Це ж чорт знає що!—Де-хто хіхікав. Але де-хто й обурювався: це вже справді хамство!—Тоді до дідка підскочив Хлоня і зо всього розмаху вдарив його по фізіономії:—«Хам!»—Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось лепетав, що він нічого не думав, що він «просто так».—«Я не тього, не тумав,—казав він,—я йшов прото так!»—«Брешеш!»—знову істерично закричав Хлоня.—«Тетне тлово!»—Тоді Хлоня раптом схопився за голову і з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі і де-кілька сестер.

Анарх, між иншим, був в цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Анарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлоніне обличчя і подумав: «так треба!»—Коли Хлоню зловили і з криками і галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Йшов, проходив осінній місяць.—Але ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне і хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила вдаль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечинь невідомих обривів. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони і пішов на путівець, на просьолочну дорогу,—до вечора неможливо палило сонце

і в повітрі наростала тривога. З гóрода, з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби-то кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась. Зрізані хлиба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками і заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Анарх був певний тепер, що і Майя, і Хлоня, і весь санаторій,—все це не що інше, як фантоми його психичного зворушення. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час паталогічного процесу, коли навкруги його найреальніші особи,—все-таки далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем все більшої актуальності. Якесь брудна повинь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути і ламав пальці.

«Але в чому річ?»—і він зупинявся. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер все перед ним мовчало. Тоді анарх з острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на грань. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить—все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?»—і анарх зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамулу хмар і його обхопив страх. Він подивився навкруги і побачив: хутко спадає темрява. Тоді анарх несподіванно рвонувся, ніби-то його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халату. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар—і хмарний—не втечеш!—потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лишень, що волосся йому шелестить. Більш він нічого не пізнав в ті хвилини. І тільки, коли він натикнувся на групу зарослі, зупинився і пішов поволі.

Коли анарх біг—миготіли санаторійні вогні. Тепер загубив дорогу і брів наванці, як йому здавалось,—на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?»—не можна сказати: наче так давно і наче так недавно він вийшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс і не знати, як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейerverках виростили над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді і не видно було санаторійної зони. Наче зачарована пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав анарха, як довго блукав він у лісі тієї ночі — він безперечно не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрпало. Із зарослі потягло вохким запахом трав. Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і, нарешті, побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?... Чому ж тоді вогні немає?»... І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Анарх стояв біля будівлі і не знав, куди йому йти. Кликати сестру йому не хотілось. І в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми і думає тільки про маленьку блоху. Саме така людина».

Нарешті анарх розібрав, де він стояв. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову, і тоді ж згадав, що саме тут і ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. — Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався, нарешті, дурень.

— Та це я, з шостої палати! — сказав анарх і почув шамотіння: дурень, очевидно, вилазив на повітря.

І тоді ж анарх побачив над своєю головою невиразне обличчя і почув голос:

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так-то й так-то, мовляв: те-то й те-то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете! Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, — також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою і патлату голову, і також архивно, до болю безглуздо усміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх зліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне і смерть», чогось подумав анарх: «бо й вона глибока, як мисль».

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година? — спитав анарх.

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. — І тоді ж анарх здригнув.

— Хто це там з тобою? — спитав він, і раптом знову почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутку.

І одразу анарх пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж скоро заворушився і сказав невимушено, ніби кудись в простір, і без всякої інтонації.

— Зараз перша. Тільки—но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... Ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання у санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний,—казав Карно далі.—Ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло, чи ні?

— Ги! ги,—сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що интересно: станеш ти, скажемо, в отару коров та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а—віл.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Ну да,—казав далі Карно.—А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все таки—я. Ти не скажеш, що мене немає. Словом я—метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер.—І тоді ж раптом санаторійну зону розстріляв залп. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмемо ще!—говорив Карно.—Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажемо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну й смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу—нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря—велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажемо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я?—казав він далі.—Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти.—Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів було щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покійно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно,—говорив далі Карно.—Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, й смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер ще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж подумай: це ж воно розбиває так звані, «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажемо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорию), що... це, можливо, все-такі марно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Так, можливо, марно,—сухо говорив метранпаж.—Треба тільки на мент пригадати де-що. Це ж «де-що» дає непереможні закони, і я гадаю,—розумні. Бо нічого в природі, як в природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування, або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А поскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю і про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати,—говорив Карно.—За мою філософією життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб в ній була канарейка і самовар... Ти не лякайся цього аксесуару. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго і уважно слухав Карно, і тільки, коли той зупинився на де-кільки хвилин, він підвівся і вийшов із сіновалу. Анарх почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутку, де міг би лягти на койку, заплющити очі і завмерти. Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено. Не здивувала його й шляхетна, хоч і росхристана будівля мови Карно. Він і це прийняв, як щось звичайне.

За кілька кроків від ганку анарх скинувся:—над санаторійною зоною ще ростався постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище і заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Коли анарх підійшов до центрального будинку, він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не попаде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро анархів погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь. Отже він піде до неї. Анарх відпочине у сестри Катрі до ранку, а там перейде і в свою палату.

Він підійшов до вікна і подивився: сестра Катря, як і завжди, сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі зараз здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкій капоті, і була в ній, як дівчинка. Анархові шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно і зараз же направився до Катриних дверей.

Сестра Катря зустріла анарха, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалась цьому візиту. Але, коли анарх їй розказав, в чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку і запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не помішала йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає ще почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі і ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталась до нього і говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй, хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою із його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, анарх сказав:

— Так коли ж ви уїзджаєте?

— Скоро! Скоро вже!—скинула сестра Катря.—Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь, на іншому місці, я, нарешті, найду заспокоєння.

Потім сестра Катря говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю і людей. Вона мусить знайти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю і її хрестні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи і сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своїй ліжковій, схрестивши руки, наче і ві сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер, ніби за тисячу верстов. Анарх взяв перо і написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний посьолок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря і метелик Майя відлетять відцїля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей.—Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль, чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ.—А в тім, я мабуть не про жито,—про юність на далеких зрізаних полях, про димок молодої інсуреції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного посьолку.—Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва зі своїм геніальним полководцем Чингіз-Ханом.—Я писав тобі: «Дивіться

на схід»! І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не знайде відгоску. Його не зрозуміють. Одні побачуть в нім рупор Івана Каліти, другі—заклик до дикої азійччини.—Але ж це на те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рікою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобонів.—Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гніє, і в ній гніє людскість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель і предтечею йому буде—Аттїла. Предтеча пройде з огнем і мечем, м'ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу—Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю!—«Дивіться на схід»!—І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич. Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму,—ти їх, звичайно, найдеш.—Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калуцької матушки, або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому—майбутній анархізм.—Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи, —там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттїла (а він не за горами) повісить на гіляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро.—Я згадую зараз своє дитинство і свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, щоб розсплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гремить в нетрах Слобожанських борів. Я згадую столітні сосни, і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: «що це»?—Люба сестро! запахло снопами. Я знаю і в тебе—теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь, там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде—теж традиційний—сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю!—Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас і будеш учить дітей. Діти: «Хо-о-олодно»! А ти почуваш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й соли, а в тебе вже й жита нема.—І от, любя сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна і заридати. Так заридати, щоб гремів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний малюнок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив в цій крові цю фатальну неминучу осінь.—Люба сестро! Я часто вихожу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля і дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це—на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним криком: «О-о-о»! Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя думка летить. Я простягаю свої руки д'ґорі і падаю, умираю:—Sic transit gloria mundi!

Так. Не руш! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу—надходить невідома голуба гроза.—*Sic transit gloria mundi!*—І в цей мент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплилося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу.—Але, сестро,—книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний патос. Я чую удари глуму і падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу мов крізь сон...—Але уперто і неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хоробливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря, все також схрестивши руки, лежала на ліжкові і рівномірно дихала. Повз вікна проходила густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх мійських перевалів долітали якісь неясні згуки і нагадували глухий ростощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, анарх одчинив двері і вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх в кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу і тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, яка завжди нагадує провінціяльний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це і відчув анарх, зійшовши з ганку. Він так переповнений був враженнями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв в його очах хоробливий блиск і досі йому стукало в скронях.—Анарх йшов по доріжці саду, і сам не счувся, як перейшов грані санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще ростялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні згуків, ні коліру, ні річей. І тільки, коли він вийшов на поляну,—згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді анарх поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, ніби-то самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробиралась голуба пляма неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь.—«Трохи некрасиво»,—подумав він:—«потривожив дівчину».—Але, згадавши про свій лист, який залишив незапечатаним на столі, покритися. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його рядки. Тоді ж анарх побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом, і він ще скоріш пішов до будинку.

Так, він уже знав, хто там.

Коли анарх зійшов на ганок, з дверей показався метранпаж.

— Карно?—подивився анарх на метранпажа.

— Я!—просто сказав Карно й додав:—Треба зачиняти двері: так можна дівчину простудити.

Першої хвилини анарх навіть не найшов і слів.

— Як ви сюди попали?—нарешті сказав він.

— Як?—і метранпаж усміхнувся.—Просто: йшов в свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині. Потім Карно попросив дати йому дорогу і зник у темряві.

Анарх вскочив в кімнату.—Лист лежав на столі тако ж, як він його залишив. Сестра Катря і тепер рівно дихала, як і тоді, коли анарх виходив із кімнати. Очевидно, сестра Катря не прокидалась.

Анарх взяв листа положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Прокинувшись другого дня, анарх був дуже здивований: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну із Катриних блузок, яку сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, згадав вчорашню ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він приліг на канапу і непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але все-таки: невже вчорашня ніч була?.. Тоді він, щоб остаточно перевірити себе, дістав написаний ним лист і навіть хутко пробіг по його рядках. Виходить, що все те, що він згадав,—все це було. Тоді анарх поспішно вийшов із кімнати і пішов до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби-то боявся, що щось пошкодить йому і це зробити.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось навіть, що тільки-но, де-кілька годин тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка і холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок,—росташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою койку і подивився на хворих,—побачив: обличчя всім були якісь сірі і скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, які протягом цілого літа відігравали роль застрільщика в суперечках між хворими і сестрами.

— Слухайте!—почув анарх позаді себе сухий голос.

Він повернувся і побачив Майю.—Коли анарх лягав на своє ліжко, він не помітив її, бо Майя, хоч і лежала побіч його, але була затушкована з головою в ковдру.

— Що таке?—спитав анарх, і подивився на Майю. В ній вже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок. Між иншим, вона тепер зверталася до нього на «ви».

— Пам'ятаєте,—сказала Майя,—той веселий день, коли я з вами в-останє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?—в'яло спитав анарх.

— От що: ви сказали тоді мені, що ви—хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий!—промовив анарх, і подивився навкруги: навкруги було так сіро і скучно, що в нім в ці хвилини не прокинулось жодної

мислі. Навіть зиркнувши якимось на дальню койку і побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи це просто була примара, гра його хворої психіки, то він навіть не поцікавився. Не цікавив його і той стан, в якому він зараз був. Це знову наступив момент повної апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: приходила апатія, за нею тривога і манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалось життя. Останній момент знову змінювала апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю,—знову повторила Майя.—Бо не тільки я,—можливо, й багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*. Бо-ж подивіться. Я завжди погоджувалась з тим твердженням, що ми уявляємо собою надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який—власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні!—різко сказала Майя.—Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до тих, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу признатись, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали достойних поваги людей. Був час, коли з нашої среди виходили буквально безгрішні апостоли і святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. Бути членом цієї групи суспільства вважалось за велике щастя... А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою повзуть вони сюди на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідності? Це ж кошмар!..—Але не одні ці. Хиба ті, що живуть тут, хиба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніш заявляє «ми». Себ-то «ми» не ті, що пахали (це між іншим), а «ми»—власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаете інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому і полягає повний розклад і повна капітуляція цієї групи суспільства.

— Я чув, що це—не погано,—знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться,—продовжувала Майя не беручи на увагу репліки.—Загляньте в магазини, де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажня сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати—«ми».

Анарх слухав ці ідкі слова й несподівано почув, як в нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на анарха, і знову перевела свій погляд на койки.

— І це розумію,—сказала вона.—Але все таки людина повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування.—Де ж людська

чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз, за цей продажний крам.

Майя змовкла і одвернулася.

Але в цю хвилину прозвучав і дзвоник.—Анарх байдуже подивився на Майю, прикрив ковдрою подушку й, одмовившись від сніданку, пішов на просьолочну дорогу.—Проходячи через їдальню, він побачив за невеликим столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник *).

За кільки хвилин анарх зійшов на путівець. Він йшов по просьолочній дорозі, опутивши голову, й уважно розглядав стеблину, зі зрізаного німого поля, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали зі змарнілої зелені, то виринали то знову потопали в ній. Дороги, роздоріжжя відходили по кварталах в німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав з багряної тирси (кликотіло сонце), а другий шлях від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата виходили з оранжерей і співали пісень в бузковий захід. Це були пісні журні й починалися вони з «Гори високої» і кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма одлітала від санаторіної зони на неможливі гони.—Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси і шумів ядерно світлової, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі: сонце. І тільки на неможливих гонах знову маячила дика даль.

*) Ідкі розмови входять в систему,—писала, між иншим в своєму щоденникові хвора.—Навіть Унікум і психопат—і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?»—говорить Унікум. «Тюву лікаткий тмот»,—подає дідок. І тоді ж вияснялося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консиліум лікарів, просто так, для блізіру. В цім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так званний протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить все змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки».—Але що ж буде робити другий пол?—питав психопат.—«Це залежить від його таланту,—ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс.—А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з Губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують морозженого, покрутять носом і скажуть: «Нам ця санаторія не подобається. Значить ми поїдемо в Крим. Будь ласка передайте цю записку секретарю Губздрава». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку, і до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «посилаємо секретарю Губздрава манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря Губздрава і про черевички, які поїхали в Крим. «Буде,—кричить хтось зі своєї койки.» «Чи не в Карно ти навчилася так язвити?»—«У нього, друже, у нього!»—відповідала Унікум.—Воно то так, та...—«Чого ж ти не договориш?»—каже Майя.—Я за тебе договорию. Воно то так, та треба тобі Унікум не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считает»... Ну словом, ти знаєш!—І тоді вияснилось, що Майя—хамка. Унікум підбігала до неї і дробила:—«Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе мабуть ущемлене самолюбство? Да?.. Кажи!»—Майя не відповідала і виходила з палати.

Анарх ішов навманці, опустивши голову, і тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз його, направляючись з гóроду, пролетів фастон. Тоді анарх раптом схопився: куди й чого він іде?

Анарх круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Надходив листяний шум. Хилились жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах мійської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Находила осінь. І всюди, і на кождім із хворих почувалась вона. Майї ніхто вже, не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла, і за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила де-кілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті, і вже не виносила своєї койки на веранду.—Але й метранпаж ніби-то забув свій сарказм і ходив, опустивши голову.

Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу із чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно і похмурів, як сам присмерк. В цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто скучна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив в травневім костюмі. Але коли й він заходив в анархову кімнату і зупинявся біля порогу—суворий і холодний,—анарх і від нього, відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним по призначенню ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам, між иншим, наказано було звертати увагу й на Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на де-кілька годин, і коли їй той не дозволив, Майя «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусіла розбуркати Майю вночі і поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись сестра Катря просиджувала буквально цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне і непереможне. І ці квартали полюсували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісти.

Находила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму і закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут в кождім, ледве помітнім, шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній перельот. Деревя все глибше вгрузали в червоне золото і стояли в надмірній задумі. На перевалі рипів ясен: його, підрізали бандити. Надходили листяні симфонії і затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу із цього золотого потоку: і експериментальна ферма і санаторійна зона, і перевали, і межі—все поринало в нім.

Ішла мудрість глухого часу, а за нею плентались незрозумілі простори. І анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на

доріжку, там озирався навкруги і прислухався до шумотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь все глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів калусник: його зрізали. Іноді поринав в багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не приходили, ніби-то й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі, і конторський плац, і яблуневий глуш—все чутко прислухалось до золотого потоку. І думав анарх, що от-от вибіжить з яру розпатлана темна роспука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю і істерично заридас. Іноді він бачив її:—от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводить свій стрункий стан, дивиться синіми очима вдаль, і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Надходила осінь. В городі безперечно про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зор, і в зажурі невеселих доріжок, які плутались і стурбовані відступали в нетри сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки і самотній стояв під тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрофи, стрепети. І тоді-ж ріка приймала в свої води перельотні зграї птиць. То були—крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани.—І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула й ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав з промислового центру і шаленно нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі і бриніли вохкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але й в мовчазности ріки була таж сама невимовна самотність.—Іноді стрепети раптом підводились з порожньої пустелі покинутого поля і різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокоїної республіки плутались по темних шляхах, убігали до моря, дивились на нього і прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незноним диким воском.—Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі.—В далені миготів город. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними дальніми вогнями. І на світанку анарх бачив: до городу брудуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю»? І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город,—зовсім надзвичайна крапка: там Ель-Харам, Кааба і таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди пілігрими?»..

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду: Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Де-кого це почало навіть дивувати: «що таке? Чому це вони стороняться один одного». Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фанти, що над ним завжди ширяв юнак, анархові потрібні були тепер, як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжку і говорив.

— І от я вихожу кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок, і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так,—машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема!—казав далі Хлоня, і задумувався.—А то, буває здається що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююся. Я горю ввесь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця і бачу—знову нічого нема!

— Так!—машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиживали цілі вечори. Ім ніхто не перешкоджував: два хворих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Проте і решта хворих проводили тепер більше часу в мовчанці. Була одна тема: розмова про тих, кого виписували. Навіть Унікум ходила темніш темної хмари.—І було зовсім несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні склався енергійний гамір.

Прозгучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Розмови йшли також мляво, ніби-то важко було вимовляти слова. Тільки психспат енергійно звертався до когось з якимось запитанням.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніше, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече і мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Де-хто навіть підвівся: чого їй треба? Решта здивовано дивилась на Майю. Тоді Майя вискочила з-за столу і розридалась. До неї підбігли і стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан з водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі нарешті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножом це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів повернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суєтилися біля столу і радились, як найти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компрометувати і себе і Майю? Ніхто нездібний був на таку низкість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився і клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили проте й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було-б несправедливим думати на нього. Звичайно тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того де-кільки днів не виходила з палати.

Що до анарха, то зним з цього часу і справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (він тоді не був за столом), анарх якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті дійшло до цього: хворі почали перешіптуватись, і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так! Я не дозволю цього!

З Хлонею про це не було розмов.

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо і мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перельотних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з просьолочної дороги виринула постова дрижула і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж постою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух в Катринім помешканні. Другий— анонімний. Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку і спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингіз-Хани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і в той дурацький колпак, який носили і носять наші доморошені бунтарі—за твоїм вдалим виразом—із гопаківсько-шароваристої просвіти. Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, що б я розлюбила свій нарід (між іншим: ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманими словами, весь час почувається, бо весь час бринить в кождім твоїм слові). Отже не можу сказати, щоб я розлюбила свій нарід. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лишень через індустріалізацію країни. Відділя—через оптимізм. Між іншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів,—щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів». Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніш. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетрістам, від літератури (між іншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики!—і головне—невежди! Ім би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері і ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти і тим ідіотам, що їх друкують

і переводять на них народні гроші). Отже питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а—пробач за вираз—дешевим фуріозо!—Так-то, брате! пора вже знати, де раки зімують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія.»

Анарх прочитав цей лист і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру, і міг чекати цього від неї. Лист тим тільки й відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра вилаяла поетів і белетристів. Правда, тут більше було нетактовності.

Анарх розірвав другий конверт і витяг відтіля неохайний папір. Там було написано це:

«Ясновельможному панові анархові.— Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище,—спішу зі своїм слухним листом.—Дорогий товаришу і революціонер! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімною,—можливо, ця пригода на мент затуманить вам мозок, і ви подумаете: «нісенітниця!» Але я певний: це не надовго. Ви скоро знайдете себе і зробите те, що я вам пораджу.—Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонер! Це було, здається, на провесні нової героїчної ери. Саме в цей час, в канцелярії якогось безбарвого Губ-здрава, метушився якийсь каплаухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати авдієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, біліони, триліони машиністок та інших «співчув-ваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніяльного Маркса та геніяльну революцію. Проте, тоді вже поганой хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури і натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію і національний месіянїзм. І це м'яко називалося —утилізацією Маркса.—І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до Губздраву і підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарським кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчувуючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия.—Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиума лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря.—«На ремонт?»—спитав його секретар.—«На ремонт!»—відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав:—«Прийдіть у четвер».—Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонер!—Тепер запитання: як рішити цей ребус: чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху!—Проте, метранпаж попав таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там, на просьолочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час

джентльмени з гóрода (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікьором: *crème de vanille*, *crème de sape*, *crème de the*, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез, де били верцадла, щоб бити...)—Але кожда держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже мертва лежанка—це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом—невідомо! Наприклад: Майя. Це здається з індійських поем Рамаяна—богиня ілюзії... Ну, хіба ж такі можна назвати таким ім'ям недорізане порося?—Так то, дорогий революціонер! Коли метранпаж говорив із секретарем,—вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати і зовсім не з тих: а *la* бидло. Секретар, зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як в його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому—натюрморт.—А в тім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між иншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, і різниця між вами тільки та, що мій дружок має инший темперамент, а, можливо, його просто укусила осіння муха. Проте, він все таки—не ви. Зараз ця конспіративна особа відограв в житті ролю провінційального мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до де-якої міри має рацію на існування.—Але, дорогий революціонер! не подумайте, боже упаси, що цей величезний вступ (може більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так-то, мій прекрасний революціонер!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам задам де-кілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторію живе милостію «власть імущих»? Хто там у вас перецінює вартости ради свого прекрасного шлунку?—О, ясновельможний революціонер! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковости, коли, припустім, проти «рожна не попрьош». Правда?—І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожна не попрьош». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують-вискочити з свого природнього оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від господа-бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталий економічно і політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт.—Так-то, шановний революціонер! Я віддаю честь вашому перецінцю вартостей за те, що він переборов авторитетів і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від всієї душі...—Але я бачу, що знову одійшов убік. Треба ж нарешті сказати, що я вам раджу, бо ж для цього власне і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок», то-що, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети і т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете я, звичайно, знаю. Але

я вам про це не скажу. Цілую ваші уста і бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсін. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише.

Анарх ледви дочитав цей нервовий розкиданий нескладний лист. Похитуючись він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він безперечно здивувався-б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав своєю особою, всюди підкреслював її.—А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверних вітерців з дального заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складувались так, що анарх мусів то впасти в тривогу, то переходити до стану повної апатії. Крім того, за цей час анарх не почув жадного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала одна Майя. Але цього було досить. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра Катря та Хлоня не покидали анарха. Але розмови з останніми ні в якому разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми тихими жестами степової дівчини, що в них завжди була матерня ласка, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря де-кілька разів поривалась цього дня розпитати анарха про листи, які він одержав. Вона помітила, що саме з цього моменту анарх через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби-то за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною проходили отари осінніх важких хмар,—анарх почув якийсь шум біля веранди, і без мислі вийшов із палати.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани, анарх зійшов з ганку і став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують вистріли. Скоро з туману виринули стрілки, які мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю і ніби-то когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось на тих доріжках, які відходять у яблуневий глуш. — Це може ваш знайомий?—звернувся комендант до Карно. — Мій?—кинув метранпаж.—Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей—не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так?—спитав комендант.

— Так!—кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Ростялось де-кілька вистрілів, і в тумані заметушились постаті. Санаторійну зону спалахнули тривожні крики. Але раптом все змовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно одбіває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі і ведуть його до коменданської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз-у-раз озирався. Мовляв, в чому справа? Чого за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там вияснюють, хто він такий!

Але кепі хвилювався.

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право...—і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель з гóроду!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі безперечно злодій! Це всі бачуть, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте!—кричав той:—нате мій паспорт! Я—обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи...—Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевне хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився і над санаторієм повисла осіння бездонна голуби́нь. Раптом спалахнули мовчазні трилійони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрію: туман відпливав на утопичнім аеро. Анарх подивився на захід: в порожнечі земної атмосфери над гóродом стояла гігантська повітряна куля: обсерваторія. Над аеродромом повстав клекіт: то, мабуть, зірвався «Юнкерс». Зі сходу в безвість бігли пір'їні пáмеги.

Анарх зійшов на доріжку і пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався і не хотів іти до коменданської. Мусіли взяти його під руки і тягти. Але кепі рванувся і вислизнув із рук. Тоді один стрілок підскочив до нього і розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий: в спину.

Але в той же час другий удар в голову звалив стрілка з ніг:—серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась

усмішка з мало не тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього і розіграно.

Збитий з ніг стрілок підвівся і збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й всі хворі, весь натовп, також здивовано дивився на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя і підскочив до кепі. Анарх і його одкинув сильним жестом на крок.

— Ну?—і, викликаючи, подивився.

Голос анархові був надтріснутий, істеричний. Кожна його нотка згучала чимось чужим. Часто в такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І, тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», який проходив в цей час по своїй маршрутній лінії на північ, анарх взяв за руку кепі і повів його через конторський плац, на шосе. Ніхто із хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря. — Стрільці теж не наважились кинутись за анархом.

Коли анарх вивів кепі на дорогу, — побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо! — кинув анарх руку кепі і зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому на зустріч. — А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись з кепі двома-трьома фразами, раптом повернулася, і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро анарх побачив виснажене обличчя обіраної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи анарха почекаати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив в городі на бульварі «Перемоги» в присмерках мійських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха і хутко заговорила тим типичним акцентом, який чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сделал. Я, каспатін, вас благадаю.

І, сказавши це, єврейка вклонилась анархові сливе до поясу і мовчки пішла до гóроду.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводи, пішов до веранди.

Підйом знову підупав. Йшов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі і дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води вдаль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна думка із листа: «ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Так, треба, нарешті, розшифрувати цю настирливу думку, що не дає йому покою.

Тоді анархові раптом знову приходило в голову, що ніякого метранпажа нема, що Карно лише фантом його хворої психіки. Можливо, він

в стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але як би то не було, він мусить бути консеквентним. Треба знайти в собі мужність. Правда, він вже має досить сміливості бути консеквентним: не дарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою і тепер кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осени виділявся рельєфніш, і була в нім тепер якась невимовна жура. Дерева поринали в золоте сторожкого потоку і крізь них ясно видно було далеку експериментальну ферму і кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу, який вилітав з промислового центру на глухі дороги республіки, порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Анарх подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос, її тихий негарний смішок. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить,—йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, який зараз пустельно виглядав серед німого поля, і ці тополі, і ця прозора голуби́нь,—все це свідки його світлих надій, що зрідка повставали в нім. Анарх згадав Хлоню і подумав: «де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаєтон і віддалявся до гóроду. В нім, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій з кожним днем все більш і більш вилюднявся. — «І буду я самотнім серед степу без людей», — згадав анарх фразу із свого листа до сестри. І тоді ж почув далекий клекіт. Над рікою пролітали гуси. Далекий клекіт стояв в бірюзових просторах і був неясний і смутний. І ті загоризонтні межі, що до них поспішало пернате царство по заокеанській лінії, мовчазно стояли на неосяжних гонах. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Коли анарх підходив до конюшні, він уже знав: перед ним мусить зараз вирости Карно. І так: Карно виріс. Анарх зупинився. З мент постійли мовчки. Нарешті анарх спитав:

— Чого вам?

— Я хочу вам тиснути руку! — сказав Карно.

— Мою руку? — спитав здивовано анарх.

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок, — не зрозумів анарх.

— А як же! Я про кепі говорю! Це ж Дон-Квізадо ще раз повоював з вітряками.

Анарх круто повернувся і хотів був одійти від метранпажа. Але той взяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку. — І Карно, знову саркастично усміхнувся. Анархові зашуміло в голові. Він ледви стримав себе, щоб не кинутись на Карно. Але в ту ж хвилину йому знову метнулося в голову, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара — і тільки. Анарх

таємно усміхнувся і озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке?—в свою чергу, не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами!—чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо.—Збоку рипів підрізаний ясен. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби-то санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь заводить їх у свій безвихідний тупик.—На конторським плацу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно де-який час постояв напроти анарха і несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю!—сказав він.

— Слухайте!—знову усміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому прийшла думка, що перед ним безплотна істота. І навіть живе тіло Карно, яке він почув крізь матерію, не запевнило остаточно анарха.

— Ну?—знову кинув метранпаж.

— Не ну, а от що, друже!—почав фамільярно анарх.—Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А може знаєте?

— Може знаю,—спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів,—суворо кинув анарх.—Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже,—і Карно знову саркастично усміхнувся,—то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От!—зрадів анарх і з полехкістю зітхнув, ніби-то боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що?—спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я, гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не одмовляюсь!—сказав Карно.—І більше того: не одмовляюсь і од тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав!—зрадів анарх.—Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж мовчали?—в свою чергу спитав метранпаж.

— Чому я мовчав?—і анарх задумався, наче прислухався до одноманітного тихого шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка. Потім він повернув голову і подивився на скрипучий підрізаний ясен.

— Так! Чого ж ви мовчали?—ще раз спитав Карно.

Але анарх вже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком. Кожна нотка голосу Карно згучала вже гаркавим сарказмом, всесильним, майже безсмертним.

— Тому що треба мовчати!—ледви вимовив анарх.—Пустіть мене, я піду,—тихо додав він.

— Я вас не держу!—усміхнувся Карно, і підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха і мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку і уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла в стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались з дрібним дощами. Йшла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих сноїв. В прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння і заповняв кожний глухий закуток. Але коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні, зате зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція і одбивала свої глухі удари. Йшли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв вже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Йшов дрібний дощ і скучно дзвенів у ринвах. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і сірі далі за перевалами—все уявляло собою зараз тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. З кухні доносився легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував в цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в анархову кімнату зайшов Хлоня і сів на ліжко.

— Знаєте,—сказав він,—я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе.. Скучно!

Анарх заплушив очі і сказав:

— Так...

— Чули,—знову сказав Хлоня.—Сестра Катря вже, здається, одержала командирівку.

— Да?

— Да!—кинув Хлоня і спитав:—А коли ж ви думаєте виїжджати?

Коли він думає виїжджати? І, справді; коли він буде виїжджати?—І тоді знову прийшла думка, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів.—«І не треба!»—подумав анарх, також хутко погасаючи, як і затривожився. І, справді: йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно!—ще раз протягнув юний поет.—Пам'ятаєте, легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі лежить геніяльний мятежник, закутий в міцні ланцюги і теж думає: «Скучно». І справді: можливо, він знову підведеться зі свого одра, можливо, він знову зійде на наш азійський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного, всесильного льоду і не виведе корабель в стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні для нього!

Хлоня дивився у сіре вікно. За вікном стояв туман. З сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали

глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно,—несподівано запитав Хлоня,—ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав,—сказав Хлоня.—Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь, там, на сіверкій дикій півночі лежить геніяльний мятежник, закутий в міцні ланцюги, і в нього одна мисль: «Скучно». І справді: така загибель, по-за стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Цеж неможливо!.. Цеж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учень не може бути більше за свого вчителя... А Ленін приходить через 500 літ.

— Так,—машинально сказав анарх.

— Але образливо от що,—сказав Хлоня.—Пройдуть роки: один два, десять, двадцять і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду і маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих,—сховається там за його ім'ям і зробить з його брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте?—спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю,—сказав анарх.—Говори, мій неспокійний юначе!

— Хорошо ви сказали: «неспокійний юначе»,—говорив Хлоня.—Я вже давно не чув таких теплих слів. І, взагалі, люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимся промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижакками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв з тумбочки газети і мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх вже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед анархом раптом повстав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?»—пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожежу, і була в цім якась таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилося виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне і незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вохкої чвири, і по ній простяглись сірі осінні дороги.

І знову перед анархом виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини і там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель, який стояв біля нього сказав: «чорний папа комуни». Анарх тоді здригнув.

Тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, якого анарх бачив в вітрині, але це ж не міняє сути. Виходить він зовсім не те, що він думає.—Але скоро анарх скинувся: так він не помиляється. Очевидно, не він, а Хлоня попав не на свій шлях. Тільки цим і з'ясовується їхня близькість.—І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь далеку картину. Серед буйної стихії повині стояли на островку два коня і тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали й оселі, і ліси, й кучугури. Скоро і цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коня, що так тоскно дивляться вдаль.—І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв де-кілька хвилин біля вікна. Потім повернувся і знову підійшов до анархового ліжка.

—От що, сказав він тихо:—де-кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?—Отже, до побачення, товаришу,—раптом повертаючись сказав Хлоня.—Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І знову ніяк не міг пригадати.—Потім анарх і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і згадав, що вона одержала командировку. Тоді анарх пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, опустивши голову, і навіть не привіталась до його. Анарх хотів був звернутись до Майї з якимось запитанням, але почув у всім тілі слабкість, а тому й мовчки пройшов повз неї.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею і зараз стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо і непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сестера. Пес, очевидно, здохав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки і складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Зі стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі вже не було статуеток. На ліжкові лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, сестра Катря вложила вже в корзину свою бібліотеку.

В кімнаті також було непривітливо, як і на дворі. Пустелею віяло з кожного закутку. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, який лежав біля корзини: на нім вже зацвів зелений хихлатий морозок. Сестра Катря, очевидно, витягла його із-за шафи і ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра уїзджає! Вона без кінця рада, що, нарешті, дочекалась цього. Анарх не може і уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше

розв'яже ті важкі проблеми, які тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре уявляє сибірське життя і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні, то-що, їй здається і є справжня пустеля. Що ж до Сібіру, то не такий вже він жахливий. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь в занесеній снігом оселі і народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світа, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри,—це гарно. Можливо вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу,—говорила сестра Катря, радісно усміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик,—Можливо, де-небудь там за Байкалом, чи над Байкалом і Гегель предстане в іншій освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність, чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку і почуете під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо і ві сні ви можете те ж саме почувати... Все відносно!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав і справді, можливо, ніякої Катрі нема, а є гра його хворої психіки. Можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні і сидить зараз десь в ізолюваному помешканні для душевно-хворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля. Вона раз-у-раз радісно усміхалась, ніби то й справді найшла свою хрестну путь.—В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув їй руку, і вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні анарх зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо усміхався і все поглядав в туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді і тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав все про ту-ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо?—машинально кинув анарх.

— Ги... Ги!...—зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся в бік, і пропав в тумані.

Анарх обминув кухню і пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди і чого він йде,—анарх напевне не міг би відповісти. І, справді, він йшов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили і він знову брів уперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими каплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари, і крізь тумани зараз чути було, як виє лікарів сестер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити», думав анарх. Це так просто, це так ясно і, головне, це консеквентно. І в тому, і в другому випадкові, він мусить саме так зробити. В тому випадкові, коли він знаходиться в ізолюваному помешканні, і ця дійсність є лише натовпи примар.

він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лишень одні фантоми.—Але й в другому випадкові йому нічого губити. Карно, безперечно,—фікція. Анарх певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно, безперечно, примара і є одна частина його власного «я». Анарх мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро біля підрізаного ясеня анарх побачив лікаревого сетера. Собака лежав на боку і зализував величезну рану. Проходячи повз нього, анарх побачив, як пес тоско подивився на нього своїми розумними очима і ще голосніш завив. І це виття таке було нудне і неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він йшов до командної висоти.

Збоку над рікою стояв туман. Крізь нього блимали дальні мійські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і Сибірські нетри. І подумав: «сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом повстали дикі азійські поля, білі хуртовини і тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сховався на гору. Чим далі він йшов до кульмінаційної крапки, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється.—І, справді, скоро над ним повисло бездонне сине небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вохкістю.—Перед анархом повсталла оаза дальнього міста, чіткі люкси і ледви помітний силует експериментальної ферми. На посолькові, що за кілька гін, брехали пси, і цей собачий концерт і тепер викликав неясні мислі.

Анарх йшов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби то й тепер знав, що там і найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він совсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до білої берези вона стояла, як різблення.

Так, інакше і не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі. Звичайно, тепер тут не було запаху осок і прибережних трав, але не з-за цього ж вона збиралася на командну висоту!

Проте, не здивувавшись присутності Майї, анарх все-таки трохи збентежився. Він раптом почув у тілі дрібний дріж і йому прилила кров до голови. Ніби то щось далеке загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла, заплющивши очі і закинувши голову на суху гілку. Майя так стояла, як він її бачив багато разів на цій командній висоті. Але темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, з якою анарх проводив літні ночі.

— Майю!—сказав анарх, чогось лякаючись свого голосу.

— Що таке?—тихо спитала вона, не розплющуючи очей, ніби то давно вже чекала його.

Анарх подивився на неї, і тут же почув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й природньо сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?—і вона подивилась на анарха.

— Да!

— Для чого ж це?—спитала Майя, і анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий негарний смішок.

— Просто так!

— Це цікаво,—сказала вона і додала іронічно:—Ви, очевидно, думаєте виступати десь в ролі трагіка? Да?

— Ні, Майо!—і анарх опустив голову.

— А... ідіть ви к чорту!—раптом занервувалась Майя.—Обридли мені такі розмови!

І вона знову заплющила очі і закинула голову на гілку.

Анарх не образився. Він одійшов і став над кручею і дивився на далекий гірود. Так він простояв де-кільки хвилин в якомусь півсні і ввесь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко!—раптом почув анарх.

Анарх пішов до неї.

Але коли він зупинився біля Майї, побачив: її обличчя було таке-ж холодне і німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що йому просто почудився оклик, бо ж і справді вона давно називала його так. Але скоро Майя заговорила, хоч і зовсім не таким тоном, якого чекав він.

— Ви хотіли говорити зі мною?—спитала Майя.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте!—кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей.—Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Да?

— Да,—одгукнувся анарх.

— Даремно!—сказала Майя.—А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Да?

— Да!—майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить,—і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись тихим негарним смішком,—виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте і не будете кохати. Це безперечно так, бож я чула—кохання зовсім не таке... Да?

— Да.

— А тепер я вам скажу, що і я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою; за яку я хапалась... Але зараз я вас трохи ненавижу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву ущекнутого самолюбства... Я вас ненавижу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Так!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоранки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону, я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму я по-кохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам вже говорила. Ви вірите, що я вас кохала?—і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете,—і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторськім плацу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на посьолках, і в далекім городі. Огні стояли в степу мовчазно і нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води ріки.

— Да, я вас кохала!—казала Майя.—Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що мое тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребу. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо ж подумайте: в цім вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узяв од неї зараз, що був її черговою офірою—і тільки; що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежучи за його кожним рухом, навіть більше,—бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми,—анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї,—саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так,—говорила Майя.—В цім вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем, я віддала свою дівственність і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це як ті ідіотки, які зі спокійною душею йшли на огнище...—І що мені з того—сто чортів!—що моїх пацієнтів одправляли на той світ в «двадцять чотири години»?

Майя зупинилась і положила свою долоню на чоло.

— Але не забувайте,—продовжувала вона.—За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десяттю і, можливо, не з двадцяттю. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце запосіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетри женської душі, а це нетри взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, поскільки до інших справ була постійна індеферентність, і поскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу—я просто—сто чортів!—не можу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в горіді бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різблення, і мовчав. З-за ріки знову навідав туман. Але небо було сине й спокійне.

— Да, сто чортів!—і Майя знову закинула голову і заплющила очі.—І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком, і чого б ви од мене не вимагали—я все б зробила... Але—я помилилась... Нарешті, я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась, і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?.. Да?

— Да,—коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього і обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик!—казала вона, і в її голосі зазвучала инша інтонація:—Що-ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю,—і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку і наближався до командної висоти.

— От що,—помовчавши, раптом сказав анарх.—Я найшов!—і якось хоробливо засміявся.

— Що ти найшов?—скинулась Майя.

Анарх положив свою руку на Майїну голову.

— Це, власне, палятив, але це, можливо, на де-який час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі коли б я... одійшов... в 24 годині... ти знаєш куди...

Майя здригнула.

— В 24 годині?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно?—спокійно спитала Майя. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою фіктивну провокацію, і я мусів або утекати (а куди тепер утечеш?) або зробити те, що зробив. Можна навіть найти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?—перебила анарха Майя.

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть?—несподівано спитала вона і приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах анарх побачив тваринну радість.

— Револьвера у мене нема,—сказав анарх.

— Так тоді,—і Майя фальшиво засміялась.—Я тобі дам свій!

Але як вона не пильнувала невимушено кидатись фразами,—їй не вдавалось. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе і кріпко її притиснула.

— Чижик-пижик!—знову фальшиво сміялась вона.—Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але анарх не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж ще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти і збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вохкістю і чути було в степу годок потягу.—Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик!—говорила Майя і голос їй задрижав.—Все це гарно, але ти мене—сто чортів!—не розумієш!—Майя не договорила, і анарх почув як її тіло здригнуло і вона мовчазно і істерично зареготала.

І майже в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де?—обізвався на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня утопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня утопився!..—знову над рікою ростявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову і мовчки рванулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувались сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколній вохкості. Десь по шосе ріпили підводи: то з околиці крамарі посувались на мійській базар. Командна висота стояла в тумані і ледви вирисовувся її темній силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суетились люде. Першої години одкачували Хлоню, але потім, коли вияснилось, що спасти його не можна,—обмивали труп, увільняли для мертвого палату і т. д. Але коли Хлоня і лежав уже на столі і нічого було робити—і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком де-кого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха,—сестри, які стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня уходить тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони тільки приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті,—сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня і пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів в Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не нашли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Не зважаючи на те, що Хлоня де-кілька разів обіцяв втопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні і на шосе. І тільки коли, до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, яка після дощу ще більше розкисла. По ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він ще застав Хлоню на березі, біля кручі. Але не встиг коняр перебристи невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками і кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя та анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію, котра й зложила відповідного акту.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, анарх одкинув рукою збите волосся і подивився навкруги себе.

Стояла тиша і за вікном всю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За де-кілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що знаходиться по той бік реальности. Анарх не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він вже, нарешті, так просто, без всяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві,

захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дальніх дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий посёлок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище і де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилилась убік, брела через безмежні гони чорного пару, добігала до цукроварні і, нарешті, пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в дикім степу серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони і тане, завмираючи в глухій степовій повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над всім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безгранність. Десь в степу курів димок, і цей запах дальнього пожарища уносив анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом,—ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли, нарешті, крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, анарх розплющив очі і важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він взявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся в стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захворів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою і хвороба прийшла вчасно. Він зрадив їй, бо вона могла його без всяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як вчора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Анарх розплющив очі і подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалости ні болю, наче це було звичайне явище на санотарійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «чого це сестри так суєтілись вчора?». Невже вони надають так багато значіння цій події?». Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік—і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно в воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він—пам'ятає—любив сидіти на цьому місці. Влітку відділя маячили прекрасні далі. Він памятає: збоку кручі ріс комиш такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут, біля кручі, завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Анарх брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло: воно розганяло дрібний і уїдливи́й дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: на дворі також було сіро, також стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод, і ніби-то застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о!—крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все знову затихло.

І тоді ж почув анарх, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графіна не було. Анарх підвівся і став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби-то його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна із них несла якесь шматття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть?—спитав анарх.

— Там!—махнула кудись рукою сестра і хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води там не найшов. В ідальні він теж не бачив графіна. «От ідіотський випадок!»—подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в нім, але й в грудях стояла неможлива спека. Йому здавалось, що він охоплений якоюсь незносною пожежею. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалось в надзвичайній зімниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали!—істерично кричала вона комусь.—В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А я цього не маю права зробити!—донісся з надвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі!—знову уперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі і затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що!—істерично закричала вона і повернулась до анарха.

На мент їхні очі зустрілись. І анарх побачив в Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі опустил вії. Майя круто повернулась, і дала йому дорогу.

Тоді анарх знову почув неможливу згагу, і він майже кинувся до сестри Катрі.

Але коли підбіг до її дверей,—їх було замкнуто. Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусіла одвезти сестру Катрю на станцію.—Анарх подивився у вікно. В кімнаті був такий же росгاردіаш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи—той же, підбитий хихлатим морошком, черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжкові, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлоніна смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала анархові покою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч де-кільки крапель води, він може збожеволіти. І тоді він нестримно кинувся шукати графіна. Але ніде його не находив. Навіть в кухні йому не повезло. Хоч над нею і стояв дим,—на дверях висів замок. Кухарка в цей час вийшла кудись. Анарх кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. На дворі жодної людини, наче-то вимерла вся санаторійна зона. На конторськiм плацу і зараз вив лікарів сeтер. Над гóродом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води і тривожно дзвеніли у ринвах.

Але дріж не зупинявся. Анархове тіло раз-у-раз підкидало. Голова йому горіла і ніби розколювалась на дві частини. Згага давила горло і спирала дихання. Тоді анархові прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби-то його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

Анарха охопив страх: «що це?»

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою незносну згагу... Це так просто і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв в його волосі. Тоді він, підбравши поли свого халату, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора утопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні гóрода, ні посóлків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм отрогом.

Анарх перейшов уже санаторійну грань, залишивши за собою яблуневий глуш. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня.—Скоро він був на трясовині. Анарх тепер обережно переступав калюжі, ніби-то й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало анарха і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинявся, і ріжниця була та, що тепер він охоплював його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті, із туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього гóрода долітали неясні згуки ростоженного дзвону.

Анарх спустився з кручі і став на пісок. Холодна вода поволі, ледви помітно пливла в темну даль.—«Але як же я води нап'юся?»—подумав анарх, ніби-то й, справді, не знав, як це він зробить. То говорив за нього його інстинкт.

І тоді його знову охопила згага. Анарх нагнувся, набрав в долоню води і приложив до неї свої гарячі уста. Разів з п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю і почав роздгаться. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь, і він може застудитись. Але згага не давала йому покою, і крім того, він гадав, що організм його все перенесе.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, ніби то зараз стояв літній ранок. Анарх одійшов од берега, і став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику і дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, ніби-то й справді таке явище було цілком природнім. Перед ним знову повстали тихі прозорі фантоми, і анархові було легко і радісно. І знову повсталала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсуреції і голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азійську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берегу, де сидів Карно і саркастично усміхався.

Упала одна крапля, друга і—раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ганку і тепер стояла самотня підвода, і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виражати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби-то чекала, коли-ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив.—Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий моршок.

Але й Майя не пішла виражати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплученими очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову упала одна крапля, друга і—замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої... «І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...—Але я й тут не можу поставити крапки: по-перше—мені шкода героїв, що з ними мушу я розлучитись; по-друге: я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась.—А втім, так і мусіло бути: рівне спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки,—я вірю!—мисленно стиснуть мою руку і скажуть: воістину ця жінчина уміла любити.—Але річ і не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підхожу до процесії подорожників

у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже з тих двох початків, які борються в мені: життя і смерті, перемогає перше. — А втім, да не подумают мої далекі нащадки, що ХХ главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила-б пам'ять мятежних комунарів. То нічого, що я жінщина з женственною натурою, — в добу горожанських війн я — салдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. — Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокоїної республіки нарешті заграє голубий промінь і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила і трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусіла розказати. Бо-ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю і сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невідомих людей — сильних, як леопард, прозорих, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

... І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

1923 р.
Харків.

М. ДОЛЕНГО

ГАЗЕТНЕ НЕБО

Це в небі сірому газети —
На заході вже стигнуть хмари
Знайомих кольорів, і ждеш ти,
Чекаєш зорами на блискавок удари.
Як очі пролетарського поета,
Мовчить співуча, кара височінь.
А в лабіринти фактів, змог, причин,
На кам'яному ґрунті простих ліній
Готує думка вибухові вчинки.

Харків,
вересень 1923 р.

М. ДРАЙ-ХМАРА

* * *

М. Хвильовому

Лани — як хустка в басамани,
а з підметів низьких долин
заносить духом конопляним,
і вигорілим тхне полин.
Над цямрою схилилась хлоя —
похитується журавель —
пірнає синьокрила соя
в золотосоняшну кудель.
Іде, як віл, поволі днина,
застигли порухи шулік, —
коли ж задзвонить тут машина,
засяє електричний вік?

М. ЙОГАНСЕН

* * *

Потяг вривавсь у сніг.
О — ge! нарізавсь на морок.
Бриза збиває з ніг,
Завиває, закручує порошок.

Переголосили, переворухили минулий вік
(Навива-є, накручує порошок)
Чоловічий, загнuzданий крик,
Дзик і стоп.

Так стій же, зубило під цвях
Забивай зубами, товариш,
У снігах, уночі, у полях.
О, потяже, нащо ти мариш?!

Надривай напружені груди,
Сичи, висвистуй, сифонь.
Ми з тобою, ми перші люди,
Ти — наш останній огонь!

Т. ПІДХМАРНИЙ

ДУМА ЗАБОЙЩИКА

Бий у груди землі,
обушок,
будь гостріший,
крицевий зубок!
Країні
вугілля
потрібне —
це знаю,
як в шахту я лізу. «
Кожний вдар
обушкà,
кожен
зайвий
коньок
дасть вугілля
ще трохи —
це ж та кров,
що відродить
країну,
це — та кров,
що піде
на заводи, —
фабрики
пустить
(дим димарями!
стукіт молотами!),
двигне
варстати,
 кине

на рейки
тяжкі
потяги,
закрутить
гвинти
пароплавів!
Кожний вдар
обушка,
кожен
зайвий
коньок
дасть вугілля
ще трохи.
Бий-же в груди землі,
обушок,
будь гостріший,
крицевий зубок!
Влучно,
міцно
бий,
одбивай,
ти шахтарська
руко —
ти не вугіль
то б'єш,
а руїну.
Стук!
Цок!
Бий-же в груди землі,
обушок!

Артемівський рудник,
VIII—1923.

УРИВКИ З ПОВІСТІ «ВІТРИ»

УРИВОК ПЕРШИЙ

... Біло-сірі тумани плывуть у безвість. Промінясто всміхається їм услід веселий квітень-чарівник.

«Хай плывуть, не вертаються».

— Пані, а сьогодні вже я піду на мітлінх. І Одарка з Коваленкової дачі йде й Тараска од Перерепенків присоглашає. Піду й собі!

— Ідіть, Онисю!

Біло-сірі тумани плывуть у безвість.

Онисі, Одарки, Параски од Перерепенків, Панаси та Омельки йдуть на «мітлінх».

Йдуть люде. Ідуть люде од плуга, од молота — «на мітлінх», на раду. До купи збираються... щоб усі вкупі... Нарід улиці заповняє, сходи, залі, хори.

Але Онисі, Одарки, Панаси та Омельки тільки на сходах або на хорах. Тільки там, де:

тісно, душно, чужі, непривітні спини й далеке: «Предсідатель, секретар, резолюція, товариші!»

А в залі на креселках, в залі на високому помості, куди двоє східців — представники народу, обранці народу (хто обрав? хто?).

Вони мали вирішати: що, як, куди...

Заля гуде од голосів — і раптом тихо:

На високому місці — президія (президія — чуєте — це начальство).

«Рекомендуємо зборам представників народу».

«Ось представник робітництва»...

«А оце представник селянства»...

«А оце од інтелігенції:

... Од панів нема, то й добре!

... Як нема? Вони всі — самі пани...

... Що по панському вдягнені? Це пусте...

... По-нашому ж і балакають...

... Еге, по-нашому... та прогишуть не по-нашому.

... Ні краще б туди настоящих сірячків «у свитках»...

... Цитьте! То соціалісти, дак вони за нас...

... Ой там не без пана... Слизький, пролізе...

... Та таки й краще, як ми самі за себе...

ЩОДЕННИК МАРТИ. Квітень 1917 року.

«А сьогодні вже я піду на мітлінх, пані». Це Онися, наша відлюдна Онися — до мене, коли я вдягала пальто, щоб йти на жіноче віче.

— Ви, Онисю? Я чогось неймовірно здивувалася.

Скинула з себе пальто та механічно заварила чай із самовару. (Самовар Онися зараз внесла).

Цілий вечір просиділа з Галею та Марком, годувала їх, забавляла їх, вклала спати. Тоді перепрала сороченята й панчішки. Робила те, що Онися всі ці вечори, коли я на зборах, на мітингах за її права на людське життя промовляла.

Тепер я тут сама, на своїй властивій роботі (діти, господарство, вечерея для мужа), а Онися пішла сама своєї долі добувати.

Чи здобуде? Чи може я краще б здобула?!

Я сижу дома, і буря в душі моїй. Там, у місті, розбурхане море мене кличе, кличе буря, посіяна мною й моїми товаришами. А я не йду. Не можу. А чому? Діти (мамо, ти будеш з нами? Розумієш, Марку, мама сама буде з нами. Мамусю!) Пухкі рученятка, пелюшки, латки, ронделі...

Наймички нема. Наймички. Нема кому глядіти дітей, готувати вечерю, тепло й життя підтримувати в людському родинному огнищі.

А колись, як ми одружилися й я оселилася вдвох з Корнієм, я сказала собі: «а слуги, наймички не буде у нас! Ми, соціялісти, мусимо життя своє будувати згідно з своїми ідеалами; експлуатувати нікого ми не можемо. Я не можу використовувати на чорну роботу таку саму людину, як я, не можу мати в своїй хаті наймичку»...

... Я сижу вдома, і буря в душі моїй. Яка це безодня — жіноче життя... яка це чорна безодня! Як це діти в кайдани беруть і душу нашу й наше тіло! Всі ці останні роки я мріяла про маленьку студентську кімнату, де б я одна та книги. Звідти могла б до веселі прислухатися, придивлятися, промовляти! Мріяла... А мала: дитину, пелюшки, самовари, кашки, сороченята... Потім другу дитину й те саме подвійно.

Тепер я хочу вільно й завзято йти з товаришами в боротьбу, а роблю — біля самоварів, глечиків, сороченят, сміття.

І дві пари широко розплющених радісних оченят коло мене: «як добре, мамусечко, що ти сама з нами тепер!»

УРИВОК ДРУГИЙ

Кров уперше повилася прапорами на вулицях кучеряво-зелених.

На вулицях блакитно-прозорих, напружено-радісних ураган, схований в зеленій блакиті, маючи прапорами червоними, заповідав:

«Кров!»

Улицею, серединою вулиці йшли ті, що нічого не мали... все їхнє, все, що мало б їм належати, було у других. А ті, другі, сиділи в кам'яницях, стояли біля вікон, тинялися на пішоходах, придивлялися до прапорів.

Може вони думали — ситі, дужі, багаті, повернути те чуже, що за «своє» мали?!

Ті люде... вони збиралися в палацах і говорили... виходили на балкони палаців і говорили, обіцяли: «Граждане!»...

А ті, що серединою вулиці йшли, повідряпувались з підвалів, позлазили з горіщ, зачувши «воля!», ті, що нічого не мали, позбавлені всього, щоб їм належало, ті півголодні, піводягнені, йшли під червоними прапорами. «Товариші! Хай живе 1 травня, всесвітнє робітничє свято!»

І ураган, захований в блакиті — вона їм не сяла, вона їх не гріла, — їх зігріє, ураган — заповідав:

«Кров!»

* * *

Марта на пішоході, серед натовпу, дивиться. Вона з дитиною; дівчинка міцно вчепилася за руку. Не йде Марта до «своїх» в юрбу, що неблаганно суне наперед. В юрбу з дитиною страшно.

Поперед юрби бачить: Корній під прапорами. Коло нього висока «сестра», в сірій сукні; біла намітка, червоний Хрест. Лице суворе й прекрасне...

— Мамо, там тато, тато он-де... Галка кричить.

— Там, там тато!

Корній... він йде з усіма... Він там, а вона тут... Вона, Марта, стороння, а не учасниця. Учасницею не може бути, бо — діти... Діти й мати: родинне. Мати приїхала на допомогу їй в господарстві, мати і стара й глуха. І не звільнила її від «родинного». А Корній — він пішов від «родинного». Корній одійшов. Онися кинула, і для «родинного» вона сама...

Вона, що все мріяла про самоту, про келію... про всесвіт і боротьбу для нього.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Травень 1917 р.

... У нас тут, дома, як колись на еміграції: першого травня увечорі приїхали товариші з-закордону — обідають, ночують, накурюють до роспуки; обговорюють, дебатують теж до роспуки. Цілком те саме, що було колись на еміграції. Тільки для мене — ріжниця: там я у всьому брала участь, була як товариш. Тут зараз я — хоч всі до мене «товаришко Марто» — я зовсім осторонь: готую обід, підливаю самовари, одриваюсь од цікавих балачок погодувати Марка, схоплююсь до Галки, що не може заснути від гармидеру: «Тільки щоб мама близьенько коло Галюсі... щоб мама близьенько»...

І од усіх я зовсім далеко...

І хто вона, та висока, сувора, прекрасна, що з Корнієм, під червоним прапором?

УРИВОК ТРЕТІЙ

Теплі рожеві ранки.

А то — червоно-вогненні...

В-у-у-ух- гур... грузовики вулицями розбурханими сиплють паперовий дощ.

«Гражданє!»...

«Товариші!»

«Товариші!»

«Вибори... Кого оберете, той буде все вирішувати... буде розподіляти землю, все добро»...

«Вибори»... «Кандидати»...

В-у-у-ух- гур...

«Граждане!»...

«Товарищи!»

«Товариші!»

Паперовий дощ крутиться в повітрі, сиплеться на розбурхані вулиці, на «граждан»...

— ... Только своя, рабоче-крестьянская власть, товарищи, даст вам свободу, даст возможность разорвать цепи...

— ... Сама тільки народня влада, з представників усього народу врятує революцію і наш край від загибелі...

З грузовиків слова повітря ріжуть.

— Мамо, хто це там, коло тата? висока з червоним хрестом? Це та революція, що бабуня каже, що вона його цілком забрала собі?

Марта з дитиною на пішоході — остеронь.

В-у-у-ух- гур...

Мчать грузовики, сіють папірці, що на них слова вогненні.

Мчать грузовики, на них люде, під червоними прапорами слова вогненні — до всіх, всіх, всіх...

Марта з дитиною на пішоході — остеронь.

«Так, революція!» Революція мчить повз, а вона остеронь.

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ

Червень. Саме розцвіли надії. Буря несеться вгору. А мої надії вмірають.

І хто се коло Корнія, висока, з червоним хрестом! І чому вона — коло його?

УРИВОК ЧЕТВЕРТИЙ

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо палючі.

Там, в далекій столиці — про це через дрти залізні вогненні звістки летять — там уже не вірять словам.

«Говоріть, говоріть!»..

Там, в далекій столиці — дрти нам про це гудуть-гудуть — руки поневолених протягнуто: «дайош», — і в руках зброя.

А в нас тут ще говорять. У нас все ще: «голова», «секретар», «президія», «резолуція» — в повітрі згучить. «Всю землю трудящому людові» — на словах.

Може й оддадуть... може все, належне голоті, все, належне голодним робітникам, оддадуть.

Говорять про це, говорять, говорять: як бути далі? як усе ділити, чиє все буде? Брати ж усі! Усіх же все й буде. Земля, будинки, одежа, чоботи, все, що поховано в затишних куточках.

Всіх!.. А як поділити?

Говорять, говорять, на різних мовах говорять. Ми — всі брати!

«Граждане!»

«Товарищи!»

«Говоріть, говоріть!»

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо палючі.

— Маріє... ви стомились, ви ледве йдете...

— Ні, Корнію, втоми не відчуваю...

Одгуділи, одухкали грузовики. Одгомоніли, одзвонили люде.

І місяць, самий тільки місяць поміж хмарами.

Тихо, тепло, сріблясто, пахне липами.

Чітко кроки на пішоході:

— Ви ледве йдете, Маріє! хочте спертися на мою руку?

-- Дякую, Корнію, не турбуйтеся! Я звикла сама...

— Я провожу вас, я сьогодні у місті ночую.

— В штабі ночуєте?

— В штабі... Наш липень горить, Маріє... Ви не відчуваєте, що ще не час йому горіти... Ще не назріло... Це збройне повстання... Чим воно скінчиться? Тай такі заплутані ще наші національні справи...

— Так, завтра рішучий мент! Все з'ясується... А що не час... Корнію! хіба можемо ми знати, що не час голодному їжі собі здобувати, не час голову на свіже повітря з льоху висунути! Що можемо знати про це ми, книжники, ми, пропагандисти теорій. Ми йдемо до життя з теоріями, а життя нам своє диктує... І ось липень горить... Хай липень палає, коли є стільки вогню, щоб запалити його...

— Маріє, ваша рука горить і палає... ви хворі?

— Корнію, ах нащо? нащо ви — руку? чи боїтесь, що впаду... Так ні! Я не впаду. Я своєю стежкою твердо...

Місяць нервово поміж хмарами, сріблястий...

— Скажіть мені про Марту: як вона? Колись бачила раз у підпіллю... Ясна, проміняста... Ви її дуже любили, цеб-то і зараз...

— Так, люблю... чи любив... Тепер — не знаю. З дітьми вона. Поки дома все мусів, внутрішнє мусів, то любив. Поки все дома — читав, писав, думав. В затишку. З нею... там діти. А тепер — як не дома... як на вулиці... як двері дому розкрились... як двері душі розчинились... Тепер, коли не затишок, коли буря... коли слова, думки мої в розбурхане море треба... тепер, коли життя моє інакше... все тепер інакше. Я сам тепер інакший. Тепер... Притиснув до себе лікоть Маріє:

— Маріє!..

Ніжно:

— Маріє!..

І урвав...

Хвилюється нервово місяць сріблястий поміж хмарами...

Душа Марії хвилюється в пазурах вогнених.

— Ні, ні, Корнію! Мені ніякого особистого життя. Ніякої ніжності, це ослаблює...

Липневі ночі для душ окриплених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо-палючі.

Липи... липи пахнуть.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Липень 1917 р.

Згадала: на святі першого травня Корній і всі наші були із червоними стрічками. Взагалі ж українці — із синьо-жовтими. Отже ріжниця колосальна. Але як скінчилося свято, зняли стрічки — ріжничі ніякої. Всі однакові. Всі наші йдуть з ними, з тим «болотом», як самі називають

їх, навіть Корній, що раніше ніколи не єднався з ними. Спостерігаю це вже три місяці. Питаю: чому? чому не соціалістичним фронтом? — «Це тимчасово єдиним фронтом національним»... «так настроєні маси»... «національна революція»... А тоді — красномовний рух.

Я розумію: тоді щось буде. Але й не розумію: чому й зараз, зразу, не йти єдиним соціалістичним фронтом. Так, як в підпіллі йшли? «Раніш національні осягнення»... Так, так...

... Крізь відчинене вікно липи заливають мене пахощами.

Липи голублять мене. Солодко-млосно...

Мрії... які в мене мрії?

Корній...

Постійна мрія моя, — книжки, думки, боротьба, — десь губиться в туманах, зникає у безвість.

Вгрузаю в колиски, пелюшки, глечики, сміття...

... Корнію!..

А липи як пахнуть!

... Корнію!..

Липневі ночі для душ самотніх нестерпучі.

УРИВОК П'ЯТИЙ

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ. Вересень 1917 р.

Надіям край! Кінець чеканням...

Вітри люті несуть од мене душу Корнія...

УРИВОК ШОСТИЙ

Чорними жовтневими ночами годі чекати! Вітри. Холоднеча. І голод. Червоними полум'ястими днями, коли в багреці листя палає місто, коли захід переможно вогнем горить — летить з гуркотом машина, ще одна й ще.

На них люде, що серця їх — в пожежі...

У жовтні місто палає. Серце палає... в грудях палахкотить. В сухій глотці горить:

— Чия земля? Земля, що руки від неї порепані, що ноги від неї подряпані? Що груди висхли від неї? Що зігнулись спини від неї? Чия земля?

— Земля наша, селянська...

— Земля наша, українська...

— Чиї палаци? чий хліб?

— Чиї залізо, вугілля, сіль, все, що киркою та молотом довбають, поряють оmozолені руки наші?

— Наш хлеб, наше железо... уголь, дворцы — все наше, крестьян и рабочих...

— Наше все... наше, українське.

— Чие все, що є на світі? На світі, що на йому всі живуть, та не всі працюють...

— Як ділити? Як усе розподілити? Все добро, всі скарби, щоб кожному, хто прийшов у життя, жити можна було...

— Що там розподіляти? Наше, українське все, що на нашій землі...

— І щоб перестали вже вмірати там, на фронті... війну з чужими припинить, всі брати! Не вороги нам німецькі робітники й селяне, що проти нас, на фронті. А де ж ті вороги? де? В чії груди наші списи? наші рушниці? В тих, що нас в неволі тримають, в голоді й холоді. В наших начальників, в панів...

— Так, в начальників, в панів!

В червоних загравах буйного бажання вмірав день жовтня. Жовте листя горіло мов золоте. Жовте листя... але воно не жовте, воно червоне, багряне... воно займається пожежою.

— Чекайте, чекайте—вітрами котиться від палаців, що до них мармурові сходи, а на сходах зігнуті постаті з торбами за плечима.

«І жовтень, червоний вдень, чорний уночі, на те гучно, з грузовиків: Годі!

Годі чекать!»

* * *

На заході горить, палає.

Останній грузовик, що од Ради Робітниче-Селянських Депутатів до Центральної Ради (порозуміння ж, порозуміння ж серце просить!) спинився.

— Отже, значить, ми в різних таборах, прощайте!

— Ви збочили, Корнію!

— Були колись в одному...

— Ви збочили, Корнію!

— Значить, порозуміння...

— Порозуміння не може бути, Корнію!

* * *

Захід пожежою тривожно палає.

— Буде завтра вітер, Маріє...

— Будуть завтра вітри, Корнію!..

— Дай мені руку твою, Маріє...

.....
Тиша. Тільки грузовик напружено чекає.

— Дай мені руку твою, Маріє...

Тиша.

І вітри.

Жовтень, 1923 р.

П. ФИЛИПОВИЧ

* * *

Затверднула земля, і сонце примерзає,
Несуться сани, і летить сніжок.
І ми помітили, мов гострий полозок
І слово десь блискучий слід лишає.
І все змагається—нерадісну любов
Перемогти, накреслити на кризі...
Над обрієм спинились хмари сизі.
Короткозорий грудень надійшов.

В. СТАНКО

В ПОЛЯХ

Ідеш не йдеш — спиняєшся.
О, скільки їх! — питаєшся, —
без ліку, без кінця!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту —
без ліку, без кінця...
Хмариться тінь злотарками,
Пора б пройтись косарками,
Пора, гей, тінь, пора!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту,
без одцвіту цвітінь, —
без ліку, без кінця...

ПОМИЛКА

(із книги «КОРОЧЕ ГОРОВИНОГО НОСУ»).

Парубок Михаль, як парубок, а тільки серце має обеззброєне супроти чар жіночої привабливості. Досить Михалеві півгодини побалакати з дівчиною (аби була трохи краще за відьму), як уже й учадів: закоханий безмірно, і весь світ для нього в очах коханої, без якої жити не сила, без якої життя — нічого не варто... Але легко захоплює Михалю вихор кохання, та легко й мчить собі далі, покинувши його, як жертву для нових захоплень... Досить Михалеві три дні чомусь не бачити коханої, як образ її стирається біжучими вражіннями, в'яне — і вмирає любов, сліду, навіть спомину не лишаючи... Тому Дон-Жуанський спис його безконечний, але тому ж — кілька разів одружитись заходився й кожного разу... «без последствий», має вже 25 років, а все нежонатий, хоч і горить його серце коханням майже всі 365 днів на рік...

А оце трапилась йому пригода. В квітні їхав до Києва на побачення з черговою Марусею та зустрівся в потязі з Наталею з Юрова. Поки до Києва доїхали, — а таки ж щось три години їхали, — зів'яв вже в серці Михалевім образ Марусі й розквітла нова любов... Три дні в Києві стали для Михалю справжньою поемою, витонченим віршем ліричним... Тільки пізно увечорі розлучався з Наталею, а потім з образом її в душі зачарований ходив по вулицях або сидів коло вікна, дивлючись на зоряне небо, нетерпляче чекаючи, щоб минула ніч і скінчилась мука розлуки...

Коли через три дні прощався з Наталею, злізаючи на своїй станції, казав їй, що скоро, скоро приїде до Юрова, а сам не знав, як дочекається того скоро, бо не міг жити без Наталі, повітря легеням не хватало... Йдучи додому сформулював рішення — так, час його прийшов одружитись з Наталею, бо як же, як же можна жити без неї?.. Тільки вступив до своєї хати, сів до столу і писав листа, в якому палкість кохання досягала зразків знаменитіших коханців... Просив врятувати йому життя, стати йому подругою назавжди... Скінчив листа й поклав до кешені, завтра ж уранці однесе на пошту... А через кілька хвилин прийшов брат з товаришем і запропонував завтра вранці їхати по рибу на озеро. Михаль охоче згодився... Цілий день просидів під віковим осокором, стежучи за поплавцем, роздягшись, лежав на піску горілиць, смажучись на сонці, купався... І непомітно роستانув образ Натальчин... А на завтра поїхали до лісу по гриби, а позавтра ще кудись. І забув Михаль про листа свого до Наталі, що мирно почивав у кешені... Коли якось через тиждень дістав од Наталі листа з запитанням, чом не додержує слова приїхати, з нагадуванням, що вона чекає... Нічого не ворухнулось в серці, коли читав

того листа, — любов безслідно минула, — але їхати було треба... Так, увечері ж поїде...

Коли йшов до вокзалу, стрів Катрю.

— Куди?

— До Юрова.

— Може до Наталки?

— Так.

— Ну, то, будьте ласкаві, ось передайте їй листа, я як раз до вокзалу йшла, чи не стріну когось, щоб до Юрова їхав...

— Добре! — і поклав листа до кешені.

Тільки побачив Наталю, як передав їй листа, а вона почала читати, почервоніла, змішалась і вибігла з хати... Увійшла аж через півгодини вся чомусь сяюча, урочиста, увійшла з батьками, що теж чомусь мали вигляд урочистий, якимось особливо здоровкались з Михалем, а розмова чомусь не клеїлась, чомусь весь час уривалась напруженим мовчанням... Михаль дратувавсь, не знав, про що балакати... нарешті, не витримав і став прощатись, хоч і чув, що на кухні стукали ножі, а мати Натальчина що-разу бігала туди «по хазяйству»...

— Е, ні! — забалакали всі троє, — так ви не поїдете, вам уже й хата улаштована — ночуєте у нас... Зараз і вечерея...

Мусів лишитись... на тортурі...

Урочистість усієї родини не зменшувалась ані трошечки, бесіда весь час уривалась, весь час Михаль почував, що всі на нього дивляться з чеканням... Батько іноді починав звертатись до Михалю зовсім фаміліярно, з якимись незрозумілими натяками і це ще більш дратувало Михалю... За вечерею хмари стали вже занадто темними, нестерпучим став настрій. Даремно намагався Михаль знайти полегкість в чарці, ніщо не допомагало, і драгливий фаміліярний тон батька все зміцнявся, все зростав знак запитання в очах Натальчиних, все більш благаючого чекання було в її погляді... Нарешті, всі стомились, всі замовкли... Але мовчання було важке, неприємне, нервово...

— Уф! нарешті, по «на добрі ніч!» Опинився один в хаті і стомлений сів на ліжко: в відчинене вікно загадково дивився місяць, в бузку співав соловейко, десь далеко кричали жаби... «Гарно таки жити на світі!» — подумав Михаль і став роздягатись... Але якимось випадково поліз до кешені і витяг звідти... листа. Що за біс? — «Вп. Наталі Сергіївні Савченко!» — Як то так? Адже ж листа він віддав Натальці, як тільки увійшов до господи. І раптом блискавиця прорізала йому свідомість і все зробила зрозумілим: замість Катриного листа він віддав Натальці свого забутого закоханого листа...

Жах стис Михалеві серце, жах непереможний!.. Подивився на годинник. Дванадцята. З вокзалу линув згук дзвону, що сповіщав про вихід потягу з Стеблова... Потушив лампу, вистрибнув у вікно й кущами та городніми грядками пробирався до тину, за яким йшла стежка до вокзалу...

П. Б. ШЕЛЛІ

МОНОЛОГ З «РОСКОВАНОГО ПРОМЕТЕЯ».

О, владарю богів і духів, всіх,
Крім одного! На зоряні світи,
Що в сяйві котяться, нас тільки двоє
Все дивляться безсонними очима.
Поглянь на землю, на своїх рабів,
Яким ти за молитви, за хвалу,
За гекатомби серць розбитих платиш
Лиш марними надіями і страхом.
В ненависті сліпій чого досяг ти?
Ось я, твій ворог, тішусь і сміюсь
З мого нещастя і твоєї помсти.
Три тисячі безсонних років, повних
Такої муки гострої, що кожна
Хвилина видавалася вже роком,
Одчай, самотність горда і призи́рство,
— Ось царство, у якому я паную.
В сім царстві більше слави, ніж у тому,
Яке ти з свого трону озираєш,
Могутній! О, ти був би всемогутнім,
Коли-б я погодився розділити
З тобою владу: я б не висів тут,
До скелі недосяжної прикутий,
Де не росте трава і де нема
Живих тварин; де мертво все і пусто.
О горе, горе, горе й вічна мука!..
Ні зміни, ні надії. Адже ж терплю...
Скажи, о земле, чи не чули гори?
Скажи, блакить, чи сонце всевидюче
Не бачило? Скажи, бурхливе море,
Мінливе, ясне дзеркало небес,
Ви хвилі стогону мого не чули?
О, горе, горе, горе й вічна мука!..
Тут глетчери, мов голками, мене
Пронизують кришталями своїми,
Які у сяйві місячнім замерзли..
В'їдаються дзвінкі кайдани в кості.
А неба пес крилатий гострим дзьобом,
Омоченим в отруту вуст твоїх,
Мені шматує серце, й виринає

Огидне кодро привидів, поріддя
Бездонні темрявої снів. Вони
Сміються з мене! Духи землетрусу
Із ран тремтючі жили виривають,
А скелі розщепляються і знов
Зростаються, і урагани злі
З безодень вилітають, і квилять,
І гострим градом ляскають мене.
Адже ж вітаю я і день, і ніч;
Той день, що сивий шершень ростопляє,
Ту ніч, що в ризі зоряній лагідній
У небі тьмянім плине, бо з собою
Вони приводять рій годин безкрилих.
І знаю я, одна із сих годин,
Мов той похмурий жрець строптиву жертву,
Приволоче тебе, царю жорстокий,
Сюди, і поцілунками зітреш
Ти кров з оцих моїх поблідлих ніг,
Що ростоптатъ тебе могли, коли б
Вони рабом таким не гордували.
О, ні, не стану гордувать. Мені
Тебе вже жалко стало: смерть тебе
Через простори неба пожене;
Душа твоя, поята диким жахом,
Розчахнеться, немов безодня. Сум
Мене вже обгортає, а не радість;
Уже ненависти нема й сліда,
Бо я в нещасті мудрим став. Прокляття
Своє тепер назад я хочу взяти.
О, гори, відгомоном стоголосим
В туман і гомін водоспадів ваших,
Мов грім, моє закляття пролунало!
О, ледяні струмки, що міцно скуті
Морозами були й, почувши голос
Страшний, здрігнулися і розповзлись
По Індії! І ти, етере ясний,
Де сонця круг без промінів палає!
Ви, урагани, що, спустивши крила,
Повисли над безоднею німою,
Бо грім мого прокляття світ схитнув!
Коли слова мої ще мали силу,
Тоді (тепер змінився я, й нема
Ненависти і в спогадах моїх),
Хай знов у них та сила забренить:
О повторіть же їх, о поверніть!
Ви ж чули всі—прокляття громове.

Переклав О. Буриардт.

Г. СКОВОРОДА

З ЛАТИНСЬКИХ ПОЕЗІЙ*)

I.

Музам колись дев'ятьом на шляху зустрілась Венера,
 З нею її купідон,—слово крилате в устах:
 «Музи, шануйте мене—я найбільша з усіх олімпійців,
 Всюди під бérлом моїм коряться люде й боги».
 Мовила. Музи на те: «А над нами, богине, не владна,—
 Наша святиня не ти, наша любов Гелікон».

II. ХВАЛА БІДНОСТІ.

О, блаженна й свята—уділ мій—бідносте!
 Справжня мати серцям, рідна і лагідна,
 Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби,
 Супокійная гаване!

О, щасливий, хто зміг думкою гострою
 Зрозуміти, які втіхи незмірені
 Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
 Серцем щирим і радісним!

О, щасливий, хто встиг заприятелювати тебе,
 Хто на ласку твою здався безоглядно,
 І кого на бенкет свій допустила ти,
 Ввівши в хату низьку й тісну!

*) Латинські поезії Сквороди своїм тоном і характером де-що різняться від його віршів „малоросійським діалектом“, що увійшли до „Саду божественных песней“. В них майже немає того глибокого й інтимного ліризму, тієї широко-сердечної співлїди „хаотичного й тривожного духу“, що так у свій час зачарували російського дослідника Сквороди В. Ерна. Це здебільшого офіційні привітання, вірші на випадок („На день народження Вілгородського єпископа“, „На день народження Василя Тамара“) послання, або речі так мовити б, епістолярного походження, тобто поезії, що зустрічаються в листі і стоять в зв'язку з темами, яких торкався Скворода в розмові з своїми кореспондентами.

Вірш „Музам колись дев'ятьом“ становить, як сам Скворода свідчить, наслідування одної грецької епіграми, яку він колись читав („Memini me legisse tale inter graeca epigrammata“),—міститься він у листі до Ковалінського в 30 січня 1763 р. (№ 68 у виданні 1894 року).

Ода на бідність (в оригіналі по грецькому: Aínesis penias)—в недоведеному листі до Ковалінського № 52. Розмір оди додержаний і в перекладі—друга асклепидова строфа. Перші три рядки—схема:

— — — — — | — — — — — || — — — — — | — — — — —

четвертий рядок:

— — — — — | — — — — — | — — — — —

В оді багато перефразувань з Горатія.

„Злидений Ір“, що згадується в передостанній строфі, старець на острові Ітаці—про нього (про його заздрості й жадність)—оповідає Гомерова „Одиссея“.

Послання „До Петра Герарда“ довгий час уважалося за твір Сквороди. Акад. Д. І. Багалій, що редагував Харківське ювілейне видання 1894 р., умістив його в відділі „Разные стихотворения“, стор.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і кам'яний недуг,
Жовчні болі й пропасниці.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
Звідки сила хвороб плине й у ключ кипить,
Бо немила тобі розкіш несправедна,
Люта мати трівог лихих.

Ні турбота гризкя́, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочи́нь моря бурливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкій воді.

В твій куток не зоря́ть острах і хитрощі,
І пекельних богинь погляди за́здрісні
Не спроможні пойня́ть дім твій і Та́ртаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і при́звичаєне
До набожних трудів тіло незломнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Й та веселість ясна́, що з верховин своїх
На глупо́ту людську дивиться з усміхом,—
Ви сопутники бідности.

Але ті жербаки—як я прославлю їх?—
Що на серці у них прагнення золота,
Ті закланні старці, що до скарбів земних
Так пожа́дливо горнутьс...я

295—297. В тому ж відділі видруковано й „український“ переклад латинського віршу тексту: „О селянський милий, любий мій спокою“ (стор. 289—290). Його продовження—окремо, стор. 286—287: „О каморка тільки що одному местна“—кінчаючи словами: „Кто тебе от книжек и от воли манят—знай, что десны суть те души“ Кінець латинського тексту (28 рядків) у Сковороди не перекладений зовсім.

Останніми часами проф. С. С. Длужевський з'ясував, що вірш „Ad Petrum Gerardium“ належить не Сковороді, а відомому французькому гуманістові Марку-Антуанові Мюре (1526—1585). Вказівка на справжнього автора послання єсть і в листах самого Сковорода. Проф. С. С. Длужевський посилається на 6-ий лист до Коваліського, де Сковорода, процитувавши один рядок з послання, додає: „ак говорить Мурет“ („Ut Muretus ait“).

Але навіть не належачи Сковороді, вірш „Ad Petrum Gerardium“ цікавий для настроїв і поглядів філософа, по-своєму аристократичних („Везпечна стежка до життя блаженного, незнана підло́ті людській“) і досить далеких від того народництва, яке у нас зияли, іноді необережно, йому приписувати (маю на увазі всіх тих, хто писав під виливом характеристики Сковорода у С. ефремова).

Ні, покіль іще ти оком ненаситним,
Хоч злидений, мов Ір, рвешся до золота,—
То (й без скринь золотих) ти не наблизишся
До правдивої бідности.
Був убогим Христос, бо зневажав скарби,
Павел був бідарем, бо не шукав вигід,
Не в старчачих торбах,—бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім.

AD PETRUM GERARDIUM.

Село моє, спокою мій улюблений,
Далекий від трівог земних!
Джерел прозорих ненастанний гомоне
В зеленім холодку гаїв!
Дерев разложистих шумливі кучері,
Луги перлисто-росяні!
І ти, моя самотносте, подруго дум,
І ти, свята безмовносте,
Якої й пташка не порушить піснею,
Ні пастушок—сопілкою,
Як вівці гонить ранком на пасовище,
А ввечорі—у теплий хлів.

А стіл привітний, щедрий і без вигадок,
Та трапеза з звичайних страв,
Не з тих, що вчений кухар повимислює
На ласого господаря,
А з тих, що мати зварить заклопотана
Для батька й молодих синів.

ти, полице, не для всіх призначена.
Добірні й дорогі книжки,
І келія, де ліжко тільки вміститься,
І сон надходить радісний!
Безпечна стежка до життя блаженного,
Незнана підлоті людській!
Як рвусь до тебе серцем переповненим,
Все инше споневаживши,
Як лину я до тебе, одкидаючи
Усі роскоші Персії,
Омитий в чистім джерелі Ольмевім,
Причетний лаврам Фебовим.

Що ж ти, Герарде, ти, якому-б тішитись
З криниць, незнаних людові,—
Не йдеш сюди, опалений жадою
Скарбів та слави марної?
Невже по-над неї ці чисті радощі
Підносиш ти життя двірське?

О, ради тих печер святих Ликеевих,
Що в них бував ти хлопчиком,
Прийми пораду, що тобі нашіптує
Старий і вірний приятель.
А хто тебе од творчих дум одважує,
На ради тих замкни свій слух,
Як син Ляертів, що на спів підствиницький
Мав охоронний віск в ушах.

Не той блажен, що загібає золото
Та дивні перли Індії,—
Щасливий, хто малим задовольняється,
Нещасний, хто не знає меж!
Коли в спокої, сам собі належачи,
Провадиш ти життя своє,
Де те безумство, що тебе примусило б
Кайдани взять невільницькі,
В чужій ходити волі і пониженно
Тремтіти перед власником?
Отож порви, порви всі пута, скинь ярмо,
Що так тебе намучило,
Насмілься бути щасливим, геть одкинь усе,
Що до землі пригнічує.
Літай думками по етеру ясному,
Віддайся духом вічності.
Покинь забави, уділ той розкішницький,
Що вабить темних неуків.

Коли-б мені в свій час, як перша молодість
Цвіла ще на щоках моїх,
Хтось старший так вділив би свого досвіду,
Як хочу я вділить тобі,
То, може, й я не плакався, що без розуму
Потратив стільки кращих літ.

Переклав М. Зеров.

Шевченко й критика.

Еволюція поглядів на Шевченка.

Розглядаючи літературу про Шевченка від 40-х років минулого століття аж до наших часів, перечитуючи численні розвідки, статті, замітки й рецензії на Шевченкові твори, спеціальні й принагідні, давні й нові, мимоволі ставиш собі запитання—чи все ж зроблено для правдивої оцінки Шевченківського скарбу поетичного, чи досліджено й вияснено, з належною повнотою, розвиток поетичної думки, основні закони творчого духа найбільшого українського поета, чи показано і чи в правдивім освітленні показано значіння цього генія?

І на запитання це маємо лише одну відповідь: ще й нині в 110-і роковини народження Шевченка не все і геть не все зроблено для дослідження, вияснення й оцінки літературного надбання Шевченкового й надто для освітлення, пояснення його. Мимо того, що ми досі не маємо ще повної критичної біографії поета (єдина велика і в якійсь мірі наукова біографія поета, написана в 90 р.р. минулого століття О. Л. Кониським, нині вже застара, новіша ж розпочата И. Стешенком і надрукована в 119—120 т. «Записок наукового т-ва ім. Шевченка у Львові» р. 1917, перервалася на самім початку, зі смертю автора), мимо того, що ми не маємо академічного досконалого видання творів Шевченка—усіх, з усіма варіантами і належними коментарями¹⁾, у нас немає також навіть повної бібліографії Шевченкової²⁾, недовершені досліди не тільки що до мови й стилю поезії Шевченка, а навіть що до форми, змісту, окремих мотивів, започинень і т. д. До того ж і справжньої критичної літератури й історично-літературних серйозних розвідок серед величезного моря ріжного матеріалу про Шевченка маємо не так багато і тільки власне в новому ХХ столітті почалися ґрунтовніші досліди над творами Шевченка. Що ж до Шевченківської літератури ХІХ століття, то за винятком праць М. Драгоманова, Ів. Франка, В. Шурата та ще двох-трьох учених, не з'явилося нічого видатного, і критики повторювали здебільшого проголошені ще в 60-х р.р.

¹⁾ Останнє з кращих видань Шевченкових творів—Лейпцігське, за редакцією Б. Лепкого, також, на жаль, не може вважатися цілком задовольняючим—своєю системою розміщення матеріалу, не скрізь однаково добре опрацьованими текстами, коментарями то-що.

²⁾ Видана М. Комаровим в Одесі р. 1903-го книжка «Т. Г. Шевченко в литературе и в искусстве» неповна й для тих часів, зовсім не задовольняє теперішнього дослідника Шевченка, бо не подає літератури по 1903 році. Новітня спроба Шевченкової бібліографії—М. Яшек, Т. Шевченко,—матеріали до бібліографії 1921 р.—є доповненням книжки Комарова, але й вона знов і дуже неповна і недобре випорядкована.

думки і висновки про творчість Шевченкову — Костомарова, Куліша, Добролюбова й инш.

А тим часом справжнє вивчення Шевченка потребує пильної роботи дослідників в напрямку давньому, що його найкраще представлено в працях Франка, Колесси, Щурата, Стешенка, Зайцева, Белея, Якубського (впливи на Шевченка, досліди над його російськими творами, над прозою психологія творчості Шевченка, форма, стиль, ритмика його поезії і т. д.), і в найбільшій мірі в новому напрямку, що його нарешті поставило з соціальною революцією життя перед сучасними ученими — в напрямку марксістського досліджування.

Тільки таке досліджування Шевченка вирішить питання про місце найбільшого українського поета серед інших письменників його часу, про зв'язок Шевченка з його добою, з його класом і також допоможе в розв'язанні й усіх поставлених за весь час дослідів питань (впливів, стилю, психології творчості і т. д.).

Стоячи на давній — чи то естетичній, чи просто «громадській позиції» — критики й історики літератури — української, російської й усякої иншої — не могли через те й розв'язати багатьох питань літератури взагалі й зокрема питань шевченкознавства, бо вони абстрагували їх, одривали від життя. На дослідах над Шевченком особливо яскраво виявилась безпорадність критиків та істориків літератури, їхнє хитання від одного погляду до другого, їхнє часом повне нерозуміння того, про віщо вони писати бралися. Ще гірше бувало, коли де-які (досить численні) критики пробували використовувати Шевченка для своїх особистих, чи власне групових, «гуртківських» партійних цілей. З'являлись тоді грубо тенденційні статті або зміни та перекручування навіть тексту Шевченкових творів. Шевченка втискувано на прокрустове ліжко специфічних потреб і уподобань, препаровано, фальшовано, як кому хотілося. Твори найбільшого українського поета виходили в Галичині не такими, як на Наддніпрянщині, там з тавром цісарсько-австрійським, тут з царсько-російським, та й в Галичині ріжнилися досить помітно видання клерикальних груп (що у їх виходив Шевченко «благочестивим і смиренним» християнським поетом, очищенням строгою клерикальною цензурою од непотрібного їм раціоналізму й революційності) од видань радикалів галицьких, що як раз революційність та раціоналізм Шевченків підкреслювали; у народовців знов «Кобзар» Шевченків був не зовсім той, що у москвофілів, не тільки що до пояснень, коментарів, а й до самих творів. На Наддніпрянщині теж немало намутився «Кобзар» перше, ніж дозволено йому показатися в люди таким, яким він вийшов з-під пера свого творця. Найбільше довелося воювати тут з царсько-поміщицькою цензурою. Мало того, що сам поет одбув страшну десятилітню каторгу за спробу змалювання «темного царства» московської деспотії, ще й після того півсотні літ, ажно 1905 р., не знала Україна і не читала повного, не покресленого цензорами «Кобзаря», та й революція 1905 р. тільки на хвилинку видерла була з цупких цензорсько-жандармських рук величне тільки у всій своїй повноті надбання Шевченкове, самим поетом оплакане і гіркою салдатчиною відкуплене. В часи тяжкої реакції після 1905 р. знов «пропала книга» і знов «знайшлася» тільки р. 1917. Та на саму цензуру й тут годі нарікати, попрацювали й тут редактори-препаратори над Шевченком, виявляючи й в тім свої гуртківські уподобання й тенденції, а до всього ще й недбальство страшне

Празький (1876 р.) «Кобзар» не тільки з погляду на цензуру поділено було на два томи — один з дозволеними творами, щоб його можна було привезти з-за кордону, другий — з «забороненими». На тій редакції, на такому розподілові відбився в якійсь мірі і погляд самих редакторів на два сорта Шевченкових творів: на потрібні і можливі для поширення серед широких верств суспільства твори Шевченка (том з «цензурними» поезіями) і непотрібні («нецензурні» твори). Така була точка погляду на видання Шевченка тодішніх «українофілів», здебільшого лояльних до уряду, у всякім разі, як що не «благонамерених» російських громадян, то заляканих російською дійсністю, обережних українців-культурників. Вони зрештою не розуміли навіть Шевченка, як слід, бо аж до кінця свого існування, як певної громадської групи, аж до 1906 року уважали Шевченка за «народнього» (або — «простонароднього поета») і задовольнялися дозволеним «Кобзарем», що на ньому і «народність» Шевченкову ґрунтували, не вважаючи на критику Драгоманова ще і в 1879 р. і надто рішучі протести Грінченка від 1892 р. Та, крім лояльних наддніпрянців, як і в Галичині, були і «вірноподдані» та сповнені «благочестія» люди, що, бажаючи врятувати заблудшого поета і вкупі з тим в пристойно християнському вигляді пустити його в люди, вже не виправляли тільки його творів, а просто свої «кращі» писали, давали нікчемний фальсифікат (приклад: відома «Марія», що її написав і видрукував окремою книжкою М. Лободовський замість безбожної Шевченківської). Так розуміли справу видання й пояснювання Шевченкових творів наші й галицькі видавці, так нівеличили ще недавно Шевченка різні українські партії й гуртки і різні соціальні групи. Йдучи з своєю групою чи класом і видавці робили з Шевченка, що хотіли; видавали Шевченка для панів, для попів і для богобоязливих міщан, тільки не для робітників і селян. А ще ж крім того роблено з Шевченка поета спеціально для поляків (в Галичині), викидаючи з «Кобзаря» гострі вирази проти їх і спеціально для великодержавних російських панів (в Росії) — і змазуючи усі негrecні про їх Шевченкові вирази і цілі поезії. Та завданням цієї статті не є детальний перегляд і критика усіх таких прийомів видавничих і критичних, а тільки перегляд основних поглядів на великого українського поета. Ходить тут о те, щоби простежити зміни тих поглядів (не історію їх), еволюцію їх за довгий час студій над Шевченком, постільки та еволюція піддається дослідам і справді виявляється від давнього часу (звичайно ті погляди не встановлюються сразу, вони ніби заміняються іншими, та наразі знов впливають, повторюються, хіба тільки де в чому та в іншу форму прибираються). Розуміється, якісь нові цілком думки про поета, що різко відрізняються від попередніх, проголошуються на протязі усіх студій над Шевченком, не часто і безперечно ґрунтуються на змінах самого підходу до поета; підходи ж до Шевченка випробувано усі естетичні, що ним уславився на перших часах своєї діяльності Белінський, з громадських — народницьких 60-х років — Куліш, Костомаров, Добролюбов, Грігор'єв (і геть інші критики), громадівський, як можна назвати терміном Драгоманова його підход (громадівці-соціалісти), підход у якійсь мірі матеріялістичний, заснований на вивченні Шевченка, як представника своєї доби з її економічною, політичною й культурною структурою. Після того знов «просто громадський» підход — українофільський і т. д. Таке завдання визначає і матеріял, потрібний для цієї статті: на увагу братимуться

і розглядатимуться тільки загального характеру статті й розвідки, що дійсно виявляють в певний час певні погляди на Шевченка. Уперше голоси критика що до Шевченка залунали зараз же по виході у світ його «Кобзаря» р. 1840. Української критики тоді ще не було, а російська однодушно привітала вихід «Кобзаря» глузуванням з самого Шевченка, з української мови й усього українського. Поезії Шевченка зустріли критики петербургських журналів так само вороже, як і твори Котляревського, Квітки й інших українських письменників. З чотирьох російських журналів, що озвалися на перше видання «Кобзаря» лише «Маяк» (1840 р., ч. 6) не виявив ворожости до його, за те три інші виявили і ворожість до книжки, і разом до мови української, і цілковите нерозуміння українського поета і його, хоч і перших, але великих спроб (у «Кобзарі» 1840 р. містилися: «Думи мої думи», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова Ніч»); так поставилися до Шевченка «Отечественные записки» (1840 р., ч. 5, т. 10), ще гірше віднесли до «Кобзаря» — «Сын Отечества» і «Библиотека для чтения». Критик із «Сына Отечества» (1840 р., ч. 2, кн. 4) назвав поезію Шевченка «штучною пустотою», а українську мову, мову його творів, — «уродованием русского языка на хохлацкий лад», або «наріччям», якого навіть не існує. «Библиотека для чтения», орган знаменитого Сенковського, мову Шевченка охрестила також «мовою небувалою», що її ні одна з усіх можливих Росій — ні велика, ні мала, ні чорна (!), ні біла, ні червона, ні стара, ні нова не можуть визнати своєю. На думку цього ж, очевидно, з великими претензіями на дотеп критика, мова українська є ніщо інше, як «мішанина слів хохлатих, бородатих, голених і неголених, південних і північних, це просто Гебридський, мовляв, діалект» («Б. для Чт.», 1840, т. 39). На превеликий жаль, такий самий тон глузування і кпин узяв і найкращий представник тодішньої російської естетичної критики В. Белінський у своїх відзивах про твори української літератури; тим не приємніше це, що Белінський був непохитним авторитетом для всього освіченого громадянства російського, і його думки приймалися усіма без усякої перевірки. Белінський уважав, що за його часів в результаті давнього процесу поділу людности на стани на Україні, стан освічений — дворянство прийняло російську мову і російську культуру, а народня мова зіпсувалася й перевелася на ніщо, лишилося тільки «областное наречие». На думку Белінського, поезія — «ідеалізування життя реального». «Чие ж життя ідеалізуватимуть українські поети?» — питається він; «життя вищих станів на Україні переросло українську мову і остання лишалася тільки в устах простого народу. Мовою російською романіст в своєму романі може описати людей усіх станів і примусити кожного з них балакати мовою людей освічених, а життя мужицьке само по собі мало інтересне для людей освічених». Виходячи від таких своїх принципів поглядів, Белінський кпив з «Ластівки Гребінчиної», жорстко висміював Квітку й його твори, а ще з більшим глумом і упередженням, з'єднаним з цілковитим незнанням і нерозумінням справи, відзивався Белінський про Шевченкові твори, властиво про поему «Гайдамаки», що вийшла в світ р. 1842. На цю Шевченкову поему помістив Белінський в «Отечественных записках» 1842 р., де він тоді писав рецензію, що її Трохим Зінківський називає «нахабною, недотепною й недостойною тирадою». Тирада ця свідчить не тільки про повне

непорозуміння Белінським української літератури, а й про ту безпорадність того часу критики російської, що про неї сказано вище, і головне про світогляд самих критиків та їх класову приналежність. Белінський, напр., цілком ясно виявляє свої класові симпатії вже в наведених вище словах про мову вищу й нижчу, про те, що «поезія є ідеалізування життя реального» й т. д., і література в Росії ще в більшій мірі, ніж на Україні, за часів Белінського творилась пануючою тоді дворянсько-поміщицькою класою і їй служила й критика, з точки погляду тієї класи оцінюючи літературу тодішню й його ідеологію поширюючи. Так підійшов Белінський і до української літератури та й не міг, звісно, підійти інакше, будучи людиною своєї доби. От і та тирада його наче передмова до оцінки «Гайдамаків», в якій він радить письменникам українським—«як що вже писати для народу, то писати в дусі Квітчиних «Листів до любезних земляків»; читачам «Отечественных записок» відома думка про твори так званої української літератури. Не будемо тут її повторяти, скажемо тільки, що нова проба «Співів» д. Шевченка привілейованого, здається, українського поета, переконує нас ще більше в тім, що твори того рода видаються тільки для потіхи й науки самих авторів; іншої публіки, здається, в них нема. Але коли ті панове кобзарі гадають своїми поемами принести користь для нижчої класи своїх земляків, то дуже помиляються: не вважаючи на достаток найвульгарніших і вуличних слів і виразів, в їх поемах нема простоти сюжету у виснову, повно чудацьких висловів¹ і навичок, які властиві всім кепським поетам,—часто зовсім не народні, хоч і оперті на цитатах із історії пісень і переказів,—і тому, розуміється, вони для простого народу незрозумілі і не мають у собі нічого, чому б він симпатизував. Коли ходить про те, то було б ліпше відкинути всякі претензії на титло поета, оповідати народові простою, зрозумілою для нього мовою про різні позитивні речі з горожанського і родинного життя, як це прегарно зачав (і жаль, що не повів далше) д. Основ'яненко в своїй брошурі «Листи до любезних земляків».

Та на цьому справа не стала, Белінському доводилось далі таки не раз чути щось добре про самого Шевченка і хвальне про його поезію, отже він збирає про українського поета якісь відомості, з таким же упередженням, як і перше, що до творів його «мужицьких», і вражіння свої описує в листі до Аненкова: «Наводив я справки про Шевченка і переконався остаточно, що по-за релігією віра є річ нікуди негодяща. Ви пам'ятаєте, як віруючий друг мій говорив мені, що він вірить, ніби Шевченко—чоловік достойний і прекрасний. Віра робить чудеса, творить людей з ослів і дубин, і, очевидно, вона може і з Шевченка зробити навіть мученика свободи. Але здоровий розум повинен бачити в Шевченкові осла, дурня і соромітника, а крім того, гіркого п'яницю, любителя горілки по патріотизму «хохлацькому». Цей «хохлацький» радикал написав два пасквілі... Читаючи один пасквіль «Государь» реготався, і, мабуть, справа тим би й скінчилась, і дурень не постраждав би за те тільки, що він дурний. Та коли цар прочитав другий пасквіль, то страшно розгнівався... Я не читав цих пасквіль і ніхто з моїх знайомих їх не читав (що між іншим доводить, що вони ні скільки не злі, а просто нікчемні), але я певен, що цей другий пасквіль (по адресі цариці) мусить бути гидотним...»

Я почуваю особисту ненависть до такого рода лібералів. Це вороги всякого успіху (П. В. Аненков и его друзья 1835—1885. Издание Суворина. С.-Петербург, 1892, стр. 604). Таке нерозуміння поезії Шевченка й особи поета виявив прославлений російський критик, що до оцінки творів генія українського підходив з апіорним негативним висновком про їх, і особою поета цікавився та про неї довідувався для того тільки, щоб «остаточно переконатись» у її нікчемності. Та в тій самій листі до Аненкова Белінський показав себе ще й з іншого боку, зовсім не таким благородним, як його прославлено. «Шевченка післали на Кавказ салдатом» — повідомляє він Аненкова, очевидно, тоді, як стався присуд III «отделения» (Кавказ помилково, замість Оренбург). «Мені не жаль його: будь я його суддею, я зробив би не менше». Що це є? Як розуміти це, коли не вважати за вибух злості запеклої ворожості до «мужицького поета»? Чи це може знов «непорозуміння» і щирість Белінського, що його обурено неправдивими інформаціями про Шевченка? Питання це пробував розв'язати не на користь російського критика Ів. Кревецький в статті—«Корифей російської критики і українське письменство» (Л. Н. В. 1905, кн. II й IV, також і окремо). Навпаки, в примиряючій тоні писав про це покійний М. Євшан. Євшан уважав це «гостре зіткнення двох індивідуальностей» (Белінського й Шевченка) прикрим і навіть трагічним, але тільки непорозумінням; він признавав, що тут у негативній критиці Белінського на Шевченка відкривається також і «неуцтво чужинця в наших справах», а радше фанатизм і всі його консеквенції у «неистового» Вісаріона... Белінський не пізнав в Шевченкові творця. «Він естет(ик), з бистрим на всі прояви життя оком, з великою совістю та здібністю інтелектуальних емоцій і культурних переживань, великий двигатель російської думки та педагог цілих поколінь!» (М. Євшан «Тарас Шевченко», статті. К., 1911, стор. 34). Тут же, вказуючи на високий рівень демократично-прогресивних ідеалів, як конечність для всякого критика часів Белінського, говорячи про запроваджені Белінським напрям і характер критики, Євшан, мов би оправдуючи Белінського, запитує: «Що ж міг він сказати про тодішню літературу українську і про молодого Шевченка, який тоді ще не вийшов з усяких впливів і не займав окремого свого місця в ній? Очевидно він мусів сміятися та глузувати з усієї її тривіальності та відсталості,—каже Євшан,—а матеріалу для глузування мав досить. На що ж він міг звернути перше всього увагу в змісті тої літератури, як не на галушки та гопак і співи? Що ж він міг доброго сказати про тих українських письменників, що «ліберальничають» во ім'я галушок та вареників з свинячим салом, а в кутку мріють про орден та нагороди за вірну службу?» (ibidem 33—34).

Так боронить Євшан Белінського, вже ж як що це і справедливо що до де-яких тодішніх українських письменників, напр., що до Артемовського-Гулака, Квітки й Гребінки, то цілком невірно що до Шевченка. Вже в перших творах виявився його талант, його глибокий ліризм і його нефальшивий і непанський демократизм із нотками соціальними, все те, що не має нічого спільного ні з галушками та гопак, ні з «горілкою та хохлацьким патріотизмом». Отже в дійсності виходить, що Белінський при всій своїй «великій совісті» та «інтелектуальних емоціях»—через засліплення, упередження та тенденційність класову не зрозумів Т. Шевченка, тоді вже великого поета. Що ж до М. Євшана, то він хоч і справедливо відзначив фальшивий лібералізм українських письменників до Шевченка,

та це не виправдує, коли можна взагалі говорити про виправдування Белінського. Адже ж і російські тодішні письменники були такі самі ліберали, почавши од найбільшого поета Пушкіна, що був же «камерюнкером двора его величества»,— а Белінський тим часом не картав їх за це, і Євщан цього не зазначив.

Зрозуміло, що ворожі рецензії російських критиків на «Кобзаря» і на «Гайдамаків» вразили глибоко Шевченка, і він, не вважаючи на самотність прихильні голоси, напр., Тихомирського (реценз. на «Гайдамаків» у «Маяку», 1842 р., кн. VIII), не слухаючи приятелів своїх—Бодянського, Кухаренка й інших, хоче довести російським критикам з «Отеч. записок», «Библиот. для чтения», і «Сына Отечества», що він уміє писати й російською мовою. Шевченко пише трагедію «Никита Гайдай», поеми «Безталанний» і «Слепая». З усього писаного Шевченком по-російськи надруковано було тоді ж таки в «Маяку» частину з драми «Никита Гайдай» р. 1844 та поему «Безталанний» р. 1844 (останню випущено й окремо під назвою «Тризна»). На ці російські писання Шевченка були також неприхильні рецензії, вже з більшою підставою і переважно з боку українців, що також даремно повставали так рішуче проти російських творів Шевченка. Та поет починає краще розуміти себе самого і своє призначення й рішає знехтувати ворожу російську критику й писати тільки українською мовою. «Мене тут і земляки і не-земляки зовуть дурнем»,—пише Шевченко до Кухаренка,— «але ж хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом». А в листі до Тарновського він каже: «Нехай я буду собі й мужицький поет, аби тільки поет, та мені нічого більш і не треба!» Після того, після «Кобзаря» 1840 р. і «Гайдамаків» 1841 р., надруковано було «Гамалію» р. 1844 р. і «Чигиринський Кобзар» (все, що було до того часу написано Шевченком). Рецензії на «Гамалію» були також неприхильні—у «Москвитянине» (1844, ч. 3, № 6) і в «Літературній газеті» (1844, ч. 19). Зате того ж року з'явилася прихильна оцінка (в побіжному огляді) поезій Шевченка—Ієремії Галки (М. Костомарова) у збірнику Бецького—«Молодик» за 1843 р. в статті—«Обзор сочинений на малорусском языке» (Харьков, 1844).

Далі не з'являється ні нових видань поезій Шевченка, ні якихся статтів про нього від 1844 через усі роки нової Шевченкової неволі аж до 1857 року. В цьому році згадав Шевченка прихильним словом П. Куліш в статті—«Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги—«Народні оповідання Вовчка» («Русский Вестник», кн. XII). Загального характеру принагідну оцінку Шевченка дає той же Куліш в передмові до надрукованих ним—«Народніх оповідань Вовчка» (СПБ, 1856), в брошурі—«Григорій Квітка і його повісті» (СПБ, 1858) та в «Переднім слові до громади» у виданому ним альманахові—«Хата» (СПБ, 1860). В останній статті вже більше говорить Куліш про Шевченка, не лише згадує, а рівняє його до інших українських письменників, ставить його на перше місце й зазначає близький зв'язок його поезії з народньою творчістю, з народньою піснею. Року 1860 вийшов у світ «Кобзар» Т. Шевченка коштом Платона Семеренка. З того приводу присвятив статтю Шевченкові другий славний критик російський М. Добролюбов. Цей критик у своїх поглядах на українську літературну мову, на українство взагалі, займав не зовсім прихильне становище, повстаючи проти запровадження української мови в наукові твори, у поважну белетристику, і уважав до певної міри шкідливим літературний сепаратизм українців. «Розуміється»,—каже він у своїй

статті про Шевченка (Современник, 1860, кн. III сочинений Добролюбова Н. А., т. III, перекладені цитати з статті Ів. Кривецького в Л. Н. В., 1911, кн. X, «М. Добролюбов, Україна»),—«що по-українські не вийде гарним ні «Онегин», ні «Герой нашего времени» (!), так само, як не вийдуть гарними статті г. Безобразова про аристократію або моралістичні статті пані Тур про французьку суспільність». Але ж Добролюбов значно далі поступив поперед навіть у питаннях принципових що до української мови і літератури в порівнянні з Белінським. «Одначе, розуміється само собою,—каже він далі там же,—що ніхто не відмовить українському, як і кожному іншому народові, права й спосібність говорити своєю мовою про речі своїх потреб, стремлень і споминів; ніхто не відмовиться признати народню поезію України! І як раз до тої поезії треба віднести вірші Т. Шевченка. Він зовсім народній поет, такий, якого ми не можемо показати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним в порівняння, тому що складом своїх думок, а навіть своїми змаганнями відділяються від народа. У Шевченка—навпаки: цілий круг його думок і почувань є в повній згоді з думками й устрєм народнього життя. Він вийшов з народа, жив з народом і не тільки думкою, але й обставинами життя був з ним сильно й кровно зв'язаний». Далі Добролюбов наводить автобіографію Шевченка з «Народного чтения», говорить ще раз про зв'язок його з народом і зазначає, що Шевченко поет і минулого України і теперішнього, тих кол, де зберіглася нештучна простота життя і близькість до правди. Говорить у своїй статті Добролюбов і про близькість Шевченка до українських дум і пісень і про розуміння поетом минулого українського (тому він міг написати «на причуд ріжнородну, живу, повну сили і зовсім вірну народньому характерові поему «Гайдамаки»). В ліричних підступах у «Гайдамаках» Добролюбов спостерігає любов Шевченка до України і її минулої слави, в поемах—«Тополя», «Катерина» і «Наймичка»—знання Шевченком народнього життя, морали, душі народньої і т. д. З усього цього видно, що критик поставився до Шевченка з повною симпатією і з певного погляду подав правдиву його характеристику. Та тільки саме той «погляд», відправна точка Добролюбова хибна: «Розуміння Добролюбовим Шевченка в ролі народнього українського Кобзаря, *par excellence*,—каже з цього приводу Ів. Кривецький (Л. Н. В., 1911, X, 79)—впливало консеквентно в першій мірі з його розуміння українства взагалі». Як що Белінський зовсім не зрозумів Шевченка, то Добролюбов не зрозумів його до кінця. Справді, до 1860 р., коли з'явилася стаття Добролюбова, усе головне Шевченком було написано, отже тільки хибна позиція критика, трактування цілої творчості Шевченка з точки погляду незвичайно туманного означення «народности», трактування теж у великій мірі апіорного привело критика до дуже звуженої площі порівнянь і висновків що до Шевченка, до народніх дум і пісень, до народньої творчості, як єдиного джерела творчості нашого поета.

Та, на жаль, не тільки Добролюбов, цей найбільш авторитетний критик кінця 50-х і початку 60-х р.р. минулого століття, так звузив розуміння поезії Шевченка, але й інші тодішні критики засвоїли той самий погляд на Шевченка, як на виключно народнього поета, поширюючи цей погляд серед ширшої громади і не виясняючи правдивої суті цього значіння. Уже в кінці 50-х років Куліш у названих вище статтях своїх зближав творчість Шевченка з народньою творчістю і замалим тільки не почав уживати слова «народність» Шевченка. Це зробив отже трохи пізніше

Костомаров, сам Куліш у дальших статтях і, чи не раніше від усіх інших,— Добролюбов.

Смерть Т. Шевченка, р. 1861, справді «зворушила все, що було живого в українському суспільстві», вона ж викликала цілий ряд статтів—оцінок і спогадів що до Шевченка, вона притягла й особливу увагу до його творів. В третій книжці «Основи» за 1861 р. П. Куліш умістив свій «Лист з хутора»,— «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», що вичерпуюче представляє тодішні погляди Куліша на Шевченка і що була дуже популярна серед українського громадянства і на дуже довгий час. В статті цій Куліш у формі поетичного панегірика, не справжньої наукової критики, підносить основні свої думки про Шевченка, як про поета народнього і співця минулого українського. «Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він із домовин німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітчину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався»... «Шевченко... наш поет і первий історик... Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітчина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так як йому самому пісня народня дала так до високої речи, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Слово його животворяще сталось ядром нової сили... а та нова сила—народність... Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнаменав широкі грядущі нашому духу народньому... Поставивши собі за найвищий візр творчества велику душу народню, назнаменав він нашим письменним людям дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йтиме вперед великої народньої громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом праведним».

Такі головні думки цієї статті—листа Куліша. Народність Шевченка він розуміє, як духовну єдність поета з народом, як пристосування творчої волі поета до сфери народніх почувань і ідеалів, а разом і змалювання реального життя і побуту народнього. У своїх вимогах до поетів і письменників українських Куліш ставив цей єдиний принцип—народність з усіма його конвенціями, як у змісті твору (сюжет і життя селянського, етнографічно-наукова творчість у описах побуту і вірувань), так і у засобах творчості (мова, стиль, образи суто народні). Це, принаймні, послідовно і досить виразно, хоч і не доцільно й вузько. Що ж до поданої в статті оцінки Шевченка, то він повторив помилку Добролюбова, звузивши значіння поета, звівши на ступінь елементарного, стихійного співця народнього, хоч і краще від когось іншого розумів поезію Шевченка, відчував не лише народній (простонародній), а й національний геній його, бачив широкий вселюдський діапазон його творчого духа і реальних зображень. Тут маємо також апіорну, фальшиву засаду критика і через те недоцінення поета, до того ж непевна відправна точка критичного думання Куліша, поставлена, як принцип, свідомо (бо, повторюю, Куліш не міг не знати цілої творчої продукції Шевченка, як те могло бути у Добролюбова). Проте у той же час Куліш пробував доповнити оцінку Шевченка в інших своїх статтях, чи якимось инакше. Так, напр., в своєму—«Слові над гробом Шевченка» він поширює значіння Шевченка на цілу слов'янщину. «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний—каже тут Куліш—де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи

в Чехії,—всюди він був би між своїми» (твори П. Куліша, т. 2, «Руська письменність», VI, 6, Львів, 1910, стор. 496). Щоб не вертатися більше до поглядів Куліша на Шевченка, до речи буде тут показати й дальші відзиви Куліша про Шевченка. На жаль, ці Кулішеві погляди не тільки не поступували від 60-х років і не вели його до правильного розуміння Шевченка, а де-далі набирали все більше негативного характеру. Врешті Куліш зробився справжнім ворогом поезії Шевченка і в дальших своїх оцінках її не ховав свого роздратовання на поета. Причини цього лежать в особі самого Куліша, в його непостійнім характері і тривожному, тяжкому житті. Куліш був дуже самолюбивий неврівноважений і надто вражливий. На думку А. Ніковського, «психологічна основа ворожнечі Куліша проти українського суспільства і його богів та ідеалів (отже і проти Шевченка) та, що здатний, працьовитий та рухливий мусів він на всіх полях громадської праці задовольнятися що найбільше другим місцем (в поезії—після Шевченка, в повістарстві—після Марка-Вовчка, в історії—після Костомарова)... «А що політична реакція вибила Куліша з поступово-громадської колії, то дав волю своїм реакційним настроям та втерв чуття громадської дисципліни» (примітка до кн. М. Драгоманова—«Шевченко, українофіли і соціалізм» к., 1914, стор. 165). Остаточо Куліш зійшов з свого колишнього шляху в 70-х р. минулого століття, коли він, всупереч з давніми своїми ідеалами національної волі для України, почав проповідувати «єдinenie» з Москвою. У другім томі своєї—«Истории воссоединения Руси» (СПБ, 1874, бк. 24) Куліш, розвінчуючи козацтво, згадує й Шевченка, що те козацтво ідеалізував і називає музу Шевченкову «полуп'яною». Та це не є критика, це лише вибух роздратовання, і хоч до самої смерті Куліш не примирився з українським громадянством і не вернувся до колишніх ідеалів, та перед Шевченком він спокотував свій гріх, і року 1882, видаючи у Львові свою—«Крашанку русинам і полякам на Великдень»,—він присвятив її «мученикам чоловіколюбства»—Шевченкові й Міцкевичу, а в «Історичному оповіданні» (Хуторна поезія, Львів, 1889) назвав Шевченка—«національним пророком» українським. В четвертій книзі—«Основи» за 1861 р. (в статті—«Воспоминание о двух малых») виступив і Костомаров зі своїми думками про поезію Т. Шевченка. Нового, порівнюючи з тим, що сказали Куліш і Добролюбов, Костомаров не дав майже нічого, проте ця стаття його зробилась основою і трохи чи не єдиним джерелом міркувань і доказів «народности» Шевченка для пізніших дослідників творів нашого поета. Костомаров одкидає і саму думку про можливість порівняння Шевченка, як народнього поета, з Кольцовим і зазначає, що, порівнюючи цих двох поетів, «короткозорі судді не розуміли, що то є народній поет, не могли піднятися до розуміння його ваги і значіння. На їхню думку, народній поет є той, хто може вірно описувати народ і говорити в його тоні» («Основа», 1861, кн. IV, бк. 50). Це критика короткозорих суддів, а думка самого Костомарова? «Шевченко не наслідував народні пісні—зазначає Костомаров—Шевченко не мав на цілі ні описувати свого народу(?), ні підроблюватись під народній тон: йому не було чого підроблятися, бо він по природі своїй інакше не говорив. Шевченко, як поет, це був сам народ, що йшов далі в своїй поетичній творчості. Шевченко був вибранцем народнім в прямому значенні цього слова; народ наче обрав його співати замість себе. Народні пісенні форми переходили у вірші Шевченка не через вивчення

і міркування, а з натурального розвитку в його душі усієї безконечної нитки народньої поезії» (ibidem 51). Отже тут Костомаров пішов далі тільки відносно Добролюбова, що справді вищою похвалою поетові уважав його наче б то формальну близькість до народньої пісні, наслідування ним народньої поезії і майже ніяк не поступив наперед порівнюючи з поглядами Куліша. Це лише наперед узяті принципи, абстракція, розумування, і тільки до якоїсь міри ніби синтез абстрагованих міркувань про творчість народу, філософія народньої творчості. Та це тільки одна, може й основна думка статті Костомарова, більше поширена прихильниками його поглядів—українцями. Є тут ще й друга, менше помітна, але не менше виразна й характерна для Костомарова, це—думка про «общерусское» значіння Шевченка. Відомо, що Костомаров ніколи не був прихильником не тільки національно-державної, але й культурної самостійності України, і тут також, наче поширюючи значіння Шевченка і мов би корегуючи свій звужений погляд на поета (так же звужений, як і у Добролюбова і Куліша), Костомаров виявляє й свої «общерусские тенденции». «Він (Шевченко) не був поетом тісною, виключної народності—каже Костомаров—його поезія прийняла вищий лет. Це був поет «общерусский», поет народа не «малорусского», а вообще «русского народа», хоч і писав одним з двох здавна існуючих наріччів цього народа, що лишився в середині народньої сфери, не зазнав примусових шкільних змін (!) і через те більше здатним на те, щоби дати Росії щиро народнього поета». Костомаров ще й далі розвиває свою улюблену думку, доводячи, що ні «великоруссы» без «малоруссов», ні останні без перших не можуть далі розвиватися, і що Шевченко це, мовляв, добре розумів і через те «його розуміння й почуття не були ніколи навіть у найтяжчі хвилини життя опоганені ні вузьким, грубим ворогуванням до «великоруської» народності, ні донкіхотськими мріями про місцеву політичну незалежність» і т. д. Знову доводиться приймати припущення, що або Костомаров не знає як слід усіх творів Шевченкових, або він приносить істину у жертву своїй тенденційності, а тим часом ця друга думка Костомарова з'єднала багатьох прихильників з-поміж «общеросів», зробилася авторитетною підвалиною для міркувань російських патріотів, що Шевченкову поезію, обгризену наперед цензурою, виставляли першим противником і політичної і культурної свободи для українського народу, а самого Шевченка зробили ні більше ні менше, як «русским писателем». Але ж поезію Шевченка Костомаров знав і, можна бути певним, добре розумів, через те й виходить, що й він подав однобоку характеристику Шевченка не без тенденції: йому вважалася постать Шевченка, як виключно співця народнього життя, почувань і вірувань, особливо величню і імпазантною. Творчість Шевченка така проста, що, на думку Костомарова, перекладати твори його на російську мову ні в яким разі не треба, «досить буде надрукувати його (Шевченка) з поясненням слів, незрозумілих для великоруса, та й слів таких буде зовсім не багато» (ibid. 55). Просте в поезії Шевченка тим самим і велике, і нічого іншого для слави поета й не потрібно. Мабуть з тих саме міркувань Костомаров уперто відкидав наданий Шевченкові епітет «громадянин». Він каже, що «Шевченко саме громадянином ніколи й не був, а лишався поетом в літературі і в житті» (ibid. 54). А що Костомаров знав добре поезію Шевченка і відчував у ній і інші,

зовсім не народньо-пісенні мотиви, свідчать його слова у тій же статті, в оповіданні про читання Шевченком йому своїх ненадрукованих поезій скоро після їхнього знайомства. «Мене обняв страх—каже Костомаров—вражіння, яке вони чинили, нагадало мені Шіллерову баладу—«Запнутий саїський ідол». Я бачив, що муза Шевченкова роздирає завісу народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди! Поезія завжди йде поперед, завжди зважується на сміливе діло: вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця» (ibid. 49). Треба думати, що Шевченко читав йому в 1845 р. не ті твори, що, по Костомарову, були продовженням народньої творчості, що були ті ж самі народні, мовляв, пісні. Це були політичного змісту поеми, можливо, «Сон», написаний р. 1844, «Чигирин», «Розрита могила» й інші.

Означені погляди на поезію Шевченка двох видатніших українських письменників 60-х р.р. минулого століття—Куліша й Костомарова—довго панували в нашій критичній літературі про Шевченка і лише повторювалися на всякі способи. Їх поділяє, між іншим, і В. Білозерський, редактор «Основи», хоч він пробує ширше розсунути рядки творчості Шевченка. «Незалежно від того, що поезія Шевченка була у вищій мірі проста, ніжна, образна й народня—каже він—життєвість її полягала саме в загальнолюдськості його дум і почуттів: при всій своїй народності, поезія Шевченка не має в собі ні найменших ознак якоїсь виключності—національної, релігійної, політичної, станової; його пісні повні такої глибокої широти, такої чоловічої правди, що немає жадного народу, нема жадної справді розвиненої людини, що не визнала б їх близькими, рідними» («Основа», 1861, кн. VI, «Значення Шевченка для України. Проводи его тела в Украину», бк. 4). Приблизно такі ж думки про Шевченкову поезію висловив у тому ж 1861 р. відомий критик російський А. Грігор'єв, поширивши значіння Шевченка на цілу слов'янчину (як це зробив і Куліш у згаданій вище статті промові—«Над гробом Т. Шевченка»). «З погляду краси і сили де-хто ставив його (Шевченка) нарівні з Пушкіним і Міцкевичем—каже Грігор'єв. Ми ладні йти навіть далі в цьому. У Тараса Шевченка є та гола краса виявлення народньої поезії, що може тільки іскрами блищить у великих поетів-художників Пушкіна й Міцкевича і що на кожній сторінці вражає вас у Шевченка—Шевченка, що нічого умовного не боїться. Йому потрібний дитячий лепет, пристрасне вуркотіння, народній гумор; він ні перед чим не спиниться і все це вийде у нього свіже, могутнє, наївне, запальне... У нього, дійсно, є і нестримана пристрасть Міцкевича і чарівна ясність Пушкіна, отже, справді, по силі свого великого таланта він стоїть немов посередині між цими двома представниками слов'янського духа... Так! Шевченко—останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури слов'янського світу». («Время», СПб, 1861, кн. IV). Такі були загалом погляди на Шевченка у кращих представників української і російської критики 60-х років XIX століття, такими вони перейшли і до дальших поколінь, до представників 70-х років.

Критика 60-х років, уславивши «народність» Т. Шевченка, поширила цей погляд на поета і серед громадянства і українського, і російського. Відомий письменник російський І. Тургенев також називає Шевченка

«народнім поетом Малоросії», «самородком», і зазначає, що освічених росіян «талант його притягав своєю оригінальністю і силою, хоч ледве хто визнавав за ним те величезне, трохи не світове значіння, як це робили його петербурзькі земляки» («Спомини про Шевченка» І. С. Тургенєва. Пражське видання Кобзаря, 1876 р., IV). Серед українського громадянства, серед української інтелігенції такий погляд на Шевченка панував незмінно довгі роки і через освячення його авторитетами Куліша й Костомарова, як було зазначено вище, і через те, що громадянство те не знало справжнього повного «Кобзаря», а знало пильно цензурований, надполовинений; отже і культ Шевченка на Україні, що поширювався і змінювався, особливо в 70-х р. і 80-х р. минулого століття, будувався лише на загально відомих «дозволених» віршах Шевченка.

Проте в семидесятих роках було зроблено спробу оглянути усю спадщину Шевченка і показати ціле його значіння на тій підставі. Першу таку спробу зробив Ф. Сірко (псевдонім Ф. Вовка), що розглянув усі твори Шевченка, чи найбільші заборонені в Росії в цілі вяснення громадських і політичних ідеалів поета. Реферат той—«Тарас Шевченко і його думки про громадське життя», надрукований в Женеві, в «Громаді» Драгоманова (IV т. за 1879 р.). Насамперед Сірко повторює давню думку про народність Шевченка, при чому, на думку його, Шевченко «не з таких, що передражнювали мужицьку мову або підлагоджувались під склад народніх творів: думок, пісень, казок і иншого, як то робили в Московській літературі Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, а в українській—Котляревський, навіть Овсяненко,—а з таких, що були справді дійсним виразом народнього життя, чийми устами говорить сам народ, які з'являються провозвісниками й оборонцями, трибунами народніх мужицьких інтересів, в яких... зібравсь до купи, цілком вилився мужицький народній світогляд» (Сірко, назван. стаття в окремому виданні, Львів, 1906, бк. 3). До таких, справді, народніх поетів Сірко відносить, крім Шевченка у нас, в літературах інших: Бориса, Томаса Гуда, А. Шеньє, Лонгфело, почасти Беранже, Манзоні. Далі вказує Сірко і на всесвітнє значіння Шевченка (бк. 5), говорить про його життя, про його демократичні переконання, що повстали на «тому ґрунті, на якому виріс Шевченко, ґрунті, що пройшов наскрізь кров'ю Коліївщини, Гайдамаччини» (бк. 7). Встановлює в брошурі своїй Сірко, що Шевченко що до релігії, як це виявляється з «Кобзаря», де торкалося догми,—«був цілковитим раціоналістом, а часом навіть і антихристиянським революціонером» (напр., у віршах—«Світе тихий»). Що до родинної моралі, то Шевченко, на думку Сірка, не намагався її похитнути, але протестував проти гніту батьків, проти церковного шлюбу, проти аскетизму, викликаного громадськими звичаями і т. д. В питаннях політичних Шевченко, по Сіркові, виявився найбільшим протестантом проти тогочасних політично-державних норм. «Відкидаючи саме самодержавство, він просто стояв за народознавство, яке було завжди на Україні до з'єднання її з Москвою, за козаччину, за гетьманщину» (Ор. cit. 47). І пізніше ж, розчарувавшись у гетьманах, Шевченко не хотів ніякої власті. «Широким і новим відкиданням самодержавства й державности власті взагалі треба, здається, характеризувати теоретичні погляди Шевченка в політиці»—каже Сірко (Ор. cit. 53).

В справі міжнародніх відносин Шевченко, на думку Сірка, стояв за вільне і дружнє співжиття з народами цілого світу, найперше з поляками

і москалями, а в українському національному питанні проповідував «не вузький націоналізм, а оборону своєї (національної) індивідуальності, що й є вихідним пунктом усього людського прогресу, конечною метою всякої культури й соціальної революції» (ibid. 72).

Нарешті, в питаннях громадсько-економічних і соціальних Шевченко стояв на сторожі виключно інтересів мас: він протестував проти кріпацтва, цілим «Кобзарем», як величним актом обвинувачення, плямував панство усяке, своє й чуже, заступався за скривджених, бідних, поневолених, повстав проти фальшивого лібералізму. Таким чином, по Сіркові, значіння Шевченка, як автора «Кобзаря», для України величезне. «Шевченко зробив почин новому, широ радикальному, демократичному напрямкові української національної ідеї. Він перший поставив у нас питання політично-національне й питання про кріпацтво на ґрунті соціалістичному» (ibid. 81). Сірко після критиків 60-х р., що окрестили Шевченка тільки «народним» поетом і одмовляли йому навіть в епітеті—«громадянин», ступив надзвичайно далеко наперед. В де-яких місцях своєї статті Сірко каже навіть, що Шевченко з своїми ясно сформульованими поглядами що до потреб і стремлень українців в області політики, питань державних, громадських і соціальних годиться цілком для революційної пропаганди серед народа, і вказує, що саме з Шевченка треба давати для тої пропаганди. Після вузько-народницької шестидесятиницької критики на Шевченка, критики, що ні в якій мірі не стояла на засадах чи навіть громадських, суспільних економічних, а виключно на культурницьких (Куліш, Костомаров, Добролюбов), спроба оцінки шевченкових творів Сірком була справді цілком новим явищем. Сірко—виученик і прихильник Драгоманова—ступив в своєму розгляді Шевченкової творчості на шлях історично-матеріалістичного досліду і трактує Шевченка, як продукт його доби, як витвір його класи—упослідженого і змученого в кріпацтві селянства, а твори,—як могутній протест цієї упослідженої класи. Сірко не цілком видержує матеріалістичний підход в оцінці Шевченкових творів, але початок, пробу він зробив. А тим часом культурники по своєму тлумачать Шевченка, возвеличують його простонародність або національну романтику, що характеризує тільки перший період літературної діяльності Шевченка. Почався період експериментів над великим поетом.

З де-далі, то все більше творять цих експериментів, згідно з потребами експериментаторів. Українофіли на Україні, з одного боку, виробили собі з «Послання» та з інших творів Шевченка, справді, громадсько-політичний програм і, прийнявши поетичний твір за теоретичну працю, пішли й далі, одмахуючись од європеїзму, од європейської політичної еволюції та нових течій, з другого—або збирали матеріали всякі про Шевченка, або в більшості, обмежувались влаштуванням «роковин», «поминок» по Шевченкові і виховували, таких як і самі, безкритичних «абсолютних хвалителів» поета. В Галичині було те ж саме, може з де-якими тільки одмінами. «В кінці 60-х і на початку 70-х р. у Галичині вплив Шевченка з окремих письменників переходить на суспільство—каже А. Ніковський (передмова до кн. Драгоманова «Шевченко—українофіли і соціалізм» К., 1914, VI)—починають приймати його творчість галицькі партії й користуватися ним для формування суспільної ідеології та практичної праці в просвітніх заходах і в пропаганді серед народа. Образ Кобзаря й його твори так запанували в свідомості галицького

громадянства, так імпонували своєю силою й героїзмом, що починається все більше возвеличення його і разом з тим бажання зробити з нього універсального генія для всіх далеких і близьких, теоретичних і практичних потреб українського народу». Але на тому не стало. «Консерватизм українського (галицького) суспільства—говорить той же Ніковський (ibid.),—його традиційне відношення до корони, самий склад української інтелігенції, що вербувалася, головним чином, з духовних кругів, все це—не дозволяло приймати всього Шевченка, який він єсть, з його бунтарським духом, сміливим раціоналізмом та різко виявленою ворожнечою до клерикалізму. Доводиться пристосовувати Шевченка до «місцевих обставин» і творити всякі операції над «Кобзарем».

Справа з Шевченком стояла, таким чином, зле і з того ж скрізь наступив, очевидно, час переоцінки його і правдивої чи хоч пильної і совісної критики його творів. З такою критикою і виступив славетний український учений, політик і публіцист Михайло Драгоманов, і його досліді над Шевченком є другою значно виразнішою спробою історично-матеріалістичної оцінки Шевченка. «Таку людину, як Драгоманов, очевидно, не могло задовольнити відношення до Шевченка ні на Україні, ні в Галичині. Перше всього органічно не міг він погодитися з тим, що Шевченка вважали за бога, за абсолютний авторитет, за невичерпане джерело життєвої мудрости, основу соціально-політичної ідеології, за встановлений програм національної, політичної й культурної роботи» (Ніковський, *op. cit.*, VII—VIII). Драгоманів бачив, що наспіла потреба в докладно розробленому ясно означеному й науково обгрунтованому соціально-політичному програмі для тодішнього українства, але ж він був цілком проти широкого користування в тих цілях творами Шевченка, противно Сіркові, що уважав конечним притягненням Шевченка для політичної пропаганди, і через те «практичну і теоретичну універсальність поетичної творчости одкинув».

Загалом кажучи, Драгоманов, одкидаючи програмовість Шевченкових творів, «не доцінив самого Шевченка, як людину, як поета і як громадянина». В праці його «Шевченко, українофіли й соціалізм» (надр. в перше в Женевській «Громаді», за 1879 р., кн. IV; окремо вийшла у Львові р. 1906, під пер. Ів. Франка і в Києві р. 1914, під ред. А. Ніковського) дається надто невисока оцінка творчости Шевченка, признається невелике громадське значіння його поезії, зменшується освіта, інтелігентність та громадські ідеали самого Шевченка (Ніковський—Ш. у. й. соц., бк. III). «Але ж,—як каже Ніковський,—з усієї Шевченкової літератури праця М. Драгоманова виділяється своїми абсолютними властивостями точної, докладної наукової логично-збудованої історично-літературної розвідки. З науково-об'єктивного погляду вона була і аж до цього часу лишається, мабуть, що-найкращою розвідкою про Шевченка з громадського боку»... З цього погляду праця М. Драгоманова не втратила свого значіння й тепер, даючи українському читачеві один зі зразків можливого критичного відношення до Шевченка та показуючи й де-які цікаві методи розслідування над творчістю Кобзаря (ibid. бк. IV—V).

Драгоманов показує насамперед тенденційність попередніх критиків Шевченкових, зазначає «крутіння» поета, по своїй уподобі, Кулішем, Костомаровим. Далі, спиняється на поглядах і критиці Шевченка в Галичині, де поета раз уславляли, як «пророка козацько-української республіки й повстання проти Москви» (Партицький), то як противника Москви

й Польщі, то тільки Москви, з огляду на небажання розгнівати поляків (Згарський), то з Шевченка робили «смирного патріота» місцевого (Ом. Огоновський), то «законного австрійського поступовця», звісно, без соціалізму й нігілізму (В. Барвінський). Драгоманов одмічає далі, як після празького видання «Кобзаря», де вміщено було багато його протицерковних віршів, перелякалися смирні галицькі патріоти (теж і українофіли в російській Україні), як почали одгорожуватися від того «Кобзаря» і вживали заходів, щоб не допустити його до школи, до молоді і т. д. (Е. Желихівський, Партицький, Н. Огоновський і інші). Слушно цілком указує Драгоманов, що таке сталося через те, що галичане підійшли до «Кобзаря» з «абсолютним хвалінням; апостол і христос навіть, по цензурованому «Кобзареві» Шевченка, зробився одразу беліалом, як довідались про раціоналістичні його твори і глянули на їх з клерикальної, ультрамонтанської точки погляду. «Так завше й буває з «пророками», на яких їх обожателі не дивляться об'єктивно й історично, а абсолютно» — зазначає Драгоманов (ор. cit., 20) і додає при тому, — що кожного писателя тоді тільки можна оцінити, як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював» (ibid. 22).

Досить докладно спиняється Драгоманов на питанні про «народність» Шевченка, цілком збиваючи погляди і давніших критиків — Куліша та Костомарова і новішого — Сірка. Поставивши перш усього питання, що таке в дійсності «народний письменник», у котрог «валився увесь мужицький світогляд, усі народні інтереси» (слова Сірка), Драгоманов доводить, що «світогляд» і дух якоїсь породи людської не є щось вияснене і зафіксоване; світогляд складається з різних річей, міняється у цілих народів і є неоднаковий навіть серед селянства, де люде подібні одні до одних». Як що народній — мужикий письменник той, що пише за мужиків, то того не може бути, не може хтось один сказати за мільйони і так, як мільйони. Як що й є письменники, що пишуть просто для мужиків, то й до їх Шевченко не належав. «Хто перечитає найбільші вірші Шевченка, власне ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків — каже Драгоманів — інакше навіщо б він наносив туди не тільки «конфедератів», а й Аполонів, чепців есеїв, колізеїв» (ibid. 43).

Далі Драгоманов зазначає, що у Шевченка таки чимало є «неманірних» простих картин, зрозумілих навіть неписьменним людям, такі, наприклад, є його неполітичні вірші і поеми. «Тільки — каже Драгоманов — про їх треба сказати, що вони вийшли простими більше ненароком, ніж нароком, більше через натуру поезії (яка все тягне до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста». (Докладніше про «народність» Шевченка взагалі і про погляди на це Драгоманова див. брошуру прив.-доц. Л. Білецького — «Народність та національність у творах Т. Шевченка» (Кам'янець, 1920). Розбираючи Сіркове освітлення релігійності Шевченка, Драгоманів зазначає, що поет надто захопився біблією, був ціле життя під її впливом і навіть засвоїв собі біблейську мораль у поглядах на сім'ю й жінку (хоч це, звичайно, не вірно). Драгоманов пробує довести, що в питаннях релігії Шевченко не раціоналіст, принаймні, не постійний, не послідовний раціоналіст (підстава: цитата з «Марії», де він називає Марію святою силою всіх святих, пренепорочною, благою), та й не міг бути ним, додає

Драгоманов, — «бо для того треба було іншої школи, ніж та, яку він пройшов, іншої компанії, ніж та, в якій він держався. Ті всі противухристиянські й навіть безбожні слова й картини, на які показує наш товариш (Сірко), — то тільки або виклики досади гарячого чоловіка, який не бачить обіцяної богом правди на землі, або вільнодумне кошунство, або смілі замахы поета. То все початки раціоналізму, які ми бачимо й у наших мужицьких казках і піснях» (ibid., 50).

Що до думок про волю в державі й громаді, то тут, на думку Драгоманова, Шевченко пішов найдалі. Критик констатує тут вплив на поета «Истории Русов» і не згоджується з Костомаровим, ніби він ніколи не мав «мечтаний о местной независимости». В усіх писаннях 1845 р. («Великий Лях», «Розрита могила», «Кавказ») Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським «сепаратизмом», — каже Драгоманов. Також у питаннях соціальних далеко пішов Шевченко. «Любов до мужика, — каже критик, — до невільного, а потім і до бідного», це — найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка (ibid., 68). Тільки «ми ніяк не згодимось, — додає Драгоманов, — щоб Шевченко був соціалістом. Ми думаємо навіть, що згодитись із ним (Сірком) було б шкідливо й для долі самого соціалізму на Україні, бо це б пустило невірну думку й про те, що таке соціалізм» (ibid., 69). Драгоманов і тут показує біблійство Шевченка, а саме: його заклики, на зразок біблійських пророків, до боротьби проти гнобителів (в «Кавказі» до черкесів, напр.), виступи проти державного здирства. Це, а також нав'язні споминами гайдамацтва вільнолюбні думки, на думку Драгоманова, «ще не роблять з Шевченка соціаліста», і думки ці «не можуть ставитися в ряд із думками соціалізму XIX ст.». Одкидає також Драгоманов і революційність Шевченка, бо ні в його, ні коло його не було для того ґрунту ні в думках, ні в силах, бо не було в Шевченка «міцної й ясної думки про поступ в історії» (а ця думка тільки й давала революціонерів Європи). «Так, — резюмує Драгоманов свої думки про Шевченка з громадського погляду, — Шевченко й zostався чоловіком, який мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все-таки не став ні політично-соціальним, ні ще менше революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет» (ibid., 85). «Це зовсім не понижає Шевченка, як людину, — додає Драгоманов, — а тільки показує міру, вище якої не виросла (через що б там не було) його громада. Ганити ж громаду, — чом вона не була сяка, а така, — дурниця. Одно розумне діло, яке можна зробити тут, це — роздивитись, яка вона була, щоб зрозуміти, яким міг і мусів стати серед неї й такий чоловік, як Шевченко» (ibid., 86). Цілком скептично також ставиться Драгоманов до поширеної за його часів думки про Шевченка, як «практичного революціонера», доводячи, що жадних революційних виступів він не робив і ніякої пропаганди не проводив за свого перебування чи в Києві р. 1845, чи у поміщиків-друзів. «В кінці ж ми думаємо», — каже з цього приводу Драгоманов, — що Шевченко міг мати велику силу, і політичну й революційну, хоч би й сам і не був практичним ні революціонером, ні навіть громадянином, політиком. І одно й друге потребує осібної натури, якої Шевченко не мав, власне, через те, що він мав свою осібну натуру поета, тоб-то чоловіка, який думає, чує картинами і який перш усього рветься до того, щоб списувати ті картини чи на полотні, чи на папері словом» (ibid., 104).

Що до самих творів Шевченкових, до їх змісту, ідей, форми, прийомів творчості поета, то й тут Драгоманов знаходить багато негативного

(і часто, треба зазначити, помиляється в своїх присудах). Драгоманов зазначає, що Шевченко почав писати як романтик, тоді як у російській літературі романтизм Жуковського й Козлова розвіявся, запанувала «соціяльна белетристика» 40-х р.р., під впливом Белінського критика «натуральної», а потім «соціальної» школи. «До думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибився Шевченко сам по собі, а української критики, подібної Белінському, тоді не було,—каже Драгоманов і далі додає:—почасти ж Белінського не любили в українських кружках, як через те, що ще українці... не підросли до його, та і через те, що й Белінський, збитий московською казньщиною й гегелівською державністю, не хотів знати «письменства провінціальної породи» (ibid., 45). Оглядаючи твори Шевченка, каже Драгоманов: «В раніших своїх поемах Шевченко виступає зовсім романтиком («Причинна», «Тополя», «Утоплена»). Далі він стає більш реальним,—та все-таки збивається на мелодраму (у «Катерині») — «сидить батько кінець стола», у «Гайдамаках» — як Гонта ховає дітей, у «Відьмі» — смерть батька, і навіть у «Наймичці» — найпростіший із усіх його поем — смерть наймички). Вибрав для своїх поем Шевченко до останніх часів іноді речі зовсім не дійсні,—сходив на противну поезії алегорію («Великий льох»), на темні слова» (ibid., 45—46).

Одмічає Драгоманов у Шевченка «помилки проти наукової правди», напр., оповідання про походження царів у «Саулі», картини небувалого Риму за Нерона в «Неофітах», помилки проти історичної правди в поемах і віршах на історичні теми. Причина того лежить, на думку Драгоманова, в малій освіті Шевченка (в цілій книжці Драгоманова розкидано уваги і думки про малу освіту поета, але нині, після опублікування щоденника і листування Шевченка і спеціальних розвідок про це — думки про малу освіту поета треба цілком поховати, як неправдиві). Драгоманов добачає навіть багато правди у відомій рецензії Белінського на «Гайдамаків», погоджуючись з російським критиком, очевидно, відносно заплутаності і «вычур» та «замашек плохого пииты» у поемі, хоч тут же зазначає: «замашек плохого пииты», справді, чимало у Шевченка; Белінський тільки не бачив, що Шевченко не «плохой пиита», а поет, якому не було доброї школи» (ibid., 108).

Торкається Драгоманов і питання про форму творів Шевченка. Він зазначає, що велике число поем і ліричних віршів дуже необроблені («Гайдамаки», «Відьма», «Неофіти»). «Сон» і «Послання до земляків» можуть назватись примірами ростріпаності,—каже Драгоманов (ibid., 106). «Видно зараз, що Шевченко і мало такі прикладав праці, щоб обробити свої писання, і мало знав добрі приміри артистичної роботи у інших письменників».

Проте, звісно, находив Драгоманов у Шевченка чимало й доброго. «Шевченко дав нам,—каже він,—найживіші картини щоденного життя (доволі буде показати, напр., на діда, бабу та хлопця в «Наймичці», на «Садок», «Тече вода» і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, салдаччини, москалів, українців, дівчат. Не мало показав він і звичайного горя от теперешніх порядків, горя соціального, горя салдаччини («Пустка»), наймів («Як би мені черевики» і инш.) і показав найпростішим, найреальнішим способом» (ibid., 46). То все, на думку Драгоманова — подарунок натури поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втікти й наш поет,—та не тієї школи, з якої він вийшов, і з якої не вміли

вивести його земляки, його громада, критика... В ті часи, коли складався поет наш, чужа критика сміялась над ним,—а земляки вміли тільки кланятись йому, як кланяються й досі. Ті перли, які дав нам Шевченко, як поет, він дав нам од себе: більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм». Такі прості Шевченкові твори,—думає критик (наче корегуючи свій погляд на «мужичість» і «громадськість» Шевченка),—«показують, що, вправді, в ньому був і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тільки й вони не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хотять уважати: за чоловіка зовсім нових думок... а показують тільки, чим би він міг стати в іншому товаристві, яке б, справді, дало йому європейську науку! Тим вище ми мусимо поставити особу Шевченка» (ibid., 111).

Такі в головних рисах погляди на великого українського поета, великого українського громадянина. Драгоманов зглибока розглядає творчість і життя Шевченка, часто, правда, помиляється (та й не міг не помилятися, оперуючи тодішніми даними про Шевченка), але часто подає правдиву і глибоку думку, кажучи, напр., що «Кобзар» є вже річ пережита,—«ein überwundener Standpunkt», що він є лише зерно, «яке перележало в коморі й не послужило як слід у свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо й годиться» (ibid. 115). Драгоманов помиляється, але ж у виясненні причин похибок Шевченка, як поета, в аналізі основи й ґрунту його творчості—життя особистого, товариства, цілого суспільства, в характеристиці тодішнього (за часів Драгоманова) життя громадського на Україні і в Галичині, суспільних і літературних течій,—одно слово, усього того, що виробляє поета і розвиває його талант, що спричинюється до вироблення й еволюції думок про поета,—тут Драгоманов каже правду, праця його надзвичайно цінна, і «історично-літературний інтерес її лишається безсумнівним».

Шевченківська література ближчих років (після праці Драгоманова) мало що нового й цінного принесла до оцінки його творів і значіння; особливо ж треба закинути це загальним працям по історії українського письменства. Так, напр., відомий російський історик літератури А. Пипін в книжці, написаній ним спільно з Спасовичем,—«История славянских литератур» (р. 1879) подає лише в загальних виразах оцінку Шевченка і то зовсім не самостійну, а зложену ним під впливом давнішої критики української, переважно Куліша. Нічого нового не дала й книжка проф. Петрова—«Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Віднісши Шевченка у своєму зовсім неслухняному поділі українського письменства на напрями (псевдокласичний, сентиментальний і інші) до «українського слов'янофільства», зазначивши в різних місцях своєї книжки то «могутність таланту Шевченка», то «тенденційність»(!) його віршів історично-політичного характеру («Кавказ», «Сон», «Холодний яр» і інші), докладно спинившись на змісті його творів (переказуючи зміст усіх важніших творів, на огріхах поета, що до історії і народньої основи багатьох його поезій, а також на еволюції його творчості (від романтизму до «слов'янофільства»),—Петров особливо докладно спиняється на російських творах Шевченка і взагалі на пітанні про російську мову в творчості нашого поета. «Російські його твори показують,—каже Петров,—що він надавав російській і українській мові однакові права горожанства в сім'ї слов'янських мов і наріччів... А після свого заслання,—додає він,—на кінці свого життя Шевченко дивився

на українську й російську мову, як на два паростки одної і тої ж самої російської мови; і навіть Петров повторює легендарну звістку Тургенева (в споминах його про Шевченка в Празькому виданні «Кобзаря»): «задумав написати поему такою мовою, що була б однаково зрозумілою й росіянинові й українцеві» (Петров—«Очерки», бк. 353). «З цього виходить,—робить висновок історик літератури,—що Шевченко зовсім не був виключно українським поетом. Що правда,—зазначає далі Петров,—твори Шевченкові в російській мові були тільки зовнішньою спробою примирення в діяльності Шевченка двох споріднених літератур... Але ця зовнішня спроба набирає для нас великого значіння, через те, що вона була виявленням і результатом більше внутрішніх, інтимних звязків між українською поезією Шевченка і кращими представниками російської літератури» (ibid., 355—356). Охарактеризувавши отак творчість Шевченка (при чому характеристика її що до взаємовідносин в ній мови української зовсім не самостійна, бо такі більше чи менше думки висловлювали вже Куліш і Костомаров), Петров починає говорити про панславизм Шевченка, про впливи на його російських поетів і, нарешті, приходить до зовсім дивовижної думки, ніби вплив російських поетів на Шевченка, зокрема вплив Пушкіна, був такий надзвичайний (не тільки «Перебендя» та інші поезії Шевченка написані, мовляв, під впливом Пушкіна—«Чернь», «Пророк», а навіть «Наймичка»—результат впливу на поета романса Пушкіна—«Под вечер осени ненастной»), «що навіть мова Шевченкова близька до мови Пушкіна».

Нічого самостійного і нового не сказав про Шевченка і український історик літератури Ом. Огоновський в своїй—«Історії літератури руської» (Львів, 1889, т. II). Він подає ще докладнішу, ніж у Петрова, біографію поета і зміст творів, говорить про поділ літературної діяльності Шевченка на три доби (романтизм, національно-політичні теми і період реалістичних писань) та про російські і польські впливи на поета. Те ж саме говорить Огоновський і трохи пізніше, в статті редакційній до 1-го т. «Кобзаря» (Львів, 1893 р.)—«Де-що про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка», додавши тут, крім того, кілька слів про повну свою згоду з Костомаровим що до «народности» у творах Шевченка. Огоновський, як і Костомаров колись, каже, що поезія Тарасова—«се пісня», цитує відповідний уступ зі статті Костомарова (і навіть приводить слова Грігор'єва), цілком, таким чином, знехтувавши докази проти народности Шевченка Драгоманова, що були висловлені ще р. 1879 і що були відомі Огоновському, бо він посилається на книжку Драгоманова в своїй статті.

Досить помітним явищем в Шевченківській літературі була стаття Трохима Звїздочота (Зінківського)—«Тарас Шевченко в світлі європейської критики» (Правда, Львів, 1891, і теж в другій книжці творів Зінківського, надрукованих у Львові р. 1896, за редакцією Б. Грінченка), що в ній автор високо підніс значіння Шевченка, як поета не тільки національного українського, а також, як поета всеслов'янського і всесвітнього. Далеко більшого значіння треба надати (що до оцінки Шевченка, як поета національного українського і всесвітнього) статтям Б. Грінченка, друкованим ним під псевдонімом П. Вартового в «Буковині» за р. р. 1892—1893 з назвою—«Листів з України Наддніпрянської». Листи ці взагалі і особливо в тих місцях, де мова йде про українську літературу і Шевченка, цікаві з усякого погляду, як виявлення поглядів на Шевченка самого Грінченка, найвидатнішого представника письменників і громадян 80 та 90 р. р.

минулого століття, і як ознака певного етапа в еволюції поглядів на Шевченка серед тодішнього радикальнішого українського громадянства і, нарешті, ще й тим, що вони викликали одвітні статті-листи по всіх зачеплених Грінченком питаннях у М. Драгоманова.

Повстаючи найперше проти твердження Огоновського (в «Історії літератури Р—ї»), ніби Шевченко перенявся думками національно-патріотичними (після заснування Кирило-Методієвського товариства) від братчиків, Грінченко доводить протилежне: що братчики, зокрема Костомаров навіть, були під впливом Шевченка, що такі твори, як «Сон», «Іван Гус», «Посланіє» написав він до заснування К.-М. братства і що, таким чином, «не Костомаров на Шевченка, а Шевченко на Костомарова впливав; Шевченко Костомарову сказав нове нечуване слово, Шевченко показав Костомарову шлях» (Б. Грінченко, «Листи з України Наддніпрянської», К., 1917, V, бк. 45). Свідомством цього впливу Шевченка чи, принаймні, ознайомлення Костомарова з новими думками поета є, між іншим, вказівка Грінченка на враження Костомарова од прочитаних йому Шевченком нових поезій його (цітоване вище місце в статті Костомарова—«Воспоминание о двух малярах»). Далі, Грінченко заперечує думку Огоновського, ніби в національних поглядах Шевченка був перше період українського патріотизму з «старокозацькою закраскою», а далі без неї, бо в козащині та гетьманщині поет розчарувався. «Шевченко, справді, відмінив свої погляди на старшину козацьку... але завсідги був він прихильним до гетьманщини, яко до автономної форми політичного життя українського; а ще більше прихильний він був до народніх козацьких рухів, хоча завсідги розумів і все те зло, яке повставало з їх (ibid., 47). Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини,—каже далі Грінченко,—він своїм геніальним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитись на нашу минулість, і став на йому. Його геній наштамповує ганебним клеймом тих, хто був «грязею Москви» та «варшавським сміттям», ганить людей, але він цілком одстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю» (ibid., 48). Грінченко вважає Шевченка цілком свідомим національно, свідомим тоді, коли до цього ще майже ніхто не дійшов, і каже, що через те він «своєю національною свідомістю єсть геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю єсть з'явищем феноменальним, єдиним може на світі» (ibid., 49). Грінченко показує далі в цій своїй статті, як широко розумів Шевченко слов'янське питання. «Він,—на думку Грінченка,—признавав за кожним слов'янським народом право на цілковиту національну самостійність і насамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів... і зовсім не спиняється перед марою того «єдиного неделимого»... Поет гостро виступає проти всякого деспотства, взагалі, і проти деспотства тодішнього російського режиму, зокрема... (ibid., 50); «Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежности української, яко нації, і вкупі з тим зостався завсідги і всюди толерантним до інших націй... Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обнімала досі питання про нашу національність, і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму вкраїнському національному світоглядові»... (ibid., 57). «Шевченко з трупів поробив живих людей, бо що таке були до його

українські інтелігенти, яко українці, коли не трупи? За це ми й звемо його нашим національним пророком; тим ми й бачимо в йому феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії». Ми певні,—каже Грінченко, закінчуючи свій шостий, цілком присвячений Шевченкові лист,—що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значінням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків».

М. Драгоманов, що жив у той час у Болгарії, як професор Софійського Університету, відповідаючи Грінченкові на його листи своїми «Листами на Наддніпрянську Україну» (друкувалися його листи в р.р. 1892—1893 в «Буквині» і в «Народі», окремо видані у Києві р. 1917), критикуючи його ніби «національну вузькість», широко освітлюючи усі питання, зачеплені Грінченком, з погляду людини європейської освіти і ідеології, в питаннях, що до Шевченка, повторює, властиво з де-якими одмінами, свої давніші думки (з р. 1879). Він не погоджується з Грінченком, що правдива українська національна свідомість почалась тільки від Шевченка і згадує підготовчі чинники в цьому К. Рилеєва з його «думами» і «поемами» (Войнаровский, Набывайло), з української історії—«Історію Русів», «Общество соединенных славян». Це все виховувало і в Шевченкові національні погляди, як і інші знайомі його на Україні—«ліберали й аболіціоністи» Капністи, Рєпніні і инш.

Отже, мовляв, не геній Шевченка освідомив його, бо «тепер уже ніде нема поглядів на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей», а народолобство його і національна свідомість вийшли «з суми всіх цих елементів». Проте все ж таки Драгоманов не тільки признає за Шевченком право іменуватися генієм, а й зазначає, що національна свідомість Шевченка і його народолобство поставили його, «як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні» («Листи на Наддн. Україну», бк. 27). Таким чином, бачимо, що Драгоманов поступив наперед від 1879 р. в питанні про значіння Шевченка. Але тут же Драгоманов завважає, ніби не скрізь однаково був свідомий Шевченко, що він, напр., «ще не мав думки непримінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій Дневник, сценарій до «Стодолі» і т. и. (ibid. 27—29). На цей закид Драгоманова відповідав тоді ж таки Грінченко, але питання про російську мову Шевченка піднімалося й пізніш, і особливо вороги українського письменства хапались за цей «Дневник», і листи Шевченка, писані російською мовою, на доказ того, що поетові було однаково, якою мовою писати. Тепер уже добре усім відомо, що Шевченко писав свої російські твори в неволі, теж і «Дневник» вів, вертаючись з заслання, під повсякчасним страхом за те, щоб не накликати на себе знов біди. Він просто боявся писати більші речі, иншого пояснення не може й бути; і сам Шевченко в листі до Сіраковського поясняв, що він не відповідає йому українською мовою тому, що «запуган» (твори Т. Шевченка, т. II, СПб, 1911 бк. 390; про російську мову у Шевченка: С. Єфремов—«Шевченко й українське письменство», в збірці—«Шевченко», К., 1914, бк. 62—63). В другім місці Драгоманов говорить про де-які твори Шевченка і, як і перше, в розвідці «Шевченко, українофілі й соціалізм», зазначає, що «заміри Шевченкові осталися далеко вище їх виконання». Причиною тому Драгоманов уважає,

як і раніш,—«літературну і всяку другу необразованість поета» і, згоджуючись на порівняння Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим що до змісту їх поезії, не допускає такого порівняння що до форми їх: «Шевченко не мав систематичної освіти, не знав мов, не стежив за європейською літературою, не працював над обробленням своїх творів» і т. д. Признаючи «незвичайну силу» Шевченка, «котра все-таки виявила себе»,—Драгоманов однак не хоче визнати його—«за викінченого поета образованої громади». На думку Драгоманова,—«це був тільки матеріал великого поета» (ibid. 65).

Після цієї полеміки Грінченка з Драгомановим, полеміка, що зачепилась і широко освітила цілий ряд питань українського життя, культури і письменства—політичних, національних і літературних, і встановила (в статтях Грінченка) погляд на Шевченка, як на великого національного українського і всесвітнього генія, довгий час нічого не з'являлось в науковій літературі шевченківській чогось важливого взагалі і цінного для питання про значіння Шевченка зокрема. Згадати тут треба тільки велику працю Ол. Кониського—Тарас Шевченко—Грушівський. Хроніка його життя, що друкувалася окремими цільними розвідками («Дитинний вік Шевченка», «Парубоцький вік Шевченка» і т. д.) в «Записках наук. тов. ім. Шевченка» у Львові з 1892 року і вийшла в світ окремо в двох томах р. 1898—1901. Праця ця надзвичайно цінна; ще й досі це єдина велика біографія поета, написана умілою і люблячою рукою, єдина збірка величезного фактичного матеріалу про Шевченка, приведеного в систему і упорядкованого згідно з вимогами науки.

З інших праць—книжок і статтів—про Шевченка в тім часі (в кінці 90-х р. і на початку XX стол.) треба одмітити брошуру А. Н. Лісовського—«Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченка» (Полт., 1896), де він розбирає головніші, переважно побутові твори Шевченка і характеризує творчість поета. На ту ж тему написана й стаття проф. М. Сумцова—«О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» («Киевск. старина», 1898, кн. 2), тільки проф. Сумцов спиняється більше на «народніх» мотивах поезії Шевченка і вертається власне до питання про «народність» його. Сумцов, порівнюючи народність Шевченка з народністю Пушкіна, розрізняє в ній народність зовнішню (запозичення з народніх джерел—казок, пісень, переказів, вірувань, обрядів) і народність внутрішню, психологічну. Останню, на думку проф. Сумцова, визначити дуже тяжко і в цілому зовсім неможливо (тут Сумцов у де-якій мірі повторює давнішу думку Драгоманова, власне думку про те, що «дух» та «світогляд» народа—те, що у Сумцова зветься «внутрішньою психологічною народністю»—не є щось стале, вияснене і вияснити його не можна). Проф. Сумцов зазначає тільки, ніби ці внутрішні елементи народності у Шевченка такі широкі, що вони на всю його поезію кладуть печать «народности», і кожний, навіть чужий, позичений, сюжет офарблюють національними фарбами (проф. Сумцов, очевидно, вживає тут термін «національний» у вужчому значінні,—в значінні «народній», як це показують інші місця його статті).

Про народність Шевченка згадав знов проф. М. Стороженко в статті «Гениальный горемыка» (Н. Стороженко—«Из области литературы». Статті, лекції, речи, рецензии, Москва, 1902). «Поезія Шевченка у вищій мірі суб'єктивна,—каже Стороженко,—вона так тісно зв'язана з його життям, що становить з нею одну нерозривну цілість. Але талант Шевченка був занадто великий, щоби замкнутись у тісну

гаму особистих почувань; він великий тим, що в його піснях виявилась колективна душа українського народу, що обрав його, як влучно сказав Костомаров, своїм заступником» і т. д. Проте Стороженко визнавав за Шевченком не тільки «народнього» співця, але й національного українського поета. «Він був не тільки народнім, але й національним поетом,—каже Стороженко,—виразником гуманних ідеалів сучасної йому української інтелігенції. Все те, про що думала і мріяла молодь тодішня, освічена українська молодь сорокових років, все це з'явилося у Шевченка в яскравих поетичних образах, зогріте вогнем його гарячого поетичного серця» (назв. стаття, бк. 425). «Справді народнім» поетом називає Шевченка також і О. л. Барвінський (після Костомарова) у своїх—«Виїмках з народньої літератури української XIX віку» (4-е видання, Львів, 1905), хоч далі і він також поширює значно значіння поета. На думку Барвінського, «в артизмі Шевченко уступає місце таким поетам, як Міцкевич і Пушкін, позаяк не мав такої освіти, як вони (відгук думки Драгоманова). Однак, животворністю ідей, благородними і всеобіймаючими почуваннями, природністю і простотою Шевченко де-коли їх перевищує. «Тому,—каже Барвінський—Шевченко не тільки українсько-руський поет народній, але поет усієї людської суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного життя». (Назв. книг. бк. 209).

Отже виходить, що питання про «народність» Шевченка стояло, як і перше, вирішеним позитивно і на порозі нового століття, і тільки вар'їрувалось у всякий спосіб у науковій (Сумцов) і ненауковій (Барвінський) літературі. Переконаючі докази проти народности Шевченка Михайла Драгоманова zostались непомітними для більшости дослідників Шевченкових творів, можливо, через те, що висловлено було їх у «Громаді», дець у Женеві, у виданні, що було майже недосяжним і майже зразу зробилось наритетом. Явилась потреба наново зняти це питання, тим більше, що вороги української літератури, особливо новішої, на кожному кроці вказували на це і намагалися принизити й дискредитувати саме питання про українську літературу і про можливість її буйного розцвіту в майбутньому.

(Далі буде).

О. ГЕРМАЙЗЕ

Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914.

(По матеріалах архіву Київського Губернського Жандармського Управління).

Шевченківська демонстрація 1914 року в Києві була підготована, організована і проведена українським соціалістично-настрояним студентством. Глибінь, де можна вбачати підготовку її, сягає аж до першої російської революції, ідейна атмосфера і політичний зміст її нерозривно зеднаний з розвитком серед української студентської молоді між двома російськими революціями соціалістичних ідей та революційних настроїв.

Давньою і при звичаєною формою організації українського студентства була студентська Громада. Як відомо, студентські Громади давніших часів, так само, як і організація «старого» громадянства—«Стара Громада»—не були ясно виявленими політичними організаціями; плутанність, нез'ясованість політичної позиції Старої Громади, оперті на платонічному лібералізмові, прикрашеному ідеєю культурно-національного, переважно, навіть літературного відродження, привели, між иншим, і палкого політика, соціаліста утопічного типу М. Драгоманова до повного розриву з старою організацією і шукання нових шляхів, нової тактики і нової політичної і активної ідеології.

Це саме спостерігаємо ми і в житті студентських Громад. Подув ідей наукового соціалізму, побідний хід теорії марксизма дійшли на переломі XIX і XX ст. і до української студентської молоді; наслідком цих визовів бачимо ми створення нових чисто-політичних студентських організацій, які шукають виходу в царині соціально-економічної класової боротьби, рвучи все, що вязало їх з старою культурницькою «українофільською» ідеологією.

1-го січня 1905 р. Українське студентство Київського Університету виступає з такою декларативною заявою:

ЗАЯВА

Еволюція, яку пережила за 10 років свого існування «Київська студентська Громада», цілком змінила внутрішній її зміст. Із організації студентів-українців вона зробилась організацією студентів соціал-демократів.

Зрозуміло, що та назва, яку вона придбала собі ще в перші роки свого існування, в сучасний мент цілком втратила своє внутрішнє значіння і зробилась пережитком.

Через це на загальній збірці всіх дійсних членів «Громади», яка відбулася в кінці ноября минулого року, була ухвалена (майже одногосно) слідуюча постанова:

«Назву «Київська Українська студентська Громада», яко невідповідаючу теперішній фізіономії організації—одкинуть; разом з тим, вважаючи Революційну Українську партію єдиним справжнім виразником всіх інтересів українського пролетаріату,

офіційно увійти, як автономна одиниця, в состав Київської організації названої Партії і від сього часу називать себе:

«Студентською Соціал-Демократичною організацією Київського Комітета Р. У. П.». Санкція, накладена на цю постанову Центральним Комітетом Р. У. П., робить її дійсною і через це од сього часу на всіх виданнях бувшої «Громади» буде підписана нова її назва.

Київ, 1905 р., 1 січня
Київська Українська Студентська Громада.

Приведена заява знаменувала собою факт не тільки соціально-політичної диференціації української молоді, але й те, що найбільш активна частина тої молоді виразно ставала на ідеологічний ґрунт наукового соціалізму і робила перевірку своїх попередніх ідейних позицій.

Одначе, стихія селянської і дрібно-буржуазної ідеології була ще дуже сильна в рядах української інтелігенції, і тим із її рядів, хто вже пройнявся або робив спробу пройнятися марксистською ідеологією, пристосовувавши його до класової боротьби українського пролетаріату—сезонового, заробітчан, сільсько-господарського і фабрично-заводського—приходилося в тактичний свій ліній, працюючи серед інтелігенції, йти на порозуміння з іншими течіями, що панували серед молоді, займатися і боротьбою за завоювання українських культурних позицій.

В 1907 році українським студентством була переведена велика праця, що мала більше агітаційне, ані ж реальне значіння—боротьба за українські катедри в Університеті, в 1908р.—збирається перший конгрес українського студентства в Києві, в 1909 р.—у Львові, й на цих двох конгресах повстає й формується нова організація українського студентства, що відновляє свою стару традиційну назву, міняючи одночасно свій зміст. Нові організації звуться Громадами, але статuti їх складаються так, щоб в них могли попасти елементи соціалістичні, радикальні в питаннях соціального та політичного характеру, які до того ще й позбавлені національної виключності й шовіністичних настроїв. Слідуючий конгрес, скликаний на весну 1911 року в Києві, по своєму персональному складу був такий, що одночасно з загально-студентським конгресом мала одбутися з учасників його і конференція У.С.—Д.Р.П. Конгрес цей *in corpore* був заарештований, і жандарі ніяк не могли розв'язати для себе, чия то нарада мала одбутися—чи українського студентства взагалі, чи спеціально соціал-демократів. В архівах жандарського управління дві українські організації користувались особливою «популярністю»—про них найбільш знали і в належності до них старались обвинувачити всякого активного українського студента. Організації ці—У.С.—Д.Р.П. та Спілка Р.С.—Д.Р.П. Справді, пануюча роль в громадах належала коли не виключно елементам, зв'язаним з пролетарськими партіями, то в усякому разі ґрупуванням соціалістичним. Історія українських студентських громад з часу київського неудачного конгресу аж до 1914 року—це історія ступневого зростання цих організацій, зміцнення їх, не зважаючи на те, що ці роки були як раз роками збільшення нагінки на українство; українське студентство позбавляється в ці роки права використовувати будь-які легальні можливості. Легальні економічні організації—«Громади» при вищих школах касуються й тільки подекуди в школах по-за Україною існують такі організації, як відомий Петербурзький гурток українознавства.

Переслідування українства, цькування його на сторінках правої преси, з одного боку, і одночасний зріст свідомости, розвій незадоволення—все

це підказувало соціалістичному українському студентству революційну непримириму тактику. Вона спіралася на віру в рух народніх мас, при чому визволення українського народу з'язувалося як з боротьбою селянства і робітничих мас, так і з визвольним змаганням поневолених народів Росії. Звідціля українське студентство піддержує всі революційні виступи загально-студентського характеру, посилаючи своїх представників як в коаліційні комітети студентські, що утворювались для керування студентськими масами під час певних вибухів, так і в організаційну раду, що ставила своєю метою об'єднати всі легальні й підпольні студентські групування для того, щоб революціонізувати їх і виховати з учасників тих груповань революційну інтелігенцію. Одночасно з цим українське студентство стареться нав'язати як найближчі зносини з студентськими організаціями революційного типу поневолених націй. Зв'язки українського студентства серед цих останніх були дуже численні. І польські соціалістичні групування (P.P.S.) і єврейські соціал-демократичні організації (бунд), армянські дашнакцагани («Дашнакцютюн»), грузинські соціалісти-федералісти і багато інших єдналися з українськими студентськими Громадами і вели часто спільну боротьбу, творили спільне діло. Заборона святкування 100-літнього ювілею народження Шевченка підказувала українській молоді підготувати революційну відповідь пануючому російському націоналізмові й монархізмові. Революційний протест мав статися в формі грандіозної громадянської панахиди й політичної демонстрації в день забороненого ювілею. Ще на початку лютого було укладено відозву до інтелігенції і революційного студентства. Ця відозва, коротка по формі і не зовсім виразна по змісту, характерна тим, що друкувалась трьома мовами: українською, російською й польською.

При добре організованій системі шпіонажа, розуміється, випуск відозв не міг не стати відомим жандармському управлінню. 17 і 18 лютого відозви, ширені в Політехнічному Інституті, були доставлені і в жандармське управління. Одночасно з цим управління дістало ті самі відозви іншим, цілком випадковим способом. Три студенти, члени студентських Громад—Михайло Щербаківський—універсанти, Фащевський та Сиротенко з Комерційного Інститута,—поїхали гостювати до свого товариша ще з середнь-шкільної лави в Київській духовній семінарії, який жив на Київщині десь під ст. Рожанкою. Всі троє були молодими першокурсниками й вважали своїм неодмінним громадськи, обов'язком повезти на провінцію й «свіжу» нелегальщину, присвячену до того ж такій голосній справі, як заборона Шевченківського ювілею. Верталися ці студенти вночі перед світанком на станцію, щоби поспіти на поїзд, і в передрозсвітному тумані не потрапили щасливо перейти залізничодорожні колії як раз в той мент, коли робив свої маневри якийсь товарний потяг. В результаті потяг наїхав на них. Фащевський був убитий тут же, Щербанівському одрізано ногу, але й він не вижив, бо не скоро звернули залізничодорожники на них увагу; померти довелось йому в лікарні за кілька тижнів після нещасного випадку. В живих остався Сиротенко, помітний, морально стрівожений. Рожанська адміністрація, оглядаючи труп Фащевського, в боковій кишені його тужурки знайшла й 5 відозв, що, очевидно, осталися ще од росповсюдження. Відозви були негайно одправлені в Київське жандармське управління і, таким побутом, жандарі дістали відомості, що серед студентства щось робиться, існують якісь організації, що готуються до святкування

забороненого Шевченківського ювілею. І досі в папці жандармського управління, що включають в собі справи студентської демонстрації, можна бачити ці відозви, подерті, підмочені й поплямовані кров'ю. Відомості про підготовку демонстрації в студентських колах тільки стверджували у жандарів ті підозріння, що склалися ще раніше.

Після демонстрації начальник Київського жандармського управління, полковник Шредель, хронологічним початковим моментом в історії демонстрації вважав заборону святкування роковин смерті Шевченка. «Доношу Вашему Превосходительству—писав він директору департаменту поліції в Петербург,—что появление в киевской периодической прессе циркуляра попечителя Киевского Учебного Округа на имя начальников среднеучебных заведений и директоров народных училищ о неразрешении учащимся принимать участие в юбилейном чествовании памяти малорусского поэта Шевченка и о недопущении как распространения тенденциозной украинской юбилейной литературы среди учащихся, так и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы в день Шевченковского юбилея, а также после сообщения в местных газетах, что 25 и 26 февраля не будут разрешены в г. Киеве юбилейные празднования памяти вышеназванного поэта,—подготовительная работа по этому поводу стала принимать характер, выходящий из рамок легальности, и среди малорусской интеллигенции, а особенно среди воспитанников Киевских высших учебных заведений, стало замечаться стремление организовать в эти дни активные выступления массового протеста против таковых распоряжений представителей местной администрации». (Арх. К. Г. Ж. Упр., 1914, № 16, т. 2).

Очевидно, те заворушення, яке відчувалося після заборони ювілею, не могло не впасти в око жандармській владі й вона вважала своїм обов'язком збільшити своє слідкування за українськими організаціями.

Справа цього слідкування була поставлена в Києві надто погано. З числа персоналу агентів жандармського управління в Києві не було ні одного, хто б більш-менш правильно розбірався в українських політичних течіях і групуваннях; до цього додавалось ще й те, що учасники українського руху були сильні висотою громадської морали й з-поміж них ми не бачимо елементів, що грали б подвійну роль революціонера-провокатора.

Відомості жандарів про учасників революційного руху здебільшого будувались на даних провокаційного, зрадницького походження. В Києві таких елементів не було, і тому біля носу жандарів творилась надзвичайно серйозна й у великих розмірах організована робота—підготовка революційних кадрів української інтелігенції, і жандарі нічого того не знали гаразд, а більш догадувались, при чому часто й густо в своїх догадках, що називається, попадали пальцем у небо. В провалі, напр., студентського конгресу в Києві 1911 року, київська охрнка й жандармське управління сліпо виконували телеграфні приписи департаменту поліції з Петербургу, який краще розбірався в українському підпольному рухові, аніж у Києві. Однак і київським охрникам удалося на початку лютого де-що взнати про організаційні кроки українських студентських революційних групвань.

«8 февраля—зазначає в кількох своїх зводках полк. Шредель—були получені агентурні свідчення, що руководители украинского движения в г. Киеве об'єдинились с другими противоправительственными организациями и приступили к выработке плана устройства уличных демонстраций

на 25 и 26 февраля, направив все свои усилия к привлечению к этим активным выступлениям студенчества г. Киева».

«Были также получены указания—продовжував Шредель,—что среди студенчества образовался особый временный комитет по организации таковых выступлений, в который вошли представители от инородческих землячеств (поляков, армян, грузин и т. п.) и что приступлено к изготовлению прокламаций, призывающих учащуюся молодежь к забастовке на 25 и 26 февраля» (ibid).

Джерело агентурних відомостей в справах жанд. управління не названо, але де-які догадки в цій справі можна все ж таки робити. Українські Громади, бажаючи організувати політичну демонстрацію, звернулися до інших студентських фракцій, виявили ініціативу в утворенні загально-студентського коаліційного комітету; отже, справа демонстрації виходила по-за кола добре законспірованих українських організацій і виносилась в інші організації, в яких траплялися провокаційні нещастя.

Коли читаєш донесення полк. Шределя, то відчувається, що головна суть поданих йому відомостей полягає в тому, що «инородческие» організації дістали від українського студентства пропозицію увійти в поєднання для спільної справи. Вказуються навіть ті організації «инородців», до яких українське студентство зверталось («поляки, армяне и грузины»). В лютий революцію 1917 р., коли архіви охранки й жандармського управління стали приступні, були відкриті і опубліковані в київських газетах імена провокаторів, між якими було й прізвище студента-грузина Магаворіані. Цей студент, член організації грузинських соціалістів-федералістів, брав жваву і начеб-то щире участь в діяльності київського студентства; притягнутий до допиту в охранці по якійсь справі, він так вплутався на допиті, що кінець-кінцем пішов на службу в охранку на місяшну платню з тим, щоби давати регулярні відомості про життя київського студентства.

В 1917 році він був арештований на Кавказі й привезений до Києва для допиту його київським громадським комітетом. Його щиро каяття, безконечно жалке становище, виявило, що він був лиш нерозумною й малодушною жертвою методів впливу на молодих новичків революційної практики, які практикувались досвідченими знавцями охранныцького мистецтва. Магаворіані було випущено. Думається, що відомості про початок підготовки до шевченкової демонстрації й про переговори з «инородцями» могли виходити правдоподібно від нього, тим більше, що Магаворіані ставився до українства з великим інтересом, від імени грузин соц.-федер. провадив переговори з українськими Громадами; в цьому, нарешті, впевняє й провал Шевченківського комітету, про що мова буде йти далі. В усякому разі відомості, що їх одержали жандари 8 лютого, були загальні, мало конкретні, нічого певного в руки вони не давали, ні на кого ще виразно не вказували. Можна навіть так думати, що ці відомості були зачерпнуті охранкою з якогось перлюстрованого листа, в якому хтось із студентів, з не дуже доброю конспіративною виучкою й видержкою, в такій загальній формі інформував свого знайомого. Дані з перлюстрованих листів іменувались у жандарів «вполне достоверными агентурными сведениями».

Не маючи нічого більш конкретного в руках, як тільки оті-о загальні вказівки й документальні дані реалізації погрозових замірів, що виявлялись в гектографованих відозвах, жандармське управління мусіло робити енергичні заходи, щоби викрити підпольну організацію, не допустити її до здійснення своїх планів.

З цією метою постарались старанно перевірити прізвища всіх тих з українських студентів, хто мав відношення до легальних українських Громад. Треба зазначити, що нелегальні й революційно-соціалістичні Громади користалися кожною нагодою, щоби використати ті чи інші можливості легального існування для ширення в масах студентства своєї популярності й для кращого об'єднання тих мас. Зрідка удавалось легалізувати Громаду в тій чи іншій вищій школі, яка трактувалася шкільною адміністрацією, як одно з легальних земляцтв. В охоранці й в жандармському управлінню догадувались, звичайно, що під легальною економічною Громадою крилась її нелегальна революційна суть і тому за учасниками легального студентського життя стежили особливо пильно.

Особою, на яку на цей раз було звернено увагу, був студент Комерційного Інституту Іван Трофимович Вільчинський (нині покійний; помер від тифу років три тому).

Вільчинський в 1913 р. був делегований громадою Комерційного Інституту в Економічну Комісію, яка мала об'єднувати на економічному ґрунті студентські земляцтва, але разом з тим, будучи організована революційними і соціалістичними фракціями студентства, являлася і центральним органом революційного студентства. Особа Вільчинського ще тоді була взята під догляд, при чому для філерського слідкування Вільчинський дістав ще й спеціальну назву, як це полагалось по правилах охоранки, «Табунського». В колах революційного студентства Вільчинський не грав якоїсь надто-помітної ролі і характеристика його, зроблена полковником Шределем (...один из главных активных работников по украинскому движению в Киеве и участник, а в некоторых случаях и руководитель, студенческих выступлений)—№ 13, отд. II, 1914), звучить просто курйозом. Вільчинський, справді, був активним і роботящим діячем, але зовсім не в області політичної і організаційно-громадської праці; почати з того, що він не належав до жадної політичної партії, тоді як провід в українських громадах мали декларовані соціалісти, що були зв'язані з відповідними організаціями. Активність Вільчинського виявлялася на іншому ґрунті; він був членом тої групи студентів Комерційного Інституту (Березняк, Григоренко, Новоселецький і студент Педагогічного Інституту Паляничка), що заснувала видавництво «Криниця».

Однак, Вільчинського почали «працювати» філери. Слідкування за ним привело до інших людей, дало нові імена. В своєму докладі спеціально про справу Вільчинського Шредель підкреслює, що філерські спостереження виявили всю непевність Вільчинського, яка полягала в тому, що він «проявляет особенно интенсивную деятельность, встречается с целым рядом лиц, проходивших ранее по делам Управления, и посещает очень многие киевские типографии» (ibid). Одвідування друкарень Вільчинським становила цілком натуральну функцію його роботи по видавничих справах «Криниці», жандарі ж, можливо, бачили тут натяк на можливу участь Вільчинського в конспіративно-друкарських справах. Безпосереднє, слідкуючи за Вільчинським, філери намітили таких його співучасників—невідомого студента Комерційного Інституту, що мешкав на Соломенці, студентів-політехників Андрія Шумицького і Мокроуса, що мешкали в одній квартирі й, нарешті, на мешканців в д. № 71-й по Жиланській вулиці, в якій жив студент Комерційного Інституту с.-р. Саватій Іванович Березняк та студент Університету с.-д. Борис Гороховатський.

Багато ще й інших з студентської молоді були помічені філерами при слідкуванні як за Вільчинським, так і за тими, з ким Вільчинський зустрічався. Між иншим, стежучи за Гороховатським, помітили, що він заходив в 138 № по Жилянській вулиці в невідому квартиру, з дальнішого розслідування виявилось, що в кв. 17-й того дому мешкав студент Університету Олександр Власенко. І його внесли в списки запідозрених і почали узнавати, чи всі ті нові особи не були колись причетні до революційного руху і до українства.

Оцінюючи тепер ці результати філерського слідкування, треба констатувати, що випадково взятий ними Вільчинський, несвідомо для себе, привів охранників до осіб, близько причетних до організації як революційного руху серед українського студентства, так, зокрема, до праці, з'язаною з майбутньою демонстрацією.

Відозви студентської фракції у.-с.-д. в великій своїй частині друкувались на гектографі в помешканні Гороховатського. Його велика кімната, ізольованість її від господарів помешкання, що сусідила з кімнатою Березняка, — служила частенько затишним притулком не тільки для фракційних не дуже численних зборів, але навіть і для загальних зборів Університетської Громади. В тій квартирі був фактично один з клубів української, переважно, соціал-демократичної молоді. При іншому збігу обставин, квартира Гороховатського могла б відіграти ролю пастки, як для багатьох товаришів, так і для самої справи. Але конспірація додержувалась досить добре, і інтенсивна підготовка до демонстрації зменшала й одвідування цієї конспіративної кімнати, і в ній старались нічого компромітуючого не тримати.

Особа Андрія Шумицького, зтягнутого в круг філерських спостережень, могла так само привести до наслідків дуже серйозних. А. Шумицький, студент-політехник, в рядах українського студентства займав, правда, самотнє, але колоритне місце і грав певну ролю. Він був з тих, що на зразок Д. Донцова від марксизма переходили крок за кроком до ідеології велико-державницької української самостійности. Бувший член Р. С.-Д. Р. П., висланий з Петербурга ще в 1906 році за партійні справи, він в Києві, входячи в Громаду, провадив тихеньку пропаганду самостійницьких ідей, маючи де-які з'язки з галицькими самостійниками. В той час його група не мала якого-будь сильного впливу на студентство, вона розвинулась пізніше, давши ґрунт для буржуазно-самостійницьких групувань часів революції. Але жандарі про цю сторону діяльності Шумицького не знали; їм було відомо тільки те, що Шумицький мав відношення до Р. С.-Д. Р. П. і де-який час находився під одкритим доглядом поліції.

Відомості жандарського управління про Гороховатського вказували також на де-який з'язок його з українством.

Ще в 1912 році жандарське управління мало якісь відомості, що «Гороховатский интересуется деятельностью украинских кружков и что он сочувствует организации в Киеве украинского кружка «Александрійцев». Ці відомості, очевидно, дістались в управління в наслідок перлюстрування якогось листа, чи-то самого Гороховатського, чи-то когось з його земляків олександрійців на Херсонщині.

Про Олександрійське студентське земляцтво йшла мова, але ініціатива його заснування не виходила з українських організацій. Фактично те земляцтво складалося в більшості або з членів Громад, або з молоді, що

співчувала тій діяльності. В 1913 році в Громаді виникла думка використати такі організації для пропаганди й навіть провадити роботу в гуртках, складених з осіб, з'язаних земляцтвом. Так заснувався гурток Лучан (з Луцька), Уманців, Чернігівців, Олександрійців і т. д., але Олександрійці, що входили в це об'єднання, ясно розрізняли свою групу й ту земляцьку організацію, яку збиралися навіть легалізувати при одній з вищих шкіл Києва. З ідеєю цією, яку хотіли до того здійснити в легальних формах, не крились, і жандарям удалось роздобути списки членів майбутньої організації. Цей гурток «Олександрійців» рішили трактувати, як українську організацію типу Громади й намітили її до «ліквідації» в потрібну хвилину. Коли філери вказали на з'язок Гороховатського з Власенком, то жандарі пригадали, що в 1913 р. на ім'я Власенка було одержано листа з Москви, підписаного літерами В. И. і призначеного «для Мити», при чому в листі тому йшла мова про революційну роботу Р. С.-Д. Р. П. і про пропаганду в армії і флоті¹⁾. На підставі всього цього жандарі приходили до висновку, що Гороховатський і Власенко причетні до українського революційного руху. Як що Вільчинський, Березняк і невідомий по прізвищу жандарям студент-комерсант з Соломенки, з яким так часто бачився Вільчинський, — являлись активними діячами студентської Громади Комерційного Інституту, в уявленню жандарів, то Гороховатський з своїми «Олександрійцями» та Власенко мусіли стояти десь в центрі українського руху в Університеті. Оставалося робити спроби відкрити осіб, за яких можна було б жандармським агентам ухопитись в Політехнічному Інституті та на Вищих Жіночих Курсах. Агентурні дані вказали жандарям на студента Політехники Костя Чижевського, який був арештований по українській студентській справі ще в 1911 році, а в даний момент відношення близького до руху не мав, його брата Миколу, українського с.-р., і на студ. Ашинова, про українство й революційність якого знали на підставі повідомлень з Петербургу, звідкіля Ашинов недавно перевівся. Ашинов був членом Громади й брав участь в її життю, але, треба сказати, що київські товариші ставились до нього не з повним довір'ям, як до людини, з якою не ввідали ще цілком освоїтись в підпольній роботі. Участь студента Гнусевського в підготовці до демонстрації стала для жандарів безсумнівною, коли 17 лютого помішник начальника жандармського управління підполковник П. Іванов одержав агентурні відомості, «что среди студентов Киевского Политехнического Института ведется преступная агитация в связи с предстоящим юбилеем Шевченко, во главе этой группы стоят студенты Пржемуцкий и Гнусевский; предполагено выпустить гектографированные прокламации, при чем печатание таковых принял на себя студент Пржемуцкий» (Ар. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. IV, 1914). Студента Пржемуцького жандарям не вдалося знайти, а Чижевських — Костю й Миколу — вони взяли й внесли в списки «для ліквідації». По-за тим, маючи відомості, що українське студентство рішилось притягти до участі й не українські маси, а так само з'язатись через свої політичні партії з робітництвом, жандарі звернули свою увагу на найбільш активні елементи й не українського студентства,

1) Можна з цілковитою певністю гадати, що «Митя» це був — Дмитро Чижевський, студент Університета, олександрієць, що рік перед тим перевівся в Київ з Московського Університету, був російським с.-деком, в даний момент входив в організацію студентську у. с.-д. (пізніше перейшов до російських меншевиків, був в групі «інтернаціоналістів», граючи певну роль в первісний період революції).

що брали участь в революційній роботі чи-то соціалістичних студентських фракцій, чи-то в організаційній загально-студентській роботі. До імен активного тодішнього революційного студентства було додано імена осіб відомих партійною роботою у. с.-рів та с.-дів та в тодішніх легальних робітничих професіональних спілках. В великий список імен, що сягав мало не до цифри 40, попали поруч із людьми, що справді мали те чи інше відношення до революційної діяльності, й такі, відомості про яких попадали до жандарів випадково на підставі складного якогось зв'язку тою чи іншою запідозреною особою. В справах жандарського управління знаходиться, напр., курйозне прохання одного з арештованих студентів, який пояснює свою справу наклепом на нього його сусіди, торговця десь на Звіринці, що сердився на цього студента й на його матір за конкуренцію в торгівлі залізом.

В ніч на 20 лютого ст. ст. жандарі рішили «ліквідувати» всі ці групи і цих осіб, думаючи тим самим унеможливити підготовку до демонстрацій. Масові труси (більше 20 по справі, зв'язаній з Вільчинським і олександрійцями і до 40 інших) дали результати не такі блискучі, як того можна було б ждати.

У Вільчинського знайшли якусь стару прокламацію 1906 року, на яку ж самі жандарі не звернули серйозної уваги; більш підозрілим здалось їм те, що у Вільчинського було багато книжок, переважно українських, і конфіскований «Кобзар» в чималій кількості примірників. Відносно цієї літератури було витрачено багато паперу, бо її описали, розбили в списки по місцю видання і послали запити в відповідні установи, чи ці книжки дозволені до легального читання чи ні. Навіть книжки з такою невинною назвою, як «Скритий ворог» (про бактерії) викликали підозріння у жандарської влади.

У невідомого студента на Соломенці, яким, при трусі виявилось, був Андрій Новоселецький, нічого, крім легальних українських книжок, не було знайдено, теж саме у Гороховатського, Березняка і всіх інших, зв'язаних з ними («олександрійців» то-що). Зате у Власенка жандарям пощастило. Власенко мешкав в одній кімнаті втрьох з товаришами по організації, студентами Ком. Інституту (Дубовими та Ситницькими), що недавно були виїхали з Києва додому. В ніч на 20-те у Власенка на вільному ліжку ночував студ. Шабалтас, малознайомий Власенкові, як дежурний в студентській їдальні на Гімназичній вул., що тільки приїхав і випадково ночував у Власенка. Бідному дуже не пощастило, бо його не тільки що було потривожено в першу ж нічку його одпочинку з дороги, але він і вклепавсь до того в дуже неприємну історію. Власенко, молодий член у. с.-д. і Громади, занадто понадіявся на свою «нескомпромітованість» і оставив у себе на ніч клунка шевченківських відозв у. с.-д.—58 екземплярів, як підраховували жандарі при трусі.

Студенти неукраїнці, що їх вважали небезпечними для організації студентських мас (Вл. Кандауров, С. Раузов, Хомяк, Б. Терентієв, А. Хомяков, П. Білоданов, Л. Хвостовський, Е. Устинов, К. Файст, Н. Штерн, К. Романський, Г. Кирсанов і Л. Комисько) та українець К. Гнусевський—були арештовані «независимо от результатов обысков, с целью изъятия их из среды учащихся в учебных заведениях в дни 25—26 февраля». Решта була тільки потрушена. У арештованих майже ні у кого не було знайдено нічого компромітуючого, не зважаючи на те, що більшість з них справді

з'являлась найбільш діяльним елементом революційного студентського руху. Необережним явився тільки досвідчений і старий політичний діяч с.-р. В. Кандауров. Він, будучи членом і, здається, на той час навіть головою політичного Червоного Хреста у Києві і, не зважаючи на те, що кілька днів перед тим Червоний Хрест шарив, розкидаючи по коридорах вищих шкіл річне справоздання з діяльності Червоного Хреста за 1913 рік, тримав у себе не тільки ці справоздання, але і дуже компромітуючий його документ—список політичних засланих, в'язнів тюремних та каторжних, яким йшла допомога від Київської організації Червоного Хреста. Жандарі, таким способом, накрили, несподівано для себе, іншу організацію, ніж та, якої вони шукали, а Кандауров попадав в скрутне становище, бо якось одвертітись від обвинувачення в належності до Червоного Хреста йому, очевидно, було майже неможливо.

Труси у партійних робітників, діячів професіональних спілок та робочих були безрезультатними, бо тут жандарі кидалися на осліп. Агентури по освітленню руху українського робітництва майже не було, і жандарі не знали навіть, як підійти до тих груп, які могли впливати на робітничі маси, підготовляючи їх до шевченківського виступу. Шукаючи наважання матеріалів у тих з робітничих діячів, які раніше чим-небудь викликали були підозріння у них або видвигалися в легальній організаційній роботі, жандарі напали на робітника-друкаря Юхима Велевчука, що являвся тоді секретарем органу професіональної спілки печатників у Києві—«Печатное Слово». «По негласным сведениям—говорить про Велевчука «справка» жанд. управління—он принадлежит к российской социал-демократической рабочей партии, при чем ведет знакомство с высланными по политическим делам в Вологодскую губернию за принадлежность их также к Р.С.-Д.Р.П.: Яковом Ивановичем Барановым и Боруком Ицковым Шлиосбергом. В октябре месяце 1912 года он выслан названным лицам журнал «Печатное Слово».

Велевчук мав зв'язки не тільки з Р.С.-Д.Р.П. (А. Ж. Упр., № 16, 8.IV.1914), що підозрівали жандарі, він був членом і активним учасником робочої організації у. с.-д., і те, що на нього натрапили в шуканнях українських революційних діячів, могло б бути вигідним для жандарів, як би у Велевчука знайшли щось таке, що нагадувало його приналежність до українських революційних організацій. Але у нього нічого такого, на щастя, дома при трусі не було, хоч знайдено було матеріали, які говорили про іншу сторону діяльності Велевчука. У нього знайшли резолюцію з підписами робітників про розкол в соціал-демократичній фракції, Державної Думи і відозви самої фракції до робітництва всієї Росії. Цього було досить, щоб Велевчука було арештовано після трусу й розпочато проти нього справу уже не в участі в підготовчій роботі до шевченківської демонстрації, а в приналежності до Р.С.-Д.Р.П.

Тим часом, це було майже все, що могли зробити жандарі, бажаючи не допустити до виступу 25 та 26 лютого. Їхні заходи вертілись кругом українських організацій, часто підходили зовсім близько, загрожуючи викрити і організаційний центр і знайти основний клубок організаційних зв'язків, іноді йшли зовсім в іншому напрямкові, б'ючи по людях, далеких і ідейно і зв'язками до українського революційного руху студентства й робітництва. До цих заходів охоранки і жандарів треба дати ще й те, що філерська робота в ці дні була доведена до крайнього напруження. Багато з українських студентів помічали, як біля їхніх домів регулярно з'являлись

якісь певні постаті, що на певному віддаленні ходили за ними, як тільки вони вирушали з дому. Автор цих рядків, учасник революційних гуртків тих часів, пригадує, що кілька разів, вертаючись пізно додому, він на одній з пустинних улиць Києва натикався на ніби-то п'яну фігуру людини, вдягнутого «під робочого», що пробувала заговорити з ним таким несподіваним способом: «Столыпину пам'ятник поставили! А за що? за то, що народ мучил, кров'ю їх пил... А Шевченку ставить заборони!»... Усе це пересипалося площадною лайкою по адресі тих, хто поставив пам'ятника Столипіну і заборонив ставити Шевченкові, і навіть цитатами з Шевченка в ролі: «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить»...

Уперте приставання, несподівана тема для розмови; помітна штучність в удаванні п'яненого—з усього цього знати було звичайного шпика, що пускався на провокаційні викрутаси наївного і примітивного характеру.

Та не зважаючи на все це, організаційна робота по підготовці демонстрації посувалася. На Дмитрівській вул., в квартирі Ф. Близнюка, у. с.-д. (а нині покійного), студента-політехника, відбулися перші збори представників від політичних фракцій українського студентства та студентських і громад. На зборах були присутніми с.-д.: студент Університету О. Гермайзе, політехник П. Котов та курсистка Є. Крем'янська, від с.-р.—студенти Ком. Інституту Мик. Ковалевський та Леонард Бочковський і студ.-політехник Гр. Мазуркевич. На цих зборах було вирішено й ухвалено основні принципи майбутньої демонстрації. Відносно характеру демонстрації було визнано, що вона має бути революційним закликом до широких робітничих і селянських мас. Ім'я Шевченка—говорилося в промовах—має стати символом революційної акції. Вирішено було так само, що комітет по організації демонстрації, надаючи останній характер не вузького протесту проти переслідувань українства, а загального протесту проти політики російського царату, втягує в ту демонстрацію не тільки українські елементи, але всі ті елементи, які можуть з'єднатися з революційним і соціалістичним українством в спільному протесті. Що-до лозунгів демонстрації, то такими являлись: «Хай живе друга російська революція!», «Хай живе автономія України!», «Хай живе соціалізм!», солідарність національних меншостей в боротьбі з російським централізмом. Дразливим питанням явилось відношення до майбутньої демонстрації, так званого, «старого громадянства». Між київською соціалістичною українською молоддю і «старими», старшим поколінням української інтелігенції, існував давній антагонізм. Коли молодь свою тактику будувала на революційній діяльності і старалась орієнтуватися на другу російську революцію, в прихід якої вона непереможно вірила, інтелігенція літераторів, письменників, кооператорів та педагогів орієнтувалася на культурну працю, легальну діяльність в межах «куцої конституції» і гуртування сил під прапором еволюційного, часто мало виразного, а іноді й цілком виразного—дрібно-буржуазного... «соціалізму». Розуміється, і тактика їхня була повільною, боязною, без віри в можливість масового руху, широкої народньої боротьби. Чутки про те, що молодь збирається урядити шевченківську демонстрацію, перелякали ці кола. Вони не повірили в можливість успіху, з одного боку, а, з другого, страшенно злякалися за долю національно-культурних установ, які якимось животіли з ласкавого дозволу царського уряду. До де-кого з старших студентів, які, очевидно, мусіли бути більш «розсудливими», зверталися од «старих» з проханням вплинути на молодь, не губити себе і не підводити під ризик

закриття українські журнали і культурні установи. Комітет без довгих балачок одкинув це вагання і боязливу тактику, гадаючи, що випустити з рук оцю можливість використати заборону ювілею для масового політичного виступу було б і нераціонально і злочинно.

На нараді була знялась суперечка про мову відозв комітету. С.-д. пропонували згідно з давньою традицією українського студентства видати відозву мовою не тільки українською, але також і мовами національних меншостей. В крайньому разі, коли б технічні перешкоди не дозволили, с.-деки пропонували друкувати двома мовами—українською і російською (друкувати малося на увазі в партійній друкарні У. С.-Д. Р. П., де не було шрифтів ні польського ні тим паче єврейського). Необхідність друкування й російською мовою мотивувалась, між иншим, і тим, що відозва призначалась для київського пролетаріята, а він в значній своїй мірі говорить по-російському. Суперечка з цього приводу велась між головою зборів і молодим, дуже палким і щирим Леонардом Бочковським, який висловлював думку, що київське робітництво, як що не говорить українською мовою, то в усякому разі дуже добре її розуміє, бо має постійні зносини з селянством. В решті решт перемогла думка с.-д. Зате ніяких суперечок не виникло відносно прапорів. Кольори прапорів було ухвалено виключно червоні, а на них мали бути нашіті лозунги, під якими мала проходити демонстрація. Обміркувавши в загальних рисах всі справи, звязані з демонстрацією—і принципові і технічні—рішили на слідуочий раз збиратись вже з представниками і не українських груп, а також з делегатами не тільки студентських фракцій, але й політичних партій. Зносини були вже налажені, оставалось тільки призначити день і місце зборів. Послідуочі арешти спинили трохи роботу, бо працювати ставало небезпечним. Правда, арешти не українського студентства не поставили в звязок з підготовкою демонстрації, думали, що то инший провал, не то с.-р., бо багато було за раз заарештовано їх, не то Червоного Хреста, бо нещастя Кандаурова стало відразу відомим. Зате кожен з членів комітета бачив, як збільшались непевні «горохові пальто», як нищпорили вони своїми поглядами. Дійшло до того, що, коли комітет мав одного разу зібратися на Столипінській вул., кожен з учасників, прийшовши, заявив, що він певен, що привів за собою шпика. Збори не одбулися. Фракція у. с.-д. вирішила для себе вислати на де-який час з Києва товаришів, які були скомпромітовані коли-небудь арештом, трусом то-що. Ухвалено було оставити на відповідальній роботі тільки зовсім «чистих», ніде не замішаних товаришів. Трохи змінений склад комітету вирішив і помешкання для остаточних зборів знайти цілком «чисте», доручено було його одшукати курсистці Є. Крем'янській. Та з честю справилася з таким завданням. Через свою двоюродну сестру Н. Манджос, курсистку, що ніякого відношення до руху не мала, вона дістала дозвіл зійтися на квартирі у вдови-матушки Н. Мельнікової, що мешкала у вдвох з дочкою на Несторовській вул. Тут ми підходимо знову до темного місця в тій справі, які пояснити можна тільки догадкою. Але раніше прочитаємо офіційні повідомлення жандарського управління: «По агентурным сведениям было известно, что агитационной работой в этом (підготовка до політичної демонстрації) руководит местный «коалиционный комитет» из представителей воспитанников высших учебных заведений, а также особый «временный комитет», в состав которого входят представители инородческих землячеств, и, наконец, были

получены сведения, что последнее заседание этого комитета произойдет 23 февраля по Несторовской ул., д. № 8, кв. 3, Мельниковой, около 3-х часов дня». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). З цих рядків ясно, що прекрасна конспірація провалювалась самим блискучим способом, бо жандарі знали те, що могли знати тільки учасники наради та ті, що добували помешкання, і його господаря. І правдоподібна догадка знову приводить до Магаваріані. Переговори з грузинами велися тільки через нього, отже він точно знав і адресу зборів і мету їх. Але на ці збори він не прийшов, а замість нього був присланий невідомий до того часу студент Бормабов. Майже з певністю можна говорити про провокаційну роль Магаваріані в цьому провалі ¹⁾. На збори явились представники від українських і не українських політичних партій та громад різних вищих шкіл. Представник від у. с.-д. р. п.—І. С. Романченко—випадково на збори не прибув і таким способом остався на волі. Що торкається до російських с.-д. та с.-р. та єврейського бунда, то в зв'язку з провалом активного студентства зав'язати з ними зв'язка не було змоги і їх не ждали. Учасники зборів рішили бути обережними і конспіративними до краю і, додержавши всіх конспіративних вимог, на всякий випадок ще виставили на вулицю варту. Вартував студент-політехник Ф. А. Валянський, с.-д. (нині покійний). Як він потім оповідав, він і не чувся, як, одійшовши трохи вгору на Несторовській вул., обернувшись, з жахом побачив, як, не знати звідки узявшись, бігли городовики, придержуючи збоку шабляки, до будинку № 8. Повідомити товаришів було пізно, бо випередити городовиків не було ніякої змоги, і Валянському лишилось, покинувши своє неудачливе вартування, бігти по квартирах з сумним повідомленням. В квартирі Мельникової збори тільки що розпочались під головуванням студента-політехніка с.-д. Мих. Єремїва, коли увірвались городовики. Почалась нова справа.

Жандарська зводка так оповідає про цей провал: «В виду полученных заблаговременно сведений было усилено общее наружное наблюдение по городу Киеву, а в частности организовано особенно тщательное наблюдение за квартирой Мельниковой. Результаты домового наблюдения выразились в том, что, действительно, было замечено прибытие в названную квартиру в 2 ч. 15 м. дня неизвестного мужчины в серой барашковой шапке. В 2 ч. 30 м. туда же пришел студ. У-та, а вслед за ним вошла неизвестная барышня. Минут через 5 в ту же квартиру пришел студ. У-та, а вслед за ним пришла вторая барышня. Через очень короткий промежуток времени в ту же квартиру вошел неизвестный студент с двумя барышнями, но последние скоро вышли и ушли обратно без наблюдения. Затем в ту же квартиру пришел студент Университета, проходивший по наблюдению под кличкой «Якуридзин», а вслед за ним два студента Политехнического Института, из которых один проходил по наблюдению под кличкой «Томашевский». В 3 ч. дня в квартиру Мельниковой был введен наряд полиции и, на основании имевшихся определенных указаний о характере собрания в квартире Мельниковой, все участники такового

¹⁾ Під час читання цієї статті на засіданню секції по вивченню громадських рухів на Україні при В. У. А. Н. присутній акад. С. О. Єфремов ствердив здогад автора статті про провокаційну роль студента Магаваріані. Єфремову довелося бути при допиті Магаваріані в 1917 році, і на тому допиті Магаваріані признався, що проваляв Шевченківського комітету діло його рук.

Дальніша доля цього провокатора нам невідома.

были... арестованы и у них произведены личные и по квартирам обыски. При входе наряда в квартиру Мельниковой, все в ней собравшиеся находились в большой комнате и там же находилась владелица этой квартиры вдова священника Неонила Лукьянова Мельникова, 48 лет.

У собравшихся обнаружен листок бумаги, на котором, повидимому, предполагалось записать фамилии собравшихся и уже было написано карандашом три фамилии. При личном обыске у задержанных ничего явно преступного не обнаружено, но взяты заметки, записные книжки, письма и адреса, значение которых выясняется. По выяснении личностей задержанных оказалось, что на означенном собрании находились: 1) владелица квартиры вышеупомянутая вдова Мельникова, 2) курсистка высших женских курсов дочь дворянина Наталия Семеновна Манджос, 3) слушательница тех же курсов дочь священника Евгения Степановна Кремянская, 4) студент Киевского Коммерческого Института дворянин Николай Николаевич Ковалевский, 5) студент Университета св. Владимира мещанин г. Шемахи Баграт Арутюнович Назарянц, 6) студент того же Университета, грузин, сын протоиерея Михаил Давидович Барнабов, 7) студент Киевского Политехнического Института почетный гражданин Петр Космич Котов, 8) студент того же Института мещанин г. Канева Григорий Саввич Мазуркевич, 9) студент того же Института сын потомственного дворянина Михаил Михайлович Еремеев и 10) студент того же Института дворянин Стефан Фелицианович Беневский (Бенецкий)». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). Жандарм на цей раз наче б то пощастило зовсім: вони накрили справжній комітет. Оставалось тільки формально довести, що ці збори були зборами комітету, і виникла б голосна історія, що збільшила б славу спритности київської охоранки. Але формально нічого довести не вдалося. «Агентурным сведениям» жандарі, очевидно, не зовсім довіряли, бо арештовувати такі важливі збори прийшов тільки наряд городовиків на чолі з околдочними надзирателями. Жандарський офіцер явився пізніше, а тим часом городовики не були поінформовані, що то за збори, і допустили ряд помилок. Насамперед, в кімнаті осталися всі учасники зібрання в присутності одного лиш городовика, добродушної людини, яка не тільки не завважала розмовляти студентам і умовлятися їм відносно майбутніх допитів, але удавав, що не помічає, як студенти нищили де-які папірці, виймаючи їх з кешень.

Коли арештованих одвели в участок, то там їх також не розрізняли, даючи змогу умовлятися і спільно обмірковувати нову ситуацію. Студенти змовились говорити, що вони зібрались їхати на гулянку за місто і старалися наперед передбачити всі можливі деталі жандарського допиту з цього приводу. Морока вийшла з Барнабовим. Він дуже пагано говорив по-російському, і мабуть і розумів російську мову не завжди гаразд, а українська частина зборів весь час забувала про це, бо поляк Беневський прекрасно розумів і говорив по-українському, а вірменин Назарянц теж трохи звик до української говірки, маючи віддавна справи з українцями, — і говорила здебільшого по українському. Розуміється, що Барнабов з трудом догадувався про суть розмови і кінець кінцем на допиті наплутав не на користь свою і загальну.

«При допросе вышеперечисленных десяти лиц — повідомляв департамент полиции полк. Шредель, — а также Надежды Христиновны Мельниковой (дочери владелицы, где было собрание) — установлено следующее: «Все-

задержанные объясняют, видимо по уговору, что на квартиру Мельниковой они собрались с единственной целью отправиться затем, вместе с Надеждой Мельниковой, на прогулку за город, и что таковое приглашение они получили от имени подруги Надежды Мельниковой — Наталии Манджос и Евгении Кремянской, — при чем, будто бы последней было поручено пригласить на эту прогулку знакомых ей молодых людей и что она, встретившись 23 февраля со своим знакомым студентом Мазуркевичем, просила его принять участие в прогулке, пригласить знакомых ей студентов Котова и Еремеева, а также просила, чтобы лица эти в свою очередь пригласили своих знакомых, не стесняясь тем обстоятельством, что последние не будут знакомы ни с Надеждой Мельниковой, ни с Манджос, ни с Кремянской. Показания арестованных на означенном собрании сходятся только на одном, о месте сходимки, или, как показывают задержанные, о месте сбора, откуда они предполагали идти на прогулку, они узнали, некоторые лично, а большинство через своих товарищей, со слов Кремянской и Манджос. Во всем остальном показания вышеперечисленных лиц расходятся между собою, при чем, на пр., студент Барнабов показывает, что еще до прихода полиции решили прогулку отменить, и присутствующие стали собираться уходить по домам. Некоторые заявили, что вопрос о прогулке до прихода полиции был еще не решен, а часть арестованных утверждает, что по этому вопросу уже состоялось решение в утвердительном смысле и даже стал производиться среди присутствующих денежный сбор на расходы по поездке, но что он даже дал на этот предмет Наталии Манджос несколько серебрянных монет, а последняя передала эти деньги Евгении Кремянской, но из остальных лиц факта сбора денег никто не помнит. В дальнейшем подобные противоречия встречаются по вопросу, сколько времени находились все собравшиеся в квартире Мельниковой до прихода полицейского наряда, объяснения же задержанных, кто и с кем пришли на означенную квартиру, совершенно расходятся с показаниями филеров, наблюдавших за д. № 8, кв. 3, по Несторовской ул. В данном случае характерно то обстоятельство, что с владелицей квартиры Неонилой Мельниковой и ее дочерью Надеждой были знакомы из числа арестованных, на означенной сходимке, только Наталия Манджос и Евгения Кремянская. Остальных арестованных Мельниковы по фамилиям не знали и только вдова Мельникова припоминает, что где-то и когда-то встречала студента Еремеева». (Арх. К. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914.).

Справки, наведені жандарями про учасників зібрання тільки впевняли в тому, що це зібрання було далеко не простим зібранням, а політичною нарадою революційного органу. З не української частини учасників були допущені порушення елементарної конспірації.

Про представника Р. Р. С. студента Беневського жандарі мали такі відомості: «В 1910 году состоял членом Киевской организации «Корпорация», принимал деятельное участие в собраниях этой организации. В ноябре месяце он входил в состав членов коалиционного совета при Киевском Политехническом Институте, организовавшегося для выработки выступлений в дни чествования памяти Толстого. В 1912 г. он являлся одним из видных работников в Киевской организации «Корпорация», бывая на всех собраниях этой организации.

24 января 1911 года Беневский был обыскан в г. Киеве... В ночь на 28 декабря 1913 г., в ликвидацию лиц, связанных в г. Киеве агентурой

и наружным наблюдением с Георгием Оздаковским (Мышковским), членом польской социалистической партии, Бенецкий был подвергнут в порядке охраны обыску, коим застигнут не был, при чем по обыску у Бенецкого обнаружены тенденциозные книги и брошюры. О Бенецком была возбуждена переписка в порядке охраны, которая направлена на распоряжение Киевского губернатора 21 февраля 1914 года с ходатайством о высылке Бенецкого под главный надзор полиции в одну из отдаленнейших местностей северных губерний». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914).

Иншими словами кажучи, Беневський, якого мали в адміністративному порядку вислати на північ і за яким не могли не стежити, міг собі дозволити явитись на конспіративні збори в той час, коли всі шпики м. Києва були змобілізовані. Про це знав весь город, про це свідчили масові арешти.

За Беневським, скомпромітованим в минулому, був делегат с.-рів Мик. Ковалевський. Про нього маємо таку справку: «При ликвидации, в сентябре 1910 года, в г. Москве, лиц, принадлежащих к партии соц.-рев., у слушательницы высших женских курсов Х. Г. Филипповой был обнаружен ряд шифрованных записей с адресами и явками, по которым шла партийная переписка и отправлялась партийная литература, при чем в числе этих записей и адресов был также помещен адрес: «Чернигов, Хлебопекская ул., д. Виндильовского, Ковальскому», по каковому адресу, как видно из сообщения начальника черниговского губернского жандармского управления летом 1909 года проживал при своей матери, Л. П. Ковалевской, сын статского советника, окончивший 6 классов гимназии, Ник. Ник. Ковалевский.

14 апр. 1913 г. был участником сходки, происходившей вблизи г. Чернигова, на левом берегу р. Десны в заливе «Старуха», где в числе других лиц Ковалевский выступал с речами о возобновлении в России революционного движения и о необходимости террористических актов. В ночь на 24 апреля того же 1913 г. в Чернигове в ликвидации партии соц.-рев. Ковалевский был подвергнут обыску, но безрезультатно. В том же апреле месяце от начальника центр. губ. жандар. управления поступило требование о производстве обыска у Ковалевского в г. Киеве, но он обыскан не был за необнаружением его на жительстве». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3).

До цих відомостей ще треба додати, що, коли стежили за Вільчинським, то були доставлені в управління «агентурні відомості» про те, що на чолі студентської Громади Комерційного Інституту стоять В. Р. Ковтуненко, якого шпики підстерегли при зустрічі з Вільчинським, і Микола Ковалевський.

Справка адресного столу вказала на студента Ком. Інституту Миколу Яковлевича Ковалевського, ядину непричетну ні до якого революційного руху. Бідного однофамільця одначе потрусили, але, розуміється, безрезультатно.

Відомості про інших учасників зібрання нічого серйозного в собі не мали. Правда, жандарі мали докладні відомості навіть про революційну настроєність Н. Манджос, яка пасивно, не знаючи навіть гаразд в чому справа, допомагала своїй сестрі Крем'янській.

«В 1912 году были получены совершенно неясные, но достоверные сведения, что Н. Манджос крайне возмущалась поведением

курсисток, которые во время волнений среди учащихся приветствовали пристава при появлении его в аудитории на курсах, а также интересовалась настроением в Москве» (ibid.).

Але такі і подібні цим відомості одгонили вже повною несерйозністю і юмористикою навіть для охранки.

Коли б не легковажність Р. Р. С., що послала скомпромітованого Беневського, та ще у. с.-рів, що послали Ковалевського, якого трусили й допитували, то жандарм і зовсім тяжко було інкримінувати політичного злочинця цим зборам, але й при таких обставинах конкретних обвинувачень виставити не можна було, і полк. Шредель вимагав перед вищою владою кар адміністративних на цих злочинців. В першу чергу були поставлені Беневський і Ковалевський, як особи «крайне вредные в политическом отношении», поруч з ними—Манджос і Крем'янська, яких обвинувачено в тому, що вони підшукали помешкання для зборів і які од цього обвинувачення й не одмагалися.

Арештованому комітетові удалося через Н. Мельникову, що з надзвичайною симпатією поставилася до студентів, може, з пошани до свого покійного сина соціал-демократа,—повідомити по квартирах як арештованих, так і тих, кому варто було берегтися. Поруч із нею відразу почав робити те саме і Ф. Волянський, який з своєї варті побіг на Столипінську вул. в квартиру Клави Яковлевої, с.-д., і з нею став чистити й нищити те, що треба було, і давати директиви для продовження роботи. В нервовій метушні знищили й червоного прапора, приготованого для демонстрації, що вишивався у Крем'янської і в неї ж був захований.

Текст відозви від комітету було вже давно складено і ухвалено, на цих зборах мала зайти остаточна ухвала, і відозву мали підписати всі організації, що зійшлися на зборах. В нових обставинах рішили—відозви, як Студентського Комітету, так і загального, видати неодмінно, не зважаючи на те, що немає остаточної ухвали; її появлення мусіло б говорити за те, що справжній комітет єсть і працює, і тим полекшувалась справа реабілітації арештованих. Але підписати відозву іменами організацій, що послали своїх представників на збори, значило погіршити їхню справу, бо певність жандармів в тому, що вони накрили коаліційний комітет, зросла б, коли б вони побачили під відозвою підписи всіх тих організацій, в належності до яких обвинувачували вони арештованих. Отже вирішено було відозву підписати просто: «Коаліційний Комітет». Відозва студентського Коаліційного Комітету вийшла раніше, оддрукowana на гектографі, відозва загальна вийшла з нелегальної друкарні У.С.-Д.Р.П., де в ці тривожні дні йшла напружена, сомовіддана, весела робота. Треба зауважати, що, в поспішній, сугубо після арешту, закомспірованій роботі над друком, відозви вийшли з багатьма помилками, які затемнюють часами самий зміст. Особливо неудачним треба визнати російський переклад відозви:

«Вставайте—кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю волю окропіте!».

«Боритесь—поборите!».

Товарищи!

Приближается день столетия со дня рождения великого поэта—революционера Тараса Шевченка. И это не простой юбилейный день памяти великого поэта, это день более глубокого юбилея—юбилея огненного социально-демократического и национального протеста, который бросил мужик-гений украинского

народа. День Шевченка—25 фев.—день праздника революционно-классового и национального самосознания народов, запертых бюрократически-централизованной, полицейско-руссификаторской Россией. Веками угнетенная украинская трудящаяся масса сказала свое революционное слово устами Шевченка. И слово это загорелось огнем, промчалось по Украине и вышло далеко за пределы ее, будя всех «живых, мертвых и народившихся», сильных духом, крепких силами, мощных боевым протестом. Мы были свидетелями массового пробуждения демократии, активного ее выступления, непродолжительной победы. И теперь снова стоим в полосе господства бешеного разгула реакционных сил. Тяжелая рука господствующих придавила свободную, даже чисто культурную самостоятельность демократии, безудержный бюрократический централизм придушил не государственные народности России. Но и наши силы растут, лозунги популяризуются и параллельно с этим демократия организовывается и готовится к революционному выступлению.

Товарищи! Мы призываем вас к политической забастовке 25 февраля в знак протеста.

Пусть Шевченковский день станет днем революционного протеста против политики всеобщего душителства и изгнывающих форм современного бюрократического режима.

Долой национальный гнет и да здравствует автономия каждой национальности!

Да здравствует вторая Российская Революция!

Да здравствует социализм!

Обще-Коал. Совет Высш. Уч. Зав.
г. Киев, февраль 1914.

(Випущено 5.000 экз. гектографованих).

Громадяне!

Сто літ минуло, як народилась людина, що кинула вогненні слова геніяльного-натхненного протесту проти зліства, гніту, дикой експлоататорської вакханалії пануючих, протест стихійний українського народу, віками пригніченого, затурканого, зведеного до стану «дійсної корови» для всіх своїх і не своїх, хто лише хотів дерти з нього.

Більше ніж півсотні років лунає цей крик замученого геніяльного серця, оддається в грудях всіх, хто пробує в замкненій поліцією та жандармами на важкі замки «тюрмі народів»—нашій славній нагайці, свавільною бюрократією й монополюю великий державі. Багатох збудив зі сну цей крик поета дзвонаря революційних, гайдамацьких виступів пригнічених і поневолених. Багатох покликав до боротьби й послав в криваву січу з тими, хто заступив світ і волю всім народам.

Але діло, до якого кликав Шевченко, ще не кінчено, ми ще й досі стоїмо перед сильним муром, який оберігає наших ворогів, ми ще й досі не добились до вільної волі. Навпаки, кайдани поміцнішали, сили ворогів скріпли, реакційна хвиля радіючого націоналізму й політики душителства дійшла до найвищої точки, стоїмо в моменті підготовочному до боротьби і згідно з моментом виробляється наше завдання під нинішню хвилю. Вони зводяться до згромадження, зміцнення наших сил, організації їх, а це значить—пропаганда і повсякчасний протест-нагадування. Мусимо кріпити свої сили й збирати їх до недалекого поєдинку, другої російської революції.

В цій підготовчій атмосфері виразно намітився шлях нашої тактики, солідарність всіх груп демократії й опозиції всіх народів в найбільш важливому і болючому для нас пункті—поваленню сучасного поліцейсько-бюрократичного, самодержавно-руссификаторського ладу.

Ясно і виразно стали перед нами—завдання, шляхи наші, тактика. Мусимо як найактивніше провадити їх в життя.

На нашому прапорі червоніють вигуки: «кайдани порвіте», а сьогодні в день роковин замученого борця-генія ми мусимо викинути цей прапор одкрито і гордо; міцними рядами вийдемо на вулиці і в організованій поважній демократії виявимо і нашу глибоку пошану і вдячну пам'ять генієві революціонерів українського народу, і те, що стихійний протест його вже оформлений, вже вироблений. Нехай наш сьогоднішній поступ буде прелюдією до наступних організованих революційних протестів, а відтак до революції.

Хай всі, хто розуміє необхідність організованої боротьби виході на вулицю і стає в лаві демонстрантів!

Вічна пам'ять Шевченкові!

Хай згине сваволя пануючих, пригнічення демократії і національна неволя!

Хай живе солідарність всіх націй в Росії!

Хай живе автономія України!

Коаліційний Комітет.

(Арх. Київ. Жанд. Упр., 1914, № 18, від. II). (Відозва друкована друкарським шрифтом).

Жандарі вжили всіх зусиллів, щоб не допустити демонстрації. Треба признати, що вони справді добросовісно працювали і не дурно сиділи на казенних зборах, але і революційне студентство напружило всі свої сили, і два дні, 25-26 лютого, мали рішити питання, хто дужчий — охранка з жандарями, філерами і безліччю агентів, чи соціалістична українська молодь з її ентузіазмом, запалом і вірою в близьку революцію. Не зважаючи на всі оті масові труси, арешти, «ліквідацію» і ізоляцію активних запідозрених елементів від мас, революційні відозви закликком до страйку та до демонстрації вийшли вчасно, були, як слід, в належній кількості розповсюджені. Демонстрація була підготована і вона сталася. Що вона буде—в цьому не сумнівались навіть ні жандарі, ні поліція. Наперед були змобілізовані всі сили київської поліції для того, щоби боротися з демонстрантами. Київський поліціймейстер так описував згодом «церемоніал» підготовки поліціантів до демонстрації: «При распределении полицейских нарядов 25 и 26 февраля, по случаю предстоящих беспорядков имелось в виду, что начало волнений произойдет во всех высших учебных заведениях, затем вся масса учащейся молодежи сгруппируется у Владимирского собора и отсюда двинется толпой по улицам города с флагами и пением гражданской панихиды. Имея в виду, что всякие уличные демонстрации устраиваются всегда сплошными толпами и шествием по мостовым, полицейские наряды, чтобы не обессилить их, не могли быть раздробляемы установкой по улицам непрерывных постов, а были назначены командами по известным пунктам. Такие наряды были назначены в следующие места: в Университете пристав Лыбедского участка с своим участком; в Политехническом Институте пристав Бульварного участка с своим участком и часть Лукьяновского участка; в Коммерческом Институте и у Владимирского собора пристав Старокиевского участка. На Высших Женских Курсах помощник пристава Плосского участка с нарядом своего участка. Этот же наряд передвигался на угол Владимирской и Фундуклеевской улиц. На Крещатике, от Думы до Лютеранской улицы, пристав Дворцового участка со своим нарядом. На Крещатике, против Фундуклеевской, улицы помощник пристава с нарядом от Подольского участка; на Караваевской площади, где по сведениям тоже имели собираться демонстранты, наряд Печерского участка. На Галицком базаре, где могли группироваться студенты Политехнического Института для открытия шествия в город, находился пристав Лукьяновского участка со своим нарядом. Пристава Подольского и Плосского участков, чтобы не оставлять без надзора Подола, оставались с частями своих чинов на своих участках, занимая в то же время наряд на Контрактовой ярмарке. Часть конной стражи находилась у Владимирского собора, а часть на Софийской площади. По изложенному распределению нарядов был израсходован весь состав Киевской полиции». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).

В нашу задачу не входе докладне описання самої демонстрації. Ми говоримо про неї й пояснюємо факти, з нею зв'язані, тільки на підставі даних архіву жандарського управління. Скажемо тому коротко, що

демонстрація почалася зрання на площі біля Володимирського собору, бо в собор увійшли в кінці служби студенти і стали вимагати від духовенства панахиди по Шевченкові; коли в цьому їм рішуче було одмовлено, натовп проспівав в церкві вічну пам'ять і з цим співом вийшов на площу, де почалися співи Заповіту, революційного жалібного маршу і т. д. Демонстрація захопила собою, крім площі перед собором, ще вулицю Володимирську, Фундуклеєвську та Прорізну і навіть доходила до Хрещатику. В районі цих вулиць демонстрації то сполохали, то гасилися нарядами—кінними та пішими поліцейськими та козаками. На другий день повторилось те саме. Київське робітництво, що 25-го брало участь в демонстрації лиш по-одиноці, 26-го вирушило з сторони Южно-Руського заводу на Безаківську так само з співом вічної пам'яті та жалібного маршу.

Демонстрація удалася. І чутливим показчиком її удачі явилася та жвава метушня, що почалася при першій звістці про шевченківську демонстрацію в правій пресі і правих колах. Перший масовий виступ українства налякав тих, хто чіплявся за самодержавну систему в Росії, бо в цьому бачили початок великих подій. Демонстрацію зрозуміли правильно, як протест революційних і соціалістичних елементів; з другого боку, їй хотіли нав'язати інше ще значіння провокаційного характеру. Адже ж діло діялось в рік, коли незабаром спалахнула велика імперіялістична війна. Імперіялістичні апетити, що ховав уряд в своїх дипломатичних ходах та таємних військових підготовках, по дурному виявляли вулишні патріоти з чайних Союзу Руського Народу та «Патриотического содружества молодежи «Двуглавый орел». Політики з лагерью Савенка, Шульгіна та Меншікова не розуміли того, що рух народніх мас України зв'язаний з загальним рухом соціального визволення, підпольну боротьбу соціалістів вони намагались зрозуміти, як інтригу свого імперіялістичного суперника, і в українських змаганнях ловили лозунги, прийняті самостійництвом та австрофільством, що почувались у галицької дрібної буржуазії націонал-демократів. Тому і демонстрацію українців постаралися вони нашвидку витлумачити, як «мазепинське» самостійництво та австрофільство. Хуліганський авангард російського імперіялізму «Двуглавый орел» пустив в хід свої звичайні методи й способи—безсовісну брехню і вигадки. Як видно це з допитів багатьох свідків, студент Позняков, один з активних діячів «Двуглавого орла», змайстрував телеграму в Петербург про те, що демонстранти кричали: «Да здравствует Австрия! Да здравствует Франц-Иосиф! Долой Россию!» Цю телеграму він дав підписати, навіть не прочитавши, де-кілком своїм товаришам по організації. Аналогічну замітку з додатком, що демонстранти урядили маніфестацію біля будинку Австрійського консульства на Пушкінській вул. і що ними керував якийсь студент-єврей, що їздив увесь час верхи на білому коні,—уміщені були заходами того ж Позднякова в газеті «Двуглавый орел», «Киев» і инш.

Справа заварювалась на інший лад. З демонстрації хотіли провокаційним і інсинуаторським способом вилуцтити те, чого вона власне в собі і не мала і не могла мати.

Велика справа про перевірку даних що до цієї сторони демонстрації включає в собі силу надзвичайного інтересного матеріалу, переказати який ми, на жаль, не можемо вповні за браком місця.

Перед нами проходить довгий ряд славних своїми подвигами союзників. Раніше, ніж хоч коротко ознайомитись з цією оригінальною і цікавою

галереєю недавнього минулого, що вже навіки спочило, ми приведемо опис демонстрації, зроблений офіційною особою — капітаном Ніколаєвим, прикомандированим до київського жандармського управління і посланий начальником останнього на демонстрацію для спостереження і розпорядження: «Вследствие приказа начальника Киевского жандармского управления, переданного мне лично, я 25—26 февраля с. г. с 10 ч. утра и до 6—7 вечера находился на улицах г. Киева, где происходили беспорядки по случаю 100-ия со дня рождения Шевченко; 25 февраля в 10 час. утра я проехал по Владимирской ул. от Б.-Житомирской до городского театра. Движение на улице в это время было более оживленное, чем в обыкновенные дни. Часов в 12 дня или в начале первого часа по Фундуклеевской улице со стороны Гимназической и Несторовской, а также по Владимирской, со стороны Бибиковского бульвара, появились большие толпы студентов высших учебных заведений, среди которых универсантов было сравнительно очень мало. К толпе студентов у городского театра стали подходить толпы гулявшей публики, благодаря чему все тротуары по Фундуклеевской и Владимирской улицах, а также и часть улицы быстро заполнились публикой, сразу приостановившей движение. Находившийся здесь пом. пристава Плосского полиц. участка Васильцов с двумя или тремя околodочными надзирателями и нарядом городских тот час же принял меры к очищению улиц и тротуаров от скопившейся на них публики, что ему сразу и удалось сделать, пока не прибыл минут через 10—15 наряд конных городских и наряды полиции от Владимирского собора. Толпа под натиском наряда полиции двинулась по Владимирской улице по направлению к Прорезной и по пути кучки студентов человек от 15 до 30 стали петь «Вечная память», но эти группы быстро рассеивались нарядами полиции. Почти до 2½ час. дня толпы демонстрантов все время находились между Фундуклеевской и Прорезной на Владимирской, так как к Софийскому собору их не пропустили наряды полиции, и здесь они пытались неоднократно петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На углу Прорезной у Золотоворотского сквера группа демонстрантов, рассеиваемая конными городскими, оказала даже сопротивление последним, став бить палками конных городских и их лошадей, а заведывающего этими городскими Москаленко пытались сбросить с лошади, при чем сорвали у него шапку. ...Отрезанная от движения к Софийскому собору толпа демонстрантов двинулась вниз по Прорезной улице к Крещатику, при чем по пути стали было петь «Вечная память», но были рассеяны полицией и казаками, после чего они свернули по Пушкинской улице на Фундуклеевскую. Между 2 и 3 часами дня толпа демонстрантов двинулась от городского театра по Фундуклеевской ул. к Крещатику, неоднократно пытаясь петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На перекрестке Фундуклеевской и Крещатика демонстрантам был прекращен путь нарядами конной и пешей полиции, которыми руководил заведывающий Соломенским полицейским участком. Часть демонстрантов прорвалась на Крещатик, а остальные стали проходить по-одиночке. На Крещатике демонстранты стали двигаться к Прорезной, собираясь все время группами и пытаясь петь «Вечную память», но и тут они рассеивались полицией и казаками. Далее Прорезной толпы демонстрантов пропущены не были, а были рассеяны. (А. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).

Коли звіряти цей опис із тим, що знаходимо в показаннях великого числа свідків, запитаних в цій справі в жандарському управлінні, з газетними відомостями і нарешті зі згадками самовидців і учасників демонстрації, то його треба визнати в загальних рисах правильним і згідним з тим, що відбувалося в дійсності. Але діячам з союзу руського народу цього було мало. Їм конче хотілося знайти не тільки протест в демонстрації проти внутрішнього устрою Росії, але й державної зради. І от в додаток до інсинуацій і вигадок в пресі, автором яких був студент Позняков, прокурор Київського окружного суду дістав заяву від Георгія Елифановича Акацатова, великого місцевого патріота, яка заставила прокурора розпочати офіційне слідство. „25 и 26 февраля сего года—писав Акацатов в своей заявѣ—в г. Киеве происходили демонстрации мазепинцев с участием евреев и поляков по поводу правительственного запрещения служить панихиды в православных храмах по писателе Тар. Шевченко. Как известно, в местной и столичной печати появилось сообщение о том, что среди толпы демонстрантов раздавались изменнические крики в честь Австрии, которую, как известно, мазепинцы считали защитницей своих идей. Через несколько дней местная печать сообщила, что властями производится дознание о происшедших беспорядках, а спустя некоторое время, те же газеты осведомили население, что дознанием установлено, что, якобы, никаких возгласов, оскорбляющих достоинство России и чувства верноподанных граждан не было. Из этого сообщения газет я вижу, что власти введены в заблуждение, и могу указать, что я сам слышал изменнические возгласы: «долой Россию! Да здравствует Австрия!» Кроме меня, это могут подтвердить и другие свидетели, которые слышали вышеупомянутые выкрики изменников и были очевидцами тех безобразий, кои творились в эти дни на улицах г. Киева. Согласно вышеизложенному, прошу ваше превосходительство допросить меня, а также и лиц, указанных ниже мною в качестве свидетелей, дабы исправить недочеты первого расследования, которое может ввести в заблуждение, как правительство, так и общество относительно опасности, кроющейся в мазепинском движении, которое, очевидно, чувствует себя настолько окрепшим, что решается явно заявлять во всеуслышание о своей ненависти к России и надеждах на Австрию, где, как известно, гнездятся главные силы изменников и откуда они черпают средства на агитацию. (Ар. Г. Ж. У., № 18, отд. II, 1914).

Головний свідок, студент Позняков, на допиті так описав кримінальний ніби-то факт «зрадницьких» вигуків на демонстрації: «25-го февраля 1914 года во время уличных беспорядков, проходя по Фундуклеевской ул. в редакцию газеты «Киев», я заметил, что толпа демонстрантов стала собираться на углу Пушкинской и Фундуклеевской, по возгласам: «к консульству», произносимых из толпы, я заключил, что толпа намеревается направиться к австрийскому консульству и произвести там антирусскую демонстрацию. Возглас «Долой Россию!», «Да здравствует Франц-Иосиф», который я тут же услышал и окончательно меня убедил в этом. На этот возглас я крикнул: «Долой Австрию», «Да здравствует Россия!» После этого послышались многочисленные возгласы: «Долой Россию», «Да здравствует Австрия», «Да здравствует Франц-Иосиф!» и др. Меня в это время толпа прижала между двумя столбами и стала наносить удары палками и кулаками. Подоспевший наряд полиции рассеял толпу демонстрантов (ibid).

Однодумці Познякава і Акацатова підтверджували те, що якісь поодинокі викрики «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» були, але конкретного щось в цій справі не могли дати. Один з свідків, на якого багато разів покликалися, учень Познякава, гімназист Козачинський, в кінці кінців, заплутався: став показувати, що вигуки Познякава не були відповідуючі на крики демонстрантів, а навпаки сам Позняков перший почав кричати: «Да здравствует Россия». «Двуглавый орел» хотів поправити справу і в своєму органі звернувся до своїх читачів з проханням засвідчити, що вони чули «зрадницькі» вигуки. На цей заклик відгукнулись ті самі, що їх імена фігурують весь час в цій справі. Якийсь крамар-бакалейщик з Шулявки заявляв, що він може багато де-чого посвідчити, але, коли його взяли на допит, він міг показати щось до краю безглузде. На Прорізній вулиці він чув, як в натовпі студентів кричали: «Долой синий!» Да здравствует Австрия! Що означив цей довгий вигук: «Долой синий» — наш бакалейщик ніяк не міг пояснити. Яскраво виділялись серед інших свідків дві колоритні постаті місцевих «патріотичних» діячів — Виктора Едуардовича Размитальського, «живущего с $\frac{1}{2}$ своих сбережений» та Богдана Октавієвича Щавінського, «занимающегося частными работами по счетоводству». Обидва вони виявили більше патріотичної ревності та усердя, ані ж чули і бачили щось. Під час демонстрації вони з-ранку до вечора товкалися на вулицях, приставали до поліцаїв та жандарів з своїми порадами, доносами, вказівками та вимогами. На цьому їхня діяльність не скінчилась. Під час слідства Щавінський старався стати в пригоді жандарському підполковникові П. Іванову, якому доручено було провадити слідство; Щавінський, sua sponte, з доброї волі шпигував за студентами, що здавались йому підозрілими. Для характеристики «діяльності» цього славного істино-руського патріота приведу короткий, але дуже красномовного листа його до підполковника Іванова.

«Милостивый Государь NN! Вчера я проследил известного Вам студента, твердо убежден, что он живет по Тарасовской ул. д. № 32 или 34, ход в эти дома почти вместе, и я издали не заметил в которую калитку он вошел. Физиономия его улыбающаяся, пальто и фуражка темного цвета (не синего), коренастый, не очень высокого роста, волосы небольшие, лицо румяное, не бледное. Я не могу сам действовать, вызовите меня, а там переговорю».

С совершенным почтением преданный отечеству Б. Щавинский.

Вчера я заставил полицейского надзирателя снять ленту цветов австрийского флага на витрине магазина Владимирская против театра, которой был украшен бюст Шевченка». Щавінський в іншому місці оповідав, що тричі ходив в студентську їдальню, шукаючи якогось грузина — демонстранта та безрезультатно. Такими були ті джерела, з яких істино-руські черпали свої відомості про київську демонстрацію. Аналогічним курйозом явилось і те джерело, з якого черпав Меншіков для своєї голосної статті в «Новом Времени» — «Доля Великороссии». В цій статті покійний борзописець говорив, що вигуки під час демонстрації в Києві «Да здравствует Австрия!» чув правий депутат Державної Думи — Лелявський, що в той час саме пробував в Києві. По вимозі слідчої комісії Лелявського — автентичне джерело нововременських інсинуацій — було допитано і ось що він показав: «В конце февраля в Киев приезжал ко мне по делу о покупке леса кр. Трифонов и арендатор Новаковский, который передавал мне, что

в их присутстві в Києве на Фундуклеевской ул. и на Крещатике происходили беспорядки, при чем раздавались при появлении чинов полиции или казаков (хорошо не помню) единичные выкрики: «Долой опричников!» «Долой Россию!» и т. п. Кроме того, показываю, что в те же дни от моих многих знакомых слышал сообщения, передаваемые со слов третьих лиц, однородного содержания с фактами, переданными мне вышеупомянутыми лицами (ibid). На таких даних, розуміється, не можна було нічого збудувати. Всі поліцаї, від городовиків та стражників починаючи і кінчаючи заступником поліціймейстера Коранчуром та старшим радником губернського правління, посланим губернатором на демонстрацію, запевняли, що ніяких вигуків, як то показували «патріоти», не чули. Не чув їх взагалі ніхто: двірники домів, ні власники магазинів і їхні прикажчики, ні продавці газет в кіоску клубу націоналістів, побіля якого били Познякава. Про демонстрацію біля австрійського консульства двірники, швайцарі, бакалейний торговець, що ввесь день був в своїй крамниці, оповідали, що там не було жадного натовпу студентів, і звичайний порядок на вулиці нічим не був порушений.

Поліцаї та інші свідки говорили про співи революційних пісень і «малоросійських песень», вічної пам'яті і Заповіту, де-хто чув вигук: «Да здравствует самостійна Україна!». Де-хто бачив, як на Фундуклеевській та Прорізній вулицях в задніх рядах демонстрантів де-хто з студентів пробував чіпляти на паличку червоного прапорця й піднімати його в гору. Всі ці дізнання здаються правдоподібними. Відносно ж отих вигуків австрофільського характеру треба рішуче одкинути навіть можливість їх. Ми вже говорили, що група, т. зв., самостійників серед українського студентства була дуже нечисленна, не користувалася жадним успіхом в пропаганді своїх ідей серед молоді і мусіла йти окремо, ведучи «самостійну», організаційну і тактичну лінію. Були чутки, що ця група має випустити свою відозву і, здається, така і була випущена, але досить зазначити, що в жандарському архіві, де заховані найрідкіші прокламації, відсутність самостійницької відозви, як що така була в дійсності, говоре про мінімальний круг її поширення.

Тільки в цих колах національні змагання з'єднувалися в певній мірі з «австрійською орієнтацією», але і ця група не була остільки безтактичною, щоби виступати з вигуками та ще російською мовою, до якої «самостійники» ставилися дуже не мило.

Жандарі бачили всю несерйозність наклепів і бачили, що на них справи не збудуєш. Тільки один з «істино-руських» свідків, урядовець з управління залізниць—Владислав Левицький, в своїх показаннях подав якусь тінь конкретних вказівок: «25 февраля—говорив він,—возвращаясь с занятый домой, т.-е. приблизительно в 4¼ часа дня, я на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц заметил большую толпу демонстрантов, состоящую преимущественно из учащейся молодежи; когда я проходил через улицу (Пушкинскую) с одной стороны на другую, то, находясь в толпе, слышал отдельные крики: «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» Возгласы эти кричали отдельные личности, сколько было таких крикунов я не заметил, но одного из них, которого полиция тогда же задержала, я заметил; по внешнему описанию: «среднего роста, худенький, брюнет, длинные волосы на столько, что висят сверх воротника; одет в студенческую форму, но какого учебного заведения я не знаю. Он был арестован тогда же

полицией, посажен на извозчика и, когда его увозили, то он посылал толпе воздушные поцелуи. Этот студент безусловно кричал в толпе возглас «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» (iv.). Маючи такі дані і, особливо, те, що студент цей був арештований, легко було і знайти його. Арештований студент, ознаки якого збільшилися ще одною прикметою: «одет в вышитую малороссийскую рубаху с красной лентой вместо галстука», був знайдений. Виявилось, що він студент Комерційного Інституту—Петро Захарченко.

Петро Захарченко—звичайний студент - українець, рядовий демонстрант, не входив навіть, здається, в студентську громаду, і керуючої ролі в демонстрації, як це хотіло представити слідство, він не міг відігравати. Арештовано його було при таких обставинах: кінні городовики й козаки, розганяючи студентів, наїздили на них кінями, валили з ніг, били нагаями, не роблячи виключення для жіночої частини демонстрантів. Захарченко, бачучи, як кінний стражник наїхав на групу курсисток і став топтати конем їх, став кричати стражникові, що той не має права битися, і, коли той не звернув на це ніякої уваги, скочив до коня, пірхнув його маленьким ножом в бік і тим примусив од'їхати від дівчат. За Захарченком погнались поліцаї. Його спіймано, посажено на візника, як важного злочинця, а студентство зробило бранцеві бурну овацію, на що Захарченко відповідав так, як свідчать поліцаї, що його арештовували і в чому признається він сам: він «с ожесточением» лаяв поліцію і слав своїм товаришам поцілунки рукою. Цей жест і служив для слідчої комісії ознакою ідентичності Захарченка з тим студентом, що вигукував «Долой Россию! Да здравствует Австрия!». Але дані Левіцького ніяк не підтверджувались. Стражник, що його коня підколов Захарченко, околочний надзиратель, що орештовував його, нарешті всі інші «чини полиции», що були при цьому інциденті, в один голос заявляли, що таких вигуків вони не чули ні од Захарченка, ні взагалі під час демонстрації в тому місці, де трапилась ота подія з Захарченком. Бідного Захарченка все ж таки тримали довго під арештом, газети писали про нього, як про главаря групи, що влаштувала демонстрацію, виросло величезне діло, сотні людей були притягнуті до допиту, але, кінець кінцем, не маючи досить солідних даних і бачучи всю безпідставність обвинувачень, слідча комісія в складі жандарського офіцера та товариша прокурора прийшли до висновку, що Захарченка треба випустити. Він одбув тільки 3 місяці ув'язнення за активну участь в демонстрації.

Другою конкретною вказівкою свідків з правого лагерью було те що демонстрацією керував якийсь студент—не то кавказець, не то єврей,—що проїздив по вулицях верхи на коні. Про цього «єврея на білому коні» греміли газети, вимагаючи від уряду, щоби того керовника-злочинця було відкрито.

Жандарі й поліція вжили рішуче всіх заходів, щоб знайти цю містичну особу, і результати тих поліцейських шукань привели до того, що було знайдено двох студентів, що їздили на конях по вулицях, де відбувалась демонстрація. Один з цих студентів був Тадеуш Зміївський, домовласник по Несторовській вулиці, в повній благонадійності якого не сумнівалась влада. Другий, син священника, студент-академіст—Ковернинський—ще менше мав шансів бути запідозреним в активній участі в демонстрації.

Щоб показати комічне становище двуглавовців, що, шукаючи жида, натрапила на свого колегу, приведу дізнання самого Ковернінського:

«25 февраля сего года, как обычно, я ездил верхом кататься по улицам г. Киева; 26 февраля, прочитав в газете «Киев» о том, что 25 февраля по улицам, где происходили демонстрации, раз'езжал какой-то всадник-еврей, я отправился в редакцию газеты «Двуглавый Орел» спросить, не обо мне ли это написано. При входе в редакцию я встретил студента Познякова и еще нескольких членов организации «Двуглавого Орла» и обратился к Познякову за разъяснением интересовавшего меня вопроса, рассказав предварительно, что я действительно 25 февраля ездил; на это Позняков возразил: «мы знаем, что вы академист, а это ездил еврей, идите и молчите». В тот же день я об этом рассказал и студенту Коммерческого Института Хоменко, добавив в виде шутки, что «двуглавовцы приняли меня за еврея». (А. К. Г. У., № 18, т. II, 1914).

На цих курйозах справа і скінчилась, і довгезна справа «о противоправительственной демонстрации, имевшей место 25—26 февраля в г. Киеве, сопровождавшейся изменническими возгласами», була припинена. По київських участках раптом збільшилось населення камер. За два дні демонстрацій було захоплено на вулиці більше сотні найбільше завзятих студентів і курсисток. В'язнів, арештованих до демонстрації, здебільшого було визволено зараз після демонстрації. Довго тримали, аж до квітня, Велевчука, справу якого хотіли роздути, обвинувачуючи його в приналежності до Р. С.-Д. Р. П. Власенка помилково випустили і потім вже надумалися притягти його до відповідальності по 132 ст. («хранение нелегальной литературы»), але не можна було довести, що відозви, знайдені у Власенка, належали іменню йому, а не його товаришам по кімнаті—Дубову чи Ситницькому, яких ніяк не могли ніде відшукати. Власенко був відданий під одкритий догляд поліції на хуторі під Лубнями і поплатився він тільки виключенням з Університету.

Вільчинського, Гороховацького та Сивоселецького жандарі хотіли обвинувачити в належності до у. с.-д., а Вільчинського збирались вислати за межі Правобережної України (юго-западного края), але вищі інстанції вирішили, що даних для адміністративних кар занадто мало, і справа на тому й припинилась.

Учасників зборів на Несторовській вулиці може були підстави вислати адміністративно, але треба догадуватись, що двуглавовці і взагалі російська чорна сотня несвідомо для себе спричинилась до полекшення долі обвинувачених. Той голос і ті не дуже розумні обвинувачення, що сипались на демонстрантів, були направлені до того, щоб інсценізувати великого політичного процесу «мазепинців», при чому той процес мав бути недвозначним викликом в бік Австрії. Уряд російський і охоранники все ж таки бачили, що з такого процесу, крім конфузу, нічого не вийде, і що діло скінчиться «жидом на білому коні», що керував демонстрацією, і тому тенденція в розслідуванні всієї справи жандарями була взята вірно—не дати ніяких підстав для газетного голосу і всяких інших вибриків з боку «істино-руських». Можливо, що київська влада боялась дістати догану з центру, коли б виявилось, що в Києві справді було допущено щось в роді того, про що писали праві газети.

В усякому разі вигодно було жандарям не піднімати великої історії, і кара учасникам зборів явилась над усі сподіванки легкою і невеликою.

Ковалевського, Беневського, Борнабова і Мазуркевича було постановлено київським губернатором заарештувати на 3 місяці, Крем'янську та Манджос на 2 місяці, Назарянца, Котова та Єремєєва на 1 місяць, а хазяйку помешкання Н. Мельникову оштрафувати на 75 карб. або арештувати на 3 тижні. Крім того, Ковалевського та Беневського було виключено з вищих шкіл «звиду преступной деятельности... и вредного их влияния на товарищей».

Шевченківська демонстрація великими репресіями не скінчилася, проте її значіння було колосальне. Це відчували і розуміли прекрасно жандарі, і в жандарських справах пізніших років ми знаходимо багато згадок про успіх Шевченківської демонстрації, які приводяться для того, щоб показати чи-то небезпечність українського руху, чи-то можливість серйозних студентських заколотів. Для революційної української молоді важним, розуміється, був не цей вплив на уряд і його оцінка сил студентства, важним був загальний революційний результат. Шевченківська демонстрація сколихнула маси українського студентства, а перед очима неукраїнців продемонструвала силу молодих діячів соціалістичного і національного руху. Організації українського студентства стали рости і більшати.

Характерно, що і, так зване, «старе громадянство» мусіло визнати не тільки успіх демонстрації, якої воно боялось, але й її позитивне значіння. Але молодь не могла простити своїм старшим, що ті не вірили їй і боязко радили і просили сидіти смирно і не рипатися, і по студентських гуртках ходили остроумні карикатури з підписаними під ними сатиричними віршами, в яких висміювалось оте непевне відношення «старих» до демонстрантів. На одній з карикатур було, напр., намальовано поета Олеся, що робив демонстрацію в густому лісі за містом, з запалом декламуючи в своїй самоті:

«Ішло нас на свято
Багато, багато...

Одна з поважаних «старих» громадянок стояла на балконі і в лорнет розглядала юрбу молодих демонстрантів, а один громадянин брав участь в демонстрації, сидючи в трамваї, що проїздив по Володимірській вулиці, і в вікно розглядаючи студентів.

Шевченківська демонстрація дала певність українським революційним діячам, що матеріал революційної інтелігенції підготований вже, і що справа національного визволення України зв'язана з другою російською революцією. Послідуючі роки війни стали роками внутрішньої праці українського студентства та його соціально-політичної диференціації. Революційна інтелігенція молодого покоління 1917 року майже вся проходила школу названих нами в статті студентських організацій, але 1917 і 1918 роки явилися і роками остаточної диференціації цих груп. Найбільш послідовно настроєні в революційному дусі елементи руху до 1914 року робляться активними діячами революційного життя після жовтня 1917 року.

Ленін і національне питання.

1. ЛЕНІН І МАРКС.

Велике значіння національного питання в справі прискорення розвитку класової боротьби, а також і в справі повсталих перед нами соціальних проблем, для перемоги соціальної революції в цілому світі, мало хто, на жаль, зрозумів до цього часу.

Висувати національне питання вважалося ознакою «кепського тону», ознакою «вузькості», «дрібнобуржуазності», і саме дрібнобуржуазним інтелігентам «космополітам», що мріяли про «загальнолюдське», найбільше здавалося шкідливим братися за національне питання.

Отже зрозуміло, чому буржуазія та її вчені, її теоретики, що висували національне питання ще на початку минулого сторіччя, мало не до наших днів вважалися монополістами в справі його вирішення.

XIX сторіччя зветься, звичайно, віком національностей. Пробудження націй, яким пророкували швидкий занепад, націй, що спали летаргійним сном в часи феодальної держави, починається одночасово з переходом держави від феодалізму до капіталістичного устрою.

Капіталізм потребує для свого розвитку «вільного» громадянина, потребує робітника, що може вільно з місця на місце пересуватися. Ось чому капіталізм не погоджується з дореформеними кріпацькими відносинами.

У цей перехідний час буржуазія провадить наступ, виступаючи в ролі класи-визволительниці, з революційними гаслами, з широкими деклараціями.

Одночасно з перемогою буржуазії на цій історії виходить нова дієва особа—широкі народні маси, що звільнилися від гніту поміщика-феодала. Соціальний переворот—чи то в формі громадянської війни зі зброєю в руках, чи мирний, без сильних зворушень—викликає у визволених рабів особливу класову свідомість, що різко різниться від свідомості недавніх їхніх «визволителів».

Вільний громадянин, що був до цього часу не більш, як великий німий, починає розмовляти, і, на диво всіх, виявляється, що він має свою власну мову. Визволені раби визволяються не тільки соціально, але й національно.

Та коли національний рух XIX сторіччя захоплював лише невеличку порівнюючи групу народностей, то капіталізм в своєму поступі розсував рямці національної боротьби, що й була замаскованою боротьбою пригнічених класів одної національності проти пануючих класів іншої національності. Лінія національної боротьби ототожнювалася з лінією боротьби соціальної.

Та оці дві лінії не були дуже різко окреслені в середині минулого сторіччя і тому розглянути їх тоді ще було неможливо. Ось чому для таких навіть великих людей, як Маркс та Енгельс, боротьба національна була сама по собі, а боротьба класова сама по собі. Пізніше, в р.р. 70-х, Маркс і Енгельс стали, завдяки своєму геніяльному аналізу класових відносин, на правдивий шлях в справі роз'язання національного питання.

Але-ж «учні» Маркса, проводарі революційної соціал-демократії, що у всіх країнах виродилася в партію соціал-реформістів, критиків, ревізіоністів і опортуністів Марксової науки, в партію дрібно-буржуазну та міщанську, не могли роз'язати національного питання. Мало того, сама їхня постановка питання згрунтована була на дрібно-буржуазних ідеалістичних і психологічних моментах, і зовсім не було в теоріях усіх оцих Бауєрів, Кавтських, Штрінгерів, «Бунду» й інших національно-соціалістичних партій нічого марксівського, хоч і викладалися ці теорії, як щиро марксівська наука.

Тільки тов. Ленін, що в усіх питаннях був найпослідовнішим і непримиримим учнем Маркса, зумів, спіраючися на науку Маркса, розвинути й у національному питанні нову й сміливу теорію, що роз'язувала його в з'язку з класовою боротьбою пролетаріату проти буржуазії й охоплювала боротьбу колоніальних рабів цілого світу проти імперіялізму великих держав.

І недарма всі східні народи, що гинуть під гнітом нестримного імперіялізму, з надією дивляться на Союз Радянських Соціалістичних Республік, як на єдиного спільника в розпочатій вже ними боротьбі. Отже недарма ім'я тов. Леніна, як проводаря комуністичного пролетарського руху в цілому світі, стало одночано й гаслом боротьби за національне визволення. Недарма сотні мільйонів індусів ставлять ім'я Леніна поруч ім'ям Конфуція та іншими обожествленими «визволителями» і «пророками».

Для тов. Леніна національне питання було сполукою пролетаріату з серцями кілька мільйонного селянства, зняряддям найтіснішої єдності двох класів сучасного суспільства проти рештків феодалізму й кріпацтва в Європі, проти колоніального рабства й капіталістичного гніту в усіх країнах світу.

Маркс і Ленін,—оці лише два великі вчителі соціалізму й класової боротьби дали нам послідовні теорії, що роз'язували національне питання. Усі теорії австро-«марксистів», що так легко визнавали всіма буржуазними теоретиками, є не більше, як теорії дрібно-буржуазних демократів і зовсім не мають з'язку з пролетарським рухом, не мають нічого спільного з марксизмом.

2. МАРКС І ЕНГЕЛЬС У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

У той саме час, як Маркс та Енгельс випустили «Маніфеста Комуністичної Партії», ціла низка слав'янських народностей, що пізніше перебувала під владою Австро-Угорщини, почала пробуджуватися. З'явившись на світ і впливаючи на політичне становище Європи, оці воскреслі національності зовсім переплутали гру інтересів і пристрастей великих держав. Політичне становище Європи, що до цього часу лишалося ясним, почало ускладнятися. Молоді нації з'явилися, як суцільні, недиференційовані народності і, шукаючи захисту себе й своєї свободи, незалежності й прав на

дальший розвиток своїх економічних, культурних, політичних інтересів, природньо почали приєднуватися до тої або іншої держави—суперниці. У той саме час, як великі історичні народи, що склалися в держави, провадили між собою руйницькі війни за перемогу буржуазії тої або іншої нації на світовому ринкові, в середині кожного з цих народів провадилася класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом. Малі неісторичні, недержавні нації, перебуваючи ще на найнижчому щаблі економічного розвитку, виступають у своїх національних вимогах єдиним в своїй середині фронтом, бо ж класова диференціація перебуває в їх ще в первісному стані.

Р. 1847 в «Маніфесті Комуністичної Партії» фундатори соціалізму пишуть:

«Комуністи відрізняються від інших пролетарських партій тим лише, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони висувають на перший план і обстоюють спільні, незалежні від національності, інтереси всього пролетаріату, а з другого—тим, що по різних щаблях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди боронять інтерес цілого руху».

«Робітники не мають батьківщини. Не можна відібрати від них того, чого вони не мають. Через те, що пролетаріат перш за все мусить завоювати собі політичне панування, підвестися до національної класи, себе самого конститувати,—він навіть є ще національним, хоч ні в якому разі не в розумінні буржуазії. Національні особливості й протилежності народів зникають все більше й більше, вже завдяки розвитку буржуазії, волі торгівлі, світовому ринкові, однаковості промислової продукції і відповідних їй життєвих відносин. Панування пролетаріату примусить їх зникнути ще швидче, з'єднана діяльність, принаймні, цивілізованих країн, являється першою умовою його визволення. В тій самій мірі, в якій буде скасовано визиск одного індивідуума другим,—буде скасовано й визиск одної нації другою. З протилежністю клас в середині нації зникне й вороже відношення націй між собою».

Тут Маркс і Енгельс підкреслюють з одного боку, що в боротьбі пролетаріату проти буржуазії в середині кожної національності мусять висуватися моменти спільні пролетаріатові всіх національностей. Усі вимоги, згрунтовані на самотутніх специфічних умовах розвитку кожної окремої національності, треба знищити, відсунути на задній план, бо ж оці особливі вимоги сприятимуть лише роз'єднанню пролетаріату різних націй.

«Робітники не мають батьківщини». Пролетаріатові некорисно провадити війну проти пролетаріату іншої нації. Батьківщина, всі її добра належать пануючій класі і аж до того часу, поки влада перебуває в руках буржуазії, пролетаріат є громадянином останнього гатунку.

Картина, змальована в «Маніфесті», є мов би то кінематографічна фільма, що швидко пересувається перед глядачами на екрані. Перспективи, змальовані тут Марксом і Енгельсом, так само, як і загальна схема розвитку людських відносин, дивують нас своєю глибиною й правдивістю, але ж теми їхнього розвитку, в дійсності, є значно повільніші, ніж його тут змальовано. Не зважаючи на те, що з часу видання «Маніфесту» проминуло вже 75 років, національна боротьба в цілому світі не тільки не зникла, не тільки не зменшується, а, навпаки, вона тільки-но починає розгоратися, захоплюючи неоглядні простори Азії, Африки й Америки з кількома мільйонами населення червоношкірих, чорношкірих та інших кольорів рабів.

Р. 1849 Маркс і Енгельс надрукували цілу низку статтів проти стремління слав'янських неістричних народів до самостійности. Твердження Енгельса про те, що нації без минулого не мають надіятися й на майбутнє, що вони неминуче будуть розчавлені дальшим розвитком капіталістичних війн поміж великими народами, було помилкове. Енгельс вважав, що слав'янські народи, це—народи покидьки, що «аж до цілковитого знищення та денаціоналізації їх лишаться фактичними носіями контр-революції». Ці помилки наших учителів можна з'ясувати тим, що в ті часи слав'янські народи, завдяки тодішньому політичному становищу, потрапили в обійми російської ніколаєвської реакції. Маркс і Енгельс підпорядковували інтереси окремих народів інтересам європейської революції, а в той час сподівана війна Німеччини з Росією, вважаючи на орієнтацію слав'янських народів на царську Росію, могла завершитися перемогою її, а, таким чином, і перемогою реакції в цілій Європі.

З тих же причин, виходячи з тих же інтересів революційного руху, вимагали Маркс і Енгельс одусії західно-європейської демократії активної підтримки незалежницьким домаганням Польщі. Польща тих часів, розідрана на шматки, зробилася революціонізуючим чинником в Європі, і недарма всі програми російських революційних партій, починаючи від декабристів і кінчаючи відомим письменником-громадянином, революціонером-демократом, Н. Чернишевським, домагалися її незалежності. Бо вони в особі польських революціонерів завжди бачили спільників у своїй боротьбі з царсько-деспотичним і поміщицько-кріпацьким режимом.

Теоретично обгрунтовуючи захист інтересів європейської революції і всіх поступових шарів сучасного їм суспільства, Маркс і Енгельс вважають злочином викликати ексцеси чи військові заворушення, що зупиняють громадський поступ і відкидають суспільство на кілька десятиріч назад. Р. 1882 Енгельс писав Бернштайму, з приводу повстання в Далмації, так:

«Ми мусимо працювати в інтересах визволення західно-європейського пролетаріату і цей мент підпорядкувати всі інші. Та коли б навіть доля балканських чи інших держав нас надто цікавила, все ж таки, як що стремління їхнє до визволення йде всупереч з інтересами пролетаріату, то Бог з ними. Ельзасці пригнічені також. ...Та коли вони напередодні революції провокують війну поміж Францією і Німеччиною, нацьковують оці нації одна на одну, бажаючи таким чином відтягти час революції, тоді я кажу їм: Стоп! Ви маєте запаритися таким же терпцем, як і європейський пролетаріат. Визволиться він—визволиться й ви, але ж до того часу ми не дозволимо вам бути перешкодою для борця—пролетаріату».

Р. 1874 в статті «народна держава» Енгельс обгрунтовує своє відношення до Росії, «покровительки слав'ян», так: «Офіційна Росія і доси ще є підпорою цілої європейської реакції, а її армія—резервом усіх інших армій Європи, що охороняють суспільний устрій, збудований на пригніченні робітничої класи. Німецьким робітникам, як Германської імперії, так і Австрії, доведеться першим зіткнутися з цією величезною армією пригнічення. Поки за спиною австрійської і німецької буржуазії, австрійського й німецького урядів стоять руські, доти німецький робітничий рух буде паралізовано. Тому ми, німці, найбільше зацікавлені в тому, щоб скинути з себе тягар російської реакції й російської армії».

Маркс і Енгельс багато попрацювали над ним, щоб вивести робітничий рух і класову боротьбу з тупика національних рямок на широкий шлях інтернаціоналізму. В той час, як швидко зростає капіталізм, рамки нації й держави зникають, і що вище стає ступінь розвитку держави, що багатше вона, то більше інтернаціоналістичними стають апетити її буржуазії. Безпосередньо звідси й виходять інтереси пролетаріату, що має провадити боротьбу не лише в «своїй» державі, «проти» своєї буржуазії, але й спільними лавами боротися, тісно єднаючися з пролетаріями інших націй і держав.

Критикуючи складену під впливом Ласаля Готську програму, Маркс пише: «Протилежно до Комуністчного Маніфесту, всупереч з усім розвитком соціалізму, Ласаль розглядає робітничий рух з вузько-національної точки зору. За ним ідуть навіть у цьому, йдуть після діяльності Інтернаціоналу. Здавалося б, що саме вже створення інтернаціоналу мусіло б розкрити очі проповідникам національного робітничого руху, та, як ми знаємо, прихильники соціал-патріотизму не так рідко трапляються ще й у наші часи».

В одному листі до Енгельса Маркс пише: «Учора в Генеральній Раді Інтернаціоналу були дебати в справі сучасного військового стану. Дискусія, як і треба було сподіватися, перейшла на питання про національності загалом і на наше відношення до нього. Між іншим виступили представники «Молодої Франції» з ним, що всі національності й національні нації є лише «застарілими забобонами»... Англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що зазначав, що наш друг Лафарг та інші, що покінчили вже з національностями, звертаються до нас французькою мовою, с.-т. мовою, незрозумілою ^{9/10} аудиторії. Я підкреслив далі, що під запереченням національностей він мов би то зовсім несвідомо розуміє опанування всіх націй «зразковою французькою нацією».

Хіба ж оці французькі «інтернаціоналісти», що не підозрівають навіть того, що промовляють вони найзвичайнішою націоналістичною прозою, мовою буржуазних оборонців великодержавництва, хіба ж не нагадують вони наших «русотяпів», що вважають усе, що не російське, за шовінізм, «вузький» націоналізм і отожднюють російське з інтернаціональним.

Погляди Маркса й Енгельса на національне питання беззастанно еволюціонували й вияснялися. Своїм геніальним аналізом фундатори наукового соціалізму завжди відшукували під єдино-можливу, широко-пролетарську форму розв'язання національного питання, що, через довгий час, зробилася зброєю в руках революційного пролетаріату всіх країн. Треба також зауважити, що Маркс і Енгельс не соромилися визнавати своїх помилок. Через постійну самокритику, ревізію своїх теорій, Маркс і Енгельс дійшли, нарешті, до найпевнішого розв'язання питання, до теорії і досі ніким не запереченої. Ми вважаємо, що теорія Маркса й Енгельса найбільшої досягла зрілості при розв'язанні ірландського питання, яке старанно замовчують і буржуазні критики Маркса й соціал-демократичні опортуністи, подібні до Кавтського, Бауера та инш.

У листі до Енгельса від 2 листопаду 1867 року Маркс пише: «Раніше вважав я відокремлення Ірландії від Англії неможливим. Тепер я вважаю його неминучим», хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації.

30 листопаду Маркс пише Енгельсові додатково: «Що мусимо ми порадити англійським робітникам? Я гадаю, що вони мають долучити до свого програму вимогу скасування спілки Ірландії з Англією, коротче

кажучи, вимогу 1783 року, тільки демократизувавши її й пристосувавши до сучасності. Це єдина легальна форма ірландського визволення і тому єдино можлива для прийняття в програму англійської партії. Досвід має далі довести, чи зможе існувати довший час звичайна особиста унія між обома країнами . . . Ірландцям треба: 1) самоуправи й незалежності від Англії, 2) аграрної революції».

Таким чином, на думку Маркса, вимога відокремлення Ірландії має бути пунктом програми англійської робітничої партії.

10 листопаду р. 1869 Маркс у листі до Енгельса знову повертається до цього ж питання, при чому формулювка його стає чим-разяснішою. «Полишаючи—пише Маркс—на боці всі «інтернаціональні» й «гуманні» слова про «справедливість для Ірландії», бо це ж само собою зрозуміло для Ради Інтернаціонала,—простий безумовний інтерес англійської робітничої класи вимагає порвати сучасний зв'язок з Ірландією. Таке моє глибоке переконання, основане на причинах, котрі я можу відкрити самим англійським робітникам. Я довго думав, що можна буде змінити ірландські порядки за допомогою англійської робітничої класи. Я завжди захищав цю думку в «Нью-Йоркській Трибуні». Ґрунтовніше вивчення питання переконало мене в протинному. Англійській робітничій класі нічого не потрафить зробити, поки вона не позбудеться Ірландії Англійська реакція в Англії . . . вкорінилася в пригніченій Ірландії».

Оцю позицію Маркса добре засвоїла Генеральна Рада Інтернаціоналу і в своєму листі до Романського Центрального Комітету, що перебував у Женеві, так викладає погляд свій на Ірландію, що зробилася в ті часи центром уваги всіх революційних робітничих організацій в Європі:

«Як що Англія є фортецею європейського лендлордизму (лендлорд—англійський поміщик) і капіталізму, то єдиним пунктом, звідки можна найсильніше вразити офіційну Англію, це—Ірландія. Поперше Ірландія є фортецею англійського лендлордизму. Як що він упаде в Ірландії, то неминуче має впасти в Англії. В Ірландії ця операція значно легша, бо там економічна боротьба концентрується виключно на земельній власності; боротьба ця під той же час і національна, і народ там революційніший і більше розлючений, ніж в Англії. Лендлордизм підтримується в Ірландії лише англійською армією. В той час, як буде скасовано примусове об'єднання оцих двох країн, в Ірландії станеться соціальна революція, хоч і в застарілих формах. Англійський лендлордизм губить не тільки значне джерело багатства, але й найголовніше джерело своєї моральної сили, як представника панування Англії над Ірландією. З другого ж боку—англійський пролетаріят полишає своїх лендлордів в Англії недоторканими, поки лишає недоторканим панування їхнє в Ірландії.

З другого боку, англійська буржуазія не тільки визискувала ірландські злидні, щоб погіршити становище робітничої класи в Англії, примусовим переселенням злидарів-ірландців, але, і крім того, вона поділила пролетаріят на два ворогуючі табори. В усіх великих промислових центрах Англії спостерігаємо глибокий антагонізм між англійським і ірландським пролетаріатом. Середній англійський робітник ненавидить ірландського, як конкурента, що знижує заробітну платню і рівень життя. Він ненавидить його національно й релігійно (англійці—протестанти, ірландці—католики).

Для нього він подібний до чорних рабів в очах білих робітників південних Штатів північної Америки. Оцей антагонізм між англійськими пролетарями штучно культивується й підтримується буржуазією. Вона знає, що в цьому антагонізмові полягає справжній секрет її могутності. Оцей антагонізм виявляється також і по той бік Антлатичного океану. Ірландці, витиснені табунами биків і баранів (на землях ірландських селян англійські поміщики випасали свою худобу), переселяються до Сполучених Штатів, де вони складають значну частину населення, що з часом уже зростає. Єдина їхня думка—ненависть до англійців. Англійський та американський уряд, тоб-то класи, що їх представляють,—культивують цю ненависть, щоб зробити довичним це міжнаціональне тертя, що гальмує справу поважного й чесного союзу робітничої класи обох країн, а завдяки тому й справу спільного їхнього визволення. Ірландія—це єдиний привід для англійського уряду утримувати велику постійну армію, яку в разі потреби посилають проти англійських робітників, як це було після того, як в Ірландії армія перетворилася в преторіанців (професіонали військові—на особливому стані).

Нарешті, Англія в цей час нагадує в ще більшій мірі колишній Рим. Народ, що пригнічує інший народ, кує свої власні кайдани.

Отже погляд Міжнародної Асоціації Робітників на ірландське питання дуже ясний. Перше її завдання—прискорити соціальну революцію в Англії. Найрішучий в цій справі удар треба зробити в Ірландії.

Резолюція Генеральної Ради про ірландську амністію (звільнення заарештованих ірландців-революціонерів) має бути вступом до інших резолюцій. У цих останніх зазначається, що, не кажучи вже про міжнародню справедливість, необхідною попередньою умовою визволення англійської робітничої класи є перетворення сучасного примусового об'єднання, с.-т. рабства Ірландії, в рівний і вільний союз, коли це можливо, чи в цілковите відокремлення, коли це неминуче.

З наведених нами уривків з різних статтів і листів Маркса й Енгельса, ми бачимо, як поволі дозрівали вони для справжньої інтернаціональної постановки національного питання. Починаючи з 40 р. р., коли контури національної боротьби в Європі тільки-но визначалися, коли Маркс і Енгельс ще не досягли цілком своєї теорії історичного матеріалізму, що давала можливість правдивого освітлення історичних поезій, і кінчаючи 70 р. р., коли Маркс та Енгельс зробилися не тільки найбільшими теоретиками наукового соціалізму, але й керівниками робітничого руху, проводарями ними ж створеної Міжнародної Асоціації робітників протягом цілого цього часу, повного боротьби з численними ворогами, з непереборними заобонами, рятуюнок було знайдено лише в зв'язку з ірландським питанням.

Од теорій історичних і неісторичних націй, розвинутих Марксом і Енгельсом в зв'язку з висунутими капіталістичним розвитком Європи слав'янськими народами, через теорію революційних і неревольюційних народів, до розв'язання питання в дусі інтернаціонального робітничого руху,—ось шлях, пройдений нашими учителями.

Для нас ці листи Маркса й лист Інтернаціоналу мають бути керуючими вказівками тоді, як ми маємо завдання розв'язати національну проблему, що зараз набрала особливого значіння в класовій політиці пролетаріату.

3. ЛЕНІН—УЧЕНЬ МАРКСА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Ми вже писали, що з усіх учнів Маркса найбільше непримиримим, найпослідовнішим і найсміливішим був Ленін. Під той час, як де-хто з провідників соціал-демократії використовували ім'я й науку Маркса для того, аби не застрах, а за совість послужити інтересам своєї власної буржуазії, а інші перетворювали науку Маркса в суху нежиттєву догму, тов. Ленін переводив марксизм у життя, перетворював у живу справу робітничої класи. До того ж він завжди, спіраючись на Маркса, посилався на найбільше бойові місця в літературній спадщині наших учителів. Тільки стаючи міцно обома ногами на групі Марксівської науки, тов. Ленін так сміливо, упевнено й нещадно розбивав одвертих і таємних ворогів пролетаріату.

І в національному питанні Маркс є для тов. Леніна найвищим авторитетом, і погляд Маркса на ірландське питання є керуючим у справі захисту цілої низки висунутих історичними подіями питань, зв'язаних з тою або іншою національністю. «Відомо,—пише Ленін—що К. Маркс і Ф. Енгельс вважали безумовно обов'язковим для цілої західно-європейської демократії активно підтримувати вимогу незалежності Польщі. Для доби 40-х і 60-х років минулого століття, доби буржуазної революції Австрії й Німеччини, доби «Селянської реформи» в Росії—цей погляд був цілком правдивим і єдино послідовно-демократичним і пролетарським».

Багато уваги віддає Ленін поглядам Маркса на національне питання в Англії, відносно окупованої нею Ірландії. Ленін гадає, що «політика Маркса відносно Ірландії має стати зразком пролетарської політики».

У своїй полеміці проти Розі Люксембург тов. Ленін знову зупиняється на тому, як ставився К. Маркс до справи самостійності Ірландії. «На цьому,—пише Ленін,—варто зупинитися, щоб показати аналіз конкретної вимоги національної незалежності з погляду справді марксівського, а не опортуністичного».

У другому місці, продовжуючи полеміку проти «практичної» Розі Люксембург, що вважала ідею незалежності Польщі за утопічну, Ленін пише:

«Політика Маркса й Енгельса в ірландському питанні дала надзвичайний, що має ще й досі величезне практичне значіння, зразок того, як мусить ставитися пролетаріат пануючих націй до національних рухів, зробила застереження проти тієї «холопської» хитрості, з якою міщане всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати за «утопічні» зміни кордонів держав, створених насильствами й привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації».

І вже значно пізніше, в часи імперіалістичної війни, не припиняє Ленін своїх посилань на Маркса, протиставляючи його позицію поглядам соціал-патріотів і опортуністів типу Шайдемана, Плеханова й Кавтського. «У протиположності прудоністам—пише Ленін в «Сборнике социал-демократа», № 1, в жовтні р. 1916—що «заперечували» національне питання «во ім'я соціальної революції», Маркс на перший план висував, маючи найбільше на-оці інтереси класової боротьби пролетаріату в передових країнах, основний принцип інтернаціоналізму й соціалізму: не може бути вільним народ, що пригнічує інші народи. Саме з погляду інтересів руху німецьких робітників і вимагав Маркс р. 1848, щоб переможна демократія

Німеччини оголосила й здійснила свободу народів, пригнічених німцями. Саме з точки погляду революційної боротьби англійських робітників вимагав Маркс р. 1869 відокремлення Ірландії від Англії, при чому він додавав: «хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації». Тільки висуваючи таку вимогу, Маркс справді виховував англійських робітників в інтернаціоналістичному дусі. Так лише міг він протиставити революційне розв'язання даного революційного завдання опортуністам і буржуазному реформізму, що аж до цього часу, через п'ятдесят років після того не здійснив ірландської «реформи». Так лише Маркс, у протиставу апологетам капіталу, що кричали про утопічність і нездійсненість вільного відокремлення дрібних націй та про прогресивність не лише економічної, але й політичної концентрації, міг відстоювати прогресивність цієї концентрації не по імперіалістичному, відстоювати зближення націй на базі не насильства, а вільного союзу пролетарів усіх країн. Так лише міг Маркс в галузі розв'язання національних питань протиставити революційну акцію мас словесним і часто лицемірним ознакам рівності й самовизначення націй. Імперіалістична війна р.р. 1914—1915 і відкриті нею Авгієві стайні лицемірства опортуністів і кавтськіянів навч ствердили правдивість цієї політики Маркса, котра має стати зразком для всіх передових країн, бо тепер кожна з них пригнічує чужі нації».

Ленін не тільки вважав, що теорія Маркса, це—закон пролетарської політики в національній справі, він уважав, що Маркс, у своєму відношенні до ірландського питання, дав і практичні вказівки для революційної демократії. У статті, вміщеній в «Социал-демократе» р. 1916, тов. Ленін повторює ще раз: «За зразок для нас лишиться Маркс, що, проживши десятки літ в Англії, зробився напів англійцем і вимагав свободи й національної незалежності Ірландії в інтересах соціалістичного руху англійських робітників».

І так само в усякому випадку Ленін висуває перед собою питання про те, як ставився Маркс до аналогічного стану річей, і, зважаючи на відношення Маркса до даного стану, роз'ясує його в марксівському дусі. Коли прирівняти до цього відношення до Маркса горе-марксистів Шпрінгера, Бауера й Кавтського, то ми побачимо, які брехливі оці опортуністи, яким Маркс був ширмою для usługовання буржуазії. В усіх оцих «проводарів» австро-німецької соціал-демократії, в їх солідних наукових дослідках ім'я Маркса старанно уникається. Під той час, як у праці Бауера «Національне питання і соціал-демократія» і в усіх трьох працях Шпрінгера і в кілька-річних працях Кавтського, особливо за той час, як найбільше почала виявлятися його ренегатська істотність, ім'я Маркса згадується лише для того, щоб підкреслити «помилки» його з р.р. 1848—49. Ленін зупиняється, головним чином, на періоді р.р. 1864—69, коли Маркс перебував у Англії. Про цей період зовсім ніде не згадують наші соціал-патріоти, бо ж немає гострішої зброї проти їхніх «марксівських» теорій, що дають їм можливість дурити робітничу класу і бути на службі буржуазії, ніж оцей саме період. «У питанні війни—пише Кавтський («Визволення націй»),—як і в кількох інших питаннях, Маркс і Енгельс в часи інтернаціоналу й «Капіталу» стояли на інчій зовсім позиції, ніж в часи «Комуністичного Маніфесту». Та там, де видно різницю, пізніший погляд має для нас переважаюче значіння в порівнянні з попереднім. Чи ж

користуються Кавтський чи австрійські соціал-патріоти цією безплідною заявою? Р.р. 60-і й 70-і діяльності батьків наукового соціалізму взагалі не по душі Шайдеманам. Відношення Маркса до Паризької Комуни р. 1871, «пізніший» погляд Маркса на національну справу в зв'язку з ірландським питанням,—соціал-демократи охоче знищили б плоди посіяної ним науки. Тільки Ленін своєю нещадною боротьбою проти соціал-ренегатів, соціал-патріотів і опортуністів усіх гатунків і відтінків, завдяки своєму всебічному й глибокому ознайомленню з Марксом, не дав їм пристосувати Маркса для потреб буржуазії. Ось чому провідар світової революції бере у Маркса думки, висловлені ним у найбільше дозрілий й найбільше революційний час його життя й діяльності, пристосовуючи їх до інтересів світового пролетаріату, а Кавтські, Шайдемани, Шпрінгери чіпляються за той час діяльності Маркса, що є такий нехарактерний для марксизму, як суцільного сталого, класово-пролетарського світогляду. Сам Кавтський пише, що «історичний матеріалізм найбільшого розвитку, що-до зрілості його, поглиблення й пристосовання до дійсності, досяг саме в десятиріччя, що прийшло за руїною революції року 1848». А по-за тим наші опортуністи й реформісти саме оце десятиріччя до руїни революції р. 1848 беруть за вихідну точку всіх своїх виступів, як «марксистів», саме оцей незрілий, ще науковий вік Маркса й Енгельса вважають для себе придатним. А коли оцей лише «попередній» погляд Маркса й Енгельса соціал-реформісти можуть використати в інтересах буржуазії, то Ленін вважав, що й у національному питанні, так як і в усіх інших, «пізніший» погляд Маркса має в інтересах пролетаріату і соціальної революції «переважаюче значіння». Це викликало з боку буржуазних ідеологів і соціал-опортуністів ненависть до Леніна, всуміш з острахом, воно ж викликало повагу і любов до Леніна з боку пролетаріату й пригноблених народів цілого світу.

4. ІСТОРИЧНА КОНКРЕТНА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ.

Ще р. 1860 Міжнародний Соціалістичний Конгрес у Лондоні ухвалив таку резолюцію по національному питанню: «Конгрес заявляє, що він визнає цілковито право самовизначення всіх націй і висловлює своє співчуття робітникам кожної країни, що перебуває нині під гнітом військового, національного чи якого іншого абсолютизму; Конгрес закликає робітників усіх країн приєднуватися до лав свідомих робітників цілого світу для спільної боротьби за знищення міжнародного капіталізму, за здійснення завдань міжнародної соціал-демократії».

Артикул 9 програму Р.С.-Д.Р.П., ухваленого II-м зїздом р. 1903, каже про «право на самовизначення всіх націй, що входять у склад держави».

Право самовизначення означає право кожного народу вирішувати свою долю, можливість будувати своє життя по власному бажанню. Але ж таке самовизначення має вилитися в якісь-то форми, в якусь конституцію, що має визначати взаємини його з іншими народами—сусідами його в рямцях однієї держави, чи таких, що творять сусідні держави.

Для партії робітничої класи, для комуністичної партії, що висловлює волю пролетаріату, себ-то більшості нації, дуже важко визначити свій погляд на національне питання, поскільки воно втинається у пролетарську

боротьбу проти буржуазії, сплутує її і ускладняє її розвиток. Зараз немає вже жадної можливості відсахнутися від цього питання. Р. 1866 Маркс у Раді Інтернаціоналу, виступаючи в дебатах, викрив прихильників анархіста Прудона, що розвивали свій погляд, ширячи думку, що «всяка національність і сама нація—застарілі пересуди». Маркс одповів, що ці представники «Молодої Франції» заперечують усі нації, окрім французької, що лідер їхній, Лафарг, «не усвідомлюючи того сам, розуміє заперечення національностей, як асиміляцію їх зразковою французькою нацією».

Ленін робить такий висновок з оцих слів Маркса: «Робітнича класа менше всього може створити собі фетиша з національного питання, бо ж розвиток капіталізму зовсім не обов'язково викликає всі нації до самостійного життя. Та як що масові національні рухи виникли вже, то відсахнутися від них, відмовитися від підтримки поступового в них, це, значить,—дійсно, підпасти націоналістичним пересудам, а саме: визнати «свою» націю за «зразкову націю» (чи, додамо од себе, за націю з виключними привілеями на державне будівництво)». (Про право націй на самовизначення).

Під той час, як старі теоретики дрібнобуржуазного французького анархізму заперечували нації в інтересах мов би то соціальної революції, Маркс саме в інтересах революції й успішного розвитку класової боротьби вимагав уважного відношення до національних рухів і правдивого розв'язання національного питання, з метою чіткого розмежування інтересів пролетаріату й буржуазії.

Чи ж мав, одначе, Маркс певне розв'язання національного питання? Безумовно, не мав. Пояснюється це тим, що взагалі неможливо дати на національне питання закінченої відповіді, придатної для всіх випадків минулого, сучасного й майбутнього. І, справді, Марксові багато хто закидав, в тому числі й польські соціал-демократи, те, що він одночасно виступав і проти неможливості чехів, південних слов'ян і інших, і в той же час за незалежність Польщі.

Поняття «самовизначення», звичайно, не конкретне, й у цьому відношенні закиди марксистам з боку дрібно-буржуазних соціалістів до певної міри справедливі. Конкретні форми «самовизначення» виявляються в житті нації чи то в формі автономії, чи то в формі федерації, або ж у формі відокремленої, самостійної, незалежної держави. Кожна нація має право самовизначення, с.-т. право вибору для себе одної з цих форм національного існування, але ж з цього, звичайно, зовсім не виходить, що революційний марксизм може зв'язати себе, свій програм з однією певною формою існування нації. Революційний марксизм розв'язує всі питання суспільного буття, виходячи лише із інтересів широких трудящих мас даної нації. Автономія, федерація чи самостійність—революційні марксиста розв'язують це питання залежно від цілої низки конкретних історичних умов, в яких перебуває в даний момент нація. Умови ж ці в житті кожної нації безупинно міняються. Засоби, придатні для одного періоду, можуть бути непридатними та навіть шкідливими для іншого періоду.

Посилаючись на Маркса в підтвердження своїх висновків про потребу «обліку конкретних особливостей» під час вирішення національного питання, Ленін пише: «Як відомо, Маркс стояв за незалежність Польщі з погляду інтересів європейської демократії в її боротьбі проти сили й впливу, можна сказати—проти всесильства й переважаючого реакційного впливу

царату. Погляд цей справдився наочно й фактично р. 1849, коли російське кріпацьке військо розчавило національно-визвольне й революційно-демократичне повстання в Угорщині. І з тої пори аж до смерти Маркса, навіть пізніше, до р. 1890, коли була загроза війни царату у спілці з Францією проти неімперіялістичної, а національної, незалежної Німеччини,—Енгельс перш за все й найбільше отстоював боротьбу проти царату. Тому й тільки тому були Маркс і Енгельс проти руху чехів і південних слов'ян».

Свідчить оце про те, що відношення до того або іншого національного руху, до тої або ж іншої вимоги даної нації залежить од конкретної політичної ситуації.

Року ще 1913 на літній нараді Ц.К. Р.С.-Д.Р.П. (більшовиків) з партійними робітниками було, з пропозиції Леніна, ухвалено резолюцію по національному питанню, п'ятий арт. якої каже: «Питання про право націй на самовизначення (с.-т. забезпечення конституцією держави цілком вільного й демократичного способу для вирішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про доцільність відокремлення тої або іншої нації. Це останнє питання с.-д. партія має вирішувати в кожному окремому випадкові зовсім незалежно з погляду інтересів цілого суспільного розвитку й інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм». Національне питання розв'язується в залежності від умов часу й місця. І націонал-соціалісти, що винайшли для всіх випадків єдиноспасительну формулу національної автономії, звичайно, в більшій мірі є націоналісти, ніж соціалісти й, безумовно, аж ніяк не марксисти. Маркс, довгий час вважаючи відокремлення Ірландії від Англії за неможливе й неприпустиме, через де-який час, коли змінилися умови, вимагав відокремлення, вважаючи його можливим і доцільним.

Ленін обґрунтовує цю потребу підрахунку всієї суми умов, в яких живе дана нація, для розв'язання питання про форми її самовизначення, глибоким аналізом, повертаючись до нього усе з більшою упертістю, з більшою ясністю.

У грудні р. 1913 в журналі «Просвещение» в статті «Критические заметки по национальному вопросу» Ленін писав: «Розвиток капіталізму знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя й національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і збільшення всеріжних зносин між націями, руйнування національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя, взагалі, політики, науки то-що. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує дозрілий капіталізм, що вже прямує до перетворення в соціалістичне суспільство. Національна програма марксистів вважає на обидві тенденції, боронячи, по-перше, рівність націй і мов, неприпустимість будь-яких у цьому відношенні привілеїв, а по-друге, принцип інтернаціоналізму й непримиримої боротьби проти захоплення пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найбільше витонченим».

У тій же статті Ленін доводить у різних варіантах, що нація—це не щось тривке, нерухоме, що не підлягає законам розвитку. «Економічний розвиток капіталістичного суспільства дає нам у цілому світі приклади недорозвинених національних рухів, приклади створення значних націй

з кількох дрібних, чи за рахунок кількох дрібних, приклади асиміляції націй... Пролетаріат не тільки не береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а, навпаки—остерігає маси від подібних ілюзій, відстоює повну свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію націй, як що вона не примусова й не спирається на привілеї».

Уперто відстоюючи потребу конкретно-історичного аналізу при розв'язанні національного питання, Ленін повертається ще кілька разів до нього у своїх палких полемичних статтях проти соціал-опортуністів і проти марксистів, що нігілістично (негативно) ставилися до національного питання (Роза Люксембург). Ленін вимагає суворого поділу двох епох капіталізму, що ґрунтовно різняться з погляду національних рухів. «З одного боку, це—доба краху феодалізму й абсолютизму, епоха повстання буржуазно-демократичного суспільства й держави, коли національні рухи вперше стають масовими, так або інакше притягають усі класи населення до політики через друк, участь у виборних установах і т. п. З другого боку, перед нами доба зовсім усталених капіталістичних держав, з давно вже встановленим конституційним устроєм, з дуже розвиненим антагонізмом пролетаріату й буржуазії, доба, що її можна назвати добою краху капіталізму».

«Для першої доби типовим є пробудження національних рухів, притягання до участі в них селянства, як найчисленнішого й «найбільше абсентичного» шару населення в зв'язку з боротьбою за політичну свободу загалом і за права національності зокрема. Для другої доби типовим є відсутність масових буржуазно-демократичних рухів, коли розвинений капіталізм, все більше зближуючи, перемішуючи нації, зовсім уже втягнені до торгового обороту, на перший план висуває антагонізм інтернаціонально поєднаного капіталу з інтернаціональним робітничим рухом» (т. XIX, стор. 10—103).

Зрозуміло отже, що при таких змінах не тільки довокішніх економічних умов існування націй, але й політичних і культурних, зовсім виключається можливість однакового рецепту й розв'язання національного питання, бо ж тільки в національному зв'язку з цими умовами можна вирішувати питання, як саме має вирішувати своє майбутнє та або інша нація, в які форми має вилитися її самовизначення, її конституція. Це ще більше поглиблюється тим, що, як пише далі Ленін: «Та або інша доба не відокремлюється одна від одної муром, а зв'язана численними переходовими ланками, при чому різні країни відрізняються ще швидкістю національного розвитку, національним складом населення, розміщенням його і т. п. і т. п. Не може бути й мови про те, щоб підійти до національного програму даної країни, не взявши на увагу всіх оцих загальноісторичних і конкретно-державних умов».

З цієї точки зору розв'язання національного питання в формі механічного перенесення з одної країни до другої, з одної історичної доби до іншої є розв'язання його по за часом і простором, і такі методи треба рішуче осуджувати, як цілком непридатні й нежиттєві.

Візьмемо, напр., старий єврейський «Бунд» чи іншу «єврейську соціалістичну» (коли так її можна назвати) партію, що носилася з ідеєю національно-культурної чи національно-політичної автономії, позиченою ними в Австрії. Головним теоретиком національної автономії є Ото Бавер, найпалкішими ж його побірниками в б. Росії були—бундовці. Та як це

не дивно, але сам Бавер в своїй книзі «Національне питання й соціал-демократія» присвячує цілий розділ доказам неможливості вживати принципу національної автономії що до євреїв. Це тільки доводить, що, й на думку творця цієї теорії, вона не пристосована до всіх націй. Бундовці розв'язали національне питання для Росії «в дусі резолюції південно-слов'янської соціал-демократичної партії», а ця резолюція була покладена в основу програму австрійської соціал-демократії по національному питанню на з'їзді в Брюнне р. 1899.

Чи ж можна було ухвалити цей австрійський програм без аналізу економічних, політичних і географічних умов Росії, як це зробили бундовці? Звичайно, що ні. Зазначені вище умови значно ріжнили Росію кінця минулого сторіччя від Австрії. В економічному відношенні Росія була країною з неможливими ще феодальними відносинами, в політичному—необмежену самодержавну монархію, в географічному—країну, що була оточена по краях цілою низкою національностей, що домагалися вільного життя.

У своїй полеміці проти Рози Люксембург Ленін зазначає їй, як змінилися умови життя в Польщі і зв'язане з цим відношення до неї. «У той час, як народні маси Росії й більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, в той час, як в цих країнах не було самостійних масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набрав величезного, першорядного значіння з погляду не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але й всеєвропейської демократії... Та коли такий погляд Маркса був цілком вірний для другої третини чи третьої четвертини XIX сторіччя, то він перестав бути вірним для XX віку. Самостійні демократичні рухи й навіть самостійний пролетарський рух пробудилися в більшості слов'янських країн і навіть в одній з найбільше відсталих—Росії. Шляхетська Польща зникла й відступила своє місце капіталістичній Польщі. В таких умовах Польща не могла не загубити свого виключного революційного значіння».

«Як що ППС (польська партія соціалістична) намагалася р. 1896 «закріпити» погляд Маркса іншої епохи, то це визначало вже використання букви марксизму проти духу марксизму. Тому зовсім праві були польські с.-д., коли вони виступали проти націоналістичних захоплень дрібної польської буржуазії, довели другорядне значіння національного питання для польських робітників вперше, створили чисто пролетарську партію в Польщі і оголосили надзвичайно важливий принцип найтіснішої спілки польського й російського робітника в їхній класовій боротьбі».

Таким чином, ми бачимо, що Ленін, однаково різко виступаючи й проти Рози Люксембург, що заперечувала право Польщі на незалежність, на самовизначення в формі відокремлення від Росії, так і проти націонал-соціалістів із Бунду й українських соціал-демократів, що відшукали патентований рецепт для розв'язання національного питання без залежності від епохи й часу, незалежно від економічних, політичних і культурних умов життя націй,—незмінно погоджував свої виступи з наукою Маркса й Енгельса. Усі, хто вважали пункт марксівського програму про право націй на самовизначення абстрактним, таким, що не дає позитивного програму по національному питанню, в дійсності прикладали у нас, в російських умовах, план, придатний лише для Австрії.

Ігнорувати ці умови економічного, політичного, географічного й культурного життя націй можуть лише дрібнобуржуазні утопісти.

«Не зважаючи на значний обсяг принципу права націй на самовизначення—пише Роза Люксембург,—що є лише звичайним загальним місцем і є однаково придатним не тільки для народів,—що живуть у Росії, але й до націй, що живуть у Німеччині й Австрії, у Швейцарії й Швеції, Америці й Австралії, ми не знаходимо його в жадному програмі сучасних соціалістичних партій».

Ленін так відповідає Розі Люксембург: «Пропонуючи нам розуміти цей артикул програму, як «звичайне загальне місце», Роза Люксембург сама й помиляється в цьому, кажучи, з дивною сміливістю, мов би цей пункт є, «очевидно, однаково придатним» для Росії, Німеччини й т. и.».

«Загальним місцем лишається всі спроби націонал-соціалістів, що підходять з одною міркою до найбільше різноманітних умов».

5. ЛЕНІН ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ.

(Автономія, федерація, сепарація).

Вирішуючи національне питання, Ленін виходить не тільки з безпосередніх інтересів революційного руху, з інтересів трудящих, Ленін ставить національне питання в залежність від пролетарської боротьби проти капіталістів, від боротьби, що може дати успіх і кінцеву перемогу тільки за дружньої взаємної підтримки пролетарів усіх країн, усіх народів. Усе, що може стати на перешкоді розвитку цієї інтернаціональної солідарності трудящих, Ленін заперечує й плямує, як реакційне, хоч би воно й прикривалося прогресивними й навіть соціалістичними гаслами й словами. Звідси його бойові виступи проти єврейських і українських соціал-демократів.

В державі національностей, як що в ній панує національний гніт, національна нерівність, є три способи розв'язати національне питання. Нерівноправна нація може, лишаючись у межах держави, задовольнитися вимогою автономної республіки чи області, може зажадати національного рівноправства не тільки в галузі культурній, але й рівноправства політичного на союзному ґрунті і, нарешті, може цілком відокремитися від держави, під гнітом якої вона перебувала довгий час.

Яке ж розв'язання найбільше відповідає інтересам пролетаріату?

Ми казали вже про те, що Ленін, як і Маркс, вважав це питання залежним од цілої низки конкретних умов, що їх важко заздалегідь обрахувати.

Мимо економічних, культурних і географічних умов, Ленін, вирішуючи долю пригніченої нації, вважає потрібним взяти на увагу демократизм, політичний устрій тої держави, в якій дана нація живе, ту суму прав, якими користуються малі нації в даній державі.

«Свідомі робітники—пише Ленін в статті «Еще о национализме»—не проповідують відокремлення. Вони розуміють зручність великих держав і значних мас робітників. Але ж великі держави можуть бути демократичними лише при умові повної рівності націй, а така рівність визначає й право на відокремлення. Боротьба проти національного гніту й проти національних привілеїв тісно зв'язана з захистом цього права».

Ленін, йдучи за Марксом і Енгельсом, був рішучим ворогом відокремлення для демократичної держави. Цим питанням дуже цікавилися Маркс

і Енгельс і дуже пильно аналізували перехідні форми державного життя. Маркс і Енгельс нещадно критикували реакційну роль малих держав, що, прикриваючися стремлінням до самостійності, дивилися на федеративну республіку, як на щось проміжне поміж реакційною монархією і демократичною централістичною республікою. Одначе, вони вважали федерацію кроком вперед, рівняючи з централізмом недемократичним, імперіалістичним.

Ось як відповів Енгельс на питання федеративної республіки в звязку з різнноплеменним складом її населення: «Що має бути на місці сучасної Німеччини?»—питає він, і, беручи на увагу реакційно-монархичну конституцію Німеччини і так само реакційний поділ її на дрібні держави, що зберігають особливості «прусацтва», замість того, щоб потопити їх в Німеччині, як в цілому, дає таку відповідь: «На мій погляд, пролетаріят може вживати лише форму єдиної і неподільної республіки. Що до федеративної республіки, то вона ще й тепер, загалом і в цілому, є потрібною на величезній території Сполучених Штатів, хоч на сході їх вона вже стає непотрібною. Вона була б поступовим явищем в Англії, де на двох островах живе чотири нації і, не дивлячись на єдність парламенту, існують поруч три системи законодавства. Вона давно вже непотрібна в маленькій Швейцарії і коли й тепер можна ще там бачити федеративну республіку, то тому тільки, що Швейцарія задоволена з ролі чисто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федералістичне ошвайцарення її було б великим кроком назад. Два пункти відрізняють союзн державу від цілком єдиної держави, а саме: кожна держава—член союзу має своє власне цивільне й кримінальне законодавство, своє особливе судівництво, а до того й те, що поруч з народньою палатою є й палата представників од держав, і в ній кожен кантон подає свій голос, хоч би який малий він не був».

Дрібнобуржуазні націонал-соціалісти жажнулися б оцих єретичних слів Енгельса про необхідність єдиної і неподільної республіки, бо ж вони не зацікавлені в тісному братньому співжитті трудящих всіх націй, а, навпаки, зацікавлені в роз'єднанні їх, в націоналістичній пропаганді. Тому й не рахуються вони з тим, який політичний режим панує в державі, в якій живуть нерівноправні нації. Маркс і Енгельс же розуміють централізм зовсім не як політику насильства над національними меншостями з боку бюрократичної держави, а як демократичний. «Отже єдина республіка,—пише Енгельс,—але ж не подібна до сучасної Французької республіки, що є не що інше, як заснована р. 1798 імперія без імператора. В р.р. 1792—1798 кожний французький департамент, кожна громада користувалися повною самоуправою на американський кшталт, і це мусимо мати й ми. Як треба організувати самоуправу й як можна позбавитися бюрократії, це нам показали й довели Америка й перша французька республіка, а тепер ще показує Канада, Австралія та інші англійські колонії. І ось така провінційальна (обласна) і громадська самоуправа—значно вільніші установи, аніж, прим., швейцарський федералізм, де, правда, кантон є дуже незалежним відносно бунду (так зветься федеративна держава в цілому), але він незалежним так само й відносно округи й громади. Кантональний уряд призначає начальників міста й префектів, чого зовсім немає в англійських країнах і що ми й у себе мусимо в майбутньому рішуче усунути, як і пруських ландратів і регірунсратів (комісарів, ісправників, губернаторів та инш. чиновників)».

На цій підставі Енгельс і висуває таку формулюровку пункту програму про самоуправу: «Цілковита самоуправа в провінції, повіті й громаді через урядовців, обраних загальним виборчим правом; скасування призначень всіх місцевих і провінційальних урядовців з боку держави». Ці елементарні правила демократизму дуже часто забувають ті, що ще й тепер кричать про антидемократичність і диктатуру більшовиків.

Ленін підводить економічну базу під твердження Маркса й Енгельса на користь єдиної й неподільної державности, основаної на демократичним принципі.

«Марксист, — пише Ленін, — вороже, звичайно, ставляться до федерації і децентралізації з тої причини, що капіталізм потребує для свого розвитку найбільших і найцентралізованіших держав. Маючи інші однакові умови, свідомий пролетаріят завжди відстоюватиме якомога більшу державу. Він завжди боротиметься проти середньовічного партикуляризму, завжди вітатиме найтіснішу злуку великих теренів, на яких широко могла би розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією».

«Широкий і швидкий розвиток продукційних сил капіталізму вимагає великих, державно-сполучених і об'єднаних теренів, на яких тільки й може скупитися, знищуючи всі старі, середньовічні, станові, вузько-місцеві, дрібно-національні, релігійні та інші перегородки, класа буржуазії, а разом з ним і його неминучий антипод — класа пролетарів».

Неминучий закон історичного розвитку так тісно сполучає економічні інтереси держав і народів цілого світу, що важко навіть уявити, що сталося б з державою на довший чи коротчий час ізольованого від решти світу. Коли ж припустити, що така держава чи така нація маленька, немічна, то можна було б з певністю передбачити швидку їх загибель. Ось чому закріплення ізольованого, відокремленого існування маленьких народів є і шкідливе й реакційне явище. «Значна централізована держава, це — величезний історичний крок уперед од середньовічної роз'єднаності до майбутньої соціалістичної єдності цілого світу, і інакше, як через таку державу (нерозривно звязану з капіталізмом) нема і не може бути шляху до соціалізму». В Росії, що віками перебувала під гнітом напівазіатського царського деспотизму, де поруч зі всякими виявами свободи душили й всякі ознаки національних рухів, зі словом централізм звязане поняття про бюрократичний режим пригнічення, за якого, по наказу з центру, армія урядовців, представників державної нації, проводить усі закони й постанови єдиного уряду, механічно пристосовуючи їх до всіх без різниці областей і націй, що мають свої традиції, побутові особливості й т. п.

Ленін кілька разів упереджував марксистів проти такої сумісі двох централізмів: «...Відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. З цього приводу всяке міщанство, загалом, і націоналістичне міщанство (небіжчик Драгоманов у тому числі) завело таку плутанину в питанні, що треба знову й знову відтягати час на розплутування. Демократичний централізм не тільки не заперечує місцевого самоврядування з автономією областей, що різняться особливими господарчими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, обов'язково вимагає і того й другого».

Полемізуючи з Розою Люксембург, що заперечує всі спроби марксистів розв'язати національне питання і лише, як виняток, припускає автономію Польщі, Ленін зазначає помилку Р. Люксембург: «Чому ж, —

запитує він,—не може бути автономних національних округ з населенням не лише в півмільйона, але й у 50.000 мешканців, чому ж такі округи не можуть різнородно поєднатися з сусідніми округами різних розмірів у єдиний автономний «край», як що це є зручним для економічного обороту»...

Автономія областей з хоч трохи виявленими господарчими, побутовими й культурними особливостями, з особливим національним складом населення, при керівництві загальноекономічними й загальнополітичними питаннями з боку центральних державних установ є, по Леніну, в безпосередніх інтересах розвитку капіталізму. «Широкий, вільний, швидкий розвиток капіталізму,—пише Ленін,—став би неможливий, чи, принаймні, був би дуже загальмований без такої автономії, що полегшує й концентрацію капіталів, і розвиток продукційних сил, і об'єднання буржуазії і пролетаріату в загально-державному масштабі».

Автономію в сучасній капіталістичній державі Ленін вважає тимчасовим перехідним явищем. Вона дає нації, що примусово затримується в межах держави, можливість конструюватися, як нації, створює передумови для повнішого самовизначення в напрямі до цілковитого відокремлення, як що режим стоїть на перешкоді дальшому правильному й повному розвитку нації чи то в напрямі зближення до держави, як що в ній встановився вільний режим. Як на яскравий приклад першого, можна вказати на Норвегію, що користувалася всіма правами автономії в Швеції, але ж з огляду на безнастанні тертя підготувалася зорганізувати свої сили й знайшла слушний час для заяви про відокремлення від Швеції.

На федеративний зв'язок зі Швецією Норвегія піти не могла, бо ж федерація передбачає добру волю її учасників, Норвегія ж була віддана Швеції під час наполеоновських війн mimo волі Норвегії, і Швеція окупувала Норвегію за допомогою збройної сили.

Та й загалом Ленін, як і Маркс і Енгельс, негативно ставився до федеративного устрою держави, що узаконює і проти волі капіталістичної стихії розмежовує нації. Ленін в кількох статтях повертається до питання про найдодільніший, з погляду інтересів трудящих, устрій держави й приходить до висновку, що широка автономія областей в демократичній централізованій державі погоджується не тільки з інтересами нації, але й з напрямком капіталістичного розвитку. Федерацію Ленін заперечує, як міщанський ідеал державного устрою.

«Дуже важно зазначати,—пише Ленін,—що Енгельс, на точному прикладі, з фактами в руках, заперечує дуже поширений, особливо ж серед дрібнобуржуазної демократії, пересуд, що мов би то федеративна республіка означає більше свободи, ніж централістична. Це невірно. Факти, наведені Енгельсом відносно централістичної французької республіки р.р. 1798—898 і федералістичної швейцарської, заперечують це. Більше свободи давала дійсно демократична, ніж федералістична. Або ж інакше: найбільшу місцеву, обласну й іншу свободу, відому в історії, дано було централістичною, а не федералістичною республікою».

У багатьох, безсумнівно, виникне питання, яким же чином Ленін, ставлячися так до федеративної форми державного устрою, міг погодитися з існуванням Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, що є ідеєю саме т. Леніна. Чи не змінив Ленін свого погляду що до цього питання тоді, коли він вщерть підійшов до управління величезною державою національностей?

Щоб відповісти на це питання, ми наведемо тут цілком сьомий артикул «Первоначального наброска тезисов по національному и колониальному вопросам», написаного Леніним р. 1920 для II-го з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу. Ось що ми читаємо в ньому: «Федерація є переходною формою до цілковитої єдності трудящих різних націй». Федерація вже на практиці виявила свою доцільність, як у відносинах РСФРР до інших радянських республік, так і в середині РСФРР відносно національностей, що не мали раніш ні державного існування, ні автономії».

§ 8. «... Визнаючи федерацію за переходову форму до цілковитої єдності, треба стреміти до як найтіснішого федеративного союзу, маючи на увазі, по-перше—неможливість оборонити існування радянських республік, що оточені, без сумніву, далеко більш могутніми у військовому відношенні імперіялістичними державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге ж—потребу тісного економічного союзу радянських республік, без чого не можна відбудувати зруйновані імперіялізмом продукційні сили і забезпечити добробут трудящих; по-третє—тенденцію до створення єдиного, регульованого по загальному плану пролетаріатом усіх націй світового господарства, як цілості, яка тенденція цілком яскраво виявилася ще при капіталізмі і, безумовно, підлягає дальшому розвитку й повному завершенню при соціалізмі».

Ці два пункти «Тезисов» свідчать, що Ленін не змінив свого відношення до федерації, і вилонені в § 8 положення лягли згодом в основу Союзу Соціалістичних Радянських Республік (С.С.Р.Р.)

(Далі буде).

Де-що про „критичну“ критику, про „об'єктивну“ історію та ще й про бабусину спідницю.

В числі 9 «Червоного Шляху» за 1923 р. вміщено статтю акад. Д. Багалія під заголовком «Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму», що в ній шановний автор намагався дати академічну, наукову оцінку першої частини мого «Нарису історії України». Це вже друга по черзі рецензія акад. Багалія на мою працю. Перша появилася в «Книзі» № 3 з приводу появи в світ мого «Нарису українсько-руської історії», де вміщено мною конспективно історичну паралель української й російської історії. Пишучи свої рецензії, зокрема останню статтю, шановний академік намагався дати її змістові науковий, критичний аналіз моєї невеличкої праці, що й сам зазначає при кінці статті, заявляючи, що «повинна відродитися нормальна чиста наукова критика (мої підкреслення М. Я.), а не якісь бібліографічні замітки, чи то загально похвальні, чи, навпаки, лайливі. Відповідно тому потрібно, щоби автори дивилися на критиків, яко на своїх співробітників в колективній праці. Я б бажав, щоб М. Яворський так поставився й до моєї критики».

Чуючи такі ж слова від акад. Багалія ще до написання його статті, я зрадів. Бо як не радіти, коли збирається охоча людина з великим, як рідко в кого, багажом матеріялу, зібраним на протязі довгих десятків літ (тут хай т. Коряк вибачить, воно все-таки краще, коли раніше попрацюєш над матеріялом, а потім почнеш писати, а не навпаки), людина з великою ерудицією професора й академіка та ще й з новим своїм девізом—економічний матеріалізм,—все ніби-то якраз підходить до наукової критики,—що ось ця людина збирається розібрати тебе, як то кажуть, до кісточки, і, починаючи основними проблемами, що поставлені в книжці, кінчаючи бібліографічними замітками, вкаже тобі, де ти зблудив і де правдивою лішов стежкою, де сказав наздогад, а де як раз трівко використав історичний матеріял, одним словом, я багато надій поклав на те, що дійсно аж тепер буде, по словам акад. Багалія, колективна праця молоді енергії з довголітнім досвідом.

А радіти, ще раз кажу, було чого вже хоч би тому, що в руках академіка Багалія були всі ниточки моєї праці, і що він через те найкраще зуміє розібратися в питаннях, що я їх ставлю. Коли до першої рецензії він цих ниточок ще не зміг був уловити, то це було для мене зрозуміле,—чейже з конспекту не вгадаєш, що властиво хотів автор сказати,—але до другої рецензії шановний критик досить добре був поінформований і про завдання історичного матеріалізму, і про основні мої питання в обсягу історії України. Чейже даром читав я про це довгого

докладу на кафедрі української історії, не даром йшла про це гаряча на протязі двох днів дискусія ще й при участі запрошеної професури, як Бузескул, Барвінський, Федоровський, Веретенников, Ветухов, Синявський, Таранушенко, Плевако та інших. А доклад і дискусія були не лише цікаві, а ще й принципові. Виходячи між иншим із Плеханівської¹⁾ тези, що історія— це не сума фактів, а закономірний процес та ще варіабельний, що виключає з одного боку повну ідентичність, з другого— повну самотність кожного окремого розвитку, робив я дальші висновки: 1) що українська історія, як наука, можлива тільки тоді, коли не обмежиться виключно одним «об'єктивним» описуванням історичних фактів, як це пр. приймає українська історична школа, йдучи слідами Ріккєрта, а змагатиме збагнути причинову закономірність громадянського розвитку, як діалектичного процесу; 2) що завданням української історичної науки, як і кожної історичної науки, є перемогти безконечну різновидність буття шляхом перероблення її в історичні поняття процесу, шляхом встановлення шляхів історичної системи; 3) що українська історія, як наука, мусить займатися тому не виявленням і описуванням «історичних фактів» (вони бо, «історичні факти», в дійсності не існують, а являються тільки надуманим результатом дійсного процесу подійсних відношень), а виявленням історичних процесів даних відносин, процесів становлення, розвитку і змін відносин в даному способі виробництва та 4) що оскільки класифікація і порядкування в природничих науках являється інтегральним чинником досліджування механічних процесів, остільки періодизація процесів відносин являється основним чинником в методології історії, як науки, в методології вивчення закономірних громадянських процесів.

Всі оці принципи й лягли в основу моєї книжки, в мій метод нового викладання й періодизації української історії. Спираючись на них, ц.-т. на динаміку соціального розвитку в протиріччях між витворчими силами й виробничими відносинами, на динаміку, що знаходила свій діалектичний вислів у зрості та зміні соціально-політичних формі ідеологічних систем, до того динаміку не типу Рожкова, що являється чистої води статичним описуванням, — як це, до речі, так подобалось акад. Багалієві, що він охрестив її в статті марксіською, — а подійсну живу динаміку, як живі були люде, що її творили в процесі своєї громадянської продукції, — я й розвивав мої погляди на український процес, висовував на чоло окремі моменти тієї динаміки, періодизував її, аналізував її окремі доби, розглядаючи її кожодчасні двигуни, становлення, зміни, очевидно під кутом історичної перспективи в даних конкретних умовах. Звідси й вирости де-що нові погляди на економічний та соціально-політичний характер окремих діб, окремих процесів в українській історії, звідси й взяли нові доби в українській історії, нові не по назві, — назва впливала вже зо змісту їх, — а нові якраз з огляду на свій новий зміст. Звідси й взяли такі пр. питання, як існування родової організації, про що вже й заговорив проф. Грушівський, як процес розвитку приватної власності і феодалізації в київській добі, з яким до недавна ще не погоджувався акад. Багалій, домагаючись доказів літописних, як характер господарства київської доби, характер татарщини і т. д., словом все те, що нового я вклав

1) Плеханов, «История русской общественной мысли», т. I. Предисловие.

в першу частину моєї праці¹⁾, і що акад. Багалій, після обміркування зо мною, й взяв як основу свого плану курсу історії України в перший її період, плану зачитаного ним на засіданні катедри історії України. Само собою зрозуміло, що ширше обговорювати ці питання мені не приходилося, хоч і виразно їх було поставлено; перша частина мого «Нарису», це — тільки загальний вступ до історії України; мене цікавили більше часи зародження капіталізму, бо й сама епоха капіталізму, через що й я більшу увагу звернув на торговий капіталізм²⁾ (три випуски) та на промисловий капіталізм (чотири випуски).

Правильно чи неправильно ставлю й вирішую я ці питання, про це має мене переконати критика акад. Багалія. Я ж їх ставлю як питання, пробуючи з свого боку дати на прямок їх розв'язання; завданням критики, наукової критики, й буде означити їх становище, без огляду, хто їх поставив, чи «молодий соціолог», чи закопаний в архівній старовині «джерелознавець». І я з нетерплячкою чекав на неї, на цю критику, головне з боку джерелознавців, щоб з'ясували мені, де я помиляюся, а не тільки погрожували б мені механічно пальцем, як це було зроблено на однім із засідань катедри з боку одного кандидата в джерелознавці, до речі, майбутнього вченого, — мовляв, не смій рухати наших батьківських схем та ще такими «неакадемичними манерами», на це ще не прийшов час.

Вона — наукова критика й з'явилася в «Червонім Шляху», в статті акад. Багалія, з'явилася як результат ще одного засідання — дискусії в катедрі історії України з приводу моєї книжечки. І все, як здавалося б, гаразд! — нарешті маємо наукову критику, та ще й не кого-будь, а академіка Багалія (ще раз хай вибачає т. Коряк, але академік Багалій де що більш, багацько більш написав, а ніж одну свою «Русскую Историю!»). Та бачте — замість сподіваного гаразду взявся негаразд та ще й — з бабусяною спідницею. Бабусяна спідниця, це — не що будь! Вона грала величезну роль не тільки тоді, як читач ще не вмів ходити і тримався за неї, вона грає велику роль й зараз в політиці, головне тоді, коли на ній не тільки полтавські узорі й мережки, а ще й рушніці-гаківніці і шапка-бирка. Про неї, хоч і без оселедця й матні в штанах, писав свого часу К. Маркс, характеризуючи буржуазні революції, що силою своєї природи мусять триматися за бабусину спідницю, ц.-т. жити споминами своєї бувальщини та одурманювати своїм романтизмом сучасників, ховаючи перед ними самий зміст революції, підмінюючи його за привабною формою голими фразами, драматичними ефектами, воскресінням вмерлих героїв, братерством всіх станів³⁾. А яку роль прийшлося їй відіграти у своїй історичній необхідності в нашій українській революції, про це гаразд кожен знає, не менш автора тієї статті, що й сам переживав тоді ці короткі дні, екстази з їх черговим, болючим протверезінням.

¹⁾ Інших питань, що я їх ставлю в дальших добях історії України, поки що не згадує, з ними читач познайомиться, читаючи дальші випуски мого «Нарису», та мої «Тези й матеріали до історії України в епоху капіталізму», що зараз друкуються.

²⁾ Зараз вийшов з друку перший випуск «Дворянська революція» та виходить перший випуск «Матеріалів» п. з. «Період початкової акумуляції». Друкуються: другий випуск другої частини «В суперечках дворянсько-кріпацького укладу» та другий випуск «Матеріалів» п. з. «Народницька революція».

³⁾ К. Marx, Der achtzehnte Brumaire, ст. 10—11.

Бабусина спідниця — велике слово прадідівського фетишизму ще й в науці, зокрема в історичній науці. Вистарчить нагадати про П. Мілюкова і його «очерки по истории русской культуры», не говорячи вже про українську історичну науку. В ній бабусина спідниця віддавна була трівкою опорою для наших вчених, що деколи навіть прикривала її «для зручності» свекрушиною юбною володимирсько суздальського покрою. Справді, бабусина спідниця велике таємне слово! Ось недавно, два роки тому, знайшовся відважний хоч і не вчений хлопчик, та випустив у світ книжечку для села «Козаччина». Багато в нас друковано книжечок для селян про бувальщину і чим більш була вона навіяна романтикою, тим краще її зустрічали. Хай вибачить мене акад. Яворницький, й він захопився в своїх роботах тією дешевою романтикою! Гадаєте, що хтось їх лаяв за те? Навпаки! А як зустріли книжечку Божка, до речі сказати ще й з багатьома друкарськими помилками? Навколо зашуміло — загуло: кричали «ліві», розмахували руками «праві», мовляв, нова кулішівська каша! Один із незадоволених марксистів, і то «настоящих», не типу Клепатського, — смальнув гостреньку рецензію, виливаючи з приводу неї своє незадоволення, що мов «перегибають палку», рецензію, що її, сказати до речі, сам не складав, а скористувався готовою роботою одного із молодих джерелознавців, надаючи їй де-що марксівського коліру, якого не було фактично у автора рецензії. Само собою розуміється, що із такої «спілки» вийшла в рецензії ще більша плутанина, ані-ж була в Божка, вийшли такі наївні, хоч з науковим соусом, погляди, що хоч пропади, не розбереш, як пр., що заняття Турками Царгороду не могло мати впливу на церковну унію на Україні, мовляв, через те, що воно випередило її на яких півтори сотні літ! Забув відай один із них про загально відому річ, а саме, що питання унії стояло ще раніш на Україні, стояло воно, напр., при Данилі, як питання боротьби проти татар, згодом повторювалося кожdochасно, коли скрутно було з православною церквою, як, напр., 1396 р. при мітрополіті Кипріяні, 1439 р. при мітрополіті Ізидорі і т. д., та що історичний процес, це — не простенька собі механіка зубчатих коліс, що в них один зуб з'язаний тільки з одним, а що це діалектична динаміка різних впливів, посередніх і безпосередніх, ближчих і дальших, що в ній часто-густо властива причина захоплена за інші меншої ваги. Найкраще це бачимо з єврейськими погромами в часи XVII—XVIII ст., та й в XX ст. Наївний дослідник певно божитися буде, що «єврей — головна п'явка», висловлюючися по «істинно-руськи», а коли приглянемося, то бачиш, що зненавиджений єврей — це тільки сліпе знаряддя експлоатації в руках поміщика, чи шляхтича, що ховався за плечі свого агента, та не менш його експлоатував, ніж мужика.

Видно, бабусина спідниця відай таки сильний ще для нашого часу фетиш, коли за нього вчепився навіть обома руками український марксист і то справжній, не на подіб'я Клепатського. Кому однак можна ще вибачити, може він не винен, може його завоював молодий учений джерелознавець своїми «джерелами». То ця бабусина спідниця захопила собою не будь кого, а ученого акад. Багалія, наділивши його ще й віщим духом та красномовністю дельфійської пітії. Як що не вірите, то прочитайте наукову статтю — критику акад. Багалія на мою книжечку. На сімнадцяти сторінках своєї науково-критичної статті акад. Багалій віділив уваги основній частині моєї роботи, ц.-т. відділові другому — п'ятому чотирі з чвертю сторінки, та ще й

поверхово, бо тільки де-кількома словами торкнувся основних питань, зате головним чином взявся за хисткий захист праць попередніх істориків, справжніх, не якихсь-то молодих соціологів, перед моїм ніби-то легковаженням їх. Моя характеристика напрямку дослідних праць українських дослідників (очевидно, й акад. Багалія) так вразила шановного критика, що він позабув і за наукову критику, загубив і свій девіз економічного матеріалізму, та, вхопившись обома руками за бабусину спідницю, давай танцювати довколо неї, давай викликати добрих духів В. Антоновича, О. Єфименко та інших, давай закликати ще й М. Грушівського боевим кличем на поміч проти зневаги покійників. І здорово ростанцювався на старі літа, шановний критик, то поглажуючи злегка по голові «молодого соціолога», то штовхаючи кулаком під бік, мов, не берися за не своє діло, що для тебе ще—«табу!».

Вихідною точкою критика, як сказано, являється спір за предків, зовсім неправильна в мене, по словам автора, перспектива української історіографії (не знаю, чому як раз перспектива?), що ніби-то до часів матеріялістичної школи уявляла з себе, на мою думку, ниву, вкриту бур'янами. «Ні!—каже критик,—ніхто з них не замовчував історії української народної маси, а навпаки—головним чином, їй присвячували вони свої праці. Про себе мені ніяково казати, але хіба ж моя «Історія слобідської України» або «Очерки из истории колонизации» не присвячені, головним чином, народній історії?» А даліше читаємо: «М. Яворський зробив правильну вказівку, що старі історики доводили свої історії до другої половини XVIII ст., бо тоді кінчалося українське політичне життя. Але чомусь він не згадав про складений мною нарис української історії за другу половину XVIII, за весь XIX і початок XX віку, яко додаток до «Історії українського народу» О. Єфименко. На що ж було замовчувати цю першу мою спробу новітньої історії України на соціально-економічному ґрунті?».

Критик скаржиться даліше, що автор «Нарису», «вирішуючи питання про своєрідність української історії, визнає однаково тенденційними і фальшивими погляди українських шовіністичних і російських імперіялістичних істориків, але не називає поіменно нікого, а зачисляє тих і других в одну групу буржуазних істориків, коли, навпаки, українські всі автори об'єднуються єдиним ідеологічним народницьким напрямком своїх наукових історичних студій».

Бач, як бабусина спідниця закрутила акад. Багалія, що загубив зразу логіку свого економічного матеріалізму! Чудова своєрідна діалектика! З одного боку—грішний автор «Нарису», тим, що звалив всіх українських істориків в одну буржуазну купу та ще й з ким—з російськими істориками, звалив як раз після довголітньої боротьби в історичній науці за одмежування українського народу від російського, з другого боку—автор «Нарису» винен в тому, що нападає на їх, мовляв, вони всі одного ідеологічного—народницького напрямку, бо писали про «народ»—тільки в часи існування його політичного життя!

Давайте внесемо де-яку ясність в цей вінігрет понять про буржуазну науку, про народництво та про соціально-економічний ґрунт. Не розумію ніяк, чому акад. Багалій, що стоїть на принципі «економічного матеріалізму», так перелякався найменування українських істориків буржуазними вченими? І чому—як раз він всіх їх звалює в одну кучу під

знаком «народництва». Чейже він, як знавець економічного матеріалізму, повинен знати, що народництво не треба ідентифікувати з усіма течіями, що спиралися на «народ», бо в такому разі й російські кадети та чорносотенці з «двухглавого орла» також народники, хоч нікому й в голову не прийде ідентифікувати їх зі своєчасним політичним рухом, що для його, ц.-т. для народництва актуальним було питання селянської революції проти самодержав'я і капіталізму, селянського соціалізму з поминенням капіталістичного процесу, що протиставляв себе західно-європейському соціалізму, спираючись на своєрідність історичного процесу, так далекого від західно-європейського. Чейже акад. Багалій гарненько це знає, що ідеологія В. Антоновича під впливом Драгоманова протилежна була народникам, що бажали «зняти з соціалізму німецьку одержу та прийняти між соціалістів Пугачева», що бажали одягти європейський соціалізм в одержу думок і мрій українського селянства¹⁾. Чому ж вперто називати його народником та ще й на рівні з М. Костомаровим, що, будучи в 1840-их роках соціалістом утопістом, згодом закинув не то що політичну, ба й культурницьку арену, проповідуючи вже в 1870-их роках повну лояльність для самодержав'я? Чейже не тільки академік Багалій, а ще й широкі шари українського читача знають, хто такий М. Грушівський, що його шановний критик силоміць запрягає в одно дишло, і то з ким,—з Костомаровим та з цензором—Лазаревським, що писали широко про народні маси та хоч би про їх стихійні рухи тільки тому, що не мали більш кого протиставити з українського боку полякам, писали про них, оплакуючи українську державність, що її, на їх думку, знищила польська державність, тільки тому, що ще й керувалися ідеєю етнографізму, як пережитками козацького романтизму, що однак не перешкоджало їм бути одночасно прихильниками абсолютизму²⁾. Від коли ж то зрештою сам автор критики став почувати себе також народником? Чому ж виписувати загальні, історично невірні фрази? А може шановний критик гадає про «народництво» типу акад. Шахматова, що збирався кидати професорську катедру та замінити її посадою земського начальника?

Злякався шановний критик цього, що я посмів назвати українських істориків буржуазними вченими, руками й ногами одмахується од зарахування й себе та інших до спільного буржуазного табору.

Передусім дозвольте спитати шановного критика, що він розуміє під буржуазним вченим? Чи тільки ідеолога багатого панства? Гадаю, що він, як матеріаліст,—як це він сам заявляв себе таким—погодиться зі мною в цьому, що буржуазія, як клас взагалі, це—категорія суспільна, що означається не кількістю свого доходу, а якістю свого становища в громадянському виробництві до засобів й способу продукції³⁾. Інтелігенція, це—не окремий клас, а суспільна група, що ідеологічно зхилиється то в бік одного, то другого класу, в даному разі в умовах капіталістичного способу продукції—то в бік буржуазії, то в бік пролетаріату, *tertium non datur!* Яка ж ідеологія була пр. у О. Єфименка: пролетарська чи буржуазна? Гадаю, що й сам Д. Багалій висміяв би мене, коли б я сказав, що пролетарська! А що в де-кого з українських істориків був ухил у бік дрібно-буржуазної ідеології, хоч би вона й була

1) М. Драгоманов, Шевченко, українофіли і соціалізм, ст. 136—143.

2) Н. Костомаров, Б. Хмельницький, I, ст. 201.

3) Пор. К. Marx, Kapital, III, 2, 422.

ідеологією соціал-революціонера, як пр. у проф. Грушівського, то вона все таки буржуазна, все одно, чи велика, чи дрібнобуржуазна. Чому ж одпекуватися од дійсности?

Обурився шановний критик, що я назвав українських істориків ще й тенденційними! Дозвольте спитати його, як визнає, як сам заявля, економічного матеріалізму, чим обумовлюється спосіб думання людини? Коли він зі мною погоджується (а як матеріаліст повинен погодитися), то хай скаже мені, чи може бути об'єктивна абсолютно суспільна наука? Тен в одному місці говорить, що наука може з де-якою певністю від-продукувувати в поняттях тільки природу і черговість її явищ. В суспільних науках можна прийти до цього тільки шляхом досліджування закономірности суспільного розвитку. Однак, чи одкрито вже всі прояви двигунів життя суспільства? Ми знаємо його основні закони, та ще є невідома їх варіабельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливости і правдоподібности, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати, умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах. Закономірність, це не телеологія, а причиновість! Коли так, то що може бути результатом досліджувань наукових, там, де немає принципу закономірної причиновости, де або ставляться питання, що впливають з одних бажань та мрій, або де нема взагалі ніякої лінії? Зовсім певно, що в першому випадкові наука буде об'єктивно тенденційно-фальшивою, бо для неї минуле не причина сучасного та сучасне—умова для правдоподібного в майбутнім, а засіб оправдання як не сучасности, то бодай змагань до відновлення в майбутньому минулого. Через те й тенденційно-фальшива була наука відносно України в російських істориків буржуазних, бо вона служила засобом оправдання існування фактичного стану посідання і його поширення, тоді, як українська історіографія намагалася (очевидно, оскільки це тряп-лялося, бо частина істориків й на це махала рукою, граючись в етнографізм)—оправдати минулим скасування цього фактичного стану. Я ніяк не скажу, що буржуазна наука,—а такою й являється українська дотеперішня історія,—складається виключно із помилок. Поскілки вона відповідала, говорячи словами Плеханова¹⁾, означеній фазі суспільного розвитку, по стільки вона мала в собі правду, була необхідною умовою взагалі в той час для розвитку науки, однак ця правда релятивна, бо вона відповідала тільки певному ступневі суспільного розвитку на Україні, та його інтересам, що присвоювали собі ідею абсолютного існування власного буржуазного укладу. В цьому й основна помилка підходу буржуазної історичної науки української, яку мусить виправити доперва історичний матеріалізм, не заперечуючи однак в ніякому разі її цінности у свій час, хоч і критикуватиме її. Багалій, однак, відай забув за цю правду, коли горячково висловлюється про те, що, мовляв, «ось такою *tabula rasa* з наукового боку й була українська історіографія... до М. Яворського; навіть, ще гірше, бо вона поросла непотрібним билієм». Ні, ще раз ні, шановний академіку, такого я ніколи ніде не сказав і не скажу, бо я—не починаю «марксизувати» українську науку з лайливого фейльетона в «Більшовику».

¹⁾ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. XI, ст. 88.

Бач, що наробила лиха бабусина спідниця, розвіявши зразу всю наукову логіку ба й пам'ять акад. Багалія, що накоїв злочасний фетиш предка! Коли б не бабусина спідниця, коли б не фетиш предка, акад. Багалій напевно розумів би, що чим лівіші його «народники», хоч би й дійсні народники, як М. Грушівський, ц.-т. оскільки в одних чи других висовувалася на чоло політична лінія (а були такі, що писали й без ліній), то ця політична лінія як раз тим більш надавала якогось конкретного напрямку їх праці, пр. націоналістичного напрямку, і тоді весь той «народ», що про його думає акад. Багалій, «народ», що складається з усіх шарів і класів населення того самого етнографічного виду, виходив на арену в роботах наших істориків під певним, потрібним в даний момент, кутком зору. Чи проф. М. Грушівський, — він сам це зараз признає¹⁾, — не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби, основний процес історії українського народу? Чи досліди О. Єфименко та інших про гайдамаччину пр. не дають цьому рухові замість аналізу класової динаміки характеру «народній», в розумінні Д. Багалія, характер то національної й релігійної боротьби, то грабіжницьких виправ? Чи О. Єфименко, улюблена учениця Д. Багалія, не писала, що Залізняк чи не звичайний собі розбишака, що грянув на Умань, щоб шукати там багатої поживи!²⁾ Чи О. Єфименко, коли писала свою історію українського народу, не мала певного апіорного погляду на християнство, коли заявляла, що український народ не міг до нього «все ж таки не почувати інстинктивного повагу й пошани», коли з ніжністю старосвітської інститутки оповідала про те, як з рабами в нас лагідно поводитися, розказувала про зірку — церкву на Русі, зовсім закриваючи її негативний бік та її властолюбний характер³⁾. Акад. Багалій пригадає певно собі докладно це місце, бо ж він редагував переклад цієї історії на українську мову, додавав навіть свої уваги, оскільки не погоджувався з О. Єфименко; акад. Багалій дав zarazом і санкцію на таке пояснювання християнства, коли в примітках не заявив, що це не науково, а наївно, коли не опротестував перед масовим читачем — і то в 1922 р. — такої нісенітничі, чому ж тепер питає мене, «хто були ці буржуазно-тенденційні історики, що вважали вдачу українця за споконвічну?» Чому він заперечує те, що признають живучі нині ще автори?

Приймім, однак, що М. Грушівський не признався до помилки, приймім, що О. Єфименко мимоходом тільки зробила історичний «ляпсус», та чи можна все-таки, хоч би при відсутності подібних «ляпсусів», говорити про ніби-то чисту об'єктивність, нетенденційність буржуазної науки (хай дарує акад. Багалій, та все-таки вона буржуазна)? Акад. Багалій певно зараз же урочисто заявить, що поскільки вона опирається на джерелах, на фактах, цілком певно, що можна; чейже він і докоряє мені тенденційністю, догматизмом та ще чимсь, стаючи в захист «об'єктивної» науки. Виринає однак знова питання, що таке історичний факт, що таке історична дійсність? «Ніби, як здається, пізнання дійсності впливає само собою із фактичного досліджування. Тепер питання: який же випадок життя та якою методологічному зв'язкові заслугує на те, щоб

1) Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3. Відень, 1922, ст. 4.

2) Южная Русь, т. II. ст. 105.

3) Історія укр. народу, I, ст. 46.

стати фактом, гідним уваги для названого пізнання? Впертий емпірик, очевидно, заперечить, щоб випадки—залежно від кожодчасної мети пізнання—доперва в методичному обробленні ставали історичними фактами. Йому здається, що в кожному даному випадкові, в кожній статистичній цифрі, в кожному *factum brutum* економічного життя можна найти для нього важні історичні факти; при тому однак він забуває, що найпростіше вираховування, далеке від якого-будь коментаря угруповання «фактів», є вже тим самим «інтерпретацією»; що навіть в цьому випадкові «факти» оволоділа теорія, метод, вирвали їх з життєвого зв'язку, в якому вони дотепер перебували і силоміць всунули їх у з'язок власної теорії¹⁾.

Однак акад. Багалій чомусь-то не хоче цього знати, коли не жаліє виписувати таку тираду слів з поученням для мене, мовляв, чому не берем гарного прикладу з «Читанки з історії України» Мірзи-Авак'янц, що зложена виключно з джерел і як раз охоплює ті часи, що про них оповідає М. Яворський, бо «лише безпосередня робота над джерелами утворює яскраве уявлення про минуле, дозволяє розуміти інтереси та психологію історичної доби, дає ясне знання, міцне, виводить з-під неминучої без того залежності від суб'єктивізму тої чи іншої історичної праці й дає можливість орієнтуватися в науці незалежно від ріжниць і перемін в поглядах історіографії».

Дивні діла божі і слова акад. Багалія! Ніхто ж не перечить важливості джерельних студій, а навпаки; для мене, приміром, більш сирий вигляд їх дав спромогу краще поставитися до їх аналізу, як це видно з порівняння оброблення литовської доби з київською, що й признає сам критик; стоїть тільки питання, як користуватися ними, питання, яке вирішує акад. Багалій знова принципом «об'єктивності». Тепер спитаю: в ім'я чого рекомендує акад. Багалій «об'єктивну об'єктивність»? В ім'я бездушного, законеного етнографізму, чи в ім'я революційного марксизму? Чейже ріжницю між цими завданнями акад. Багалій, як матеріяліст, повинен розуміти! Пригадаю йому тезу К. Маркса про Фейєрбаха: «філософи дотепер тільки на всілякий лад пояснювали світ, важливо однак його переміняти»; що це значить? Завдання дійсної історичної науки, що має вказати шляхи тієї перебудови людського суспільства, не може не бути політичне, революційне. Історія, як суспільна наука, не може й не сміє обмежитися одним тільки голим констатуванням «факту», а ще й мусить зайнятися виявленням та поясненням його, як епізоду всього історичного процесу, виявленням його місця в історичній перспективі, виявленням його зв'язку в ланцюгу причин—наслідків, що розвиваються в історії до свого кінцевого вихіду—соціалістичної революції, що має стати, як каже К. Маркс, початком нової історії людства, для якого весь дотеперішній процес на ділі тільки передісторичний²⁾. Наука, що підходить до історичних фактів методом акад. Багалія, як раз не об'єктивна і не наука, а вузько-суб'єктивна балачка, бездушна етнографія, бо для неї взагалі немає якихся не то закономірних принципів—законів, а немає навіть хоч би якої-будь лінії, чи, як каже акад. Багалій, «тенденційности», бо вона виключно віддана на вузько-особистий, несоціологічний спосіб думання свого дослідника.

1) G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923, стр. 18.

2) Zur Kritik d. politischen Oekonomie, стр. VI.

Чому акад. Багалій не береться й не брався досліджувати такого, приміром, питання, які у Володимира Великого були пальці, або яке у його жінок було волосся на головах? Тема цікава, чейже Володимир Великий не простий собі смерд, чи холоп, а володар половини майже Європи! Акад. Багалія більш цікавить, напр., як при столі Володимира взялися намість дерев'яних срібні ложки! Чому цікавить це його? Чи може тому, щоб порівняти свої власні ложки з Володимирівськими? Гадаю, що ні—цікавить його не те, а зріст техніки й потреб даного періоду, цікавить його в зв'язку з попередньою технікою, попередніми потребами та поволодимирськими часами, цікавить його, повинно бодай цікавити, в зв'язку з тодішньою диференціацією класовою, що починалася і виявлялася хоч би в срібних ложках та кінчалася в 1917 р. позбавленням пануючого класу й нащадків Володимира не тільки срібною, а й взагалі ложки.

Як бачимо і в академіка Багалія взялася оця проклята «тенденційність» і коли б тільки вона була доведена до кінця, було би вельми науково з його боку. А чейже сам акад. Багалій це підтверджує, заявляючи, що писав історію на «соціально-економічному ґрунті», значить таки береться за одну «тенденційність», протиставляючи її іншій, ідеалістичній «тенденційності», чи яка там ще буває. Бачиш, як, мимохіть, обдурих тебе, читачу, акад. Багалій своєю проповіддю чистої, незалежної від поглядів в історіографії науки!

Як бачимо, ніякої науки без «тенденції» немає. Та не всяка «тенденція» наукова. Бувають «тенденції» для «тенденції», як, напр., стаття в київському «Більшовику» Клепатського, бувають «тенденції» без «тенденцій», як, напр., у наших істориків-етнографістів та акад. Багалія. Одні й другі ненаучні: про перші й говорити не приходиться, другі тому, що беруть історичні «факти» самі про себе, як самоціль. Справедливу читаємо замітку в Люкача, що «безнауковість цього ніби-то наукового методу полягає в тому, що він не додає ані занедає історичний характер випадків, над котрими працює»¹⁾. Що більше, такий, ц.-т. чисто «об'єктивний» метод не може навіть дати конкретного матеріалу у своїй праці. Бо що це таке конкретний факт, випадок, явище? «Конкретне є тому конкретним,—каже Маркс,—бо є зібранням різних означень, бо є цілостю різновидности»²⁾. «Готова форма економічних відносин,—говорить він в іншому місці,—у тому виді, в якому вона виявляється на зверх, в її реальному існуванні і в способі думання, в якому її намагаються уявити собі агенти сучасних їм відносин,—є вельми неподібна, основно навіть протилежна у своїй суті до змісту свого і до властивого свого поняття»³⁾. Коли ми тепер хочемо правильно розуміти історичні «факти», то в першу чергу треба основно зрозуміти різницю між реальним їх існуванням та їх властивим змістом між втвореними над ними уявами і поняттями. Ось через що таке «тенденційне» проведення є першою умовою дійсно наукового досліджування, яке, по словам Маркса, «було би зайвим, коли б виявлена форма випадку і його зміст безпосередньо покривалися»⁴⁾. З приводу цього слушно заявляє Люкач, що тепер тільки треба дбати про те, щоб випадок звільнити, з одного боку, від безпосередньої

1) Geschichte und Klassenbewusstsein ст. ід.

2) Zur Kritik, XXXVI.

3) Kapital, I, 188.

4) Kapital, III, 2 ст. 352.

форми, з другого боку—найти засіб, яким би відкрити його зміст та зрозуміти його, як і його форму, як необхідну в даному часі, та ще й його зв'язок в історичному розвитку. «Доперва в цьому зв'язку, що окремі випадки суспільного життя складає в одну цілість, як моменти історичного розвитку, можливе пізнання випадків, як випадків дійсності¹⁾. Тим історичним розвитком і являється розвиток класових відносин, являється ступеневе підготовлювання соціалізму, як кінцевий результат процесу, що в йому всі частини складаються на одну велику цілість. І тільки така «тенденційність», що шукає цього закономірного підготовлення, революційна «тенденційність», що змагає до неминучості перебування цього світу на нових основах, тільки така «тенденційність» є наукова, тільки така є об'єктивна—все інше як раз «шори на очі».

Та досить буде пригадувати і показувати акад. Багалієві те, що він нараз забув при складанні своєї статті, чейже, як кажу, не він в цьому винен, що так склалося, а проклята бабусина спідниця. Кортить все-таки ще на одно вказати акад. Багалієві, хоч би не так з огляду на нього, як на читача, якому акад. Багалій рекомендує себе, як економічного матеріяліста на «соціально-економічному ґрунті», покликуючись на свою статтю при історії О. Єфименка.

Читаючи хоч би на сторінках Л. Н. М. «Вістей дискусію з приводу виступу Німчинова в катедрі мовознавства про нестійкість поглядів Шихматова та про пристосування матеріялістичного методу в лінгвістиці, радієм, як росте молодь з своїм практичним, науковим методом. Німчинов, Ковалівський, що написали коротенькі замітки в Л. Н. М., це—здорове нове зерно, що виростає із старого, віджитого, використовуючи його соки—здобутки для нового росту. І хоч, як кажу, невеличкі ці статті, та скільки в них глибокого марксівського аналізу, не випробованого ще справді та виразного, як виразна їх позиція, яка сміло заявляє: немає фетишів, немає предків, немає бабусиної спідниці, немає об'єднання без попереднього одмежування! Вони напевне високо цінують всі дотеперішні здобутки лінгвістики (були б наївні, коли б не цінили), вони ж на ній виховалися, виросли, та вони—нове зерно, що одмежується од того, що вже втратило свою живучість, вони сміливо в тезах А. Ковалівського²⁾ критикують те, що не відповідає вже сучасним здобуткам людського думання. А акад. Багалій? Він, прибравши позу патріярха—в революції це вельми не до лица—киває пальцем та заявляє: бач, і я матеріяліст, але не треба забувати предків, фетиша, бабусиної спідниці! Коли це, приміром, говорив би, ну, скажемо, хтось з Харківської катедри мовознавства, керовник чи його адепти, я б не звернув уваги, вони ж не можуть інакше говорити, бо для них марксизм те, що для інквізиції середньовічної теорії про обіг землі довкола сонця. Але це заявля акад. Багалій, що сам починає писати на соціально-економічному ґрунті, що сам щиро, без задніх думок, береться за марксизм, других підганяє, сам вивчає, щоб дати приклад молоді! Тим більше треба рішуче одмежуватися од такого «соціально-економічного» ґрунту, що його рекомендує шановний критик. Марксизм, економічний матеріялізм—словечка тепер модні, всякий чіпляється їх. Тому акад. Багалієві тричі треба бути обережним, десять разів треба передумати, ніж писати, що його стаття до «Історії

1) Geschichte und Klassenbewusstsein, ст. 21.

2) Питання економічно-соціальної методи в літературі.

українського народу» О. Єфименко—на «соціально-економічному ґрунті», та ще й наговорити цілу купу суперечних понять і слів, що їх читатимуть і вивчатимуть тисячі молодих послідовників типу Німчинова, Ковалівського, бо дивитимуться на слова акад. Багалія, як на маяк у бурю. Ось через що я ще раз буду не в «академічному» тоні, зате в академічному змістові, коли скажу: Дмитре Івановичу! Ви Вашої статті не рекомендуєте нікому, бо вона не марксівська, бо вона не на соціально-економічному ґрунті! Чи гадаєте, що це вже марксизм, що це вже соціально-економічний ґрунт, коли хтось пише про економіку, про класи, про культуру? Таких «марксистів», такий «соціально-економічний ґрунт» ми бачили ще в матеріалістів-буржуа XVIII ст. Це ж як раз чистої води метафізика, статика, це як раз чистої води «об'єктивна наука» без наукового ґрунту, бо без історичного процесу, без соціальної динаміки, без історичної перспективи, це як раз досконального типу етнографізм, безтенденційна безтенденційність! Хочете знати, що таке соціально-економічний ґрунт? «Суцільність виробничих відносин творить економічну структуру суспільства, що на ній тримаються юридичні й політичні надбудови і що їй відповідають означені форми суспільної свідомості... спосіб продукції матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі... На певному ступні свого розвитку матеріальні витворчі сили суспільства приходять в протиріччя з існуючими виробничими відносинами... з форм розвитку витворчих сил останні стають кайданами перших. Тоді настає епоха соціальної революції»¹⁾. Ось закон економічно-соціального ґрунту, діалектичний, живучий постійно в руху! Голе описування, це—не динаміка, одно констатування імен і цифр, це—не виявлення процесу, одно випишування творів літературних даного часу, це—не виявлення ідеології того часу.

Та годі! Я знаю, що акад. Багалій не хотів так написати, як вийшло, та що ж зробиш, сталося! Я знаю—не з статті,—що акад. Багалій, хоч і на старість, та все-таки хоче йти та й іде в бік марксизму зі своїми учнями та ще й других вчить, підганяє до нього, і я через те й не буду формальним критиком, як це, на жаль, робить сам акад. Багалій, критикуючи мене за легковажне відношення до джерел, за невикористання всіх джерел. Акад. Багалій чейже добре знав, які джерела я використовував, та які несподіванки робив мені Д. В. У., друкуючи мою книжку без авторської коректи, я з'ясовую справу так, як вона дійсно є, а не як здається бути. Тому ще раз кажу, що акад. Багалій на ділі не такий, яким показує себе в статті, а охочий жваво йти вперед з нами молодими, охочий, як ніхто, і за це його ціну і вкупі з ним працювати хочу. Та знов же—доки не одмежуєшся, доти не об'єднаєшся—говорив ще Т. Шевченко, а згодом В. Ленін. Треба, безумовно, внести ясність в цю темряву, що її накоїла бабусина спідниця, від якої акад. Багалій рішуче відходить, хоч і зловився в-останнє за неї, ображений моїм «нападом» на предків.

Я не хочу довше затримувати читача моїм спором з друкованими поглядами акад. Багалія. Я бажав тільки розібрать методологічний бік статті акад. Багалія. Про інші питання, що їх шанований критик мимоходом ставить, прийдеться ще говорити іншим разом на іншому місці, а треба, неминуче треба, поговорити про них широко!

¹⁾ Marx, Zur Kritik, стор. V.

Не можна однак поминути нині мовчки одного тільки питання, це—питання з боку археології, що про неї шановний критик був ласкавий розписатися довгими рядками. Відповісти на це питання необхідно зараз тому, щоб показати читачам, як саме акад. Багалій неухважно ставиться до джерел і до здобудків сучасної науки, хоч голословно довбачає цей гріх в мені. Не згадую про те, що не було чого мені розписувати довгі сторінки про «найбільш характерне явище українського неоліту, трипільську культуру», рахувати на пальцях археологічні музеї Харкова, а скажу про те, що з археологічною екскурсією акад. Багалія вийшло вельми не гаразд. Ось послухайте: «За палеолітом М. Яворський ставить ще переходову добу до неоліта, однак визнається в науці інший поділ, що усуває переходову добу, а поділяє палеоліт на дві частини—старий і новий, а в неоліті визнає ранній і пізній». Ось яке! Дмитре Івановичу! Коли вже беретеся оспорювати мої загальні означення, замінюючи їх більш детально, то робіть це, як пристойть ученому академікові, не ось так собі! Дозвольте Вам пригадати одно місце з передмови Городцова до праці Нікольського, що на його покликується: «Археологічна класифікація приймає зараз такий вид: еолітична епоха—рання, середня, пізня; археолітична—рання, середня, пізня; мезолітична—рання, середня, пізня; палеолітична—рання, середня, пізня; неолітична—рання, середня, пізня і т. д.»¹⁾. Я в загальному вилуженні, як це прийнято Анучіним та іншими, не спеціалізував окремих діб в окремих епохах, що їх основних, для упрощення, прийнято рахувати три, академік Багалій однак робить учений коментар до цього наздогад.

Ідім даліше: акад. Багалієві чогось-то не подобалося, що я посмів зв'язати початок людини з третинною епохою, та чомусь-то покликається на славнозвісну працю проф. Обермейєра «Доисторический человек»! Не знаю чому акад. Багалій, вичисляючи посади Обермейєра, забув сказати одно основне, що це єзуїт-абат,—а це не маловажне—та що від його тодішніх поглядів відпекуються нині учені—навіть і єзуїти²⁾. Зрештою й сам Обермейєр вніс основні поправки до старої своєї роботи на основі нових своїх відкриттів в Іспанії, надрукувавши 1919 р. книжку «Викопуваний чоловік». Акад. Багалій, коли вже взявся захищати католицького абата, повинен був згадати про це обов'язково! Я питаю однак, чому акад. Багалій як раз найшов Обермейєра, і то перестарілого, чому не покликав собі на поміч інших авторів, новіших дослідників з новими дослідними працями? Коли акад. Багалій так вже любить духовних осіб, то я пригадаю йому хоч би таких, як патер Шмідт, що зі своїм учеником Коперсом випустив ряд цінних праць³⁾.

Тепер дозвольте пригадати, як дійсно стоїть справа з третинною людиною, що проти неї так завзято виступив акад. Багалій, як свого часу Кюв'є проти теорій Дарвіна й Гекеля. Відомо йому чейже, що в наукових колах зараз йде спір із-за третинної людини, та цього відай не хоче знати акад. Багалій, коли зове на поміч перестарілого Обермейєра та ще й неправильно інтерпретуючи мої слова. Я не археолог, та все-таки

¹⁾ В. Никольский, «Очерки перв. культуры», 1923, стр. 12. Класифікаційна таблиця.

²⁾ Дивись В. Никольский, «Старое и новое в доистории», «Вестник социальной акад.», т. III, ст. 379.

³⁾ Дивись «Völker und Kulturen», Berlin, 1921.

дозволю собі наприкінці сказати де-кілька слів у цій справі. Ось що заявляє з приводу третичної людини проф. Городцов: «Часи людського життя поділяються на дві ери: 1) доіндустріальну і 2) індустріальну, що відповідають, перша пліоценовим (верхнім третичним), друга плейстоценовим (четвертичним) і сучасним формаціям земної кори. Доіндустріальна ера, згідно з даними сучасної науки, відповідає пліоцену, більш точно, скоріш другій чим першій його половині, коли довершився перехід від антропоморфних приматів до людини, що стала предком всього людського роду. Пліоценовому предкові людини де-якими представниками антропології й археології приписуються кам'яні знаряддя, які однак більшістю вчених визнаються за каміння, оброблені самою природою¹⁾. Про третичну людину маємо ще й відомості в роботі Горста-Мавра²⁾, в якій обговорюється новий третичний тип предка людини—гесперопітека та палеантропа. Про ці то погляди з приводу нових відкриттів я й думав, пишучи мої рядки про третичну людину, ніде однак я не заявляв, що в «цей далекий період люде мали навіть розвинену культуру», як це цітує ніби-то з моєї книжки акад. Багалій. В мене названа фраза вміщена на ст. 28 при обговорюванні делювіального періоду, це однак відай, не хотів бачити акад. Багалій, та вирвану характеристику однієї доби переніс до іншої, де я в ніякому разі не міг би її вмістити.

Вся моя помилка в тому, що я не вказав на те, що третична людина це тільки здогад, не наукова певність, та що на ст. 27 находки третичної людини зв'язав з кінцем XIX ст., а не з XX ст., та ще й та (чого акад. Багалій як раз не спостеріг), що після нової теорії Нернста³⁾ геологічні періоди були далеко з довшим протягом часу, ані-ж я їх подав, йдучи за Мортіле⁴⁾. Раз акад. Багалій взявся однак оспарювати мої загальні положення про походження людини, то повинен був скористуватися новішою літературою, повинен був ще й скритикувати моє виложення делювіального періоду, яке зараз також починає оспарюватися. Віденський, проф. Байер, пр., що розніс на шматки теорію Обермейєра, яка шельську людину всупереч теорії Пенка переносила в останню міжледникову епоху, на що й оперався акад. Багалій,—одкидає дотеперішні періоди ледівців Пенка, залишаючи тільки два з одною міжледниковою епохою⁵⁾. Таким чином, починає відживати давня теорія єдиного ледяного потопу Пріствіча, Бойд-Дукінса і інших, відживати ще й одночасно в роботах скандинавського геолога Гольста. Взагалі тут шановний критик взявся за невдячну роль пітії, бо що ж можна іншого сказати, коли акад. Багалій заявляє на ст. 155, що «автор не скористувався зовсім навіть харківським археологічним музеєм», добре знаючи, як я інтересуюся розкопками проф. Федоровського, і який, до речі, в присутності акад. Багалія потвердив правильність того, що я говорю про мідянську добу на Україні, як про культуру, занесену на Україну з півдня. Зрештою подаю до відома акад. Багалієві, що це потверджує нова праця археологічна Макса Еберта, зладжена на

¹⁾ Никольський, Очерки, ст. 13.

²⁾ Neue Halbmenschen Funde der Späterzeit в Anthropologische Druckschriften, Berlin, 1918—1920 Н. 10.

³⁾ В. Нернст «Мировоззрение в свете новых исследований», 1923.

⁴⁾ La classification paléolithologique, 1908.

⁵⁾ Mitteilungen der anthrop. Gesellschaft, Wien, 1921, ст. 21, і 1922, ст. 189.

основі дослідів Р. Шмідта¹). Ще одно питання до акад. Багалія, яке не можна нині поминути і яке також звязане з початком людства, це питання—на яких джерелах акад. Багалій береться оспорювати моє положення, що людина в палеолітичну добу не знала, що таке релігія? Чому одсилає мене в цій справі до розвідок Хвойка, Вовка, Феофілактова? На якій основі категорично заявляє, що, замість конкретного (?) матеріалу автор керується апіорними думками, так, напр., він каже, що поняття про душу та про богів людина ще тоді не мала й не знала, бо «смерти звичайної вона не бачила, а бачила, тільки загибель від пазурів звірюки?» Цей апіорний висновок не відповідає дійсності, є помилковий, бо в оринякську й солютрейську добу палеоліта була вже релігія—культ предків і навіть похорон». Бач, як акад. Багалія не тільки закрутила бабусина спідниця, а ще й езуїтська ряс! Дозвольте пригадати акад. Багалієві—чейже він це знає, він тільки забув,—що всі ці автори, крім Вовка, хоч славилися, як археологи, та в генетичній соціології слабенько розбиралися, і що вже краще було йому згадати праці хоч би Зібера, Грушівського, М. Ковалевського, що блискуча теорія анімізму Тейлора, яка так довго панувала і яку розвивають християнські соціалісти типу Обермейєра, Коперса, Шмідта, нині не існує майже ніде в науці, відколи Фрезер, велетенський «соціальний антрополог»,—до речі, дуже далекий від марксизму,—у своїх монументальних працях наніс їй смертельного удару своєю теорією до анімістичного аніматизму. Аніматизм, ц. - т. магія-ворожбитство з її духами, не богами, не душами—це дві величезні ріжниці,—запанував нині всюди, розроблюваний широко відомим ученим Прейсом²), Бетом³), Каруцом⁴), Анкерманом⁵), Шрейєром⁶), прийнятий навіть—о горе шановний критику,—навіть В. Вундтом⁷), ба вчасти навіть—слухайте шановний критику, воно ще більш неприємне для уха,—де-якими найновішими богословськими працями, що не хочуть лишатися далеко позаді. Візьміть тільки книжку Зедекмана⁸), бувшого професора порівнюючої релігії в Липській Університеті, нині архієпископа в Упсалі. Я міг би назвати ще десятки імен і то не марксіських, та гадаю, що чейже акад. Багалій вже переконався, що стрілив «сліпим», та все-таки питаю, хто властиво апіорно рішає питання, я, чи акад. Багалій, що закидує мені, що я не користувався конкретним (!) матеріалом, що навіть, не завдав собі праці поглянути хоч би в книжку В. Нікольського, щоб переконатися про те, як нині дивиться наука на світогляд-аніматизм палеолітичної людини?⁹) Зате акад. Багалій зразу вловив звичайну похибку коректора з Ітилем, або неправильно наведені, при покликуванні на джерела, знаків наведення, що знов очевидно було для його, що це вина не моя. Я однак не дивуюся акад. Багалієві, він послідовний в цьому питанні до кінця: редагуючи книжку О. Єфименко опробував її погляд на вроджену схлонність українців до християнської віри,

1) M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, стр. 60 і схід.

2) *Archiv für Religionswissenschaft*, 1922, Bd. 21, стр. 163—185.

3) *Religion und Magie bei Naturvölkern*, Leipzig, 1914.

4) *Zeitschrift für Ethnologie*, 1913.

5) *Zeitschrift für Ethnologie* 1918.

6) *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 1916—1917.

7) *Mythos und Religion*, 1910.

8) *Das Werden des Gottesglaubens*, Leipzig, 1916.

9) В. Нікольський, «Очерки первобытной культуры», 1923, стр. 84 і схід.

на янгольську вдачу печерських ченців; тепер він хоче бачити владу, начальство, релігію і культ предків на зарані людського життя, так само, як його Обермейєр та Шмідт, що «відкрив», хоч і не без застереження, у тасманійцев, бушменів та інших одсталих племен «вищі ества», як перешитки первісної віри людства в «єдиного царя небесного»¹⁾.

Бажалося би мені ще вияснити оцю правду, що її знав нині вже кожен студент, в чому різниця між аніматизмом—магією—оживленням природи, і анімізмом²⁾—одушевленням природи і людини, та врешті релігією, між почитанням предків і духів,—бажалося би поговорити про ступні розвитку цього культу, про причини його, відносно чого, як відомо, йдуть спори й поміж марксистами. Хотілось би ще вказати академікові Багалієві, що він жахливо помиляється не менше в своїй «правді» про владу з дилувіальної доби, про знаменитий «жезл начальника» з модленської доби, що його давно вже вияснила наука³⁾, про що забув критик (а винна проклята єзуїтська ряса Обермейєра, що окутала з головою акад. Багалія), кортить ось так за чергою поговорити ще й за теорію Шахматова—«народника»,—та вже годі! Цим разом вже досить, всього нараз не скажеш! Одно тільки: не голубте, шановний критику, авторів, бо ваші ласки лихо приносять науці і не лайте їх за те, в чім вони не провинилися, однак полайте до схочу за те, в чім помиляються, та лайте ґрунтовно, глибоко, до дна, лайте «тенденційно», не «чисто об'єктивно», бо такою «об'єктивністю» мимохіть заведете на манівці—не мене, я вже, бачте, застарий, а молодих ваших учнів, що їх власним приміром заохочуєте до нової науки. Тоді, справді, автори дивитимуться на своїх критиків, як на своїх співробітників в колективній праці.

1) P. W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, Münsher, 1912.

2) С. Фрейд, «Тотем и табу, психология первобытной культуры и религии», Москва, 1923.

3) В. Никольский, «Очерки первобытной культуры», ст. 65.

Як Грушевський «виправляє» Енгельса.

Професор, історик і політик Мих. Грушевський займав в українському суспільно-політичному рухові останніх десятиліть досить видатне місце, щоб можна було не помічати його работ взагалі, а тим паче останніх, писаних уже в часи, коли цей ліберально-мислящий буржуазний демократ стає в тій чи іншій мірі на позицію примирення з пролетарською революцією, і, як учений і автор багатьох томів, не може не пробувати науково обґрунтувати свою позицію в сучасну переломову епоху в історії людства.

З цього боку симптоматичним був перехід Грушевського від роботи над улюбленою безконечною «Історією України—Руси» до проблем ширшого і загальнішого значіння, до роботи над «початками громадянства», де мусіла була виявитись переоцінка цінностей, до якої всякого справжнього ученого з старою ідеологією штовхає сучасне світове життя з його до краю загостреними соціальними антагонізмами, з війнами і революціями, з боротьбою протилежних класових світоглядів. І ніби сам автор обіцяє «прийняти нові слова, принесені великими змінами в людському життю». Як він їх приймає, побачимо далі.

Уже три роки, як «Початки громадянства (генетична соціологія)» Грушевського з'явилися в світ, і коли з боку української марксистської суспільности ця робота не зустріла відповідної оцінки, то це зовсім не через те, що вона не зачіпає цієї суспільности, а швидче пояснюється не вельми високим науково-культурним рівнем останньої. Не заперечує цього, а швидче підтверджує і той факт, що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що-до цієї роботи Грушевського, яку визнається «великим вкладом в матеріалістичну літературу соціології з її цінними висновками головне про теорію родової організації»¹⁾ і видається таким чином авторові паспорт на в'їзд до... матеріалістичної літератури. Далі ми спробуємо показати, що видавання подібних паспортів походить не стільки від теоретичних підвалин роботи нашого поважаного професора генетичної соціології, скільки від надзвичайної «толерантності» його менших колег, що сидять у тому ідеологічному таборі, якому така толерантність зовсім не властива.

У завдання цієї статті не входить критична перевірка фактичного матеріалу з людської передісторії, зібраного в «генетичній соціології». Що до цього, то в ній (як це часто буває і в кастових учених) справді скупчено великий фактичний матеріал, але щоб робити з нього вжиток з матеріалістичного погляду, його треба вилуштити з тої шкаралупи еkleктичного, а в суті річи націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал

¹⁾ „Книга“, № 2, рецензія М. Яворського.

подано. А з цього боку тенденції «великого вкладу в матеріялістичну літературу» і спроби його автора перемогти марксизм наче б новими здобутками науки, а в суті переживанням заялжених аргументів з арсеналу «критики» марксизму, вимагають цілком певного реагування з боку марксистської мисли, тим паче, що по-де-куди Грушевський замість атакувати марксизм іде на нього обхідним рухом, ніби «виправляючи» і «доповнюючи» Енгельса, робота якого в цій самій справі («Походження родини, приватної власності і держави») визнається «славною книжкою», «класичним твором соціялістичної літератури» і т. д., але біда Енгельсова виявляється в тім, що він став жертвою непевної схеми Морґана, яку Грушевський на кращий випадок згоджується визнати лише за «робочу гіпотезу».

«І в тім,—каже він,—була хіба книги Енгельса, що вона популяризувала гіпотези Морґана, як певні, нехибні виводи науки»... «А формули розвою громадянства, взяті Енгельсом у Морґана, були, на правду, а ні тверді, а ні певні» (ст. 8). Але перше, ніж почати «виправляти» ці формули, наш автор до свого викладу подає передмовний «критичний» нарис історії соціяльних теорій, і тут, у «критиці» марксизму, виявляє, що зовсім його не знає і не розуміє, бо, допустивши противне, довелося б визнати його твердження за свідоме обстріхування марксизму, в чім автор «генетичної соціології», здається, не може бути запідозрений.

Наш соціолог починає з того, що незадоволеним тоном вишости своєї пресерйозно заявляє, що, «не вилившись в якусь конкретну систему, ідеї матеріялістичного чи економічного розуміння історії пішли широко в науковий оборот і сильно скріпили ті тенденції до висвітлення економічних факторів політичних і соціяльних процесів, які, й незалежно від марксизму, підіймалися з різних сторін» (ст. 25). Грушевському не подобається, що ідеї марксизму широко пішли в науковий обіг (та й не тільки в науковий, а ще ширше в масовий обіг, як кермо до політичної чинности робітничої класи і її світогляд). Він би хотів незалежно від марксизму притягти економічний фактор до висвітлення соціяльних процесів на свій кшталт. Але хоч би і як хто хотів відкрити Америку, проте нічого не поробиш,—Колумб зробив це раніше. Нічого не лишається й Грушевському, як тільки спробувати об'їхати цю марксистську Америку. Але й тут, не підозріваючи цього, він пускається в подорож шляхом уже битим і навіть травою порослим. Немає нічого легше, як нав'язати марксизмові те, що нічого спільного з ним не має, щоб потім з висоти академічної катедри тлумачити про «односторонність» Маркса, яку вони—професори і академіки—«доповнюють» еkleктичною мішанкою, що з нею в жадному питанні теорії й практики не можуть звести кінці з кінцями.

М. Грушевський дуже й дуже далекий від ориґінальності, коли пише: «К. Маркс, який взагалі багато взяв з ідеології Сен-Сімона, также різко і односторонньо, як це зробив Конт з фактором психологічним, розвинув у систему ділання фактора економічного. Сен-Сімон, який відчув значіння обох, але не вмів скомбінувати в одній суцільній системі впливи обох цих категорій соціяльного процесу, зістався праотцем обох цих методів толкування соціяльного розвою—з тенденцій ідейних (психологічних) і матеріялістичних (економічних), які й досі ще не знайшли вдовольного синтеза в соціологічній науці» (ст. 23).

Ще менше ориґінальності й незрівняно більше вульгарности в твердженню Грушевського, що «з різних течій в соціології досі може найбільше

рішучості і безоглядності в упрощенню соціального процесу показали марксист, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції, які змінюються з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності і механічно та автоматично змінюють життя соціальне, політичне і культурне»¹⁾ (ст. 37). З сміливістю, гідною кращого вжитку, наш професор звалює на марксизм такі нісенітниці, з якими попередні «критики» Маркса вже давно оскардили і з якими марксистська публіцистика розправилась у свій час. Ще у відомій і дуже поширеній брошурі Плеханова (теж один з найвидатніших марксистів)—«Основні питання марксизму»,—що нараховує вже півтора десятки років життя, Грушевському уготовано місце в числі «глибокодумних людей», які «виявляють величезне самовдоволення, відкриваючи й ставлячи на увагу «одностороннім» Марксові й Енгельсові те міркування, що історію роблять люди, а не автоматичний рух економіки. Вони б'ють Марксу чолом його ж власним добром і в своїй нечуваній наївності навіть і не підозрівають, що «Маркс», якого вони «критикують», не має нічого спільного, крім імені, зі справжнім Марксом, будучи утворений їх власним і на правду всебічним нерозумінням предмету».

Бути в числі нечувано наївних людей і під виглядом викладання теорії марксизму тлумачити про «автоматичність» і «механічність» змін життя, щоб потім їх спростовувати і ловити марксистів на недодержанню понять про «автоматичність»—робити це все у 20-х роках XX віку, коли марксизм виявляє себе, як могутня зброя практики, можна лише заховуючи, під виглядом ученості, безнадійне упередження й нерозуміння того, про що йде мова.

Приписавши марксизмові «автоматичність», Грушевський вибачливо посміхається собі в бороду, що от, мовляв, марксист, які непослідовні, бо «в нинішній своїй практичній політиці дуже рахуються зі впливами цієї надбудови і вважають можливим і навіть обов'язковим своєю пропагандою й організацією, засобами психологічними, культурними й політичними помагати впливам економічного процесу» (ст. 38-39), замість, щоб сидіти й ждати автоматичного руху історії. Але добре було б, як би новоявлений «доброзичливий» критик марксизму та зводив би кінці з кінцями. А то на двох сторінках до марксизму прив'язується і автоматичність впливу економіки на історію, і обов'язок впливати на неї методами психологічними, й культурними. Або, не встигши приписати марксистам економічну «односторонність», зразу ж нападати на них запідміну еволюції форм матеріальної продукції, як рухової сили історії, класовою боротьбою (ст. 25). Правда, він і не підозріває того, що ці «ножиці» марксизму розходяться лише в його власній уяві про нього.

Можна дивуватися, як могла людина протягом десятка сторінок так наплутати і стільки наклепів навести на теорію Маркса-Енгельса замість, щоб просто, хоча б у того самого Енгельса, списати основні тези Марксового вчення. Учений, що перетрусив увесь порошок архівів і сам написав стільки, що може вийти добрий історичний архів, не завдав собі труда як слід ознайомитись з Марксовим ученням, перше ніж так його викладати. Характерно для всіх буржуазних «критиків» марксизму, що вони з висоти свого ученого олімпу висловлюють банальності, знаючи предмет

¹⁾ Підкреслення в цитатах мої. А. Річ.

своїї «критики» лише з затертих обивательських уяв про матеріалізм. Проф. Грушевський у своєму розумінню матеріалістичного світогляду Маркса-Енгельса трохи тільки відійшов од уяв про нього, як про культ «грубої матерії».

Він навіть назву «історичний матеріалізм» не визнає відповідною до Марксової науки, а подає до відома такі пропоновані подібними іншими «термінологами» назви, як «історичний економізм», «технично-економічне розуміння» і инш.

А тим часом у своїх працях Маркс і Енгельс не раз роз'яснювали своє учення, особливо Енгельс, що взяв на себе завдання боронити це вчення від критиків—попередників Грушевського. І даремно останній жалкує, що «якоїсь визначної соціологічної системи, написаної з становища «історичного матеріалізму», властиво нема й досі» (ст. 25). З цього «становища» написана величезна історична, економічна й инша література, дарма що для представників марксизму з їхнього «становища» не було особливої можливості розкопувати порох віків і, «пыль от хартий отряхнув», «зложити т а к у (матеріалістичну) історію», як цього вимагає Грушевський. Та й через те саме як раз, чого не зрозумів наш професор, через те, що Марксове учення не є ні догма, ні автомат до історії, а є чинна провідна наука визвольної боротьби пролетаріату, то й марксисти у цей бік насамперед мусіли скеровувати свої творчі зусилля. Проте найбільша «визначна соціологічна система, написана з становища історичного матеріалізму»—є праці самих Маркса й Енгельса.

«Великим основним питанням всякої, а особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття... Філософи поділилися на два великі табори, відповідно до того, як відповідали вони на це питання. Ті, що твердили, що дух існував попереду від природи і, значить, так чи инакше визнавали створення світу,—а у філософів, наприклад, у Гегеля, створення світу набирає ще безглуздішого і заплутанішого вигляду, ніж у правовірних християн,—склали ідеалістичний табір, а ті, що за основу й початок вважали природу, прилучилися до різних шкіл матеріалізму. Нічого иншого і не мають у собі вирази: ідеалізм і матеріалізм, взяті в їхньому первісному змісті». Так ставить питання Енгельс, розвиваючи тези Маркса про Людвіга Феєрбаха. В прикладенню до історії ця основна формула марксистської соціології говорить (за Енгельсом, а не після Грушевського): «згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичнім процесі визначаючим моментом кінець кінцем є продукція й репродукція справжнього життя. Ні я, ні Маркс більшого за це не твердили. Коли ж хто-небудь цю тямку перевернуть у тім розумінні, що наче б то визначає виключно один тільки економічний момент, тоді це твердження перетворюється в абстрактну, беззмістовну фразу, що нічого не говорить» (з листа від 21/IX 1890 р.). «Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток,—роз'яснює Енгельс,—базується на економічному. Але всі вони впливають один на один і на економічну основу. Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне положення є єдина активна причина, а решта суть лише пасивні чинники. Ні, тут взаємодія на основі економічної конечности, яка кінець кінцем¹⁾ виявить себе... Отже немає якогось автоматичного впливу

1) Підкреслення Енгельсові.

економічного положення, як це іноді вельми зручно уявляють, але люди роблять свою історію самі, лише в певному оточенні, що зумовлює їх, на основі залишених від минулого дійсних відносин, що серед них економічні в останньому рахунку все ж вирішують справу, хоч і як впливатимуть на них інші політичні й ідеологічні умови. Економічні відносини творять ту провідну нитку, що, йдучи безперервно, єдино приводить до урозуміння» (з листа від 25/І 1894 р.). Оці незалежні від волі людей відносини—продукційні відносини, в яких люде роблять свою історію самі,—і є справжня підвалина історичного процесу, або, як каже Маркс,—«не свідомість людей визначає їхнє буття, але, навпаки, суспільне буття визначає їхню свідомість». Грушевському для його завдань дуже зручно марксистові нав'язати автоматичну чинність економіки, як і тим його попередникам, що з їх глузує Енгельс, йому це потрібно, щоб виявити свою «ріжносторонність», давно вже спростовану і висміяну самими основоположниками історичного матеріалізму. А «ріжносторонність» ця насправду складається у нашого критика з найріжнomanітніших клаптиків, що «з становища» марксисту дається пояснити дрібно-буржуазною ідеологією автора, визначеною кінцем кінцем економічним розвитком, що привів і до пролетарської революції, яка роздирає дрібну буржуазію між ворожими класами і змушує і Грушевського зліплювати собі «дійсну (чи так?) науку, скажем, соціальної економії або соціальної психології» з самостійної чинності факторів біологічного, економічного і психологічного.

Виходячи з такого становища склеєної з ідеалізму й матеріалізму еkleктичної системи «соціальної психології», Грушевський намагається довести, що й марксист не можуть бути послідовними у своїй «односторонності», що й вони ніби такі еkleктики, як і сам Грушевський. Адже ж і Енгельс визнає, що продукція й репродукція безпосереднього життя має подвійний характер засобів до існування і продовження роду, при чім на первісних ступенях людського життя на суспільний лад тим більше впливають відносини між полами, форма родини, чим менше розвинена праця, чим обмеженіша є сума її продуктів, цеб-то чим вужча у суспільства продукційна основа. Отже Грушевський знайшов у Енгельса «два ряди факторів соціальної еволюції», а щоб і зовсім «виправити» його «односторонність», додає від себе ще й третього. «З розвитком же духового життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і ріжнородніших своїх проявах, як релігійна уява, обичай і мораль, мистецтво». І посилається в цім на марксистів, які теж агітацією, пропагандою й політикою допомагають економічному процесові.

Ми вже бачили, що уявлена Грушевським «односторонність» марксисту походить від його ріжностороннього нерозуміння цього світогляду й соціологічної системи або в кращому разі розуміння дуже кривого й однобокого. Що матеріалістичне (а не технічно-економічне) розуміння історії визнає впливи неекономічних чинників, то в цім непослідовність може бачити лише автор системи, яку він сам не знає як назвати—чи соціальною економією, чи соціальною психологією. Але марксист ці чинники не тільки визнає, але й єдино науково пояснює, тим часом як соціологія Грушевського складається з мішанини цих чинників, при чім з його погляду один чинник тягне в один бік, інший—у протилежний, і авторові не так-то легко зводити їх до купи.

Коли Енгельс говорить, що, чим примітивніше суспільство, тим більше на його устрій впливає чинник біологічний, то це цілком ясно й матеріалістично. Можна піти ще далі і сказати, що в звіриному царстві немає ніяких економічних відносин, там життям керують біологічні закони Дарвіна. А людство тим і відрізняється від царства звірів, що через економічну діяльність змінює природу, змінюючись і само в цій процесі. Тут природні чинники впливають на суспільне життя не безпосередньо, а через продукційний процес, з якого походить, як надбудова, все те, що Грушевський називає «духовим життям», яке у нього виникає, як *deus ex machina*, і починає свою самостійну чинність. Можна багато б говорити на тему, як «психологічний фактор», скажем, у своїй релігійній прояві чинить «самостійно», чому, наприклад, єгиптяне обожествляли річку Ніл, сонце й инш., чому рибальські племена мали за своїх тотемів рибу, а ловецькі (хоч би й ті самі ірокези, що, живучи серед них, Морганові пощастило відкрити родовий комунізм)—ріжних звірин, чому наші предки вклонялися силам природи і який це має зв'язок з їхнім хліборобством. Але доведеться повернутися до того, як Грушевський вирятовує «прихильників матеріалістичного розуміння історії від хибних морганівських конструкцій, бо—в захваті цими конструкціями—навіть «тісна залежність подружних і родинних форм від умов господарських і їх змін полишалась на другім плані» (ст. 51) для цих прихильників, як стверджує автор генетичної соціології.

Грушевський дає реванш «морганівським конструкціям» власне в двох основних питаннях: груповий шлюб і держава. Базується він на дослідях цілої плеяди учених, які ставили собі метою спростувати морганівське відкриття первісного родового безкласового суспільства і довести одвічність міщанського укладу родини, приватної власності—«підвалини цивілізації» й буржуазно-юнкерської держави. На подібні досліді посилається і Грушевський, коли говорить, «що мабуть і люде жили від початку в парних сім'ях або невеликими групами жінок з одним чоловіком, що зависно відгонив від них інших самців. Ці Дарвінівські помічення,—продовжує він,—були тепер наново розвинені і угрунтовані де-якими біологами проти морганової теорії і того вжитку, який з неї робили марксисты» (ст. 51). От проти цього «вжитку» Грушевський і виставляє «Дарвінівські помічення» серед окремих дикунських племен, посилаючись на «всю складність і змінливість соціального процесу».

Але тим часом, як «велика заслуга Моргану полягає в тім, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових об'єднаннях північно-американських індіан знайшов розгадку найважливіших до цього часу нерозв'язаних загадок стародавньогрецької, римської й германської історії», як ставить питання Енгельс, то «помічення», на які посилається Грушевський і які виходять з того біологічного становища дослідників, коли в їхніх головах стирається грань між звіриним гуртом і людським суспільством, і закони біології механічно переносяться із звіриного царства до людського суспільства, ці помічення не розв'язують ніяких загадок і з історією культурного людства в'яжуться дуже мало; такі помічені факти, мабуть, швидше можуть розглядатися, як ознаки деградації, а не «доісторична основа нашої писаної історії».

Найважливіший вжиток марксистами морганівських конструкцій лежить в ученні про державу. Родовий устрій ірокезів, вистудіюваний Морганом

впродовж 40 років життя серед них, тим і має величезне значіння, що «тут,—як каже Енгельс,—ми маємо можливість вивчити організацію суспільства, яке ще не знало держави».

«Отже, держава не одвічна. Існували суспільства, що обходилися без неї і не мали ніякої уяви про державу та державну владу. На певному ступені економічного розвитку, неодмінно звязаного з поділом суспільства на класи, цей поділ зробив державу необхідністю». Держава таким чином «становить собою продукт суспільства на певному ступені його розвитку; вона є визнанням того, що це суспільство заплуталось в нерозв'язній суперечності з самим собою, що його роздирають непримиримі противенства, і воно їх безсиле усунути». Щоб тримати ці противенства в межах «порядку», і виникла сила, що вийшла з суспільства, але поставила себе над ним. Ця сила є держава, що, як загальне правило, становить апарат панування наймогутнішої економічно, а, значить, і політично командної класи; за допомогою його ця клас тримає в покорі і визискує пригнічені класи. Головні одміни держави—територіальна (а не родова) організація громадян, установлення суспільної влади, що безпосередньо не сполучується (совпадає) з людністю, самостійно організованою в збройну силу, а організує спеціальну силу, щоб тримати громадян у покорі—жандармерію, армію.

З цих положень Енгельсової марксистської науки про державу Грушевський визнає лише, що сучасна держава є класова. Але для нього це не є ознака держави взагалі. Для нього розклад родового суспільства і виникнення держави—це лише перехід одного типу держави (племінно-родової) в інший тип держави (класової). Принципово ж різниці між ними немає. Енгельс «протиставив родово-племінній організації державу, як щось нове і перед тим незнане»,—говорить Грушевський. А з його погляду, коли «дивитися глибше в істоту цієї (родово-племінної) організації та її функції, не можна скільки-небудь різко відмежувати родово-племінну організацію від істотного поняття держави». Вся ця «глибина» погляду в істоти і в функції племінної організації обмежується шаблоново-буржуазними ототожнюваннями держави й організованости. Для буржуа, звичайно, не може існувати ніякого порядку без держави, і коли він у родово-племінній комуністичній організації ірокезів знаходить «гарно організовану федерацію п'яти ірокезьких племен», то в цім бачить добродійний вплив їхньої держави. Грушевський навіть уважає, що «у цих північно-американських індіан організаційний процес племінного життя дійшов до найвищих форм політичної організації, не вийшовши з рамок племені. «Ірокези дають нам,—стверджує він,—класичний взірець федеративної держави в цих племінних рядах». Ірокези «своєю організацією стоять далеко вище від примітивних класових держав» (ст. 179). «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархичність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву. При ближчій розгледі життя племені являється, по-своєму, не раз більш організованим і краще унормованим, ніж нинішні високочивілізовані класові держави» (ст. 247). Такий є в основі хід аргументації за ототожнення родового суспільства з державою.

Буржуазні соціологи ніяк не можуть зрозуміти, що організація й порядок існують як раз у тих суспільствах, де немає держави, що й сама держава виникає там, де суспільство через класовий розкіл впадає в анархію, цеб-то держава є сама продукт суспільної анархії, а ніяк не

орган організованості суспільства. З другого боку, для них держава і суспільство—синоніми. Так само і для Грушевського племінно-родовий устрій ірокезів, цеб-то саме організоване суспільство—є держава. Але ж у класовому суспільстві держава стоїть над ним, як окрема сила, що мусить визнати і сам Грушевський, раз він прихильно цитує таку посвідку про сибірські народи: «З політичного погляду родовий союз, це—своєрідний організм, котрого функції далеко ширші, а внутрішня солідарність міцніша, ніж у державі, але елементи зовнішньої власти і примусу незвичайно слабкі, а в простіших формах (родового укладу), не викривлених ні військовими навичками, ні економічними контрастами та конфліктами, їх нема майже зовсім... нема поліції, але коли порушена справедливість, то всі готові стати в її обороні» (ст. 247).

От цієї простої, але глибокої різниці між самоорганізованим суспільством, що безпосередньо само творить порядок, і суспільством, над яким порядкує відокремлена від нього організація—держава з її публичною владою, тюрмами і поліцією, ніяк не збагнути нашому критикові Енгельсу. Через те і доводи його іноді цілковито стоять на рівні політичних концепцій Ллойд-Джорджа, але з тою різницею, що останній розуміє, кому й чому служать ці концепції, а наш професор натягає на них покрив сумнівної соціологічної науковості, коли проводить таку паралель: «Між ірокезькою федерацією і нинішніми федераціями республік властиво не можна вказати ніяких різниць, які б змогли дати право вважати цю племінну федерацію типом принципіально нижчим в порівнянні з аналогічними державно-класовими організаціями. Можна сміло сказати, що коли б не було європейської колонізації, яка кінець кінцем позбавила суверенності їх федерацію, ірокези мали б усяку підставу домагатись, щоб їх федерація була прийнята до Ліги Націй, цього найвищого щабля сучасної правно-державної мисли» (ст. 179). Справді, глибина державної мисли.

Але коли Грушевський для комуністично-родового суспільства вигадав державу, то, з другого боку, після його тверджень сучасні суспільства, приміром, Індії, Ірландії, Галичини живуть бездержавним життям і не знають «благодати» державного «порядку», бо поняття держави у нього вкладається в формулу Єлінека,—«Держава—це корпорація людності на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу». У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського.

Але звести наукову проблему держави до питання про «свою» державу, про національну суверенність—це значить звузити її до конкретного випадку національної держави, а саму науку принизити до рівня хуторянського соціально-політичного світогляду.

Капіталізм на Україні.¹⁾

ВЕЛИКА МЕТАЛУРГІЯ.

5. Чавун. Залізо. Сталь. Велика металургія, це—одна з найкращих перлин в українському й світовому господарстві. Тут за допомогою вугілля залізна руда обертається в чавун, залізо, сталь та в різноманітні вироби, у вироби, що за часів панщини й приснитися не могли.

Відомо, що колись були доби кам'яного й мідного віків. Таких назв надається певним добам тому, що матеріалом для головного виробничого знаряддя були камінь та мідь. Для дикунів отим матеріалом був камінь, для асирійців, єгиптян—мідь. Теперішня історична доба зветься залізним віком,—бо основним матеріалом для виробничого знаряддя є залізо. Без заліза ніяк не можна уявити всього теперішнього господарювання. Припустіть на хвилю, що заліза не стало, що воно випало з нашого господарювання,—і тоді разом з ним щезнуть: плуги, борони, вози, коси, млини, залізниці, пароплави, всі доми великих міст, всі фабрики, телеграф, радіо, всі до одної машини, весь домашній скарб. Отже в одну хвилю сталося б таке дикунське спустошення, що не треба було б вигадувати, так званого, всесвітнього потопу: щезло б залізо—і люде опинились би в стані череди баранів. Коли б тепер знайшовся такий пустосміх, що став би писати знову «біблію», то напевно замість потопу він вибрав би кару в той спосіб, що примусив би свого бога украсти в людей залізо. Між иншим, до речі тут згадаємо, релігія, віра в богів, інтуїтивно відчуває, що залізо стане для неї «осиковим кілком»: «страшний суд» настає — так мурликає селянин-релігійник в хвилі досугу,—коли увесь світ дротом обмотається. До такої філософії дійшов український селянин, глядючи на силу загального впливу заліза на громадське буття.

Числова історія виробу чавуну така:

	Україна	Вся б. ім-перія без України	Сп. Штати	Німеччина	Англія	Увесь світ
	мільйонів пудів					
1880 рік	1	25	237	168	464	—
1890 »	13	46	570	288	489	—
1900 »	90	87	854	527	477	—
1910 »	126	59	1.692	903	633	4.020
1913 »	189	93	1.919	1.177	649	—

1) Див. початок в кн. 1—2 «Ч. Ш».

Як вироб в 1880 р. прийняти за «1», то для 1913 р. буде:

Україна	189	б. імперія без України	3 ¹ / ₂
Сп. Штати	8	Англія	1 ² / ₅
Німеччина	7		

Оці всі числа разом мовлять самі за себе більше, ніж цілі томи книжок.

Із виробленої кількості чавуну в 1913 р. припадало на одну людину пуд.:

в цілій б. імперії	1 ⁵ / ₁₀	в Німеччині	18 ¹ / ₁₀
на Україні	47 ¹ / ₁₀	» Сп. Штатах	20 ⁸ / ₁₀
в Англії	14 ⁴ / ₁₀		

Як відомо, більша частина чавуну перероблюється далі на тих же металургійних заводах у всякого рода залізо та сталь, у т. з. «металургійний продукт». В 1914 р., напр., нашими заводами було виготовано цього продукту 144.997.255 п., з того було: рейок 34.205.637 пуд., двотаврових балок 12.964.249 пуд.; ріжного фасонного та гатункового заліза 40.976.005 п.; листового заліза 20.168.052 п.; дахового 6.227.949 п.; бандажів для залізничних колес—2.142.126 п.; вісей залізничних 944.845 п.; ресорної та пружинної сталі 227.180 п.; сталі для інструменту 1.110 п.; універсального заліза й сталі 1.534.282 п. Далі, т. з. «готового» виробу в тому ж році вийшло 16.965.730 п., в тому числі було: рейкових накладок та підкладок 2.877.650 п.; чавунних труб 2.783.075 п.; залізних труб 3.677.732 п.; мостів 1.123.460 п.; жолобчастої листової сталі 967.229 п. Отже разом на всі ці вироби пішло 77% всього чавуну, якого в тому році було вироблено. В металургіях інших країн відношення поміж чавуном та металургійним продуктом таке саме, як і на Україні. Таким чином, де б металургія не стояла, які б робітники в ній не були, вона видає один продукт.

Всіх металургійних заводів у нас є 18 і вони варті того, щоб кожного з них знати на ім'я. Тому подаємо їх назви, які, до речі, слід змінити на більш пристойні: Олександрівська, Гданцівська, Дніпровська, Катеринославська, Донецько-Юрївська, Кадіївська, Нікополь-Маріупільська, Юзівська, Ольхівська, Петровська, «Провідаж», Таганрозька, Макіївська, Дружківська, Константинівська, Краматорська, Сулинська, Керчеська. Всі вони, за вилученням кількох (Дніпровська, Катеринославська, Н.-Маріупільська, Таганрозька), безпосередньо стоять або на вугільних, або на рудних покладах.

По технічних виробничих ознаках всі вони разом стоять на «європейському» рівні, а де-які з них стоять навіть далеко вище європейських зразків. Металургійний завод, це—ціле велике царство: в його подвір'я кожен день заходить по кілька десятків поїздів і справляють роботу десятки тисяч робітників найвищої кваліфікації.—Релігійники ходять далеко на поклони своїм богам. Металургійні заводи варті того, щоб кожен виробник другої вертикалі, другої ділянки господарювання, хоч раз за життя на власні очі побачив роботу металургійного заводу, щоб хоча наближно міг уявити, яким у ближчі часи має стати господарювання.

Для виготовлення вище позначеної кількості виробу всі 18 заводів стратили:

вугілля	122.200.000 пуд.	руди залізної	326.900.000 пуд.
коксу	233.500.000 »	» марганюї	11.500.000 »
антраціту	10.700.000 »	старого заліза	35.900.000 »
разом по кал. коеф.		флюсів	124.900.000 »
вугілля	484.400.000 »	шлаків	26.100.000 »

Проектова виробнича спроможність всіх 18 заводів доходить 252.240.000 пуд. чавуну на рік. Отже фактичний виріб в 1913 р. був на 25% нижче спроектованого.

Всю позначену вище роботу металургійних заводів в 1913 р. справили 68.283 робітники, з котрих працювало:

при домнах	10.569	або 15,6%
» виробу півпродукту	7.817	» 10,2 »
» прокатах	15.266	» 22,6 »
» виливу	8.877	» 13,1 »
» інших цехах	5.521	» 8,1 »
» нецехових роботах	13.021	» 19,9 »
» «нових» »	1.246	» 1,7 »
» роботах по-за фабриками	5.966	» 8,8 »

Службовий персонал—конторщики, техніки, інженіри—втому році на металургійних фабриках доходив—3.405 чол.; з того було: українців та росіян 2.871 і чужоземців—534 чол.; з того було: інженерів 308 чол., техніків 246; конторщиків—1834, серед них чужоземців—124 чол.

За рік роботи робітники в 1913 р. одержали 33.457.513 карб., отже пересічно на одного мет. робітника припадало 487 карб., тоб-то платня металургійника була більша за плату:

незamoжника	в 3,4 разів	середняка	в 1,7 разів
батрака	» 2,6 »	шахтаря	» 1,6 »

Коли брати в основу матеріали, що публікували самі капітали-металургійники, то ступінь визиску— $\frac{m}{v}$ —робітника металургійника сягала 176% і доходила суми в 58 м. карб.

В межах металургійної ділянки капіталістичною справою орудувала спілка капіталістів під назвою «Продамета», що заснувалась в 1902 р. Вихідні точки «договору» цієї спілки ті самі, що й «Продуголя.» «Продамета» була фактично більш сильнішим синдикатом тому, що металургійний виріб в більшій мірі концентрований, ніж вугільний, і тому, що на ринкові йому припадало мати справу з великим «заказчиком»,—державними й приватними залізницями і з-закордонним довозом. В «сферу впливу» «Продамети» входило 87% імперського виробу, тоб-то не тільки український виріб.

Капітал цієї ділянки мав виключно акційну форму і остільки вже був «філією» міжнародного капіталу, що основні капітали кількох заводів числилися у «фунтах стерлінгів», «франках», а не в «рублях», і навіть діловодство в багатьох з них провадилося на чужоземній мові. Раніш вже показано, скільки чужинців на цих заводах було в «конторщиках», не кажучи про чужинців інженерів та директорів.

Згадаємо тут же про нашу «малу» металургію, яка по суті свого виробу є окремими цехами «великої», що спеціалізувалися на якійсь частині металургійної роботи, напр., виробляють по більшості тільки дріт, труби, підкови, станки.

Серед цих заводів головних було 4, а саме: Гартмана, Нижньодніпровський, Торецький, Миколаївський.

Тут зовсім немає витопки чавуну, а робота зачинається з т. з., пів-продукту.

В 1914 р. ці заводи видали металургійного продукту 7.062.017 п. і готових залізних та сталевих виробів 4.573.858 п.

В роботі їх було ув'язано 14.387 робітників, які одержали платні 7.391.154 карб., тоб-то пересічно на одного робітника за рік роботи— 528 карб., більше, як у великій металургії, тому, що тут цехи тільки високої кваліфікації.

6. Цукрова індустрія. По хемичному складові цукор, як відомо, дуже наближається до земляного вугілля, тоб-то містить в собі багато вуглецю.

Цукор, що виробляється з трощі, був давно відомий в Східній Індії. Але загального росповсюдження цукор, не як ласощ, а як споживчий продукт, набірає з 19 століття, коли його стали виробляти з цукрових буряків. Це сталося в часи, т. з., «континентальної» системи, що було запроваджено Наполеоном. Індустріяльний виріб цукру з буряків на Україні розпочинається з 1855 р. Зараз є відомості про те, що вже винайдено лабораторного способу виробу цукру не з буряків, а з кам'яних порід, що містять вуглець. Поки що немає докладних відомостей про те, чи стане той винахід «революцією» в продукції цукру, чи буряковий виріб лишиться надалі. Але при всіх умовах в ближчі до нас часи буряковий виріб лишиться, розуміється, в тій самій силі, в якій він був досі.

Числова історія виробу бурякового цукру на Україні є така:

В 1890/91 р.	23,6	мл. пуд.
» 1900/01 »	41,2	» »
» 1910/11 »	102,2	» »

Для порівняння українського виробу з виробом цього та трощового цукру в інших краях подаємо числа, що слідують далі:

	1900/01	1905/6	1910/11 р.
	в мл. пуд.		
Німеччина	108,4	131,4	111,8
Франція	60,4	59,1	44,1
Ав.-Угорщина	59,5	82,1	68,4
Бельгія	17,6	18,0	13,6
Голандія	9,8	11,3	10,7
Іспанія	—	5,0	6,5
Італія	—	4,5	4,6
Швейцарія	6,3	6,7	6,9
Данія	2,8	3,7	3,6
Америка	9,0	17,3	27,7
Росія	0,7	0,7	2,4
Польща	6,9	9,2	12,3
Україна	41,2	43,3	102,2
Увесь буряк	421,7	440,2	523,5
Світ. трощов.	368,2	410,7	515,8

Отже з тих чисел слідує, що осередок виробу цього цукру в Європі знаходиться в чотирьох країнах: Франції, Німеччині, Австро-Угорщині, Україні, продукція цукру яких в 1910/11 р. складала 66% світового виробу цього цукру. А серед цих чотирьох країн Україна на першому місці. Перше місце в осередку, це—перше місце серед всіх країв. За Україною ж лишаються і всі можливості виробу бурякового цукру надалі, розуміється, при всіх інших належних умовах: бурякова площа Україні тільки почата—придатної землі до культури буряків лишається ще дуже багато. Особливо продукція ця має поширитися на Україні, коли врешті сів буряків та цукрова індустрія зайде на Катеринославщину та Херсонщину близько до Дніпрових порогів, ближче до електрики, якої така сила потрібується в індустрії бурякового цукру.

В списку країн, що виробляють буряковий цукор, зовсім немає Англії— цієї першої капіталістичної держави в світі. Є це, розуміється, тому, що для цієї індустрії потрібнується відповідний ґрунт та відповідні соціально-господарські елементи, яких немає в Англії. З окреслень же хліборобської ділянки нашого господарювання слідує, що на Україні обидва ці моменти в наявності: земля—кращої не треба, робітників на короткий час—скільки завгодно.

З певністю можна зараз сказати, що при розверненні електричної енергії коло Дніпрових порогів найменше, як половину, хліборобської ділянки можна обернути в ділянку цукрової індустрії і тоді цілий світ годувати буряковим цукром, тоб-то цілому світові давати найкращу споживчу енергію, енергію, котра в самий короткий час обертається в людському організмові в механічну та інтелектуальну форму енергії, що як раз і потрібується «культурному» світові.

По окремих важніших українських землях виріб бурякового цукру розподілявся ось так: Київщина 30 міл. п., Поділля 23,7 м. п., Харківщина 13,2 м. п., Курські повіти 12,5 м. п., Чернігівщина 5,1 м. п., Волинь 5,9 м. п., Полтавщина 4,5 м. п. Основою до такого розподілу виробу цукру на Україні являлася ота наявність часово «вільних» найманих робітників, про котру згадувалося в окресленнях хліборобської ділянки. Що та сама умова поспіла вже і в часті приморських українських земель, видно з того, що напередодні революції розпочато сів буряків та індустрію цукру на Катеринославщині та Херсонщині.

На стані цієї ділянки найкраще виправдується говірка: «швець ходить без чобіт, а кравець без штанів»,—якою характеризується капіталістичний лад.

На Україні вироблялося стільки цукру, що його могло би припасти пересічно по 120 фунтів на чоловіка на рік, тоб-то десь коло півфунта в робочий день, а насправді із усього цього виробу на Україні лишалося для спожитку тільки 20%, тоб-то пересічно на чоловіка припадало на споживання тільки 17,75 фунта на рік, решта ж вивозилась за кордон. Отже, коли мати на-оці, що 17,75 фунта є лише пересічна норма, то виходить, що були люде, котрі споживали цього цукру як раз до показаної норми, і були такі, для яких цукор був тільки ласощами. Ласощами був український цукор для всіх батраків, незаможників, середняків і для певної частини пролетаріату, тоб-то для найбільшої частини виробників. Отже не для всіх цукор той був «солодким» — загал лише чув, що він «солодкий».

В той же час в інших країнах кількість споживання цукру доходила ось таких вимірів (фунтів на чоловіка): Англія 100, Америка 93, Данія 85, Швайцарія 75, Німеччина 50, Франція 40. Таким чином, виходить, що англійський нарід, що сам зовсім не виробляє безпосередньо цукру, споживає його найбільше. Там вже пересічно припадає не по одній грудочці, як в нашому селі, а по одинадцять грудочок на день на чоловіка.

Показані числа, як ніякі інші, свідчать, що в капіталістичному ладові господарювання вже ні в якій мірі не залежить від того, скільки власне люде споживають певних продуктів, а виключно від того, скільки на свої спроможності можуть виміняти (купити) потрібних продуктів. Числа показують: Україна виробляла цукру стільки, як і Німеччина, а Англія зовсім цукру не виробляла, споживала ж цукру Україна в 3 рази менше, ніж Німеччина і в 6 разів менше, ніж Англія.

Отже цукрова індустрія на Україні, це—індустрія для закордону. Цей момент, між іншим, краще, ніж щось інше, характеризує стан капіталізму на Україні.

Число цукрових заводів на Україні в 1912 р. було 213. Коли порівняти число заводів та кількість цукру, що продукується на них в різних краях, то виходить, що на Україні цукрові фабрики самі великі, тоб-то виходить, що по вертикалі цукрової індустрії найбільший стан капіталізму був на Україні. Справді, в останні десятиліття українські цукрові заводи в більшій мірі зростали у своїй виробничій спроможності, ніж в числі, тоб-то виріб концентрувався з великим поспіхом. Так, напр., з 1890 р. виробнича спроможність українських цукрових заводів збільшилася на 140%, тоді як число їх збільшилося на 29%. Ось до того числа в 1912 р. пересічна виробнича спроможність одного цукрового заводу доходила (тисяч пудів): на Україні 444, Австро-Угорщині 320, Росії 257, Польщі 246, Німеччині 242, Бельгії 181, Франції 124.

В українській цукровій індустрії в 1912/13 році було витрачено 17.945,400 «робочих днів» повного робітника, або, значить, робота 75.000 робітників на протязі цілого року. Але заводи ці взагалі функціонують не цілий рік, а приблизно від 70 до 100 днів. В 1910/11 р. українські цукроварні функціонували 98 днів. На протязі цього часу виробництва на цукроварнях фактично справляло роботу біля 100.000 робітників, з того пересічно на одну цукроварню припадало 469 робітників. Крім того, на тих же цукроварнях числилося 9.000 чоловік, як «службовці». Отже взагалі можна рахувати, що на українських цукроварнях фактично ув'язувалося в останні часи 129.000 робітників.

Віком та полом робітники українських цукрових заводів поділилися ось так: чоловіків було 82%, жінок—14% і підлітків 4%, а 10 років тому пропорція була така: чоловіків—86%, жінок 12% і підлітків 2%.

Як плату за роботу, українські цукровики в 1912/13 р. одержали 9.654.000 карбов., з яких на т. з. укладову роботу припадає 585.628. З того слідує, що пересічний заробіток в цукровій індустрії за сезон роботи доходив 88,5 крб. Щоб заробіток цей можна було порівняти з заробітком несезонних індустрій, де заробіток кладеться на рік, переведемо його на річну норму. Після відповідного обрахунку слідує, що річний заробіток цукровика мав би бути 215 карб. Отже «заробіток» цей стоїть близько до пересічного по всій хліборобській українській ділянці господарювання, а саме посередині між заробітком батрака й середняка, тоб-то перейшов заробіток тільки незаможника.

Яка ж міра визиску робітника була в цій блискучій українській індустрії, в індустрії, котра мала таку силу капіталістичних королів на американський манер і вимір.

Один із цукрових заводів у своєму відчиті за 1912/13 рік показує, що загальні, тоб-то всі витрати на виріб одного пуда цукру доходили 212,35 копійки, в тому числі було витрачено на робочу силу 10,07 копійки. Продавався фабрикантами пуд цукру в тому році за 305 копійок (тут не показується акціз в 175 копійок на пуд, з якого фабрикантам після всяких решефтів з урядом теж де-що перепало). Отже додаткова вартість була 92,35 (305—212,35), а, значить, ступінь експлоатації доходив 170%... Це не сон і не вигадка. Порахуйте самі. Ось до того числа із справоздання згаданої цукрової фабрики.

Собівартість або «своя ціна» одного пуда цукру-піску складалася ось із таких витрат:

буряки	129,03 коп.	контора при цук.	0,36 коп.
паливо	18,98 "	Київськ. контора	0,48 "
вапна	6,46 "	Лікарня	0,77 "
річкові матеріали	22,90 "	парк-садок	0,22 "
світло	1,52 "	двір	0,14 "
робочі	10,07 "	школа	0,24 "
службовці	6,02 "	буд. прав. у Києві	0,32 "
сторожі	0,45 "	вивіз нечисти	0,14 "
фільтрація соку	1,11 "	страховка	2,14 "
олеонафт	0,72 "	податки	3,91 "
вода	2,18 "	патент	0,51 "
під'їзна залізниця	0,58 "	загальні витрати	3,82 "
ремонт машин	13,05 "		
ремонт ріж. буд.	6,23 "	Разом	212,35 коп.

Для 1908/09 року той самий завод загальні витрати по виробу одного пуда цукру показує в 162,2 копійки, а для 1914/15 року—165,30. Отже «витрати», котрі взято для визначення ступня експлоатації робочого-цукровика значно вищі за пересічні «витрати», тоді як ціна цукру близька до пересічного рівня за довгий час. Далі, коли в основу взяти «витрати» 1914/15 року, то ступінь експлоатації позначиться в 1397⁰/₀. Ану, найдіть за часів панщини чи рабства такий ступінь експлоатації робітника. Годі шукати: це було неможливо в ті часи при тодішній продукційності праці й тодішніх відносинах громадських класів. Але що не можливо було за часів панщини, то стало совсім можливим за часів капіталізму на Україні.

Що цукроварня, справоздання якої ми тут скористували, не є «дикою» у своєму гурті, видно з того, що в 1906/07 р. всі цукровари разом показали собівартість, тоб-то «свою ціну» одного пуда цукру в розмірі 203,55 копійки. Отже немає ніякого сумніву, що показаний ступінь визиску був властивим всім цукроварням на Україні. Не може тут бути сумніву ще й тому, що на цукровій ділянці капіталістичного господарювання орудував видатніший синдикат, видатніша спілка капіталістів може не тільки на Україні, а й у цілому капіталістичному світі. Спілка українських цукрових магнатів існувала зовсім одкрито й до того в повному та дружньому альянсі з урядом, з яким вони вдвох дерли на цій ділянці колосальне добро. Урядові треба було, бачите, «регулювати» цукрову індустрію—тоб-то йому дуже зручно було брати колосальний цукровий акціз—тому він ніби примусово створив спілку капіталістів, а ті завжди пускали крокодилячі сльози й робили вигляд, що вони дуже не хотіли б бути в спілці. В даному разі правда була тут тільки в тому, що вони не хотіли б бути в спілці з урядом, не хотіли (і уряд поруч з ними дер на ділянці цукрової індустрії), щоб правительсто безпосередньо конкурувало з ними, а лишило їх самих орудувати. Московський уряд справді мав на цій ділянці дуже міцну руку. З 1881 року він поставив цукровий акціз в розмірі 50 копійок з пуда, з 1884 року—60 копійок, з 1887 року—75 копійок, з 1890 року—100 копійок, а з 1895 року—175 копійок. В одному тільки році—в 1911/12—московський уряд зібрав цукрового акцізу 131.800.000 золотих карб. та 7.000.000 карб.у формі безпосереднього податку, т. з. промислового.

Як скинути тільки той акціз, то ціна українського цукру, в себе дома, мала би бути 6—7 копійок фунт, тоб-то він міг би продаватися, при всіх інших однакових умовах, по такій самій ціні, як український цукор продавався за кордоном. Отже на українській ділянці цукрової індустрії була явна спілка капіталістів та уряду, тоб-то така спілка, яка взагалі може бути лише тоді, коли капіталізм доходить високих ступнів розвою, коли заховане, неявне спілкування вважається просто за дрібно-міщанські заботи й зовсім нехтується, нехтується прилюдно й одверто по праву та в ім'я законів капіталізму. Цікаво тут же нагадати, що в даній справі український капіталізм не сам традиційно вчився у «Європи» та Америки, а він — подумайте, український капіталізм—був прикладом старішому європейському та американському капіталізму—вчив, як кажуть, свого батька. Ця капіталістична цукрова спілка провадила всі справи свого господарювання по всіх правилах капіталістичної штуки включно до справ новітнього імперіялізму. Почувши себе на «рідній землі» затісно, поширюючи ділянку цукрової української індустрії, оця цукрова спілка капіталістів йшла на чолі імперіялістичних справ. На цей же шлях імперіялізму тягнулися капіталісти й інших ділянок українського господарювання.

Отже можемо твердо сказати, що цукрова індустрія була зверхком українського капіталізму і цей зверхок показував, що на українському ґрунті господарювання капіталізм може довести ступінь експлоатації за межі 1397% навіть на тій ділянці, де раніш ледве встигали доводити цей ступінь до 50%. Так, можна перегнати всякі американські форми і масштаби: на який там біс та Америка, коли тут любісенько собі на одній тільки ділянці, де всього 213 фабрик можна «заробити»—здерти з робочого—більш, як 100.000.000 карб. на рік.

Капітал цукрової індустрії на Україні спочатку мав майже виключно форму персональну: великий землевласник, щоб поширити базу експлоатації тієї армії батраків та неможників, що як гриби росли навколо його маєтку, лаштував цукроварню. Отже спочатку поміщик, маєток і цукроварня уявляли з себе одно ціле. Але можливість доводити експлоатацію аж поверх 1397% давно вже стала розсікати ту трійцю в напрямку відриву цукроварні од маєтку та й від персони пана. І напередодні революції майже увесь капітал цукрової індустрії набрав вже форми акційної. Акціонерами були тільки тузи-поміщики—капіталісти та великі банки—місцеві й закордонні. Процес консолідації капіталу йшов так швидко, що за короткий час всі акції мали опинитися в руках двох банків. А наскільки ця індустрія встигла одірватися від безпосередньої ув'язаності з «маєтком», видно з того, що в 1911/12 році зі всього сіву буряків, що потребувалися цукроварням, припадало 0/0 на сів:

	цукро- варнями	планта- торами	селянами		цукро- варнями	планта- торами	селянами
на Київщині	27,1	42,3	30,6	на Херсонщині	30,0	53,3	16,7
» Курщині	54,0	23,8	22,2	» Чернігівщині . . .	28,9	58,1	13,0
» Поділля	20,2	59,0	20,8	» Волині	32,5	59,3	11,2
» Харківщині	45,7	36,7	17,6	» Полтавщині	48,8	45,9	5,3

З наведених рядків видно, що цукроварні з найбільшою силою вже встигли одірватися від «маєтку» на Київщині та Поділлі, тоб-то в центрі цієї індустрії на Україні; та й по всіх інших губернях, крім Курщини, відірваність вже зайшла далеко: зайшла так, що вернути назад до «маєтку» вже не можна. Отже коло «маєтку» і цукроварні виросла дуже характерна капіталістична фігура—цукровий плантатор. Це фігура, яка нігде не має собі подібної. Головні властивості цієї фігури такі: цукровий плантатор має відносно маленький капітал в формі хліборобського реманенту; цукроварня дає йому аванса, за поміччю котрого він починає всю справу плантації; землю він орендує в поміщика, а часто у тієї самої цукроварні; аренду він виплачує з того, що одержує на запровадження плантації; робочим платить теж з авансів цукроварні; вся сила його полягає в тому, що він має «крепке хазяйське око» і може добре дерти з батрака, незаможника та середняка, котрі провадять його плантацію. Він, як циган, з часу на час переїздить з своїм реманентом від маєтку до маєтку, аж поки—траплялось то за короткий час—сам з «плантатора» не стане поміщиком. По соціальним властивостям оцей плантатор дуже добре нагадує англійського «потогонщика» в текстильній індустрії. Це жебрак, що своєю пашекою ловить капіталістичну жертву.

Згадані, в скороченні, моменти являються міркою того, як далеко зайшов розвій капіталізму на Україні напередодні революції.

7. Транспортна індустрія. Без належної транспортної індустрії капіталізм не капіталізм—він нидіє, хиріє, чахне, коли немає чи бракує транспортної індустрії. Справді, що могли би зробити українські королі-капіталісти, коли б транспортну роботу прийшлося справляти на «круторогих», що возили сіль із Криму, та на балагулах. Коли б то вони встигли дійти до ступня експлоатації в 1397%. Коли б то вони встигли на протязі одного року на одній тільки ділянці господарювання зібрати кругленьку суму в 100.000.000 зол. карб. Очевидно, через кілька сот чи навіть тисяч літ, та й то навряд; багато ділянок сучасного капіталістичного господарювання без належної транспортної індустрії взагалі не могли б існувати, а інші не могли б дійти до такого стану, в якому вони зараз перебувають. А ми знаємо, що всі ділянки господарювання зовсім щільно ув'язуються поміж собою в одно господарське ціле так, що одна другу підпирає.

Транспортна індустрія повстає з того, що переймає із всіх ділянок роботу по пересуванню в просторі втілень людської роботи та самих людей. Як тільки ця індустрія набірає певних мінімальних вимірів, так всі ділянки господарювання зараз же починають швидко ширитися у велике господарське поле, по якому колосальна кількість господарського вантажу та людей пересовується з більшою швидкістю, ніж в колишніх формах господарювання то робилося в межах сусідніх господарських закладів.

Докапіталістичний транспорт, як відомо, майструвався з ґрунтових та водних доріг, якогось воза чи клунка; механічну роботу в тому транспорті справляла людина або друга жива істота чи вітер. Капіталістичний транспорт ті засоби здав до архиву. На землі капіталістичний транспорт настроїв кам'яних бруків, шосе, стальну рейкову та дротяну колію і пустив по ній паро-чи електровоза, що тягне сотні тисяч вантажу з колосальною швидкістю в час, коли то потрібується наперекір всім стихіям; на воду

він спустив велетнів-кораблів, запряг у них сотні тисяч парових коней і став їздити по океанах безпечніше й швидче, ніж колишній кріпосник по своїй «столбовій дорозі» на «лихой тройке», чи чумак на своїх волах. А ось недавно він піднявся в «небесні шляхи», в повітря, де немає ніяких перешкод до якого хочеш руху, і де сама людина заходить туди, куди раніш заходила лише її уява, думка. Тут людина дійшла найбільшого рекорду.

Серед всіх родів транспорту зараз головна сила транспортної роботи проходить через залізничний транспорт.

Ще зовсім недавно вся транспортна робота справлялася конем та волом. Люде ув'язувалися поміж собою лише з «оказією», і не кожен за своє життя встигав бути десь далі сусіднього селища. Напередодні ж революції транспортна залізнична індустрія в межах поля українського капіталістичного господарювання перевозила вже мільярди пудів вантажу із сел на фабрики і в міста, із фабрик і до фабрик, із фабрик на села й у міста, із різних міст до кордону й від кордону в різні міста; одні вироби пересовувались недалеко і всього один раз, другі—на сотні і тисячі верст і по кілька разів. Напередодні війни українським транспортом взагалі було пересунуто один раз на різні кінці ось така сила вантажу (мільйонів пудів): вугілля 1.600, коксу 320, залізної руди 420, чавуну й заліза у різних формах 200, зернового збіжжя 1.000; не рушиться лише те збіжжя, котре тратиться на насіння та фураж в межах хліборобських господарств, все ж інше транспортується до млинів та на внутрішній і зовнішній товарний ринок:—цукрових буряків 800, цукру 100, продуктів скотарства 153, паші 120, картоплі та городини 150, кукурузи 34, глини та інших копалин 300, борошна і висівки 497, спирту 30, машин і струменту 28, виробів легкого фабричного промислу та ремісництва 53, лісу 2.640, тютюну 3,5, соли 50, олійних 40; разом 8.538,5; всяких виробів з-за кордону 170, з того: лісу 78, металевих виробів 20, мануфактури 5, оселедців 7, риби 5, рижу 1, чаю 0,32, нафти й гасу 30, штучних ґноїв 8,8, цементу 8,7, вовни 1,01, шкур 3; разом власного й закордонного виробу 8.708,5, а з транзитом, тоб-то з товарами, котрі перевозилися через українську територію, з чужих і для чужих господарств, український транспорт взагалі пересовував коло 9 мільярдів пудів вантажу. В 1913 році українськими залізницями було транспортовано коло 5 мільярдів пудів або, значить, було справлено коло 55% всієї транспортної роботи в полі українського господарювання. З того «грузового» потоку 80% зосереджувалося лише на трьох залізницях, а саме: на Запорізькій, Слободській і Південно-Західній, які охоплюють вугільний, рудний, металургійний, ячмінний та пшенишний райони й сягають до берегів Чорного моря.

На протязі часу від 1909 до 1913 року транспортна робота українських залізниць збільшилася на 44%, тоб-то зріст більший «американських масштабів». Подамо ще кілька загальних елементів, якими характеризується українська залізнична транспортна індустрія напередодні війни й революції.

Довжина колії доходила 19.408 верст. Вантажних вагонів було 132.041, що складає 725 вагонів на 100 верст колії. Це більше, ніж в інших капіталістичних державах, особливо, коли мати на-оці, що українські вантажні вагони були відносно великої підйомної сили, а саме: із загального числа було вагонів з підйомною силою в 1000 пуд.—43,3%, з підйомною силою

в 900 пуд—47,3⁰/₀, з підйомною силою в 2000 пуд.—3,2⁰/₀ і всіх інших—6,2⁰/₀. Пасажирських вагонів було 6241, що складає 32 на кожних 100 верст колії.

Механичну роботу на українських залізницях справляло 4.983 паровозів, підйомна сила яких доходила 2.353.250.000 пуд. або 438,25 мільйонів тон, а в одиницях НР сила їх сягала 3.825.000, тоді як по всіх інших ділянках українського господарювання парових НР було 1.463.625, тоб-то лише 38⁰/₀ того, що було в залізничному транспорті. Приблизно таке саме відношення поміж НР в залізничному транспорті та фабричному промислі було й у всіх інших капіталістичних державах. Отже цим доводиться, що і в цій точці капіталізм на Україні не відступав від стану капіталізму т. з. «передових» країн.

Для цієї роботи українські залізниці в 1913 р. спалили 247.890.000 п. земляного вугілля та 154.059 куб. сажених дров, які по своїй тепловій силі рівняються 290.390.000 пуд. земляного вугілля, що разом складає 48⁰/₀ числа «калорій», що було в той же час спожито на всіх машинах фабричної української індустрії.

Загальні витрати в 1913 р. позначаються в сумі 154.858.000 карб., що на одну верству колії складе 7.970 карб., а на один пуд вантажу, перевезеного на протязі одного мільйона верст, то складало: на Поліських 173, на Південно-Західних 166, на Слободській 154, на Запорізькій 100 карб. З тієї суми витрат припадало на тягу: 47⁰/₀, службу руху—22⁰/₀, службу колії—18⁰/₀ і управління—13⁰/₀.

Загальний прибуток залізниць в тому ж році доходив 318.206.000 карб., що на одну верству колії складає 16.400 карб.; розбіжність цього відносного прибутку знаходилася в межах ось таких крайніх чисел, як 4.512 та 29.602.

Коли «чистий» прибуток українських залізниць порівняти з таким же прибутком залізниць у всіх інших країнах, то вийде, що прибуток українських залізниць був самий великий в світі. Отже не дарма управитель одної з українських залізниць кваліфікував українські залізниці таким епітетом, як «гвардейські». Особливо вони були «гвардейськими», коли їх рівняти з загально-імперськими, які разом з «гвардейськими» все ж давали «чистий» збиток.

Це, між иншим, свідчить, що більша частина імперських залізниць мала головні функції «стратегичні», тоді як українські—господарські функції.

В показаній вище загальній сумі витрат українських залізниць значиться, що всім робочим і всім категоріям «службовців» виплачено грошми—крім натури—48.800.000 карб. По важніших фахах грошева річна платня пересічно доходила ось такого рівня: конторщик 153 карб., сторож 212, стрілочник 257, машинист і його помішник 424, кочегар 400, начальник станції 811, по службі телеграфу пересічно 322, по комерційній службі—439. При тому треба мати на-оці «натуру» відповідного фаху.

Всіх робітників і службовців разом було 131.979, з того в управліннях, порайонних комітетах, в майстернях і ремонтах числилося 70.143.

Ступінь експлоатації українського залізничника, коли мати на-оці числа, як їх показано вище, доходила 335⁰/₀, тоб-то теж була «гвардейська».

Що в українській залізничній транспортівій індустрії відносний рівень експлоатації був великий, про те посередньо свідчить вимір т. з. «дивіденду», який в 1913 р. для всіх українських залізниць пересічно складав 8,9⁰/₀, а одна із залізниць навіть показує його в розмірі 20⁰/₀, тоді

як той самий дивіденд в інших державах доходив лише ось таких вимірів в 1908 р.: Німеччина—4,3%, Франція—4,1%, Швейцарія—3,6%, Англія 3,3%, Бельгія—3,3%, Австро-Угорщина—3,1%, Сп. Штати Південної Америки—2,8% (от вам і «американські» масштаби!). Отже не 3—4%, а цілих 20% «офіційного» капіталістичного прибутку.

Он чому Україна—південь б. імперії—уявляється такою «милою» до серця всіх імперіялістів сучасного капіталізму. В цьому справа, а не в її «природніх багатствах», котрих і в інших країнах є стільки ж, але очевидно там немає такого соціально-господарського ґрунту, як на Україні, де відносно і по загальному розмірові капіталізм міг стати велетнем. Отже недарма в Україну «закохуються» та гвалтують її.

8. Легка фабрична індустрія й ремесство. Оті індустрії-велетні, про яких мова була в попередньому викладі, є породження новітнього капіталізму, і вони складають великі фортеці сучасного капіталізму, з котрих він робить наступ на цілий світ. Казармою ж та муштровими закутками для нього була й є скрізь т. з. легка чи мала фабрична індустрія та ремесство. Отже й ці закутки маємо хоч би стисло переглянути, бо картина буде мати «неприродній» вигляд.

а) Ковалі й слюсарі мають здавна на Україні чималу роботу. Ці металеві майстри цілком одиночками чи невеликими гуртами осіли по всьому терені України. Напередодні революції ковалів і слюсарів числилося 86.034, з того підручних було 19.854. Часть їх осіла безпосередньо в капіталістичних хліборобських господарствах як наймити (13.200), а всі інші розкинулися поміж трудових хліборобських господарств. Ці останні 90% своєї роботи справляють безпосередньо на «замовленника», на закажчика, що в більшості дає їм свій матеріал, сировину. Пересічний заробіток коваля був 216 крб. за рік і слюсаря—240 крб., підручного—54 крб.; разом їх заробіток за рік виносив 15.250.000 крб.

б) Фабрики хліборобського знаряддя. Виходячи з суми амортизації тих залізних виробів, які вживалися на українській хліборобській ділянці в 1913 р., та врожаю зернових продуктів, можна зазначити, що в т. з. «свою ціну» українського зернового збіжжя входила ціна витраченого в роботі заліза в сумі (копійок): в господарствах (Т) 3,8915 і в господарствах (К) 3,3280. Коли ж брати під увагу страту заліза виключно хліборобських машин та інструменту, то буде, що в ціні пуда українського зернового збіжжя пересічно було 1,6338 копійки, що були заплачені за те залізо, яке страчено при виробі одного пуда збіжжя. Взагалі із загальної кількості заліза, що споживалося в 1913 р. на Україні, хліборобська ділянка господарювання споживала 26,3%, а решту всі інші ділянки разом. Оцей момент став ґрунтом до заснування на Україні фабрик хліборобського знаряддя, яких в 1913 р. числилося 236, котрі по окремих землях росташувалися так: Волинь 36, Київщина 14, Поділля 13, Херсонщина 34, Чернігівщина 9, Полтавщина 6, Харківщина 24, Катеринославщина 38, Таврія 41, приміжні землі 21. На всіх цих фабриках в 1913 р. справляло роботу 22.400 робітників і 9,392 НР. Пересічний заробіток за рік одного робітника доходив 300 крб., а ціна всього виробу—27.900.000 крб., що складало 60% від ціни хліборобського знаряддя, яке в тому році вступило на хліборобську українську ділянку. Довіз хліборобського знаряддя доходив по ціні 26.530.000 крб. Вивіз хліборобського знаряддя доходив 7.900.000 крб.

в) Фабрик інструменту та машин в 1913 р. числилося 38. На них справляло роботу 22.250 робітників і 13.280 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 400 крб., а весь виріб по ціні—33.400.000 крб. Для потреб українського господарювання того виробу не вистачало, і в 1913 році машин було довезено з-за кордону на суму 76.690.000 крб. та інструменту на суму 2.400.000 крб.

г) Дрібні металеві фабрики-майстерні в числі 222 ро-сташовані по всьому терені України. В їх роботі було ув'язано 19.075 робітників і 7.362 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 300 крб. на рік і загальна ціна виробу—26.000.000 крб. Виробом цих фабрик-майстерень також не покривалася потреба українського господарювання, і з-за кордону довозилося всякого дрібного металевого виробу на суму 29.300.000 крб.; з того було: чавунного посуду на 640.000 крб., бляшаного оцінкового посуду на 3.500.000, ножевого та скоб'яного товару на 17.400.000 крб., підков, шин, вісів, маточин та подібного на 1.130.000 крб., цвяхів різних на 6.630.000 крб.

д) Текстильні або бавовняні фабрики. Після ставних та металевих продуктів люде витрачають відносно велику силу своєї праці на виріб річей до обшиття. Американська статистика показує, що з 1.500.000.000 населення всього світу завше вдягається 33,3%, тільки почасти вдягається 50% і решта—16,7%—ніяк і ніколи не вдягається, а пробуває завше голою. Щоб вдягнути населення всього світу, треба було мати 525.000.000 пуд. прядива. Напередодні війни на всьому світі виробляли 347.300 000 пуд. прядива; з того припадало на бавовну 198.000.000 п., на вовну 74.990.000 п., на льон 41.000.000 п., на коноплі 32.750.000 п., на шовк 1.440.000 п.

По інших старших капіталістичних державах капіталізм новітніх форм зачинав своє закріплення як раз на ділянці текстильного виробу, де він встиг зразу взяти верх у ремісничому та т. з. мануфактурному текстильному виробу. Цим виробом він дав себе знати по цілому світі. Тут він зробив, як кажуть, першу велику виробничу революцію. Ось в 1907 році в різних краях прикладалося машинових веретен в текстильному виробі (мільйони): Англія 50,6, Сп. Штати Півн. Америки 26,2, Німеччина 9,3, Франція 6,8, Австро-Угорщина 3,6, Італія 3,5, Швейцарія 2,48, Бельгія 1,14, Японія 1,48, Еспанія 1,85, Португалія 0,42, Росія 6,5 Голандія 0,39, Швеція 0,41, Норвегія 0,07, Данія 0,05, Греція 0,06, Єгипет 0,03,—разом у перелічених 114.090.000.

В 1913 році у всьому світі прикладалося вже 142.180.000 машинових веретен, за роботою біля яких ув'язувалося 15.800.000 робітників і 10.880.000 НР, тоб-то в 2,8 разів більше сил, ніж в цілій українській хліборобській ділянці. Сировину для цієї роботи майже виключно подавали Сп. Штати. Між иншим, коли взяти під увагу відносну продукційність, спірність текстильної роботи, то можна сказати, що річна текстильна продукція усього світу рівняється цілій річній продукції 5 таких держав, як Україна. По ціні ця вся продукція доходила 16.454.000.000 карб., тоб-то пересічно на число людей, що завжди вдягаються, на одну людину припадало 16,16 карб., а як не брати тих, що лише почасти вдягаються, то 21,93 карб. на людину пересічно для цілого світу.

На українській текстильній ділянці капіталізм не встиг закріпитися, бо потреба в одіжі на Україні покривалася з власного ремісничого виробу та з довозу ріжної мануфактури з-закордону.

Ткачів-ремісників на Україні в 1913 р. числилося 85.000. Вони готували приблизно 125.000.000 аршин полотна та рядовини.

Текстильних фабрик як по числу, так і по роботі на Україні така малість, що згадувати про виміри та якість їх роботи тут зовсім не будемо.

Довіз, «наочний» імпорт (по залізницях) мануфактурного краму на Україну в 1913 році доходив 5.300.000 пудів або приблизно 532.000.000 аршин. Ціна цього мануфактурного краму була 274.380.000 карб. і по окремих сортах краму розкладалася ось так: сукна на 96.000.000 карб., перкалю на 57.000.000, ластику, полусукна й «варшавського» краму на 85.500.000, полотна на 11.580.000 та всякої іншої мануфактури на 24.300.000 карбованців.

Росшивав всю цю мануфактуру «голочний цех»—кравці, кравчихи, картузники, модистки,—що складався з 526.950 робітників. Пересічний заробіток в цьому цехові був дуже різноманітний і для цілого цеху пересічно доходив на робітника—210 карб. за рік. Чисел для складення формули на ступінь визиску в цій ділянці ми не маємо. Але загальні спостереження доводять, що «потогонна система» була тут в повній силі, особливо у «тандитників», що купчилися по місточках України.

е) Шкіряний виріб. Скотарська галузь господарювання подає на ринок сировини в кількості 5.831.018 шкір всякої худоби. Міра цієї сировини що-раз міняється: в неврожайні роки та в часи пошестей він збільшується, в урожайні роки—зменшується. Поруч з тим міняється що-раз і число дрібних шкіряних фабрик і виріб великих фабрик.

Шкіряних фабрик всіх розборів числилося в 1913 році 1.036, з того великих; тоб-то таких, що за рік перепускають поверх 10.000 шкір, було—165. Виробна спроможність одної такої фабрики пересічно була 25.000 кож за рік, а всіх їх разом 5.800.000 кож різної худоби. За роботою на цих фабриках було ув'язано 70.000 робітників і 9.240 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 216 карб. Шевців, що розшивали шкіру у чоботи, числилося 210.000 з пересічним заробітком в 144 карб. для майстра і 60 карб. для підручного, та 5.000 шорників, що розшивали шкіру в ріжну упряж.

Миловарень числилося 27, в роботі яких було ув'язано 1.192 робітника. Свічкарень було 19 з 1.370 робітниками. Фабрик, що готують костяне борошно, було 4 з 143 робітниками. Фабрик по виготованню щетини—4.

ж) Паперових фабрик числилося 27, з того 5 фабрик деревної маси. На роботі цих фабрик було ув'язано 2.911 робітників і 7.024 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 300 карб. за рік. Довіз всякого паперу на Україну сягав 5.000.000 пуд. на рік.

з) Типо-літо-цінкографій числилося 334, в роботі котрих було ув'язано 4.418 робітників та 2.612 НР (електричних). Продукція їх по ціні доходила 10.700.000 карб. Пересічний заробіток друкаря сильно перемижувався й пересічно доходив 360 карб.

і) Фабрик електрики для освітлення, водотоків та дрібних майстерень було 15 (станцій), в роботі яких було ув'язано 2.828 робітників і 22.275 НР. Ціна цієї енергії доходила 4.200.000 карб. Пересічний заробіток робітника—432 карб.

к) Хемичних фабрик всяких числилося 69, в роботі яких було ув'язано 11.725 робітників і 12.402 НР. По ціні виріб їх доходив 31.310.000 карб.

9. Виріб спирту. По хемичному складові спирт наближається до таких несхожих зовнішнім виглядом і смаком продуктів, як сало, цукор і вугіль. Українська назва спирту—«горілка» певно пішла від того, що спирт горить так гарно, як ніщо інше. На Україні в 1913/14 році вигнали 34.555.197 відер горілки в 40°. Для того було страчено: ріжного зернового збіжжя 3.623.410 пуд., картоплі 30.756.987 пуд., патоки 13.330.081 пуд.

Всіх гуралень числилося 616. В роботі цих закладів було ув'язано 9.283 робочих. Робота продовжувалась пересічно 180 день. Пересічний зарібок робітника за цей час був 126 карб.

Собівартість або своя ціна відра горілки в 40 градусів була 21,05 копійки. Продавалось же це відро в казну за 83,88 копійок. Складові елементи тієї ціни були ось такі: страчений сирівець 60,91 копійки, платня робочим 3,35 копійки, додаткова вартість 22,57 копійки.

Отже ступінь визиску майже 700⁰/₀—теж «гвардейський».

Як відомо, російська імперська казна шинкарувала горілкою ніби для того, щоб її менш пили. Від того шинкарства російська казна мала чистого прибутку за 1913 рік 514.000.000 крб. Як бачите—дуже кругленьку суму, яка складала 20⁰/₀ всього державного бюджету, який правдиво було прозвано «п'яним».

Оцей «п'яний» бюджет є одною із форм капіталістичної посередньої експлоатації виробників.

Той, хто випивав одну чарку горілки, платив: за картоплю та збіжжя, з котрої вона була викурена—0,152 копійки, за роботу робітників, що її зробив—0,008 копійки, капіталістові, що тримав гуральню—0,056 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл випити ту чарку—1,615 копійки, або, значить, з кожного пропитого карбованця платилося: за жито та картоплю 8,7 копійки, за роботу робочому 0,3 копійки, панові за гуральню 3 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл випити—88 копійок. Нехай хто-небудь додумається до кращого способу здирства. На Україні казна в 1913 р. таким чином здерла 182.870.000 карб. В цьому році на Україні для цього було спожито 11.250.508 відер горілки в 40 градусів. Це складає норму приблизно по одній чарці в день на одну людину з тієї частини населення, якій минув 20 рік.

10. Млинарська індустрія. Ще недавно робота по перемолу зерна в борошно та дерть переводилася майже виключно хатніми ручними жорнами. Тепер ту роботу цілком вже перейняла млинарська індустрія.

В 1913 р. на Україні перемелено та передерто збіжжя (мільйонів пуд.): жита 310, пшениці 112, проса 35, гречки 30, ячменю 10, разом 497.

В тій роботі було ув'язано 69.550 робітників і 220.130 НР. З тієї суми на силу НР припадало: вітру 28,5⁰/₀, води 16,6⁰/₀, газу 4,9⁰/₀, на-пару 50⁰/₀. З чисел тих слідує, що коли те зерно довелось переводити в муку за допомогою домашніх жорнів, то на ту роботу прийшлося би стратити найменш, як 125 робочих день 4.402.600 робітників. З показаної кількості зерна ремісничі млини—вітрячки—перемололи 5,6⁰/₀, а решту—94,4⁰/₀—промислові млини, в тому числі т. з. «торгові млини», тоб-то такі, що скуновують зерно у великих розмірах і від себе вже продають борошно, вони перемелювали 54.000.000 пуд., або коло 10⁰/₀.

Зарібок мірошника-ремісника за рік (приблизно повних 30-40 робочих день) доходив 90 карб. На капіталістичних водяних млинах пересічний зарібок робочого доходив 130 карб., на водяних крупчатках—180 карб., на великих же парових крупчатках—250 карб.

III. УВ'ЯЗАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ З ГОСПОДАРЮВАННЯМ СВІТУ.

Обминемо зовсім решту нерозглянутих ділянок господарювання й складемо загальну уяву про ув'язаність українського господарювання з господарюванням світу, тоб-то про т. з. зовнішній торг. Ця ділянка є дуже показною для характеристики капіталізму взагалі: в міру того, як в певному місці поступ капіталістичного господарювання набирає більшої сили, воно міцно ув'язується з господарюванням цілого світу. Така є одна із основних властивостей капіталізму: напереди визначені межі для нього завжди тісні й він намагається й переход їх всякими способами—аж до імперіялістичних війн включно. Сучасна Англія, напр., в межах острова, з якого вона провадить своє господарювання, без ув'язання з цілим світом була б не першою капіталістичною державою в світі і не стояла би на самому вершк сучасного капіталізму, а була б найбільше якоюсь рибальською державою з хирим хліборобством та з якимись початками ремісництва—ніяк не більш. Такою вона й була до доби океанського транспорту, за допомогою якого її господарювання на протязі певного часу встигло втиснутися у всі можливі, приступні щілини світового господарювання.

Сучасний капіталізм, стелючись по світу, не просто збирає «дань», як то робили татари, а перестроює на свій лад те господарювання, з яким він приходить до стичности.

Отже поглянемо, як Україна, при тих конкретних умовах, в яких вона перебувала до революції, встигла переплести своє господарювання з господарюванням світу й стати в ньому значною господарською силою.

Видима, наочна частина загальносвітового ув'язання в найбільшій мірі позначається міжнародньою міною виробів—зовнішнім торгом. Отже поглянемо на зовнішній торг України й побачимо, чим саме і в які щілини вона вдерлась в поле господарювання інших народів і навпаки.

В 1913 році Україна вивозила за межі свого поля господарювання 1.456.000.000 пуд. або по ціні на 1.022.780.000 карбов.

Головнішими складовими частинами того експорту були:

Земляний вугілля	600.000.000 пуд.	Свині	135.000 штук
Зернове збіжжя	450.000.000 »	Птахи	16.200.000 »
Цукор	60.000.000 »	Борошно	27.000.000 пуд.
Горілка	3.700.000 від.	Крупа	1.600.000 »
Залізна руда	100.000.000 пуд.	Висівки	14.500.000 »
Чавун	30.000.000 »	Макуха	6.000.000 »
Залізо і мет. продукт	90.000.000 »	Соняш. і конопл. нас.	5.700.000 »
Хліборобські машини	2.800.000 »	Насіння конюшини	1.000.000 »
Сіль	24.000.000 »	Квасоля й боби	3.700.000 »
Горох	10.000.000 »	Кукуруза	7.500.000 »
Яйця	4.400.000 »	Картопля	6.000.000 »
Коні	100.000 штук	Шкури	1.000.000 »
Рог. худоба	385.000 »		

Довіз із інших країн на Україну, в тому ж році, доходив по вазі 168.600.000 пуд. і по ціні 647.960.000 карбов.

Той довіз складався із:

Ліс	78.000.000 пуд.	Чай	300.000 пуд.
Машини і мет. вир.	20.000.000 »	Нафта й гас	30.000.000 »
Мануфактурний крам	5.000.000 »	Туки до угноєння	8.800.000 »
Галантерейний »	400.000 »	Цемент	8.600.000 »
Оселедці	7.000.000 »	Вовна	1.000.000 »
Риба	5.000.000 »	Кожі вироблені	3.000.000 »
Риж	1.000.000 »	Городини ріжної	500.000 »

Отже різниця поміж експортом та імпортом України доходила 374.820.000 карб.

В порівнанні до загального річного виробу України та різниця складає 6,6%, а до річного капіталістичного визиску (988.000.000) наче до капіталістичного прибутку—вона складає 30%.

Різниця ця взагалі може походити або з того, що на Україні орудують «чужі» капітали, за допомогою яких експлуатується український виробник, або з того, що її просто грабують, як кажуть, на широкій дорозі—за які-небудь війни або боргування на ці війни, чи, нарешті, по першій і другій основі. Справу ту досі належно в числах не досліджено. Але наперед можна сказати, що в даному разі має силу і «чужий» капітал і грабування на широкій дорозі.

Справді, загально відомо, що на Україні орудував «чужий» капітал. Але також загально відомо, що б. російська імперія позичала на мілітарні цілі у «чужих» капіталістів. А повернути закордон проценти по цих позиках, це значить—вивозити туди певну кількість своєї продукції. Ось маємо—ще в 1909 році російська імперія мала зібрати, як то значиться в державній ррскладці, на уплату в тому році тільки процентів по позичках 396.000.000 карб. За час останньої війни позичок набігло більше, ніж за всі попередні часи.

Отже зараз твердо можна сказати, що значна доля із тих 374.820.000 карбов., що складають різницю в експорті-імпорті України, забиралась, як капіталістичний грабунок за борги. Яка б по виміру не була та доля, вона з великою силою гальмувала господарський, а з ним і соціальний поступ.

Більшій виразності та справа набірає із порівняння товароміни України з усіма країнами разом б. імперії.

Україна давала в різні країни б. імперії на 551.760.000 крб., що складало 54% од загального експорту України (цукор в даному разі пораховано разом з акцізом, що збільшило ціну цієї частини експорту на 11%; без акцизу на цукор експорт України у всі краї б. імперії складав по ціні 449.760.000 крб., або 44% од загального експорту).

В цьому числі було (мільйонів пуд.): збіжжя й борошна 27, цукру 50, крупи 1,6, картоплі 6, яєць 0,52, чавуну 30, металургійного продукту 90, хліборобських машин 2,8, соли 23,6, руди 6, земляного вугілля 600, коней 70 тисяч штук, рог. худоби 385 тис. штук, свиней 100 тисяч штук.

Всі краї б. імперії разом імпортували на Україну на 291.320.000 крб., що складало 45% од загального імпорту на Україну взагалі.

В числі того імпорту було: мануфактури 3,5 міл. п., нафти та гасу 30 міл. п., оселедців 6 міл. п., риби 3 міл. п., лісу 78 міл. п., цементу 8,6 м. п., металевих виробів 2 м. п., гуми та інших дрібних виробів 1 м. п.

Отже тут маємо різницю між експортом та імпортом в 260.440.000 крб., тоб-то цілих 70% всієї різниці.

За рік перед тим, тоб-то в 1912 році, загальний експорт б. російської імперії, включаючи і Україну, по ціні доходив 1.518.700.000 крб.; з того до Німеччини експортувалося на 553.800.000 крб. (зараховано частину експорту, що йшов через Голандію до Німеччини); то складало 36,4% од загального експорту б. імперії. Експорт до Англії складав лише 10% загальноімперського. В той же час загальноімперський імпорт по ціні доходив 1.171.700.000 крб.; в тому числі імпорт із Німеччини складав 45,4%, а із Англії—12%.

З поданих чисел слідує, що сила товаріни поміж Україною та всіма частинами б. російської імперії була приблизно така, як і поміж б. російською імперією та Німеччиною. Коли ж із складу загальноімперського експорту-імпорту вилучити долю України, то вийде, що товаріна між Німеччиною та б. російською імперією мала більшу силу, ніж поміж Україною та б. російською імперією.

Візьміть під увагу ці позначіння. Україна була під двуголовим орлом імперії, під її поліцейщиною, попівщиною, бюрократією, плутократією й під найбільшими в світі митами, а в господарському відношенні була ув'язана з більшою силою з старшими капіталістичними краями. Оце є, можна сказати, найвиразніша риса стану капіталізму на Україні: б. імперія боркала Україну політично, а світовий капітал господарсько. А те й друге разом збільшувало відносний рівень визиску українського пролетаря, незаможника й середняка.

Не менш характерним є для уяви про стан і зріст капіталізму т. з. внутрішній торг, який здавна вже відокремився у нарізну ділянку господарювання. Це ділянка, на якій капіталізм взагалі починав збирати свої «сили».

Напередодні революції на Україні числилося всього господарських закладів-одиниць 5.500.000 та закладів «домашніх хазяйств» 9.500.000. Функцію ув'язання поміж цими закладами справляв внутрішній торг.

Почнемо з хліборобської ділянки і поглянемо, як вона ув'язувалася торгом з другими ділянками.

Як то було вже показано, серед хліборобських господарств є значний відсоток таких, котрі, за браком землі, не можуть постачити для своїх потреб в належній мірі хліборобських продуктів. Є також серед них і такі, що з різних причин продають збіжжя свого виробу в-осени, а зімою й під весну самі його знову купують. В цьому колі торгівля доходить кінця безпосередньо між «виробником» та споживачем. Таким же способом почасти закінчується торгівля хліборобськими виробами на базарах міст та містечок і на ярмарках, а також через певну кооперацію споживачів, де виробник та споживач безпосередньо зустрічаються один з одним і закінчують справу обміну. Але найбільша частина українських хліборобських виробів доходили споживача через руки спеціальних купців, котрі купують для того, щоб продати, для яких торг став професією.

Той рід торгових стичностей, де на одній стороні стоїть безпосередньо виробник-господар, а по другій споживач чи купець заступає споживача,—відбувався ось в таких місцях: 1) в самих хліборобських господарствах, куди наїздили чи находили покупці, 2) на базарах середніх і великих міст, де торг відбувався що-денно, за винятком кількох днів на рік, 3) на базарах невеликих міст, 4) на базарах містечок, 5) на станціях та пристанях.

Другий рід торгових стичностей, де вже самого виробника-господаря немає,—провадили: 1) кооперативи, 2) дрібні скупщики та перепродавці, 3) районні скупщики, 4) експортери свої та закордонні, 5) всякі торгові «контори», 6) всякі люде в «кафе», що стремлять стати «біржовиками», 7) біржовики, 8) елеватори та склади збіжжя на станціях, 9) банки комерційні та держава.

Крім того, відбувався щоденний дрібний та великий торг хліборобськими виробами на рундуках, у кошиках на вулицях, у крамницях та крамничках, у склепах та критих ринках.

Торг або перепровадження виробів хліборобської ділянки до споживачів чи на господарські ділянки господарювання на Україні напередодні революції приблизно доходив 360.200.000 двосторонніх актів дорослих людей, де на одному боці стоїть виробник-господар, а на другому—споживач чи купець, і 85.925.000 актів, заступлених тільки купцями, та, нарешті, 1.040.000.000 актів, де з одного банку купець, а з другого—споживач хліборобських виробів. Отже загальна сума цих торгових актів доходила 1.482.125.000. А коли припустити, що людина з кожного боку тратить на один такий акт одну годину часу, то виходить, що обмін хліборобськими виробами забирав 2.964.250.000 робочих годин на протязі року і, коли година цінилася в 10 копійок—коштував 299.106.250 карб.

Всіх торгових закладів на Україні, напередодні революції, числилося 105.300, серед яких було: бакалійних крамниць 53.980, крамниць по продажу мануфактури та готового одягу 21.550, крамниць по закупці й продажу збіжжя 8.780, по продажу лісу та дров 4.560, крамниць по продажу залізних виробів 3.225, по продажу хліборобських машин і знаряддя 530, всякого іншого роду крамниць 13.675.

В цих закладах справляло роботу 269.905 наймайних робітників та «лавочників», що самі справляли торгову роботу. Пересічний заробіток одного робітника цієї ділянки доходив 500 карбованців і перемижувався від 400 до 800.

По-за тим було банкірських та комісійних контор 225, банків (чи відділів банків)—55, роботу в яких справляло 7.750 найманих робітників. Пересічний заробіток одного доходив 685 карб.

Окрему галузь торгівлі складали цукерні, винні та гастрономічні склепи, трактири, мебльовані кімнати та готелі, де одночасно продавався якийсь «товар» і персональні послуги.

В гастрономічно-винно-цукерному торгу було ув'язано 28.000 робітників. Тут пересічний заробіток одного доходив 400 карб.

В трактирно-готельному промислі було ув'язано 126.400 робітників з пересічним заробітком в 350 карб.

Разом у всій купецькій торгівлі, крім трактирного та готельного промислу, було ув'язано 305.655 робітників, що складає 2% від загального числа робітників.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

На попередніх сторінках подано важніші елементи капіталізму, що повстав на Україні, на ґрунті всього давнішнього господарювання та світового капіталізму, в кінці 19 і початку 20 віку, в межах 1890—1916 р. р. Виклад той був не тільки стислий, але й зовсім «сухий»—в німій мові

чисел, до котрих у нас так мало звикли. У викладі немає «живої душі», з нього не виступає та колосальна робота, котру поклали українські виробники на будову цього капіталізму, не обчислено тих «жертв» та тих надбань, котрих покладено, як ґрунт, на господарювання наступних поколінь. Але тішимо себе надією, що читач, що перебував хоча на одній із зазначених ділянок українського господарювання певний час, на основі того «сухого» викладу зможе ці числа наповнити конкретним змістом.

З поданого ж вище слідує, що в складі капіталізму на Україні були всі найважливіші елементи світового капіталізму, тоб-то всі ті елементи, котрі були в той час в тих господарських країнах, що загально визнано числити за перші капіталістичні країни, як от Німеччина, Англія, Сполучені Штати.

Але загальний стан капіталізму на Україні, в порівнянні на старші капіталістичні оточення, був, так би мовити, юнацький, молодий. Справді, що то за вік в 30 літ для поборення поміщицько-попівського ладу, що складався яких найменше 300 літ? Капіталізм на Україні не встиг ще зміцніти—він був ще рихлим, і потребувався певний час для сцементування численних дрібних його частин. Він добре уместився, обстроївся та не встиг ще навести оздобу. До того він не поспішав і поспішати не мав чого: бо перед капіталістами—фабрикантами, банкірами та поміщиками—були гарні городи-столиці з великою європейською «оздобою» і до послуг сама «за-границя», яка в кожную хвилю готова до любых послуг; а пролетаріят ще недавно зірвався з хліборобської ділянки, де перед тим було пекло панщини. Тому і всі рештки господарські і всі забобони ідеологічні, що трималися на тих рештках попереднього поміщицько-попівського ладу, не стояли на дорозі повільного господарського поступу нового укладу і, як кажуть, не кололи ока.

Та до того,—як про те свідчить досвід революції,—всі ті господарські та ідеологічні рештки попереднього ладу настільки втратили свою власну внутрішню силу, що вже на очах порохнявіли й трусилися долу. І тільки через свою молодість капіталізм на Україні не встиг запасти у всі щілини господарювання і не встиг до кінця росторощити поміщицько-попівської ідеології, що лишалась ще певною силою інерції. Сила інерції поміщицько-попівської ідеології—от яка азійщина допалась нам разом з новітнім капіталізмом на Україні напередодні революції.

3. ЧУЧМАРІВ

Основні течії в науці про людину.

підсумки всесоюзного з'їзду по педології, експериментальній педагогіці й психоневрології в січні 1924 р.

Перший з'їзд по психоневрології був у грудні 1922 р., в Москві, другий—в січні 1924 р., в Ленінграді.

Своїм складом, пануючими суспільними й науковими течіями другий з'їзд відрізнявся від першого, але, як і попередній, він мав зв'язок зі старими всеросійськими з'їздами по педагогічній психології.

Перший всеросійський з'їзд по педагогічній психології зібрався в умовах I-ої Російської революції (з'їзд відбувався в червні 1906 р.); головні діячі його майже ті ж самі, що були й в дальших з'їздах: Бехтерев, Нечаїв, Челпанов, Грибоедов і наслідувачі їхньої школи. В. М. Бехтерев, що тоді відкрив засідання першого з'їзду, так визначив у своїй промові основне, засадче завдання всіх дальших з'їздів: «Доба, що її ми оце тепер переживаємо, характеризується піднесенням питань, зв'язаних з вивченням психології й педагогіки. Психологія стала ґрунтуватися на експерименті, почала швидко набувати тої стійкості й витривалості в своїх засадах, що дала можливість пристосовувати висновки цієї науки до різних галузей практичного життя, серед яких особливо важливого значіння набуває, безперечно, педагогіка. Справа навчання й виховання на підставі психології є тема для численних доповідей і дискусій на міжнародних психологічних конгресах.

Ці слова виявляють загальний напрямок і завдання багатьох доповідей, що виступали на першому (1906 р.) і другому (1909 р.) з'їздах по психології. Ми бачимо, що ці з'їзди зароджувалися й розвивалися під безпосереднім впливом життєвої практики, на допомогу якій приходили теоретичні науки. Тому, на з'їздах відбивалась тодішня громадська думка, що вимагала від науки втручання в життєву практику: резолюції в справі іспитів, стану гімназійного виховання й навчання, викладання низки дисциплін в гімназіях то-що, усе це були справи переважно середньої школи; про, так звану, нижчу школу на з'їздах 1906, 1909 р. р. питання майже не ставились: наприклад, із 40 доповідей з'їзду 1906 р. було тільки дві доповіді—Успенського—«Про підготовку народніх учителів» і Рахманова—«Лекції з психології в аудиторії для робітників».

Звичайно, з'їзди після жовтня 1917 року домагалися вже іншого.

На останньому з'їзді, як і на попередніх, виявився той методологічний дуалізм, який характеризує педагогіку: це—з одного боку, біологічна дисципліна, що вивчає свій об'єкт в його безпосередній даності так, як його дано натурою, з другого—нормативна соціологічна дисципліна, що ставить собі при вивченні об'єкта певну мету: виробити громадянина свого

суспільства; тут вже бере гору друга точка погляду. Звідси й походить вже зазначений вище практичний характер цих наукових з'їздів: наукові дисципліни визначаються в своїй меті завданнями суспільного буття. Зрозуміло, що з'їзди після революції й до неї, хоч і зв'язані між собою тематично, мусять різнитися так своїми практичними завданнями, як і теоретичним освітленням їх.

Уже на з'їзді в 1922 році, як свідчить сама його назва (по психоневрології), царину теоретичних дисциплін, що їх він охоплював, значно розширено, тут були дисципліни ближчі до педагогіки, взяті з біологічного флангу (неврологія й фізіологія). На цей час відкинуто філософські тямки, з якими старе суспільство зв'язувало педагогіку. Наявність таких самостійних у житті дисциплін, як неврологія й педагогіка, загрожувала й загрожує роздвоєнням з'їздовій увазі: неврологи, як такі, не завжди знаходили цікаве для своєї спеціальності в педагогів, і навпаки; ланка ж, що їх об'єднувала, — була психологія, як дисципліна, що вивчає явища найвіддаленіші від бази; тим-то вона й зазнала на собі шкідливого, ідеологічного перекручування. Психологія в останній час переживала й переживає нині глибоку кризу. Тому, цілком природно, що центр уваги з'їздів 1922 і 1923 р. р. перенесено на боротьбу течій у вивченні поведінки людини. Це питання притягло загальну увагу, воно, як якась певна теоретична передпосилка, стояло на всіх секціях; це питання зазнало найбільшого впливу від засадчих, життєвих факторів. Одним словом — це був «гвоздь» обох з'їздів, з цього почався минулий з'їзд (промови Бехтерева, Нечаїва, Корнілова) і цим він закрився (друга промова Корнілова).

Для того, щоб краще зрозуміти далі й внутрішнє життя з'їзду, наведу тут статистичні відомості про нього: членів з'їзду було 906; розподілюються вони так: партійних — 30, непартійних — 876; з Ленінграду — 591, Москви — 154, провінції — 162; по професії: лікарів — 493, педагогів — 342, теоретиків: рефлексологів, реактологів, психологів, юристів і т. ін. — 104; по полу: чоловіків — 451, жінок — 455; по національності: росіян — 605, євреїв — 250, українців — 6. Доповідей зачитано 326, саме: від Ленінграду — 216, від Москви — 58, від провінції — 52, в останню групу входять доклади від України — 10, а саме: Київ — 1 (Селецький), Харків — 9: від Медінституту — 1 (Платонов з Вельковським), від Психоневрологічного інституту — 8 (А. Гейманович разом з Бейліним; Поніровським і Лещенко — 3, Зах. Гейманович — 1, Попіровський — 1, Квінт — 1, З. Чучмарів — 2). Усі учасники з'їзду поділились, окрім вступних і останніх зборів, на 10 секцій: 1) нормальної й патологічної рефлексології, 2) рефлексології праці (психотехніки), 3) кримінальної рефлексології й психології, 4) педології й експериментальної педагогіки, 5) психології, 6) дитячої дефективності, 7) неврології й невропатології, 8) психіатрії, 9) гіпнозу, дання на розум і психотерапії, 10) терапії нервових і душевних хороб. Всього відбулося 79 засідань; з них два загальних, останні секційні — як окремі, так і об'єднані в споріднені групи, так, напр., нормальну рефлексологію, психологію й педологію було об'єднано на кількох засіданнях.

З наведених даних уже видно внутрішній зміст з'їзду: найбільше число членів і доповідей дав Ленінград, порівнюючи небагато дала Москва, так само мало дала решта ССРР; зовсім не було з-закордону; з Москви прибула група проф. К. І. Корнілова, якому довелося знову ідеологічно провадити з'їзд, як і в 1922 р., проф. А. П. Нечаїв; були відсутні члени

минулих з'їздів, які мали свої школи: Р. І. Росолімо, Мінор, Г. І. Челпанів; з лєнінградців—школа І. П. Павлова брала участь, читаючи свої доповіді не в загальнім помешканні з'їзду (будинок Університету), а в своїх лабораторіях; сам І. П. Павлов участі в з'їздах зовсім не брав. Отже, на з'їзді 1923 р. науку про людину репрезентували рефлексологічна школа В. М. Бехтерева (голова Організаційного Бюро й З'їзду), школа умовних рефлексів І. П. Павлова, реактологічна школа К. М. Корнілова і старий напрямок експериментальної психології в особі А. П. Нечаїва; школа Бехтерева мала найбільшу перевагу, як по числу членів, так і по числу доповідей і назв секцій; треба зауважити, що в секції неврології й психіатрії досить велике значіння мали доповіді А. Б. Залкінда, який виклав на цих секціях соціально-революційну установку на питання психоневрології (війна й психоневрози, дитячі психопатії в комуністичній педагогіці, революція й психоневрози).

Як вже зауважено, «гвоздьом» з'їзду в наші часи, в часи ламання старого світу й старих світоглядів, було питання про основні напрямки у вивченні поведінки людини. Ще до відкриття з'їзду було відомо, що питання, зв'язані з педагогікою й педологією, взагалі питання про дитину, учня й школу, знімаються з порядку денного на підставі розпорядження Наркомосу й переносяться на спеціальний з'їзд, де Наркомос виступить зі своєю провідною доповіддю; тоді відповідні доповіді в секціях педології, експериментальної педагогіки й дитячої дефективності набули тільки теоретичного характеру, низку ж доповідей в цих секціях знято. Наркомос і Головна наука по доповіді де-яких партійних членів змінили своє відношення до з'їзду, до якого до того ставились як до з'їзду спеців, виходячи з наведеного розпорядження; і, дійсно, з'їзд пройшов, як констатують майже всі його учасники, в атмосфері усвідомлення тих змін, що сталися і в житті нашої країни, а звідси, і в науці її. Тим то й бій і дебати за нові погляди на людину, як на предмет науки, були надто палкі.

Представник Головна науки в Ленінграді т. Крісті, що відкрив цей з'їзд, вітаючи його, підкреслив значіння праці проф. Сеченова й проф. Павлова в науці про поведінку людини, як праці, що змінює в значній мірі погляд на природу поведінки людини й на метод її вивчення. Ці праці викликали найбільше дебатів на всіх з'їздах.

Як відомо, сама суть поглядів проф. І. П. Павлова, який тісно в своїй науці про умовні рефлекси зв'язаний з наукою І. М. Сеченова «Про рефлекси мозку голови» (1863 р.), полягає ось в такому лабораторному прикладі: коли голодний собака має їжу на язиці, то слинні залози виділяють багато своїх продуктів,—тут ми маємо безперечний рефлекс; коли ж той самий собака побачить їжу здалеку, то слина так само виділяється, але тут вже можна заперечувати проти пояснення явища безумовним рефлексом. Це й зробив д-р Снарський, перший співробітник Павлова. Він з'ясував в цьому випадку поведінку собаки, в аналогії з поведінкою людини, внутрішнім змістом собаки, з її думками, почуттями й бажаннями. «Я же—говорить проф. Павлов—вирішив і перед, так званими, психичними з явищами лишитись в ролі чистого фізіолога, т. б. мати справу виключно з зовнішніми явищами й їхніми відношеннями». Це фізіологічне пояснення нашого прикладу полягає в такому ясному механізмові: зорові вражіння від їжі з'явилися через зв'язок в мозку своїх нервових центрів з поживними центрами, такими ж самими збуджувачами виділення слини, як і їжа,

що просто лежить на язичі собаки; щоб відрізнити цей акт від акту безумовного рефлексу, Павлов назвав його умовним рефлексом. Вивченню виключно експериментальним шляхом обставин, меж і природи умовних рефлексів Павлов зі своїми багатьма співробітниками й присвятив 20 років об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин. Наслідки праці він виклав у своїй книзі під тою ж назвою. Важко коротко викласти цю величезну працю лабораторії, але для дальшого викладу це конче потрібно, і ми наважуємося його зробити, відсилаючи до перводжерела тих, хто цим цікавиться детально. Умовним збуджувачем можуть бути не тільки зорові, а й всякі вражіння, наприклад, звукові; тоді, як тільки дати звук,—виділюється слина; звук в цьому разі є умовним збуджувачем 1 порядку; таким же чином при певних умовах можна надбудувати умовні збуджувачі 2 порядку й 3 порядку (праця Зеленого), але більш не вдалося здобути лабораторним шляхом умовних збуджувачів.

«Основний фонд нормальної нервової діяльності становить дуже багато рефлексів, тоб-то постійних вроджених зв'язків внутрішніх і зовнішніх збуджувачів з певною діяльністю робочих органів» (стор. 219). Коли є умовний рефлекс на певний збуджувач, то при наступному вживанню того ж самого збуджувача, після павзи в кілька хвилин, ми матимемо вже зменшений ефект,—це явище має назву згасання умовного рефлексу. Коли собаці даватимемо їжу з де-яким запізнюванням (наприклад, через 3 хвилини), то вплив умовного збуджування на де-який час зникне, але згодом знову з'явиться, але тільки на другій або на третій хвилині продовження умовного збуджувача, це—явище запізнювання умовного рефлексу. Коли до умовного збуджувача приєднати індиферентного збуджувача, і цю комбінацію не провадити разом з годівлею тварини, то умовний збуджувач губить свій вплив; таке явище зветься гальмуванням. Коли збуджування певного клаптика шкіри виробилося як умовний збуджувач, то й збуджування ближчих клаптиків відіграє таку ж саму роль (рід узагальнення), оскільки ці збудження сполучаються з годівлею; коли ж годівля сполучається зі збудженням певного клаптика, а в інших ні, то збудження останніх пунктів не викликає виділення слини; таке гальмування зветься диференційним. Ось основні риси науки Павлова, перед яким в Америці була наука Edward'a L. Lornclik'a (*Animal Intelligence*—1898 p.). У Європі до праці Павлова спочатку пристав Бехтерев зі своїми учнями й Калішер у Німеччині. Як видно, праці Павлова досліджують поведінку собаки, і тільки ту частину поведінки, яка сполучається з поживними центрами; ця праця експериментова: 20 років лабораторних досвідів і численних дисертацій!.. І все-таки І. М. Павлов пише: «Я до цього часу (до 1923 p.) не даю систематичного викладу всієї нашої колективної з моїми співробітниками праці за 20 років з таких причин: царина зовсім нова, а праця в ній безперервно продовжується. Як можна зупинитися на будь-якому загальному уявленню, на будь-якій систематизації матеріалу, коли що не день, то нові досвіди й спостереження, що вкладають щось нове».

Яке ж відношення має ця експериментова рефлексія до вивчення поведінки людини, в чому й полягав центр з'їздових дебатів. Павлов, говорячи про пріоритет Torglike'a, пише: «Діловий американський розум, звертаючись до життєвої практики, віднайшов, що важніше детально знати зовнішню поведінку людини, ніж гадати про її внутрішній стан, зі всіма його комбінаціями й хитанням. З такими висновками про людину

американські психологи й прийшли до лабораторних досвідів над тваринами; і методи й питання, що вони розв'язували, ніби беруться з прикладу людини. Я й мої співробітники трохи іншої думки. Як розпочали свою працю з боку фізіології, так її й продовжуємо неухильно в тому ж самому напрямкові» (1923 р.). Хоч в 1909 році в Стокгольмі І. П. Павлов обіцяв: «Власне кажучи, інтересує нас в житті тільки одно: наш психичний зміст. Проте, механізм його окутано для нас глибоким мороком. Усі ресурси людини: мистецтво, релігія, література, філософія й історичні науки—все це сполучається, щоби кинути промінь світла на цей морок. Але в людині є ще могутні ресурси: природничо-наукове вивчення з його суворим об'єктивним методом».

Ось головні риси науки про умовні рефлекси в його відношенні до вивчення людини—предмету головних доповідей на 2-х останніх з'їздах. Його нові досягнення, що переважно деталізували викладені основні риси, доповідали на з'їзді: Підкопаїв—«Вироблення умовних рефлексів на автоматичний збуджувач», Биков—«Досвіди над собаками з перерізаним *corpus callosum*», Фролов—«До фізіології й патології, так зв., почуття часу», Крилов—«Утворення умовного рефлексу на автомат. збуджувач, Сирятський—«Про мозаїчні властивості коринки великих напівкуль» і інші. Основна риса цієї школи, що притягла увагу всього вченого світу, полягає в суворій експериментальності праць, багатстві й досконалості експериментів, великій обережності у висновках, незмінному погляді на явища, що вона вивчає, як тільки на явища фізіологічні. Ці риси поки обмежують об'єкти експериментальної рефлексології Павлова—собаками; коли б цій школі пощастило з'ясувати і поведінку людини, подібно до поведінки досліджених нею тварин, на що Павлов, як ми бачили з наведеної вище цитати, покладає надії в майбутньому,—то наука про поведінку людини злилась би з фізіологією. Поки ж павлівці людини ще не вивчають; учені, що так чи инакше близько стоять до Павлова, в питанні про поведінку людини, яку виявляла до цього часу психологія (американські досліджувачі поведінки людини, у більшості психологи), вживають тільки методів експериментальної психології: метод вивчення реакцій у Іванова Смоленського й метод забування у Ленца; ці методи й їхні наслідки перекладаються на мову пояснення термінами умовних рефлексів, але тут вже ми маємо «умозрительний» бік умовних рефлексів; методика досвідів тут у своїй суті цілком узятя із експериментальної психології, де її вживають вже більше, як півстоліття, але вона нічого спільного не має з методикою Павлова; до цих методів ми ще повернемося, коли будемо описувати точку погляду Корнілова на рефлексологію.

Широке вживання понять, що виробились у Павлова повільно дослідним шляхом на лабораторному матеріалі, дав Бехтерев у своїй системі рефлексології. Різниця між поглядами Бехтерева й Павлова більше термінологічна й методологічна, ніж принципова: замість терміна «умовних рефлексів» уживається термін «сполучених рефлексів», у методиці Бехтерев користується переважно збуджувачами болю, викликаючи ними рухому реакцію, а не секреторну. Бехтерев не стільки поширює досвідну розробку науки про умовні рефлекси й зміцнює основні поняття цієї науки, скільки поширює ці поняття, як уже встановлені, на всю царину поведінки людини (йому не властиві наукові сумніви Павлова); досвідні дані з фізики, експериментальної психології В. М. Бехтерев покриває поняттям сполучених

рефлексів, знищує стару термінологію і утворює нову систему понять, глузує з відомих гріхів самонаглядного методу, зазначає принципові хиби експериментальної психології й замість неї висовує свою рефлексологію з її кількома десятками принципів: принципи зберігання енергії, розпорюшування енергії, пропорційного співвідношення швидкості руху з силою, що рухає принципи безперервної мінливості, взаємочинності, репродукції, ритму, історичної послідовності економії, пристосування й т. и. Для того, аби Павлову одержати ті досвідні поняття, що їх ми описали раніш: поняття умовного рефлексу, його згасання, умовного й диференційного гальмування,—йому потрібно було 100 окремих друкованих праць, виконаних 70 його співучасниками протягом 20 років в умовах суворих лабораторних обставин,—це експериментальна рефлексологія. Наука ж В. М. Бехтерева відрізняється від науки Павлова тим, що в першій більш теоретичного елементу: вона підводить під установлені в своїй основі Павловим поняття умовного рефлексу дані інших наук, що так або інакше вивчали людину: так, наприклад, принцип зберігання енергії, принцип ентропії, принцип тяжіння—взяті із фізики; принцип репродукції, це—наука про пам'ять із психології, як звідти ж взято й принцип економії (в психології—наука про вправи), принцип пристосування, сигналізації (в психології—наука про асоціацію), принцип протичинності рівного чинності (в психології—принцип забування).

І кращі праці школи Бехтерева повторюють праці школи Павлова, напр.: дисертація проф. Протопопова, Платонова й інших, а на з'їзді—доповіді Васильєва «Інстинктивні акти з погляду рефлексології», що належать до бехтеревої школи, Ухтомського—«Домінанта», як робочий принцип нервових центрів», Уфлянда — «Природня домінанта у самця-жаби в час любовного рефлексу», Шолованова — «Пристосування рефлексологічного експерименту до дитячого віку» й інші. Праці про домінанту стали новим поняттям для системи рефлексології, взагалі ж в науці це поняття під терміном «установки» було відоме здавна у фізіологічній психології; новим у цьому питанні було б—винайдення нервового сідалища цього явища; праці Шолованова, близького співробітника В. М. Бехтерева, направлені на вивчення генетичної рефлексології, що ставить собі завданням—на підставі розвитку у дитини актів поведінки робити висновки про їх філогенетичний розвиток. Всі ці праці є скарбом у наукових досягненнях з'їзду. Але праці «Про розвиток комплексів рефлексів у поведінці і в щоденному житті» викликали певне зауваження з боку голови психологічної секції Болтунова про те, що доповідь є виявлена у графіках і термінах рефлексології, історія про те, як один суб'єкт з рекомендації знайомих одержав посаду в іншому місті; доповідь Строгої (секція рефлексології й психології)—«До питання про спадковість музичних здібностей» викликала відповідь Корнілова, який вказав на неможливість будь-яких точних науково-психологічних висновків про талановитість на підставі анонімних анкет батьків, яким ставились такі запитання: який у вас тип пам'яті—зоровий, моторний, зорово-моторний то-що, чи маєте ви й оскільки хисту в музичному відношенні і т. и.; на підставі таких одержаних відомостей робилися наукові висновки; доповідь—«Міміко-саматичні рефлексивні й художній хист» викликав гостру відповідь: «чи можливо ставити такі доповіді на Всесоюзному з'їзді?», що лишилася без протесту. По самій суті своєї методологічної природи школа Бехтерева дає або працю типу праць

школи Павлова у кращих його представників, перелічених вище, або не страхує від свавільного оперування над сирими фактами. Але школа Бехтерева бере на себе величезне завдання поширити рефлексологічне пояснення на всю поведінку людини, для якої сама рефлексологія не надбала того багатства матеріалу, який є для висновків що до собак; як що колись Павлов прийшов до продуктивнішої науки, не погодившись зі Снарським тлумачити поведінку собак аналогічно з людиною, то у Бехтерева людина тлумачиться в цілковитій аналогії з собакою. В цьому є здоровий приріст проти дуалізму й спіритуалізму попередньої психології, що йде з старого суспільства; більше того: — Бехтерев зміцнив тенденцію, що поволі обережно виявлялася у Павлова, — поширити рефлексологію, як метод фізіології, на пояснення поведінки людини. Матеріалістичний світогляд вітає й підтримує непохитну тенденцію природознавства дати своїми методами останнє й вичерпуюче пояснення поведінки людини, як вищої тварини, але той самий світогляд, як глибоко реалістичний, не може заплішувати очей на особливості поведінки людини, що відрізняють її від тварин: згадаємо слова Маркса про бджолу й архітектора — найкраща бджола нижче стоїть від найгіршого архітектора, бо останній, перед тим, як щось зробити, наперед має план у своїй голові; або твердження марксизму про особливості людини: тварина пристосовується до оточення, людина пристосовує оточення до себе. Біологічне тлумачення людини, що знаходить міцну опору в науці про умовні рефлекси, мусить бути доповнено соціологічним розглядом його. Це потрібне доповнення й поправку на з'їзді внесла марксіська думка в особі проф. Корнілова і тих, що були вкупі з ним.

Але перед тим, як викладати погляди К. Н. Корнілова, що узагальнювали внутрішню працю з'їзду, треба сказати про погляди представника старої експериментальної психології проф. А. П. Нечаїва, почесного голови з'їзду, що взяв на себе нелегкий обов'язок захищати метод самоспостереження; основні положення Нечаїва полягали ось в чому: метод самоспостереження є основний метод науки про людину; про поведінку говорять тільки тоді, коли мають на увазі не інтереси особи, а певну зовнішню користь од неї: фабриканта, експлоататора інтересують не інтереси живої людини-робітника, а його поведінка, як виявлення робочої сили; суспільство, де на першому місці стоїть піклування про людську гідність його громадян, повинно культивувати метод самоспостереження, як основний при вивченні особи; він (метод) має хиби в силу того, що явище, яке вивчається, надто складне, але має й засоби в формі експерименту створити об'єктивну науку про суб'єктивні переживання. Далі позиція А. П. Нечаїва зійшла головним чином до критики рефлексології В. М. Бехтерева, що робив з свого боку певні заперечення проти методу самоспостереження, як не досить об'єктивного; кульмінаційного пункту сутичка обох течій досягла в інциденті, коли Нечаїв, вислухавши доповідь бехтерового учня Мясіщева — «Індивідуальна рефлексологія й наука про типи», — став на катедру й заявив, що він, Нечаїв, вислухуючи третій день виклад сути рефлексології Бехтерева, з'ясував собі її положення в таких тезах, і почав зачитувати низку положень; закінчивши читання, він спитав Мясіщева (в залі був присутнім і В. М. Бехтерев), чи правильно він зрозумів суть теорії рефлексології, оскільки її виявлено в зачитаних ним положеннях; Мясіщев відповів, що з де-якими коментарями дані положення можна вважати за положення рефлексології. Тоді Нечаїв заявив аудиторії: ці положення я цілком виписав

з психологічних праць Вундта, замінивши слово психологія на рефлексологію. Для виявлення сплутаних методологічних течій на з'їзді потрібна була не тільки ерудиція, а й певні принципові погляди; їх і розвинув Корнілов у своїй доповіді спочатку з'їзду—«Діалектичний метод в психології» й в останній доповіді в день закриття з'їзду—«Про матеріялістичні шукання в психології».

Ось основні положення цих аналізуючих і синтезуючих деповідей. Емпірична психологія широко й експериментально репрезентована, і все ж таки вона виявила себе неспроможною; вона не виправдує надій і своїх обіцянок, причина такого її стану полягає в тому, що вона має справу з абстракцією: «душевні явища», що їх вона вивчає, определяються ознаками, що істотно різняться від фізичних явищ, до яких тільки й можна прикласти основні категорії наукового думання, категорії простору й часу; емпірична психологія і дуалістична, і ідеалістична; душевні переживання в ній не мають анатомофізіологічного означення. За природною одиницю поведінки людини є реакція; окремі здібності, про які трактує емпірична психологія, перетворили єдиний організм в якусь мозаїку; емпіричну психологію не вирвано ще з під впливу, напр., Герберта, інтелектуалізм в ній по старому панує; приклад: трактування пам'яті, як здатності сприймання й зберігання уявлень; емоційний і волювий елемент при цьому не дооцінюється; пам'ять досліджується не як суцільна реакція.

Уславлений метод самоспостереження перетворюється в гру слів, що не завжди адекватні змістові й логізовані, багато до того несвідомо ігнорується; самоспостереження виключає тварин хорих. Людину досліджувано в абстрактних якостях, а не в її живих реакціях члена певного соціального оточення, тим то психологія мало давала для розуміння й опанування поведінкою людини; емпірична психологія, передусім, відбиток ідеології старого світу. Протягом 20 останніх років психологія зробила значний поступ: розроблено волюнтаристичну психологію й психологію поведінки людини; батьківщина останньої течії—Росія (Сеченов) і Америка; найвище прикладання науки в цій течії дає школа Павлова, найбільшу широчінь школа Бехтерева. Ми схилиємося перед Павловим і Бехтеревим, але відзначаємо й свою незгоду з ними: рефлексологія—не така наука, що цілком охоплювала б людину, вона покриває тільки біологічну природу людини, а, між тим, біологія показує нам тільки те, що людина є остання ланка в ланцюзі органічної еволюції; соціологія ж дає нам ключ до розуміння того, як людина, відокремившись від тваринного царства, пройшла свій шлях до наших днів; усувати соціологічний фактор—значить не тільки зробити помилку, але й зробити безсилим усяке біологічне пояснення поведінки людини; перечитайте 100 рефлексологій—ви не зрозумієте людини, коли не візьмете на увагу соціологічного фактору; поставте собі тільки проблему вивчення особи, і ви прийдете до соціологічної рефлексології, коли хочете вжити цього терміну. При створенні системи треба мати суворо науковий світогляд: не наївний матеріялізм, а діалектичний матеріялізм. Геть субстанціональність, дуалізм, психофізичний паралелізм. Психичне є вища матерія, частина єдиного організму, що вивчається не тільки біологічно, але й передусім соціологічно.

— Про метод: у першу чергу методи матеріялістичні—об'єктивні методи; тут простий зв'язок нашої науки з експериментальною рефлексологією, тут можливо ми її учні; у царині методики й вивчення людини

ми, що вивчаємо методику експериментальної психології, яка вже має півстолітній досвід,—співробітники рефлексологів, як що не більше; в царині ж розуміння людини соціологічно й методологічно рефлексологам доведеться ще повчитися. Тут на з'їзді створюється можливість легше зговоритися про метод, техніку й завдання емпіричної психології, рефлексології й реактології. Що до останньої дисципліни, то її мета є вивчення реакцій людини, як біосоціальних фактів, об'єктивними методами. Побажаємо, щоб більш не було суперечок; перед нами стоїть єдина наукова творча праця для створення так потрібної для життя науки про людину, куди, як окремі галузі, увійдуть рефлексологія, реактологія й наукова психологія.

У цьому докладі охарактеризовано експериментальну рефлексологію Павлова й рефлексологію Бехтерева, згадано погляд на даному з'їзді значно слабшої, ніж на попередніх минулих з'їздах, старої експериментальної психології: надто слабо освітлено реактологію, представником якої й творцем нових методів у ній був проф. Корнілов; нам доведеться ще торкнутися цієї течії тому, що вона дуже близько стоїть до практичного завдання життя, зокрема до педології й педагогіки; на з'їзді цю течію виявлено, крім доповіді проф. Корнілова, що стоїть на чолі її, в доповідях і дебатах Виготського, Лурії й Чучмарьова.

Коли вчені, які виходили зі школи Павлова й Бехтерева, від метода рефлексів, що прикладався на собаках, переходили до людини, то вони звертались до методу реакцій. Суть цього методу вже вище охарактеризовано, це вивчення природних елементарних актів поведінки людини, як біосоціологічного організму. Проф. Корнілов додав до здавна відомих методів вивчення хроноскопичного боку реакцій (що показують час проходження процесу в організмі від умовного сигналу до руху) методи вивчення динамоскопічних (що показують на силу реакцій) та моторових (проходження руху) боків її. Реакцію, природній масовий акт поведінки, можна тепер вивчати об'єктивно хроноскопом і динамоскопом у їх найхарактерніших рисах. І коли проф. Іванов-Смоленський уживає метода Корнілова до вивчення людини, він фактично вживає рефлексологічних термінів і реактологічну методику, що відрізняється від методики рефлексологічної; а коли проф. Протопопов, учень Бехтерева, зазначає в своїй статті, що рефлексологія потребує поширення своєї методики до уживання методів реактології, то, звичайно, термінологію можна вживати яку хто схоче, але метод реактологічний не є метод рефлексології, як останнього класично вживається у його творця Павлова. І саме: при рефлексологічних досвідах поведінки тварин, що їх досліджується, є функція тільки збудження: змінюється збудження, змінюється й поведінка; при реакціях же, що можуть прикладатися тільки до людини (а метод рефлексів, як ми зазначали, прикладається тільки поки-що до тварин), поведінка є функція збудження й певної інструкції; поведінка змінюється зі зміною інструкції, яку людина засвоює від тих, що оточують її, на досвіді—від експериментатора, в житті—від соціального оточення, із свого соціального досвіду: поведінка людини при цьому визначається відношенням її до даної інструкції; людина, відрізняючись від тварини, за Марксом, перед тим як щось зробити, має план свого вчинка в голові; поведінка тварини переважно є безпосередньою і відбувається під впливом зовнішнього збудження; поведінка людини так само визначається буттям, але безпосередньо—через особистий і соціальний

досвід; ця здатність вичікувати й нападати, керуючись інструкцією соціального досвіду, надає людині значіння, що відрізняє її від тварин; ця риса поведінки дає те, що марксизм визнає за безперечне: тварина пристосовується до оточення, людина оточення пристосовує до себе; слова, як соціально-організаційний фактор, в цій особливості людини відобрає істотно-значну роллю,—за його допомогою людина одержує інструкцію своєї поведінки. Інструкції, тим більше—на словах, майже неможливо прикласти до тварин. Реактологія є наука, переважно, про поведінку людини у прикладанні до її особливостей, як соціологічного явища, не перестаючи бути й методом, що може поруч з рефлексологією вивчати людину й біологічно, як тварину. На з'їзді зачитано було доповіді, що зазначали прикладання реактології не тільки до нормальної людини (див. «Учение о реакциях» Корнілова), але й до паталогічної: «Реактологічне дослідження енцефалітиків». (Харк. Психоневролог. Інстит.), де, на підставі біля 7000 вимірів різних боків реакцій енцефалітиків, одержано виразні й типові профілі поведінки цих хорих цілком об'єктивного характеру. Реактологія—об'єктивна наука про поведінку людини, що бере на увагу всі її особливості.

Що ж власне дав з'їзд для секції педології й педагогіки? Вже зазначено було спочатку, що роботу цих секцій було обмежено на користь спеціального з'їзду. Те, що дав з'їзд робітникам цих дисциплін, не можна визнати за щось помітне. Боротьба основних течій в науці про людину відтягла, звичайно на певний час, сили робітників для загальних питань; але все ж таки те, що було на з'їзді, є скарбом в науку про дитину, її виховання й навчання. Необхідно підкреслити про згадану вже доповідь Шелованова—«Пристосування рефлексологічного метода до дитячої справи» досвід спостереження й експерименту на перших роках життя дитини, що принципово не різниться, на нашу думку, від подібної праці Прейєра й Штерна, але витлумачує точно об'єктивно здобуті дані в термінах рефлексології; Болтунова—«Поведінка й її психологічне витлумачення в педагогічному дослідженні», де поведінка бере на увагу й психичні переживання; Басова—«Метод об'єктивного спостереження в психології дитячого віку й в педагогіці»—метод цілих щоденників, записування в яких провадиться за певним розподілом і систематизацією під розділами питань, що вивчаються; його й Герке—«Про індивідуальні особливості спостерігачів»—доповідь, що ставить питання про те, що вносить сам досліджувач своєю особою у висновки; Золотарьова—«Дитяча мова, як критерій розумових здібностей»; Евергетова—«Психологія семиліток»; Денісової й Фігуріна—«Досвід рефлексологічного вивчення немовлят»—одна група робітників з Шеловановим; Мокор'янца—«Педологія й дидактологія»—питання про науку підбору вчителів; Нечаєва—«Про вивчення уявлення у шкільному віці», висновок: музику не можна визнати за цілком позитивний фактор виховання; Дякова (з Москви)—«Про розвиток уявлення на кольорові образи»—експериментальні дослідження якості уявлення при різних кольорових збуджувачах і формах і інші доповіді.

Тут викладаються теми доповідей і основні течії секцій: рефлексологічної, психологічної, педологічної й педагогічної; про решту секцій в наслідок спеціальних завдань даної статті тут мова не йде; перевага зроблена загальним течіям з'їзду, що й становить характерну рису цього з'їзду; подробиці доповідей можна знайти в «Трудах» з'їзду; тут тільки

ми намагалися дати основні лінії праці з'їзду; ці лінії свідчать про перемогу марксістської думки в науці про людину.

Резолюція секцій: рефлексологічної, психологічної, педологічної і експериментально-педагогічної; у виробленні її брали участь Бехтерев, Корнілов, від павлівців Івано-Смоленський й інші, що свою основну думку формулюють так: ввести у вищі школи науку про поведінку людини, без підкреслення переважності будь-якого її розгалуження, але з зазначенням потреби погодження всіх її методів з метою вивчення людини в її сучасному стані; для педології експериментальної педагогіки зазначається й потреба базувати їх у їх власному розвитку на біології й соціології, для експериментальної психології потреба в розвитку генетичної психології. Закінчуючи тут я наважуюсь зробити підсумки численного з'їзду з його різними течіями, як їх уявляю я сам:

1) у протилежність статей, дореволюційній, емпіричній психології з її принципами—дуалізмом й психофізичним паралелізмом, сучасна наука про поведінку людини мусить бути моністичною й матеріалістичною;

2) вона вивчає біологічну поведінку людини, як частину світа тварин в її еволюційному розвитку, але основним її завданням є вивчення людини в її сучасному стані, де основною рисою її поведінки є риса суспільного ества;

3) такі дисципліни, як педологія, педагогіка, дефектологія, психотехніка, соціологія ставлять вимоги до поведінки людини, як ества соціального;

4) при сучасному стані методів, наукою про біологічну поведінку людини, крім порівняльної зоопсихології, є фізіологія й спеціально-експериментальна рефлексологія, це—пояснююча, теоретична частина науки про поведінку; соціальну поведінку людини (людини в сучасному стані) вивчає реорганізована на вищезазначених принципах експериментальна психологія й реактологія, це—описова, практична частина науки про поведінку людини, яка не виключає класифікації й закономірності своїх явищ;

5) ці два дослідчі погляди на єдину людину, цілком слушно, мусять наближатися один до одного і, нарешті, злитися в міру збільшення своїх експериментальних методів і здобутих ними матеріалів при єдиному матеріалістичному базисі;

6) в даних же умовах біологічне пояснення мусить мати на увазі пояснення сучасної людини, а соціологічне, в експериментальній психології й реактології, завжди повинно мати анатомо-фізіологічний ґрунт;

7) за єдиність вивчення поведінки людини мусять бути її суцільні реакції на те чи інше оточення, природне чи експериментальне; звідси придатнішою назвою для науки про поведінку соціологічної людини була б «реактологія»; величезний експериментальний матеріал, здобутий експериментальною психологією, уявляючи з себе мозаїчну картину поведінки людини, повинен мати за мету аналіз суцільних реакцій;

8) методом вивчення є експеримент і його об'єктивна обробка;

9) метод звіту на словах при вивченні безпосередньої поведінки людини не можна виключати, бо процеси організму, зв'язані зі словом, суть найважливіші складові частини причин, що визначають поведінку людини; але цей метод повинен бути підпорядкований методів об'єктивної реєстрації в експерименті прояв людини;

10) теоретичні методичні способи,—як в психології, так і в фізіології—треба відкинути.

Мистецтво як культ. *)

Час, коли теорія приходить на допомогу практиці, наспів. Тов. Ленін колись сказав, що без солідного філософичного обґрунтування пролетарського руху нам не витримати боротьби з навалюю буржуазних ідей.

Відсутність солідного філософичного обґрунтування революційного марксизму в галузі культури й особливо—мистецтва,—ось первопричина того, що тут панує жаклива розбіжність думок, і відсутність комуністичної політики в мистецтві дає значні негативні наслідки. В нашу мистецьку дійсність вливається мутний потік буржуазних, дрібно-буржуазних і анархічних ухилів, які, під маркою пролетаріату, користуючись невиразністю становища, різними засобами пролазять у пролетарське молоде тіло й труять його. Ось чому ми гадаємо, що можна викинути гасло: ми перебуваємо час, коли теорія нас врятує.

Сучасна мистецька практика в межах ССРР в зв'язку з загальною кон'юктурою світового мистецтва, вказує той фарватер, яким іде мистецтво, а пролетарське «нутро», яке домінує в сучасній практиці на фронті культури, неухильно веде по правдивому шляху,—ось чому всебічне філософичне обґрунтування цієї практики, наукова система, вироблена на підставі цієї практики, дасть нам можливість остаточно покінчити з буржуазними й дрібно-буржуазними ідеями, які проти нас скеровані. Практику треба бити практикою, теорією—теорію, філософією—філософію.

Маючи таку систему, вироблену на сучасній пролетарській практиці, ми обертаємо її в свою державну політику, і біля цього керма можемо сміливо дивитися в майбутнє.

Комуністична культурна установка вимагає нової постановки питання в мистецтві. Постановка питання вимагає нового опріділення структури й динаміки мистецтва. Ідеологія й фактура є рівнення, що розв'язує питання про структуру мистецтва (й усякого іншого культу). Деструкція й конструкція розв'язує питання про динаміку й діалектику внутріструктурного процесу. Формула статички + формула динаміки є цілий культ, як об'єкт. Питання про зв'язки системи цих двох формул і є предмет науки про даний культ. Висновки вивчення цієї рухомої системи дають наукову політику в мистецтві. Система культу рухається сама відносно себе (внутріструктурний рух, механіка періодичної системи ідеології й фактури) і одночасно—навколо системи культів (деструкція й конструкція культів—культура, ідеологічний фронт). Коло завершення окремих культів приводить нас до вчення про нову структуру культури, до системи

*) Стаття дискусійна.

культів. Спільність закону діалектики приводить до закономірного принципу аналогій, що дає моністичну динаміку розвитку кожного культу зокрема й комплексу культур у їх ставанні, зміні. Закон деструкції й конструкції в надбудові відповідає законові класової боротьби в суспільстві. Теорія культур розв'язує проблему пролетарської й буржуазної культури. Закон деструкції й конструкції, ужитий в активній формі (свідома деструкція, свідома конструкція), дає наукову тактику, організовану практику й загально-обов'язкову політику. Промежок між деструкцією й конструкцією (переходова доба), завдяки знайденому методові, виробляє екстрективну практику й політику, що в економічній політиці здійснюється ленінізмом (диктатура пролетаріату). Приводом до встановлення системи культур в її статичі й динаміці послужив ленінізм, взятий як діалектичний метод практики й зведений в межі моністичної філософії марксизму. Ужиття ленінізму в мистецтві розв'язує питання про комуністичну політику в мистецтві.

Ідеологія й фактура—нові центри, якими ми заміняємо метафізичну систему форми й змісту. Система форми й змісту замкнена, обмежена й безпросвітня в самому своєму естві, вилилася на практиці з одного боку в казуїстику й схоластику (формалізм), а з другого—в закривання очей, відмовлення від розв'язання питання нарочитим і механічно-упертим натиском на понятті зміст.

Ми пропонуємо другу формулу: не форма й зміст, а ідеологія й фактура.

Не треба думати, що тут мова йде лише про зміну назв: ідеологія й фактура є нові центри, біля яких групуються всі елементи мистецтва. Це нове узагальнення значно прочищає плацдарм в проблемі мистецтва й уточняє прийоми оперування над ним.

Ідеологія є вольовий (свідомий—класова свідомість, чи несвідомий—суспільна психологія), діючий, організуючий чинник мистецтва, що перебуває, на підставі основного закону Маркса, в функціональній залежності від бази. Ідеологія (а не зміст) керує кожним поетом, малярем, режисером. Закінчена класова свідомість (чи психологія—це не одне й те саме) керує не тільки політиком, економістом, але й белетристом, артистом, музикантом. Ідеологія є основний імпульс всякої соціальної акції.

Фактура є матеріялізація ідеології в річевих ознаках, арсенал знаряддів та прийомів виробництва речі,—річева характеристика культу. Фактура складається з матеріялу+форма+зміст. Вкладайте бажаний зміст в ці три синтезовані поняття фактури. Вони можуть поширюватися й ускладнятися, розкладатися й узагальнюватися, але ці три елементи є складові одиниці найбільш уживані й відомі.

Таким чином, ідеологія й фактура є конкретна схема системи мистецтва (й усякого іншого культу), завершуюча модель його. Це є рівнення, врівноважене основним законом діалектичного впливу. Коли ми уявимо собі, що кожний культ (релігія, наука, мистецтво) в свою чергу визначається ідеологією (при чому ідеологія є поняття спільне для всіх культур, а фактура—поняття, що відрізняє, замикає культу),—то нам буде зрозумілий весь процес культури, де один культ завжди домінує над рештою культур, підкорюючи їх собі і навіть усуваючи другий культ, коли настає відповідний час.

Деструкція й конструкція—динамічний вираз мистецтва (й усякого іншого культу), закон його «історії». Всякий процес (мистецтво

є процес)¹⁾ виявляється двома законами: закон розвитку й завершення, зросту й занепаду, розцвіту й загибелі,—конструкції й деструкції. Кожна хвиля конструкції відсуває в минуле ті сили й речі, які на цей мент занепали, здеструктували, виконавши своє конструктивне завдання в попередній одрізок історії. Кожна хвиля конструкції спадає, деструктує відносно нової хвилі, яка піднімається, при чому концентрація конструктивних елементів відбувається в деструктуючій обстановці.

Уявимо собі повну картину деструкції й конструкції в системі культів і комплексі їх:

Система 1. Культура (комплекс). В цілому конструктує.

Системи $\frac{1}{a+b+v+\dots}$. Культ, складові системи культури (релігія, мистецтво, наука, техніка). Є деструктуючі й конструктуючі культу.

Системи $\frac{a+b+v+\dots}{x+y+z+\dots}$. Складові системи кожного культу і т. д. (напр. поезія).

Кожна система є елемент (частина) другої системи й одночасно—вмістилище (орбіта, плацдарм) других систем. В цій «Системі систем» панує моністичний закон діалектики—закон деструкції й конструкції, і вивчення зв'язків між ними як раз і є завданням теоретичної науки про культу й комплекс культів—культуру. Вся система систем буде являти собою складну картину великих, менших і мініатюрних колишат, сполучених між собою і всі разом за допомогою паса, що становить основний і аналогічний для кожної підсистеми закон «історії» всесвіту.

Така є теорія культів, допоміжна, робоча гіпотеза, яка дозволяє математизувати складний і переплутаний комплекс надбудов. Будтя опреділює свідомість—культу—ідеологію й фактуру. Теорія культів дозволяє встановити перспективу, дає можливість розглядати кожний культ не тільки з середини, і завдяки цьому можна науково розв'язати проблему минулого, сучасного й майбутнього навіть такого для нас складного культу, як мистецтво. Треба виходити від програму-максимум, а максимум говорить, що культура є система ріжноманітних культів, ріжно розпологлих відносно кінцевого пункту розвитку, історії, а мистецтво є один з цих культів.

Не всі культу, що існували за буржуазної доби (комплекс культів до-комуністичної доби), однаково розпологли відносно комуністичної доби (комплекс культів комуністичної доби). Не всі культу рівноцінні для даного одрізку історії. Як теорія культів на практиці розв'язує питання про буржуазну й пролетарську культуру?

В сучасній фразеології не вживається виразу буржуазна й пролетарська релігія, бо ми не мислимо собі пролетарської релігії (звичайно, можна говорити, що комунізм—наша «пролетарська релігія», але кому охота грати словами).

Єдина причина та, що культ релігії здеструктував ще навіть до капіталізму—ось чому релігії немає місця в системі комуністичної культури.

Важно зрозуміти, що в комуністичну культуру ввійдуть лише конструктуючі культу,—їх і можна було б назвати пролетарськими, як би

¹⁾ Маніфест «Кверо-Футуризму», Михайль Семенко, 1914, Київ.

це не було зовсім зайво. Так теорія культів розрубає проблему, біля якої поламано стільки пер. Наука про фактуру мусить визначити спеціальні ознаки кожного культу, і коли цей культ позбувається цих ознак, то він перестає бути давнім культом, його захоплює й нищить інший, дужчий культ, що розвивається ціною загибелі попереднього культу. Новітні засади мистецтва й практика майстрів нашого часу показують, що мистецтво вже перестає бути мистецтвом, це вже зовсім інший культ або вступ, введення до іншого культу. Виробники так званих «художніх» цінностей, річей, перебувши кустарницький етап, будуть усунути машиною, апаратом, інженірами, техніками, монтерами,—цеб-то тут ми входимо в межі другої фактури, другого культу, з іншими установочними засадами, законами, прийомами.

В організмі мистецтва протягом його росту відбуваються зміни хвиль розквіту й занепад, конструкції й деструкції. Але й сам культ-мистецтво в цілому також переживає цей самий закон: відбувається розквіт і занепад, конструкція й деструкція мистецтва, відносно другого культу. Як раз в наші часи ми можемо спостерігати деструкцію самого культу мистецтва.

Ознакою деструкції завжди є диференціяція. Культ розпливається, розгалужується в велику кількість окремих струмочків, «ізмів». В такому стані вже немає суцільного культу, єдність обертається в множість, розбивається, роз'єднується, подвоюється сама суть, саме єство цілого культу. Кождий «ізм»—своя система, своє уявлення, ніби цілий культ. Звідси повстає боротьба «ізмів», навіть близьких ідеологічно. В попередній хвилі деструкції, коли культ в цілому конструював, не могло бути такого явища. Там помічалися часткові, не органічні розгалуження, які створювали кризу, але після неї надходила узагальнююча хвиля й вона виносила процес культу далі по шляху розвою.

Коли подивитися на процес з класової точки погляду, то хвиля деструкції (в усіх культурах) визначається класом, який занепадає, в той час як хвилю конструкції виносить на своїх плечах поступова, революційна класа, що розвинулася в попередній суспільній обстановці. В періоді переходові від деструкції до конструкції на протязі світової історії змінюється ситуація, кон'юнктура у взаємовідносинах культів між собою і в системі культури в цілому,—одночасно з відповідною механікою клас, кон'юнктурою класових взаємовідношень. Але на протязі світової історії не було такого культу або культури, яка розподілялася б із самого початку на культуру пануючих і культуру пригноблених. Кожна класа використовує культуру й дану ситуацію культів в тих одрізках їхнього процесу, сучасником якого вона була. Культ, маючи біо-соціальну природу, має свій процес, паралельний процесові бази й залежний від неї. Революційні верстви суспільства підхоплюють хвилю конструкції пануючого культу, підлеглу й обумовлену ними.

Розвиток бази, розвиток продукційних сил обумовлює життя чи занепад культу.

В свій час пригноблена класа піднімала хвилю конструкції в релігії й виносила її, як суспільне оточення своєї доби. В наші часи пролетаріят, на шляху до безкласового суспільства, виносить на своїх плечах НОП і панування «Великої Техніки». Вже два культу залишаються за його спиною—релігія й мистецтво.

Активний процес деструкції мистецтва, що завершує культ, розпочався в середині минулого століття¹⁾. З загостренням боротьби клас (фінансовий капітал) цей процес дійшов свого завершення. Футуристична революція японським землетрусом потрясла всю його будову. Культ мистецтва захитався в найглибших своїх підвалинах. Футуризм усунув цей культ в минуле, довівши всю химерність уявління про мистецтво, як про потрібний культ. Комуністична революція, що определила цей процес і своєю перемогою відкрила шлях до комунізму, усуває економічні передумови для існування культу мистецтва, прочищаючи дорогу передумовам того побуту, який відповідає комуністичній добі. НОП, який міцно вгрузає в наш переходовий побут,—убиває всяку можливість, яка хоч би віддалено живила мистецтво. Таким чином відбулася деструкція цілого культу. Слідуюча хвиля конструкції хватується вже за інший культ—ось в чому секрет.

«Велике Мистецтво» закінчило коло завершення. Це дуже маленький поспіх,—мовляв, академізм, естетизм, нео-класицизм і т. д. існують, і не тільки десь по буржуазних краях, а таки й тут, в нашій радянській дійсності. Це лише зайвий раз нагадує, що немає комуністичної політики в мистецтві.

Я б не закінчив своєї праці, якби не запропонував цієї політики, яка була б не тільки виявом моєї віри чи власної переконаності, а законо-мірно-переведеним науковим розрахунком. Я вважаю, що досі не вироблено комуністичної політики через те, що в мистецтві оперували лише основними питаннями марксизму й ще й досі—оскільки мені відомо—ніхто не при-
клав лєнінізм до мистецтва.

Оскільки непевна для комуністичної політики в мистецтві підпора—основний марксизм,—видно хоч би з того, що є всякі марксисты, і марксизм можна тлумачити вдоль і впоперек. Не те революційний марксизм, або краще лєнінізм. Лєнінізм єдиний метод, який здатний дати нам комуністичну політику в мистецтві в тому розумінні, як ми її зараз бажемо. Лєнінізм опановує економічним процесом, на підставі певного розрахунку, який є одиницею виміру, й робить із нього політичну акцію. То еволюційні марксисты-меншовики, реформісты, економічні матеріялісты й усякі ревізіоністы, яким жаль розстатися з буржуазною добою, бо вона кров їх і тіло,—йдуть на два кроки позад процесу, позад життя, бо конечна соціалістична мета, комунізм, для них—лише дійсно мрія, незбуточний (бажаний, мовляв) ідеал. Але революційні марксисты виходять з програми максимум, якраз із цього комуністичного ідеалу, щоб шляхом вмілого (наукового) маневрування найкоротчим шляхом досягти його. Лєніністы, оволодівши законом, який рухає історію, роблять з нього, на підставі закону діалектики, зброю, обернувши цей закон в політичну акцію (комуністична політика).

Нам відомі діалектичні закони конструкції в мистецтві,—треба обернути їх в знаряддя політичної акції. Треба виходити з програму-максимум і з цим мірилом робити всяку оцінку, діагноз кожного біжучого моменту. Лише спираючись на програм-максимум можна дізнатися, як поставитися в кожний даний момент до певного становища, до певної ситуації.

Як знайти програм-максимум мистецтва.

¹⁾ Детальне обґрунтування цього питання зроблено в апараті пан-футуристів «Семафор у майбутнє», № 1, травень 1922, Київ.

Треба знати природу й структуру цього культу й визначити ту атмосферу, яка сприяє чи не сприяє даному культурі,—той ґрунт, який культивує, розвиває чи вбиває цей культ. Кожний культ, так само й мистецтво, не є самоціль. Суспільно-економічна база, яка сама визначає культ, дає йому поживну страву чи умертвляє його. Ідеалістичний ґрунт, авторитарна психологія, емоціональна творчість є найкраща єдино-питома атмосфера, яка породжує мистецтво й сприяє його розвитку. Урбанізм, концентрація капіталу, наукові засоби експлуатації останніх часів капіталізму вже вибили ґрунт з-під мистецтва, одірвали його від життя, зробили мистецтво самоціллю (мистецтво для мистецтва), позбавили його соків і пишного цвіту й зробилися рухаючою силою його деструкції. Пролетаріят, захопивши засоби виробництва, робить їх знаряддям остаточної перемоги над минулим світом для встановлення комунізму, доби найширших перспектив техніки—не для ужиття її, як засіб пригноблення одних верств суспільства другими, а для остаточного скорення природи. Техніка позбувається свого вузького значіння в класовому суспільстві й стає повновладним, домінуючим культом «Великої Техніки» в безкласовому суспільстві, підкоривши собі всю решту культів. Наукова організація праці й побуту—ось методологія культу «Великої Техніки», ось організаційні передумови комунізму, ось програм-максимум мистецтва.

Легко бачити, що при цих передумовах побуту, при таких засадах «творчості», від цієї «творчості» зостануться ніжки та ріжки, бо коли немає творчості, то немає й мистецтва, і те, що хотять назвати пролетарським мистецтвом, буде остільки ж походити на мистецтво, як і пролетарська релігія на комунізм. Значить, мистецтва, як емоціонального культу, який би мав інші методи організації, крім конструктивних і математичних, програм-максимум (комунізм) не знає. Мистецтва не буде.

Але мистецтво є.

Тут приходить час оперувати аналогіями. Мистецтво є, але мистецтва не буде. Не буде колись і селянства в тому розумінні, як ми його знаємо тепер: зі своїми звичаями, зі своїми традиціями, зі своєю психологією, зі своїми ідеалами (есери хотіли навіть зробити для селянства спеціально-селянський соціалістичний рай). Як окрема стихія, селянство в ході історії підпорядковується індустріальній «стихії» робітничого руху, але селянство є, і лєнінський підхід до цього факту є один із зразків того нового методу марксіської політики, що зветься лєнінізмом.

Так само й з мистецтвом. Мистецтво є. «Дух» мистецтва чужий для комунізму. Але використати його силу (коли вона є—справа оцінки), як засіб агітації для мас, звиклих «по-мистецькому», від мистецтва приймати—можна й слід. Культивувати мистецтво, як якусь самочинну категорію—не слід і шкідливо. Весь досвід політичної боротьби й тактики на економічному фронті треба перенести на мистецький фронт. Ще старі марксистини іноді помічали, що де-які складні економічні проблеми певних історичних одрізків можна розв'язати за допомогою аналогії з відповідним моментом фронту мистецького, де аналогічна проблема може стояти більш виразною для розпізнавання. Можна й треба зробити це закономірним, науковим методом, методом аналогій, бо вивчення ідеологій і бази вимагає найдоцільнішого використання всіх можливостей. Принцип аналогій треба вивести в закономірний метод, обґрунтувавши його на підставі діалектичного закону тієї моністичної системи, на якій збудовано цілий космос.

Аналогічно політичним партіям на економічному фронті, аналогічно ленінізму в економіці,—

треба закони розвитку мистецтва зробити програмом політичної акції в мистецтві, треба прикласти ленінізм до мистецтва.

Цеб-то: ввести мистецький процес в межі ленінської політики. Сама по собі відсутність політики в мистецтві може бути також політикою, як воно й є в дійсності протягом ось уже 6 років існування ССРР, бо буття обумовлює всяку політику, і дійсний стан річей виявляє всю ту картину, яка становить діалектичну закономірність сучасності. Але політика в мистецтві необхідна конче з двох причин:

1) щоб мати одноманітну систему що до мистецтва в плані державного радянського будівництва й

2) щоб не робити помилок, які виявляються, головним чином, від непогодженості державного відношення до різних напрямків і угруповань, конституюваних в радянській практиці, і які фактично й становлять в свій сукупності культ мистецтва в цілому і в сучасному його стані.

Змалюємо основні засади політики в мистецтві, які випливають з природи й діалектики культу мистецтва та з сучасної картини його.

Останній, завершуючий етап мистецтва є його деструкція. Цей закон деструкції треба обернути в політичну акцію. Коли мистецтво деструктує, як таке, треба організувати деструкцію в ударний фронт деструкції, який найбільш успішно й економно допомагав би завершенню культу, оскільки це необхідно. Потрібність чи непотрібність деструкції є справа оцінки й залежить від кон'юнктури даного одрізку мистецької лінії і від загального оточення, ріжного в різні менти. Ми знаємо (бо воно в дійсності є так), що деструкція—закономірне, органічне, природне явище мистецького поступовання, еволюційне значіння культу, яке в своїй революційній формі виявилось в так званому футуризмі,—от і вимагається зробити деструкцію фронтом політичної акції, ділянкою планового радянського будівництва.

Яке ж завдання комуністичної деструкції.

Росклад мистецтва з середини, оперуючи його власними життєвими, органічними силами. Деструкція мусить бути організацією розкладу, ліквідації мистецтва, інакше—вона повинна сприяти футуризації мистецтва. Межі деструкції определяються межами протилежного фронту, проти якого деструкція природньо скерована (академізм, класицизм, символізм і т. д., як активні чинники в не свій час).

Другий фронт політики в мистецтві активна боротьба з мистецтвом.

Найкращий спосіб—ужиття активної конструкції. Одночасно це буде й безпосереднім завданням нашого часу—зведення конструктивного культу, який уже самим фактом своєї своєчасності й протилежності є природним ворогом мистецтва. Наша активна конструкція—це значить висування антиподу мистецтва, конструктивного відносно нього культу.

Конкретно—пропаганда науки й техніки в напрямку наукової організації діяльності й побуту. Марксівська політична грамота разом з конструктивним характером природи пролетарського будівництва є кращий спосіб боротьби з мистецтвом. Це є вичерпуючий спосіб, який,

з одного боку, «обезврежує» мистецтво і, з другого — є необхідною передумовою входження в комуністичну добу. Фактично це є програм-максимум, як політична акція, і де-які левіські течії (напр., Гастев) зовсім одійшли від мистецтва й працюють в ЦИТ'і, але це тільки одна ділянка сучасної діяльності в галузі надбудов, а не цілий фронт, бо, як ми вияснили, мистецтво ще існує.

І до деструкції, і до конструкції дуже близька комуністична обструкція.

На фронті боротьби з релігією великого ширення набрали так звані комсомольські свята.

Але мало хто з сучасних марксистів догадується, що цей саме спосіб є якраз ранній футуризм на фронті мистецтва. І зараз обставини можуть вимагати ужиття обструкції, коли в мистецтві є той матеріал, проти якого обструкція скерована по самому своєму призначенню.

Є ще одна ділянка, яка в сучасній практиці найбільш уживана й яку в плані комуністичної політики в мистецтві можна одзначити як фронт комуністичної екструкції.

Суть її полягає в тому, що мистецтво, як таке, мистецтво, як культ, може бути й повинно бути засобом агітації й пропаганди ідей політичної боротьби. Але це використання, екструкція, таїть в собі ту небезпеку, яка випливає з діалектичності природи кожного явища, і в даному випадку може привести до культивування, гальванізування культу, який в дійсності природно зникає. Межі екструкції — не маловажне питання в комуністичній політиці, і вона мусить бути погоджена з загальними дозами деструкції, обструкції, в плацдармі загального конструктивного тла. Як і в усьому, це залежить від оцінки, яка мусить передопреділити й у цих питаннях політичний курс, який базується на точно встановленій культурній установці, що спіралася б на господарчу установку й на економічний курс.

Таким чином можна встановити загально-значиму, загально-обов'язкову, або інакше — наукову тактику.

Тактика, яка базується на оцінці й виходить із програми максимум, але позбавлена, звичайно, можливих ухилів і збочень, в наслідок можливих погрішностей у розрахунку. Але це вже не буде плавання без керми без вітрил, бо є закономірна лінія, яку завжди можна випрямити.

Повторимо в останній раз: для встановлення комуністичної політики в мистецтві потрібно:

- 1) визначити природу культу, його структуру,
- 2) визначити рухаючі сили культу, його діалектику,
- 3) повернути цю діалектику, закони зросту культу в дієвий програм,
- 4) визначити програм-максимум і
- 5) виходячи з цього кінцевого пункту — оперувати в попередніх відрізках історичної лінії процесу шляхом відповідної оцінки місцевої (країна, національна культура) кон'юнктури, яка, в свою чергу, виходила б з оцінки міжнародної кон'юнктури.

Ввівши лєнінізм у мистецтво — ми збудуємо комуністичну політику в мистецтві.

Проф. О. БІЛЕЦЬКИЙ

Сучасне красне письменство Заходу.

НАЧЕРК ДРУГИЙ—ТРИ СУЧАСНИКИ: Р. РОЛАН, Г. УЕЛЬС, Е. СІНКЛЕР.

I

Наша критика любить час од часу поновляти бурхливі суперечки про з'язок т. з. «форми» та «змісту» в літературних творах. Скільки вжито зусиль, щоб зайвий раз довести непорушність з'язку форми та змісту! Скільки вжито зусиль, щоб доказати, що мистецтво є чиста форма! Скільки, нарешті, вжито зусиль, щоб прославити ролю змісту, що творить і опреділює форму, що є мов би то єдино-важливим моментом для критиків та істориків літератури.

За останні лише два роки український читач не раз був свідком таких суперечок ¹⁾. Одначе, вони значно цікавіші для письменника й критика, ніж для читача.

Суперечники дуже побоюються того, щоб не закинули їм нехтування моністичним світоглядом. Та ви ж відокремлюєте форму від змісту? Це ж «дуалізм» і т. п. Поважний критик, автор книги «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» не побоювався цього. Він визнавав, що «форма міцно сполучена зі змістом», та, одначе, вважав за можливі випадки, коли така сполука слабшає: «бувають епохи, коли чи то форма відстає від змісту, чи то зміст од форми»,—казав він ²⁾. Поскілки поетика має взагалі бути не самою наукою про природу літературного твору, але й про його відчування, поскілки історик літератури має вивчати не самі тільки літературні твори, але й те, як перетворюються вони в чужій свідомості й у чужому розумі, мусимо ми, обмірковуючи теоретичні питання, весь час пам'ятати про того, без кого й письменство б не існувало: про читача. Сучасний, приміром, читач, і західний і наш (до того ж не тільки несвідомий в мистецтві, новий, але й підготований, кваліфікований читач), на наших очах переносить своє зацікавлення з того, що ми умовно називаємо формою на т. з. «зміст». «Що?» стає для нього важливішим од «як?». Ми не маємо тут на увазі захоплення сюжетністю: важко-бо судити про довготривалість його, до того ж і сюжет, як такий, є елементом того, що ми звичайно звемо «формою». Цей читач вимагає більшого: він сподівається знайти в творі певну мораль, хоче, щоб письменник навчив його

¹⁾ Нагадаємо хоч би статті В. Коряка—«Форма і зміст» («Шляхи Мистецтва», 1922), ч. 2 (4), Ю. Меженка—«На шляхах до нової теорії» («Червоний Шлях», 1923, № 2), В. Гадзінського—«Ще кілька слів до питання форми і змісту» (там же, № 4—5, та инш.

²⁾ Г. Плеханов. «История р. обществ. мысли», т. III, стор. 7.

орієнтуватися в мішанині почуттів і думок, подій і справ та рішуче й одверто відокремив добро від зла, навчивши також, як перемогти оце зло. Кажучи інакше, він хоче, щоб мистецтво організовувало не тільки його емоції, але й його думки. Та що ж це буде за мистецтво? Виходить, «проза» перемагає в сучаснім письменстві «поезію»? Можливо, для аматорів «щирого мистецтва» це сумне явище, та поки що вони можуть задовольнитися формальними шуканнями німецького експресіонізму, творами французьких неокласиків, де-кого з футуристів, конструктивістів то-що. Що ж до історика, то для нього немає тут нічого загрозливого чи нечуваного: в минулому світової літератури він знає часи, коли відомі були подібні ж явища. Так було на початках будування нового господарчого побуту й нового світовідчуження. Перейняті естетизмом критики хотіли це б розглядати, як періоди занепаду, не зважаючи на те, що такий занепад продовжувався де-коли й кілька сторіч. Було так, приміром, з візантійським письменством, з літературою середньовічного Заходу, з письменством революційних діб Англії та Франції. Подібні ж явища ми, подекуди, спостерігаємо й у сучасній Європі та Америці. Найбільший зараз мають вплив у колах читачів і найбільше зараз поширені в цілому світі твори трьох письменників, назвати котрих «поетами» було б недоречно. Це три наші сучасники: француз Ромен Ролан, англієць Герберт Уелс і американець Ептон Сінклер.

Питання форми мало цікавлять їх. Жаден з них не є новатором в галузі художньої форми. Що ж до широко художнього таланту, то вони всі, безперечно, мають його, та хіба, може, один Уелс дає йому можливість повного виявлення; Ромен Ролан один лише раз в романі «Кола Бреньон» та, може, ще в повісті «П'єр і Люс» заспокоїв потребу в естетичнім відпочинку; Сінклер же з початку ще своєї кар'єри виступає як вояк і що-далі більше підпорядковує свою умілість потребам своєї боротьби, відмовляючися іноді зовсім від послуг свого мистецтва. Однак же все оце зовсім не перешкоджає ні світовій популярності, ні впливові згаданих письменників. Голос їх чути не тільки на Заході—чують його й читачі Росії і України.

Згаданих письменників єднає не тільки лише відношення до форми. Споріднені вони значно глибшим зв'язком: жага оновлення, що охоплений зараз нею цілий Захід, ні в кого з інших письменників, виходців з кола буржуазної інтелігенції та з нею зв'язаних, не мала такого енергійного й впливового виявлення. Всі троє зрозуміли, що йти далі тими ж шляхами, якими простувало людство до війни, неможливо. Старий світ, збудований на людській ненависті, роз'єднаності, продажності, безповоротно дискредитував себе. Має розпочатися нове життя: та яким же буде воно і як його розпочати? Відповіді їх на це важке питання неоднакові. Погоджуючися, побільшості, в критиці старого суспільного устрою, належачи до більш-менш одної соціальної групи, письменники не перестають, безсумнівно, бути людьми з різними індивідуальностями. Хоч як капіталістична Америка й подібна до капіталістичних держав Європи, лишається все ж таки ріжниця, обумовлена й національністю, й вихованням, й темпераментом, не кажучи вже про ріжницю в деталях економічного побуту.

Треба відзначити й те, що відповіді наших трьох письменників не зовсім визначені. Ромен Ролан не раз категорично заявляє про свою безпартійність, Уелс, котрого ворожа критика уперто йменує «соціалістом», також в дійсності є цілком безпартійним соціалістом; ясніші мов би то

політичні переконання Сінклера, хоча й він не раз підкреслює в своїх книжках вороже відношення до «примусової революції, хоч здавалося б, що сказаного в його книжках досить для визнання цілковитої її неминучості. Політична фізіономія письменників Заходу визначається зараз, до певної міри, відношенням їх до Радянської Росії. Тут, як нам це добре відомо, між Роланом, Уелсом і Сінклером розходжень немає. Усі вони вступили в свій час до заснованої А. Барбюсом міжнародної письменницької групи «*Clarté*», що визнала, як відомо, III інтернаціонал за найбільше, по духові, близьке політичне угруповання і що недавно ще протестувала проти світового фашизму.

Порівнюючи трьох властителів дум сучасної антикапіталістичної інтелігенції Заходу, можна було б відшукати, не зважаючи на різницю їхніх талантів, де-яку подібність і саме в чисто літературній галузі. Так, Уелсу соціальна сатира вдається іноді не гірше, як Сінклерові (див. такі романи Уелса, як «Новий Макиавелі», а почасти й «Люди-боги»), новітню драму Сінклера «Пекло» мимоволі хочеться порівняти з драматичною сатирою Ролана «Лілюлі»; в романах Уелса «Невгасимий вогонь» і Ролана «Клерамбо» помічаємо подібність навіть у композиції і т. п. Та в цьому ми не маємо зараз потреби. Про вплив одного зі згаданих письменників на другого не може бути й мови. Усі троє зійшлися, довго йшовши, цілком незалежними шляхами. Усі троє висловилися вже настільки, що їхнє письменницьке обличчя стало зовсім виразне; зараз досягли вони вже вершка своєї слави; на зміну їм придуть інші, молоді сили, й можливо, що не погодяться з ними в низці питань. Та зараз вони ще наші сучасники в повному, не лише хронологічному, розумінні цього слова. Їх треба знати кожному, бо їхніми устами промовляє краща частина передової інтелігенції Заходу.

II

Перші два—Герберт Уелс і Ромен Ролан—обидва народилися в одному році (1866), але Р. Ролан на Заході й у нас став широко відомий пізніше Уелса: українському читачеві відомий він менше двох згаданих вище письменників—і тому нам зручніше почати з нього. До р.р. 1912—1914 ім'я Ролана було добре відоме лише невеличкому гурткові прихильників. Кореспонденти газет не стукалися ще до дверей письменника, щоб дізнатися про його погляди на біжучі події політичного життя чи то про літературні роботи його і наміри; афіші трамваїв і бульварів не закликали ще публіку набувати новий сенсаційний роман його, в галерії французьких знаменитостей на *Cartes postales* важко було б відшукати його портрета. Анахорет, що мов би побоювався слави, далекий од реклами. Письменник, що не належав до якоїсь школи, однаково чужий і символістам, і декадентам, і епігонам натуралізму, й салонним психологам типа Бурже, і холодним стилізаторам, подібним до А. Франса. Якийсь-то відламок давно минулих днів, що в часи грамофону вовтузиться з клавесином, в часи автомобілю подорожує пішки до Італії, зовсім подібно до німецького романтика початків минулого сторіччя, простує до Риму, де приятелює з семидесятирічною німкенією Мальвіною фон Мейзенбург, приятелькою Мадзіні, Герцена, Вагнера і Ніцше, пірнає в книги й документи, заново переживає і музики давнього минулого й давно вже для сучасників скам'янілі почуття, думки й гасла великої французької революції.

В дійсності, тоді вже, в юнацькі роки, він найбільше звертається душею до сучасності: пасивним мрійником він ніколи не був, і минуле захоплювало його, як підготовка до сучасного, як можливість передбачати неминуче майбутнє. Але треба відзначити, що саме в минулому було для нього вихідним пунктом. Там, у минулому, знаходить він «великих серцем» героїв, подібних Бетховену чи Мікель-Анджело; в минулому ж він знаходить і геніальні епохи, великі «*sourants de foi*» (потoki віри), коли якась велика ідея захоплює мільйони, і ціла країна, цілі покоління запалюються нею для того, щоб, погаснувши, вже довго світити відбитком промінів. Така для нього епоха хрестових походів чи епоха великої французької революції. Сучасного своєї Франції і Європи кінця XIX і початків XX сторіч він не приймає. Не обмежуючися самими запереченнями, він весь час уперто хоче вказати шляхи, побудувати позитивні ідеали, дати реальний матеріал для думки й почуття.

Так виникають його драматичні твори («Трагедія віри» 1895—1898 і «Театр революції» 1898—1902), з того ж стремління виходить пізніше й незавершена низка життєписів славетних людей («*Vies des hommes illustres*» 1903—1911: біографії Бетховена, Мікель-Анджело, Толстого). А поруч з драмами—книга про народний театр—з її палкою критикою сучасного театру і драматургії і не менше палким закликом до створення всенароднього театру, що слугував би не пересищеному смакові вибраної меншості, а запитам широких мас трудящого люду, якому не треба ні драми адюльтера, ні складної психології, ні тонкої іронії, ані невовимих символів—все це мистецтво салону й алькова, що знищило театр. «Сама лише сила народніх соків може повернути йому життя й здоров'я» (*Seule la sève populaire peut lui rendre la vie et la santé*).

Спроба створити народний театр була, як і слід було сподіватися, невдалою, життя дуже скоро довело захопленому ідеалісту, що «народне мистецтво не може бути на старому ґрунті, поміж того народу, що піддався буржуазії й так перейнявся її ідеологією, що найживішим його бажанням було підробитися під неї (передмова Ролана до другого видання «Народнього театру» р. 1913). Нове мистецтво з'явиться лише тоді, як з'явиться новий світ. Як же прискорити його наближення? Ще за юнацьких років, під час палкого захоплення Шекспіром, Бетховеном, Ролану трапилося прочитати книжку Льва Толстого «Что такое искусство?», що дуже вплинула на нього. Він знав уже Толстого, бо в гурткові його товаришів Толстой був ушанований, як один з небагатьох носіїв правди в наші брехливі й духом підупалі часи, та шануючи його, він кохався в мистецтві («музика була такою ж для мене потрібною, як хліб»), в тому мистецтві, до якого з таким риторизмом поставився Толстой. Під впливом важких сумнівів написав студент Ролан листа до Толстого, дістав од нього відповідь і з цього часу вже остаточно визнав Толстого за свого вчителя. «Не любов до мистецтва, а любов до людства є найпершою умою всякого щирого покликання»,—казав Толстой. «Тільки перейнявшись таким переконанням, можна творити—творити за для об'єднання й братства людей,—в чому й полягає щире благо».

Так Толстой, вплинувши на Ромена Ролана, сплатив Франції свій борг за Руссо, але й тут, як і завжди, вплив був можливий лише завдяки тому, що ґрунт був підготований. Ролан—ідеаліст, що найвище ставив людську особу—дуже легко міг засвоїти науку про царство боже, що є

«внутрі нас» і підготовляється побільшеною внутрішньою роботою людини над собою. Для полегшення цієї роботи він після невдалих драматичних спроб розпочинає низку життєписів героїчних осіб минулого. «Атмосфера густішає навколо нас»,—пише він у передмові до виданої р. 1913 біографії Бетховена. Стара Європа застигає під гнітючим і гнилим тягарем... Світ задихається від розміреного й пошлого себелюбства. Йому бракує повітря. Відчинемо вікна. Дамо знову вхід для свіжого повітря. Будьмо живі духом героїв! Життя важке... Більшість людей, пригноблених нестатками, повсякденними турботами, що висушують душу; безглуздими завданнями, що дарма розпорошують сили, живе відокремившись друг од друга, без надій, без проміння радощів і навіть без втіхи й можливості простягти руку своїм братам по нещастю. Вони можуть надіятися на самих себе. Вони благають допомоги, кличуть друга. Щоб допомогти їм, я збираю навколо героїчних друзів великі душі, що страждали за свою велич.

«Біографії»—це, звичайно, не наукові праці. Тут маємо і виклад фактів, підпертих документами, і патетичне й суб'єктивне оповідання—кожна з «Біографій», це книга про людське життя, на прикладі якого хоче показати автор картину тих перешкод і питань, перед якими поставила його власна боротьба за життєві цінності. В такому розумінні можна їх розглядати як підготовчі етюди до великої романтичної біографії—вигаданого та в той же час створеного з реальних елементів—героя Жана Кристофа Крафта, викладеної Роменом Роланом в десяти томовому творі «Жан Кристоф», що з'явився в р.р. 1904—1912.

Ми називаємо «Жана Кристофа» романом, хоч термін цей можна тут ужити лише умовно: сам автор не назвав би його, звичайно, так. «Кожен твір, якого можна вичерпати одним визначенням, це твір мертвий»—сказав він якось. У «Жані-Кристофі» елементів роману не більше, звичайно, ніж елементів морального, публіцистичного, художньо-естетичного, філософського трактату: разом з цим це й сповідь самого автора, сповідь душі, яка прагне «пізнати життя і, не зважаючи на це, любити його». Це є спроба створити «спільну» для цілої сучасної Європи книгу, котрої вона не має—«не має ані того, хто б писав би для всіх, ані того, хто думав би для всіх»,—спроба митця, переконаного в тім, що мистецтво—це приборкане життя (*l'art est la vie domptée*), створити «книгу життя». У центрі стоїть німецький музикант Жан Кристоф, і окремі частини розповідають різні епізоди з його життя від народження до смерті. За героя взято художника-творця, бо ж творцем має бути кожна людина, що ж до художника, то в нього ця властива кожному риса досягає свого найбільшого, найпалкішого виявлення. Саме художник найбільше потребує свободи духу, тої свободи, що на думку Ролана є обов'язком людини до самої ж себе. Бо гуманний світогляд Р. Ролана наскрізь просякнутий індивідуалізмом. «Перший обов'язок людини—бути тим, чим вона є». Для цього особа має переробити всі духові перешкоди, що їх час і суспільство ставить на шляху її, мусить боротися за свою духову свободу. Людський натовп, оточений навколо й поділений ґратами й перегородками: їх треба зруйнувати: загородку вітчизни, що роз'єднує людину від інших народів, загородку національності, якої не відчують народні низи, пролетаріят, що примусово відокремлює інтелектуальні верхи. «Ми всі, всі народи, боргуємо один одному. Тому будемо вкупі виконувати наші обов'язки». Жан Кристоф—німець, подібний до свого друга Олів'є—француза: вони—люде вільного духу, «два

крила Західної Європи»—і ніяка ненависть, ніяка брехня не може їх роз'єднати.

Такою є етична основа цієї книги, яку німецький біограф Ролана Стефан Цвайг, називає «одою на честь самотності й героїчної симфонією великої Європейської спільності». Писалася вона саме під час загострення взаємин між Францією й Німеччиною і одним із завдань мала проповідь єднання між інтелігенцією Франції й Німеччини. Шлях до кращого майбутнього лежить для Ролана, як бачимо, в моральній проповіді і внутрішній роботі людини над собою. Іншого шляху він не бачить. Всяке насильство гидке йому і його героям. Негативне відношення до буржуазії не змусило його зацікавитися рухом пролетарських мас, зрозуміти його й перейнятися захопленням його. Жан Кристоф і Олів'є стикаються з робітниками, знайомляться де з ким з провідарів синдикалізму, беруть навіть участь у першотравневій озброєній сутичці з поліцією—та відношення їх до пролетаріату, як до класу, не дуже краще, ніж відношення до буржуазії. Для них вартість мають не ті або інші класи, а окремі особи, з яких би класів вони не вийшли. Лише вибрана меншість може привести світ до кращого майбутнього.

Події р. 1914 і дальших років дуже похитнули оптимістичні надії письменника-ідеаліста та віру його що до можливості створення такої вибраної меншости. Європа, що її розумів і він і його герої, як єдиний організм, покололася раптом на десятки відламків, і ті загородки, що їх, здавалося, можна було так легко зруйнувати, вирости раптом непереборні і непересяжні. Слова про братерське єднання народів лишилися, як і завжди, лише добрими словами і нікому було їх слухати в розпочатій бійці. І не слухали їх найперше ті, кого залічував Ролан до вибранців і провідарів європейської думки. Він звертається листовно до Гавтмана—і дістає відповідь, що робить зайвою дальші звертання; він пише до Верхарна, що ще недавно був солідарним з його поглядами, й закликає друга не підпадати чадові ненависти: «Будемо боротися проти ненависти ще більше, ніж проти ворогів своїх... Збудуємо ковчега подібно до тих, що бачили потоп, і врятуємо рештки людства». Але й Верхарн не почув його заклику: «Я не можу бути справедливим,—визнавав він,—коли я весь горю від смутку й гніву. Я стою не поруч із полум'ям, а в середині пожежі і страждаю і плачу».

Настає час, коли Ролан лишається один проти всіх, продовжуючи всіма силами протестувати з Швейцарії проти безумства народів Європи. Статті його, відозви, що друкувалися спочатку в женевській газеті, зібрані були згодом у двох книгах—«Над свалкою» і «Попередники» («Au dessus de la Mêlée» і «Les précurseurs»). Цікаво, що навіть у той час, як багатьом зняло полуду з очей, він по старому лишається на позиції ідеаліста-індивідуаліста. Він по старому вірить тепер навіть—у вибраних «лицарів духу», що мають врешті решт привести до цілковитої перемоги істини. По старому і з більшим ще палом, перед лицем загального насильства він протестує проти насильства словами, чути які дуже вже небагатьом. Зате дуже добре чують їх його вороги. Ролана залічують в розряд «поразників»; книга його «Над свалкою», що по суті стоїть лише за майбутній справедливий мир—оголушується «гидкою»; ще трохи й його офіційно оголосили б зрадником батьківщини, німецьким шпигом. Він продовжує боротьбу й вірить, але в душу його западають вже часами сумніви, й публіцист-проповідник мовчить про них, художник же виявляє це.

Щоб переконатися в цьому треба лише переглянути його художні твори, зв'язані з моментом.

Це алегорична драма-сатира «Лілюлі», роман «Клерамбо», невеличка повість «П'єр і Люс»—твори різного стилю, що свідчать чи то про гнучкий талант письменника, чи то (що мабуть певніше) про байдужість його до стилістичних питань. В усіх оцих речах зміст обумовлює собою форму, художник іде від ідеї до образу, не навпаки. По суті, чому б і цьому шляхові не бути так само законним, як і визнаному «психологією творчості» шляхові від образу до ідеї? Практика літератури показала, що іде цим шляхом не самий Ромен Ролан. Ідея створює форму, літературні ж зразки допомагають розробляти її: для «Лілюлі» це мабуть друга частина Гетевського «Фавста», для «Клерамбо», як це зазначає сам автор—«Спроби» французьких моралістів кінця XVI ст. (Guillaume du Vair 1556—1621); для повісти «П'єр і Люс»—еротична іділія, змальована в світовій літературі стількома зразками, починаючи від грецької повісти про «Дафніса й Хлою» і кінчаючи, хоч би, «Германом і Доротеєю» Гете. Одну тільки повість «П'єр і Люс» можна безсумнівно віднести по галузі, що в підручниках зветься «Поезією»; дві інші речі—це напівлітература, напівпамфлет чи публіцистика, але вони захоплюють, вони цікаві—і тільки педант може розцінювати їх, рахуючися з дозою закладеної в них «художности».

Оптимізму немає й слова в чудній «Лілюлі». Ця п'єса, повна відчаю, це справжній сміх крізь невидимі, та вже готові полинати, сльози. Лілюлі, це—алегорична фігура, що змальовує ілюзію, ту штучну мету, що одвіку збиває з правдивого шляху і окремих людей і цілі народи.

Неможна боротися з її владою: з усіх один Полішінель знає її відгадку: Лілюлі не обдурить його, бо в нього сміх—найкраща зброя проти всяких ілюзій.

Драма розпочинається по-за часом і просторінню походом алегоричних образів, яких досить для того, щоб зрозуміти, де ми й коли. Ось вояк, як найкраще озброєний, з цілим відділом людей закутих у крицю—хто це? Та це ж Мир, той самий «озброєний мир», котрим, скликаючи Гаазькі конференції, пишалася буржуазна Європа. Ось три карикатури: Свобода з хурманським пужалном в руках—Свобода третьої республіки; Рівність із садовими ножицями в руках—вирівнює всіх по всталеному громадсько думкою шаблону; Братерство поруч із попом, що навчає свого чорношкірого солутника, хто його брат і хто не брат, і дозволяє жерти того, хто не справжній брат... Юнак Алтаір дивиться, як це видовисько вітає Полішінель, і одчай захоплює його душу. Для того жити? «Для мене!» нашіптує Лілюлі й міцно приспавши Алтаіра усміхається й дивиться, як його приспаного прив'язують до гармати.

Бо наближується війна між галіпулетами й люберлошами (французи й німці). Вони йдуть назустріч один одному, зустрічаються коло річки, та сами по собі не мають охоти до бійки. Сідають на берегах, п'ють і закушують; робітники починають вже будувати місток через ріку, та «товстопузі» (і з того й з другого боку)—буржуазія—не в силах стерпіти цього. Вони під'юджують дипломатів, випускають промовця, що доводить неможливість культури без нації, а нації неможливі без війни, з'являється в парадній військовій формі сам Господь Бог. Він перебігає з одного табору до другого, і тут і там обіцяє свою допомогу, під'юджує галіпулетів

і люберлошів¹⁾ боротися за праве діло. Інтелігенти закладають патріотичний хор, поети надягають мундири і в супроводі барабанів розпочинають криваві співи. Битися будуть, звичайно, не вони, а двоє селян: Жако (француз) і Гансо (німець): не дуже легко розбуркати в них «національну зненависть», важко привабити їх «інтересами батьківщини», але ж Лілюлі й страховисько Громадська Думка допомагають—і «сірі герої» гинуть за батьківщину й націю... Лілюлі розбуджує приспаного Алтаїра й показує йому на другому березі такого ж прекрасного й юного Антареса. Ми зустрічали вже подібну пару в творчості Ромена Ролана: це Жан Кристоф—німець і Олів'є—француз—кровні друзі, інтелектуальний цвіт обох націй—«два крила західного світу—зламайте одне і ви одріжете й друге». Та світ очевидно не потребує крил. Одвічні брати засліплені кидаються один на одного й після такого братовбивства перейдено вже останню межу. Усе переплутується в дикому хаосі, пекельні фанфари приглушують навіть сміх Вселенської Брехні—Лілюлі,—світ з гуртком валиться в прірву.

Такою є ця аристофанівська фантазія Р. Ролана, де письменник, руйнуючи кумири сучасного людства, єдиний раз за цілу свою діяльність не дав ніякого відблиску світу в темряві, ніякого виходу з безумств, що насунулися на світ. Такого глибокого песимізму, як у «Лілюлі», одній з найоригінальніших сатир, написаних проти імперіялізму²⁾ немає й в іншому, так само трагічному, але вже без сатиричних моментів, творі—в згаданому нами раніше романі—«Клерамбо» (1917—1920).

І Клерамбо, так само, як і Жан Кристоф, це не роман: це історія ідеї і історія перетворення, просвітлення, «воскресіння» (як у Толстого) одного з багатьох середніх людей, захоплених несподівано війною і, подібно до цілої своєї соціальної групи, масово охоплених «патріотичним поривом». Треба пережити кілька особистих вражень, щоб письменник Клерамбо перетворився з апологета війни в палкого її поборника—і подібно до свого творця—письменник, що й у цьому «романі» дав ще один розділ з біографії свого усвідомлення—виступив з відозвами протесту й закликами до живих і мертвих: «Очуняй, людино! навчився панувати над цими скаженими примарами, що розривають одна одну... Батьківщина, Право, Свобода, о, ви, величні богині, ми розвінчуємо найперше вас, позбавивши цих прописних літер. Зійдіть з Олімпу на землю, з'явіться до нас без прикрас, без зброї, багаті лише своєю красою і нашою любов'ю!.. Я не знаю таких богів, як справедливість, свобода... Я знаю лише своїх братів, знаю їхні поступки, то справедливі, то несправедливі. І я знаю народи, що все позбавлені істинної свободи та все прагнуть її і все більше чи менше дозволяють пригнічувати себе».

Клерамбо проповідує це на всі лади—і собі самому й іншим; виступаючи «один проти всіх», та й тут і він сам і автор його не ставлять, як і давніше, крапок над і. Всі «народи... дозволяють пригнічувати себе». Та хто ж гнітить їх? І чи не з цього треба почати, щоб скинути цей тягар? Клерамбо вже чує, як «здадала, в лісі, залунали стуки сокир героїв-дроворубів Леніна й Троцького»; в невеличкому колі його друзів трапляються люди, котрим відомо, що врятуватися можна не через демократію, що всі оці «кратії» прикривають один і той же бруд. «Війна всюди

1) Штучні назви, вигадані Р. Роланом по зразках французьких сатириків доби Рабле. Галіпулети—складене слово від galli—гали, півні і poulets—курчата.

2) Відзив В. Фриче в ст. «Р. Роллан»—«Красная Новь», 1921 р., № 1, стор. 162.

однаково віддала на помсту народів їхні зверхні класи, їхню недостойну, фінансову, політичну і інтелігентну буржуазію, котра за одне сторіччя своєї могутності накоїла більше зла, злочинів і безумства, ніж учинили їх за десять сторіч наші кати-королі та церкви». Доводиться йому зустрічатися й з революційним пролетаріатом. Робітники виявляють до нього симпатію, та якась-то «обопільна боязкість робить їх обережними, в обох сторін з'являється почуття слабости...» У багатьох важливих речах Клерамбо вважає себе нижчим од інтелігентних робітників, зазначає автор, додаючи вже від себе важливого каментаря: «І був він правий: з їхнього кола будуть обрані проводарі кращого майбутнього». Здавалося б, що цими словами вияснено вже, нарешті, неясне питання: як же й через кого прийдемо ми до цього кращого майбутнього? Виходить-бо, що після досвіду війни, після «Лілюлі»—не може, здається, бути й мови про вибрану, інтелігентну, меншість! Ні! Ідеаліст, на схилі своїм, навіть після цього всього, не розлучається з мрією цілого свого життя. Він упертий: не зважаючи на все, він буде вірити: *credo quia absurdum est*. І подібно до автора, що в день підписання мирового договору друкує в «Humanité» ще одного маніфеста, в якому звертається до вільних духом, намагаючись ще раз організувати роз'єднаних і грішних перед людством мислителів і поетів-світочів всесвіту, так і герой його, Клерамбо, продовжує повторювати за Толстим слова про царство боже в нас самих, а молодий учень Клерамбо продовжує проповідувати індивідуалізм, як найвище досягнення людської еволюції... Що ж це—упертість чи засліплення? І те й друге й третє: в одному з розділів 4-ої частини роману, характеризуючи настрої робітничих кол, автор зазначає, що в них з'явилося почуття «небезпечного озлоблення проти інтелігенції». Він годиться з тим, що в цьому, в значній мірі, винна сама інтелігенція. Та одночасно з цим його обурює вимога до інтелігенції і по рабському слідувати за пролетарськими проводарями. «Цікаво те, що де-які інтелігенти заявили себе палкими прихильниками приниження своєї братії. Вони хотіли змусити інших повірити, що вони зовсім не належать до інтелігенції. Вони забували це!»...

Ось де, як бачимо, причина хитань! Важко відмовитися від вінця, що стільки років заслужено прикрашав повне високих мрій чоло. Та доба мріяння проходить, як проходить і час добрих слів. Людство шукає реального виходу: Ромен Ролан порадило його не може. Йому лишається лише вийти з боротьби—як колись-то—і замкнутися в самотній келії свого «я». І остання з відомих нам його книг—перша частина нового ціклового роману—паралельного «Жану Кристофу»—«Зачарована Душа» («Анет і Сільвія» р. 1922), свідчить мов би то про такий вихід з боротьби. «Не шукайте тут ідей і теорій, а дивіться на це лише як на внутрішню історію життя... багатого на помилки, що все прагнуло досягти, коли не недосажної істини, то гармонії духу, що є нашою найвеличнішою істиною».

Чи досягне він сам оцієї гармонії духу? Питання лишається без відповіді. Яке значіння може мати й подвиг життя і проповідь цього палкого ідеаліста, до того ж нашого сучасника—що вже й не хоче й і не може зрозуміти цієї сучасності до краю? Не будемо зменшувати ролі його та заслуг. Найкращим присудом про нього лишаються кінцеві слова його ж роману («Клерамбо»). Найбільше небезпечний противник сучасного порядку в цьому світі насильства, брехні й низького послугування є і буде людина вільного сумління і людина абсолютного миролюбства.

Такий дійсно й лишається Ролан на протязі цілого свого письменницького шляху¹⁾.

В романі Ромена Ролана «Клерамбо» ми зустрічаємося, між иншим, з такою сценою: над містом літають, скидаючи бомби і несучи смерть, німецькі целіні, на вулицях хвилюються натовпи, то в паніці, то радіючи, що вдалося перемогти один з ворожих повітряних кораблів—і він падає; а самітний в цьому натовпі Клерамбо дивиться на целіні і згадує гладіаторів, що потішають якогось невидимого Нерона: «О нещасні брати мої—брати «по кайданах»!—думає він про своїх ворогів. Подібну до цього картину ми знаходимо в одному з останніх романів Уелса «Mr. Britling sees it through», 1916—буквально: «Містер Брітлінг бачить оце наскрізь»: знову ж німецький целіні, що для героя роману містера Брітлінга, так само, як і для Клерамбо, в далекому запіллі переживає трагедію світової війни—не що инше, як «божевільний корабель»—і на устах його з'являються мимоволі, з глибини свідомости, старі, забуті слова, які він кидає німецьким літунам, що летять на захід геть до містечка: «Отче, прости їм, бо не знають вони, що творять».

Ще значнішу зовнішню аналогію побачимо, порівнявши «Клерамбо» з иншим, пізнішим романом англійського письменника—«Невгасимий Огонь» («The Undying Fire», 1919). Як і «Клерамбо» цей роман по своєму змістові так само є «переоцінкою вартостів», що її центральна ділова особа—містер Хас—виявляє, розмовляючи зі своїми «ближніми», яких він ніколи не вважав, як біблійний Іов, своїми друзями. Ця розмова (по суті й весь роман полягає в ній), звичайно, найтісніше зв'язана з війною. Характерно, що в той час, як французький автор, шукаючи форми для свого твору, звернувся до старовинної французької літератури й відшукав її, як він сам це визнає, у одного з моралістів XVI сторіччя—англійський романіст по традиції звертається до Біблії і в композиції свого твору докладно переповідає книгу Іова, перетворивши, звичайно, біблійного протестанта на сучасного нам англійського інтелігента, що шукає виходу з важких протиріч, в котрих, в зв'язку з подіями, залуталася його думка.

Однак нам не доводиться дуже спіратися на цих спільних рисах обох письменників. Як що взяти цілокупну творчість кожного з них—то з боку чисто-літературного ми змушені будемо, навпаки, зазначити цілковиту, мов би то, різницю. Що правда, критика не раз зазначала, що Ромен Ролан немає «свого стилю», теж саме добачала вона й у романах Уелса. Та з другого боку, чим же, як не фабулою, по більшості фантастичною, завжди повною несподіванок і своєрідности, привертав собі світового читача автор «Війни світів», «Машини часу», «Невидимого» та инших науково-технічних казок про часи й події біжучої доби? Ромен Ролан

¹⁾ Найважливіші твори Ромена Ролана, що мають у російських перекладах 1) Народний Театр (видано двічі); 2) Театр Револуції (Чотирнадцате липня—Дантон—Вовки)—найкращий переклад у виданні «Всемирной литер.», Ленінград, 1922, стор. 217; 3) Жан Кристоф, що складається з десяти книжок: Заря, Утро, Юность, Бунт, Ярмарок на площади, Антуанета, Сердце Франции, Подруги, Неопалимая Купина, Грядущий день (всі видані р.р. 1918—1922) Ленінгр. Сов. Раб. и Солд. Депут. і Держ. Вид-во; 4) Лілюлі (два переклади—В. Брюсова і Горліна); 5) Кола Бренъон; 6) П'єр і Люс; 7) Клерамбо; 8) Анет і Сільвія, №№ 5—8 у вид. «Всем. ли-ры», по українськи маємо першу частину Жана Кристофа, «Зоря» у виданні Державного Вид-ва—Київ, з праць про Р. Ролана—найбільша: С. Цвейг, «Ромен Роллан, его жизнь и творчество», пер. Генкеля, Держ. Вид-во, М.—Ленінгр., 1923, стор. 413.

є в цьому відношенні цілковитою протилежністю: у Ролана немає саме фабули і в її галузі ми назвали б його цілком безпорадним, коли не було б ясно, що він зовсім свідомо нехтує «вигадкою». «Зовнішнє» не має для нього істотного значіння, вся суть полягає в подіях, що трапляються у внутрішньому світі ізольованої особи. І коли б довелося все ж таки залучати Ролана до якоїсь з письменницьких груп, то треба було б однести його до представників «психологічного роману». Однак ж ми бачили, як не підходить до його творів сама назва «роман».

Що ж до Уелса, то він—особливо довівського періоду,—романіст, що з одного боку (боку, мало ж популярного серед читачів континенту) продовжує традиції Дікенівського реалізму (див. романи його: «Кохання й містер Льюїсгем», 1900, «Колеса фортуни», 1896, «Кіпс—Історія простацької душі», 1905—чи «Більбі», 1915), з другого ж боку поновляє традицію соціального фантастичного роману, подібного до «Мікромегаса» Вольтера і «Гуліверових мандрівок» Свіфта та їхніх спадкоємців аж до Бульвера, Беламі, Ласвиця та інш.¹⁾ Ромен Ролан не створив, як художник, школи і не викликав наслідувань; Уелс же має й учеників (як, прим., Fenton Ash, автор «Шукачів радія», 1905, чи Бірсфорд, якого ми згадували в попередньому нарисі), та численних однодумців і в англійській, і у французькій (Роні старший), і в німецькій літературі.

Сами вже назви Роланових творів свідчать, що герой, чи героїня—загалом людська особа—є в центрі авторового художнього інтересу. Уелс так само користується іноді призвищем героя для назви роману, та роля цього героя, по більшості, не має іншого завдання, як єднати окремі частки сюжету, бути авторові в допомозі для нагляду за подіями, що розгортаються в людському колективі. Чи багато можна сказати про героя, прим., «Війни світів» чи «Машина часу», і що ж таке містер Холстен в мало не пророцькому романі «Звільнений світ», що вийшов на самому прикінці європейської війни. Доля цього колективу в сучасному й можливе його майбутнє—ось що хвилює письменника. Безперестанно користуючися прийомами, вживаними ще Свіфтом в «Гулівері», він через чарівне скло своєї фантазії показує нам сучасну боротьбу класів через сторіччя, через вісімдесят тисяч років («Машина часу»), й міркує над засобами, що привели б її до закінчення і людство до заспокоєння.

У цьому відношенні шляхи обох письменників зійшлися. Та ріжниця усе ж мається: подібно до Ролана, Уелс вірить прийдешній перемозі справедливості й очікує нового світу. Так само, подібно до Ролана, він хотів би прийти до цього нового щасливого майбутнього безкровним шляхом, уникаючи насильства. У своїй автобіографії він покладає в цьому відношенні надії на вдачу англійського народу, що мов би то «ніколи не знав рапових переворотів» (!) і завжди еволюціонував од одної форми до іншої «без всякого драматизму». Та все ж таки й ця Уелсова віра ріжниться од віри Роланової. Ролан—незмінний ідеаліст, абстрактний теоретик: «зовнішнє» мало цікавить його; і зрозуміло, що ми зовсім не побачимо в його творах плану організації тої олігархії «вибраних розумів», якій він хотів би доручити справу рятунку людства. Уелс—позитивіст, практик: він глибоко вірить у поступ, що твориться силою науки й техніки, хоч би

¹⁾ Бульвер—«Прийдешня раса» (1871); Беламі (америк.)—«Майбутній вік» (1887); Ласвиць (нім.)—«Картини прийдешнього» (1879).

вона в руках несвідомих людей і була б знаряддям руйнації і знищення. Керуючу роллю віддає Уелс не Ролановому «сумлінню», а розумові, що спірається на соціальний інстинкт взаємодопомоги, що є властивий людині, як громадській істоті. Рано чи пізно—люде мають зрозуміти, що їм корисно не поділятися на нації, класи, не воювати між собою, не скупчувати у своїх руках скарбів, що змушують окремих людей безупинно боротися, обороняючися та нападаючи на подібних собі. Вони зрозуміють свій нерозум і зорганізуються... на соціалістичних основах. Уелс сам вважає себе соціалістом, а за ним і консервативна критика Англії і Франції. Та, однак, він сам зазначає: «Я завжди був соціалістом, але соціалістом не по Марксу. Для мене соціалізм не стратегія чи боротьба класів—я бачу в ньому план перебудови людського життя для зміни безладдя ладом». Уелс не раз і досить ґрунтовно змальовував свої ідеали й у науково-публіцистичних трактатах («Передбачення»—«Anticipations», 1901, «Відкриття майбутнього», 1922, «Рятунок цивілізації», 1921 та інш.) і в белетристичній формі («Люде-боги») один з останніх романів. Ідеали ці не завжди відповідають тому тверезому практицизмові, якого прагне Уелс. Зір його ширший, ніж у поглибленого в себе Ромена Ролана,—він охоплює усе людське суспільство в цілій його складній структурі. Уелс може говорити про далеке майбутнє, найбільше переконуюче з усіх наших сучасників, але ж, зазначаючи найближчі шляхи до цього майбутнього, він, подібно до більшості антибуржуазної інтелігенції Заходу, плутає, як і кожен з «далекозорих», і він може показати мету, якої треба досягти, але ж він не бачить стежки, що простяглася під його ж очима? І в той же час він уперто відмовляється від окулярів. «Я не вірую,—каже він у відомій своїй книзі про Росію перших часів революції—у віру комуністів... але я шаную і ціную їхній дух, я розумію його.

Отже цікаво, яку ж «віру» пропонує він сам і наскільки ця віра є доцільною. Для того, щоб докладно відповісти на це питання, треба було б переглянути всі твори Уелса, яких до цього часу (з 1895 року) вийшло більше, як 60 окремих назв. Зрозуміло тому, що в рамках цього начерку зробити це неможливо, та це й не край потрібно, бо ж загальне уявлення про письменника можна здобути з літератури про нього—російською і українською мовою¹). Отже ми й обмежимося тільки тим, чи то краще сказати трьома з останніх його книг—романами: «Невгасимий вогонь» і «Люде-боги» і теоретичними статтями, зібраними в книзі «Рятунок цивілізації». «Невгасимий вогонь» займає в творчості Уелса, поруч із двома іншими, також недавніми романами—«Душа єпископа» (1917) і «Джоана і Пітер» (Joan and Peter, 1918), особливе, подекуди, місце. Критика залічує його до числа романів на релігійні теми й пояснює, що несподіваний поворот Уелса до цих тем трапився в зв'язку з подіями світової війни і початком європейських революцій. Ми однак дуже помилилися б, як би вирішили, що переляканий і зворушений цими подіями Уелс повернувся до якоїсь релігії, і що цей роман є «містичним» твором. «Містики ніякої там нема та й не було ніколи»—каже з цього приводу російський критик Уелса з «Красной Нови»²). Історія біблійного Іова, як ми вже казали, дала форму творові—напівфілософському трактатові про пануюче в світі зло

¹) По рос. див., прим., брошуру Е. Замятина, (Г. Уэлс, Лнгр. Ви-во «Эпоха», 1922, стор. 47). по укр. див., прим., цікаву передмову С. Зеленецького до перекладу «Війни світів» (Київ, 1921, Держ. Ви-во).

²) С. Бобров, «Красная Новь», 1923, книга 2, стор. 327.

і про відношення до цього людської особи. Містер Іов Хас—центральна дієва особа книги—педагог, що, аж до важкої хвороби, був на чолі школи, де він плекав ідеї нової педагогії (нагадаємо, що Уелс колись і сам був шкільним учителем); хвороба змусила його відійти від любимого і дуже для нього важливої справи—і ось трое людей, так само зацікавлених в школі, приїздять до нього на дачу, саме на передодні операції—переконати його відмовитися од завідування і, за згодою його, призначити заступника. Розмова затягається, й містер Хас, відчуваючи, що люде слухають його можливо в останнє, захоплюється й починає висловлювати найбільше вистраждані й дорогі йому думки. Він каже про світ і про природу, що існує завдяки жорстокій боротьбі окремих організмів, за існування землі, де лише, закривши очі, можна бачити гарне, що є мов би загальне начало; каже про війну й викриває фальш виправдання цього нічим не виправданого зла якимись благодійними наслідками, як-то ліга націй та інші химери. «На якій основі збудуєте ви свою лігу націй?»

Що ж створили ви за ці чотири роки? Що маєте ви, окрім руїн? Чи лишилася ж в розумі людей хоч би одна об'єднуюча їх спільна думка, якесь спільне до чогось відношення? Люде по старому розуміють світ таким, як він є, по старому вірні вони собі, а за купкою людей, що гоняться за зиском, все більшає й більшає вовча зграя тих, що домагаються шматка хліба. В людських умах не лишилося спільних ідей, на яких можна будувати щось. А що ж може об'єднати людей, як не спільні ідеї? Завважимо, що спочатку й сам Уелс великі покладав надії на Лігу Націй і пропагував її таку, здавалося, близьку до образу конгреса народів в мріях президента Уільсона в роману «Звільнений Світ». Та мрії лишилися мріями, й сам Уелс швидко зрозумів безсилля добрих слів американського президента. Зазначимо, до речі, й інше: мова весь час іде про людські розуми: авторів мов би то зовсім не приходить на думку, що в тої частині людства, що гоняться за зиском—і в тої, що домагається шматка хліба, ці розуми можуть бути неоднакові. А що, як спільна ідея все ж таки існує та тільки не в фундаторів Ліги Націй, а у тої «вовчої зграї»? Чи може й цю ідею Уелс визнає «вигадками політиків»? Та й тут, як і в інших випадках, він або прикидається, або ж є справді глухим.

Як що розуміти під «людством» ту його частину, котра керувала подіями, то, звичайно, не можна не погодитися із закидами містера Хаса. Закиди ці, що далі, стають більше різкими. Страждання й тортури нічому не навчили войовників, цілий їхній сприт пішов на їхню ж загибель. Убивство й самовбивство, міцно зв'язані між собою в процесі війни—завели життя туди, звідки немає виходу. «Нам дано дозвілля, воля й розум: що ж зробили ми, щоб попередити нещастя?»

Життя було б беззмистовним і жорстоким, було б подібне до північної ночі, як би не божественне світло, негасимий огонь в людині. Це ж і є бог—потяг до добра, творчий початок, що перебуває в людях. Він змушує нас боротися проти плутаних думок, проти темряви, жорстокости й страждання; він закликає людство до організованого єднання. Слухаючися цього заклику, людина перетворить весь світ у садок і керуватиме не тільки лише людським життям, але й життям всього живого в світі. Вона знищить жорстокість у житті, привить звірей,—здобуде від атомів їхню енергію, вирве тайну з глибини простору, зруйнує муки своєї в'язниці

в просторі й переступатиме з зірки на зірку, як ми тепер переступаємо з каменю на камінь, переходячи струмок.

Такою, в загальних рисах, ця раціональна «релігія», що для неї лише в людині є творчий початок мораль і зміст і ніде інде в світі. Цей невгасимий вогонь має ж, нарешті, засяяти! Та як же зробити, щоб свідомість, що просвітлила розум містера Хаса, просвітлила б і ціле людство? Бо ж у цьому «як»—полягає для нас, прихильників Хасового й авторового, значить, захоплення, з яким він малює чудову картину світлого прийдешнього, ціла сутність його. Чи, може, як і в давньому романі його «В дні комети» (1906), станеться це від того, що хемичний склад земного повітря зміниться, і люде, що лишаться живими, після зустрічі з кометою, забудуть злі почуття й егоїстичні пристрасті, що перешкоджали їм, і почнуть по новому будувати світ? Чи може од того, що якийсь славетний хемик—на зразок змальованого в іншому романі «Справа богів» (1904)—винайде нову поживну річовину, що обертатиме людей у велетнів і відповідно до цього збільшуватиме їхні духові сили? І може виросте нове покоління, що створить для себе нові, світлі, чудові норми життя?

Звичайно, що й це повітря й ця страва—це лише поетичні символи. Я вихожу з того, що люде лишатимуться такими ж, якими вони є зараз, що й увесь світ буде індивідуально такий же. «Я не передбачатиму ніякої чудодійної зміни людської природи»—каже містер Хас. І далі каже вже про шляхи з них. Найперший і найважливіший—це виховання. Треба перевиховати ціле людство. Рятунок цивілізації—в руках педагогів. Тут ми можемо забути містера Хаса, історія котрого закінчується так само щасливо, як і історія його біблійного прототипу, і можемо слухати безпосереднє самого Уелса, що докладніше викладає методи цього перевиховання в іншій вищезгаданій невеличкій книжці—«Рятунок цивілізації».

Вона так само розпочинається пострахами й погрозами. Поступ зупинився: наслідки жакливого війни такі, що й десятиліттями не залікуєш їх. Європі загрожує доля західньої Римської імперії. Держави відбудують руїни, покрийють військові збитки: але ж стан такий,—і в цьому то й уся біда, що, відбудувавшись, вони розпочнуть знову подібну ж війну. І тоді вже чи цілковитий занепад, чи присмерк, визначити які поки що дуже важко. Треба вжити якогось творчого зусилля, що змогло б попередити загрозову для людства небезпеку. Треба об'єднатися—ліга націй була спробою такою, та закінчилася вона нічим і, між іншими, тому саме, що була лігою нації. Од цього національного принципу, джерела усіх нещасть, треба відмовитися: замість застарілої ідеї патріотизму треба висунути справді велику ідею—світової держави цілого людства. Вона може бути зорганізована по взаємній згоді так, як у свій час зорганізувалися Північно-Американські Сполучені Штати. Ця велика ідея розворушить розуми; її треба поширювати як найбільше. Звичайно, зразу вона прищепиться: люде такі ще мало свідомі. Їх треба перевиховати. У цьому й полягає сутність справи, але ж сучасну систему виховання й навчання треба ґрунтовно змінити. Цим мають зайнятися спеціальні товариства пропаганди нової освіти.

Як же, треба вчити й виховувати? Перед Уелсом встає, що правда, не завжди досить яскравий—ідеал соціального виховання, що розробляється зараз в нашому союзі радянських республік, до яких, після старих своїх вражінь, письменник ставиться скептично. Освіта,—каже він,—мусить мати

на увазі не індивідуума, а суспільство,—а індивідуума лише постільки, поскільки допомагає йому стати корисним членом суспільства. Кінцеве завдання виховання й освіти—підпорядкувати колективній меті роду, підняти до них наш первісний природний егоїзм.

Перший і основний предмет викладу в цій ідеальній школі «надзвичайна історія людства, починаючи з часів звірячого існування, кілька тисячоліть тому, коли не було струментів, а були лише знаряддя з грубо обтесаного каменю і загостреного дерева—і до могутності й розквіту науки нашого часу». Цьому предметові (історії культури) надає Уелс виключного значіння. З-за цього сперечається містер Хас з попечителями своєї школи, що хочуть постановити за Хасового заступника якогось Фара, викладача прикладного знання, і висловлюють побажання про те, щоб в школі не віддавалося дуже багато часу історії й природознавству. Таким історичним начерком («Ловці сонця») розпочинає сам Уелс свій «Звільнений світ». Року 1920 він, вкупі з кількома співробітниками, намагався дати щось подібне до підручника до цього курсу—начерк історії нашої планети та її мешканців (*Outlines of History*, 1920). Саме цей предмет допоможе зруйнувати національні пересуди і замість фальшивого почуття своєї «вибраности» змусить представників кожної окремої нації почувати себе частками чогось, що є більшим за націю.

Треба тільки уявити, яке є зручне для всіх і для кожного створення такої світової держави, що керувалася б єдиною радою по кодексу світового законодавства. Як полегшиться, прим., пересування! На що потрібні сучасні аероплани, що перелітають з Лондону до Парижу за якихось дві-три години, як що треба витратити кілька днів на попередні паспортні формальності? Той, хто каже, що завдяки такій «нівеліровці» зникне в житті всяка романтика, помиляється, бо, по-перше, зовсім не буде нівеліровки, а по-друге, яка ж романтика зникне? Романтика паспортних контор, браку харчів, брудних халуп, недорозвинених неуків—дітей, юнаків, що тисячами гинуть у брудних шанцях—та інших мальовничих особливостей нашого сучасного життєвого устрою?

Проекта розроблено як найдокладніше. Не забуто навіть про потребу в складанні нової Біблії—на зразок старої, універсальної книги, хрестоматійного типу, що складається з книг—історії (з ілюстраціями й картинами!), книг поведінки й мудрости, поетичної антології і, нарешті, книги передбачення (за науковими відомостями), що має заступити старозавітних пророків і апокаліпсис. Але ж повстає питання: а чи ж існуючі в Європі уряди чи підуть вони назустріч такій реформі? Скласти нову Біблію вони, може, й не заборонять, та чи ж випустять вони зі своїх рук школу й чи захотять передати свої повноваження центральній світовій раді? Чи ж виникне потреба активної боротьби з ними?

Треба визнати, що автор не любить довго затримуватися на цьому питанні. «Усе усталиється», відсахується він од своїх сумнівів. В крайнім разі доведеться розпочати й активну боротьбу з шкідливими людьми. «Нерозумно, щоб ті, що грають життям інших людей, не ризикували б своїм власним». А що ж, класова боротьба так само «усталиється»? Наприкінці книжки Уелсові доводиться торкнутися й цього питання. Навчити розуму капіталіста не так-то легко: знає це й автор «Рятунку цивілізації». «Клас власників, як клас (каже він), не має ані розуму, ані сумління, потрібних для того, щоб визнати якесь моральне обмеження того, що

він робить зі своєю власністю. Їх (капіталістів) уперта нерозумність, неухильний авантюризм, що зветься ними приватною ініціативою, їхня напівсвідома нахабність відносно до бідняків, їхня дурнувата, яскраво виявлена поблажливість, що до себе викликає неминучу реакцію—ненависть визискуваного робітника».

Вирок цей, здається, досить рішучим? Та ні! «Поміркований колективіст», як йменує себе Уелс, перемагає над обуреним революціонером. З одного боку—пожадність, нечутливість, непридатність, а з другого (с. т. з боку визискуваних)—заздрість і страждання, аж до мстивого обурення, ані там, ані тут—ні світла, ні величі духу, ні творчої волі. Жадна зі сторін не може дати реально-потрібного. Чи можна стати по оден з боків?

Не тільки можна, але й треба, як що не хочеш повиснути в повітрі зі своїми просвітніми ідеями, як що хочеш якимсь-то реалізувати їх! Оце підказує вже сам розум, що його так цінує Уелс в людині. Та, на жаль, і тут мрійник переважає мислителя. Нам підсовують оптимістичні догадки, що всі ці конфлікти між власниками та їхніми фанатичними противниками—зникнуть... Добрі коні в Овсія, та тільки ми того Овсія не знаємо.

Такий оптимізм переходить межу наївності, котрої, загалом, багато в книзі «Рятунок цивілізації». Як що мислитель не дає іноді авторові зробитися довершеним художником, то, з другого боку, й художник перешкоджає йому бути такою реалістично-думаючою людиною, якою він себе малює. Сила Уелса полягає, врешті, не в проповіді його, а в його образах. Він, як ми вже казали, далекозорий, та нам треба не тільки розумітися на тому, що є навколо нас, але й почувати те далеке й світле, ту синю далечінь, до якої ми йдемо.

Цю «синю далечінь» ще раз показав нам письменник в романі «Люде-боги», в одній зі своїх останніх книжок. По дорозі, прокладений колись-то його земляком, Томасом Мором, веде нас ще раз Уелс в країну Утопії, де загадки й протиріччя, що мучать сучасне людство, давно вже розв'язані й заспокоєні. Ідейно-нового небагато в цьому романі—після Мора, В. Моріса («Вісті нізвідкіля»), Блечфорда («Чарівна крамниця») та інших численних картин майбутнього. Як і в інших утопіях—люде майбутнього протиставлені тут земним людям сучасного. Але ж на цей раз це не пасивні глядачі: ні, потрапивши до блаженої країни здійснених ідеалів людства, земні люде, серед котрих вдало згруповані, сатирично змальовані представники буржуазної думки й політики сучасної Франції—вирішили «дати цим утопійцям відчутти, що ми таке є», і цивілізувати їх, так би мовити, навиворіт. Цивілізація має, найперше, полягати в завойованні й пригнобленні утопійного світу. Але ж серед «земних» перебувають, окрім англійців, ще й француз і американець. Коли англієць натякнув про приєднання Утопії до «імперії—мосьє Дюпон зараз же нагадує йому про «велич жертв і страждань» що їх пережила Франція в боротьбі за справу цивілізації, а містер Ханкер (американець) завважає про Америку. Дотепний англієць заспокоює так сяк схвилюваних співників, пояснюючи Ханкеру, що під словом імперія має він на увазі загальне братство народів, що розуміють один одного, а мосьє Дюпону, що він мав на думці «нашу випробовану й непорушну Антанту»... Загалом—не позбавлена дотепности пародія на одну з конференцій Ліги Націй в сучасній Європі...

Змова «земних» не вдається: щоб забезпечити собі спокій, утопійці змушені звернутися до насильства. Вони й на думці не мають, що треба

було б спершу перевиховати й просвітити «земних». Вони просто перекидають Карантинну Скелю, перетворену земними в фортецю, і тих, що лишилися живі після катастрофи, виганяють назад у той злидений світ, звідки вони з'явилися. «Утопійці» загалом далеко рішучіші й певніші в своїх думках, ані-ж їхній творець, автор роману: та що ж, гаразд що хоч так. Будемо уважніше вдивлятися в художні образи Уелса й заради них не закидатимемо йому оптимістичного благодуш'я, що переходить у маниловщину,—коли він каже про запити сьогоднішнього дня.

Про цей сьогоднішній день ми запитаємо в третього зі поданих нами письменників—Сінклера. Виднокруг його значно вужчий, аніж виднокруг Уелса; він не має здатности до такої блискучої вигадки, рівно ж чужий він і тому високому патосові, яким просякнутий французький його побратим Р. Ролан. Його галузь—факти. Галузь так само повчаюча і, можливо, більше повчаюча, аніж високі мрії Ролана й далекі передбачення Уелса.

До тексту Квітчиних творів.

Наукове студіювання будь-якого письменника мусить починатися з аналізу текстів, з критичної перевірки письменницьких документів, що протягом часу можуть значно змінюватися, переходячи через десяті руки, що дуже часто залишають помітні сліди на них.

Отже установлення тексту, вільного від сторонніх наростів, тексту «каноничного» є першим кроком в дослідній роботі; орудуючи текстом попсованим, неоригінальним, дослідувач не в силі подати об'єктивних висновків що до художніх особливостей письменника.

В цьому відношенні справа з творами Квітки стоїть дуже зле, установлення оригінальності текстів його творів проблема надзвичайно складна.

Перш за все—не всі опубліковані матеріали, що мають відношення до Квітки, заведено в бібліографічні покажчики, так само чимало дуже важливих матеріалів і досі не опубліковано.

Таке важливе питання, як кількість написаних Квіткою творів, ми не можемо вияснити, користаючись відомим покажчиком Н. Баженова, Пб. 1910, і додатком до нього І. Айзенштока, вміщ. в записках Істор. Філ. відділу Укр. Ак. Н., К. 1919, вип. I, стор. 138—144, бо нові матеріали вказують нам на існування творів, які не згадуються в зазнач. покажчиках. Так, в 1922 році в Петербурзі вийшов збірник «Certum bibliologicum» на честь президента рос. бібліолог. товариства Малєїна, де до статті В. Срезневського «Г. Квітка і І. Срезневський» додається цінний опис архіву Срезневського що до Квітки; там є 20 рукописів рос. оповідань і 8 українських.

Серед них, крім заведених в покажчик Баженова, але ненадрукованих досі творів—«Ясновидящая», «Очки»¹⁾ і т. д. є варіанти оповідань «Панна Сотниковна», «Фенюшка», «Жизнь и похождение Пустолобова», «Сватання на Гончарівці»²⁾, три варіанти, чернетки, де-кілька байок і цілком невідомий рукопис українського оповідання без назви, написаний в період 30—31 року про якогось Марка Рибогуба.

Крім того, переглядаючи ще невидруковані листи Квітки до Погодіна за період з 30 по 42 рік³⁾, ми потрапили на де-кілька назв невідомих до цього часу творів Квітки. Так, в листі від 3 лютого 1834 р. згадується

1) Див. покажчик Баженова, стор. 20—21.

2) 1) «Панна Сотниковна»—змінен текст, надр. в «Современнике», т. 19, 1840, вид. Потебні, т. III, 1889.

2) «Фенюшка»—змінен. текст, надр. в «Современ.», т. 22, 1841.

3) «Пустолобов»,—надр. частина під назвою «Скупец», «Новогодник», «Купальник» Пб., 1839, стор. 22.

4) «Сватання»—надр. перший раз в Харкові, 1836.

5) Ці листи переходять в Румянцевському музеї, ми користувалися копіями знятими І. Я. Айзенштоком.

оповідання «Куп'янський цар» і оповід. «Клад» очевидно, щось подібне до оповідання «От тобі й скарб», але не переклад його, бо герой оповідання не Масляк, а Мотузок. В листі від 19 квітня 30 роху (надр. в «Рус. Архиве» в 1863 р.), подаючи матеріал для роману про Мировича (надр. там же), Квітка нагадує про присилку до Погодіна ще якихся трьох оповідань для обробки, не називаючи їх. Ми не знаємо, чи вийшли вони у світ, чи загинули.

Ясно, що цими додатками не вичерпується кількість невідомих творів Квітки, по окремих натяках, розкиданих в листах до того ж Погодіна, можна напевно думати про існування ще невідомих творів Квітки.

Крім того, значна частина його творів, що були надруковані в свій час, в даний момент майже недосяжна дослідям; як відомо, найповніша збірка його творів, видана Харківським Губерніяльним Земством (1887—1894 р.) зовсім не вміщує всіх відомих творів Квітки, вони розкидані по різних російських часописах першої половини 19 століття, що зараз являються вбільшості бібліографічними паритетами. По нашому підрахунку у це видання не заведено щось над 50 творів, розуміється, крім невідомих досі. (Зазначаю, що підрахунок не точний, з тенденцією зменшити, а не збільшити число творів).

Така прогалина в творчості письменника дуже значна, щоб нею нехтувати, і видання ненадрукованих і передрук розкиданих творів Квітки є головною передумовою для можливості наукового аналізу його творчості в цілому.

Розуміється, далеко не всі його твори мають якусь художню вартість, але ж час вже закинути романтичний підход до оцінки літературних творів; для об'єктивної оцінки всякого письменника необхідно, щоб поетичні документи було подано повністю, і коли дослідувачі Пушкіна вишукують кожний напірець приватного характеру, то це не педантизм, а підготовка матеріалу для майбутнього об'єктивного синтезу.

Що до другорядних творів Квітки, то вони, не відрізняючись оригінальністю і являючись часто просто варіантами відомих оповідань його, для наукового досліду є дорогоцінними матеріялами, показуючи шлях, яким ішла творча думка письменника.

Другим, не менш важливим моментом в дослідях над текстами є устанавлення часу їх написання.

Це питання, важливе при дослідях над всяким письменником, набирає особливо гострого характеру при досліджуванні творчості Г. Квітки. Почасти завдяки особливим прикметам натури Квітчиної (його принижена думка про вартість своїх творів, постійні вагання випускати їх у світ), почасти з причин від нього незалежних—дуже часто його твори виходили далеко пізніше часу їх написання (так, наприклад, комедія «Приезжий из столицы» була написана до 27 року, а вийшла лише в 40 році, «Похождение Столбикова» десь коло 33-го року, а надруковано в 41 році); можна помітити, що Квітка, не часто випускаючи свої твори до 34 року, після успіху своїх українських оповідань (1834) починає друкувати один твір по одному і виявляє надзвичайну продуктивність, що не в'яжеться з його ж визнанням в листі до Плетньова про те, що йому дуже важко дається робота.

Нам здається, що ми маємо тут діло не з прибільшеною концентрацією енергії по 34 році, а просто з розв'язаною волею Квітки, що, упевнившись в своїх силах, почав випускати раніш написані твори.

Це питання, оскільки нам відомо, до цієї пори не піднімалося серйозно, і це стало причиною фактичних помилок, допущених в ґрунтовних працях про Квітку. Г. Данілевський в своїй солідній монографії про Квітку¹), детально вивчаючи дати з життя Квітки, дуже коротко і нерозважно розглядає хронологію написання творів і навіть допускає певні неточності. Так, кажучи про вихід в 1841 році «Похождений Столбикова», що є уламком великого роману Квіткиного—«Жизнь и похождения Пустолобова», (надруковано тільки частинно), він односить його написання до 1839 року (стор. 227), в той час як з листа до Погодіна від 31 грудня 1833 року (ненадр.) подається звістка про підготовку «Пустолобова» до друку, ясно, що «Пустолобов» був написаний значно раніше. Очевидно, відсутність спеціального інтересу до цього питання не дозволила Данілевському використати величезного матеріалу, що був у його руках (де-кілька сот листів Квіткиної переписки) і більш точно вивчити це питання. В роботах дальших дослідувачів (я маю на увазі працю Науменка К. С., 1893 р., кн. 8, стор. 155—189 і працю М. А. Плевака «Наше Минувле», 1918 рік, ч. 3, стр. 1—25, особливо останню, що дає підсумки всьому зробленому до того часу) не помічається критичного відношення до хронології, поданої Г. Данілевським. Головна хиба цих праць, це—установлення часу написання творів, виходячи з дат виходу їх у світ.

Нам здається, що у відношенні до багатьох творів Квітки це буде неточним.

Виходячи з цього, вони розподіляють творчість Квітки на два періоди. Перший період до 1819 року, коли Квітка під різними псевдонімами писав свої листи і російські вірші, і другий період з 1829 року, коли з'явилася перша його комедія «Дворянские выборы».

«Року 1829 (10 років, 1819—1829, Квітка майже нічого не писав) у Москві без імені автора вийшла перша російська комедія Квіткина «Дворянские выборы», 1830—«Выборы исправника», а року 1832 в «Теле-скопе» надруковано першу його повість «Харьковская Ганнуся». Писати по українському Квітка почав тільки 1833 році, через 22 роки після того, як з'явився у «Вестнике Европы» його перший лист. Цього року в «Утренней Звезде» з'явилося його оповідання «Салдатський патрет» та «Супліка до пана іздателя».

Це були перші (підкреслення авторське) українські речі Квітки... (М. Плевако Г. Х. Квітка-Основ'яненко «Наше Минувле», стор. 12).

По-перше, раніше «Патрета» і «Супліки» була написана «Маруся», що видно з листа Квітки до Плетньова від 39 року²): «По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен. Знал его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского наречия можно растрогаться. Здешние предлагали мне напечатать, и я, предохраняя себя от насмешек русских журналистов, написал «Солдатский портрет»... Ясно, що «Салдатський патрет» було написано пізніше. Далі не точно сказано, що на протязі 10 років (1819—1829) Квітка нічого не писав: хоча «Дворянские выборы» вийшли тільки в 1829 році, але ж вони написані значно раніш, що видно з цікавих відомостів, поданих в формі анкети дружиною

1) «Украинская Старина» П. Г. Данилевский, стор. 173—284.

2) «Украинская Старина», стор. 255.

Квітки Ганною Григорівною в 1843 році на прохання І. Срезневського, де говориться, що цього твору написано в перші роки одруження¹⁾ а Квітка одружився в 1820 році. Крім того, до 1827 року по Данілевському написано комедію «Приезжий из столицы». Аксаков в листі до Данілевського пише, що ця комедія була ним процenzурована в 1827 році разом з другими творами Квітки, а саме: з «Шельменком» (надр. 1831 р.), «Дворянскими выборами», «Выборами исправника», «Турецкою шалью» (ненадруков.), «Странницею или Сомнабулкою» (ненадр.)²⁾, очевидно, все це написано до 1827 року.

Ця неточність стане ще виразнішою, коли звернути увагу на кількість творів, написаних Квіткою за час від 1829 року до 1833, виходячи з хронології попередніх дослідувачів. На підставі зафіксованих назв в згаданих покажчиках і свіжих матеріалів Квіткою за цей короткий час було написано щось до 24-х творів, включаючи сюди й величезного Пустолобова й два томи «Малорос. Повестей», бо другий том було скінчено вже в 33 році, що видно з листа до Погодіна від 1834 р. ³⁾. Ясна річ, що це неможливо, і ми мусимо сказати, що непогоджуємося з думкою про бездіяльність Квітки на протязі цих 10 років.

Так само не мало непорозумінь буде і з іншими творами, коли ми без зайвих міркувань будемо встановлювати час їх написання, виходячи з часу їх виходу у світ. Питання, — що коли написане, що пізніше, а що раніше — питання зовсім не розв'язане і жде своїх дослідувачів. Єдиним можливим виходом є перевірка опублікованих вже матеріалів і опублікування тих листів, про які каже Данілевський. Винайдення цих листів було б, на нашу думку, цілою епохою в науці про Квітку: Данілевський наводить в своїй книзі тільки листи до Плетньова, датовані 39 роком і далі, широка переписка Квітки до 39 року нам мало відома. Спинившись так уважно на цьому питанні, ми виходили з думки про виключне значіння установлення точної хронології, установлення послідовності, в якій виходили твори всякого письменника. Бо ж вивчати об'єктивно письменника можна лише в динаміці, в розвиткові і удосконаленні творчих прийомів, вивчати письменника по-за еволюцією цілком неможливо. Про Квітку, правда, писали, що по «настоящому» він почав писати 55 літ з роду (1833 р.), і тому його письмен. хист не міг еволюціонувати, але ж нами вже показано, що письменницька його діяльність не переривалася, і аналіз його розвитку, як письменника, з 1816 р. по 1843 (рік смерті) дав би нам зовсім іншого Квітку. (До речі — порівняння «Марусі» з «Сердешною Оксаною», що була написана пізніше, — з формального боку наочно вказує на цілком конкретні досягнення в композиції).

Третім моментом в досліді над текстами є установлення оригінальності «чистоти» текстів, що були надруковані.

Так само і тут ми знову надибуємо на виключні труднощі, що впливають з особливостей натури Квітчиної, з його дуже недбайливого відношення до цілості своїх творів — з одного боку, і не менш недбайливого відношення до творів українських письменників, зокрема до Квітки, з боку російського громадянства — з другого. Важко знайти другого письменника в світовій історії, що ставився б з більшою байдужістю до своїх творів і так низько цінував свій художній смак, як Квітка. З де-яких його листів

1) «Certum bibliologicum», Пб., 1922.

2) «Украинск. Стар.», стор. 216.

3) Копія у Айзенштока

до Плетнєва дізнаємося, що він не раз роздавав свої твори ще в рукописах і вони загигали, або друкувалися без його дозволу. Особливо характерне його відношення до тих творів, які він збирався друкувати; в листах до своїх друзів-росіян він постійно прохав «приченурити» його твори, цілком не обмежуючи їх в даному відношенні. Подібні прохання виправити або зовсім переробити надібуємо часто в листах його до Погодіна протягом 30—42 р. («Ганнуся», «Роман про Миновича», переклад «Сердешної Оксани», «Куп'янський цар» і т. д.), в листі до Максимовича в 1841 році прохання «подстрич» оповідання—«Добрий пан» («Київська стар.» 1883, червень, стор. 350), подібне прохання до Плетнєва виправити оповідання «Гаркуша»¹); так само і І. Срезневський²) виправляв його твори, Даль-Луганський³)—казки і т. д. і т. д. Друзі використовували по різному це оригінальне право, але ж сміливіше за всіх, здається, Погодін, що викинув майже третину його оповідання «Ганнуся», видавши її за своє оповідання, на що не мав жаднісінького права, бо він не вніс майже ніяких змін, окрім механічного скорочення твору. Коли зважити ці факти і припустити, що вони були частіше, ніж нами показано,—то нам стане зрозуміло, наскільки збереглась «чистота» Квітчиних творів, надрукованих за його життя. Треба сказати, що українські оповідання Квітки не «удостоились високої чести» бути виправленими друзями Квітки, але ж важко допустити, щоб вони вийшли цілими з друку. Не треба забувати, що перше видання їх 1834—1837 р. вийшло в Москві і—що важніше—з листа Квітки до Погодіна від 30 березня 1836 року⁴) дізнаємося, що 2-й том вийшов без авторської коректури. Ми не встигли ще ознайомитися з другим томом московського видання, хоча ця книжка і є в Харкові, але ж переглядаючи перший том видання 1834 року, ми зустрічали досить грубі помилки, яких Квітка не міг робити.

«Малорос. повести» було видано ще раз за життя Квітки в Харкові 1841 року; ми ж мали в руках цього видання і тому можемо робити лише апіорні заклучення. Порівнюючи тексти московського видання з текстами вид. Харк. губерн. земством за редакц. О. Потебні, що користався і московським і харківським виданням, ми не помітили якихсь змін ні стилістичних, ні тим паче змістових, за виключенням явно невірних виразів, що їх міг виправити сам Потебня, не дивлячись на його суворе відношення до чистоти оригіналу. З цього ми робимо може необережний висновок, що передруковані «повести» не понесли помітних редакційних змін і поправок, що, як вже вказано, характерно для Квітки.

Потреба передруку, потреба більш критичного видання творів Квітки відчувалася через якихся 10 років по смерті Квітки в момент розцвіту української літератури і найшла гарячого виразника в особі Куліша, що особливо шанував і любляв твори «батька української повісти». З 1856 р. в листах до різних знайомих дуже часто зустрічається ім'я Квітки та думка про видання його творів⁵). Так, в листі до В. Тарновського («К. Ст.», 1898) він пише: «Чи не забули ви, як оті книжки Квітчині надруковано і в руки взять огида! Та ще друкувалися у Москві, та яка там коректура? Тільки

¹) «Украинская Старина», стор. 269.

²) Certum bibliologicum. Пб. 1922.

³) «Укр. Сстар.» стор. 272.

⁴) Копія у Айзенштока.

⁵) Листування Куліша, «Київськ. Стар.», 1898, № 4, 5, 6, 7, 8, 12.

правдивий знавця може читати з уподобанням тієї незграбної шпаргали. Годилося б нам унов надрукувати Квітчині повісті. Велике б було добро і велика шаноба од земляків... і т. д. Протягом двох років іде підготовча робота, розшукуються рукописи, достаються перші видання Квітчині, вживаються практичні заходи що до скоршого надрукування творів (див. статтю про це Міяковського «Куліш і Квітка», «Наше Минувле», ч. 3, 1918, стор. 26—31). Нарешті в 1858 році виходять в Петербурзі два томи «Повістей Григорія Квітки (Основ'яненка), в які, крім оповідань, що вміщені були в двох перших виданнях, додаються»: «Сердешна Оксана»¹⁾, «Козир-дівка»²⁾, «Перекотиполе»³⁾, «Пархімове снідання»⁴⁾. Не дивлючись на велику роботу, пророблену Кулішем, його видання не тільки не краще в смислі «чистоти» тексту, а, навпаки, далеко гірше московського видання. Куліш і не подумав перевірити текстів московського видання з рукописами, а користався ним як першоджерелом, що видно з листів до Бодяньського, і таким чином повторив можливі хиби першого видання (він розшукував рукописи лише недрукованих комедій Квітки «Ясновидящая», «Бой-жінка», маючи на думці видати ще том драмат. творів, але ж, опріч Шельменка, він не видав нічого, можливо, через те, що не дістав їх).

Але ж мало того, Куліш дуже своєрідно поставився до свого завдання виправити хиби московських видавців. Критична. робота ввижалась йому, як очистка стилю не тільки від московських напластунків, але ж і від «хиб» слобожанської мови самого Квітки, якого він так шанував. І, захопившись мрією освітити розум українського суспільства Квітчиними творами, він старанно підчистив всі характерні прикмети його мови. На кожній сторінці ми бачимо Кулішеву щирішу роботу. Для зразку—перші дві сторінки «Марусі»:

Московське видання. Стор. 63, 64,
65, 66.

Харківське видання, 1887 р., під ред.

О. Потебні. Стор. 3—4.

1. Щырых приятелей и других.
2. Вични.
3. Дзвонють, голосють.
4. Там справляють старцям обид.
5. Ты й не оглядыся.
6. Або жинкою до тебе доброю, послушною.
7. Госци.
8. Без укору и попрыкив.
9. Лыха беда⁵⁾.

Кулішівське видання.
Стор. 1—2.

1. Щирих приятелів і інших.
2. Вічні.
3. Дзвонять, голосять.
4. Там ставлять старцям обід.
5. Ти й не оглянеся.
6. Або жінкою до тебе доброю, щирою.
7. Гості.
8. Без укору і нарекання.
9. Лиха година.

І така чистка йде на протязі двох томів, ми взяли дві сторінки з «Марусі» не вибіраючи. Не обмежуючись такими стилістичними «поправками», Куліш наважується викидати цілі уступи і натомісць вставляти свої, так ним викинуто 30 рядків з вступу до «Марусі». (Видання Потебні, стор. 4—5).

¹⁾ Перший раз надр. в збірн. «Ластівка». ПТБ., 1841, стор. 32.

²⁾ Перший раз надр. 1838 р. ПТБ.

³⁾ Надр. в «Молодику» Бецького, 1843.

⁴⁾ Було надр. в «Ластівці», стор. 289.

⁵⁾ Ми зберігаємо правопис тексту, відкидаючи лише «ъ».

Одним словом, бажаючи зробити користь громадянству, Куліш не наблизив Квітку до можливості наукового його студіювання, а, навпаки, віддалив його від нас.

Маючи на увазі огляд лише основних видань Квітки, я поминаю галицькі видання окремих оповідань в другій половині 19 століття, хоча вони варті уваги хоч з боку тих «художеств», що пророблялись галицькими видавцями над творами Квітки і які до певної міри переважають навіть «естетичні поправки» Куліша¹⁾.

Важним моментом в історії Квітчиних текстів треба вважати видання його творів Харківським Губерніяльним Земством з 1887 по 1894 рік, 4 томи, під ред. О. Потебні і 2 томи по його смерті під ред. М. Сумцова.

Потебня високо цінував літературний хист Квітки і особливо його прекрасну народню мову і з усією серйозністю вченого взявся за видання його творів. Думка про видання творів виникла ще в 1878 році на святкуванні його ювілею, разом з думкою про заснування школи його імені, тоді ж була прочитана Потебнею і лекція про Квітку, про що згадує член Комітету по влаштуванню ювілею Павловський. З неопублікованої ще переписки О. Потебні²⁾ можна бачити, скільки зусиль витратив він на цю працю. Протягом цього часу (1878—1887) він розшукує рукописи Квітки, провадить дослідчу роботу над порівнянням текстів трьох видань Квітки, клопочеться про найскорше їх видання. Не затримуючись довго над цим, зазначимо лише, з переписки видно, що затівалося чисто наукове видання творів Квітки: 1) Потебня хотів видати тексти Квітки паралельно зі змінами в тексті Куліша, 2) Потебня мав на думці перевірити тексти на рукописах, 3) Потебня хотів видати як найповніше не тільки українські, але й російські твори Квітки.

Але ж через різні причини, почасти од Потебні незалежні, досягнуто було лише половину завдання: 1. Потебня повернув чистоту перших видань, що зникли вже тоді з обігу від Кулішівських поправок. В цьому відношенні він був надзвичайно суворий — в листі до Срезневського в 1879 році він турбується про те, що дозволив «вольність», поставивши наголоси на словах, чого немає у перших виданнях, і літеру «ї», яку взяв він з Кулішевого видання, про якісь більше серйозні зміни не може бути й мови.

2. Потебня надрукував українські повісті, що були тоді лише в російських перекладах, «Щира любов», «Божі діти», найшовши власноручні рукописи Квітки (зараз переховуються в рук. відділі Університ. книгозбірні).

3. Потебня видрукував значну частину творів, писаних російською мовою, що розгубилися десь по старих часописах.

4. Нарешті авторськими примітками, бібліогр. вказівками він зробив своє видання пригідним для наукової роботи.

І все ж цьому виданню далеко до видання критичного, бо 1) Потебня не використав рукоп. матеріялів, крім означених вище, і помилки московського видання осталися в силі; ми не знаємо, чому Потебня не справдив свого бажання перевірити тексти моск. видання на рукописах, може не знайшов, але ж, між іншим, Срезневський в своєму листі в квітні 1879 р. пропонував йому свій архів (див. «Certum bibliologicum»), але ж він

1) С. Єфремов. «Квітка в Галичині». «Наше минуле», 1918, ч. 3, ст. 32—39.

2) Матеріяли на руках у І. Айзенштока.

не скористався цією пропозицією. Надруковавши текст «Щирої любови», він чомусь не додав цікавого варіанту, що був у одному зшитку. (Надрукованого І. Айзенштоком в «Нашому минулому», 1918 р., 23 стор., 40—44). В цьому ж таки рукопису, крім того, є цікаві рядки, що їх закреслено рукою Квітки, але ж вони не приводяться, за виключенням одного (див. «Щира любов», стор. 11).

2. О. Потебня не видрукував всього відомого йому матеріялу, здається, не по своїй волі, на що було указано в рецензії на це видання в «Київськ. Стар.», 1889 р.

3. О. Потебня не виповнив своєї думки (знов таки, здається, не з своєї волі) надрукувати рівнобіжно тексти Куліша.

Вся ця колосальна робота покладається на сучасних дослідувачів українського письменства. Ми гадаємо, що вона необхідна, бо час об'єктивної оцінки діячів нашого письменства вже наспів і, в першу чергу, оцінка основоположників його, від яких відділює нас майже століття.

Нові листи Г. С. Сковороди.

Листи Г. С. Сковороди, що я з ними зазнайомився (при допомозі зовідуючого Полтавським історичним архівом І. Ф. Рибаківа), належали раніш до Лубенського архіву Є. Н. Скаржинської; нині він знаходиться в Полтаві і входить у склад Полтавського історичного архіву.

Листи помічено, очевидно, ще за старого опису, № 2969. Обидва вони писані на чвертках старого паперу з дуже невиразними водяними знаками. Перший з них, до Єрмолова, не має ніякої дати і зовнішнім виглядом здається старішим від листа до Довганського; уміщений він на одній сторінці чвертки, густими рядками і дрібними літерами; з другого боку надписана адреса. Зберігся цей лист погано: по ньому багато плям, атрамент майже вицвів, і по краях дуже важко його читати; кінець зовсім зіпсований. Якимсь колекціонером він склеєний до купи з першою чверткою листа до Довганського. Цей останній лист уміщений на одній чвертці з обох боків і на півсторінці другої чвертки.

Лист до Довганського зберігся порівнюючи краще, та й рука Сковороди в ньому виразніша, літери більші розміром і атрамент свіжіший. В ньому лише надірвано верхній край другої чвертки, і через це пропало де-кілька слів. Лист цей має виразний підпис автора і дату 1773 р. февералю 25 дня; подано його з Бабаїв, біля Харкова, де, як відомо, жив приятель Сковороди Яків Правицький.

Зміст обох листів досить цікавий і вносить ще де-які деталі до змалювання образу філософа-мандрівника; бо ж, говорячи словами видавця творів Сковороди 1861 р., Сковорода «писав багато, писав здебільшого людям, що любив з ними розмовляти про речі, які цікавили його розум і серце, людям, яких він поважав і які його поважали, які сліdkували за його думками і шанували його листи так само, як і окремі його твори». Отже подаємо нижче ці листи до відома громадянства.

Лист Сковороди до Івана Івановича Єрмолова.

Милостивий Госусударь

Иванъ Ивановичъ.

Бога ради постарайтесь о шубкѣ ярославской. Зима идетъ: а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче да сія жъ купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгахъ не опасайтесь. Будь вамъ свидѣтель сія записка. Если жъ умру: тогда пріятели не допустятъ бранить меня мертвеца, заплативъ за мене должокъ которой одинъ только и есть. Не можноть вамъ к покрову в Харьковъ? Боже мой! Коликой я дуракъ забочусь о шубьонкѣ, будто бы обижаешь в ней со вшами блаженство. довольно было на помянуть. Такъ то мы, любезный пріятель, [всегда? О. Б.]

малодушны въ тѣлесных надобностях попечительны и проворны. Но не щасливѣ ли примирившаяся с господем своим совѣсть, в худенкой для зимы шубѣ: нежь беззаконниково сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣтъ мучительнѣе, как болѣть мыслями, мучиться сердцем, зябнуть душою от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О когдаб мы сего морозу хоть в полъ боялись. внутреннее утѣшеніе, раждаемое от совѣсти мирной толь сильное, что средѣ тяжких досадъ тѣлесных не угасая доказуетъ истинну (Sic! О. Б.) слова сего: «Не убойтесь от убивающих тѣло... все тое убиваетъ, что вредить и досаждаеть. Я думаю, что если кто весель, тотъ и в болѣзни здоровъ. Не всякъ по тѣлу здоров весело живеть. Такъ видно, что иное дѣло здоровья, и другая рѣчь веселіе души. Если ж здоровья иногда живеть безъ веселія: то для чего нельзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! Не сливай мо самих насъ в одно тождество. Одно в насъ тѣло: а душа другое дѣло. Пусть бренное тѣло какъ родилось на то, такъ и болить. но душа да радуется, что по оному мы тлѣемъ но по душѣ обновляемся. тѣломъ ми ничто, но душою чтось—пѣчтось—да еще и великое. Она во вѣки съ нами и мы съ нею и в ней. видишь другъ мой в чем твой пустынный... (далі можна розі-брати лише окремі слова О. Б.)... и люби его... милостивый государь... слуга Григорій Сковорода.

На звороті: Милостивому Государю Івану Івановичу Ермолову.

II

Лист Сковороди до Якова Івановича Довганського.

Любезный пріятель,

Яковъ Ивановичъ!

Получилъ я письмо ваше. в'' немъ просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣе, нежели в'' то время, когда в^с отсутствіи пріятель пріятелю живо, будто бесѣдующій тайно, умному взору представляется. Самая правда! в^с отсутствіи (Sic! О. Б.) находящийся другъ хотя часто во внутренних наших очах обращается; но если не пишетъ и не говоритъ: тогда онъ подобенъ присутствующему другу, однак нѣмому. Разговор есть сообщеніе мыслей, и будто взаимное сердець лобызаніе; соль и свѣтъ компаній, союзъ совершенства. Но какъ не возможно плодоноснаго саду сообщить другу безъ зернъ или вѣтвей: такъ нелзя мыслей в^с душу пріятельскую занести и перевести и размножить: развѣ чрез зерно (Sic! О. Б.) или глаголемаго или на бумагѣ начертаемаго слова. И как зерно по своей внѣшности малое и презрѣнное: но 1000 садов в^с немъ сокрывается, с^с сокровенным источником плодоноснаго Божіею Духа; такъ и слово по ударенію воздуха и по начертанію своему есть ничтожное: но по силѣ утаеннаго внутрь духа, сѣемое на сердцѣ, и плодъ приносящее новую тварь и новыя дела, есть важное. Злое лукаваго міра зерно износить терніе, мучающее душу: ‡ глятъ бесѣды благи обычаи злы... и сѣяй в^с смерть, пожнетъ истлѣніе души. Но напротив добраго слова зерно прозябаетъ въ сердцѣ ‡ любов, радость, миръ, долготерпѣніе... Нѣтъ иншаго и горчайшаго нещастія, как когда душа болить. Она болить тогда, когда болятъ мысли. А мысли болятъ, когда родится в сердцѣ сіе: ‡ еда

кій есть в⁸ вас корень (выспрь) горѣ проростающъ в⁸ желчи и горести? второзак: гл. 29. с 18. Не таковым разговоры слушалъ Исаія, что говорить: † Господи, во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Духъ спасенія твоего... не падемся, но падутся вси живущи на земли. Живущъ на земли, ничево не помышляющіи, кромѣ обогатится, наѣстись, напиться, одѣтись. Бѣгайте разговоров, сих хотящих обогатиться. в⁸ сердцѣ ихъ худое сѣмя, плодоприносящее желчь, и змѣинъ ядъ убивающій душу. А если пало (и нельзя безъ того, всяк бесѣдникъ есть сѣятель:) смотрите, чтоб проклятый сей ідолопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣтъ есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитесь тому, о коем написано: † той сотретъ твою главу... Доброе сѣмя, есть священное писаніе. † изыде сѣя'' сѣячш... (Сic! О. Б.)... Злое сѣмя есть манѣръ мірскій. (Далі край листа надірвано. О. Б.)... змѣиным сѣмьям, и между сѣменем жены врад... (не розібр. О. Б.) † вражду положу между тобою... А что се за жена: евангелская премудрость, и вся Бібліа. Слушя Сирах.: † Срящеть его яко мати, и яко жена дѣвства пріиметь ѿ : ухлѣбить Его хлѣбом разума, и водою премудрости напоить Его... гл. 15. Прочтите и 14-ю главу. Конечно се та жена: † Прійдите ядите мой хлѣб, и пійте... Ей добръ тецимъ, да будемъ сыны тоей † я же есть мати всѣмъ намъ. А я как былъ, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій слуга Гр. Сковорода.

1773, февр. 25, изъ Бабаевъ.

На звороті: Милостивому Государю Якову Ивановичу живописцу Господину Долганскому в⁸ Острогжске.

Подав О. Бузинний.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО ССРР

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Площа засіву по ССРР (польові засіви й картопля) характеризується такою таблицею, що складена за останніми відомостями ЦСУ ССРР.

Райони	Загальна площа засіву:				В тому числі по губернях, що цілком постраждали від неурожаю			
	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923
В мільйоні десят. РСФРР.								
Споживча смуга	6,6	7,5	8,5	9,2	—	—	—	—
Виробнича см.	26,0	23,1	19,2	23,9	13,6	11,0	7,9	10,5
Південний Схід.	4,9	4,9	3,7	4,8	—	—	—	—
Киргизька Респ.	3,3	2,4	1,8	1,7	1,7	1,3	1,0	0,9
Сибір	5,8	4,3	3,1	3,7	—	—	—	—
Усього по РСФРР	46,5	42,1	36,3	43,3	15,3	12,3	8,9	11,4
» » УСРР (17,8)	17,8	14,3	16,7	(8,9)	8,9	5,5	8,0	
Усього по ССРР	64,3	59,9	50,6	60,0	24,2	21,2	14,4	19,4
У % до р. 1920 РСФРР	100	91	78	93	100	81	58	75
» » » » УСРР (100)	100	80	94	(100)	100	62	91	
Усього по ССРР.	100	93	79	93	100	88	60	81

Отже виходить, що загальна площа засіву значно менша є в р. 1922, у зв'язку з неурожами р. 1921. Як що взяти площу засіву р. 1920 за 100%, то р. 1922 вона складає по цілому ССРР лише 79%, в тому числі в районах, що не постраждали від голоду р. 1921—95%, у районах, що частково постраждали—75% і в районах, що постраждали цілком—60%. Однак р. 1923 маємо значне відновлення площі засіву, що пересічно доходить вже до 93% рівняючи з р. 1920, що дає збільшення проти р. 1922—19%. Найшвидше поступав процес відновлення в губернях, що цілком постраждали від урожаю, і площа засіву піднімається там до 81% площі р. 1920 і дає, рівняючи з р. 1922, збільшення на 35%. У районах, що частково постраждали від неурожаю, площа засіву більшає на 16% і в губернях, що зовсім не постраждали—на 8%.

На Україні, як що взяти площу засіву р. 1920 за 100%, площа р. 1923 складає 94%, в тому числі в губернях, що зовсім не постраждали від неурожаю р. 1921—103% (рівняючи з р. 1922 площа засіву майже не змінилася); в губернях, що постраждали від неурожаю площа засіву збільшується р. 1923 на 45%.

Площа озимого засіву р. 1924, що ми зазначали в попередніх оглядах, не зважаючи на несприятливу годину, на початку осені де-що збільшилася.

Що ж до врожаю 1923 р., то по РСФРР він не виправдав усіх покладаних на нього надій. Всупереч тому по УСРР урожай був більшим за врожай р. 1922. Зниження врожаю по РСФРР пояснюється несприятливими кліматичними умовами в літку р. 1923 (на південному сході—посуха, а в центральних губернях навпаки—забагато опадів).

У нижчеподаній таблиці показані зміни загальних оцінок (балів) сподіванок на врожай.

Райони:	1/VI	15/VI	1/VII	15/VI	1/VII	У жнив
Споживчий	2,7	2,5	2,7	2,7	2,7	2,7
Виробничий	3,1	3,0	2,8	2,8	2,6	2,5
Півд.-Схід	2,8	2,9	2,8	2,8	2,8	2,7
Кирг. СРР	3,2	2,9	2,4	2,1	2,1	2,1
Сибір	(2,8)	3,0	2,6	2,4	2,3	2,4
РСФРР	3,0	2,9	2,7	2,7	2,6	2,6
УСРР	3,5	3,3	3,2	3,2	3,3	3,2
РСФРР і УСРР	3,1	3,0	2,9	2,8	2,8	2,7

Середня оцінка врожаю р. 1922 була по ССРР—3,2 бала, що складає 50,8 пуда з десятини. Виходить, що врожай р. 1923 при оцінці 2,7 бала (41,5 пуд. з десятини) був нижчий за врожай минулого року на 0,5 бала (на 9 пуд. з десятини, або на 18%). Загальні зміни урожаю різних культур (в пуд. з десятини) видно з такої таблиці.

Сорти хлібу	РСФРР				УСРР				Пересічно по РСФРР і УСРР			
	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923
Жито озиме	29,8	28,9	48,0	34,1	47,9	60,7	69,7	66,3	33,4	35,3	53,0	41,7
» ярове	36,3	35,2	46,0	36,5	—	—	—	—	36,3	35,2	46,0	36,5
Пшениця озима	46,1	22,8	64,1	48,1	40,6	34,7	52,1	66,5	43,0	29,1	58,2	56,7
» ярова	23,0	22,4	39,8	29,1	42,1	19,3	54,1	35,9	26,1	21,7	42,7	30,7
Ячмінь	40,9	31,9	51,3	38,8	52,8	24,5	72,6	43,8	47,5	27,1	62,2	41,6
Овес	37,4	32,7	50,9	41,5	69,1	52,1	74,0	59,0	42,1	35,9	55,3	44,0
Гречка	26,2	24,9	30,2	26,4	44,8	48,7	45,3	44,1	34,5	36,8	37,4	33,2
Просо	29,8	23,6	31,3	33,8	52,9	55,9	52,0	49,6	35,1	30,8	36,2	36,8
Кукуруза	82,2	56,4	71,3	82,5	64,8	63,0	55,8	75,0	69,5	60,4	62,0	77,9

Середній врожай
всіх хлібів без

картофлі	31,2	27,9	46,3	36,0	50,2	40,8	62,2	56,0	36,3	31,6	50,7	41,5
Картофеля	518,7	515,9	554,2	513,4	671,4	690,6	713,5	726,3	566,1	569,8	594,3	560,7

Не зважаючи однак на гірший урожай хлібів, валовий збір хлібу, в з'язку зі збільшенням площі засіву, не дуже менший за валовий збір р. 1922.

В оцій таблиці показано зміни збору найголовніших зернових хлібів в міліонах пуд. за останні 4 роки.

	1920	1921	1922	1923
РСФРР	1.329	1.056	1.456	1.343
В тому числі в губ., що постраждали від неврожаю р. 1921	292	104	280	269
УСРР	779	633	755	808
В тому числі в губ., що постраждали від неврожаю	325	123	223	355
Разом по РСФРР і УСРР	2.108	1.689	2.211	2.151

Загалом же, по РСФРР і по УСРР валовий збір р. 1923 менший за збір р. 1922 на 60 міл. пуд., або на 2,8%.

Збір окремих хлібів по РСФРР і УСРР в р. 1923 подано в оцій таблиці (в мільйон. пуд.):

Х л і б и	РСФРР	УСРР	Разом	З поправкою на можливість не- достачу по ССРР
Жито озиме	517,8	319,5	837,3	} 954
» ярове	6,9	—	6,9	
Пшениця озима	83,1	99,2	182,3	} 463
» яра	164,8	61,8	226,6	
Ячмінь	84,4	126,1	210,5	237
Овес	287,6	68,9	356,5	403
Гречка	32,5	33,8	66,3	75
Просо	125,8	38,2	164,0	185
Кукуруза	42,0	60,3	102,3	115
Разом	1.344,9	807,8	2.152,7	2.43,2
Картопля (в переводі на зерно) {	1.205	485,8	1.690,8	} 478
	301,3	121,4	422,7	
Другорядні культури	48,2	46,2	94,4	} 247
Олійні культури	75,5	49,2	124,7	
Усього по цілій площі	1.769,9	1.024,6	2.794,5	3.157

Т Р А Н С П О Р Т .

Роботу транспорту в цілому Союзі р. 1922/23 і в першому кварталі р. 1924 видно з такої таблиці:

	1922/23 рік				1923/24 рік 1)			
	1-й квартал	2-й квартал	3-й квартал	4-й квартал	Жов- тець	Листо- пад	Грудень	3-й квартал
Експлуатована довжина сітки в тис. верстов .	63,7	64,1	63,9	63,7	68,1	68,0	68,1	68,1
Середня добова готівка паротягів у 1000 шт.	19,6	19,5	19,5	19,6	20,2	20,1	20,2	20,2
В тому числі 0/00 придатних	40,9	40,7	42,3	43,7	44,7	45,7	46,3	45,2
Середня добова готівка вагонів у тисячах . .	35,2	398,8	403,3	417,4	430,9	429,9	426,3	429,0
В тому числі 0/00 придатних	60,4	68,2	65,5	68,6	70,8	70,2	70,8	70,6
Середня загальна добова погрузка та налив у тис. ваг. і цистерн .	12,1	11,2	10,8	11,9	14,8	13,7	12,4	13,6
В тому числі хлібу . . .	1,4	1,0	0,8	1,0	1,9	1,7	1,6	1,7
» » » вугілля . . .	1,2	1,1	1,3	1,4	1,8	1,9	1,6	1,8
» » » нафтопрод. . .	0,7	0,5	0,5	0,7	0,8	0,7	0,6	0,7
» » » дров . . .	1,8	3,6	2,4	1,4	2,2	2,2	2,4	2,3
Перебіж. потягів в міл. потяго-верстов	33,4	33,1	33,8	37,5	13,7	12,8	12,6	39,1
В тому числі пасажирн.	14,4	12,3	12,3	12,9	4,5	4,3	4,4	13,2
» » » товаро-пас.	18,6	18,4	18,7	21,3	8,4	7,9	7,6	23,9
Перебіги паротягів (у міл. паротяго-верстов). . .	55,2	51,9	51,0	56,4	18,6	17,5	17,2	53,3

1) Починаючи з жовтня р. 1923 в таблицю увійшли відомості по Далеко-Східній окрузі шляхів.

	1922/23 рік				1923/4 рік			
	1-й квартал	2-й квартал	3-й квартал	4-й квартал	Жовтень	Листопад	Грудень	За 1 квартал
Перевезено пасажирів у млн. душ	27,6	22,2	32,9	32,0	12,0	11,8	—	—
Одправлено вантажу у млн. пудів	871,6	874,4	874,2	925,9	—	—	—	—
Загальний оборот вантажу в мільярд. пудів	316,2	333,0	333,4	390,9	165,6	144,5	134,5	444,6
Загальний прибуток в черв. карб.	47,5	84,0	92,6	109,6	45,3	49,3	45,1	139,7

Оця таблиця основних показників демонструє зростання робіт транспорту од одного кварталу до другого. Найбільше зросла виручка, що в останньому кварталі р. 1922/23 є вдвічі більша за виручку першого кварталу, а в першому кварталі р. 1923/24 більша за неї втричі.

Цікаво порівняти: з р. 1919 число паротягів у р. 1924 збільшилося, рівняючи з р. 1919, з 10 тис. до 20,2 тис., чи то вдвічі. Число придатних паротягів збільшилося з 4,8 тис. до 19,3 тис. Загальне число вагонів збільшилося з 280,6 тис. до 429 тис., в тому числі придатних з 204,7 тис. до 300,6 тис.

Одночасно збільшилися й перебіж одного паротягу й відповідно всі інші показники.

ЗОВНІШНЯ ТОРГОВЛЯ ССРР.

Розвиток зовнішньої торгівлі ССРР в 1922/23 р. і в перших трьох місяцях р. 1923/24 подано в такій таблиці (в міль. пуд. і міль. карб. за довійськовими цінами).

	Вивіз		Довіз		Загальн. оборот		Перевага
	Міль. пуд.	Міль. карб.	Міль. пуд.	Міль. карб.	Міль. пуд.	Міль. карб.	вивозу над довозом у міль. карб.
1922/23 р.							
1 квартал	19,4	27,9	22,6	49,5	42,0	77,4	— 21,6
2 квартал	15,6	19,9	7,6	20,2	23,2	40,1	— 0,3
3 квартал	33,9	34,1	11,2	36,7	45,1	70,8	— 2,6
4 квартал	63,1	51,3	13,8	41,5	76,9	92,8	+ 9,8
Разом	132,0	133,2	55,2	147,9	187,2	281,1	— 14,7
1923/24 р.							
Жовтень	37,3	26,7	7,1	16,6	44,3	43,4	+ 10,1
Листопад	41,2	38,3	9,9	14,7	51,1	53,1	+ 23,6
Грудень	37,4	35,4	3,6	14,2	41,0	49,6	+ 21,2
За цілий квартал	115,9	100,4	20,6	45,5	136,4	146,1	+ 54,9
За календарний							
1923 рік	228,5	205,7	53,2	143,9	281,6	349,8	+ 61,8

Наведені відомості наочно свідчать про нашу боротьбу за активний торговий баланс.

У 1922/23 господарчому році ми мали ще за довійськовими цінами пасивний баланс, хоч пасивність ця й дуже незначна. В першому ж кварталі р. 1923/24, в зв'язку зі збільшеним вивозом хлібу, наш експорт зразу більшає втричі, рівняючи з пересічним вивозом р. 1922/23 і разом з цим перевага вивозу над довозом в цьому кварталі досягає відношення 2:1. В залежності від цього й наш торговельний баланс за весь календарний р. 1923 (з 1 січня 1923 по 1 січня 1924) стає дуже активним.

Цікаво, що такої активності балансу ми досягли лише за два останні роки, бо-ж 1920—21 р. вивіз наш був у 20 разів менший од довозу. В цьому відношенні цікава низченаведена таблиця розвитку нашої зовнішньої торгівлі в мілн. карб. за цінами 1913 року.

Р о к и	Вивіз	Довіз	Загальний оборот	Баланс	Вивіз у % до довозу
1920—21	10,1	201,0	211,1	— 190,9	5
1921—22	63,9	282,3	346,2	— 218,4	22,6
1922—23	133,2	147,9	281,1	— 14,7	90,0
Календ. 1923 . .	205,7	143,9	281,6	+ 61,8	144
1909—1913 . . .	1.501,4	1.139,6	2.641,0	+ 361,8	132

У наведених таблицях вартість зовнішньої торгівлі подана за довійськовими цінами. Алеж завдяки тому, що предмети нашого вивозу більше подорожчали на світових ринках, ані-ж предмети нашого довозу, то ми врешті маємо ще більшу різницю на нашу користь. За сучасними цінами вартість нашого вивозу за 1922—23 р. складає 210,6 мілн. карб., а вартість довозу—187,4 мілн., що дає активне saldo (різницю на нашу користь) в 23,2 мілн. карб. Отже за сучасними цінами ми вже 1922—23 р. мали активний торговельний баланс. А це, як ми далі побачимо, є чи не найважливішою передумовою грошової реформи.

ГРОШОВА РЕФОРМА.

Значіння й передумови реформи. Грошева реформа, що переводиться зараз, має завданням цілковито оздоровити наш грошовий обіг, замінивши несталі радзники твердими, сталими грішми. Зрозуміло, що успіх цієї реформи матиме величезне значіння для цілого нашого народного господарства, створюючи умови для правдивої калькуляції і вибиваючи зброю з рук різних спекулянтів і посередників, що забирають тепер. користуючися питанням вартости грошей і товарних цін, значну частину національного прибутку.

Сталі гріші мають, таким чином, сприяти зниженню цін, наблизити споживача до виробника, зміцнити звязок міста з селом, збільшити національний прибуток, що припадає широким масам трудящих і тим самим прискорити загальний процес відновлення народного господарства.

У якій же мірі можемо ми надіятися на дійсне створення сталої валюти?

Звичайно, що зараз ми не можемо перейти до золотого грошового обігу, але ж практика останніх років доводить, що, маючи певні передумови, можна підтримувати сталу вартість і папірових грошей. Для цього треба лише активної політики з боку держави. Отже таким передумовами є: 1) невинне зростання продукційности народного господарства й крамообороту. Оце збільшує й потребу грошового обороту, що відповідно не знижується, 2) обмеження випуску нових грошей потребою обороту. Для цього треба, щоб дефіцит по державному бюджету покривався емісією лише відповідно до потреб обороту в нових грошах, 3) активний платіжний баланс у закордонних зносинах, що дає спромогу підтримувати сталий курс своєї валюти на закордонних ринках.

Що до першої передумови, то ми низкою таблиць в попередніх оглядах і в цьому огляді довели невинний розвиток усіх галузів нашого народного господарства. Разом з тим міцнішає звязок міста з селом, селянство починає помалу брати участь в крамогровому господарстві і разом з тим маємо збільшення потреби крамообороту в грошах. Для характеристики цього варто зазначити, що загальна вартість усієї грошової маси у обігу зросла в нас за останні два роки (з 1 квітня 1923 р. до 1 січня 1924 р.) мало не в 7 разів (з 32 мілн. до 226 мілн. карб.).

Що ж до досягнення активного торговельного балансу, то як ми показали це вище, й це питання вирішене позитивно.

Лишається, отже, розв'язати питання про зниження залежности державного бюджету від емісії, або ж, у крайнім разі, створення такого стану, щоб кількість нових грошей, що випускаються на покриття дефіциту, не перебільшувала потреб обороту.

В якій же мірі можна досягти цього? До початку 1922 р. мало не весь наш бюджет покривався емісією. В січні 1922 р. емісія покривала ще 95,5% усього бюджету. Одначе поволі будеться податковий апарат, запроваджується платне

користування транспортом, поштою та іншими державними підприємствами. Отже збільшуються державні прибутки і держава має можливість збільшити й видатки, зменшуючи при тій відсоток державних видатків, покритих емісією. У вересні 1922 р. цей відсоток знижується мало не до $\frac{1}{2}$ усіх державних видатків. З 9-ти місяців (січень—вересень) 1922 р. відсоток цей складає 62,9%.

Р. 1922/23 продовжується скорочення дефіциту, що й видно з такої таблиці поступлення державних прибутків по кварталах р. 1922/23. Отже прибутковий бюджет р. 1922/23 по ССРР в млн. карб. по середнь-місячному індексу Кон'юктурного Інституту такий:

	1 квартал.	2 квартал.	3 квартал.	4 квартал.	Разом
Податки, мито й збори	49,1	81,0	77,8	68,1	276,0
Неподаткові прибутки .	59,1	100,7	118,5	106,4	384,7
Позики	2,1	12,3	27,2	33,6	75,2
Емісія	90,9	86,6	71,0	50,4	298,9
Разом	201,2	280,6	294,5	258,5	1034,8
Емісія у %о . .	45,2	30,0	24,1	19,5	28,9

За останніми, більше докладними, відомостями й вичисленнями загальний бюджет ССРР складає 1.004,2 млн. карб. по середнь-місячному індексу Кон'юктурного Інституту, 1.237,8 млн. карб. по середнь-місячному гуртовому індексу Держплану й 1.376,1 млн. черв. карб. по середнь-місячному курсу червінця московської біржі.

Бюджет р. 1923/24 вираховано, як відомо, вже не в товарних, а червінцевих карб. Загальний прибуток передбачається в сумі 1.750 млн. черв. карб.

Сума емісії скорочена в цьому бюджеті до 180 млн. карб., чи до 10%о.

Зважаючи на те, що значна частина емісійного права використана вже Наркомфінан, а також на збільшення грошової потреби кращого обороту, при заміні радянців сталою валютою, треба сподіватися, що кращого обороту відчуватиме, мабуть, недостачу грошей. Досвід першого місяця грошової реформи цілком підтверджує це.

Умови зростання товарних цін при несталих грошах. Успіх грошової реформи визначається, однак, не тільки умовами грошового обігу, але й ринковими умовами—зростом товарних цін. Зрозуміло, що в разі швидкого підвищення товарних цін більшають і перешкоди в роботі різних підприємств і установ, що, звертаючися до Наркомфіну, збільшують державні видатки і можуть зірвати бюджет і план емісії.

До того ж зростання товарних цін на внутрішньому ринку, при сталому курсі червінця на зовнішньому, несприятливо впливає на наш вивіз і може порушити активність балансу зовнішньої торгівлі.

Отже, чи сприяє грошовій реформі сучасний стан ринку?

Вивчаючи історію зростання товарних цін в умовах падіння грошей, ми бачимо, що в Німеччині, напр, таке зростання визначається знеціненням німецької марки на зовнішніх ринках, що пояснюється надто несприятливим платіжним балансом Німеччини, що змушена була весь час закуповувати чужоземну валюту не лише для дозову потрібного краму, але й для репараційних виплат.

У нас же навпаки, знецінення грошей мало підставою падіння покупної вартості й на внутрішньому ринку, що викликалося зростанням кількості грошей, з одного боку, й скороченням виробництва й товарної готівки, з другого.

Процес знецінення грошей поступав так: емісія викликала збільшення попиту й зростання цін. Таке зростання цін викликало збільшення державних видатків і збільшення емісії, що й викликало дальше зростання цін, і так без кінця.

Очевидно, що в таких умовах темп знецінення грошей визначається, з одного боку, швидкістю реагування ринку на збільшення кількості грошей в обігу і, з другого боку, швидкістю реагування емісії на зростання товарних цін. Як що таке реагування збільшувалося, то підвищувалася й швидкість знецінення грошей і навпаки. У цьому можна легко переконалися, слідкуючи за умовами зростання товарних цін, емісії і загальної вартості грошей в обігу.

Під час імперіалістичної війни де-які країни намагалися затримати реагування ринку на зростання емісії через встановлення твердих цін, і в значній мірі це вдається їм, і емісія зростає швидше ніж поступає зростання цін, і загальна вартість грошей в обігу більшає.

На початку революції, в зв'язку зі значним скороченням краюобороту значно прискорюється реагування ринку на зростання емісії. Ціни катастрофічно підвищуються й разом з тим зразу різко знижується вартість цілої грошової маси.

Однак держава була змушена поступово скоротити грошове постачання країни, не девальвувати на те, що й натуральне постачання знизилося так само до мінімуму. Купувальна здатність населення, державних органів дуже зменшується, і це стримує й зростання товарних цін.

Під той час найбільший попит (дуже незначний взагалі) обмежувався харчовими продуктами. Тому взімку, коли на ринок поступало менше продуктів, ціни переганяли емісію і, навпаки, влітку, коли більшав приплив харчових продуктів, ціни стабілізувалися, що при невпинній емісії вело до зростання загальної вартості грошей в обігу.

З часу переходу до нової економічної політики, держава знову збільшує свої видатки разом зі зростанням цін, бажаючи тим зберегти й збільшити реальну заробітну платню й поліпшити постачання установ і державних підприємств. За емісійного господарювання це веде до значного підвищення темпу емісії і до ще більшого зростання цін. Весною р. 1922 хлібні ціни знову стабілізуються і створюються нові сприятливі умови для збільшення емісії загальної вартості грошової маси.

Починаючи з р. 1922 ціни на с.-г. продукти, в зв'язку з запасами продподаткового хлібу на ринку, перестають бути основними визначниками зростання цін. Однак одночасно починають зростати ціни на промкран, бо собівартість виробництва й промисловості значно, рівняючи з довійськовим часом, підвищилася. Окрім того, всі наші господарчі підприємства хотіли збільшити свої—постійний і оборотний—капітали й тим поліпшити умови своєї роботи.

Швидке зростання цін на промкран при повільнішому зростанні цін на с.-г. продукти створює відомі «ножиці».

На початку р. 1922/23 починається боротьба проти розсуву «ножиць». Ця боротьба наближується зараз до кінця. Однак зсування «ножиць» досягнуто в більшій мірі завдяки підвищенню цін на продукти с.-г., ніж завдяки зниженню цін на промкран. Це так само впливає на темп зростання товарних цін.

До інших причин, що обумовлюють зростання цін, треба також віднести й розвиток податкового апарату, подорожчання сировини, а починаючи з половини р. 1923 ще й поступове при звичаєння до червінця й скорочення сфери обігу радзнаків.

Що ж до дальших перспектив, то ціни на промкран зараз дуже знижені, й усі зусилля наших господарчих органів скеровані на зниження собівартості краму й на зменшення до мінімуму витрат по наближенню краму до споживача.

З другого боку, на весні маємо період стабілізації й зниження цін на с.-г. продукти. Ці сприятливі умови й може використати держава для остаточного спинення зростання товарних цін і для опанування ринку й тим самим забезпечити успіх дальшої реформи.

На закінчення ми містимо кілька таблиць, що стверджують сказане.

Рух: кількості грошей (царських і згодом радянських грошзнаків) в обігу, індексу цін і вартості всіх грошей з початку війни до 1/1—1924 р.

Д а т а	Загальна кількість грошей в обігу млрд. крб.	Загальний індекс цін бюро статист. й праці	Загальна вартість грошей в млн. тов. крб.
1 липня 1914 р.	1,63	1,01	1.610
1 січня 1916 р.	5,62	2,03	2.770
1 » 1918 р.	27,3	20,76	1.320
1 » 1919 р.	60,8	164	370
1 жовтня 1919 р.	148,2	923	159
1 квітня 1920 р.	340,6	4.350	78
1 жовтня 1920 р.	745,2	9.620	77
1 квітня 1921 р.	1.686,7	35.700	47
1 жовтня 1921 р.	4.534,4	81.900	55
1 квітня 1922 р.	81.222,0	2.320.000	32
1 жовтня 1922 р.	851.486,0	7.340.000	116
1 квітня 1923 р. ¹⁾	4,48	39,26	114
1 жовтня 1923 р.	22,7	659,84	34
1 січня 1924 р.	178,5	5.086	36

¹⁾ В мільярд. карб. 1923 р.

Тут добре видно збільшення вартости грошей за літні місяці (в залежності від зростання хлібних цін) і зменшення вартости їх взімку. Так само добре видно значне прискорення темпу зростання цін на початку 1922—23 р. у зв'язку зі стремлінням емісії наздогнати зростання цін. 1923 р., зменшення загальної вартости грошзнаків не характеризує вже нашого крамообороту, бо поруч з радзнаками мають вже обіг червінці, а пізніше короткострокові зобов'язання Наркомфіну й сертифікати.

Зміни загальної вартости грошової маси в обігу (в червінцевих карб.) подані в такій таблиці:

Д а т а	В мілн. червоних карбованців.					У ‰/‰ відношення				
	Рад- знаки	Чер- вінці	Серти- фікат.	Зобо- в'язання НКФіну	Усього	Рад- знаки	Чер- вінці	Серти- фікат.	Зобо- в'язання НКФіну	
1 січня 1923 р. . . .	113,9	3,6	—	—	117,5	97,0	3,0	—	—	
1 липня 1923 р. . . .	118,8	70,0	—	22,3	211,1	56,3	33,2	—	—	10,5
1 жовтня 1923 р. . . .	56,8	207,4	0,3	32,9	297,4	19,1	69,8	0,1	—	11,0
1 січня 1924 р. . . .	95,5	237,2	9,6	60,4	366,7	16,2	64,7	2,6	—	16,5

У товарових карб. по бюджетовому індексу бюро статистики й праці загальна вартість усієї грошової маси в обігу складала на 1 січня 1924 р. 226 мілн., збільшившись з 1 квітня 1922 р. у сім разів.

Зміни співвідношення між цінами на промкрам і с.-г. продукти за гуртовим товаровим індексом Держплану (ножиці) дано в такій таблиці:

Д а т а	Абсолютний індекс в грош- знаках 1923 р.			Відносний ¹⁾		Ножиці
	Загаль- ний	Промис- ловий	С.-госп.	Промис- ловий	С.-госпо- дарськ.	
1 вересня 1922 р. . . .	4,83	4,69	4,99	0,97	1,03	0,94
1 січня 1923 р. . . .	15,79	19,64	12,93	1,24	0,82	1,51
1 квітня 1923 р. . . .	31,79	45,38	22,78	1,43	0,72	1,99
1 липня 1923 р. . . .	97,96	142,05	68,99	1,45	0,70	2,07
1 жовтня 1923 р. . . .	549,01	941,74	294,29	1,72	0,54	3,20
1 січня 1924 р. . . .	3.781	5.566	2.783	1,47	0,74	1,99
1 березня 1924 р. . . .	43.197	55.977	41.198	1,30	0,95	1,37

Тут можна легко простежити за зростом товарових цін 1922—23 р., за кошт зросту промислових цін і на початку 1923—24 р. за кошт с.-г. цін. Зараз, беручи на увагу збільшення собівартости виробництва, вже досягнуто рівновагу і, виходить, немає тому підстав до зростання цін на окремі групи краму, а разом з тим і до загального падіння купувальної спроможности грошей.

С. Розентул.

¹⁾ Відносне подорожчання промислового й сільсько-господарського індексу до загально-товарового.

УКРАЇНЦІ НА КУБАНІ

ЗА НОВІШИМИ СТАТИСТИЧНИМИ ДАНИМИ.

Перепис 1897 року малює нам Кубанщину, як край переважно з українським населенням. Українці складали тоді відносно більшість—49,10%. На другому місці стояли росіяне—41,80%. На долю інших народів припадало—9,10%.

Але невичерпані природні багатства Кубані ввесь час притягали до неї силу народу. Сюди йшов хлібороб, шукаючи землі. Сюди йшов робітник, шукаючи праці. Саме перед війною тут почала розвиватися нафтова промисловість. Кубанські міста буйно зростали. Так, у Краснодарі в 1900 році було 73.000 мешканців, а в 1920 році число їх зросло до 146,691, цеб-то збільшилось на 100%.

Все це давало підстави думать, що співвідношення між окремими національностями могло змінитися. Результати перепису 1920 року набували через те особливого інтересу.

Але умовини, в яких переводився цей перепис, були надзвичайно несприятливі. Саме було ліквідовано десант Врангеля. Скрізь по горам, по плавням нищпорили білозелені банди. Були такі волості, що їх тоді не можна було переписати. В додаток, нова термінологія («українці», а не «малороссы») була ще надто незвичною і для населення і для самих переписувачів. В результаті вийшло, що на Кубанщині, в нових адміністративних межах, згідно перепису 1920 року, живе українців—309.792 (11,40%), великоросів—108.468 (4,00%), «русских»—2.085.913 (77,1%), інших національностей—202.457 (7,50%)¹⁾.

Отже, національна приналежність $\frac{3}{4}$ населення залишилась невиясненою.

Коли ми ближче придивимось до даних перепису 1920 року, то побачимо, що переписувачі вживали терміни «українець», «великорос», «русский» по своїй фантазії, як їм забажається. Наприклад, найнижчий відсоток українців серед сільського населення (менше 2%) припадає на чисто український Темрюцький одділ, де по перепису 1897 року було більш 80% українців.

Або ось дві сусідні станиці Слав'янського одділу—Старо-Нижче-Стеблівська та Ново-Мишастівська, що лежать в самому центрі колишньої Чорноморії. Склад населення в них однаковий. Молодші групи в усіх школах обох станиць українізовано, бо цього вимагає склад учнів. Але перепис 1920 року каже, що в ст. Старо-Нижче-Стеблівській з поміж 10.478 душ усього населення намічається 10.459 «русских» (99,8%) і 11 українців (0,10%). А в ст. Ново-Мишастівській усього населення—13.479 душ. Серед них—«русских»—943 (7,00%), українців—12.469 (92,50%).

Таким робом, дані перепису 1920 року не дозволяють зробити хоч би приблизні висновки що до розподілу українців по Кубанщині. І коли б ми захотіли розв'язати це питання, то нам треба було б шукати якихось інших матеріалів. Для цієї мети можна скористуватись результатами сільсько-господарського перепису 1917 року. Цей перепис охопив усі хазяйства, так чи инакше зв'язані з сільським господарством. Для хліборобської Кубані це буде усі 100% сільського населення. Під час перепису, між иншим, зазначалось, якою мовою балакають в кожному хазяйстві. Спіраючись на ці дані, можна визначити відсоток українських та великоруських хазяйств в краї, а разом з тим досить точно вирахувати відсоток тої або иншої національності в складі сільського населення кожного одділу. Перепис 1917 року дає нам ось які цифри:

Число хазяйств

Одділи					0/0 0/0			Кількість сільського населення (по перепису 1920 р.) ²⁾
	Загальне число	Великоруських	Українських	«Русских»	Великоруських	Українських	«Русских»	
Тимошівський ¹⁾	31.648	4.180	25.912	1.335	13,2	81,9	4,2	202.597
Єйський	52.113	7.801	41.779	1.672	15,0	80,2	3,2	316.692
Слав'янський	43.057	3.301	30.269	5.331	7,7	70,4	12,4	285.653

¹⁾ Без Адигейської області.

²⁾ З Адигейської області.

Число хазяйств

О д д і л и	Загальне число	Велико- русських	Україн- ських	„Русских“	Велико- русських	Україн- ських	„Рус- ских“	Кількість сільського населення (по пере- пису 1920 р.)
Краснодарський	51.150	14.615	28.298	795	28,6	55,3	1,5	400.670
Новоросійський	12.045	2.524	4.995	17	21,0	41,6	0,1	69.001
Армавірський	87.016	42.980	36.446	3.365	49,4	41,9	3,9	490.309
Майкопський	58.958	26.975	16.880	8.269	45,7	28,6	14,0	328.937
Кавказький	38.155	1.526	2.716	32.931	4,0	7,1	86,3	256.087
Усього по Кубані	374.142	103.902	187.296	53.715	27,8	50,0	14,4	2.349.946

З таблиці видно, що в більшості одділів перепис 1917 року дає досить точну картину співвідношення між окремими національностями. Відсоток «русских» хазяйств, цеб-то, хазяйств з невиясненою національною приналежністю невисокий. Звичайно він нижче 50%. Тільки в двох одділах, Слав'янському та Майкопському, він вище 100%. В Кавказькому одділі перепис що до національності зовсім не удався. Там відсоток «русских» хазяйств—86,3%.

В північно-західній частині Кубанщини українці мають абсолютну більшість. Це—одділи Ейський, Тимошівський, Слав'янський та Краснодарський, колишня область Чорноморського війська. Тут українці сидять компактною масою і складають пересічно коло 80% сільського населення. Низький відсоток українців в Краснодарському одділі (55%) пояснюється тим, що в склад його входить частина колишньої області Лінійського війська, залюдненої в свій час донськими козаками.

В Новоросійському одділі (колишня Чорноморська губернія і Анапський район Кубанщини) українці складають відносно більшість (41,6%). Слідом за ними йдуть великороси—21%; а останні 37% приходяться на долю вірменів, греків, черкесів.

В південно-східній частині Кубанщини (колишня «Лінія») на першому місці стоять великороси, а слідом за ними йдуть українці. В Армавірському одділі вони складають 42% населення. Але більш детальний розгляд території показує, що чим далі на схід, тим більший робиться відсоток українців. Наприклад, в колишньому Баталпашинському одділі, частина котрого увійшла тепер в склад Черкесько-Карачаєвської області, українських хазяйств було—34,3%, великоруських—25,6%, «русских»—6,7%. Решта—33,4% припадало майже виключно на долю черкесів.

Що до Кавказького одділу, то треба думати, що відсоток українців в ньому теж не менше 40%, бо з півночі і з заходу його охоплюють українські одділи—Ейський та Тимошівський, а в склад його входять цілі чисто українські, «чорноморські» станиці (Березанська, Урклівська). Ці міркування, як ми побачимо далі, цілком підтверджуються даними перепису 1923 року про національний склад міського населення.

З другого боку, безперечно, що серед «русских» хазяйств інших одділів добра половина теж являється українськими, і ми сміливо можемо поділити їх пополам між українцями і великоросами.

Прийнявши обидві ці поправки, ми приходимо до висновку, що більше половини сільського населення Кубанщини складають українці (56%), а великороси—трохи більше третини (36%).

Що до національного складу міського населення, то перепис 1920 року дає такі самі хи́мні цифри. Для порівняння ми їх наводимо разом з даними міського перепису 1923 року.

Перепис 1920 року

Перепис 1923 року

М і с т а	Усього насе- лення	«Рус- ских»	Велико- росів	Україн- ців	Усього насе- лення	«Рус- ских»	Велико- росів	Україн- ців
Краснодар	146691	92146	12897	17261	144327	29105	40493	48037
Новоросійськ.	49521	34281	13	127	49055	11062	13773	10275
Ейськ	42333	40571	8	32	34776	8199	12713	12431
Темрюк	15916	15417	—	46	15163	5561	1858	7314
Анапа	16909	10944	2	1649	13015	2982	2375	5054
Туапсе	8876	5520	1	17	10650	1246	4345	1820
Сочі	7758	4557	8	110	7876	318	3193	1351
Геленджик	5183	3048	2	1	4357	1551	737	950

М і с т а	Перепис 1923 року				Перепис 1920 року			
	Усього насе- лення	«Рус- ских»	Велико- росів	Україн- ців	Усього насе- лення	«Рус- ских»	Велико- росів	Україн- ців
Гарячий Ключ	2181	1867	—	3	1330	418	149	540
Майкоп	50436	5808	27174	12003	44766	1952	25468	12091
Армавір	63167	43637	7	363	60474	11678	17261	12318
Крапоткин	33617	30299	2	154	27455	1661	12277	10287
Тихоріцька	15167	14449	1	8	13602	634	7038	4805
Лабінська	25797	21616	1575	1206	25585	731	12817	9776
Приморсько-Ахтарська	11058	10608	5	196	10639	577	2426	7035
Слав'янська	19505	18742	—	136	18437	1864	4007	11131
Р а з о м	514115	353510	41695	33312	481507	79539	160930	155215
В відсотках	100	68,8	8,1	6,5	100	16,5	33,4	32,2

Ми бачимо, що в 1920 році тільки в одному городі Майкопі «русских» майже цілком було поділено на українців та великоросів. В інших городах усе населення огулом заносилось під рубрику «русские», а українців та великоросів можна було буквально перелічити на пальцях. Навіть в самому Краснодарі «русских» набралось поверх 600%. В результаті вийшло, що в усіх городах Кубанщини налічується 68,8% «русских», 8,1% великоросів і 6,5% українців. Але цифри по городу Майкопу (24% українців), осередку oddіла, де переважають великороси (45,7%), давали право думати, що взагалі в городах Кубанщини відсоток українців не може бути нижче 25%.

Перепис 1923 року яскраво показує нам всю хибність перепису 1920 року. Правда його теж не можна вважати бездоганим, бо відсоток «русских» ще занадто високий (16,5%). Адже в окремих городах (Майкоп, Сочі) його можна було зменшити до 4% і навіть до 3% (Лабінська). Але, не зважаючи на це, українці, яких по перепису 1920 року в більшості городів майже зовсім не було, висунулись тепер наперед. Вони складають по всім городам 32,2%, майже стільки, що і великороси (33,4%). По окремих городам ми маємо такі цифри:

М і с т а	% «русских»	% велико- росів	% українців	М і с т а	% «русских»	% велико- росів	% українців
Краснодар	20,1	28,1	33,3	Майкоп	4,4	56,8	27,0
Новоросійськ	22,5	28,1	20,9	Армавір	19,3	28,5	20,4
Ейськ	23,6	36,6	35,8	Крапоткин	6,1	44,7	37,5
Темрюк	36,7	12,2	48,2	Тихоріцька	4,7	51,8	35,3
Анапа	22,9	18,3	38,9	Лабінська	2,9	50,0	38,2
Туапсе	11,7	40,8	17,1	Приморсько-Ахтарська	5,4	22,8	66,1
Сочі	4,0	40,5	17,1	Слав'янська	10,1	21,7	60,3
Геленджик	35,6	16,9	21,8				
Гарячий Ключ	31,4	11,2	40,6	У с ь о г о	16,5	33,4	32,2

Співвідношення між українцями та великоросами серед городського населення залежить, в першу чергу, від того, в якій частині Кубанщини, в «чорноморській» чи «лінійській» лежить той чи інший город. На «Лінії» переважають великороси—Майкоп, Армавір, на «Чорноморі» українці—Темрюк, Анапа, навіть Ейськ. Особливо рельєфно це виявляється на залюднених пунктах, наведених в кінці таблиці. Крапоткин, Тихоріцька, Лабінська, Приморсько-Ахтарська, Слав'янська попали в число городів тільки через те, що або були колись, або є тепер адміністративними центрами. А по суті діла це звичайнісінькі Кубанські станиці, що виділяються з ряду інших станиць хіба тільки трохи більше розвинутою торгівлею. Слав'янська та Приморсько-Ахтарська—адміністративні центри західних «чорноморських» oddілів Слав'янського та Тимошівського,—і відсоток українців в обох цих станицях більше 60%. Крапоткин, Тихоріцька, Лабінська лежать в східній «лінійській» частині Кубані, і в них переважають великороси. Але українців теж дуже багато—до 38%. Приблизно такий самий відсоток українського населення ми приймали

для цілих цих одділів, спіраючись на дані перепису 1917 року. Отже перепис 1923 року почати освітлює також склад сільського населення Кубанщини.

Дуже характерно, що відсоток «русских» вище середнього як раз в тих городах, що лежать в чорноморській частині області, де серед сільського населення переважають українці. Це—Краснодар, Ейськ, Темрюк, Анапа, Новоросійськ, Горячий Ключ. Безперечно що при більш уважному відношенню до виявлення національної приналежності ця група розпадеться на свої складники, і відсоток українців по городах значно збільшиться. Але і без того українці серед городського населення скрізь займають перше або друге місце. Тільки в Армавірі вони відходять на третє місце (28,5% великоросів, 21,2% вірменів і 20,4% українців), але не треба забувати, що в Армавірі теж ненормально високий відсоток «русских» (19,3%).

Коли порівняти склад городського населення Кубанщини зі складом городського населення інших губернь України, то побачим, що Кубанщина в цьому відношенні дуже нагадує Степову Україну. Користуючись цифрами, що їх наводить в своїй статті т. Хоменко («Червоний Шлях», ч. 6—7, 1923 р.), ми будемо мати ось-яку картину.

Г у б е р н і	% українців	% великоросів	% «русских»	% інші
Катеринославщина	38,5	34,3	—	29,2
Одещина	27,0	35,1	—	37,9
Донеччина	25,0	27,5	—	47,5
Кубанщина (без Краснодар)	31,8	35,7	15,0	19,5

Скрізь відсоток українців та великоросів приблизно однаковий. Порівнюючи низький відсоток інших національностей в складі городського населення дуже наближає Кубань до Катеринославщини. Ця аналогія, безперечно, ще б збільшилась, коли б ми могли розширювати для Кубані групу «русские».

Зате, коли ми порівняємо Краснодар з іншими великими промисловими містами України, з населенням більш, ніж 100.000, то получимо цілком несподіваний результат. Цифри знов таки беру зі згаданої статті т. Хоменко.

М і с т а	Абс. кількість населення	% українців	% великоросів	% «русских»	% інших
Харків.	285213	21,3	50,5	—	28,2
Київ.	366396	14,3	46,5	—	39,3
Катеринослав	162965	4,7	44,4	—	50,9
Одеса	427831	2,9	44,8	—	52,3
Краснодар	144327	33,3	28,1	20,1	18,5

Отже, не зважаючи на неповноту перепису (20,1% «русских»), Краснодар по відсотку українців займає перше місце серед великих промислових городів України.

Недосконалість статистичних даних що до національного складу населення, яка помічається навіть в перепису 1923 року, не дозволяє нам дати детальну картину розподілу українців по території Кубані. Але головні контури цілком ясно вирисовуються перед нами.

Українці складають абсолютну більшість серед сільського населення Кубані. Особливо густо сидять вони на заході, на «Чорномор'ї». Разом з тим українці займають одно з перших місць серед городського населення навіть в найбільших городах Кубані—Краснодарі, Армавірі, Новоросійську.

О. Кобляньський.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ЛІТЕРАТУРНО-ЕТНОГРАФИЧНА СЕКЦІЯ, КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

(Жовтень, листопад, грудень).

Засідання секції почалися в біжучому році на початку жовтня; на першому організаційному зібранні було затверджено попередній план роботи (вказано в річному відчиті) з додатком про необхідність зачитування інформації і рецензій на нові книжки по спеціальності і про конкретизацію колективної роботи. План цієї роботи запропоновано співробітником секції проф. М. Плеваком в формі складання бібліографічного покажчика по історії української літератури; ним же показано і практичні шляхи до найкоршого переведення цієї роботи. Вирішено приступити до збирання бібліографічного матеріалу, для чого постановлено запрошувати і сторонніх осіб, зацікавлених в цій роботі.

Слідуючі засідання, що відбувались щотижня, присвячено було заслуханням індивідуальних робіт аспірантів, що виступали з докладами по своїх основних питаннях.

На протязі цього часу було зачитано і обговорено такі праці аспірантів:

1. Асп. Ткаченко. Історія української байки (докладчик зупиняється на основних моментах розвитку цього літературного жанру, одмітивши моменти розвитку і занепаду його з аналізом соціальних причин, що викликали певні зміни в розвитку байки. Характеристику еволюції байки автор доводить до наших днів, закінчивши розгляд аналізом творчості С. Пилипенки).

2. Асп. Тиховський. «До історії байки як літературного жанру». (Зачитано було другий раз на святі Глібова). Автор, виходячи з формальних ознак байки, установлює два типи байок—байка Езопа і байка Ляфонтена, на Вкраїні Езопівський тип байки автор вбачає в байках Боровиковського (стилість, простота, відсутність пейзажу), Ляфонтенівський—в байках Гребінки і Глібова (ростягнутість, перевага описових елементів). Існування цих типів байки обумовлюється різними потребами і обставинами, байка Езопа—байка народна, що служила знаряддям в політичній бо-

ротьбі, байка Ляфонтена—вишпеканий продукт заможних класів, що втратив своє старе значіння, одірвавшись від народного ґрунту.

3. Асп. А. Ковалівський. «Дохристиянський світогляд українського народу».

Поставивши завданням розроблення такої широкої проблеми, автор ознайомив секцію лише з частиною своєї роботи, що охоплює критику попередніх праць по цьому питанню і нову постановку питання.

4. Асп. Білецька. «Етнографізм в творах Я. Щоголіва» (по етнографії).

Докладчиця уважно проаналізувала більшу частину віршів Щоголіва, зазначаючи місцевий колорит Слобожанщини (природа, народні звичаї, побут, одяг, і т. и.).

5. Асп. А. Шамрай. «До тексту Квітчиних творів».

Завданням докладу установлення проблем, що зв'язані з аналізом текстів Квітчиних творів.

На підставі свіжого матеріалу докладчик зазначає неповноту що до кількості існуючих текстів; значна частина загинула. Далі докладчиком зазначаються помилки що до хронології, в працях попередніх дослідників про Квітку нарешті дається критичний огляд головних видань Квітки разом з накресленням шляхів, по яких мусять йти научне студіювання Квітки.

6. Асп. Єрофіїв. «До психології творчості М. Гоголя».

7. Асп. Тиховський. «Мицкевич в українських перекладах». Докладчик установлює три моменти в зацікавленості українського суспільства Мицкевичем. Перший момент—це романтична доба, коли Мицкевича не перекладали, а перероблювали, і переважно легендарні мотиви його творчості (Гулак-Артемівський та інші.), 2-й момент—момент захоплення естетикою, мистецтвом для мистецтва (Вороний, Леся Українка)—переклади точні, але беруться сюжети естетичних його віршів. 3-й момент—приблизно коло 1905 року,—

коли виявилось зацікавлення громадськими мотивами його поезії (Франко).

Всі зачитані доклади широко і детально обговорювалися, вносилися відповідні поправки і доповнення. Доклади, що по різних умовах не цілком відповідали на поставлене питання, пропонувалося розробити уважніше, скориставшись всіма увагами, що було висловлено за час дискусії. Доклади, що цілком відповідали на поставлені вимоги, переносилися до зачитування на засідання цілої катедри і ухвалювалися до друку.

Крім цих основних робіт, на щотижневих засіданнях зачитувалися згідно з накресленим планом реферати про рекомендовані книжки по суспільствознавству.

За цей час прореферовано головні праці К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Кавцького і Плеханова.

До цього треба додати часте реферування книжок з різних галузей знання — з історії і мистецтва.

З технічних змін треба одзначити приєднання секції мистецтва і археології до секції літератури і етнографії.

Робота в цьому році ведеться значно інтенсивніше ніж в минулому, засідання ведуться що суботи без перерв, і взагалі можна констатувати цілком конкретні досягнення в підготовчій роботі, що, можна сподіватись, до кінця біжучого року виллється в цілком закінчену форму.

А. Ш.

* Аспірант Харківської дослід. катедри історії України Шманкевич Євг. опрацьовує набуті ним на базарі між старим папером судові акти Люблинського братства,

котре, як відомо, відіграло велику політичну роль в історії України.

До цього часу книжок актів братських судів не було знайдено, й дослідники вважали, що книжки ці «загинули всі без остатку» (Ор. Левицький, доклад XI арх. з'їздові). Тому зазначена книжка актів Люблинського братського суду має велику історичну вартість. Крім того, вона дає цілком нове освітлення юридичної природи та діяльності братств.

Запис актів у книжці починається з 1551 р. (до цього часу історики — проф. Грушевський та інші — вважали, що Люблинське братство засноване в 1593р.). Останні акти 1636 р. Більшість актів у доброму виді.

* Про український прозовий ритм. З цього на засіданні Харківського Наукового Об'єднання (при ІНО) проф. Е. Г. Кагаров прочитав доклад: «Про ритм української художньої прози», в якому зробив спробу пристосувати методи німецького вченого Марбе та його школи до ритмічного аналізу декількох уривків української художньої прози (М. Коцюбинський, твори II, 175 і інші.).

Взаємним вибраних докладчиком цифрових даних для російської (промови Леніна) і української мови показують, що ритм української прози по своєму характеру відрізняється від російського прозового ритму.

М. Йогансен, М. Наконечним та іншими зроблені були коштовні доповнення та вказівки до змісту доклада.

Е. К.

* Людмила Дмитрова переклала на українську мову п'єсу Кайзера «Народня п'єса 1923» та п'єсу Толлера «Перетворіння».

КИЇВ

* В Київському І. Н. О. В березні місяці в помешканні І. Н. О. відбувся доклад тов. Божка на тему: «Організаційна, продукційна та ідеологічно-громадська робота «Плугу». Із дискусій, що виникли після доповіді, виявилось, що студентство — дуже мало поінформовано що до роботи і головних засад «Плугу» і «Гарту» і взагалі про літературне життя. З цього не має нічого дивного, коли взяти на увагу специфічні Київські умови. Тоді, як в Харкові сучасна революційна українська література репрезентується виходом з Донбасу і широких кол незалежного селянства, які своєю творчою працею захоплюють і втягують широкі кола трудящих, в Києві літературна творчість є монополією вузьких гуртків літспеців. Займаючись самоудосконаленням, не втя-

гують в свою роботу широких трудящих мас — і зокрема пролетарське студентство. В результаті виходить, що Київ, який має таких видатних спеців од літератури, як Зерова, Филиповича, Семенка та інші. — одночасно виховує пролетарську молодь, яка зовсім не приймає активної участі в літературному житті. В дискусіях виявилось, де-які товариші студенти зовсім незнайомі з творчістю Плужан і Гартіванців, і гріхи других списували на рахунок Гарту і Плугу. Знайшлися і такі з опонентів, які одстоювали «вільну творчість» після особистого натхнення.

Взагалі цей доклад був для студентства у Києві новиною і на далі ляже в основу роботи Київської філії «Плуга» серед студентських кол міста Києва.

М. Сентелевич.

★ Капела «Думка». Державна капела Думка вступила в 5-й рік свого існування під керівництвом Н. Городовенка.

За 4 роки Думка проробила велику громадську та художню роботу. Не дивлячись на тяжкі роки господарчої розрухи, Думка не припиняла своєї роботи, провадячи в більшості діяльність за межами Києва. Думка об'їхала Київщину, Поділля, Херсонщину, Полтавщину, побувала в Харкові і двічі гастролювала в Москві. За весь час Думка дала більше 400 концертів, головним чином в робітничих і червоноармійських клубах та в селах і містечках для селян.

Думка має репертуар в кількості 300 п'єс—з української хорової літератури, з хорових творів російських та зах.-європейських класиків.

Амплітуда репертуару надзвичайно велика: від народного примітиву, до класичних важких хорів С. Танєєва, Брамса і 9-ої симфонії Бетховена. Правління Думки на свою ініціативу і кошти замовило видатним композиторам революційні п'єси і таким чином має прекрасний революційний репертуар.

Думка складається з 50 артистів і 5-ти осіб адміністративно-технічного персоналу, підібраних по громадському та високому голосовому критерію. Поруч з художньою

роботою Думка провадить роботу й над собою: відбуваються лекції з соціальних наук та по питаннях мистецтва: звернено особливу увагу на сучасні мистецькі напрямки; видається своя стінна газета, Н. Городовенко поповнює свою музичну освіту у відомого дирижера М. Малька.

Постановою ВУЦВК'а від 26/II—24 р. і Раднаркомом від 6/III—24 Думці дано назву: «Перша Робітниче - Селянська капела УСРР», звільнено від всіх податків зв'язаних з її культурною роботою і ухвалено командировать в перших числах на Донбас та Катеринославщину,—на що асигновано відповідні кошти.

В перших числах травня Думка приїздить до Харкова, де дасть низку концертів, а після того від'їде на Донбас.

★ «Майстерня сценічної творчості». Київська Губполітпросвіта затвердила колектив молодих актерів під назвою «Майстерня сценічної творчості».

Колектив має завдання утворити «театр сценічної імпровізації» на зразок італійської комедії маскар.

★ Новий квартет. При Київській консерваторії склався струнний квартет імені Танєєва, в складі: Скоморовський, Магазінер, Хант, Тесельський.

НА КИЇВЩИНІ.

м. Умань. Літературно-мистецьке життя. Довгий час після революції в Умані літературного й мистецького життя, як такого, не було. Головна причина—напружена суспільно-організаційна праця, яка примушувала забувати про мистецтво. Забив був живчик мистецького життя лише в зимовий сезон 1920—21 року, коли тут перебував театр Леся Курбаса на протязі щось місяців п'яти. Курбас не обмежився самими постановками, але провадив і студійну роботу. Частина студійців пізніше виїхала з театром Л. Курбаса, а друга залишилася в Умані. Зараз вона знову розпочала працю в формі драмстудії при Центральному робітничому клубі. Після удосконалення й виявлення сил студійці гадають утворити майстерню «Березіль» (філію Київської майстерні).

Літературне життя почало виявляти себе лише з листопаду місяця минулого року. Тоді зорганізувалася в Умані ініціативна група по заснованню філії селянських письменників «Плуг». Ця група виїшла з літстудії Агротехнікума, яка до того перевела помітну працю по виявленню літературних здібностей молодих студентів та по вихо-

ванню в останніх марксівського підходу в літературній творчості.

Ініціативна група по утворенню філії «Плуга» місяця півтори переводила організаційну працю, вишукуючи молоді літературні сили, головним чином на окрузі.

За цей час ініціативною групою було випущено три літературних сторінки в місцевій газеті «Роб.-Сел. Правда». Сторінки мали певний успіх, а окремі твори, що було їх надруковано, там викликали прихильний відклик в «Більшовиків».

Нарешті на початку лютого було скликано організаційні збори «Плугу», Обрано Бюро філії і накреслено план найближчої праці.

Головою Бюро уманської філії обрано тов. Ант. Лісового, а секретарем т. Ю. Лавріненка. Останній був до того енергійним працівником в літстудії агротехнікума.

Запропонований ініціативною групою план праці викликав жваву дискусію на організаційних зборах. В результаті накреслено такі основні менти найближчої праці:

1. Утворення найщільнішого зв'язку з селом й підпорядкування своєму ідеологічному впливу мистецьких гуртків при сіль-

ських культосвітніх установах (сельбудах і т. п.), де тільки буде до того хоч найменша можливість.

2. Керівництво літстудіями при Агротехнікумі та на Педкурсах.

3. Влаштування літвечірок.

4. Регулярний випуск літературних сторінок в «Робіт.-Сел. Правді».

5. Встановлення щільного зв'язку з центральним та сусідніми об'єднаннями «Плугу».

На зборах був присутнім представник Київського «Гарту» т. Є. Щербаківський котрий зробив цікавий доклад про письменницьке життя в Києві та про Жовтневий блок у мистецтві.

Закінчилися організаційні збори зачитання членами зборів своїх творів та дискусією по зачитаному.

20 лютого Бюро «Плугу» влаштувало в великій залі Центрального робітничого клубу вечір. Зачитано доклад тов. Нік. Бажаном (панфут) «Жовтневий блок у мистецтві й сучасні літературні угруповання» та співдоклади про «Плуг» т. Ант. Лісовим (член «Плугу») і про «Гарт» т. Є. Щербаківським (член київської студії «Гарту»), а потім демонструвалися твори головних літгруповань. З «Гарту» зачитано було твори Вас. Єллана, М. Хвильового і В. Сосяри, з «Плугу» — Ів. Сенченка, П. Голоти, О. Донченка і Ант. Лісового (останній читав

автор), а з творів аспанфутів читались твори Гео Шкурупія, М. Терещенка і Нік. Бажана (читав автор).

Після демонстрування творів відбулась дискусія, в котрій взяло участь до двох десятків промовців. Зазначаючи позитивні й негативні риси кожного літгруповання зокрема, майже всі промовці висловлювалися за доцільність утворення Жовтневого блоку між, принаймні, трьома демонстрованими літ'об'єднаннями.

В наслідок дискусії авдиторія прийняла одностайно відповідну резолюцію.

Дискусія безумовно зацікавила робітників кола Умані. Велика зала робітничого клубу була переповнена членами Профспілок та молоддю уманських шкіл (Агротехнікуму, Педкурсів і инш.).

А. Лісовий.

С. Балаклея, на Черкащині. 27 та 28 березня в робітничому клубі Балакл. цукроварні було прочитано лектором Смілрайкому спілки «Сахарників» лекції на теми: «Від кам'яної сокири до парової машини» і «Вік пари, електрики та радіа». Клуб разом з драмкружком при ньому готується до вечірки М. Горького.

М. Сміла. На районному з'їзді спілки «Сахарників» було ухвалено негайно приступити до українізації всіх галузів своєї роботи, а особливо культроботи.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА В 2-му ПІВРІЧЧЮ 1923 РОКУ.

У місцевих і центральних часописах та журналах *) вже подавались де-які відомості про працю та діяльність Науково-Дослідної Катедри, які, головним чином, відносились до 1-го півріччя 1923 року.

В другому півріччю ця праця Н.-Д. Катедри була продовженням попередньої праці, але разом з тим приймала характер в цей час чимраз ширший і інтенсивніший. Правда, вся ця праця Катедри і в цьому півріччю провадилася в трьох напрямках: а) розроблення наукових проблем, б) підготовка аспірантів до наукової та викладавчої діяльності і в) громадська, науково-популярна діяльність в тісному зв'язку з життям робітничих та селянських мас Поділля. До останньої треба віднести працю членів Катедри по з'ясуванню епідемії чудес, виясненню революційного, економічного й культурно-історичного становища Німеччини та широку участь в підготовці студентства вищих шкіл Кам'янця до переведення цілого ряду кампаній на селі наприкінці минулого 1923 року. Трохи нижче буде визначено як найповніше характер цієї самої праці, зв'язавши її персонально з кожним із членів Катедри; тут же досить зазначити, що на протязі 2-го півріччя минулого року відбулось 38 засідань Н.-Д. Катедри, із яких чергових засідань—20, прилюдних вкупі з І. Н. О.—19, присвячених епідемії чудес—14 та присвячених з'ясуванню подій і історії Німеччини—4.

Загальне число доповідей на цих засіданнях—42, з них: на чергових засіданнях Н.-Д. К-ри—19, спільних з І. Н. О.—19, присвячених Німеччині—4. Крім цього, зачитано

*) Часописи: «Черв. Шлях», «Червоне Село» (Винницькі), «Вісті» (Харк.) і журнали: «Путь Просвещ.» 11—12, 235—236, «Червоний Шлях» ч. 8, 296—297.

5 доповідей на засіданнях по підготовці студентства до пропаганди в зв'язку з ріжного роду кампаніями.

Нарешті, по-за цим всім відбулось 9 наукових екскурсій в околиці м. Кам'янця.

Доповіді та дискусії на прилюдних засіданнях, в присутності численних гостей, робили свій вплив на широкі кола населення, що мали нагоду почути на цих засіданнях К-ри висвітлення різних питань по лінії історичного матеріалізму.

Поруч з працею наукового й громадського характеру, окремими членами провадилося й провадиться в сучасний мент педагогічна праця по ВУЗ'ах, профшколах, курсах та інших освітніх установах. Так, у ВУЗ'ах працює 12 чл. К-ри, в профшколах—3, археологічно-історичному музею та архівному управлінню—3.

Протягом 2-го півріччя в складі Н.-Д. К-ри відбулися де-які зміни, але загалом всіх членів К-ри на 1-е січня рахувалося 20 чол.; з них: дійсних членів—3, наукових співробітників—8 та аспірантів—9. Збільшилося за цей час наук-х співр-в та аспірантів, особливо по економічній секції Катедри, на якій найбільше бракувало відповідних робітників.

В 2-му півріччю обрано також Редакційну Комісію, яка після того приступила до підготовки для друку наукових праць співробітників Катедри.

Взагалі, Кам'янець-Подільська Н.-Д. К-ра до кінця минулого року цілком уже перейшла організаційний період і винайшла певні шляхи для своєї діяльності. Два таких важних фактора, як а) присутність великої кількості матеріалів, що потребують наукової оброблення, б) присутність в Кам'янці відповідних сил, цілком здатних до наукової роботи, і можливість поновлювати ці сили аспірантами з місцевих ВУЗ'ів—дають і надалі реальні підстави для розвитку Катедри.

Звичайно, що для цього необхідно в першу чергу усунути всі ті перешкоди, які до цього часу ще заважають нормальній праці й розвитку катедри,—це 1) невиразність правового положення К-ри й 2) матеріальна незабезпеченість робітників, особливо, аспірантів, які для свого існування примушені займатись працею, що забирає від них багато часу, сил і енергії.

Не дивлячись на таке досить важке становище, Н.-Д. Катедра намітила вже план дальшої своєї праці на першу половину 1924 р.

В цей план входять колективні дослідження співробітників К-ри та індивідуальні їх роботи. Між иншим, для колективної праці намічено такі теми: 1) «Історичне, політичне, соціально-економічне та культурно-освітнє життя м. Кам'янця й Кам'янецьчини в ХХ стол.», 2) «Класова боротьба на Поділлі в першій половині ХІХ в. та її виразник Кармелюк» і 3) «Село Панівці, Кам'янецької округи, з боку історичного, політичного, культурного й соціально-економічного».

Розроблення зазначених тем полягатиме в збиранню відповідних матеріалів, їх дослідженню та науковим опрацюванню.

Але це все стосується плану й праці в 1924 р. В деталях же праця Н.-Д. Катедри за 2-е півріччя 1923 р., коли зв'язати її персонально з кожним із членів К-ри, має вигляд такий:

Завідуючий Катедрою, дійсний член, проф. Клименко П. В.: керував і зараз керує працею К-ри й в той же час працював над монографією «Міський лад на Україні». На засіданнях К-ри зачитав: 1) доповідь про «Ліквідацію Подільських цехів (приватновласницьких) в 19 ст.» і 2) «Методи розробки архівного матеріалу».

Дійсн. чл., проф. Любарський, Ів. А.: керував історичною секцією та аспірантським семінаром по дослідженню мови й літератури. На чергових засіданнях К-ри зачитав доповіді: а) «Методи дослідження мови», 2) «Українські лінгвістичні етюди», 3) «Дослідження мови с. Цибулівки» і на прилюдних зас-х: 1) «Німеччина з культурно-історичного боку в 19 ст.» і 2) «Вартість Флавієва свідчення про Христа».

Дійсн. чл., проф. Геринювич—керівник економічної секції. На чергових засіданнях К-ри зачитав: «Географічне положення с. Цибулівки; на прилюдних—1) «Біблійний потоп в наковому освітленні», 2) «Чудо переходу євреїв через Червоне море», 3) «Чародійна паличка», 4) «Вифлієвська Зоря» і 5) «Германія з географічного боку».

Науковий співробітник Заклинський зачитав—«Баварська соціалістична республіка» і працював увесь час над питанням: «Робітничий професійний рух на Поділлі».

Наук. співробітник Герасименко працював над монографією Подільського поета С. Руданського.

Наук. співробітник Курневич зачитав про «стан шкільної справи с. Цибулівки» і на прилюдних засіданнях—«Чудеса «святих» в освітленні науки».

Наук. співробітник Шумлянський працював над дослідженням мови в цілому ряд

сел—в Цибулівці, Шитнівцях, Цвіклівцях, Кізю й в Устю. На прилюдному засід-ю зачитав—«Глосологія в наук. освітленню».

Наук. співробітник Неселовський зачитав—1) «Кустарна промисловість с. Цибулівки», 2) «Приписка до уніятських метрик XVIII ст. та їх значіння», 3) «Прагматизм і матеріалізм»; на прилюдних засіданнях—1) «Вартість сучасних чудес з погляду фідеїзму», 2) «Справжня природа чудес» і 3) «Різдво».

Наук. співробітник Сіцінський—«Судові справи, що торкаються земель та лісів м. Кам'янця».

Асп. Зборовець зачитав—«Особливості мови с. Цибулівки». Крім того, досліджував мову Коцюбинського та збирав матеріал до опису говірки с. Гавриловець, Кам'ян. округи,—взагалі, працював над дослідженням мови Поділля. Разом з тим, закінчив свою аспірантську програмову працю, подавши про це до К-ри відповідний відчит. На прилюдному засіданню зачитав доповідь: «Епідемія чудес з погляду психології юрби».

Асп. Філь зачитав—«Народна поезія с. Цибулівка». Збирав матеріали про життя та творчість подільського письменника Свидницького.

Асп. Свідзінський—«Аграрний рух на Поділлі в 1905—1906 роках». Займався дослідженням по справах архивних матеріалів економічної історії Подільського селянства.

Асп. Карачківський зачитав—1) «Історію С. Цибулівки», 2) Організація Ком'янецьких цехів кінця XVIII і початку XIX в.. На прилюдному засіданню—«Моці в науков. освітленню».

Асп. Бржоснівський—«Населення Кам'янецької округи по даних 1923 року в порівнянні з відомостями довійськового часу». Взагалі, багато працював в економічній Галузі Поділля і зокрема Кам'яниччини.

Асп. Гагенмейстер збирав матеріали по кераміці Поділля. В наслідок екскурсій в райони, що визначаються технікою та художністю керамічних виробів, дав багато нового, свіжого матеріалу.

Асп.-ка М. Вікул працювала над дослідженням мови твору Коцюбинського «Тині забутих предків».

Асп. Харків працював над питанням про відбиток сучасності в ритмові укр. язика.

Асп. Олійник займався дослідженням історії чужоземного заселення Поділля. Має написану вже працю: «Заселення півдня України чужоземцями».

Далі, варто зазначити наукові праці Катедри, що надруковані, друкуються й готові до друку.

Проф. Клименко: «Цукрова справа на Україні» (надруковано).

Проф. Любарський: 1) «Етимологія де-яких укр. слів» (подробно), 2) «Ukrainische handschriftliche Überlieferung der Amphiloichiana» (здано до друку).

Проф. Геринович: 1) «Географія ССРР (принято до друку), 2) «Географія України» (пр. до друку), 3) «Оповідання з антропології» (пр. до друку).

Наук. Сп. Шумлянський: «Матеріали до говірки с. Цибулівки, біля Кам'янця» (виготовлено до друку).

Наук. Сп. Герасименко: 1) «Спроба дослідження читача С. Руданського (виг. до др.), 2) «Твори С. Руданського в педагогічній оцінці» (виг. до друку).

Наук. Сп. Неселовський: 1) «Грошові знаки й грошові рахунки на Поділлі в XVIII віці (виг. до друку), 2) «Підручник Логіки» (виг. до друку).

Наук. Сп. Сіцінський: «Начерк по історії Поділля за часи Галицького князівства, Литовсько-руських князів Керіятовичів і за період боротьби Польщі й Литви за Поділля». Відділи 2—5. (Від. 1-й вже надруковано, а 2-й—5-й готові до др.).

Асп. Зборовець: «Приватні школи на Поділлі до й після реформи 1861 року» (гот. до друку).

Асп. Гагенмейстер: 1) «Подільський гончар Бацуца (вигот. до др-у), 2) «Трипільська кераміка на Поділлі (теж) і 3) «Подільське нар. мистецтво» (теж).

Асп. Свідзінський: «Розслід зловживань над селянами Березнянського староства посесором його в першій половині XIX ст.» (вигот. до друку).

Асп. Філь: «Матеріали до біографії С. Свидницького» (праця принята Акад. Наук до друку).

Із праць, які готуються до друку, такі:

1) «Етимологія слів: дякувати й дерло». (Любарський).

2) «Співомовки й народня творчість», «Активність читача в мистецтві й зокрема в літературі» (Герасименко).

3) «Instrumental singul. ім. жіноч. р. на ош, еш коло Кам'янця» (Шумлянський).

- 4) «Комірництво на Поділлі», «Економічний стан Поділля до приєднання його Російськ. Державою» (Неселовський).
 - 5) «Історія Подільського Губвідділу профспілки текстильників» (Заклинський).
 - 6) «Педагогічні ідеї соціалізму (Курневич).
 - 7) «Подільський мовний елемент в творі Свидницького «Люборацькі», «Фізіологія звуків укр. мови» (Зборовець).
 - 8) «Розмальовання хат на Поділлі» (Гагенмейстер).
 - 9) «Продуктивна вартість білковини й амінів при молочній і м'ясній продукції та значіння їх в продукції тваринній» і «Сільсько-господарські райони Поділля» (Мельник).
- Таким чином, зазначені праці членів Н. Д. Катедри вповні характеризують її роботу, в якій із наукових питань основними та актуальними завжди були й є—це дослідження економічного, культурно-історичного та соціально-економічного життя Поділля.

В. Зборовець.

Х Е Р С О Н

(Допис).

Херсон завжди був тихим містом. Але під час революції, німецької й греко-французької окупації, денікинської, а далі врангелівської навали йому довелося пережити тяжкі й бурхливі часи! Кілька разів і по довгому часу він був бойовим фронтом. Це все внесло величезну руйну в місто. Гарматні набой і бомби з аеропланів з усіх країв летіли в його й робили своє діло. А далі прийшов голод і винищив десятки тисяч людини... І Херсон ще більше затих і замер.

Тільки з осені 1923 року він став трохи оживати, коли почав знову працювати порт. За осінню кампанію було вивезено коло семи мільйонів пудів хліба, приблизно четверту частину довоєнного експорту. Це дало де-який заробіток населенню.

Що торкається життя культурного, то в йому мало руху. Музеї херсонські, природничо-історичний і археологічний, перший за браком активних робітників, а другий—матеріальних засобів, ні в чім не проявляють своєї діяльності.

Більше життя помічається в навчально-освітніх установах: ІНО й сільсько-господарчому технікумі. Херсонське ІНО, дякуючи головним чином енергії й щирій відданості праці ректора його К. Ю. Гревізирського, зуміло зорганізуватися в досить поважну

українську інституцію з повиш ніж двомастами слухачів. На жаль, К. Ю. Гревізирський змушений був залишити Херсон, і ІНО тяжко відчуває свою втрату.

В літературному відношенні Херсон зостається поки що при своєму попередньому становищі. Продовжують свою працю Микола Чернявський й Андрій Конощенко. Других, нових літературних сил не виявляється.

Видавничу працю в останні роки вели «Українська Книгарня» й «Мистецьке Т-во імені Михайла Старицького». Видано було кілька театральних п'єс, байки Глібова, «Кобзар» Шевченка, й де-що з творів М. Чернявського: три випуски збірки поезій «Молодість», три випуски «Повістей й оповідань», «Кедр Лівана», «Червона лілея». З 1922 року «Мистецьке Т-во» зовсім зачилося, а «Українська Книгарня» припинила видавничу діяльність за відсутністю коштів.

В початку 1924 року Т-во «Українська Книгарня» злилася з «Сільсько-господарчим кооперативним т-вом ім. Миколи Левитського» і це об'єднане т-во в плані своєї діяльності намічає продовження видавництва.

Чи пощастить йому здійснити свої зараз заміри, про те певного нічого не можна зараз сказати.

П О Л Т А В А

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Глибокою провінцією тхне од цього губерніяльного міста, і всі прояви культурної роботи якось проходять непомітно й сіренько... З культурорганізацій один «П л у г» веде тверду, планову роботу—акуратно відбуваються вечірки, на яких перебувала вся молода Полтава, крім того

улаштовувались два вечори: на ст. Південних залізниць та на Педкурсах ім. Драгоманова.

Українська драма останніми часами стала підупадати, завдяки матеріальній скруті але зараз ведеться робота по організації при Губсельбудинку великого театру;

засновано мистецьке об'єднання «Рух», на чолі його стали т. т. Лебідь М., Петлішенко, Козачковський.

Опера ледви дихає—рятують гастрольори; склад артистів слабкий.

Добре йдуть справи єврейської трупи—репертуар надто легковажний, зате збори добрі.

Наукові кола Полтави затихли—працюють здебільшого над щоденною буденною роботою—обов'язком, творчого нічого не чути.

Художній хор ім. Шевченка готується до грандіозного вечора «Пролетарської поезії в музиці».

Муз. т-во ім. Леонтовича ніяких ознак життя не виявляє.

Полтава спить до весняних днів і фізично і духовно.

М. Лебідь.

НА ПОЛТАВЩИНІ

М. Лубні. Филип Капельгородський написав п'єсу: «Деникинщина» на 4 дії.

Він же закінчує дитячу п'єсу «Праця» і спогади про мало відомі часи «об'єднаного південно-східного уряду».

Е. К.

М. Ромни. Філія спілки селянських письменників «Плуг» випускає збірку поезій члена «Плуга» тов. Лучанського.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ

С. Берестовець. Вечір пам'яті П. О. Куліша. 15 лютого в с. Берестовці Ніжинської окр. відбувся літературно-музичний вечір в двадцять сьомі роковини смерті П. О. Куліша, могила котрого в 8 верстах від Берестовця, під Борзною, на хут. Мотронівка-Кулішівка.

Після доповіді вчительки О. Радченкової про життя, працю й значіння славетного Куліша,—програма вечору складався з творів Куліша, Шевченка, Л. Українки, Тичини й инш. поетів у виконанні молоді-учнів та вчителів.

В улаштуванні цього вечора взяла участь початкова школа, вона ж дала й найбільшу кількість виконавців-учнів.

Гарно виконав де-кілька МММ хор (пісні Леонтовича, Степового, Стеценка), та окремо

молодий поет М. Пірковський, учитель С. Гейвал, а також Я. Шелест.

Вражіння від цього вечора велике.

Виникла думка улаштувати вечірки, присвячені українським культурним діячам, а Кулішівські вечірки робити двічі на рік.

Ще й тепер у нас є люди, які жили сусідами з П. О. Кулішем, мали з ним господарські стосунки, становили влітку пасіки на хуторі в нього. Можна почути живий спогад, живу думку про Куліша. Є дідок, який років сорок шив чоботи родині Кулішевій, знає родинний побут його, тоємні подробиці життя поета, звички, заміри й думки, і так цей дідок про Куліша оповідає, неначе вчора з ним бачився.

Невеличка зала клубу-театру нашого села не вмістила бажаючих бути на цьому святі.

ЖИТОМІР

ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

Літературне життя Волині почало зараз гуртуватись довкола філії спілки селянських письменників «Плуг». Праця «Плугу» поширилась далеко на села і викликала великий інтерес серед селянської молоді. Щоб побувати на вечірках «Плугу», селянські студенти пішки верстов за 25—30 тягнуться до міста, аби почути нове слово, а то й показати свою працю. Тепер уже члени

«Плугу» є в Коростишевському районі, Черняхівському, Краснопільському, Любарському і в др. місцях.

До цього часу відбулось уже сім прилюдних вечірок. Ведеться, крім того, й студійна праця. У вечірках беруть участь і члени об'єднань пролетарських письменників.

П. Л. Г.

КРИМ

СЕВАСТОПІЛЬ

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

У Криму, у Севастополі, на кращій вулиці ім. т. Леніна, в будинку № 76, міститься

українська школа ім. Т. Шевченка. Школу цю засновано в березні 1920 року українським кооперативним товариством, що купило приватню російську прогімназію й перетво-

рило в українську школу з 70 учнями. Як тільки українське громадянство Севастополя дізналося про заснування школи, то зразу ж заповнило її своїми дітьми, й в жовтні того ж 1920 року в школі вже було 250 учнів, що склали 6 груп, яких навчало 15 учителів. З 1922 року школа перейшла на державне утримання. Тяжкі часи голоду в Криму відбилися й на школі, яку прийшлося скоротити до 4-х груп.

В біжучому шкільному році школа почала знову ставати на ноги: зараз вона має вже 215 учнів, які поділені на 5 груп. 82% учнів—українці. В школі зараз 7 учителів,— 4 з вищою освітою. Навчання в школі проводиться по найновіших методах. Функціонує учневий виконком, гуртки (між иншим, студіювання української мови та історії), учні видають рукописний журнал. Завідує школою О. В. Коломієць.

ЗАКАВКАЗЗЯ

ТИФЛІС

Ювілей «Гуртка українців».

Українці, які перебувають на Кавказі, 9—12 березня улаштували свята. Перші два дні справлявся ювілей «Кутка Українця», в військовій газеті: «Красный Воин». Останні два дні були присвячені народженню і смерті Тараса Шевченка.

Для того, аби ознайомити червоноармійців з діяльністю Шевченка, член «Плугу»

прочитав реферат про життя й діяльність Шевченка, а 15 березня був улаштований вечір, виключно присвячений його творчості, який улаштовано об'єднаними силами філії «Плуга», українським колективом артистів та частинами залоги. Драматична секція «Плугу», яка об'єднує довкола себе червоноармійців, в святкуванню теж брала жваву участь.

П. Л. Г.

РСФРР

МОСКВА

В Москфільгарті. 23 березня 1924 р. в укр. прол. Клубі ім. Т. Шевченка відбулася 9-а вечірка Московської Філії «Гарт».

Т. Буровий (не гартованець) прочитав свою критичну працю про П. Тичину, в якій підкреслив перехід П. Тичини від виявлення настроїв української інтелігенції в періоді її розкладу і підтримки нею укр. контрреволюційних сил в минулому, до пролетарської літератури, до співця революції зараз. Крім цього т. Буровий зазначив музичність композиції у віршах П. Тичини, як властивість тільки для нього. В дискусії підкреслено, що праця т. Буровія є сама серйозніша до сьогодні що до критики і розбору творчості П. Тичини.

Далі читали свої твори Гартованці:

Грицько Коляда — поему «Усораре» і вірші «Ремонт» та «В завкомі», а т. В. Гадзінський оповідання «Кінець».

Особливо жваву дискусію викликав т. В. Гадзінський своїм оповіданням «Кінець», який належить до типу фантастичних чи то утопічних оповідань. В «Кінці» він переносить читача до майбутнього комуністичного, приблизно 700 років вперед, і розповідає, як загинуло людство від розкладу

земних первнів, що перетворились в воду, тобто вся земна куля була нею затоплена.

Оповідання т. В. Гадзінського з боку форми та сюжету — надзвичайно цікаве і творить цінний склад в літературу української мови.

Грицько Коляда. В. Гадзінський працює над статтями «Критика української літературної критики», «Кризис ідеалізму».

Г. Коляда написав поеми «Колонія» і «Оленка» до міжнароднього свята робітниць. Пише цікл «Завод».

Г. Скеля написав вірші, присвячені Іллічу, та менші речі з побуту Свердловців.

І. Дорожній написав поему «Іллічу».

Прийнято до членів Москфільгарту тов. Омельченко. Український прозаїк Калістрат Онищенко.

Москфільгарт випустив збірку поезій членів Гарту, в яку ввійшли вірші Івана Дорожного: «На смерть Ілліча», «Партизани» і «Санна»; Грицька Скелі: «Великому малій», «Чон» і «Будівничий»; Грицька Коляди: «Уночі», «Весна» і «Гор Малай» і Володимира Гадзінського: «Титан», «Ціклон» і «В час зрілих днів моїх».

Л Е Н І Н Г Р А Д

УКРАЇНЬСЬКА ЕТНОГРАФІЧНА СЕКЦІЯ
ПРИ ГЕОГРАФІЧНОМУ ІНСТИТУТІ.

Краєзнавство взагалі в наші часи набирає великої сили: національна політика рад. влади НЕР і інші говорять про необхідність детального ознайомлення з характерними рисами тої чи іншої місцевості. Знайомство з місцевими культурами вимагають і потреби політосвітньої роботи.

Існує в Ленінграді Укр. Етнографічна Секція при Географічному Інституті—вона взялася за підготовку своїх членів для роботи на Україні та на вікраїнських колоніях.

Всі члени етносекції—взялися до праці в двох напрямках. Одна група за вивчення матеріальної культури, а друга—за підготовку до роботи по «духовній культурі». Центр роботи—Русский Музей (Етногр. відділ). В основу роботи по матеріальній культурі взято праці та досліді Хв. К. Вовка. Одночасно з цим—кожен має можливість і використовує ті експонати, які зараз мають в музею. По закінченню такого загального знайомства—Б. Г. Крижановський має прочитати ряд доповнюючих докладів, чи лекцій, а крім того і конкретні вказівки до збирання самого етнографічного матеріалу. Для членів етносекції щоденно відкрита бібліотека Музею, а також—на випадок потреби і біб-ка Російської Академії Наук.

Назустріч організованому таким чином студентству йде Укр. Наук. т-во дослідників Укр. історії, мови та літератури. Особливо велику поміч дає це товариство тій групі етносекції, що занялася вивченням «дух. культури».

Щотижня по вівторках член т-ва, проф. А. П. Баранніков читає лекції по історії Укр. мови, при чому має перейти до вивчення живої укр. мови. Таким чином діалектологія укр. мови—ввійде в наш курс. Коли цей цикл буде закінчений—Акад. Перетц пообіцяв допомогти в справі вивчення укр. фольклору. Крім того—секція користується всіма благами Географ. Інституту і тих музеїв, що він органічно з ними зв'язаний.

Секція об'єднує не лише тільки студентів Географ. Інституту, а й інших Вузів Ленінграду, напр., Пед. Інститут Політпросвітньої Роботи, Герценівський Педагогічний Інститут, Музичний та інші. Фактично члени секції зв'язані з усіма вузами. Головна робота по організації секції належить К. Гр. Червяку, який і являється зараз головою президії.

Крім регулярних занять по самопідготовці членів—секція влаштовує спеціальні засі-

дання, на котрих члени секції приймають активну участь в тому розумінні, що зачитують свої доклади, влаштовують дебати з приводу зачитаних докладів, організують такі культ.-етнографічні вечори, як вечір української пісні та музики (16. III. 24.).

Зараз уже намічено план командировки членів Етнографічної Секції на літню роботу, причому на Правобережну Україну має поїхати 8 чоловік, в Укр. колонії Надвожжа—2 чоловіки, на Кубань—2 чоловіки і в інші місця України—4—5 чоловік.

Б.

З ЖИТТЯ Т-ВА ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ, ПИСЬМЕНСТВА ТА МОВИ
В ЛЕНІНГРАДІ.

На одному з останніх засідань т-ва ухвалено просити Наркопрос України про асигнування т-ву 800 карб. на видавництво. Мається на увазі видавати переважно праці з нового українського письменства, історії, мистецтва, народньої поезії, нового театру. Перший збірник буде містити статті присвячені Т. Г. Шевченкові: ак. В. М. Перетца, А. І. Лященка, В. О. Шавинського та К. О. Копержинського.

В колах т-ва в останніх часах помічається великий інтерес до літератури української біжучого часу та до новин в українській журналістиці що до освіти, науки, школи. Ухвалено організувати постійну інформацію про всілякі новини за допомогою інформаційних рецензій нових книжок з їх демонструванням. На ближчому засіданні таку інформацію буде подавати відомий вчений А. І. Лященко (про «Червоний Шлях» та інші журнали).

На жаль, як слід поставити цей бік діяльності не вдається, тому що не всі ще видавництва надсилають до т-ва свої книжки та видання, а Ак. Наук та Р. Б. Бібл. має дуже мало українських нових видань, які туди поступають неакуратно, десь затримуючись у Москві. Адреса, по якій можна надсилати книжки для т-ва, така: Ленінград, Мойка 21, кв. 18, акад. О. М. Перетцу. Для т-ва дослідників української історії, письменства та мови.

Мається на увазі уміщувати статті про українську літературу в московських журналах для відома москалів.

Ак. В. М. Перетц написав розвідку про оспіваного І. Франком (Поема «Іван Вишенський») українського письменника Івана Вишенського, в якій дав нову постановку

питання про стиль та значіння й підвалини його творчости.

Відомий вчений А. І. Лященко написав розвідку про відношення поміж «білинами» Київської України і давньонімецьких сар, а також розвідку про «Марію» Т. Г. Шевченка.

Проф. С. О. Щеглова написала нову розвідку по історії театру. Проф. В. П. Адріанова-Перетц написала нову розвідку що до літературної продукції на Україні в XVII столітті. К. О. Копертинський пише розвідку про І. П. Котляревського та театр його часу.

В біжучім році т-во цілком стало вже на твердий ґрунт: збори вчащають, з наукового інтересу, відомі московські вчені та гості з України.

Одно з засідань відвідав приїзжий з Харкова письменник Валеріян Поліщук.

В біжучім році т-во прийняло участь в урочистому святкуванню в Ленінграді 35-літнього ювілею наукової діяльності вченого А. І. Лященко. Від імени т-ва делегація вручила ювілянтові адресу на українській мові.

До Києва надіслано було адресу акад. А. М. Лободі з приводу 30-літнього ювілею його наукової діяльності.

Від імени т-ва виголошено було привітання українського студентства Ленінграду, яке збиралося на вечір української поезії в Рос. Георг. Музею. Привітання виголошував В. О. Шавинський.

ЮВІЛЕЙ Ф. СОЛОГУБА

(Допис)

11 лютого 1924 р. Ленінград або, вірніше сказати, дрібна буржуазія його врочисто холодненько святкували сорокалітній ювілей Федора Сологуба.

Преса Ленінграду зазначила перед тим де-які біографічні риси про Сологуба—що він народився 17 лютого 1863 р. і що мати його була «одною прислугою» в дрібно-буржуазній пітерській сім'ї. Батько, дрібний ремісник, умер через де-кілька літ після народження сина. Справжнє його прізвище Федор Кузьмич Тетерников. Закінчив він учительську семінарію і вчителював у глухих кутках Росії, в Крестцах, Великих-Луках, Витегр. Писати почав з 12 літ. Перший вірш його було видруковано в лютому 1884 р. в журналі «Весна». Широке визнання Сологуб має після виходу в 1907 році його відомого роману «Мелкий бес». На революцію 1905 р. Сологуб відгукнувся низкою оповідань, де-революційні мотиви переплетені з містикою й естетизмом. Сологуб ні разу не емігрував і не виступав, як інші його собрати по перу, проти Радвлади. Тепер працює у в-ві «Всемирная литература».

Святкування ювілею відбулось в Держтеатрі (б. Александрівському). Червоний урочистий театр. Затишно. Оголошено про виступ А. Волінського, автора відомі книжки «Леонардо-да-Вінчі», Зам'ятіна, Ахматової, Ейхенбаума й інших. «Чиста» прилизана публіка, рештки дворянства колишнього,—а взагалі рештки старої інтелігенції та дрібної буржуазії прийшли віддати пошану своїм божкам.

Оплески офіційні, коли піднялась завіса.

Сологуб—голий череп «куполообразний», якесь вільсонівське обличчя зі свавільним підборіддям—голе, брите, з бородавкою коло носа, яку так любовно вимальовували всі художники, починаючи з Сомова.

Тільки ззаду на тому голому черепові білий віночок з волосся. Золоті окуляри серйозно сидять на горбатовому носі. Рот—наче ображений.

Говорить Волінський, старий пергаментний ідеаліст, весь в зморшках дрібненьких, паралельних, очі білі, з маленькими близькозорими зіньками. Аристократизм у всьому: в одіжці, в обличчі, і патос у промові. Таке щось давнє. Де воно й зберіглось. Високопарні mots—«на коне отечественной идеологии» і т. инш. «В поезії Сологуба—казав він—белесоватий туман кладбищенских испарений, однако, контрастний бодлеровскому туману».

Найбільш цікавим був доклад Є. Зам'ятіна про прозу Сологуба. Довгий, як чорний коник, випростався за катедрою Зам'ятін. Коли руку одставить,—здається, так і стрибне зі своїм чорним фракком. Обличчя червоне, мов одморозив. А може й дійсно десь «на кулісках» в далеко-східніх землях.

Голос чіткий розпочав: «Россию я люблю ненавидящей любовью»,—так сказав А. Блок Зам'ятінові, їдучи раз в трамваї. Такий і з такою ж любов'ю в своїй творчості Сологуб.

«Сологуб і Блок» на думку Зам'ятіна «поети одного обертона». Обидва близькі в своїх шуканнях. У Сологуба «Дульцінея», у Блока «Незнакомка».

Коли нагнувся Зам'ятін, щоб краще заглянути у свій рукопис, ясно було видно у нього два горбки надкостниці над очима, як у нашого Хвильового—і птичкою зморшки на лобі.

Обличчя перекошується трохи вбік (вправо), коли говорить металевим голосом. «Біла любов Сологуба, це—блискавка, що перескакує од плюса до мінуса—вона вбиває. У Сологуба це для любови взагалі. Але для міщан, які «неистребимо живучи» як, напр., у «Мелком бесе» сологубовський «кнут». На живучого до безсмертя Передонова—сологубовська сатира. На того міщанина, живучого як плісін, на нового Передонова, що вже з'явився в наш після жовтневий час, готується нова сатира Сологуба».

«Іронія й сатира в російську літературу привезені з Заходу,—каже Зам'ятін,—на неї в Росії невеликий врожай. Коли приглянутися, знайдеться всього три—чотири «полновесних» колоски—один з них сологубовський.

Сологубовський прозовий стиль європейський стиль—з розмахом од побуту до фантастики. Тільки Гоголь і Сологуб володіють ним. Од побуту до вишуканої стильної романтики—це діапазон ювілянта. З Сологуба почався новий розділ російської прози», — так закінчив свій доклад Зам'ятін.

Анну Ахматову, що виступила з привітанням від петроградських поетів, привітали оплесками (не Ленінградських, боронь боже. Взагалі різні наукові й літературні організації, що вітали ювілянта, були петроградські і ніяк не Ленінградські: так вони себе й називали). Висока, суха жінка, мов складна дерев'яна лялька, різко нервово рухається і раптом затихає, мов застигає. Волосся напущене на лоб до самих брів, рівно підрізане. Закриває лоба, мабуть високого. Червоною цяткою рот і дві риси страждання од носа з горбинкою сходять нижче рота. Коли повертає голову особливо яскраво натягаються м'язи на шії, що йдуть до самої грудної клітини, білої, угловатої, нервової і дуже здекольтованої. Нижче чорна одіж, мов корсетка. Постає контрастна, то скорботна, то дерев'яна, але лишається надовго в пам'яті. Холодно, по писаному одчитала привітання. Якось не віриться, що то вона могла написати такі пристрасні поезії, як «Четки». А може то вогонь Революції для неї став життєвим морозом? Все це таке далеке од наших, створених революцією клубів, читалень, аудиторій.

Ще виступав Ейхенбаум, який перівнював творчий шлях Сологуба з людиною, що в предранкових присмерках іде обережно й певно до нових поколінь, які того мандрівця вже не приймають. Так сталося і з Сологубом тепер. В такому стані були три поети, що справляли ювілей один після одного через сорокалітні інтервали — це—Жуковський, Фет і Сологуб. Вони один одному простягають руки в «пути передразсветном». Вони в час ювілей лишались поетами старого покоління.

Вітали й філософські організації, й літературні, й академії.

Але дійсно щиро серед оплесків пролунав привіт А. Белого, який недавно прибув з-за кордону, що визнав себе одним з учнів і почитателів Сологуба, що в свій час юнаками вчилися на творчості ювілянта. Та оплесками студентська галерка зустріла телеграму таетру Мейерхольда.

Вал. Поліщук.

* Федір Сологуб перекладав на російську мову твори Т. Шевченка.

* Професор Щавінський в одній із антикварних крамниць Ленінграду відшукав невідомий ще досі автопортрет Тараса Шевченка з 1859 року.

* В. Ленінградському пролеткульті відбулось прилюдне читання й

критика російського перекладу поеми «Ленін» В. Поліщука.

* Е. Діапп виготовував до друку працю про В. І. Леніна (Lenin, Berlin, Prager).

* Вийшла в світ книга А. Кандіоті про футуризм, кубізм, експресіонізм, синтетизм, дадаїзм і т. д. (Берлін, Editord internacional, 1923).

Е. К.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

НОВИНКИ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

* Леонара Шнейер випустила Антологію сучасної американської поезії American Poets, Мюнхен, Wolff, 1924).

* В Констанції з'явився німецький переклад книжки Андерсена Вехо: «Назустріч ранкові» (Картини із подорожі по Росії), що вийшло спочатку на датській мові; переклад зроблено Бертою Зелінгер (вид-во Wohrle, 1923).

* Російська література в Німеччині. В Берліні у Ладизнікова з початку 1923 р. вийшло вісім томів творів Максима Горького в перекладі Августа Шольца, в яких видруковано: «Сповідь», «Подружжя Орлови», «Мальва», «Мати», «Мій супутник», «Літо», «Життя непотрібного чоловіка», «Макар Чудря» і инш.

* «Вій» Гоголя з'явився на німецькій мові в перекладі Карла Нетцеля з малюнками (Мюнхен, 1924).

ФРАНЦІЯ

Виставка сучасного декоративного й індустріального мистецтва.

Париж готується до міжнародної виставки декоративного й індустріального мистецтва, що має відбутися р. 1925. До участі у виставці запрошені всі держави. Де-які з них розпочали вже будову павільонів (напр., архітект. Гавслер закінчує план австрійського павільйону, що міститиметься на Cours-la-Reine).

Управління землями в Алжирі, Тунісі й Марокко матиме павільйон, де міститимуться експонати з Північної Африки. Марсельська мерія експонуватиме місцеву індустрію і етнографічну провансальську хату.

Виставка Національної Бібліотеки.

Паризька Національна Бібліотека влаштовує цікаву виставку раритетів-стародруків, оправ, манускриптів, естампів, гравюр і медальонів.

Експонати дадуть Національна Бібліотека, більші публічні бібліотеки, музеї з вул. Рішельє, помешкання ж виставки буде відповідно умебльоване стильовою меблюю зі збірок французького уряду.

Виставку улаштовує комітет з президентом республіки на чолі, прибуток з неї піде на видання антології сучасного красного письменства, яку автори присвячують своїм товаришам-письменникам, що полягли на війні.

Паризька Академія Наук.

Маємо відомості про новіші роботи таких академиків—М. Гюїльберт досліджує питання про траєкторії бурь, базуючися на мореплавній практиці, М. Пелегрен досліджує невідомі породи мароканських риб і, порівнюючи їх з породами, відомими лише в озерах Альп і Швайцарської Юри, висуває цікаву теорію поширення животного царства, М. де-Белем досліджує повітряні рослини, зупиняючися на питанні самозахисту їх проти висушування, що матиме прикладне значіння для сільського господарства.

Книжкові новини.

Л. П. Маргеріт випустив нового роману «La jeune fille, mal élevée» («Кенсько вихована дівчина»).

Л. Емон (автор відомої «Maria Charodelaine») випустив новий роман «Colin-mailland».

У серії «Сучасні чужоземні прозаїки» вийшов переклад з німецької мови роману

Р. Шикеле «Le consolateur des larmes», («Заспокоювач жінок»), переклад зробив С. Саптелі.

П. Бурже видрукував у вид-ві «Plon», роману «Cœur pensif ne sait ou il va» («Мрійне серце не знає шляхів»).

А. Лондр випустив у виданні Мішель свою книгу з тюремного життя «Au bagne» («На каторзі»). Книга користується надзвичайною популярністю й тираж її дійшов уже до 40000 прим.

Ж. Понсо випустив цікавого роману з життя первісної людини—«L'escuyer d'enfer» («Пекельний зброєносець»).

У черговій книжці «La revue universelle» уміщено кілька цікавих статей—Ш. Мора «Від сільського роману, до роману містичного», А. Моруа «Цариця Вікторія», Е. Сейлера «Пангерманіст по війні—ідеї графа Кайзерлінга», а також нового роману Е. Генруа «Міщанські достоїнства». У цьому ж числі знаходимо матеріали Монжуа «План німецько-російської допомоги».

З наукових видань з'явилися останніми часами—розвідка члена Медичної Академії М. де-Флері «Les états depressifs et la neurasthénie» і популярна книжка д-ра Ж. Фрмізан—«Відмолочування», що вийшла вже дев'ятим виданням.

Нові романи.

Е. Яду друкує новий роман «Le rayon dans le brouillard», Г. Бахелен анонсує вихід роману «La pêche de la Vierge», Ж. Увіль, П. Бурже, П. Бенуа і Г. Дівернуа продовжують «Роман чотирьох» під назвою «Micheline mariée», Г. Діместр випускає роман «L'ouvrees des portes» С. Шесен закінчує роман «Les epaves blanches», К. Марбо написала повість «Les chaniers de Francine» Г. Бєро друкує роман, «Lazare».

Нове видання «Братів Карамазових» у французькому перекладі.

Г. Монгольт готує новий переклад «Братів Карамазових» Достоевського, що вийде в трьох томах і буде першим повним виданням у французькій мові.

Літературно-критичні новини.

З приводу юбілею А. Франса буде перевидано його першу працю про А. де-Вінь, що вийшла року 1868 і не була ще перевидана.

А. Тьєрі виготовував збірку статей про Монкріфа, Кармонтеля й Коле під назвою «Amuseurs d'autrefois», Ж. Одіо друкує вибір класичних текстів під назвою «La Pastourelle dans la poésie occitane du moyen age».

К. Шлумберг друкує «Гулянки по байковому саду» «La Promenade au jardin des fables») збірку байок, починаючи з 14-го ст. і до наших днів.

М. де-Гард закінчує друком першу збірку своїх нарисів про сучасних літераторів під назвою «L'impertinence».

А. Давід випускає збірку своїх етюдів, де уміщує недруковані уривки з творів Верлена, д'Орвейлі, Ж. Ренара, Гюїсмана, Метерлінка.

М. Л. Пайєрон анонсує вихід книжки—«Письменники другої Імперії».

Роман П'єра Бенуа на екрані.

Відомий роман П'єра Бенуа «Кенігсмарк» (маємо російський переклад у виданні «Атенеї» Лнгр. 1923) інсценізовано для кіно фірмою Л. Пере і фільму демонструють зараз з великим успіхом на екрані Паризького кіно Мариво.

Виставка творів малярів-імпресіоністів.

У Парижі існує товариство «Друзів Люксембургу», що має метою збирання коштів для доповнення французьких музеїв творами сучасних артистів-малярів. Товариство працює під керівництвом відомого знавця мистецтва Ш. Пакемана.

Нещодавно товариство, користуючися збірками своїми та своїх членів, влаштувало виставку сучасних малярів, що є першою з серії задуманих товариством періодичних виставок. Виставка експонує сучасні твори, переважно імпресіоністичних напрямків, й мистецька критика найвище ставить такі експонати—Сезана—Краєвид, Моне Пані з парасолькою, Ренуара—Три купальщиці, Дега—Дві сестри, Сіслея—Коло води, Дені—Мадона в квітнику, Марке—Майдан в Танжері і Бонара—Кошик з квітками.

Виставка розпочалася промовою міністра мистецтв П. Леона.

Нові мистецькі виставки.

В галерії Дрю відчинилася виставка акварельних картин артиста-маляра Йонкінда. 12-го березня в галерії Деамбе відбувся вернісаж цікавої виставки картин художника-абата Каль.

Виставка картин Доше й Ільмана.

В просторій галерії Жорж-Пті відчинилася виставка картин двох відомих арти-

стів-малярів Доше й Ільмана. Обое працюють у французькому мистецтві по-над тридцять років, але ж доси не влаштували цілокупних виставок, що давали б уявлення про розвиток їхньої творчості.

Сучасна виставка дає найкращі уявлення про замріяний талант Доше, що кохається у світлових контрастах світанку й вечірньої імлі й Ільмана, що, навпаки, є реалістом, «співцем рудої землі», як оцінює його паризька критика.

Виставка акварелів і шкіців Богньє.

У галерії Брам відчинилася цікава виставка побутовця Богньє.

Богньє належить до того типу митців, що, окрім природнього хисту, мають ще нахил до постійної зарисовки сцен.

У мандрівці, у родинному колі, в політичному клубі—Богньє це найперше маляр і олівцем і пензлем фіксує побут. Паризька критика однодушно оцінює його виставку, найвище ставлячи його малюнки сепією типів декласованого Парижу і акварелі з мароканського побуту.

Мистецьке журі.

«Товариство французьких митців» обрало малярське журі на чергове трьохріччя (1924, 25, 26) з представників різних мистецьких течій.

Паризькі театри.

У Парижі працює зараз 48 театрів. Переважають комедійні трупи і театри варьете. Виставляють новітній, незнаний нам репертуар, але ж поважніші театри не забувають і старого репертуара. Так, у репертуарі «Comédie-Française» зустрічаємо—«Фігарове весілля», «Opéra-Comique»,—«Хабанера», «Тоска», «Міньон», у «Gaité-Lyrique»—«Мадмазель Пітуш», у «Gymnase»,—«Буриданів осел», в «Odeon»—«Тартюф», «Арлезіянка», «Собор Паризької Богоматері», «Локандерія» («Мірандоліна») та інші.

Сергій Ляпунов у Парижі.

Відомий російський композитор Сергій Ляпунов не без успіху виступає в Парижі, виконуючи свої нові композиції. На останньому своєму концертові, що відбувся 18-го березня в залі Філармонії, вкупі з ним виступав відомий тенор Роланд Айє, виконуючи речі Баха, Генделя, Діпарха й Шуберта.

С. К.

Бібліографія.

Е. А. Преображенский. «О морали и классовых нормах». Держвидав Москва, Ленінград. 1923 р. Тираж 15000.

За час революції це, здається, перша ґрунтовна книжка, що до питання морали. Ми тут не будемо брати весь зміст цілої книжки. Нам хотілось би лише зупинитись на тому, як автор ставить цю проблему. Автор, як революційний-марксист, не розглядає питання моралі, як одвічні, абсолютні істини. В історико-матеріалістичному освітленні мораль з'являється також діалектичною «надстройкою», як і право, держава і т. и.

Що ж таке мораль? Яку ролю вона відіграє в соціальному житті?

«Мораль—це правила, норми поведінки людей в певній галузі діяльності. Від юридичних норм вони відмінні тим, що визнаються, «доброхітно» принаймні, частиною суспільства.

Слід ще зауважити, що правила морали можуть бути або шкідливими, або корисними для людей. Мораль розглядає поведінку людей тільки в цій площині, але загально-людської морали нема. Моральні норми можуть бути корисними, відповідати інтересам певної групи суспільства. В історії розвитку суспільства мораль сприяла обереженню родини, колектива, класи. Мораль, це—директива в інтересах певної групи.

Так, у чукчів старики кінчають самогубством в інтересах роду. Торговля рабами в розвиненому буржуазному суспільстві вважається не етичним з'явищем, а в епоху Римської держави навпаки. Вбивство дітей у неосідлих народів і до тепер практикується, ми ж такі вчинки вважаємо злочинами.

Відношення до штрейкбрехера у робітників зовсім інше ніж у фабрикантів. Робітники лічать їх за злодіїв, зрадників; капіталісти—за своїх приятелів.

Візьмемо ще два приклади, дві паралелі, які наводить тов. Преображенський. Вони ще цікаві тим, що надто яскраво розкривають «природу» морали та совісті. Ротмістр-драгун запізнився за «вінтом» у предводителя дворянства і не встиг вчинити езекуції над селянами, які спалили поміщицьку усадьбу. Нашому ротмістрові не по собі.

А ось терорист, який спізнився вийти до приїзду сановника, щоб кинути в нього бомбу, почуває себе винуватим перед товаришами по партії, перед класом, інтересам якого партія його служить». З цих прикладів видно, що совість, яку ідеалісти-філософи вважають за щось «вище», є не чим іншим, як волею колективу, як почуттям відповідальності перед колективом, до якого належить індивід.

Ці приклади досить яскраво підтверджують те, що поведінка людини не може бути в класовому суспільстві корисною для всіх людей, а тільки для певних верств людності. Моральні норми виробляються впродовж історичного життя людей, їх класових взаємовідносин. Класова солідарність у сучасних пролетарів виробилась шляхом упертої довогнітної боротьби.

Звичайно, і класові норми пролетаріату не є вічні. До революції у робітників солідарність одна, тепер вона значно відмінна. Так, приміром, страйкувати в умовах капіталістичного ладу робітник вважає моральним вчинком. В сучасних умовах, коли влада в руках робітників, такий спосіб поведінки є вже застарілим і може бути шкідливим для самих робітників.

Погляд на підприємця в умовах Непу, державного капіталізму, значно інший, ніж в дореволюційні часи. В добу соціалізму він буде, певно, зовсім другим. Тільки в майбутньому соціалістичному суспільстві замість класових норм будуть норми загально-людські.

Так автор ставить проблему морали.

Ми тут не наводили низки прикладів, життєвих питань, якими тов. Преображенський ілюструє основні думки. Наприклад, погляд на різні чесноти: «сміливість», «совість», «брехню», «крадіжку», «нерівність» і т. и.

Автор чимало зачіпає питань із сімейного життя і питань, що до полових стосунків.

Книжка цікава не тим, що вона дає готові рецепти розв'язання етичних проблем сучасного життя, а тим, що по-марксівські ставить питання.

Ф. Шаховицький.

„Наукові Записки“ — орган Київських Науково-дослідчих катедр. — Т. I. ст. I—II+1—168, 8°, Київ, 1923 р.

У другому півріччі 1921 р. Науковий Комітет Укрголовпрофосвіти заснував у Харкові перші науково-дослідчі катедри, що мають вивести наукове дослідження на нові шляхи з тими новітніми перспективами, що їх дала жовтнева пролетарська революція.

В 1922—23 р. р. розпочато організацію дослідчих катедр і в Києві, де вже працюють 18 катедр.

„Київ,—читаємо в передмові „Наукових Записок“—для широко-організованої наукової праці створює особливо сприятливі умови. Він ще перед війною був найбільшим на Україні осередком науки і культури, і кількістю та розміром наукових установ, і кількістю наукових працівників, і кількістю студентства. Навіть значно даліше з-поза України тяжили до його, як наукового осередка. З найвіддаленіших закутків півночі та заходу колишньої Росії, з Кавказу, з Сибіру і Далекого Сходу тяглася молодь до Києва“.

Тепер перед наукою і науково-дослідчими катедрами повстає завдання піднести науку до ролі творчого чинника в організації нового життя, без визиску, без поневолення, винайти найдоцільніші способи пристосування зовнішнього матеріального оточення для потреб найширших і найбільш упосліджених до революції робітничеселянських мас, прикласти всіх зусиль до найскоршого відродження народного господарства і найбільшого розвитку продукційних сил країни.

Та найтіснішого зв'язку з життям, нерозривного контакту з робітничеселянськими масами наука досягне тоді, коли до організованої колективної праці широкого і планомірного наукового дослідження, як активні співучасники, через інститут аспірантів придуть найздібніші представники робітництва й селянства, що вийшли з-поміж них і нерозривно сполучені з ними.

Київські науково-дослідчі катедри і розпочали нині свою наукову роботу, простуючи шляхом так часто занедбуваним у науці до останнього часу,—шляхом єднання життя й науки, науки і праці.

З величезними зусиллями, відриваючи останні кошти від тих малих операційних засобів і платні, київські науково-дослідчі катедри випускають перше число своїх „наукових записок“.

Після передмови, в „Записках“ подано 25 наукових праць представників різних катедр. Зазначимо найбільш цікаві праці, що дають багато матеріалу для всебічного пізнання України:

Тутківський, П., акад., «Сліди колишніх гейзерів в українському Поліссі».

Красівський, Л., «До геології Побужжя».

Чирвинський, В., проф., «Київський гнейсо-граніт».

Шарлемань, М., «Про де-яких рідких птахів Київщини».

Шелюшко, Л., «Цікаві лепідоптерологічні знахідки на Україні».

Фомин, О., акад., «До вивчення торфових мохів на Україні».

Розанов, В., проф., «Історія української драми».

Пархоменко, В., проф., «Питання про початок історично-державного життя у східних слов'ян».

Птуха, М., акад., «Таблиці смертності для України».

Пучківський О., проф., «Роля українців у розвитку медицини в Росії до середини XIX століття».

В кінці „Записок“ подано короткі інформації про діяльність київських науково-дослідчих катедр та список докладів, улаштованих тими катедрами.

Ознайомившись з змістом і тому „Наукових Записок“, мусимо зазначити, що „Записки“ є лише збірник наукових статей київських наукових робітників, що не дає, власне кажучи, жадного уявлення про дійсну працю київських науково-дослідчих катедр.

Перш за все з 18 київських катедр лише 8 катедр подали матеріали до 1 тому «Записок». Немає, напр., жадної статті з ціклу сільсько-господарського. А коли

в передмові говориться про те, що науково-дослідні катедри мають вивести наукове дослідження на нові шляхи з новими перспективами, то для 1 тому, безумовно, доцільніше було б дати статті з сільсько-господарської економіки, марксознавства, ніж з хемії, або чистої математики.

Подано, далі, в «Записках» статті з історії й статистики, коли в Києві і катедр таких немає.

З 25 авторів статтів лише 7 належать до складу катедр. Список докладів, приведений в «Записках» далеко неповний і невичерпуючий. Напр., в катедрі сільсько-господарської економіки, в праці якої я брав участь під час свого перебування у Києві, прочитано було значно більше докладів, ніж зазначено в «Записках».

Перевіривши статті, розміщені в «Записках» з списком докладів, улаштованих київськими науково-дослідними катедрами, бачимо, що жадна стаття не була темою докладу.

Але найголовнішою хобою «Записок» є те, що в них майже зовсім немає праць аспірантів, наукових співробітників, взагалі, молодих сил, а переважно розміщено праці відомих учених. Де ж тоді та активна співучасть найздібніших представників робітництва й селянства, про яку говориться в передмові «Записок».

Припускаю думку, що більшість (якщо не всі) статтів, розміщених в «Записках», написано давно, ще як і дослідних катедр не було; майже всі статті є індивідуальні праці авторів і до катедр, як таких, відношення не мають. Через те «Наукові Записки» київських катедр, власне кажучи, є продовження або заміна «Науки на Україні», журналу, що чомусь припинив своє існування.

Сподіваємося, що в дальших випусках «Наукові Записки» не будуть збірником праць окремих авторів, а дійсно виявлять життя Київських науково-дослідних катедр. Для цього в «Записках» треба розмістити тези тих докладів та рефератів, що читалися на окремих катедрах, друкуючи цілком найбільш видатні, оригінальні та актуальні теми. А найголовніше—треба дати можливість молодим силам виявити себе, треба не на словах лише, а на ділі тримати міцний зв'язок з життям, нерозривний контакт з робітничо-селянськими масами.

Треба, нарешті, ввести самий широкий колективізм в справу наукового дослідження, а цього якраз «Запискам» і бракує.

Н. Дубняк.

В. У. А. Н. Записки історично-філологічного відділу, кн. II—III (1920—1923), лінгвістична частина.

В лінгвістичній частині знаходимо працю Вс. Ганцова: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“, що становить витяг з більшої авторової праці „Фонетична історія звуків *о, е* довгих в українській мові“.

Учень Щерби й Шахматова Вс. Ганцов, здається нам, перший підійшов тільки до питання про північно-українські дифтонги й дав коли не вичерпуючу, то у всякому разі надзвичайно цінну їхню характеристику. Головні висновки ґрунтовної розвідки авторової такі: 1) Поліські дифтонги становлять одну, фонему, це—сполучення зі зміною артикуляції, та довгістю не відрізняються від звичайних наголошених монофтонгів, це перше, й становлять в уяві того, хто каже простий звук, це друге. Ця висловлена вже в лінгвістичній літературі думка знаходить собі компетентне й остаточне ствердження в праці Ганцова, 2) Радикальна зміна артикуляції протягом вимови дифтонга неможлива, 3) Ясно виявлені дифтонгичні відтінки бувають тільки під наголосом. 4) Обидві частини дифтонга здебільшого бувають рівні, 5) Дифтонги вимовляються з більшим напруженням ніж звичайні голосні.

Далі знаходимо критику дотеперішніх поглядів на повстання «і» з дифтонгів (Михальчук, Шахматов). Виходячи зі своїх спостережень, уважає автор погляд, ніби переважне значіння для розвитку монофтонга «і» мала друга частина дифтонга, за помилковий, аргументуючи свою точку зору тим, що в спостережених їм говірках процес розвитку був очевидно протилежний—тоб-то «*ио*» набувало «передньої» (розуміється акустично) артикуляції *йі* надалі *йі* і наслідком дислабілізації дало *і*. Який ні важливий цей висновок, коли його прийняти (а для спостережених автором говірок його можна вважати за доведений цілком), але ще цікавіші для історії дифтонгів спостереження авторові над рефlekсацією ненаголошених *о, е* довгих в північних говірках, і висновки що до значіння цієї рефlekсації. Не під наголосом *о, е* довгі дали в більшості випадків «*о, е*» прості (за винятком деяких морфологічних категорій де дифтонги мали з'явитися по аналогії з наголошеними флексіями). Звідси важливий

(найважливіший мабуть із розгляданої праці) висновок, що історія звуків *о, е*, довгих у північних і південних говірках значно різнилася, бо ж у південних говорах маємо «і» з «о, е» довгих незалежно від наголосу. Висновок вартий окремої розвідки, яку й обіцяє дати автор у наступний час. Але вже з наведеного ясно, яке має значіння праця Вс. Ганцова для історичної фонетики українського мови. Висновки авторові ґрунтовніші й більше підперті фактами живої мови, ніж трохи штучні концепції Шахматова, що опиралися виключно на графіку, не кажучи вже за зовсім несподівані погляди Смоль-Стоцького-Гартнера на «ікання» в українській мові, як наслідок скорочення *о, е* перед іскладом з *ч, в, й*, слабими.

В розділі «Матеріали й замітки» знаходимо неінтересну полеміку Є. Тимченка з М. Грінченковою на тему, кому належить голівна заслуга в справі складання словника української мови так званого Грінченківського «спростування помилки проф. Є. Тимченка», далі відповідь Є. Тимченка і далі знову «До відповіді проф. Тимченка». Полеміка, що більше нагадує де-які місця з де-яких оповідань Нечуєвих, ніж це личило б для збірника В. У. А. Н.

Далі знаходимо рецензію О. Курилової на підручник проф. Кульбакіна «Український мови», в якій викладено зміст книги Кульбакіна й подано висновок: «Студентству нашому він стане в пригоді». Про цей висновок поговоримо нижче, а зараз зазначимо істотні хиби самої рецензії. Не підкреслено поперше абсолютно компілятивний характер книги. Коли в рецензії сказано, що фонетична система української мови «характеризується згідно з прийнятими в науці новішими методами опису», то слід було б підкреслити, що в науці прийнято характеризувати фонетику на підставі спостережень над живою мовою, а не списавши поряд кілька цитат з різних авторів, безпорадно плутатись у них, як це робить проф. Кульбакін хоч би, що до питання про вимову українського «и», не знаючи кому дати перевагу, Броківі, чи Смоль-Стоцькому і не маючи очевидно дозволів, живши на Україні, самому прислухатися до вимови цього «малорусского» звука.

В рецензії зазначаються дрібніші хиби Кульбакінової книги, що свідчать про цілковиту невинність шановного професора в справах української мови як-то трохи не виключно діалектизми в парадигмах, форми, що зовсім не існують в українській мові—досить навести хоча б такі слова як *каза к* (з «а»), *цукр*, *щасте*, *еще*, *ему*, *неи* (дат. ед. ж. р!), *моєю*, *воевода* і безліч інших гумористичних винаходів.

Не зазначено в рецензії також і того, що проф. Кульбакін, що порівнює сербську мову не з прапівденнослов'янською, а з праслов'янською, за потрібне взяв рівняти вкраїнську мову з нашивку скроєною по Шахматову «праруською» мовою. Слушно заважачучи хиби Смоль-Стоцького, що до аргументації в справі цього питання, Кульбакін сам ухилиється в другий бік і стає в підозрілу близькість до Соболевського й подібних. Свідомо ігноруючи риси вкраїнської мови, відмінні від російської (прикладів такого ігнорування досить наведено і в рецензії), Кульбакінський підручник з огляду ще на зазначені «особливості» його ні в якому разі не «придатний для студентства». Навпаки, його слід вважати абсолютно непридатним для не фахівця, що не має змоги розібрати, що в винаходах проф. Кульбакінова наука, а що папложнення «малорусского наречія».

Зазначимо, нарешті, що де-які завваження автора рецензії до книги не зовсім і слушні. Наприклад: рецензентка, приміром, уважає за характерніші для вкраїнської мови форми дієприслівникові з *е* на кінці «ходивше, ходяче». Що ці форми є ті самі, що й ходячи, ходивши, видно хоч би з того, що під наголосом у кінці (ідучи) буває тільки «и», отже все зауваження зводиться на нівець, на графіку. Та далеко більше є такого, що зовсім не завважила рецензентка, шануючи очевидно з якихось міркувань лінгвістичну репутацію проф. Кульбакіна. Із рецензії все ж таки неясно, що книга Кульбакіна цілком тенденційна, й до того ще дуже неохайно й нашивку написана праця, не з'ясовує рецензія також і того, наскільки авторові бракувало знання того мови, який він узявся був описувати.

М. Йогансен.

М. А. Мензбир. Великий ледниковий період Європи. (Век мамонта і печерного человека). Петроград. Изд. М. и С. Сабашниковых. 1923 г. Стр. 126.

Темою для свого цікавого начерку автор вибрав питання про «Великий льодовий період». Само назвисько це наводить на думку про його виняткове значіння. Явище це було причинком до цілої низки фавністичних осібностей півночі, відіграло воно величезну роль й на початкових шляхах людства.

Цілком природньо, що над цим питанням міркувало багато спеціалістів—вчених, але що до того з'ясування, то дати їй досі змогли вони лише голі гіпотези. Одні з них причину явища вбачали в соняшних плямах, інші—в невідомих відмінках в корі земної кулі.

З огляду на це, автор начерку поставив собі завдання сприяти встановленню правильного погляду на розмір і значіння льодових явищ в органічному житті землі.

За для цього він вишукує перш над усе одну якусь загальну причину з'явища, яке мало місце не лише в геологічну добу, але здійснюється повсякчас на наших очах (Альпи, Кавказ, Гімалаї, Кордильєри, Антарктичний материк).

Автор правдиво гадає, що, «знайшовши з'ясування утворенню й розвитку сучасних льодовців, ми таким робом підійдемо до вирішення питання про причини розвитку льодових явищ в геологічну добу» (ст. 4).

Проте, своїм начерком автор дає лише відповідь на запитання «як», але не на питання—«через що». Він сам з сумом занотовує на ст. 48. «Ми все ще стоїмо перед загадковим явищем повільного зниження температури протягом, принаймні, всієї третичної ери»...

Початок зледеніння Європи він з непевністю відносить на кінець третичної та початок четвертичної доби (ст. 1, 21), з чим не погоджується Денпер, який заперечує думку про значне зниження температури в пліоцені (ст. 49) та П. А. Кропоткин, основоположник (70 р.р.) думки про льодовий період в ділювіальну добу.

Наприкінці пліоцену,—обстоює автор свою думку—безсумнівно мало, місце зниження температури, а разом з тим, при сильній вохкості, розпочалося зледеніння гірських верховин. З'являється мамут—*Elephas meridionalis*, побіч з уже зникаючим мастодонтом. Жирафи в цей час і сила антилоп вже зникли навкі. Та це й зрозуміло. «На початку пліоценової доби зима холоднеча в південній Росії досягла вже значного напруження» (Н. А. Соколов). Але робити звідси висновок про існування цілих двох зледенінь протягом пліоцену на території сучасної України, як це робить проф. В. О. Городців у своїй новій археологічній класифікації, немає жадних підстав: Східня Європа знаходилась в зоні континентального підсоння!

Більшість геологів приймає, що зледеніння Європи розпочалося з ранішого періоду четвертичної доби. За останні часи, однак, все частіш починають лунати голоси, що початок льодової доби слід одсунути на кінець пліоцену, тоб-то, на кінець третичної доби. На це автор начерку зазначає, що мабуть воно так і є. Льодова доба насунулася не відразу. Метеорологічні умовини, що викликали її, зі свого боку, наступали надто поволі. Можливо, пройшли не віки, а тисячоліття, доки льодовці переступили за межі своїх вікових коливань, і Європа увійшла в льодову добу» (ст. 39).

От оці ось «тисячоліття», що простяглися напередодні зледеніння в четвертичну добу, і є тим дольодовим періодом,—для України, принаймні,—на початок якого припадає, наприклад, славнозвісна кирилівська стоянка у Києві.

«У Східній Європі 2-га межльодова доба поволі перейшла (через 3-є зледеніння, протягом четвертичної доби, для України подвійне, Т. С.) в післяльодову добу, а в середній (Європі) її змінила 3-я льодова, 3-я межльодова, місцями 4-а льодова й нарешті вже за останнього насунався післяльодовий час» (ст. 48), при чому, територія України після 3-го зледеніння «вже не вкривалася більше льодовцем» (ст. 75).

Таким чином, доводиться одкинути геть,—що до України,—як четверте, тоб-то найпізніше, зледеніння, так само й найперші два (пліоценові), які, однак, мали місце в Зах. Європі. В кінці пліоцену вся «південна степова Росія» перебувала вільною од другого, найбільшого для Зах. Європи, зледеніння (ст. 78), що також свідчить не на користь узагальнення вищезазначеної археологічної класифікації.

Здається, даремно автор начерку «сподівається надолужити відомості про них (льодовці, що не існували! Т. С.) досліджуванням їх у Росії» (ст. 57).

Висновок з зазначеного той, що нова (1919 р.) археологічна класифікація Городцова, цілком, можливо, слушна для Зах. Європи, з її загально визначеними в науці чотирма зледеніннями, з'являється трохи передчасною і в ніякому разі не придатною в цілому що до території сучасної України.

Як вище зазначено, автор цього начерку завзявся виробити правдивий погляд на явища льодової доби, чому він присвячує велику частину свого твору (80 ст., зі 120). Не вдюживши через те, що такі кардинальні явища льодової доби, як мамут і печерна людина (згадані навіть в підзаголовку), якимось змазано й освітлено не в тій мірі, як вони на те заслуговують.

В своєму досліді про льодовий період Мензбір виступає, як певний ворог Кюв'є з його гіпотезою катаклізмів в історії землі і, навпаки, гарячим прихильником великого Ляйеля, всіляко намагаючись, слідом за останнім, довести, що льодова доба для Європи не мала значіння якоїсь катастрофи.

Широким пензлем змалювавши картину повільного зросту льодовців, що не могли бути постійними в своїх розмірах; підкресливши їх величезну руйнуючу силу й вказавши на сліди їх у виді численних озер, подряпаних валунів, баранячих лобів та, у свій час, айзбергів, як на характерну рису льодового ландшафту, автор задається питанням: чи нема якої загальної причини, од якої залежить розвиток льодовців під різними широтами і в різних підсоннях?

Відомо, що не лише льодовці існують сумежно з тропичною рослинністю, але, з другого боку, їх цілком забракло, скажем, у північно-східному Сибіру, де ми маємо найнижчу середню годову температуру. Це міркування приводить автора до питання про походження льодовців і до розглядення низки відповідних гіпотез. Авансом автор «особіно підкреслює» висновок, що 40 літ тому зроблений А. І. Воейковим, що необхідною умовою утворення льодовців є притік великої кількості вогкості, підкреслює через те саме, що особисто визнає поодиноким правдивою лише метеорологічну гіпотезу походження льодовців, вперше висловлену Грегорі й докладно розвинену пізніше Хармером,—як певно еволюційну.

Проти астрономічної теорії Кроля-Уоллеса, особливо вживаної в Англії, Мензбір робє заперечення в тому змислі, що надто велика частота й скороченність льодових періодів не відповідають фактам дійсності, яка констатує іноді павзи між активними льодовцями в багатомільйонів років.

Надзвичайно приваблюючи по своїй простоті і надто зараз розповсюджену льодову гіпотезу запропонував у 1896 р. Арреніус, підтриманий пізніше проф. Чемберленом. Згідно цієї теорії, зменшення на половину кількості углекислоти в атмосфері неминує поверне землю до льодової доби плейстоценового часу. Запереченням служить вказівка, що теорія ця не з'ясовує фактів історичної геології, та крім того кількість углекислоти в повітрі постійна.

Більшість геологів приймає чергування окремих льодовців (і межльодових доб) од шости до трьох. Гейниці обстоєє лише одну добу, з послідовним наступанням і одступанням льодовця. Мензбір визнає теорію Гейниці по суті правдивою, хоч і приймає її лише на половину. Мої ж геологічні досліді на Україні у 1923 році примушують, не хитаючись, встати на захист цієї останньої в її цілому.

Хронологія льодової доби за останні роки значно просунулась вглибину, набувши певних рис постійности. Льодова доба в Європі тяглася щось по-над 500.000 років, в Росії з Україною—біля 200.000. Людина первісної, гейдельбергської, раси вдерлася сюди з Азії за 300.000 років до нашої ери.

Надто уважно проаналізувавши тундрову гіпотезу німецького вченого Нерінга (66—76), Мензбір довів її безпідставність.

Мамут, що відігравав остільки видатну роль в житті європейського троглодита, мав підстави сподіватись на більшу до себе увагу з боку дослідувача, з яким ніяк не можна погодитись, ніби мамут не має своєї, досить усталеної, генеалогії.

Двадцять стислих, але дуже змістовних сторінок присвячено автором герою доісторії, самовидцю льодової доби, печерному предкові європейців.

Взагалі, невеличка охайна книжечка, яка скидається на око, з чітким та приємним для очей шрифтом, безсумніву заслуговує уваги. Повторність та місцями непевність в твердженнях цілковито надолужується легкістю мови, яка в прикрашених формах розповідає про суто-фахові речі. Книжка пригідна й для ширших кол читачої людности тим більше, що промовляє на тему вселюдського інтересу, малюючи яскравими фарбами суворі обставини життя наших льодових предків.

Гн. Стеллецкий.

Р. М. Волков. Разыскания по сюжетосложению народной сказки Том I. Сказка великорусская, украинская и белорусская. Гос. Изд. Укр. 1924. XII. 238 стр. Тир. 3000.

Перед нами початок великого дослідження, яке повинно, на думку автора, охопити всі сторони народної казки, її форму, сюжети, ідеологію і культурно-історичну обстановку її зародження. Перший випуск першого тому, який оце вийшов у світ, присвячено аналізу сюжето-складання казок про неповинно-гнаних. Автор відрізняє тут такі групи: 1) казка про мачуху й падчерницю, 2) про підмінену жінку, 3) про

неповинно гнати жінку, 4) про обрізану сестру і 5) про героя-дурня. Весь зміст книжки приводить властиво до установа літерних схем, чи формул для різних варіантів тієї чи іншої казкової теми. Наприклад, так: загальна сюжетна формула казок типу «Золушки» має таку структуру (літери значать прості повістярські одиниці):

$$a_1 A_8 C_7 R_4 A_{11} A_9 A_{10} C_7(1 + j) e_1 C_2$$

Подібними формулами наповнена вся книжка. Таким чином, ми бачимо, що це дослідження Р. М. Волкова збудовано виключно на формальному підході до поетичної творчості по-за всяким зв'язком з громадським оточенням, чи культурно-історичними обставинами, в яких виник художній твір. Але метод, обраний автором, задовольняючим признати не можна: завдяки своїй крайній механічності, він безплідний. Що дає для читача цей безкінечний перелік варіантів даної казкової теми і встановка їх структурної форми? Не можна ж забувати, що внутрішній розвиток казки (цеб-то її сюжет) і зовнішня історія її (місце і час виникнення казки, соціально-економічна основа, шляхи розповсюдження) тісно зв'язані поміж собою. Необхідно мати на увазі, що розповсюдження елементів народної творчості (фольклору) виникає нерівномірно і непростолінійно. Вона разом із загальним культурно-історичним потоком, проростаючи в оточення багатьма паростками, образує тут нові повторні осередки і захоплює все нові й нові області. Часто казковий, чи пісенний матеріал захоплюється владним колонізаційним рухом і, відокремившись від загальної маси, заноситься в далекі області, даючи тут початок новим осередкам. (Такий спосіб перенесення елементів фольклору можна назвати метастазом). А тому не можна не поставитись негативно до методу автора: він бере самовільно один клас казок (фантастичні казки), виходячи з цього класу одну групу казок—про неповинногноблених,—і на протязі 200 сторінок розглядає схеми превсяких варіантів даної казкової теми. Для того, щоб висновки автора не стали випадковими, йому потрібно було б оброблювати по такому ж методу і всі останні сюжети та групи казок; а така праця вимагає багатьох літ марудливої роботи і декілька десятків томів. Інша справа, як би Р. М. Волків попрабував установити найбільше загальні теми для всіх казок, подібно тому, як покійний берлінський професор Рихард Мейер прагнув довести всі казкові сюжети до трьох основних тем: 1) схема «Зайвого», 2) схема «все, крім» і 3) схема крадіжки відзначної прикмети чи атрибуту. Для науки було б більш цінним, аби проф. Волков попрабував виділити із складу казок різні культурно-історичні шари: доісторичний, феодальний чи дружино-княжий, мотиви книжного походження і т. д. (див. Macculloch, *The Childhood of Fiction*, p. 9).

З деякими твердженнями автора, в передмові до книжки, теж не можна погодитись. Так, відзначаючи властивість «казкового складу», чи то пак поетичної техніки казок (стор. 12 і слід.), він указує на повторення, наростання ефекту, паралелізм і стереотипні фрази. Але до типових рис «казкового складу» потрібно, крім того, віднести концентрацію дії довкола одного героя, пересування вершини драматизму на кінець казки, відсутність побічних дій і паралельних сюжетних ходів, слабкість мотивівки дій, відсутність власних імен, або занадто загальний їх характер і т. д.

По своєму підходу робота проф. Волкова нагадує працю казанського вченого В. Андерсена про казкові сюжети. Але там принаймні ми находимо весь матеріал, який торкається того чи іншого сюжету (казки первісних індо-європейських східних народів), наш же автор, наслідуючи, за його власними словами, за методом проф. Д. К. Зеленина, находить можливим обмежитись однією лише національністю, забуваючи про те, що чим ширша площа під будівлею, тим вона стоїть непохитніш.

Е. Нагаров.

Михайль Семенко. Кобзар. Повний збірник поетичних творів в одному томі! (1910—1922). Київ, 1924, «Гольфштром», 648 стор., ін. 8°.

Солідний повний збірник творів і останній задержуватий вибрік. «Кобзар»! З небіжки Елени Гуро епіграф: «Созданное уже не принадлежит тебе». Михайль Семенко. *Golfstrom*.

Взагалі Семенко стільки зробив для української поезії такого, що вже має певне місце в її історії, і в той же час ніби не виправдав своїх же власних надій.

Звідціль подвійність у критичному відношенні до його творчості не тільки професійних критиків, але й самого автора. Основна риса цієї творчості є напруженість, яка зараз же спадає, не досягши бажаних наслідків, і знов відновлюється, знов зарано спадаючи.

«Мій девіз — несталість і несподіваність» — каже поет і підкреслено римує історію з істерією на 337 сторінці.

Час, як відомо од другого панфутуриста, є поганий кравець, і от протягом 11 років зшив він книгу не книгу, а дуже товстий, трохи шаржований, автобіографічний звіт («всі біографії — шаржний звіт» — та ж стор., XXX.) з метеликів — «пуантів» на прецікаву тему: «Хочете знати, хто такий — я?»

Певної відповіді на це запитання автор не дає та й не дасть мабуть вже, бо трохи запізнює, примусивши зацікавлених звернутись до соціологічної аналізи, творів.

Відповідну аналізу вже пробував переводити Володимир Коряк, який присвятив у різних місцях не одну цікаву сторінку Семенкові, визначивши, між іншим, як найсильніші боки в поета, його працю над синтаксою та словником, його імпресіоністичне малювання міста.

Але українська література з 1918—1919 р. р. зробила несподівані кроки на шляху «якогось відродження», що од його в свій час одмовився Семенко, і означені т. Коряком риси загубили актуальне значіння новаторства.

Семенко (вкупі з футуризмом взагалі) опинився у малоприємному, бо воно облудне, становищу застарілого новатора, футуриста без *futurum*'а майбутника в минулому.

Неорганізована однією певною ідеєю праця дала, як і слід було б чекати, трохи негадані наслідки.

Семенко не написав книги, хоча б у змісті пародії на шевченківський «Кобзар». Він і в повному збірникові дав те, що давав завжди — мішанину талановито недороблених віршів з віршами просто недоробленими, присвятивши всю цю творчість одній темі — Семенкові, іноді трохи глузуючи з неї:

То мої поезії беззразкові,
То мої поезії бензинові,
То мої поезії випадкові.

Ми кращої думки до тих поезій, ніж сам автор: вони (поезії) не беззразкові мають певні, іноді погані, іноді гарні, зразки, здебільшого російські; вони, безумовно не бензинові та й не випадкові. Поет так часто кокетував з публікою, містифікуючи земляків, що йому вже на слово не ймуть віри. «Притворно безумний Семенко» — остання хронологічна характеристика поета (в російській пресі).

Всі зазначені, властиві поетові риси остільки органічно злилися в його особі, утворюючи цю соромливо-задержувату, парадоксально-шаблонуву постать, яка прикрашує обкладинку книжки і витикається з кожного рядку її, що зусилля Семенка на останніх сотнях сторінок вийти по-за власні межі треба вважати невдалими. Наслідки цих зусиль не цікаві, не надаються до читання. Поет відчуває, він, між іншим, щира людина, що «грузне у фразах». Але чи справді він все це робив, чи серйозно писав «кобзаря», чи навмисне дратував публіку, містифікуючи, своїм звичаєм...

«...Зачиняє бог свій театр, спускає завісу,

Спомин минулого несподівано замерз».

Відповідь! Або ось, ще ширіше:

«Одбодлерили, одсеверянили
пороскапували душі в кавярнях».

Спитайте в самого поета і він відповість —

«А я хіба що казав?

У мене слів немає».

(стор. 593).

Ви вже повірили? Даремно! Ось Михайль Семенко накрутив цілком педантично («поезозмалярство!») конструктивістичні жарти на тему:

«Михайль Семенко поголив бороду» і кинув, задумався. Нудно!

«Яка насолода вмірати...»

А потім серйозно, задумано, на останній 627-й сторінці висунув Вам, вельмишановний громадянину, та й вам товариші, — язика:

— VII —

«Понеділок

Вівторок

Середа

Четвер
П'ятниця
Субота
Неділя».

ХІІ. 922. Київ.

Кінець.

З зовнішнього боку книжку витримано дуже демократично в дусі якогось поганого видання «Кобзаря». Ціна дешева, порівнюючи з розміром. Портрет у книжці (фотографія 19-го року) не вийшов. В змісті популяризації панфутуризму книгу треба вітати, хоч у ній переважає Семенко кверо-северянїнської доби. Як що дивитися на неї з точки погляду літературної паталогії, так треба тут берегтися, бо Семенко підроблено хворий. Іноді здається, що він і не футурист, бо до своєї ідеї Семенко ставиться не фанатично, а скептично. Ми не віримо навіть у занепад сучасний семенківської творчості, г. ч. через те, що розділ «Решта» безумовно талановитий і дотепний, а це останній розділ книжки.

Якось не йметься віри і в те, що «таки справді співає останню пісню останній поет, цеб-то я, лірик океанів і континентів», коли так каже Михайль Семенко про себе. І пісня не остання, і зовсім він не лірик континентів цей П'єро з Хрещатику, але справді лірик. Поеми і взагалі довгі речі Семенкові не вдаються. Поеми спец-призначення, як відомо, просто нудні, виходять по-за імпресіоністичні межі, призначені натурою Семенкові. Символістична «Ліліт» поділяє ту ж сумну участь. Перша з поем Семенка цілком лірична—«Вінок тремтячий»,—цікава і стоїть якось окремо в творчості поета. Шкода, що ця прекрасна річ, яка так гарно передає «містику» міста, не звернула на себе в свій час відповідної уваги. З окремих ліричних мініатюр можна нарахувати багато і невдалих та біля половини їх перейнято суто семенківським капризним гумором і своєрідною задержуватою кокетовістю, з-за якої виникає мимоволі ціла низка мало захоплених собою визнань.

От на-останнє уривок авто-характеристики Семенка:

«Життя мене обігнало,
А я застаюсь романтиком,
І кожда моя дрібниця—трагедія,
І кожда мрія моя—огонь ворожий,
І кожда щирість—помилка,
І стремління—рабство...
І вільний раб—ім'я моє.
І не дивуйтесь моїй сміливості,
Бо її змінює замішання.
Геніяльність змінюється бездарністю
...Я не знаю своїх доріг...»

(стор. 343).

«Життя мене обігнало»—характерне визнання, що повторюється в книжці. Але ми ж кращої думки, що до творчості автора, ніж він сам у вище-наведеному уривкові, хоч і визнаємо почасти правдивість цих інтелігентських самообвинувачень.

«Кобзар» Семенка викликає де-які проблеми до розв'язання.

З соціологічної точки погляду виникає тема: «Самоліквідація інтелігентського індивідуалізму, як безнадійне завдання інтелігенції—за матеріалами Семенківського «Кобзаря».

З точки погляду формалістично-психологічної, хоча б така:

«Занепад формального новаторства, яко форми літературного поступу—в зв'язку з «Кобзарем» Семенка».

І наприкінці сам поет напрохується на тему:

«Кобзар» Шевченка і «Кобзар» Семенка з точки погляду відношень Семенка до Тараса Григоровича.

М. Доленго.

Р. С. Додаю ще де-кілька цитат до вищезгаданих тверджень:

«Я червоний з блакитним» (335 стор.)
«Я—жертва погасаючого світу
«Я—поранений звір».
«Я тримаю в кишені світ бездонний,
«Я—фігляр» (336).

«Бажати жить великий ризик». (175).
 «І смерть, комична смерть, заграла на струні»...
 «Тротуари пусті нудні й давно знайомі вітрини» (107).
 «Твоє тіло слизьке, як пристрасть,
 І виблискує ніби відьма «Ропса» (123).
 «Слова мої непослідовні» (49).
 «Чому не можна перевернути світ?
 Щоб поставити все догори ногами?»

М. Д.

Я. Мамонтів. «У тієї Катерини». Інсценізація поезії Т. Шевченка. Автор скористувався нагодою святкування роковин великого поета і, взявши за основу Шевченківську фавулу, написав сценічний етюд...

Незручно по-моєму називати це інсценізацією, бо річ зроблено досить самостійно.

Текст подано в стилі Шевченківських драматичних творів. Вийшло гарно, романтично й трохи солодко. На мою думку, було б багато краще, коли б автор був відійшов цілком від Тараса Григоровича, щоб-то пересипав свою Катерину перцем сьогоднішнього дня. Річ мабуть розрахована на селянсько-робітничий театр. Перед текстом рекомендується прочитати слухачам вірш Шевченка. Було б краще той вірш вставити в середину замість кобзарської думи.

Мова гарна. П'єса, очевидно, матиме успіх.

Z.

Володимир Сосюра. Осінні зорі. Збірка поезій. В-во «Книгоспілка». Харків, — 1924—Київ. Стор. 78, in 8^о.

Володимир Сосюра. Місто. В-во «Червоний Шлях». Харків, 1924, in 16^о.

Лисиче над Дінцем кинуте. Червона Зіма проминула. Немає ні тепла од рідної хати, ні спокі од проллятої крові. Ні в чому забутись, бо навіть спомини дають все смутніші і блідніші відбитки. Порожня мрія не знайшла за що зачепитись у космічний просторині і повернулася до землі-матусі, що весь час побивалась «там, унизу».

Повернулася знесилена, зневірена і зупинилась на одному об'єкті, що на його не звертала до того певної уваги—на власному «я», на Володимирі Сосюрі.

«Хто розуміє цей жах, коли душа така самотня...
 Моє серце—благбаз в часи військового комунізму,
 Коли далі були такі пахучі, такі червоні»...

Так почались «Осінні Зорі».

Але, повернувшись до свого «я», мрія поета різкими рисами накреслила в блакитному майбутньому свою ідеологію.

Колись буде знати про Перекоп кожна дитина і перейде повна електрофікація («зацвітуть електричними зорями і земля і небо»). Колись будуть віки за одну хвилину і тоді прийде кінець НЕП'у.

До нової економічної політики Сосюра відчуває між иншим чисто особисту ворожечу, яка, спіраючись, безумовно, на соціально-економічних факторів, визначає все ж собою домінуючий загальний тон всіх його поетичних емоцій, що з усією своєю конкретною тематичністю завжди здаються трохи потойбічними, наджиттєвими...

В майбутньому «згадають і про Володимира Сосюру», а зараз до цієї згадки повернувся він сам, але зараз —

«Моє серце—благбаз в часи військового комунізму».

Далі—мрії («чи й на Марсі такі ж менестрелі?..»), спомини («кричали по ночах міста в крові й одчаї»), сучасні враження («магнолії лимонний дух»), еротика і впливи, поетичні впливи сучасних елегіків. До Сосюри в нас було таке уявлення, що революція і війна—це великі трагедії, до яких треба підходити з підвищеним тоном, з гучним голосом,—уявлення ясно інтелігентське. В Сосюрі все це перетворено в ніжну тендітну елегію з постійним рефреном:

«А десь по-над Дінцем журба осіння бродить».

Таким чином виникли поеми,—ліричні, історично-революційні. Тематично вони зв'язані з «Червоною Зімою», але відрізняються од неї все більшим і більшим

одходом од безпосередності вражіння. В «Осінніх Зорях» такими будуть, як раз «Осінні Зорі» (не вся книжка, тільки окрема поема на 38 стор.), «Оксана», «Віра», а також і «1871 рік», хоч остання поема і має історичну тему 1-ої комуни. — Творчий принцип у всіх цих творах один — «зняться мені ешелони і далі». Відрізняються вони од «Червоної Зими» і дійсно — так, як сон од дійсності... В усіх акварельна двохмірна мальовничість, в усіх побутова інтимність ніби трохи здалеку («до церкви тихий дзвін, біограф, парубки»), але самостійного значіння ці поеми не набірають, не переходячи по-за межі безсюжетної ліричності елегичного спомину.

Цікавіші спроби в поета вийти з тону першої поеми, та вихід є заважким, як завжди, хоч поет і присвятив майже всю свою другу збірку (Осінні Зорі) на розв'язання цієї проблеми. Перед Сосюрою встала дилема: або лишитися тільки автором однієї речі, повторюючи до перевичерпування ту ж «Зиму»... або, не зважаючи на НЕП, посунутись у якесь невідоме «далі». Та як? В розпорядженні поета все на його «я» — тендітний зденерований сейсмограф соціальних землетрусів, тільки я — «В. С.».

І от він пише — «Пролог до невідомої поеми» і починає — «не я пишу оцю поему, а тисячі: з блідими... лицами, з чорними трояндами під очима»... Згадав головне твердження комунізму: «не я — колектив». Прийшов на станцію «Револуція». І знов — таж непереходима межа вступного віршу...

«Це я хожу по місту з одрізаною головою... НЕП... і на руках у мене б'ються і дзвенять одинокі жилки, а може вулиці майбутнього міста?»

«Чи чуєте мене, поети селянські? Порівняння — жилки і майбутні вулиці — «поэмы длинной стоит», але нам треба зазначити зараз основні координати творчости поета, бо вони в «Пролозі» яскраво виникають... То є — кинуте село і сучасне, ще не рідне місто, з одного боку, та неповська дійсність і утопічна фантазія, з другого. Координати, як бачимо, соціально-економічні, а за ними безпосередньо визначається емоціональний тон творів, той чи інший настрій їх.

«Вечір глянув одиноким лихтарем. Глибоко. Глибоко. Глибоко»... Така в Сосюри задуманість. Що ж він бачить тоді? «Падають комети на голі коліна, і сльози біжать по щоках»... Тіло! «Вуста ростулені і тіла дух медяний». Це еротика (а не щось інше). Особиста поема про «золотого ведмедика», що колись сумною дівчиною стане з ім'ям маненьким — Ві-ра.

«Вітру наймення — Володька. Сумно дивлюсь у вікно.

Снилась мені ти на фронті. Роки... секунди... давно»...

Сказано з приводу того, що «вітер цокає в ставні: «Любо, встань»...

Вдивившись глибше од соціального ґрунту, людина побачила загальнолюдське біологічне підґрунтя в спільній для всього живого сексуальній сфері. Але ще глибше —

«Крикнув шалено: «Моя!»

а я твої очі едемо,

та не перший, не перший — я».

А далі не сцена ревностів, а тільки натяк на неї:

«Вітер над морем... скелі... В море я кинув когось».

І ще глибше, глибше —

«Місяць доріжку стеле, ляжу на ній, засну...

Тихо, без дум опускаюся в темну, холодну труну».

Заглиблення остаточне. Смерть. Од соціальних мотивів до фізіологічних і од тих до мертвої природи. Вітер. Море. Скелі. Місяць. Темна, холодна труна.

Але вже владно, постійно з тієї глибочини з'явилась ще одна постать і встала поруч з образом «смуглявого вартового». Жінка. Згодом вона, виринаючи на соціальну поверхню уяви поета, прибрала конкретні, іноді занадто вже..., риси «жінок революції».

Спочатку ж було, здається, так:

«Губи в губи... тепло і вишнево...

Он пройшов задумано Дантон...

А вгорі бджолою Магадеви

Монотонно гуде камерон»...

Відомо, що на тому глибові, де спочиває Вічність, немає між сучасним і минулим великої різниці, і так непідроблено художньо забув у цих рядках про умови часу Володимир Сосюра.

«Одзвонила давно Револуція».

«Місто». В книжці нові завдання. Спроби дати типи. Вже в «Зорях» Сосюра знайшов—Смуглявого Вартового та Жінку Революції. «Місто» (тематична назва!) починається з типологічної поеми «Нальотчиця».

Характерно і дуже цікаво, що при цій зміні рішуче змінився ритм у поета. Замість знаменитого шостистопового ямбу, що ним Сосюра вже призвичаїв нас до відчущання ритміки лав і ешелонів, з'являється скорочений, енергійніший і не такий співучий чотирьохстоповий.

«Біля конторки хлопці п'яні,
Вгорі вагончики біжать,
І труби в синім океані».

Теж Донбас, як і в «Червоній Зімі», але в іншому освітленню, не з точки погляду: там рідна хата.

В першій поезії, треба зазначити, автор все ж не занадто самостійно володіє новим для нього розміром. В наведеному уривкові згучить щось подібне до трактовки Рильського, а такі рядки, як ось ці:

«Хтось по-французьки влучно цвенькав,
Коляски, бонни і ляльки,
А на базар дівча маненьке
Ходило красти житняки».

Чимсь і чомусь нагадують В. Поліщука. Але Вол. Сосюра в новій збірці вперше береться до тематичних поезій і спочатку вони мають всі ознаки етюдності... Важно, що од «Червоної Зіми» поет вже одійшов на новий шлях, хоча б і через «Золотого ведмедика» перейшовши, бо на старих шляхах у В. Сосюри змоги для дальшого поступу, на наш (і загальний) погляд, не було.

У зв'язку з тематичністю виникли в третій збірці ще де-які нові для нашого поета ознаки того самого з'явища, що його Ю. Тиверець помилково зве «западом ліричності» (див. статтю Ю. Тиверця в ч. 1—2 Ч. Ш. 1924).

Сосюра дав низку окремих коротеньких і класично викінчених поезійок. Ну, хоча б перша-ліпша:

«Дитина порізала пальчик
і дивиться так ніяково.
На ранку подує і плаче,—
ніяк не спинить йому крові.
Синява сніжинками повна,
така невимовно байдужа,
Небесная стелється вовна,
лягає покірно в калюжі»...

Дитина та небо. Просто до геніяльності, але я чомусь подумав, перечитавши ці рядки, літерально так: «Як гарно став писати Максим Рильський. Ну, просто чудовий уривок».

Перехід до класицизму спостережено і в де-яких російських пролеткультовців, у зв'язку (досить двохзначному) зі зменшенням їхньої продукції. У Сосюри такий перехід йде в супроводі певного збільшення... виробництва (вже з збірки помічено в його 1924 роком, це в березолі місяці...) і класицизм Сосюрівський можна вважати за переходове з'явище. В усякому разі, він значно підвищив поетичну техніку поетові.

Але з вищезгаданої низки де-які окремі поезії, переховуючи нові придбання Сосюри (тематичність, виразність малюнку і більша різноманітність у розмірах), роблять цілком своєрідне враження. І це як раз ті рядки, де на зміст твору впливає антинеповська ідеологія тов. Володимира Сосюри. Рішуче цікава безпосереднім впливом ідеологічного кістяку на зміст і форму її—поезія «Місто».

Свідоме підкреслення соціологічного моменту в ліричній поезії, як художній засіб творчості, можна зустріти в де-яких місцях у поета, в чому й полягає не мала його заслуга, на наш погляд.

Місто викликає в Сосюри таке обурення, що—«не знаю, хто кого морочить, але я б нагана знову взв'яз і стріляв би в кожні жирні очі, в кожну шляпку і манто стріляв»—каже цей наївний і ніжний поет.

Але його стихійні поривання затримує залізна дисципліна партії, що є в той же час і ладом міста:

«Але, ні. Іх другим треба взяти.
І синіє небабанно сніг...
Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої».

Товариш Сосюра дійшов таким чином до виправдання необхідності несп'ї. Як що на його, дуже рішучий поетичний крок.

На додаток ілюстративна цитатка до моїх тверджень про глиб і жінку в Сосюрі:

«..О, жінко Революції!
Скільки геніїв вийшло із доісторичної
Глибини твого черева...»

В тій же півпоемі «Рабфаківка» сумне пророкування—«ніколи, ніколи не буде краще на землі». Взагалі сосюрівський песимізм річ, здається, цілком невіправна... Є в «Місті» прекрасний вигляд «З вікна» на вулицю...

«Кінь око скажене криваво примружив,—
ударом трамваю хребет перебило...
Кінь плакав... і мерзли, трусилися сльози...
І от біля нього спинилася жінка.
Струнка і тривожна, в зеленім шоломі,—
од жалю рукою—з кобури нагана:
В заплакані очі залізо і пломінь...
А в небі сніжинки хиталися п'яно».

Так виявляється жаль в сосюрівському світі.

Останнє зауваження... Сосюра безумовно гарний поет, хоча мене і мало цікавить питання—чи дорівнює, чи не дорівнює він Тичині, Рильському та хоча б Єсеніну (Дорошкевич у «Більшовику» в Києві каже, що дорівнює—будемо вірити...), але він в усякому разі гіршим не зробиться, коли остаточно зукраїнізує свою поетичну мову, а вивчати його поезії буде і приємніш і корисніше... Правда, в останній збірці поет зробив певні кроки і в зазначеному напрямку.

На аналізі поетичних впливів рецензент не спинявся. У Сосюрі вони місцями дуже помітні (рядок: тінь... день... сум... нпр.), але поет якось про їх не турбується і вони легко виникають і так само зникають, залишивши Сосюру самим собою.

М. Долєнго.

Ол. Досвітній, Тюнгуї, новелі, Державне Видавництво України, 1924 р., ст. 139.

Тюнгуї—китай, китаець, китайський громадянин. І новелі О. Досвітнього присвячено тюнгуюві. Тюнгуї відіграв величезну роль в історії комуністичної Революції, тюнгуї «пройшов із краю в край» і Радянську Україну. Теж недаремне в українській літературі подибується його фотографія. Є тюнгуї і в Сосюрі, і в Косинки, і в М. Терещенка, але там тільки риси портретів. О. Досвітній узяв більше полотно. Взяв він тюнгую на його вітчизні і крізь нелюдські страждання привів його в країну соняшної держави.

Очевидно, історія тюнгую цим не скінчиться. Тюнгуї вріс в нашу революцію і ще не одне перо буде прагнути змалювати його.

В найбільшій у всій книжці новелі «Тюнгуї», тюнгуї Дзі проходить перед нашими очима з того часу, коли ще не було китайської революції, через розматовані повстання китайського раба, до куцої Республіки Юан-ші-кай, що вкрила богдыханського дракона брехливим прапором буржуазної республіки, «через солончаки й велику пустелю на східній півдні де миготить червоний вихор», де в мареві в глухому, але й грізному гомоні видно його примару, що вартує свою пригноблену землю. Прийшов цей Тюнгуї через руки «місіонерів і стрівся з ним автор у себе вдома, де «на чужині, за революцію,—помирав Тюнгуї».

Такий зміст новел.

І виконано їх з повним знанням предмету, пройшов Тюнгуї живий такий, як він є на своїй землі.

І в цьому заслуга письменника.
Малювати він уміє.

Досвітній не жахає, не робить страшних гримас. Пише він про найтяжчі речі просто, по дитячому наївно, так, як наївне життя темного згвалтованого Тюнгюя з самих низів життя, що вірить, сподівається, чиї мислі такі прості й наївні, як був простий і наївний робітничий клас, ідучи з петицією до царського палацу. В цьому сила автора, що вражає, підносить, дає художню правду, таку жорстоку і таку просту.

Можна закинути авторові, що він уникає малювати китайський пейзаж. Може це навмисне. А може автор не зовсім справився з завданням. Очевидно, автор і сам почував це, даючи наприкінці нарис про самий Китай «Там, де живе Тюнгуй». пробуючи дати «географію». З цим треба щось було б зробити інакше: або ж розкидати «географію» по всіх новелах, або ж останньою новелою розпочати книжку.

Але це спеціально до автора.

Вступ до новел, на нашу думку, цілком зайвий. Він тільки псує книжку. До художньої агітації буденної публіцистики додавати не варт.

Видано книжку добре. З емблемою тюнгюєвого тавра, виконаного художником А. Страховим.

Книга має майбутнє. Може дійде свого часу вона й до самого Тюнгюя.

Сам Кожушко.

Винниченко В. Твори, т. т. II, IV. Кооп. Вид-во «Рух». Хар., 1923. Накл. 3000. Стор. по 204—214.

Кооперативне видавництво «Рух», крім енергійної праці по виданню п'єс (заново переглянутих і з відповідними вирізками та змінами) взялося до видання творів В. Винниченка. Доки що вийшло з друку 4 книжки, т. I, т. II в 2-х випусках, та т. 4. Третій ще друкується і скоро з'явиться в продажу.

Твори Винниченка (звичайно, художника-Винниченка, не політика) мають велике значіння для уявлення робітничого життя, побуту села в р. 1905 і скоро після цього.

Окремі оповідання Винниченка увійшли майже у всі читанки для трудових шкіл, в читанки для дорослих і т. п.

Отже твори Винниченка найдуть місце в бібліотеках клубів, сільбудинків, хат-читальень, а відповідні до віку школярського—в бібліотеках дитячих.

Не місце тут зупинятися на творчості Винниченка. Про це вже багато писалось.

В останніх цих 2 книжках уміщено такі дрібні твори: т. II, Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. Уміркований та щирий. Рабкрам. Малорос-Європеець. Голод. Честь. Ланцюг. Солдатики.

Як бачимо, переважно ті твори, що були видані ще Державним Видавництвом в Києві р. 1920 і яких нині вже немає в продажу.

В т. IV: Дрібниці. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чудний епізод. Тайна. Не можна обійти мовчанкою—як саме справилося видавництво з завданням.

Скажемо—майже бездоганно. Папір гарний, друк чіткий, оповідання окремі, відмежовані одне від одного чистою сторінкою (з назвою лише слідуєчого твору).

В кінці томика подано зміст і на звороті (а той на окремому аркушикові) картку бібліотечну по десятичовій системі. Це значно полегшує працю бібліотекаря.

Книжки навмисне не обрізано, аби при заведенні їх в палітурки лишилися більш «поля».

Треба лише на обгортці помічати, який том (це вже є на 4-му).

Ціна трохи великувата (90 коп.), але при малому тиражі це цілком зрозуміло. Хочеться побажати, щоби все зібрання творів було готове як скоріше.

Мих. Марусик.

Нові дитячі п'єси. 1) **П. Волобуєв**—Мені 13-й минало. На 1 дію. Харк. Книгоспілка. 3000, стр. 16 вел., 2) **В. Волиння**—Малий Тарас (великий бунтар). На 2 дії. Київ, Вид. автора. 1500, стр. 32 мал., 3) **О. Сліпкова**—Тернами. Пост на 4 карт. ДВУ Др. 3000, стр. 22 вел., 4) **В. Тодосів**—Червона Хусточка. На 3 дії. Київ. Вид. автора. 1500, стр. 16 мал. 5) **П. Долина**—У тієї Катерини. Спроба сценарія до слів Шевченка (в газ. «Більшовик» від 5/III, ч. 54). На 2 сцени. З увагами що до виконання.

Нові методи виховання дитини ґрунтуються на як найбільшому розвиненні дитячих здібностей, творчості, активності. Місце старої казюної схоластики, «зуб-рюжки», всмокування без перестанку знаннів, далеких, нецікавих дитині—заняли

цілком інші підходи до науки шкільної, а саме навчання озднанітної повинности помалу стає живою, повною інтересу та захоплення грою-працею.

Тож і не є випадковістю, що у всіх нових підручниках та порадиниках вчителів радянському значне місце займає драматизація, бо цей засіб дає гарні наслідки, веде до міцного об'єднання дітей, єднає школу з населенням, життям, дає змогу дитині виявити свої здібності, смак в галузі естетичній.

І бачимо ми—по всій Радянській Україні немає школи, чи дитячої комуни, де б під час свята революційного, чи перервів між триместрами, роковин діячів, письменників, не було б спроб влаштувати дитячу виставу, інсценізації, нові картини, навіть хоча б байки в дієвих особах.

Цілком зрозуміло, що керівники дитячих установ, бажаючи допомогти дітям—геть перерили бібліотеки, переглянули покажчики книжок, шукаючи коли не п'єс, то віршів, оповідань, які б можна було інсценізувати.

Звідусіль чуємо скарги—«чому мало видають дитячих п'єс, дайте їх, допоможіть нам».

Здавалося б—чого простіше—зібрати рукописи, виправити трохи і до друку.

Дитячі п'єси малі розміром, надрукувати можна багато. Але це не така проста річ. Як не дивно, а у нас дуже мало дитячих п'єс, що відповідали б завданням сучасної педагогіки. Пишуть люде багато, вистав дитячих відбувається теж не мало, спроб—сила-силенна—та, на жаль—значна частина невдачі. Напр., за рік Репертуарна Комісія Харків. Досвідньої станції переглянула коло 600 дит. п'єс, але ухвалила щось менше 10%. Такі наслідки надто характерні.

Ось і нині—протягом березня з'явилося в продажу 4 дитячих п'єси, і навіть в газеті уміщено до свята Шевченківського сценарій, що також можна спробувати виставити в школі. З перелічених 5 п'єс—4 стосуються життя Шевченка. До цих роковин Т. Гр. вони запізнилися, але будемо розглядати їх, яко взагалі п'єси дитячі.

Перша, «Мені 13 ми на ло», не дуже вдачна. Вона, правда, проста, коротенька, але зміст її мало цікавий, одноманітний, дія не захоплює глядача, мало руху, а натомість—більше слів, діалогів, пояснень. Не можна визнати вдачним введення значної кількості дорослих дієвих осіб—треба не забувати, що в дитячих п'єсах ці ролі виконують діти, їм не дуже вдаються типи дорослих, бо й голос, рухи, постань—мало відповідають завданню. Виходить комично, тоді як на сцені по п'єсі плачі, сум... Значною хвилю є наділення Тараса—дитини р. 12—думками й словами, що не відповідають ні його розвиткові, ні дійсності, як скажемо: «Ну, почекайте ж! Колись... Колись... Не кажіть же тоді про ваші муки та ваші сльози!»... (це панам погрожує!).

Цікаво починається друга п'єса «Малий Тарас»—сценою малювання на стіні. Ми знаємо, що Шевченко—дитиною найбільше виявляв хист цей саме, вірші він почав писати далеко пізніше.

Та знову автор «приписав» 10-літньому Шевченкові такі «ахові» розмови про бога, янголів, свічки, рай, що стає соромно за автора—невже ж він не уявляє побуту р. 1824, думок, настроїв селянських—неначе це каже «Молодий Ленінець» та ще й з стажем—1—1½ років! Далі в п'єсі подано надзвичайно сильну сцену катування Шевченка його дядьком і мачухою—за те, що буцім він украв москалевих 45 копійок. Тут пішов в «ход» ремінь, вирази: «убийте гада треба! Злодіяко... Собако... Гаденя... Арештантнюго». Нащо це все? Невже ж не можна було инакше показати тяжке життя Тарасове у мачухи, бійку, лайки! А то аж 8 сторінок відведено на катування (з 25, що припадають на текст п'єси!).

Нарешті—з'являється батько і визволяє свого хлопця. Дізнаються, що на Тараса набрехано. І лютий дядько Павло вже жалкує, що втік брехун Степанко, «шкода, що тому не всипав»...

Це й вся п'єса. Як бачимо—автор дав малий зміст, лише 1 день, навіть менше, життя Шевченка, навмисне зіпсував п'єсу дикою сценою катування і цим зробив її цілком гідною.

Для вистави треба викидати значну частину розмов антирелігійних, перероблювати сцени бійки, і тоді будемо мати маленьку п'єску, що її можна пустити на дитячу сцену.

Без порівняння з попередніми краща п'єса О. Сліпкової—«Тернамі». Це не п'єса, а постановка на 4 картини, по системі «Гайдамаків» Курбаса. Спроба заслуговує, безумовно, значної уваги, але вимагає участі щось коло 80 дітей.

Необхідні світлові ефекти, велика сцена, музика, добре зрепетовані масові рухи-сцени.

П'єса мала вже кілька постановок, справляє міцне вражіння. Що до самого тексту—не можна не зауважити кількох «ляпсусів»: «світ (світло), зліва направо, нужда, розказав, ілюзія, в правий та лівий боки, погляне на степи... і промове... де могила о давнім давні говорила»...

Так само дивне закінчення 3 дії—показано, як тяжко було Шевченкові в неволі—коло Аральського моря. Шевченко каже: зоре моя вечірняя, зійди над горою... і т. п. і затихає, а оповідачки: «Отак що-вечора поет з зорею розмовляє... В кінці не витримав такої кари—умер Кобзар!» і—завіса. От-такої! Треба було показати, що Шевченко вмер-то вмер, та не в неволі, а в Петербурзі, вільною людиною, і не від розмови з зорею.

Надзвичайно гідке вражіння складає перекручування віршів Шевченка—автор починає по «Шевченкові», а далі—як його треба.

На що це?

Кругом неправда і неволя—
Народ замучений мовчить,
А на його робочих спинах—
Царьок годований сидить.

Таких «отсебятин» повно в п'єсі і вони цілком зайві та псують п'єсу.

Треба відмітити «несуразність» в малюнках—схемах—там є напис «звідціль з'являється постать Скоропадського», а в картині 4-й цього нічого немає і взагалі 4 картини—бідна, мала, слаба.

Сценарій «У тієї Катерини» цікавий новими прийомами—коли рух є «основа дії, засіб... первостепенний». Сам автор попереджає, що в інсценізації «відсутність побуту і психології як особливостей і окремих індивідуальностей». І дійсно—всі сцени обох дій побудовані на фоні завше мінливих груп, що весь час приймають участь в п'єсі, доповнюють слова Катерини, запорожців, підкреслюють логичні наголоси, дають тон, зміст виразам, рухам.

Коли порівняти сценарій з нещодавно написаною інсценізацією Мамантова до цього ж твору Шевченка—бачимо, оскільки автор сценарія взяв інші методи і прийоми, йдучи новими, мало протореними шляхами. І в цьому заслуга автора сценарія.

Масові рухи і сцени вимагають старанної підготовки, але повинні дати значний сценічний ефект. Спроба безумовно варта до здійснення.

Остання п'єса «Червона Хусточка» для дітей дошкільного віку. Вона по змісту повторює стару фавулу «Красной Шапочки», але автор досить удачно уникнув де-яких тяжких місць казки—як скажемо—вовк ковтає бабусю, його убивають, розрізають живіт, бабусю вилазить жива. В п'єсі вовк скидає за ліжко бабусю, та падає непритомна, але коли вовк убивають—починає озиватися з-під ліжка.

П'єса дуже проста, легенька, хоча автор вже надто легко поставився до неї. Можна було впелити в п'єсу гру, пісні, подруг дівчинки, забавки—все те, що так милує малих актерів і малих глядачів, що є бажане з міркувань педагогічних і нарешті дало б змогу охопити дієвими особами більшу кількість дітей (тут лише 1 дівчинка—герой, 1 вовк, а решта: мати, бабуся, дідунь—виконують ролі дорослих, значить, треба брати дітей старших. П'єса написана по фавулі старезній, без ріжних прикрас та доповнень—мала надто і скученька, нівроку).

Та й фавула вже остільки заялозана, що чи не час її закинути?

Крім цих п'єс дитячих, ще є в Альманахові ч. I «Плуг»—В. Муриця «Спартак» на 5 дій, але для дітей старших груп семилітки, досить складна по декорації, масовим сценам, але цікава по ідеї, є кілька інсценізацій до свята Паризької Комуні (в книжці, виданій Т-вом сприяння молодому Ленінцю, під назвою: «На барикадах» і в серії ДВУ під назвою «Бібліотека Юного Спартака», було видано в р. 1923 п'єсу-феєрію «Чарівна Сопілка», в журналі «Червоні Квіти», ч. I, була надрукована п'єса «Розумна бабуся» та, здається, це й все.

Як бачимо—наш огляд короткий і нечисленний, причини цьому ми вже зазначали, але мусимо підкреслити, що справа дитячого театру остільки актуальна, що повинно виявити значну діяльність місцевим робітникам, відділам Наросвіт в справі оброблення, збирання п'єс дитячих, обміркування їх і нарешті—видавництвом виявити більше праці в справі видання, бодай таких, як ось оці, з помилками, хибами.

Мих. Биковець.

Плуг, збірник перший, Літературний альманах, Державне Видавництво України. Харків, 1924.

Це на обгортці, на другому аркуші герб ДВУ, а на третьому «Спілка Селянських Письменників «Плуг», за редакцією С. Пилипенка, 1924.

Сама назва альманаху близька, бо чути оцю назву вже другий рік на всіх теренах України та й по-за межами її. Це вже конкретні результати довгої (як на наші часи рахуючи) праці. Що-правда, одного «Плуга» вже було випущено, але тоді мало, що пройшов тихо й непомітно й загубився десь. Це вже великий «Плуг», на 218 сторінках. Тут уже виступає на 30 імен, що багато з них за того першого «Плуга» й не чути було.

Отже—великий розміром «Плуг».

«Але було б помилкою вважати цей збірник конденсатором певних досягнень, чи, навпаки, «першою прокламативною демонстрацією. Не те й ні друге»,—каже редакція в слові «замість передмови».

І далі: «Наш альманах, це—не підсумки праці, це—сама праця»...

...«А поки що—це ми знаємо—даємо вправи підмайстрів, що хочуть бути майстрами».

З цим усім, безперечно, можна погодитись.

Не досягнення, не підсумки, а сама—праця.

А праця—серйозна.

Роспочато її маленькою поемою О. Донченка «Ленін», траурний силует якого стоїть над заголовком. Це друга українською мовою поема, що з'явилась у полтавських часописах ще за життя Леніна. Донченко ще дуже молоденький, як взагалі всі до одного ще вони такі молоді. Але й вірші його в часописах і в журналах (Зелене Болото, Черв. Шлях, ч. 3) переконують, що в молодого автора безсумнівний є хист. З таким же хистом написано й цю поему про хворобу Леніна.

Сильно нагадує В. Чумака поезія Петра Голоти «Біля порогу Революції»:

—Слово—повстання!
Мітинг заліза!
На програмі денному
Перше питання—
соціалізм.

Бадьора й молода поезія Павла Усенка «Весняне».

Трохи книжна, але така ж юнацька поезія Грицька Плискунівського «Колективи», що трохи ритмом нагадують В. Сосюру, навіть подекуди й своєю фразеологією («На банях чавуни вже брязкіт свій спиняють і падають на діл розхитані боги»).

Не погана ритмічна справа Юр. Жилка «У дорозі». Різблені два вірші Андрія Панова: «Донбас» і «Цвинтар на Дідубе».

Не знайшла собі місце всіма своїми рядками поема Грицька Коляди «Аяна» і вміщена малесеньким уривком, очевидно, тому, що автор затоплює сам себе поемами і не має часу обточити те, що лягає чорнеткою на його папір. В цілому вона, безумовно, більше виграє, додаючи кілька сильних і характерних для Коляди індустріальних образів, особливо контрастів міста й села, де місто малюється такими непереможно-бадьорими, повними юнацького захоплення образами.

Настрійові «Сільські комунари» Марка Котушного:

—Ми—машина,
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика
Усипана зорями.

Чудесна «нальотчиця» В. Сосюри, що його творчість уже жде дослідника, який би викрив чари музи цього стихійного таланту.

По жіночому ніжні і по революційному бадьорі дві поезії Марії Романовської «Осінь»:

—Червоне листя в серці парку,
Осінь ласка на твоім чолі...
Ти дужий?—Так!—Іди!..

Космічне захоплення земною комуною Олелька Саєнка.

Під Лесю Українку драматичний віршований малюнок Г. Степового.

Це вся поезія, що чергується з прозою.

«Револуція» А. Громова, де «Павло їсть очима червоний прапор», якого вбиває батько-більшовик короткими плакатними фразами,—

Незamoжницька «Саша» І. Шевченка, що змушена злиднями й голодом поневірятись по світу, попадає до куркуля, де куркулів син ґвалтує її, заражаючи пранцями, що потім перейшла перон, рейки і пішла в степ»,—

Гарна коротка мініатюра Юрка Мережаного «Документ», де «По-над полем летіло журавлиним ключем мільярдне літо» і під ним Вдовиченко просив у дяді його червоного документа—К. П.,—

Вибagливо-вишукане, таке хороше своєю природою і таке безжалісне й жорстоке всім тим, що проходить на його фоні, оповідання Олександра Копиленка, «Іменем Українського Народу»,—сифілітичний, огидний і жахний бандитизм,—

«Мишачі Нори» Петра Панча,—

«Вовчі Байраки» В. Вражливого, байраки люмпен-пролетаріату, де під ножом голоду падає матір і товариш,—

«Міщанка»—Михайла Харченка,—

«Мати»—Гордія Коцюби,—

«Нуждарі»—Володимира Гижицького—автора «Трембитиних тонів»—

«Пасинки Степу» Миколи Дукина, яким, будучи в столиці, хочеться «отак, знаєте, ухопитись руками за голову і бігти, бігти довгою вулицею, а потім по шосе, звернути десь межником, одняти в якогось дядька плуга і закричати на всю Слобожанщину:

—Цабе, гей!—

Химерна, прекрасна і молода своїм захопленням майбутньою комуною «Меліорація» Івана Сенченка,—

Талановитий сценічний «Спартак» Василя Муринця—

— Це проза «Плуга».

Можна, звичайно, відокремити з числа згаданих імен О. Копиленка, В. Вражливого, І. Сенченка і П. Панча. Це ті підмайстри, що найшвидше стануть майстрами, революційний зміст вперто пробують одягти в привабно-вишукану форму.

Влучно й потрібно передруковано з Л. Н. В одну з останніх новел Василя Стефаника, що може цілком зійти за плужанський твір «Сини».

Короткий, але змістовний нарис проф. Олександра Білецького «Двадцять років нової української лірики» (1903—1923) та «Соціальна Пісня на українському ґрунті» Івана Капустянського (Плужанин) становлять науковий відділ альманаху.

Незрівняні «усмішки» Остапа Вишні «Плуг» та «Понеділок» оздоблені талановитими шаржами на плужанських та трьох гартованських літераторів,—це усмішка цілого «Плуга», цілої молодоті, дзвінокої, бадьорої й талановитої генерації комуністичних селянських письменників.

Сам редактор і «отаман» «Плугу» Сергій Пилипенко наприкінці літературного відділу вмістив дві свої байки.

Такий зміст «Плуга», тільки перерахований по заголовках. Зміст, повний революційного побуту, молодистого надійного життя і зухвалою пориву й польоту вперед, до необмежених творчих досягнень.

Перед нами може тільки пуп'янки, тільки подекуди натяки на силу таланту—про це скаже майбутнє. Але—

це є скарб, і скарб немалий.

А коли ми тільки подумаєм, де взято цього скарбу, і дізнаємось, що його плугом вирито з чорної колись земної ріллі, і тепер ясної, що «дівочит» веснами, з ріллі ясно політої кров'ю за щасте колись безправного раба, незможника і робітника, тоді перед нами на весь зріст і в повній формі встане той скарб, що його внесено в скарбницю нового життя і його літератури.

І. Дніпровський.

Н. В. А це, сказавши, вже не варто говорити ні про обгортку, ні про добрий папір, ні про зайвисті чорних ліній, що додають траурного вигляду альманахові.

Це,—дрібниця.

І. Д.

Радянська Освіта. Громадсько-педагогічний журнал. Ч. 2. Грудень-К. Вид. «Шлях Освіти». 96 стр. 7.000 пр.

Якось соромно нині рецензувати журнал, позначений груднем, та ще коли це «яєш»чник». Але—маємо останню книжку, цю саму, і голосну обіцянку на звороті

обкладинки «в 1 половині лютого 1924 (а не 1925) має вийти № 3». Переход редакції з Харкова до Києва видко мало допоміг видавництву і редакції дотримати слова. Це передмова. Але що до змісту книжки, помічаємо значне покращання і оживлення.

В книжці зачеплено актуальне педагогічне питання про комплектну систему навчання і тому ст. т. Різника на 11 сторінок найцікавіша. Автор—практичний робітник з дітьми і дорослими по цій системі, тому кожне його слово є не від «лукавого», не загальна мудра фраза, а висновок на підставі власного досвіду, спроб, досягнень. В статті є й зразки, обґрунтування, класифікація, суперечки що до комплексів, вказівки до будування програму і т. п.

Це перша ґрунтовна стаття укр. мовою на це болюче живе питання.

Так само жваво ділиться своїм досвідом другий практичний робітник—про «організацію дитячого колективу в ран. дитинстві» (ст. т. Дорошенко).

Досить мало місця відведено справі дит. руху, дитячій творчості (журнали й газети дитячі); статтями про «Театр ім. Франка», п'ятиріччя школи ім. Франка в Києві, дописом про Українське шкільництво закордоном є намір підвести одірваних сільських робітників ближче до культурного життя.

Бібліографічні огляди т. Сулими (Укр. письменство), т. Зарецького (методика почат. математики) значно допоможуть розібратися в книжковому ринкові.

До хиб віднесемо: нецікаву, казбонну хроніку, цілком не до речі фейлетон Вишні, хоча він сам по собі, як завше—блискучий і повний життєвих рис, запізнений по подіям огляд міжнародного та внутрішнього становища ССРР (чому ССРР, а не СРСР?).

Одже це вже тонкості, що з часом напевне зникнуть. Вже по ч. 2 бачимо покращання журналу, наближення змістом статей до потреб практичного місцевого вчителя.

А ця орієнтація єдина вірна і саме нині найпотрібніша.

Журнал повинен дійти до глухих кутків вчительської мережі. Це завдання відділів Наросвіти і профспілки «Робос».

Одже зменшення тиражу з 15.000 до 7.000 негарна, лиха прикмета.

Зар. Нов.

„Знаття“ № 3—4 (18—19). Видання «Хозяйства Донбаса». Харків, 1924 р. Стор. 42. Прим. 2.000.

З приводу смерті тов. Леніна чергове подвійне число журналу починається перекладом статті тов. Троцького «Нема Леніна» та віршами В. Поліщука «Коли титан вмирає тілом». В. Колос докладно намалював політичне й соціальне становище в Росії на передодні «Гапоновщини» та простежив саму «Гапоновщину». Слід би авторові робити вказівки, що саме покладено в основу статті, як це зробив Г. Ю. в статті «9 январа». Цікаве оповідання М. Горького про страйк робітників трамваю в Неаполі.

Ів. Єрофіїв дуже поширив тему статті: мав писати про голоду на підставі кобзарських дум, а в статті веде розмову й про татар, турків, поляків. Безумовно, наскоки татар та турків мали своїм наслідком загальне погіршення побуту селянства та пригноблення його, але авторові це треба було довести, інакше весь «вступ» аж до пояснення назви «голоди» (а з цього треба боло починати статтю) буде зайвим. Слід підкреслити аналізу т. Єрофіївим дум про козака Голоту та Ганджу Андібера. Дуже цікавий матеріал журнал подає про сучасне становище народного господарства СРСР та закордонного. Слід тільки більш уваги звернути не народне господарство УРСР. Досить популярно зложена стаття про трести, особливо відносно сути трестів західної Європи та Росії до світової війни. Коли б автор проаналізував істоту наведених трестів, читачу стало б цілком зрозумілим, що уявляють сучасні радянські трести. Суховато написана стаття з палеографії про матеріали письма, виробу цих матеріалів, та уживання їх для переписування та друку. Добрі статті з природознавства, фізики, геології, про вживання вугільного пороку. Селянству дуже буде в пригоді стаття П. Христюка про спеціальні ґної та їх вживання. Автор базується на матеріалах досвідних полей Катеринославщини, Полтавщини, навіть використав матеріали Німеччини. Шкода лише, що використані матеріали дуже старі.

А. Ф.

«Молодий дослідник»—Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. 1924 рік, ч. 1, січень—лютий. Видається за матеріальною допомогою Сільськ. Госп. Наук. ком-ту.

Перед нами невелика (на 32 сторінки), чепурно видана, досить уважно проредагована і не зовсім трафаретна по своєму змісту і меті видання книжочка,—перше число журналу молодих дослідників.

Журнал, випускаючи лише перше число, має вже свою історію. Він продовжує, оформлює і становить на твердий ґрунт несміливі і з технічного боку примітивні видавничі спроби агрономів-курсантів дослідних курсів при Всеукр. Агр. т-ві.

З цим журналом агрономична молодь виходить на широкий Шлях громадсько-наукової й літературної праці, виходить «з де-яким острахом, з почуттям великої відповідальності, але разом з тим з радісними надіями, маючи на меті об'єднати творчі наукові інтереси молодшої генерації працівників с.-г. науки на Україні».

У ініціаторів журналу є бажання дати можливість цим молодим робітникам науки «цілком вільно поділитися з товариством своїми спостереженнями та розвідками без огляду на те, що десь там, в невідомих ще їм товстих чи тонких книгах, дані питання були вже зачеплені».

По їх думці журнал мусить дати місце для виявлення творчої думки і ініціативи, не затьмареної ніякими упередженнями, сміливої в постановці питань, в викритті наукових досягнень, може вже навіть викритих.

Коли би тільки не сумнів старшого колеги, «немолодого» вже агронома, чи не буде бува ця експанзивна спроба безплідною, що розвіється при перших труднощах наукової постанови питань сільського господарства в українській пресі, як щиро треба було би вітати її.

Може ніде, як в науковій роботі, так не потрібне попереднє повільне опанування об'єктом досліджу, з «несміливими спробами, помилками, але з обов'язковим осягненням усієї теми, необхідністю дати їй її методологічну й науково-технічну постановку.

Ми не знаємо зараз часописів з поля сільсько-господарської літератури, що могли би вміщати ці молоді спроби, або, правдивіше, куди насмілився би молодий науковий робітник, ще не випробувавши себе, не упевнений, що він не викриває давно вже викритого, подати свої наукові твори.

Тому видання цього журналу, особливо зараз, треба вважати дуже слушним і вчасним.

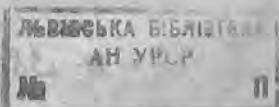
В першій числі ми маємо кілька оригінальних наукових розвідок (О. Синявський—Економічні проблеми на дослідних станціях України; Г. Помаленький—Питання азотово-кислих угноєнь на чорноземлях; Ф. Панченко—Протруювання насіння та схожість його після протруювання й инш., а також критику на роботи старих дослідників, відділ хроніки й все, що личить доброму журналові. Матеріал цікавий, часом дійсно зачіпає дуже важливі питання; і дає їм широку наукову трактовку.

Взагалі журнал заслуговує на велику увагу як молодих агрономів, так і старих дослідників, і коли оці останні будуть чуло відкликатися на шукання молоді виправляти й підтримувати її—журнал здійснить свою дуже важливу мету.

Треба було би тільки побажати більшої універсалізації матеріалу, що дало би можливість охопити ширші кола молоді агрономії, поширивши і зміст питань що їх має зачіпати журнал і поволі перетворити його в якогось «Молодого агронома», де міг би випробувати свої сили не лише дослідник, а й агроном-супільник, агроном-кооператор і т. д. Це зробило би журнал, на нашу думку, більше значним і цікавим, а з другого боку, підтримало би молоду енергію ініціаторів і поставило би на твердий ґрунт.

В кожній разі треба побажати молодим товаришам найбільшого успіху в їх спробах.

Дш. Головки.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема, ц. 25 к.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк, ц. 50 к.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк, ц. 20 к.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в літературі, ц. 25 к.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади (розійшлося).
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса (розійшлося).
11. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах., ц. 25 к.
12. **Б. Антоненко-Давидович.** Лицарі «абсурду». П'єса на 4 дії., ц. 30 к.
13. **В. Коряк.** На літературному фронті перед VII жовтнем.
14. **М. Рильський.** Чумаки. Крізь бурю й сніг. Поеми.
15. **В. Сосюра.** «Залізниця». Епопея.
16. **В. Сосюра.** «Місто». Збірка віршів.
17. **М. Хвильовий.** «Осінь». Проза.
18. **Квартали.** Альманах перший.

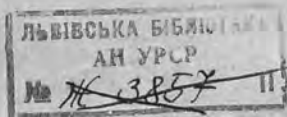
ДРУКУЮТЬСЯ:

19. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
20. Проф. **О. Білецький.** Сучасне красне письменство Заходу. Нариси.
21. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
22. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
23. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
24. **Л. Троцький.** Література і Революція. Збірка статтів.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД ВИДАНЬ—Харків, площа Р. Люксембург
б. готель Асторія, 4 пов.

РОЗДРІВНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ЩОТИЖНЕВИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЖУРНАЛ

„ЗНАТТЯ“

МЕТА ЖУРНАЛУ — ДАТИ ШИРОКИМ РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИМ МАСАМ У ЗРОЗУМІЛИЙ ДЛЯ НИХ ФОРМІ НАЙРІЗНОМАНІТНІШІ ЗНАННЯ З РІЗНИХ ГАЛУЗІВ НАУКИ ТА ЖИТТЯ.

Журнал має такі розділи:

- I. Передова стаття.**
- II. Соціально-політично-економічний.** Особливу увагу журнал віддає теорії та історії соціалізму, історії революційного руху, розвитку народного господарства й, взагалі, питанням економіки.
- III. Історично-філологічний.** Історія культури, історія літератури, мовознавство й інші науки.
- IV. Природа.** Фізика, хемія, астрономія, фізична географія, геологія, зоологія, ботаніка й інші науки.
- V. Прикладні науки.** Техніка, сільське господ. медицина й ин.
- VI. Красне письменство й сатира.**
- VII. Огляд закордонного життя.**
- VIII. Огляд внутрішнього життя СРСР.**
- IX. На місцях.** Дописи й хроніка робітниче-селянського життя.
- X. Наука й життя.** Новіші винаходи в царині рїзних наук. Пристосування науки до життя.
- XI. Критика й бібліографія.**
- XII. Листування з читачами.** Запитання читачів і відповідь їм.

В журналі беруть участь найвидатніші науково-літературні сили.

ПЕРЕДПЛАТА:

На 1 рік—7 карб. 50 коп.; на $\frac{1}{2}$ року—4 карб.; на $\frac{1}{3}$ року—2 карб. 75 коп.; на $\frac{1}{4}$ року—2 карб. 25 коп.; на 1 місяць—80 коп. Ціна окремого числа 25 коп.

Передплату слати поштовим переказом, дрібні суми можна слати поштовими марками.

**АДРЕСА: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23,
Вид-во „Червоний Шлях“, Сектор періодичних видань.**

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО

„РУХ“

КНИГАРНЯ й ВИДАВНИЦТВО: Харків, вул. 1-го травня, 10.

Вийшли з друку:

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА.

*1. Карпенко-Карий. По-над Дніпром. Драма на 5 дій	25 коп.
*2. М. Кропивницький. Глитай або павук. Драма на 4 дії	15 »
*3. Карпенко-Карий. Батькова казка. Драма на 5 дій	17 »
4. В. Винниченко. Молода кров. Комедія на 4 дії	25 »
*5. Карпенко-Карий. Наймика. Драма на 5 дій	20 »
*6. » » Чумаки. Комедія на 4 дії	20 »
*7. » » Лиха іскра. Драм. поема на 5 дій	20 »
*8. » » Хазяїн. Комедія на 4 дії	25 »
*9. І. Тогобочний. Борці за мрії. Драма на 4 дії	20 »
10. В. Винниченко. Панна Мара. Комедія на 4 дії	25 »
11. Я. Мамонтів. У тієї Катерини. Драм. карт. на 2 одм.	15 »
*12. Ів. Франко. Майстер Чирняк. Комедія в одній дії	15 »
*13. » Будка ч. 27. Драма в одній дії	15 »
14. » Украдене щастя. Драма в 5 діях	20 »
15. Ж. Мольєр. Все не в лад. Комедія на 5 дій	18 »
16. » Огид ревності. Комедія на одну дію	13 »
17. С. Черкасенко. Повинен. Драматичний етюд.	12 »

* Відзначені п'єси дозволені до вистави в редакції «Руку».

Повне видання творів В. ВИННИЧЕНКА вийшли з друку:

Том I. Книжка 1. Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антрепреньор Гаркун-Задунайський—90 к. Том I. Книжка 2. Голота. Біля машини. «Мнімий господар»—90 к. Том II. Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. «Уміркований» та «Щирий». Раб краси. Малорос-європеець. Голод. Честь. Ланцюг. «Солдатики»—90 к. Том IV. Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чудний епізод. Тайна.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

В. Гжицький. Трембітні тони (поезії)	30 коп.
Я. Мамонтів. Ave Maria. Трагедія на 5 актів	40 »

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА.

М. Горбань. Новий список літопису «Краткое описание Малороссии» (нарис з української історіографії)	20 »
---	------

ПІДРУЧНИКИ.

М. Плевако. Хрестоматія нової української літератури. Том II. [XVI + 528 стр.]	2 р. 75 к.
--	------------

Роспочало друком твори ІВАНА ФРАНКА.

Том перший. Вугляр. Лешишина челядь. Два приятелі. Цигане. Добрий за-робок. Муляр. Сам собі винен. Сликач. Історія моєї січкарні. Домашній промисел. Довбанюк. Ліси і пасовиська. Додатки. Уваги. Том другий. Маніпулянтка. Між добрими людьми. Чи вдурила?. Яндруси. Поки рушить поїзд. Без праці. Додатки. Уваги. Том третій. Малий Мирон. Грицева шкільна наука. Оловець. Schön schreiben. Отець гуморист. Гірчичне зерно. Під оборогом. Мавка. Мій злочин. Микитичів дуб. У столарні. У кузні. Поєдинок. Додатки. Уваги. Том четвертий. На дні. Хлопська комісія. Панталаха. До світла. В тюремнім шпиталі. Додатки. Уваги.

ПІДГОТОВЛЯЮТЬСЯ ДО ДРУКУ ДАЛЬНІШІ ТОМИ.

Все видання розраховано приблизно на 28 томів.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА НА 1924 РІК

на велику щоденну газету

„БІЛЬШОВИК“

ОРГАН КИЇВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У

ТА ГУБВИКОНКОМУ

• • •

Газета виходить в розмірі: 4-6 сторінок.

ЩОДЕННО:

обширна общесоюзна і чужоземна телеграфна інформація, закордонні листи, ілюстрації, малюнки, карикатури.

ШИРОКО ПОСТАВЛЕНІ ВІДДІЛИ:

закордонний (огляд закордонного життя, статті та листи видатних публіцистів заходу), огляд закордонної та білої преси, «Робітниче Життя», «Професійний Рух», «Листи робітників», «Робітнича Провінція», «Економічний», «По Правобережжю» (власні кореспонденти).

Власні кореспонденти в Москві, Харкові, Берліні та Варшаві.

Відправка в провінцію першими відходячими потягами.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА 1924 РІК:

Льготна (колект.) — партійним, професійним, робітничим організаціям та комнезамам:

1 міс.	2 міс.	3 міс.	6 міс.
1 крб. — к.	1 крб. 95 к.	2 крб. 95 к.	5 крб. 50 к.

Іншим передплатникам:

1 міс.	2 міс.	3 міс.	6 міс.
1 крб. 50 к.	2 крб. 90 к.	4 крб. 30 к.	8 крб. 50 к.

Платня за оголошення:

рядок непарелі позаді тексту для іногородніх анонсо-
дателів—50 коп.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА: Київ, вул. Леніна (Фундукліївська), 19.

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

**на Ілюстрований двохижневий журнал
— для дітей шкільного віку —**

„ЧЕРВОНІ КВІТИ“

під загальним редагуванням В. П. ЗАТОНСЬКОГО.

**ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ КНИЖКАМИ ВЕЛИКОГО ФОРМАТУ ДВІЧІ
НА МІСЯЦЬ (1 і 15 числа), РОЗМІРОМ В 3—4 АРКУШІ.**

ПРОГРАМ ЖУРНАЛУ:

- 1. Діти й Революція (По Радянському Союзу, Закордоном, Життя дітей в буржуазних країнах і у нас, світові події).**
- 2. Оповідання про працю людей, машини, фабрики, заводи, як і з чого вироблюють різні речі, як живуть робітники й селяне. Сільське господарство у нас і закордоном.**
- 3. Оповідання з природи, географії, історії, про життя людей, тварин, про минуле, — давнє й близьке нашої землі, інших країн, народів.**
- 4. Художні твори, п'єси, пісні, інсценіровки, гри, зі спроб дитячої творчості, життя шкіл, дитячих будинків, колоній, спогади з дитинства, з часів революції.**
- 5. Що читати? Про письменників і про цікаві книжки.**
- 6. В часи спочинку: Ребуси, шаради, загадки, головоломки, задачі, карикатури, дитячий гумор, пригоди.**
- 7. Почта: Листування редакції й читачів між собою.**

Умови передплати:

На 1 рік (24 ч.)	10 крб.
На 1/2 року (12 ч.)	5 »
На 3 місяці (6 ч.)	2 » 60 коп. золот.
На 1 місяць (2 ч.)	— » 90 » »

Роковим передплатникам дозволяється підписну платню вносити частками при передплаті—6 крб., першого червня—4 крб.

Рокові передплатники, що внесли всю підписну платню не пізніш 1-го червня, одержують в додаток без платні одну з нижчезазначених книжок:

Марк Твен —Пригоди Гека Фіна	або дві такі книжки:
Лонгфелло —Пісня про Гайавату	Толстой —Хаджі Мурат
Бічер-Стоу —Хатина дядька Тома	Короленко —Серед лихих людей

Передплатники, що вже підписалися й що бажають одержати додаток, повинні внести до 1-го березня додатковий внесок до 6 карбованців.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: 1) по всіх філіях, конторах, агентствах ДВУ, 2) в книгарнях Державного Видавництва України, 3) спеціальні уповноважені редакції з відповідними мандатами.

Адресу обов'язково позначати на переводному бланкові повно й розбірливо та зазначити, яку книжку бажано було б одержати.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ Й КОНТОРИ: Харків, площа Тевелева, 4.

ОКРЕМІ ЧИСЛА ЖУРНАЛУ МОЖНА НАБУВАТИ В КИОСКАХ,
— КНИГАРНЯХ, У ГАЗЕТЧИКІВ Й ПО ЗАЛІЗНИЦЯХ.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.		на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »		на 12 місяців	12 »
3 місяці	»			золотом

З ДОСТАВКОЮ

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для решти Європи—75 центів USA, **на місяць з доставкою.**

Комплект місячника за рік 1924 (7 книжок) висилається після одержання 7 карбованців золотом.

Окреме число в роздрібному продажу 1 карб. 25 коп. золотом.

Передплата приймається грішми, причому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Редакції—**Харків, пл. Рози Люксембург, буд. «Асторія», 4-ий поверх**, у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, по всіх книгарнях Книгоспілки, а також у місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях» і б. «Шлях Освіти», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до—Kosmos Verlag Berlin, № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в Редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, не зберігаються і з приводу їх Редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди Редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

**При Видавництві монопольне представництво В-ва «Космос»
Берлін—Нью-Йорк.**

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивні перли виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, Ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порівняння української мови. 1922, 16⁰, I—IX+150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Євг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільїчиної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. Я. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰, 200 стор.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 ст.
9. К. МАРКС. Злидні філософії. Пер. С. Вікула. 1923. 8⁰, I—XLIV+136 стор.

ЩО-ЙНО ВИЙШЛО З ДРУКУ:

10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. С. ПИЛИПЕНКО. Євангелія часу.
12. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
13. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм.
14. О. АУСЕМ. Комунізм. Історія. Ч. I.
15. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.

В Д Р У К У:

16. Е. ТОЛЛЕР. Машиноборці. Драма.
17. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма.
18. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Фейєрбах.
19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
20. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

21. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
22. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
23. А. СІНКЛЕР. Джимі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100⁰/о.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

~~3857~~

1924

~3

1,00

ИД им. Е. Седина
ПОСЛЕДНО-1987